

MODERN TÜRKİYE TARİHİ

İSLAM, MİLLİYETÇİLİK
VE MODERNLİK
1789-2007

CARTER V. FINDLEY

2.BASKI

MODERN TÜRKİYE TARİHİ
İslam, Milliyetçilik ve Modernlik
1789-2007
Carter V. Findley

TİMAŞ YAYINLARI | 2631
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 35

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

YAYINA HAZIRLAYAN
Adem Koçal

REDAKSİYON
Yiğit Akın
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Ekim 2011, İstanbul

2. BASKI
Ekim 2012, İstanbul

ISBN
978-605-114-693-5

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

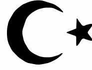
timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

Modern Türkiye Tarihi

İslam, Milliyetçilik ve Modernlik

1789–2007

Carter V. Findley

Çeviri: Güneş Ayas

CARTER V. FINDLEY

Yüksek öğrenimini Yale Üniversitesi'nde tamamladı. Columbia ve UCLA üniversitelerinde öğrenimine devam ettikten sonra, doktorasını 1969 yılında Harvard Üniversitesi'nden aldı. 1987 yılında profesör unvanını alan Findley, 1981-1982 yılında Princeton Institute for Advanced Study'de misafir üye, 1994 Mayıs ayında Paris'teki Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de ve 1997 Aralık ayında Bilkent Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptı. 1972 yılından beri Ohio Eyalet Üniversitesi'nin Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Üniversitenin sahip olduğu Osmanlı ve Türk tarihi programı Kuzey Amerika üniversiteleri arasında en iyilerdendir. Profesör Findley ayrıca Ohio Eyalet Üniversitesi'ndeki Dünya Tarihi programının kurucularındandır.
İngilizce, Türkçe ve Fransızca dillerinde yayımlanmış birçok akademik makalesi vardır.

Türkçe Yayınlanan Diğer Eserleri

Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Babıali (1789-1922), İZ YAYINCILIK, 1994.

Kalemiye'den Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, TARİH VAKFI YAYINLARI, 1997.

Ahmet Mithat Efendi Avrupa'da, TARİH VAKFI YAYINLARI, 1999.

Dünya Tarihinde Türkler, KİTAP YAYINEVİ, 2008.

GÜNEŞ AYAS

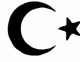
1981'de Edirne'de doğdu. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde lisans, sosyoloji bölümünde yüksek lisans eğitimini tamamladı. Doktorasına aynı bölümde devam eden Ayas, sosyal bilimlerin çeşitli dallarında yirmiye yakın kitap tercüme etti, çeşitli dergilerde makaleleri yayınlandı. 2008-2009'da Kemal Karpat'ın Türkçe'de yayınlanmamış makalelerini dört kitap halinde derledi ve çevirdi. 2010 yılında *Dostoyevski'de Batı Sorunu* adlı bir kitabı yayınlanan Ayas editörlük ve çevirmenlik yapmaya devam etmektedir.

Çocuklarıma...

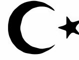
Madeleine Vaughn Findley

ve

Benjamin Carter Findley

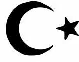

İÇİNDEKİLER

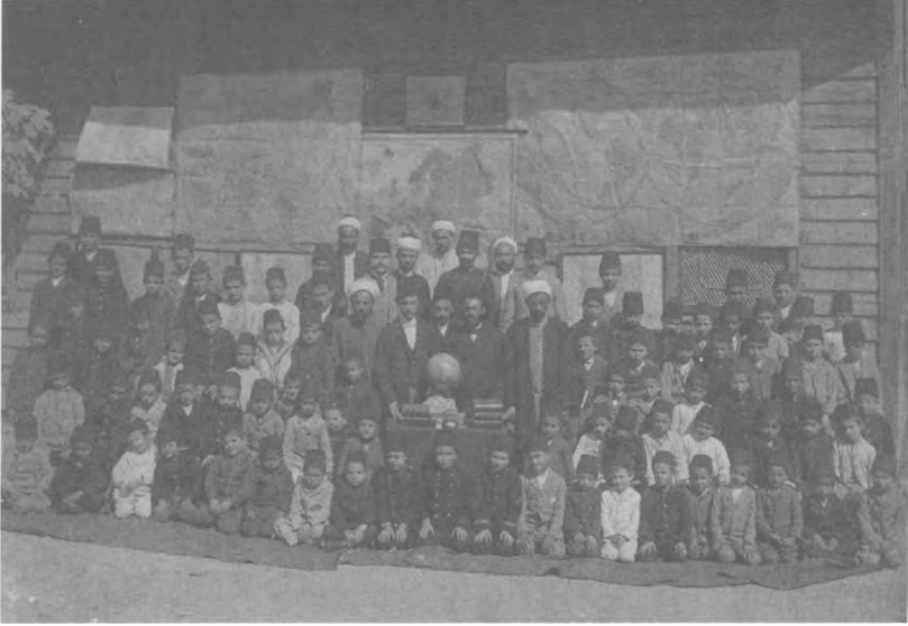
HARİTALAR VE GÖRSEL MALZEMELER

Görsel Malzemelerin Kaynakları Hakkında Not: Eğer biliniyorsa, kullanılan her resmin kaynağı altındaki resim altı yazısında belirtilmiştir. Şayet bir resim hâlâ telifliyse, belirtilen kaynaktan yayınlama izni alınmıştır. Bazı fotoğraflarda, fotoğrafı çeken kişinin ismi veya fotoğrafın başka bir kaynağı bilinmemektedir. Bu fotoğraflar yazarın koleksiyonuna dahil olarak tanımlanmıştır, ki yazar bu fotoğrafların telif haklarına sahip olanların kendisini bundan haberdar etmelerinden memnuniyet duyacaktır.

TEŞEKKÜR

Bu tarzda bir kitap yazmayı ilk olarak yüksek lisans öğrenimine yeni başladığım yıllarda düşündüm ve 1990 civarında bunun için hazırlık yapmaya başladım. Ankara ve İstanbul'daki araştırmalarımı Amerikan Eğitim Bakanlığı'nın ve Uluslararası Bilimadamları Değişim Konseyi'nin Fulbright bursunun desteğiyle yürüttüm. Yazım sürecinde, özellikle Ulusal İnsan Bilimleri Vakfı'nın ve Ohio Eyalet Üniversitesi'nin Mershon Uluslararası Güvenlik Çalışmaları Merkezi'nin yanı sıra aynı üniversitenin İnsan Bilimleri Fakültesi ve Tarih Bölümü'nün desteğinden faydalandım. Bana yardım eden insanların listesi epey kabarıktır. Uzun zaman önce, tarihsel araştırmaya ilk adımlarımı atarken Gaddis Smith bana yol gösterdi. Bu kitabın daha iyi bir şekilde sizlere ulaşmasında bana yardımı dokunanlar arasında, İrvin Schick'e gerek fikirleri gerekse pratik yardımlarından dolayı fevkalade şükran borçluyum. Adalet ve Halim Ağaoğlu ile aile dostu olduk. Metin Heper ve Donald Quataert uzmanlık alanlarındaki bilgilerini benimle paylaştılar. Virginia Aksan, Randi Deguilhem, Edhem Eldem, Müge Göçek, Kemal Karpat, Philip Khoury, Ussama Makdisi ve Şevket Pamuk da öyle. Görsel malzemeler konusunda İrvin Schick, Erdeniz Şen, Günsel Renda, İnci and Mine Enginün, Nilüfer İsvan, Oya Soner, Halim Ağaoğlu, Edhem Eldem, Frédéric Hitzel, William Ochsenwald, Nicole van Os, *Zaman* gazetesinden Ali Aslan, Fahri Aral gibi birçok isimden yardım aldım. Dona Straley ve Patrick Visel bitmez tükenmez bir canlılık ve güler yüzle bana en gelişmiş kütüphane hizmetlerini sundular. Anthony Baker ve Kevin Fitzsimons görsel malzeme ve grafiklerde adeta mucizeler yarattılar. Yiğit Akın, Ayşe Baltacıoğlu, Zekeriya Başkal, Ahmet Bozbey, Snjezana Buzov, Benzion Chinn, Nathan Citino, Mehmet Uğur Ekinci, Boğaç Ergene, Özgen Felek, James Helicke, Catalina Hunt, Steven Hyland, Asım Karaömerlioğlu, Ayşe Koçoğlu, George Lywood, Serdar Poyraz, Safa Saraçoğlu, Patrick Scharfe, Gülşah Şenkol, Ayfer Karakaya Stump, Georges Tamer, Ufuk Ulutaş, Charles Wilkins, Vincent Wilhite ve Yücel Yanıkdağ'ın bu kitaba önemli katkıları oldu. Karolyn Beery, Theresa Kyeremeh, Theresa Obeng, Felicia Sampah, Sara Shuherk ve daha birçok kişi, diğer ihtiyaçlarımın karaltısı üzerime çöktüğü anlarda araştırmama odaklanmamı sağlayan yardımlarda bulundular. Çocuklarım Madeleine ve Benjamin ile diğer aile üyeleri bu çalışmanın tamamlanmasını mümkün kılmak için üzerlerine düşenden fazlasını yaptılar. Hepsinden önemlisi, eşim Lucia, hastalıkta ve sağlıkta, araştırmamı daima destekledi. Bu kitabın tamamlanabilmiş olması, onun aşkının ve sadakatinin bir başka delilidir.

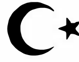

Bir Osmanlı Mektebi, 1885, Osmanlı mektepleri yazılı basının doğuşunu mümkün kılan okuryazarlığın yaygınlaşmasını sağlayan yerlerdi. Öğretmenleri arasında hem ulemaya mensup olan sarıklılar hem de ulema dışındaki fesliler vardı. Fotoğraftaki küre, kitaplar ve haritalar okulun modernliğini gösteriyor. (Sebah ve Joaillier, 1885, Pierre de Gigord'un izniyle)

Modern Türkiye Tarihi

İslam, Milliyetçilik ve Modernlik

GİRİŞ: MODERN TÜRKİYE TARİHİ/ İSLAM, MİLLİYETÇİLİK VE MODERNLİK

Osmanlı ve Türk modernliğinin bilimsel olarak incelenmesi 1959 ve 1964 yılları arasında yayımlanan bir grup önemli kitapla başladı.[1] Bu kitapların hepsi açıkça veya örtülü biçimde dönemin modernleşme teorisini yansıtıyordu. Bu yüzden en büyük kusurları, İslami bir imparatorluktan laik bir cumhuriyete doğru bir ilerleyiş öngören teleolojik bir bakış açısına sahip olmalarıydı. Niyazi Berkes'in kitabının başlığı, *The Development of Secularism in Turkey* (Türkiye'de Laikliğin Gelişmesi) bu anlayışın somut örneğiydi. Yine bu kitaplardan biri olan Bernard Lewis'in *Emergence of Modern Turkey* (Modern Türkiye'nin Doğuşu) isimli çalışması; öğrenciler, politikacılar ve devlet adamları arasında ve genel kamuoyunda binlerce okuyucuyu etkiledi; hâlâ da basılmaya devam ediyor. Lewis'in kitabı henüz yeniyken Osmanlı tarihi alanına yeni giren öğrencilerin şu soruyu sorması alışıldık bir durumdu: "Böyle bir kitap yazmak için ne yapmak gerek?" Bunun sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki halini "Avrupa'nın hasta adamı" olarak resmeden eskimiş fikirleri tarihçiliğin çöplüğüne atan ve yerine bu dönemdeki reformcu dinamizmin kanıtlarını koyan arşiv belgelerine dayalı revizyonist tarihçiler ortaya çıktı. Bu tarihçilerin keşfettiği ise çok kavimli üst yapısı milliyetçiliğin yükselen güçleri tarafından yıkıma sürüklenen bir imparatorluğu dönüştürmeyi amaçlayan dinamizmin kuvvetli kalp atışlarıydı.[2]

1960'ların başında, alanın temel çalışmaları ilk ortaya çıktığı sıralarda, Türkiye Cumhuriyeti'nde laikliğin kazanmış olduğu resmî zafer; Türkiye'nin, adeta, sosyal bilim teorisinin modernleşmeyle ilişkilendirmekte olduğu sekülarizmin örnek bir modeli gibi görünmesine yol açıyordu. Sonradan anlaşıldı ki, Türkiye'nin teoriye uygunluğu hiç de rastlantı değildi. Zira 1960'ların modernleşme kuramlarını geliştiren önde gelen bilim adamlarının çoğu Türkiye uzmanıydı ve teorilerini Türkiye'yi düşünerek oluşturmuşlardı.[3] Ne var ki, yeni gelişmeler sonucunda, daha 1970'lerde teleolojik sekülerleştirici görüşlerin yetersizlikleri apaçık bir şekilde meydana çıktı. Dolayısıyla Türkiye'deki resmî laikliğin zafer kazandığı görüşünün erken ilan edilmiş olduğu, Türkiye örneğiyle modernleşme teorisi arasındaki döngüsel ilişkinin su yüzüne çıkmasından uzun zaman önce anlaşıldı. İslami canlanma ve kimlik politikalarına yönelik küresel eğilim ivme kazanıyor, modern-

leşme teorisi itibar kaybediyordu. Osmanlı ve Türk modernleşme tecrübesiyle ilgilenen bilim adamları bu değişmelere zorlukla ayak uydurdular. Bu kişilerin alana ilişkin bilimsel çalışmaları hızla artıyordu; doğrusunu söylemek gerekirse onların çalışmaları olmasa bu kitabı yazmam da mümkün olamazdı. Ne var ki literatür geliştikçe uzmanlaşmada yakalanan başarı, bakış açısındaki genişliğin kaybedilmesi pahasına oldu. Türkiye'de kültürün siyasallaşmasının bir anlamı da şuydu; birçok bilim adamı eserlerini belli bir siyasal bakış açısını desteklemek amacıyla yazıyorlardı ve bu yüzden de gerek laikleşme gerek İslamileşmeye ilişkin çizgisel görüşlerin yerine her iki tipi temsil eden güçler arasındaki etkileşime dair tarafsız bir değerlendirmeyi geçirmek için gereken önyargısız bakıştan yoksundular. Aynı zamanda, cumhuriyetin tarihi uzadıkça, Osmanlı İmparatorluğu'nu tarihçilere, Türkiye Cumhuriyeti'ni sosyal bilimcilere bırakmak şeklindeki eski uygulama farklı türden problemler yaratmaya başlıyordu. Sosyal bilimciler tarafından genellikle tercih edilen senkronik (eşzamanlı) yaklaşım, artık cumhuriyet deneyiminin incelenmesi için yeterli olmuyordu. Bir süre sonra, temel kaygıları zaman içindeki değişimi incelemek olan tarihçilerin dönemle ilgilenmeleri gerekli hale geldi. Nitekim yakın zamanda yayımlanan bir değerlendirmede, haklı olarak, pek az tarihçinin Türkiye'deki modernleşmenin "gerçek tarihini bütün yönleriyle incelemeye giriştiği" ifade edilmektedir.[4]

Bernard Lewis'in kitabının 1960'larda yaptığını 2000'lerin başında yapmak isteyen ve bugün daha büyük bir görevle karşı karşıya olan bilim adamı da adeta öncekine benzer bir şekilde *Postmodern Türkiye'nin Doğuşu*'nu yazmak için bugün ne yapılması gerektiğini sorabilir.[5] Edward Said'in dikkat çektiği kritik bir olgu söz konusu olmasaydı, *Postmodern Türkiye'nin Doğuşu,* pekâlâ bu kitap için de uygun bir başlık olabilirdi. Postmodern fikirler Batılı filozoflar ve sanatçılar arasında ne kadar büyük bir merak ve cazibe yaratmış olursa olsun, gelişmekte olan ülkelerdeki muadilleri "hâlâ modernitenin kendisiyle meşgul" durumdadır.[6] Bu kitabın temel önermesi de hem hızlı değişim savunucularının hem de dinî ve kültürel muhafazakârların kafalarının bu meseleyle meşgul olduğu yönündedir.

Başlangıçta amacım geç Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye'nin panaromik bir tarihini yazmaktı. Kronolojik olarak kitap 1789'dan günümüze kadar olan dönemi kapsayacaktı. Konu olarak da siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihi ele alacaktım. İlk önce bunu bir sentez çalışması olarak düşündüm. Ancak araştırma ilerledikçe, bilimsel literatürün bazı konularda böyle bir senteze destek olmayacağı kısa zamanda anlaşıldı. Siyasal ve ekonomik tarih ile sosyal tarihin demografik yönü nispeten iyi bir şekilde çalışılmıştı. Kültürel tarih ve sosyal tarihin yaşam kalitesi yönü ise orijinal araştırmalar yapmamı gerektirecekti. Bunu fark etmem, bu kitabın başkalarının çalışmalarından bir sentez elde etmenin ötesine geçip orijinal sonuçlara ulaşmasını gerektiren çeşitli etkenlerin ilki oldu.

Kültürel tarih araştırmalarım sırasında farklı dönemlere ait edebî eserleri okumaya başlarken, bir keşif yolumu aydınlattı. Osmanlı ve Türk edebiyatçıları, en

azından yakın zamanlara kadar, genellikle kendi dönemleri hakkında yazmışlardı ve çevrelerindeki topluma bakışları tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin bakışından çok daha zengindi. Bu keşif, birçok geniş kapsamlı tarih çalışmasında kültürel tarih olarak kabul edilen kitap ve yazarlardan oluşan kuru listelerin ötesine geçmek için bana bir yol açtı. Her dönemden bir veya birkaç esere odaklanmanın ve böylelikle o dönemki yaşam hakkında bir pencere açmak için bu eserlerden faydalanmanın çalışmamı zenginleştireceğini fark ettim. Yedinci bölümde tartıştığım bir romanda başka ismi olmayan ve "yazar" olarak karşımıza çıkan bir karakter, bu durumu kendi sözcükleriyle çarpıcı bir şekilde ifade eder: "Romanın kozmolojik olgusunu onlara nasıl anlatmalı? Romanı kurmak, en ince ayrıntılarına dek tasarlanmış bir dünya ile yola çıkmak demek. Bu ayrıntıları ise ancak bağlı bulunduğumuz, içinde yaşadığımız hayattan derleyebiliriz."[7] Şu sonuca vardım ki, her bölümün sonuna farklı yazarların dünyalarını keşfe çıkan kısa denemeler yerleştirmek, sadece kültürel üretim üzerinde değil; o bölüm boyunca tartışılan siyasal, sosyal ve ekonomik konular üzerinde de derinlemesine düşünmeyi sağlayacaktı. Bu denemeler akademik tarihçiliğin kronolojik yapılarına ve önermelere dayanan yorumlarına edebiyatın sembolik ve kinayeli dilinin ahenkli tınılarını ekleyecekti.

Çalışmam için gereken bu daha zengin tınıları ararken 1790'lardan 2000'e kadar on yazar seçtim ve onların eserlerini incelemeye başladım. Yakın zamandaki yayınlarımın birçoğu bu kitapta tartışılan edebî eserleri inceleyen ön çalışmalara dönüştü. Bu on yazardan ikisi hâlâ yaşıyor ve araştırmalarımın hoşnutluklarından biri de onlarla tanışmak oldu. Türk edebiyatı hakkındaki bilgisi iyi olan okuyucular buradaki yaklaşımı tatmin edici bulmayabilirler. Buna karşılık, Türkçe bilmeyen okuyucular, muhtemelen bu eserleri bu kadar aydınlatıcı kılanın ne olduğu hakkında fikir edinme fırsatını yakalamaktan memnun olacaklardır. Bu çeviriyi okuyanların ise ya tanımadıkları bazı eserleri ya da tanıdıkları eserler hakkında yeni yorumları bu sayfalarda keşfederken bu memnuniyeti paylaşacaklarını ümit ederim. Bütün bu eserleri orijinal metinlerinden okuduktan sonra ben de bu duyguyu paylaşıyorum. Nitekim milliyetçilik ve modernlik hakkında yakın zamanda yayımlanan teorik çalışmalar üzerine okumalarım derinleştikçe, kitap için yaptığım edebî incelemelerin değeri giderek arttı. Bunun sebebi kuramcıların, modernliğin yeni imajlarının oluşturulduğu esas alan olarak yaratıcı hayal gücü dünyasını vurgulamaları ve bu imajları gündelik gerçekliğin yeniden şekillendirilmesine dönük çabaların ilham kaynağı olarak göstermeleriydi.

Hayal gücü dünyasının önceliği, laikleştirici yönelimler için olduğu kadar dinî eğilimler için de geçerlidir. Dolayısıyla Osmanlı ve Türk modernleşmesi hakkındaki eski temel çalışmaların laikleştirici önyargılarının ötesine geçme isteğim, çalışmamda ön plana çıkaracağım dinî hareketleri ve düşünürleri tespit etmemi de gerektiriyordu. Yakın zamanda yayımlanan çalışmalar, üç dinî hareketin fevkalade bir nüfuza sahip olduğunu gitgide daha iyi fark etmemi sağladı. Bu hareketlerin kurucuları sırasıyla Mevlana Halid (1776–1827, Arapçada Şeyh

Halid el-Bağdadî veya el-Nakşibendî olarak bilinir), Said Nursi (1873–1960) ve Fethullah Gülen'dir (d. 1938). Dinî manzara son derece geniş ve çeşitli olmasına karşın, bu üçü hepsinin üzerinde yükselmektedir.

En büyük sorun ise bir sonraki adımda kendisini gösterdi. Her şeyi nasıl bir araya getirecektim?

Araştırmalarım ilerlerken kitabın adının ne olacağıyla ilgili kafamda dönen düşünceler çalışmamın belki de en orijinal niteliğini aklıma getirdi. Beklenmedik ölçüde zor olmasıyla, en iyi başlığı bulma işi, bu çalışmanın orijinallik kazanabileceği en geniş yönü gösteriyordu. Başlığın kitabın asıl meselesini ifade etmesi gerekiyordu ve bunu yapmak için de son iki yüzyılın tarihsel panoramasının sunduğu kanıtlara en iyi uyan tezi veya düzenleyici yorumu keşfetmek şarttı. Kitabın başlığı onun temel kavramlarını açıklamalıydı. Bu kavramların zaman içinde birbirleriyle etkileşimleri kitabın tezini belirledi.

TÜRKİYE, İSLAM, MİLLİYETÇİLİK VE MODERNLİK

Birçok denemeden sonra, hem kitabın konusuna uygun hem de kısa olan en iyi başlık bu dört terim etrafında oluştu. Bununla birlikte her terim, başka bir terim veya kavramı akla getiriyor. Bu alternatif terimlerin hepsi başlıkta kullanılamayacağına göre, çalışmanın bağlamını tamamen tarif etmek için bu terimleri burada tanıtmak gerekir.

Türkiye. Sadece günümüz Türkiyesi değil, kitabın konusunu oluşturan coğrafi alan önce geç Osmanlı İmparatorluğu, sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nden meydana geliyor. Bunların coğrafi kapsamları farklı olsa da, ikisi de Osmanlıların ve Türklerin modern dünyadaki yerini belirleyen jeopolitik yapılar olarak birbirlerine karşılık gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'ya varis olan tek devlet değildir. Bununla birlikte Osmanlı temelleri üzerinde en dolaysız şekilde kurulmuş devlettir. Ayrıca imparatorluktan cumhuriyete mekânsal dönüşüm, 1918'den sonra birdenbire gerçekleşmiş bir olay değildir. Daha ziyade, kritik süreklilik ve süreksizlikleri belirleyen safhalar içinde, zamanla Osmanlı sınırları daralmış ve imparatorluk sınırları içinde yaşayan halklar değişmiştir. Harita 1'in net bir şekilde ortaya koyduğu bu krizler hakkında sonraki bölümlerde epey şey söylenecektir. Bugün bazı bilim adamları Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir süreklilik resmeden çalışmalara itiraz etmektedirler. Daha da büyük bir sorun ise birçok Türk bilim adamının Osmanlı İmparatorluğu'na sanki 1923 öncesi Anadolu'dan ibaretmiş gibi bakmalarıdır. Bu durum, Türk milliyetçiliğinin ve Türk tarih müfredatının çizdiği sınırlardan kaynaklanmaktadır. Bunun sonuçları son derece ağır olmuştur. 1912-13'teki Balkan Savaşları sırasında bile, önderlik konumunda bulunanlar başta olmak üzere, birçok Türk'ün gerçek anavatanı Anadolu değil; Rumeli, yani Osmanlı Balkanları idi. Anadolu'yu birden kendi vatanları olarak düşünmek zorunda kalmaları, bu kişilerin çoğu açısından tatsız

Osmanlı İmparatorluğu, 1774–1912, Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan (1774) Balkan Savaşları (1912–1913) arefesine kadar toprak kayıpları.

ve yürek burkucu bir değişiklikti. Üstelik kozmopolit nitelikteki Osmanlılığın ortadan kalkmasının yol açtığı korkunç sonuçlar da cabasıydı.

Gerçi imparatorluğun ve cumhuriyetin mekânsal farklılıklarını vurgulamak önemlidir, ancak kültürel faktörler bunların analiz birimleri olarak zaman içinde birbirleriyle çakıştıkları gerçeğinin altını çizer. Türk siyasal kültüründe idari kurumların kutsallaştırılması ve iktidarın tepede ve merkezde yoğunlaşmasının kökleri Türklerin İslam öncesi tarihine kadar gider. Geç Osmanlı döneminin küçülen sınırları, bu düşünce tarzının imparatorluk sonrası zamanlara yansımasına yardım etti. Sınırların ve halkların tanımı gitgide daha tartışmaya açık hale geldikçe, devlet ideali Osmanlı reformcularının zihinlerindeki açıklık ve saflığını muhafaza etti. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin idarecileri haline gelince, kendi hayallerinde kurdukları devlet idealine duydukları sadakati bu kez cumhuriyete yönelttiler. Dahası, bu ideale en yüksek değer veren zihinler, dilin zaman içinde evrim geçirmesiyle birlikte Türkçe düşünen ve kendilerini Türkçe ifade eden zihinlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, sosyal ve kültürel olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne intikali, Osmanlı ve Türk kimliği sorunları açısından temel öneme sahiptir ve Türklerin dünyadaki yerleri hakkında sahip oldukları bilincin şekillenmesinde en önemli belirleyicilerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun arkasından gelen diğer devletler ondan miras olarak çok şey almışlarsa da, aralarında bu türden bir süreklilik söz konusu değildir.

Osmanlı İmparatorluğu, 1774–1912, Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan (1774) Balkan Savaşları (1912–1913) arefesine kadar toprak kayıpları.

İslam. Başlıktaki İslam sözü, laikliğin, burada incelenen dönem içinde, bariz bir şekilde İslam'ın "öteki"si olduğunu ima eder. Bu çalışma İslam içindeki birçok ayrımı dikkate almaktadır. Ayrıca sekülarizm veya laiklik konusunun uygun bir bağlama yerleştirilmesi de gerekir.

İslam, esasında basit, tarihsel gelişiminde ise zengin karmaşıklıklara sahiptir. İslam Allah'a "teslim olmak" anlamına gelir. Müslüman "Allah'a teslim olan kişidir." En temel açıdan İslam tek tanrıyı kabul eder, Arapça ifade edersek Allah'ın "birliğini tasdik eden" bir *tevhid* dinidir. Şu Kur'an ayeti İslam'ın en temel inançlarını özetler: "Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkar ederse derin bir sapıklığa düşmüş olur." (Nisa Suresi:136).

Müminler bütün dünyayı kapsayan ve belli temel dinî uygulamalar aracılığıyla inançlarını ifade eden bir inananlar topluluğunun (ümmet) üyesidirler. Dinin en temel unsurları "İslam'ın beş şartı" olarak ifade edilir: Kelime-i şehadet, namaz, zekât, Ramazan ayında tutulan oruç ve hac. Bunların hepsi çeşitli yollarla ve farklı sıklıklarla cemaate eşit bir şekilde katılımı ortaya koyarlar. Namaz günde beş vakit kılınır, Ramazan orucu yılda bir ay tutulur, Hac yılda bir kez yapılır ve hali vakti ve sağlığı yerinde olan yetişkin Müslümanlar için bütün hayatları boyunca sadece

bir kez yapılması farz olan bir ibadettir. Ruhu mükemmelleştirmek için verilen bir mücadeleden İslam'ı savunmak için yürütülen bir "kutsal savaşa" dek çeşitli anlamlar taşıyan *cihad*, kimi zaman İslam'ın altıncı şartı olarak sayılır.

İslam'ın beş şartı şeriat denen İslam hukuku içinde tarif edilmektedir. Şeriat, İslam'ın ilk dönemlerinde, din âlimleri tarafından, esas olarak Kur'an'a ve Hazreti Muhammed'in söz ve uygulamalarını (*sünnet*) ifade eden hadislere dayanarak ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bunun bir sonucu olarak İslam, Hıristiyanlığın tersine fakat Ortodoks Yahudiliğe çok benzer bir biçimde, inançların ayrıntılı tarifinden ziyade şeriatın kurallarının takip edilmesi meselesini dinin merkezine almıştır. İslam ülkelerinin idarecileri şeriatı değiştiremezler veya şeriatın alanına dahil olan konularda "yasa" yapamazlar; olsa olsa şeriatı uygulayarak meşruiyet kazanmaya çalışabilirler. Müslüman idareciler, şeriatın kendi iktidarlarından bağımsız olarak varolması açısından, hiçbir yasama fonksiyonuna sahip değildirler. Hâlbuki Osmanlı padişahları şeriata tabi olan konular dışında yasama yetkilerini kullanmalarıyla meşhurdular. Sistematik bir yasa derlemesi olmayan şeriat, daha ziyade, âlimler arasında bir tartışma ve tatbikat sahasıdır; İslamî hukuk, yani *fıkıh* (harfi harfine tercüme edildiğinde "anlamak" manasına gelir) medresede öğretilen disiplinlerden biridir. Sünniler dört fıkıh mezhebini eşit derecede meşru kabul ederler. Şiilerin ise kendi mezhepleri vardır. İslam'ın beş şartının yanı sıra, taharet, kılık kıyafet ve kadın-erkek ilişkileri başta olmak üzere hayatın temel alanlarıyla ilgili emirler aracılığıyla Müslümanların yaşam tarzına damgasını vuran şeriat, İslam dünyasının genelinde tek tip davranış biçimleri yaratmaktadır. Aynı zamanda bu, Müslümanların, dünyanın herhangi bir yerinde dindaşları tarafından itibar göreceğini bekleyebildikleri bir değerler evreni meydana getirmektedir. İslam'ın Türk toplumu üzerindeki etkisi o kadar derindir ki, Türk kimliğinin iki temel belirleyicisinden biri Türk dili, diğeri de İslam'dır.

Dini tek tip hale getiren faktörlere karşın, bu kadar çok kişiye bu kadar uzun bir zaman boyunca bu kadar çok şey ifade eden bir din aynı zamanda kendi içinde bir çeşitlilik de sergiler. İnanç farklılıkları daha İslam tarihinin ilk zamanlarında başlamıştır. En çok bilinen ve en geniş ayrım Sünniler ile Şiiler arasındadır. Osmanlılar resmen Sünni-Hanefi mezhebine mensuptular. Osmanlı uyrukları arasında diğer fıkıh mezheplerine mensup Sünniler, Şiiler ve diğer küçük mezheplerin mensupları da vardı. Bunlardan biri, tarih boyunca hem Sünniler hem de Şiiler tarafından hor görülen ve şu an itibariyle Türkiye Cumhuriyeti'nin en kalabalık dinî azınlığı olan Alevilerdir. İnsanların dinî tecrübelerini derinleştirmek amacıyla kendine özgü çeşitli zikirlere katılmak üzere bir araya geldikleri tarikatlar Osmanlı zamanında son derece yaygındı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün baskılarına karşın günümüze dek de varlığını sürdürdü. Aynı zamanda İslam tarihi boyunca yenilenme hareketleri, kuvvetli yürek vuruşları gibi, din hayatına tekrar tekrar yeni heyecanlar getirdiler. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu

hareketlerden üçünün geç Osmanlı ve modern Türkiye tarihi açısından bilhassa önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Müminle Allah arasındaki ilişkiyi öne çıkartan İslam'a, güçlü bir ahlaki eşitlikçilik damgası vurulmuştur. Sık sık "Müslüman erkek ve kadınlara" (el-Müslimün ve'l Müslimat) öğütte bulunan ve onlara benzer ifadelerle seslenen Kur'an, müminlere, cinsiyet açısından, kutsal Yahudi ve Hıristiyan metinlerinde bulunmayan kapsayıcı bir dille hitap eder.[8] Bununla beraber Kur'an ve şeriat üç statü farklılığını kabul eder ve bunları İslam öncesi normları ortadan kaldırmaksızın daha ileri götürerek düzenler. Kabul edilen ayrımlar erkek ile kadın, hür insan ile köle, Müslüman ile gayrimüslim arasındadır. Yine Kur'an Allah'ın "kimini kiminden üstün kıldığını" belirtir (En'am Suresi: 165 ve Zuhrûf Suresi: 32). Bu açıdan bakıldığında İslami toplumların güçlü bir eşitlik ruhuyla hiyerarşik düzenleri birleştirdiği düşünülebilir. Paradoksal görünüyor olsa da bu durum, bir dolu örneğin kanıtlayacağı üzere, Osmanlı ve Türk toplumu için de geçerlidir.

Modernliğin ilerlemesi ve bilhassa herkese eşit haklar tanıyan laik hukukun kabul edilmesi, sonraki bölümlerde görüleceği üzere, şeriatın tarif ettiği bu üç statü ayrımına da meydan okumuştur. İslami normlar cinsiyet ilişkilerini eşitlik değil, tamamlayıcılık açısından tarif eder ve her iki cinse de hak ve görevler yükler. Başka hakların yanı sıra, evli Müslüman kadınlar, tarih boyunca mülkiyet edinme hakkına sahip olmuşlardır ki, Avrupa'daki evli Hıristiyan kadınlar o dönemde bu hakka sahip değillerdi. Bu ve buna benzer yönlerden Batılılaşma, Müslüman kadınları ataerkilliğin Osmanlı ve Avrupalı versiyonları arasında garip tercihler yapma zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmıştır. Belki de bu açıdan bakıldığında Osmanlı kadın hareketinin başlangıcının 1868'e kadar geriye, yani burjuva bilincinin ve evleneceği kişiyi tercih etmede daha geniş bir özgürlüğe sahip olma talebinin ortaya çıkmaya başladığı döneme uzanması o kadar şaşırtıcı görünmez.

Köleliğe gelince; on dokuzuncu yüzyılda uluslararası tepkiler sonucunda Osmanlı köle sahipliği giderek zayıfladı. Osmanlı'da köleliğin çeşitli biçimleri vardı. Bunlardan bazıları neredeyse köleleri aileye dahil etmeye kadar varıyordu. Benzer şekilde şeriat da köleliği çeşitli şekillerde hafifletmişti. Örneğin Kur'an'da köle azat etmek teşvik edilen bir şeydi. Cariyeliğe izin vardı ve cariyelerden doğan çocuklar meşru kabul ediliyordu. Tarihsel olarak Osmanlı hanedanı elitler yetiştirilmesi ve bilhassa hanedanın çoğalması konusunda kölelere dayanıyordu. Bu tür uygulamaların ne kadar zor ortadan kalktığı sonraki bölümlerde gösterilecektir.

Farklı inançlar arasındaki geleneksel ilişkiler de uluslararası baskılardan güç alan yeni eşitlikçi fikirler yüzünden sarsılmaktaydı. İnançlar arası ilişkilere dair tarihsel İslami normların temelinde Kur'an'ın dinler tarihi anlayışı vardı. Kur'an, İslam'ı Hz. İbrahim'in dini olarak tarif ediyordu. Hz. İbrahim "Allah'a teslim olan" bir tektanrıcı olarak hem ilk Müslümandı hem de Arapların atasıydı. Hz. Muhammed'e (570-632) 610 yılından itibaren gelen vahiyler ölümünden sonra bir araya getirildi ve Kur'an'ın yazılı metnini oluşturdu. Kur'an, metin olarak, Hıristiyan

İncili'nin Eski Ahit'i kapsaması gibi, önceki kutsal kitapları kapsamaz, fakat yine de Kitab-ı Mukaddes'in birçok unsurunu içerir ve Yahudi ve Hıristiyanlardan sık sık bahseder. Bütün bu kutsal metinler birbirine benzerler, zira Allah'ın bütün nebi ve resulleri aynı mesajı almışlardır. Bütün bunlar Kitab-ı Mukaddes'te bulunan birçok peygamberi, yine Kitab-ı Mukaddes'te bulunmayan bazı peygamberleri, bir Peygamber olarak İsa'yı (daha fazlası değil) ve son olarak peygamberlerin sonuncusu, Hatemü'l-Enbiya Muhammed'i içine alan bir seri meydana getirir. Dolayısıyla İslam'ın dinler tarihi anlayışı, Yahudi ve Hıristiyanların, Müslümanlara eşit olmamakla beraber, şeriat tarafından belirlenmiş bir koruma sistemi (*zimmet*) altında İslam ülkelerinde barındırılmaya değer topluluklar olarak "ehli kitap" statüsünde görülmelerine sebep olmuştur. Bu durum, Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerine, tâbii statülerini kabul etmeleri şartıyla, kendi dini liderlerinin yönetimi altında yarı-özerk bir statü sağlamıştır. Bunun yanı sıra gayrimüslimler *cizye* denen özel bir vergi vermekle yükümlüydüler, ne var ki askerlik hizmetinden muaftılar, ki askerlik Müslümanlar için ağır bir yüktü.[9] Devletlerin dinî kimlikler taşıdığı ve hukuk esasen dinî hukuk anlamına geldiği sürece bu sistem, bir devletin dinleri farklı olan halkları bir araya tutabilmesini etkin bir şekilde sağladı. Nitekim Ortadoğu'da Yahudi ve Hıristiyan cemaatlerinin binyıllar boyunca ayakta kalmaları bunun bir göstergesidir. Ne var ki, sadece seküler bir hukuk sistemi çerçevesinde mümkün olabilecek bir şey olan herkesin eşit haklara sahip olması gerektiği fikri, daha sonra şeriatta hoşgörülen eşitsizliklerin üçüne birden meydan okumaya başladı. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, cemaatler arası ilişkileri düzenleyen İslami sisteme dönük meydan okuma, kadın-erkek eşitliği ve köleliğin kaldırılması yönündeki taleplerle karşılaştırıldığında, çok daha yıkıcı sonuçlara yol açtı.

Avrupa'nın dünyevi fikirlerine sınırlı bir şekilde açılmak bile İslam toplumları için başa çıkılması gereken bir mesele oldu. Bu meseleye bir cevap verilmesi gerekiyordu. İslam düşüncesi bilgi dünyasını kuşatan bir şeyden, kökeni büyük ölçüde kendisine yabancı olan bir bilgi dünyasının parçası olan bir şeye dönüşmeye başladı. Bugün sekülarizmin dini ortadan kaldıramayacağı açık olsa da, zamanında birçok kişi böyle olacağını düşünmüş ve etkili entelektüel ve siyasal hareketler bu inancı benimsemiştir. Bu tip fikirler geç Osmanlı İmparatorluğu'nda da yayılmaya başlamıştı. Bunların kaynakları çok çeşitli olmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî laiklik anlayışını şekillendiren ideolojik çekirdek, Osmanlı'nın sivil ve askerî elitlerinin eğitildiği okullara kök salan on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın bilimsel materyalizmine dayanıyordu.

Sekülarizm dini ortadan kaldırmasa bile onu bir probleme dönüştürür. Din, her şeyi kuşatan bir hakikat değil, toplum içindeki yeri belirlenmesi gereken bir şeydir artık. Bu olgu modern Türkiye için ironik sonuçlar doğurmuştur. Türkiye'deki laiklik taraftarlarının uygulamadıkları din Sünni İslam'dır. Dolayısıyla İslam'ı denetim altına almak için oluşturulan kurumlar Sünni İslam'ı yaymaktadır.

Bilhassa nüfusun önemli bir kesimini oluşturan, genel olarak laik cumhuriyeti destekleyen ve Sünni olmayan Aleviler için bu durumun tatsız sonuçlara yol açmakta oluşu oldukça ironik bir durumdur. Bu durumun çelişkileri yedinci bölümde görülecektir.

Milliyetçilik. Başlıktaki "milliyetçilik" emperyalizmle rekabet halindedir. Bununla birlikte, paradoksal olan şudur ki geç Osmanlı İmparatorluğu iki kat "emperyal" idi. Hem ayrılıkçı milliyetçilik hem de Avrupa emperyalizmi tarafından tehdit edilen çok uluslu bir imparatorluktu. Osmanlı ve Türk tipi milliyetçilik şekilleri bu müdafaası imkânsız duruma bir cevap olarak doğdular. Osmanlı İmparatorluğu, topraklarını sömürgecilere kaptırsa da hiçbir zaman egemenliğini kaybetmedi. Ne var ki emperyalist tehdit her tarafa yayılmıştı. Önde gelen eyaletlerin kaybedilmesinin yanı sıra Osmanlı egemenliği de sistematik olarak aşındırılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma mücadelesi hakikaten ulus olarak hayatta kalmak için verilen bir mücadeleydi.

Son zamanlarda milliyetçilik çalışmaları, büyük güçler dışındaki milliyetçiliklere ilişkin incelemelerle yeniden canlandı. Bu milliyetçiliklere çoğu zaman postkolonyal (sömürgecilik sonrası) etiketi yapıştırılıyor, hâlbuki bunların postkolonyal olmadan önce antikolonyal (sömürgecilik karşıtı) olmuş olmaları gerekir. Bu açıdan Türkler her ne kadar postkolonyal teorinin Osmanlı İmparatorluğu için geçerli olabileceğini kabul etmede gönülsüz olsalar da, antikolonyal teori olarak bu, Osmanlı deneyimini önemli ölçüde aydınlatıyor. Postkolonyal ve karşıtı üçüncü dünya milliyetçilikleri hakkındaki çeşitli önemli çalışmaların ardından, daha yakın zamanda yayımlanan bir kitap öncekilerin ötesine geçerek milliyetçilik incelemelerini küresel olarak yeniden bütünleştirdi. Sonuçta birçok Avrupa ulusunun, hatta sadece küçük olanlarının değil; Almanya gibi büyük bir gücün bile, daha zayıf toplumların yaşadığı birçok sorunun aynılarıyla karşı karşıya kaldıkları ortaya çıktı. Bütün bu çalışmalar, daha genel anlamda, materyalist temelli teorilerden kültüralist temelli teorilere yönelişin bir parçasıdır. Milliyetçilik hakkındaki önde gelen düşünürlerin çalışmaları Benedict Anderson'la başlar, Partha Chatterjee ve Prasenjit Duara'nın antikolonyal milliyetçilik üzerine çalışmalarıyla devam eder ve Gregory Jusdanis'nin yeniden bütünleştirici küresel çalışmasıyla son bulur.

Milliyetçilikten çoğu zaman bir ideoloji olarak bahsedilse de, aslında diğerleri gibi bir ideoloji olduğu söylenemez. Modern devletin iki temel sorusu şunlardır: Halk kimdir ve nasıl yönetilecektir? Ulusun nasıl yönetileceğiyle ilgili sorular liberalizm veya Marksizm'de olduğu gibi farklı ülkelere uygulanabilen soyut ilkeler temelinde tarif edilebilir. Ulusal kimlikle ilgili sorular ise kültürel benzersizlik temelinde tarif edilir. Farklı milliyetçilikler birbirleriyle genel benzerlikler taşırlar, taklit ve rekabet bunları pekiştirir. Ulus fikri liberalizm veya faşizmden çok akrabalığa veya dine benzer. Bu yüzden sosyal bir birim olarak ulus, üyelerinin çoğu birbiriyle doğrudan temas etmemiş olan, ancak ortak deneyimleri ve ortak bir

Ahmed İhsan Bey matbaası, reklamını müşterilerine renkli baskı da dahil, hep en son ilerlemeleri sunduğu şeklinde yapıyordu. (Alpay Kabacalı'nın müsaadesiyle; Kabacalı, *Matbaa*, 108.)

iletişim ortamını paylaşan ve ortak bir kimliğe sahip oldukları yönünde fikirler taşıyan bir "hayali cemaat"tir.[10]

On dokuzuncu yüzyılın önde gelen sosyologları daha önce milliyetçilikle kitlesel tirajlı gazetelerin doğuşu arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekmişlerdi, zaten onların doğrudan gözlemekte oldukları bir olguydu bu. Anderson'un "matbaa kapitalizmi" kavramı bu anlayışın ayrıntılarına iner. Kendi içinde bu ifade, ekonomik ve kültürel üretim arasındaki bağlantılara işaret eder. Yayıncılık bir işti, "kitap modern tipte seri olarak üretilmiş ilk sanayi malıydı" ve bunun bir çeşidi olan gazete her gün modası geçen tüketim mallarından biri olarak "bir günlük bestseller" idi.[11] Yüzyıllar önce icat edilmiş olmasına karşın, Avrupa'da bile matbaanın önemi ve pazarı, büyük ölçüde on dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliğin yaygınlaşmasıyla birlikte genişledi. Dolayısıyla matbaa kapitalizmi fikri, terimin ifade ettiğinden çok daha fazla anlam taşımaktadır. Kitlesel yazılı basının doğuşu, klasik veya elit dillerine karşı konuşma dilinin üstünlüğünü gerektiriyordu. Konuşma dilinin ön plana çıkmasıyla birlikte, kadınlar ve tüccarlar gibi genellikle klasik dillerde eğitim almamış olan yeni toplum kesimlerini de içine alacak şekilde yayılan yeni bir okuyucu kitlesi ortaya çıktı. Okuyucu kitlesinin genişlemesinin ön koşulları, modern konuşma dilinde okuma yazma oranının yükselmesi, eğitim olanaklarının iyileştirilmesi ve çoğu zaman dilin etkili kitle iletişimine uygun bir araç olacak şekilde değiştirilmesiydi. Yeni okurların beğeni ve arzuları, bunlara cevap vermeyi bilen yazar ve yayıncılar için yeni fırsatlar yaratıyordu. Böylece roman ve modern tiyatro gibi yeni edebî türler dünyanın her tarafına yayıldı. Çoğu zaman romanlar ilk önce gazetede tefrika ediliyorlardı. Başkalarının nefeslerini tutup hikâyenin bir sonraki bölümünü bekliyor olduklarını bilmek,

millî hayali cemaatin güçlenmesinde etkili olan bir başka faktör haline geldi. Bu cemaatin belli bir toprak üzerinde yaşadığı ve bu toprağın üzerinde egemenlik tesis etme hakkına sahip olduğu fikriyle birlikte "matbaa kapitalizmi" politikayı, toplumu, ekonomiyi ve kültürü birbirine bağlayan bir gerçekliğin sembolik ismine dönüştü. Bu bağlamda Anderson'un matbaa kapitalizmi fikrinin, geç Osmanlı tarihindeki bazı önemli olaylar arasındaki bağlantıları aydınlatmak açısından da faydalı olduğu görülmektedir.[12]

Partha Chatterjee daha derine inerek emperyalizm tarafından tehdit edilen ve tâbi hale getirilen halklar arasında neyin tahayyül edildiğini ve bunu kimin tahayyül ettiğini araştırmaktadır. Ona göre "sömürgecilik karşıtı milliyetçilik, emperyal güçle siyasal kavgaya başlamadan epey önce, sömürge toplumu içinde kendi egemenlik alanını yaratır. Bunu sosyal kurum ve uygulamaları maddi ve manevi olmak üzere iki alana ayırarak yapar." Maddi alan dışsaldır. Burada Batı'nın

Ayakta yazı masasının başında bir Osmanlı katibi, kitap kapağı, "Musahhah, mükemmel, ve mufassal *Gülşen-i Muharrerat*, yahut muharrerat-ı resmiye ve gayri resmiye ve ticariye", Şems Kütübhanesi, Seyyid Hasan ve Hüseyin Biraderler, fiyatı 10 kuruştur. (Irvin Schick'in müsaadesiyle.)

teknik üstünlüğü kabul edilir. Manevi alan ise içseldir. Burada "milliyetçilik en... yaratıcı...projesini hayata geçirir: 'modern', ama yine de Batılı olmayan bir ulusal kültür yaratmak. Şayet ulus bir hayali cemaatse meydana geldiği yer işte burasıdır ve burada ulus çoktan egemendir."[13]

Sömürgeci güç, tehdit ettiği veya sömürgeleştirdiği halklara bir modern devlet modeli sunmuş, ama aynı zamanda bu modelin hayata geçirilmesini engellemişti. Dolayısıyla bu halkların görevi ilk önce iç kültürel alanda —ve kendi dillerinin kalesinde— bağımsızlığı elde etmek, bundan sonra da dışarıdaki maddi güç ilişkileri sahasında bağımsızlık kazanmaktı. Peki Osmanlılar gibi iki anlamda "emperyal" bir durum içinde olan ve başka halkları yönetirken bizzat kendisi de egemenliğini yitirme tehdidiyle karşı karşıya kalmış bir halkın durumu bir sömürge ortamındaki milliyetçilerin durumuna hangi açılardan benzer veya benzemez?

Chatterjee'nin 1993 tarihli *Ulus ve Parçaları* adlı kitabının başlığındaki "ulus" sözcüğü, ilk olarak, bu iç kültürel egemenlik alanını yaratan ve bağımsızlık mücadelesini başlatan milliyetçi aydın eliti ifade eder. Elitin harekete geçirmesi gereken "parçalar", ulus inşası projesinin kültürel ve beşeri kaynaklarını oluşturan kendi "ötekilerinden" meydana gelmektedir. Chatterjee'nin coğrafi olarak odaklandığı sömürge Bengal'de milliyetçi öncüler, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, başlangıçta elit erkeklerden ibaretti. Bunların harekete geçirmeleri gereken "parçalar" kadınlardan ve toplumun bütün elit olmayan üyelerinden oluşuyordu. Bunlar arasında kadınlar, elit erkeklerin eşleri ve kızlarını içermeleri sebebiyle, özel bir konuma sahiptirler: Yeni Erkek, Yeni Kadın olmadan ulusu inşa edemez. Dahası sayıları artmalıdır. Birçok açıdan Türk ulus inşası projesine, bir yüzyılı aşkın süre boyunca, yani 1960'lara kadar, bir ulusal burjuvazi oluşturma ve onu siyasal olarak harekete geçirme çabası damgasını vurdu. Bundan sonra 1960'ları yeni bir dönemin başlangıcı haline getiren şeyse bütün halkın siyasal olarak seferber edilmesi oldu. Kültürel açıdan milliyetçi elit, ulus için saygın bir geçmiş yaratmak üzere, mevcut tarih anlayışlarını yeniden biçimlendirmek suretiyle geçmişi de "seferber etmeliydi". Zamanının çoğunu sadece ideolojik metinler değil; aynı zamanda şiirler, oyunlar ve romanlar yazarak geçiren milliyetçi elit modern bir kültürün bütün donanımlarını yaratmaya çalışacaktır. Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine elitler, siyasal ve ekonomik kalkınmada izlenecek yolu tespit etmek suretiyle ulusal geleceği de "seferber etmek" durumunda kalacaklardır.

İster istemez, herkesi ve her şeyi milliyetçi projeye dahil etmek mümkün değildir, en azından reform ve yeniden eğitim olmaksızın bu imkansızdır. Ulusal kimlik inşasının kalıpları içine girmeyen sosyal gruplar ve kültür öğelerinin kaderi aynıdır. Prasenjit Duara, Çin'in binlerce yıllık imparatorluk tarihini modern bir ulus-devlet açısından siyasal olarak kabul edilebilir bir tarihsel kanon haline getir-

Ebuzziya Matbaası'nın hem Osmanlıca hem Fransızcada yüksek kaliteli matbaa hizmetlerini anlatan bir reklamı. Bu matbaa belki de en zarif Osmanlı tipografi ve tasarımını üretmiştir (Alpay Kabacalı'nın müsaadesiyle; Kabacalı, ed., *Tokgöz*, kitabın arkasındaki resimler.)

mek için gereken içerme ve dışlamaları incelemiştir.[14] Osmanlı ve Türk elitlerinin yaptığı bundan hiç de az değildir.

Gregory Jusdanis'in *The Necessary Nation* (Gerekli Ulus) isimli kitabı, yapıcı olduğu kadar yıkıcı yönlerini de ön plana çıkarmak suretiyle, milliyetçilik çalışmalarını küresel bir perspektif içinde yeniden bütünleştirdi. Jusdanis'e göre milliyetçilik başından beri bir direniş aracıydı ve bu durum sadece sömürgeler için geçerli değildi. Milliyetçilik "her zaman kültürel olarak ayakta kalmaya öncelik vermiş", ulus-devlet her yerde siyasal anlamda "bir modernleşme aracı olarak" yüceltilmişti.

Milliyetçilik, bir ideoloji olduğu ölçüde, yirminci yüzyılın başat ideolojisiydi ve her tür yönetim biçimiyle bir arada varlığını sürdürmüştü. "Milliyetçiliğin eşsiz oluşunun temelinde, kültür ve siyaset arasında bir evlilik öngören ve bu birliğin bir vatan üzerinde takdis edilmesi gerektiğini" savunan ilke vardı. Dolayısıyla milliyetçilik "daha önceden kurulmuş olan bireysel haklar listesine kolektif farklılık hakkını" ekledi. Bu gerçekleşirken dil, etnisite ve din farkı yeni bir siyasal önem kazandı. Milliyetçilik etnisiteyi "bir siyasal proje"ye dönüştürdü ve ulus-devlet bariz bir şekilde modernlik örgütlenmesinin siyasal modeli haline geldi. Ulusal kültürün gelişmesi sayesinde ulus fikri, insanları ulusun savunması uğruna kendi yaşamlarını feda etmeye ve başkalarını öldürmeye sevk eden duygusal bir güç kazandı. "Sonuçta milliyetçilik bir çeşit kendine tapınmadır, ulusun kendi biricikliğine duyduğu hayranlıktır." En gelişmiş ülkeler bile, ancak modern koşullarda ulusal birleşmeyi siyasal bir olgudan daha fazla bir şey haline getirebilirdi.[15]

Jusdanis'e göre, uluslar bunu yapmaya çalışırlarken şu ironi de sürüp gitmekteydi: Birçok ulus "bir imparatorluğun heterojenliğini taşıyor, ama bir köy kadar homojen olduğunu iddia ediyor"du.[16] Modern eğitim tarihinin de gösterdiği üzere, bu farklılıkları aşmak amacıyla bir birlik duygusu yaratmak, büyük ölçüde bir ulusal kültürü yayma projesiydi. Daha Polonya'nın bölünmesi sırasında (1772) bile, Jean-Jacques Rousseau Leh kültürünün Rus boyunduruğunu imkânsız kılabilecek "tek engel" olduğunu belirtiyordu. Öyleyse açık bir şekilde görülüyor ki, halkların bağımsız bir ülke yaratmak ve gelecekte birlik ve özgürlüğü sağlamak için kültürü siyasallaştırdıkları tek yer sömürge dünyası değildi. Avrupa'da bile, daha gelişmiş olan başka ülkelere göre geri kalmışlık duygusu, birçok ülkeyi, bilhassa da İtalya ve Almanya'dan Yunanistan ve Norveç'e kadar birlik veya bağımsızlık için mücadele etmek zorunda kalan ülkeleri altüst etti. Fransız Devrimi'ni takip eden savaşlar sırasında, Napolyon'un imparatorluk kurma girişimlerine karşı ortaya çıkan tepkiler geri kalmışlık duygusunu perçinledi ve farklılığını öne çıkarma arzusunu Avrupa'nın büyük bir kısmına yayarak Osmanlı içlerine kadar soktu.

Modernlik. Son zamanlardaki modernlik analizleri, 1960'ların modernleşme teorisinden bağımsız olarak, ulusal tarihlerin küresel bağlamını anlamamıza yarayacak temel bakış açıları sunmaktadır. Modernliğin en basit tarihsel tanımı "yüzünü geleceğe çeviren bir çağ" şeklindedir. Modernliğe damgasını vuran şey gelecekteki dünyanın daha iyi olacağı beklentisidir.[17] Bu beklenti modern anlamda ilerleme fikrinden çıkar: Yani sadece ileriye doğru bir uzamsal hareket değil, aynı zamanda akıl ve bilimsel deney aracılığıyla niteliksel iyileşme. Sanayi Devrimi'yle birlikte bilimsel ve teknolojik ilerlemeler ilk kez kendi kendini tamamlayıp hızlandıran şekilde sürmeye başladı. Hızlanan ve artan değişim, zamanı ve mekânı küçültmeye başladı. Ayrıca değişim, modernlik analizini karmaşıklaştıran şaşırtıcı bollukta tezahüre de sebep oldu: Örneğin sınıflandırılacak ve düzenlenecek yeni bilgi sahaları, siyasal devrimler, yeni üretim teknikleri, yeni imha silahları, yeni

iletişim araçları, yeni sosyal etkileşimler, yeni bilinç anlayışları ve yeni kültürel yaratıcılık biçimleri gibi.

Tezahürlerinin bu bolluğu içinde modernliğin en kayda değer özelliklerinden biri tek bir inanç sisteminin artık her şeye hâkim olamadığı gerçeğiydi. Eski dinler ve değer sistemleri varlıklarını sürdürse de, hızla devam eden yenilikler bunların her şeyi kuşatan açıklamalar sunma kapasitesini azaltıyordu. Birçok modern yeniliğin laik karakterde oluşu, bunlara aynı zamanda değer yönünden bir tarafsızlık kazandırdı ve bu da farklı kültürler arasında kabul görmelerini kolaylaştırdı. Laiklik ve materyalizm başlı başına birer inanç sistemi halini aldılar. Bazı çevrelerde hâkim olan, dinin zamanla etkisinin azalıp yok olacağı beklentisi de öyle. Birçok düşünür bunun böyle olmayacağını fark etmişti. Ama yine de giderek yayılan sekülarizm dinin otoritesine meydan okudu ve onu daha önce hiç olmadığı kadar tartışmaya açtı.

Modernliğin ortaya çıkışı siyasal ve sosyal hayatın bütün düzeylerinde dönüşüme sebep oldu. Bu dönüşümlerin farklı ölçeklerdeki etkileri arasında beliren uyumsuzluklar, modern durumun en ayırt edici nitelikteki gerilimlerinin bir kısmını belirledi. Ne var ki modernite incelemeleri, oldukça dikkat çekici bir şekilde, sadece iki düzeye odaklanmaktadır: Makro-toplumsal ve bireysel düzey.[18] Avrupa ve Osmanlı topraklarının siyasal olarak devletler şeklinde düzenlenmiş olması ve bilhassa zaman içerisinde ulus-devleti zorunluymuşcasına modern devlet şekli olarak benimseme eğiliminin kuvvetlenmesi, birçok insanın modernliğin etkisini büyük ölçüde devletlerinin kendilerinden talep ettikleri aracılığıyla tecrübe etmeleri anlamına geliyordu. Bir yandan devletler tebaalarını veya vatandaşlarını kolektif olarak dönüştürmeye çalışıyordu. Zira ulus-devlet fikri, yönetilenlerin, radikal bir sosyal mühendislik projesi uygulanmaksızın, neredeyse hiçbir zaman sergilemedikleri bir kolektif homojenliğe sahip olmalarını gerektiriyordu. Öte yandan hükümetlerin bireyleri itaatkâr vatandaşlar haline getirme arzusu, onların birey olarak yaşadıkları en derinlerdeki içsel dünyalarına kadar ulaşmaktaydı. Modern devlet, bir yandan kendi rasyonellik standartlarını her bireye uygulamaya çalışırken, bir yandan da modernliğin öznelliği sadece akıl ve görev açısından değil; arzu, irade ve hatta inanç açısından da dönüştürmüş olduğunu gözden kaçırıyordu. Bu yüzden "rasyonelleşme" ile "öznelleşme" arasındaki "fırtınalı ilişki", "modernitenin trajik tarihini" belirledi ve daha insani ve çoğulcu sosyal düzenlerin kurulması geç modernitenin temel ihtiyacı olarak ortaya çıktı.[19]

Bununla birlikte siyasal, sosyal ve kültürel güçlerin bireyselliğin kapsamını daralttığı koşullar altında, bireyden ve öznelleşmekten bahsetmenin ne anlama geldiğini sormak gerekir. Anglo-Amerikan liberalizmi, her yerde geçerli olmadığı kesin olan eşitlikçi bir bireysel özgürlük anlayışını idealize etmektedir. Evrensellik olmadan, yani bütün insanlar karşılıklı olarak birbirlerinin öznelliğini kabul etmeden, öznelliğin her zaman demokrasi ve eşitlik anlamına gelmesi mümkün

değildir. Bu karşılıklılık yasa önünde eşitliğe dayanmalıdır.[20] Aksi takdirde bir eylem özgürlüğüne sahip olan tek bireysel özne bir otokrat veya diktatör olur. Onun devrilmesinin sonucuysa ancak "bir kolektif özne arayışı" olabilir, ki bu da "öznellik ilkesinin yadsınmasından başka bir şey değildir."[21] Bu kolektivizm, besbelli ki, Marksizm'in 1960'larda Türk aydınları üzerinde bu kadar etkili olmasının sebeplerinden biridir. Kolektif öznelliğin tercih edilmesi büyük ihtimalle siyasal kültürün ötesinde başka faktörlere de dayanmaktadır. Güvensizlik dönemlerindeki "özgürlük korkusu" bu faktörlerden biridir. İslam ahlakının cemaat eşitlikçiliği ve Türk adetlerinin kanbağına dayalı dayanışma anlayışı ve toplumsallığı da bu kolektif siyasal tercihleri güçlendirmiş olabilir. Nitekim sonraki bölümlerde, rasyonelleşmeyle özneleşme arasındaki modern gerilimin bir otokratın veya dar bir yönetici elitin zihninde nasıl olduğu ve uyrukların birey olarak kendilerini gerçekleştirme arzularının güçlü bir topluluk veya cemaate ait olma güdüsüyle nasıl rekabet ettiği incelenecektir. Velhasıl, daha insancıl ve çoğulcu toplumlar kurmak, aynı zamanda, "özerk ve kendi iradesiyle hareket eden özneler" için bir alan açmak ve bu özerkliğin özneler tarafından karşılıklı olarak tanınmasını gerçekleştirmek demektir.[22] Milliyetçilik kolektif bir "kendine tapınma biçimi" olduğuna göre, onun keskinliğinin azaltılması bireysel özgürlüğü genişletmenin bir ön koşulu olmalıdır.[23]

Modernliğin kökenlerinin Avrupalı oluşu, Batılı yolun tek yol olup olmadığı noktasında da önemli soruları gündeme getirmektedir. Bazı düşünürler diğer kültürel ortamlarda alternatif modernitelerin varlığını ileri sürmeyi tercih etmektedir.[24] Bazılarıysa modernliğin yerlileşmesi açısından değişik ortamlarda yaşanan farklılıkların altını çizerler. Bu türden incelemeler aydınlatıcı olabildiği halde, bu düşünürlerin de yerel olana odaklanıp küresel olanı ihmal etme hatasına düştükleri söylenebilir. Tarihçiler, Avrupa modernliğinin önce Kuzey Amerika ve Avustralya gibi "neo-Avrupalara", daha sonra da sayısız uyarlama ve direnişe sebep olduğu dünyanın geri kalanına nasıl yayıldığını ampirik olarak kesin bir şekilde saptayabilirler. Sonuç olarak başkalaşmış veya yerlileşmiş moderniteler küresel modernliğin fenomenolojik bolluğunun bir parçasıdır. Bu süreç geliştikçe Hıristiyan Batı takvimini ya da Avrupa futbolunun kurallarını örnek olarak alırsak, Batı'ya özgü olarak başlayan birçok fenomen kolaylık sağlaması amacıyla küresel ölçekte kabul gördü. Daha yakın zamanlarda, küresel modernliğe katılımı kolaylaştıran birçok standart daha baştan değer açısından önemli derecede tarafsız olarak yaratıldı. Bu yenilikleri dünyanın herhangi bir parçasıyla özdeşleştirmek her geçen gün daha da zorlaşıyor. Dolayısıyla bu çalışma "bir Türk modernitesi" tarif etmeyi amaçlamıyor. Birçok modern Türk fenomeninden bahsetmekle birlikte, bunları ulusal ölçekten daha geniş bir bağlama yerleştiriyor. Nitekim bunların hepsi, Türk modernlik deneyiminin parçası olmakla beraber, modernliğin kendisi, kökenleri Avrupalı ve kapsamı giderek küresel olan bir gerçekliktir.

Ayakta kalacak devletin Osmanlı mı, yoksa Türk mü olacağının belirlenmesinde en kritik an olan imparatorluktan cumhuriyete geçiş sırasında, öncü Türk sosyoloğu Ziya Gökalp *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (1918) adlı eserinde Türklerin dünyadaki yerini tartışmaktaydı. Gökalp bu üçlemeyi Azeri aydını Hüseyinzade Ali'ninkinden uyarlamıştı. Onunkinde üçüncü terim "Avrupalılaşmak" idi. Hüseyinzade Ali'nin "Avrupalılaşma" kavramının yerine Gökalp'ın "muasırlaşmak", yani modernleşmek kavramını koyması dikkate değer. Sosyal bilimciler "Avrupalılaşmak" ile "modernleşmek" arasında bir ayrım yaparlar, Osmanlı düşünürleriyse genellikle bu ikisini aynı kefeye koyarlardı. Günümüzde Avrupa Birliği'ne katılım süreciyle ilgili sorunlar sebebiyle, Avrupa standartları Türklerin modernlik anlayışlarının merkezinde yer almayı sürdürüyor. Buna karşılık Gökalp, modernitenin sadece Avrupa'dan ibaret olmayıp küresel olduğunu fark etmişti. Diğer birçok Türk aydınının aksine Gökalp'ın amacı Türk, Müslüman ve modern kimlikler arasında bir tercih yapmak değildi. O, daha ziyade, millî "hars" düzeyindeki kavim ve din ile milletlerarası "medeniyet" düzeyindeki modernliği birleştirmeye çalışıyordu.[25] Her ne kadar Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki yöneticiler İslamı milliyetçiliğe feda edip laik bir gelecek yaratmaya çalışmış olsalar da, Türk ve İslam kimliğinin küresel moderniteyle birlikte nasıl yapılandırılacağına dair farklı tercihlerin gerçekleşme imkanı 1789'dan itibaren yaşanan gelişmeleri "sekülarizmin gelişmesi" olarak değil, moderniteye yönelik dinî ve seküler yaklaşımlar arasındaki dinamik etkileşim açısından analiz etmek için bir başlangıç noktası sağlamaktadır.

TEZ: DİYALEKTİK ETKİLEŞİM İÇİNDEKİ İKİ DEĞİŞİM AKIMI

Bu kitap, iki temel değişim akımının, son iki yüzyılda karşılıklı etkileşim içinde Osmanlı ve Türk tarihini nasıl şekillendirdiği konusunda yeni bir yorum geliştiriyor. Gökalp Türklerin modernliğe yaklaşımını hem millî hem de dinî kimliğin şekillendirdiğinin farkına varmak açısından derin bir kavrayış göstermişti. Bu üç nokta arasında nirengi yapmak meselesi, temsil ettikleri tercihlere göre iki alternatif yaklaşımın ortaya çıkmasına yol açtı: nispeten radikal, laikleştirici bir akım ile daha muhafazakâr, İslami eğilimli bir akım. Basit bir ikili karşıtlık değildir bu. Gökalp'ın üçlemesi her iki akımın da daha geniş bir tercihler dizisiyle ilişki içinde oluştuğunu hatıra getirmektedir. Her iki akım da, tıpkı siyasal partiler veya diğer geniş sosyo-kültürel oluşumlar gibi, farklı eğilim ve hareketleri içinde barındırıyordu. Ayrıca birçok Osmanlı ve Türk iki akıma birden bağlanmıştı ve ikisi arasında tercih yapmaktan kaçınıyordu. Ne var ki kritik anlarda iki akımda somutlaşan tercihler kaçınılmaz hale gelmekte ve görüşleri kutuplaştırmaktaydı. Bu dönemlerde radikal ve muhafazakâr yaklaşımlar arasındaki ikili karşıtlık, tıpkı siyaset ve

sporda partilerin veya takımların oluşturduğu ikili karşıtlığın çekişmeleri en çok keskinleştiren etmen olması gibi, bu çekişme alanını düzenliyordu. Bu tip zamanlarda iki akım arasındaki karşıtlık tamamen uzlaşmaz bir noktaya gelebilmekteydi. Buna karşın, her iki akımın savunucuları da ortak çıkarları paylaşıyorlardı. İki değişim akımı arasındaki farklar Gökalp'ın üçlemesindeki unsurlardan birinin dışlanmasından çok, belli birinin veya ikisinin öne çıkarılmasıyla ilgilidir.

Zaman geçtikçe iki akım, kimi zaman çatışarak kimi zaman da birbirlerine yaklaşarak, kendilerini dönüştürerek ve küresel modernlik evrimine devam ettikçe muhayyel hatları değişen bir geleceğe uzanarak diyalektik bir etkileşime girdiler.

Radikal akımı yerli yerine oturtmak için Anderson'un "matbaa kapitalizmi" kavramı bir başlangıç noktası sunmaktadır. Yeni kurum ve elitler yaratmak için erken bir tarihte (1789-1839) devlet tarafından başlatılan reform hareketi, özel Osmanlı yazılı basınının gelişmesiyle birlikte devlet denetiminin ötesine geçti. "Matbaa kapitalizmi" imgesi, daha önce de belirtildiği gibi, kültürel üretim, ekonomik işletme, toplum ve siyaset arasında yeni bağlantılar akla getirir. Yazılı basının yaygınlaşması ve buna bağlı olarak dilde ve okuryazarlıkta yaşanan değişimlerle birlikte ortaya çıkan yeni edebî türler, alternatif gelecek tasavvurlarının ifade edilmesine imkân sağlayan yeni yaratıcılık alanları açtı. Bu tasavvurları gündeme getiren elit erkekler, hayallerinin peşine düşmeleri için başkalarını harekete geçirmede öncü roller üstlendiler. Birbiriyle rekabet eden görüşler çoğaldıkça siyasal anlaşmazlıklar keskinleşti ve kişi merkezli eski hizipleşme biçimleri problem ve ideoloji odaklı yeni bir siyaset anlayışıyla çatışma içine girdi. 1860'lara gelindiğinde, bu karmaşanın birçok unsuru Osmanlılar arasında mevcuttu. Yine de Batıcı aydınların en uç temsilcilerinin doktriner materyalist olmaları ancak bir kuşak sonra gerçekleşti. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı son kriz sırasında bu aydınlar, imparatorluğun yıkılıp cumhuriyetin kurulmasına yol açan siyasal yeniden yapılanma sürecinde, yeni düzenin önce *meşruti* (1908), ardından da *millî* (1919-1922) olması için verilen mücadelelerin lider kadrolarını oluşturdular. 1908'den en azından 1950'ye kadar Türkiye'yi yöneten laikler hâlâ büyük bir güç ve prestije sahiptirler.

Şayet basılı kültürle ilişkili olgular radikal modernleştiricilere alan açmışsa, aynı mantık doğrultusunda elyazması kültürünün de muhafazakârlara hizmet etmiş olması gerekir. Nitekim, başlangıçta elyazması üretimiyle özdeşleştirilmiş olmasına karşın, daha dar bir şekilde tarif edilen bir fenomen bu amaca hizmet etti: İslami dini hareketler. Ama hepsi değil. Dönemin İslami hareketleri geniş bir çeşitlilik gösteriyordu ve Osmanlı karşıtlığı veya öbür dünyaya odaklanmış olmak bunların bir kısmının Osmanlı'daki yeniden canlanma hareketini desteklemelerine mani oluyordu. Bu yüzden Nakşibendiliğin Hindistan kökenli Müceddidiye kolunu benimseyen ve diğer tarikatlar arasında bile "asrın müced-

didi" olarak kabul edilen Iraklı bir şeyh çok daha büyük bir önem kazandı. Halid el-Nakşibendi Halidiye tarikatını kurdu. Türkçede kendisi Mevlana Halid, tarikatı da Halidiye-Nakşibendiye olarak tanındı. Mevlana Halid'in öğretileri ve yarattığı örnek, kurduğu tarikatı Batı İslam dünyasında Nakşibendiliğin en yaygın ve etkili kolu ve kalıcı etkiye sahip bir hareket haline getirdi.[26]

İmparatorluğun çevresinde doğan Halidiye, hem merkezde hem de çevrede büyük bir uyanışa yol açtı. Müslüman burjuvazi öncüleri (protoburjuvazi) arasında fikrî sermayeye sahip olan ilericiler (yeni devlet ve edebiyat elitleri) yeni doğan yazılı basın etrafında toplanırken, mali varlıklara sahip olan insanlar (örneğin tüccarlar ve toprak sahipleri) genellikle daha muhafazakâr görüşleri benimseyerek; kültürel olarak, Halidiye ve kolları başta olmak üzere, dinî hareketlerde bir çıkış aradılar.[27] Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Nakşibendilerin zikirlerini sessizce gerçekleştirmeleri ve bunu evlerde yapabilmeleri, 1925'teki tarikat yasağına rağmen ayakta kalmalarını sağladı. Kürt Nakşibendiler rejime karşı ayaklansalar da, tarikatın tarihsel olarak devlete karşı beslediği olumlu tutum, diğer Nakşibendilerin bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev almalarını ve böylelikle laik cumhuriyetin kalelerinden birini "kolonileştirmelerini" kolaylaştırdı. Yakın zamanlarda Halidiye içinden cami dernekleri, vakıflar, şirketler, medya organları ve siyasal partiler gibi başka örgütlenme biçimleri de çıktı. Laikler ve İslamcılar aynı alanlarda rekabet etmeye başlayınca Turgut Özal (1983-1989 arasında başbakan, 1989-1993 arasında cumhurbaşkanı) Nakşibendî olduğunu açıkça ilan etti.

Türkiye'nin önde gelen diğer iki dinî hareketi, doğrudan Halidiye'den kaynaklanmamakla birlikte bilhassa onun yarattığı etkinin sonucunda ortaya çıktı ve yeni örgütlenme biçimlerinin oluşturulmasında başı çekti. Bu hareketler Bediüzzaman (zamanın harikası) olarak bilinen Said Nursi'yle başladı.[28] Said Nursi, cumhuriyetçi laikliğin yarattığı manevi boşluğu bir tarikat kurarak değil insanların kendisinin eserlerini incelemek suretiyle katılabilecekleri metin merkezli bir hareket oluşturarak doldurmaya çalıştı. Hem modern bilime hem de dinî ilimlere sahip çıkarak Türk laiklerinin takdir ettiği Avrupa materyalistlerine karşı incelikli reddiyeler kaleme aldı. Nursi, hem din eğitiminin sözlü kültürden metinselliğe geçişini hem de din adamlarının modern iletişim araçlarını benimseyişini temsil ediyordu. Aynı dönemde, yavaş yavaş Nursi'nin risalelerinin yazılarak değil; matbaa aracılığıyla çoğaltılmaya başlanmasının yanı sıra, *Sırat-ı Müstakim* (daha sonra *Sebilürreşad*) gibi dergiler ve Necip Fazıl'ın (1904-1983) İslamcı yazarlar için oluşturduğu rol modeli de İslami "matbaa kapitalizmi"nin doğuşuna işaret eden kanıtlardır.

Nursi'nin ölümünden sonra başlattığı hareketin içinden çıkan kollar arasında, şu an Türkiye'nin en etkili dinî lideri olan Fethullah Gülen'in hareketi de vardır.[29] Okumaktan çok inançlarını hayata geçirmeye önem veren Gülen'in takipçileri

birçok ülkede okullar kurdular, basılı ve elektronik medyanın yanı sıra çeşitli sosyal faaliyet biçimlerine destek oldular. Gülen'le birlikte Türk İslamcıları yeni küreselleşme çağına ayak uydurdular.

Laikler açısından modern yazılı basının doğuşuyla, muhafazakârlar açısından da üç büyük dinî dalgayla ilişkili olan kurumlar, ekonomik çıkarlar, toplumsallıklar ve kültürel üretim biçimleri, toplu olarak, Türklerin millet olma ve modernleşme uğrundaki fırtınalı mücadelelerinin çerçevesini oluşturan bu iki rakip değişim akımını yerli yerine oturtmaktadır. İki akımın tarihsel kronolojileri birbirlerinden epey farklıdır. Tanzimat (1839-1870'ler) sırasında ortaya çıkan radikaller Jön Türk Devrimi (1908) ve Millî Mücadele'yi (1919-1922) örgütledikten sonra iki kuşak boyunca cumhuriyeti yönettiler, hâlâ ellerinde bulundurmaya devam ettikleri iktidar mevkilerini sağlamlaştırdılar ve laikliği kalıcı bir "inanç sistemi" haline getirdiler. İmparatorluk döneminde güçlü olan dindar muhafazakârlar cumhuriyetin ilk yıllarında laiklik ve milliyetçilik ilkeleriyle ters düştüler, yeniden örgütlenmek ve kendi modern iletişim araçlarını yaratmak için mücadele ettiler ve ancak 1980'lerde siyasal sahnedeki yarışa yeniden katılmayı başarabildiler. O zamandan itibaren siyaset aleminin ana öğelerinden biri olarak bu sahnede yerlerini aldılar ve devlet politikasının hedefi olmaktan çıkıp yapıcısı haline geldiler. Kitabımın sonuç bölümü, tarih boyunca bu iki değişim akımı arasındaki etkileşimi belirleyen faktörleri ele almaktadır.

Değişim hakkındaki bu iki yaklaşım arasındaki etkileşimi nasıl en iyi yorumlayabileceğime kafa yormaya başlayınca, ilk önce onları farklı hızlarda meydana gelen değişimler olarak düşündüm. Bu projenin ilk aşamalarında sekülerleştirici, Batılılaşmacı akımı hızlı değişimle, daha muhafazakâr ve İslami temelli akımı ise daha yavaş değişimle özdeşleştirdim. Düşüncelerimin temelinde Fernand Braudel'in ekonomi tarihçilerinden alıp toplumlara ve kültürlere uyguladığı zaman içindeki değişimin çok ölçekli analizi vardı. Braduel'den esinlenen düşüncelerim sonucunda, geç Osmanlı tarihindeki "radikal" ve "muhafazakâr" akımların farklı değişim hızlarını temsil etmekten ziyade uzun, orta ve kısa "süre" fenomenlerini birleştirdiklerini fark ettim. Gerçi dindar muhafazakârların tercihleri büyük ölçüde yavaş ve aşamalı bir değişimden yanaydı. Yine de ani dönüşümler kendileri üzerinde etkili olmakla kalmadı, bizzat kendileri de mevcut statükoyu sarsan değişimler yarattılar. Son iki yüzyılın en etkili dini uyanış hareketlerinin üçü de sıkıştırılmış zaman aralıklarında sahneye fırladılar. Mevlana Halid'in en faal yılları 1811'den 1827'ye kadar olan dönemdi.

Said Nursi kurduğu hareketin temelini oluşturan risalelerinin çoğunu 1925 ile 1944 arasında yazdı. Fethullah Gülen ancak 1983'te hareketini yerel sınırların ötesine taşımaya başladı. öte tarafta, her ne kadar laik modernistler 1928'deki Harf İnkılâbı'na, Türk kültürünü köklü bir şekilde değiştiren bir olay olarak benzersiz bir önem atfetseler de, aslında bu, belki de yüzyıldan fazla süren seküler nitelikteki

bir devrimci kültürel değişim dalgasının en keskin dönüm noktasından başka bir şey değildi. Modern yazılı basının doğuşuyla (kabaca 1840-1860) başlayan bu değişim dalgası, dil reformu düşünüldüğünde, hâlâ tamamen sona ermiş değildir.

Bu iki akım karşılaştırıldığında apaçık bir şekilde görülmektedir ki, bunların her biri çok farklı zaman ölçeklerinde yaşanmış fenomenlerin sonucu olmakla kalmaz, zamandaki seyirleri de birbirinden farklıdır. Dolayısıyla bütün kitabın kronolojisini iki akım temelinde dönemlere ayırmak işe yarar bir çözüm değildir. Bunun yerine, her bölümün Osmanlı ve Türk siyasal ekonomisinin oldukça net bir şekilde tarif edilmiş kronolojisindeki dönemlerden biri hakkında konusal olarak kapsayıcı bir yaklaşım getirdiği bir düzenleme şekli, iki makro-tarihsel akımın (ki her birinde kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasal güçler iç içe geçmiştir) zaman içindeki diyalektik etkileşiminin incelenmesi için gereken analitik çerçeve ve destekleyici kanıtları sağlayacaktır.

1

MERKEZİYETÇİLİĞE DÖNÜŞ

On sekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde yeni bir dönem açan savaşlar ve yenilgiler yaşadı. Avrupa ve Amerika'daki devrimci değişimle aynı döneme denk gelen bu krizler, bölgesel düzeyde, farklı mekanlar arasındaki bağlantıları sıkılaştıran ve değişime ivme kazandıran küresel güçleri ifade ediyordu. Napolyon'un Mısır'ı işgali (1798), Ortadoğu'yla ilgili çalışmalarda bu yeni dönemi başlatan olay olarak görülmektedir. Balkanlar ve Karadeniz dahil olmak üzere Osmanlı topraklarının bütününü ele alan çalışmalara göre, yeni dönemi başlatan kriz 1768'teki Osmanlı-Rus Savaşı'dır. 1774'teki Küçük Kaynarca Anlaşması'yla sona eren bu savaşın ardından Osmanlı Devleti 1783'te Kırım'ı kaybetti ve yine bunun devamı olan Avusturya ve Rusya savaşları da 1792'ye kadar uzandı. Dolayısıyla her iki değerlendirme de doğrudur. Hem 1768 hem de 1798 yeni kriz ve değişim döneminin "başlangıç darbeleri"ydiler ve imparatorluğa yönelen tehditlerin sadece sınır bölgelerinde değil, Osmanlı topraklarının her karışında hissedilebileceğini gösteriyorlardı.

1768 ve 1798 uzun zamandır ihtiyaç duyulan değişikliklere zemin hazırladı ve Osmanlı'nın reform çağını (kabaca 1789-1922) başlattı. Her ne kadar dışarıdan bakanlar, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" olarak görmüş olsalar da, bu imaj içteki reformist dinamizmle milliyetçilik çağında varlığını sürdürmeyi başaramayan çok uluslu bir imparatorluk üst yapısı arasındaki paradoksal karşıtlığın sadece bir yönünü ifade eder. Bu karşıtlık, Osmanlı reform çağı boyunca bir dönemden diğerine sürekli gelişme göstermiştir. Bu bölümde III. Selim (1789–1807) ve II. Mahmud'un (1808–1839) damgalarını vurduğu ilk dönem ele alınacaktır. Bu iki hükümdar, 1768-1798 krizlerine bir cevap olarak, iki yüzyıldır süren adem-i merkezileşmeden yüz çevirerek imparatorluğu yeniden merkezileşmeye ve savunma amaçlı bir modernleşmeye yönelttiler. Tahttan indirildiğinde Selim'in çabaları başarısız olmuş gibi görünüyorduysa da Mahmud dikkatli bir şekilde hazırlandı ve Selim'in girişimlerini kalıcı olacak şekilde yeniden canlandırdı. Bu merkeziyetçiliğe dönüş ve reform kararının sonunda başarılı olmasının birçok sebebinden belki de en önemli olanı çoğu zaman gözden kaçı-

rılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yasal otoritenin üç kaynağı vardı: Şeriat, adet ve padişahın ferman yetkisi. Adem-i merkezileşme padişahın yetkilerini pratikte bölmüş olsa da esas olarak azaltmamıştı. Yasallığın üç kaynağı arasında yenilikçi politikaları yürürlüğe sokabilecek tek kaynak padişahın iradesiydi. İmparatorluğu yeniden düzenlemek için, padişahın hükümranlığını tekrar kullanarak ve imparatorluğun bütün topraklarına yayarak, uygulama ve ilkeleri yeniden bir araya getirmek gerekiyordu.

Bu dönemi anlamak için bu bölümde öncelikle siyasal ve askerî olayları ele alacağız. Daha sonra da ekonomiyi inceleyerek devlet maliyesi, üretim, ticaret ve tarım alanındaki önemli meseleleri örneklerle açıklayacağız. Bu dönemde Osmanlı toplumu, muhafazakar özelliklerini korurken bile önemli değişiklikler geçirdi, ki bu özellikle sonraki gelişmelerin anlaşılması açısından belirleyici öneme sahiptir. Diyalektik etkileşim içinde Osmanlı Müslümanlarının moderniteye verdikleri tepkileri şekillendiren iki büyük değişim akımı bu dönemde daha yeni ayrışmaya başlıyordu. Osmanlı diplomatları ise çoktan Avrupa modernliğinin sonuçları hakkında ufuk açıcı keşifler yapmaya başlamışlardı bile. Onlar keşiflerini yapadursunlar, Osmanlı Kürdistanı'ndan çıkan Mevlana Halid Osmanlı'nın son dönemlerindeki en etkili İslami hareketi kuruyordu.

MERKEZİYETÇİLİĞE DÖNÜŞ VE SAVAŞ

III. Selim, imparatorluğun varlığını o zamana dek hiç olmadığı kadar tehdit eden bir askerî krizin ortasında, 1789 yılında tahta çıktı. II. Mahmud'un öldüğü 1839 yılındaysa imparatorluk bu kez varlığını tehdit eden başka bir savaşa yakalanmıştı. Hem Avrupa emperyalizmi hem de Balkanlar'daki ayrılıkçı milliyetçiliğin yayılması imparatorluğu tehdit ediyordu. Bütün bunlara karşın Selim ve Mahmud yüzyıllardır hiçbir padişahın yaratmadığı kadar büyük bir etki yarattı.

AVRUPA'NIN "DOĞU SORUNU" BAŞLIYOR: 1768 VE 1798 KRİZLERİ

On dokuzuncu yüzyıl diplomatlarının "Doğu Sorunu" olarak bildikleri sorun, özellikle Osmanlı topraklarıyla ve imparatorluğun geleceğiyle ilgiliydi. Doğu Sorunu diplomasisi, 1768'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nın ve 1798'deki Napolyon'un Mısır'ı işgalinin yol açtığı çifte krizle birlikte başladı.

On sekizinci yüzyılda Rusya Avusturya'nın yerini alarak Osmanlıların Avrupa'daki baş düşmanı haline gelmişti. Ancak 1768 Savaşı'na kadar Rus yayılmacılığı tehlikesinin ne boyutlara ulaştığı tamamen anlaşılmadı. Otuz yıllık bir barış döneminin ardından gelen savaş, Osmanlılara askerî güçlerinin, bilhassa yeniçerilerin, ne kadar etkisiz hale geldiğini gösterdi. Osmanlıların meşhur ikmal sistemi bile çökmüştü. Tersine Rusya ise sağlam bir emir komuta zincirine ve profesyonel komutanlara sahip bir modern ordu kurmak için sarf ettiği

yüzyıllık çabaların semeresini topluyordu.[1] İhtiyatsızca, ilk savaş ilan edenler Osmanlılar oldu. Savaşın ana sahnesi Osmanlı Balkanları'ndaki aşağı Tuna'ydı. Hotin Kuşatması (1769) ve Kartal Muharebesi (1770) Osmanlıların kritik yenilgilerini oluşturdu. Ruslar 1770'te Akdeniz'e bir filo göndererek başka bir cephe daha açtılar ve İzmir yakınlarındaki Çeşme'de bulunan Osmanlı donanmasını yenilgiye uğratıp Mora'da (yani Yunan ana kıtasının güney yarımadasında) bir ayaklanma çıkardılar. Osmanlılar bu ayaklanmayı bastırdılar. Salgın hastalıklar, kötü hasat, Polonya'nın bölünmesinin ortaya çıkardığı askerî gereksinmeler (1772) ve Pugaçev İsyanı (1773-75) Rusların çabalarını sekteye uğrattı. Rus tarihinin en ciddi köylü ayaklanması olan Pugaçev İsyanı, Rusya'nın güney sınır bölgelerini imparatorluk bünyesine katma çabalarına karşı muazzam bir direnişi temsil ediyordu. Bütün bunlara rağmen Ruslar galip geldiler. Barış görüşmeleri 1772'de başladı, ancak savaş Osmanlılar için 1774'te kendilerine dikte edilen Küçük Kaynarca (Tuna kıyısındaki Silistre yakınlarında bir yer) Anlaşması'nı kabul etmekten başka yol kalmayana dek sürdü.

Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) Osmanlılara eşi benzeri görülmemiş bir yenilgiyi zorla kabul ettirdi. Kırım bağımsız bir siyasal varlık haline getirildi. Ancak kısa ömürlü ve istikrarsız bir statüydü bu. Cengiz Han'ın soyundan gelen bir hanedan tarafından yönetilen Kırım Hanlığı, Osmanlılara bağlı yüksek itibar sahibi bir ülkeydi. Ruslar açısından ise yayılmanın önündeki bir engelden başka bir şey değildi.[2] Ruslar Dinyeper ve Bug nehirleri arasındaki Kuzey Karadeniz kıyılarının denetimini ele geçirdiler. İki imparatorluk, kıyıları bulunan bütün denizlerde karşılıklı olarak birbirlerine seyrüsefer özgürlüğü tanıdılar. Osmanlılar Rus uyrukları için en çok gözetilen ulusa tanınan bütün ticari ayrıcalıkları teminat altına aldılar. Buna imparatorluk genelinde konsolosluklar açmak da dahildi (madde 11). Anlaşma Ruslara elçiliklerin yerleştiği bir İstanbul semti olan Beyoğlu'nda bir kilise inşa etme yetkisi veriyor, ayrıca Osmanlıları Hıristiyan ibadetlerini himaye etmekle yükümlü kılıyordu (madde 7, 14). Rus elçisi Eflak ve Boğdan voyvodalıkları adına şikayette bulunma hakkına sahip olacaktı (madde 16). Protokoldeki en büyük tavizlerden biri Osmanlıların bundan böyle Rus hükümdarından bahsederken Osmanlı hükümdarıyla aynı unvanı, yani "padişah" sözcüğünü kullanmak zorunda olmalarıydı (madde 13). Kırım, Karadeniz bozkırları ve Kafkasya'nın buraya bitişik kısımlarındaki çeşitli halkların bağımsızlıkları tarif edilirken (madde 3) Osmanlı padişahından "imam'ül-mü'minin ve halifet'ül-muvahhidin" olarak bahsediliyordu.[3] Tatarlar, Müslüman oldukları için, İslam şeriatı gereğince dinî meselelerini halifeye göre tanzim edeceklerdi (taraf-ı hümayunum hakkına şeriat-ı islamiye muktezasınca tanzim edeler). Metnin büyük ihtimalle Rusya'da uydurulmuş olan anlaşılması güç üslubu, "bağımsız" Tatarların başına gelmek üzere olan şeyin ne olduğunu pek de gizleyemiyordu. Müslümanlara göre, hilafeti siyasal egemenlikten ayrı olarak, tamamen manevi nitelikte bir otorite olarak gören her tür düşünce tarih dışıydı. Osmanlı tarihinin

son zamanlarında hilafetin bir şekilde önem kazanmasına yol açan süreci başlatan etken bu anlaşma oldu. Ayrıca anlaşma Osmanlı Devleti'ni üç yıl içinde Rusya'ya 7.5 milyon kuruş (4.5 milyon ruble) savaş tazminatı ödemeye mecbur kılıyordu.

Kırım, Ukrayna ve Kuzey Kafkasya'daki Müslümanlar artık "bağımsız" olmuşlar, yani eskiden bağlı oldukları Osmanlıların manevi destek dışında her tür yardımından yoksun kalarak Rusları beklemeye mahkum edilmişlerdi. Yüzlerce yıldır bir Osmanlı gölü olan Karadeniz, bundan böyle ticaret yapma, konsolosluklar açma ve belli Osmanlı uyrukları adına protestoda bulunma hakkını elde etmiş olan Ruslara açılmıştı. Osmanlılar, tarihlerinde ilk kez kendilerine dost olmayan bir güce ticaret ayrıcalıkları tanımak zorunda kalmışlardı. Ayrıca Ruslar kendi elçiliklerinde bir ibadethane açma hakkının yanı sıra herkese açık bir "Rus-Grek" kilisesi inşa etme hakkı da elde ettiler (madde 14).[4] Daha sonraki yorumlar, bu maddenin kapsamını, Rusların Osmanlı'nın bütün Ortodoks Hıristiyan uyrukları üzerinde himaye hakkına sahip olmaları noktasına kadar genişletecekti. Savaş tazminatı yenilginin maliyetini daha da artırıyordu. Rusya karşısında yinelenen yenilgilerin ardından talep edilen tazminatlar sonraki yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisini maddi yönden zayıflatmış olmalıdır.

1774 Anlaşması Rus-Osmanlı ilişkilerindeki krizi sona erdirmedi. Rusların yeni ticari ve hukuki ayrıcalıklarını (Avrupalıların deyişiyle kapitülasyonları) ayrıntılarıyla açıklamak için başka bir anlaşmanın imzalanması gerekti (1783). II. Katerina 1783'te Kırım'ı ilhak etti. Buna karşı koyamayan Osmanlılar 1784'te imzaladıkları anlaşmayla bu kaybı kabul etmek zorunda kaldılar.[5] Çariçe'nin, bu sefer başında bir Romanov bulunan İstanbul merkezli bir Ortodoks imparatorluğu yeniden kurma hayalini gerçekleştirmek için attığı pek çok adımdan bazılarıydı bunlar. Osmanlılar, 1787'de Rus yayılmasını geriletmek umuduyla Rusya (ve Avusturya'ya karşı) yeniden savaşa girdiler. Polonya'daki olaylar ve Fransız Devrimi (1789) Osmanlıların savaşı daha fazla kayıp yaşamadan atlatmalarını sağladı, yine de Rusların Kırım ve Gürcistan'ı ilhakını kabul etmek zorunda kaldılar.

Kırım Hanlığı, İslam dünyasının küçük ve ücra bir parçası olsa bile, kaybedilmesi görmezden gelinebilecek bir yer değildi. Osmanlılar daha önce Doğu Avrupa'da toprak kaybetmişlerdi, ancak ilk kez bir Müslüman toprağı terk ediyorlardı. Osmanlıların İslam'ın en önde gelen savunucuları (gaziler) oldukları iddiası birden tehlikeye düşmüştü. Dünyanın her yerindeki Müslümanlar tarafından hissedilen bir olguydu bu. Avrupa'nın saldırıları ücra bir sınır bölgesinde tecrit edilmiş değildi, artık "İslam'ın kalbini" (beyzâ-i islamiye) ve "bütün İslam ümmetini" (cümle-i ümmet-i Muhammedi) tehdit ediyordu.[6]

Napolyon'un Mısır'ı işgali bu durumu teyit etti. Fransız Devrimi'nin ve Napolyon savaşlarının etkileri yayılmaktayken, Napolyon 1797'de Akdeniz seferine çıktı. İyonya Adaları'nı ve bunların yakınındaki sahil şehirlerini ilhak eden Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'yla ortak bir sınıra sahip olmuş oldu. Napolyon,

Mısır'daki mütegallibeleri yenilgiye uğratarak Temmuz 1798'de burayı işgal etti. Genellikle köle askerlerden oluşmuş hane halklarına komuta ettikleri ve aynı hanelerin maiyetinden çıkan emirler oldukları için kabaca memluklar (köleler) olarak adlandırılan Mısır'ın yöneticileri (beyler) mütegallibeliğin Osmanlı Mısırı'nda kazandığı ayırt edici bir şeklini temsil etmekteydi.[7] Napolyon Nil deltasında ve Kahire'de Mısırlıları yenilgiye uğratarak Yukarı (güney) Mısır'a kadar sürdüyse de, Horatio Nelson komutasındaki İngiliz donanması Ağustos ayında Abukir'deki Fransız donanmasını kısa bir süre içinde imha etti. Hindistan'a ulaşma hayalleri kurmasına karşın İngiltere tarafından engellenen Napolyon, askerî harekâtını Filistin'e kadar uzattı; ama Osmanlı birlikleri ve İngiliz gemilerinden yardım alan mahalli mütegallibe Cezzar Ahmet Paşa'nın direnişi yüzünden Akka Kalesi'ni almayı başaramadı (Mart-Mayıs 1799). Bunun üzerine Mısır'a döndü, ordusunu terk etti ve Ağustos 1799'da siyasal hedeflerinin peşinden koşmak üzere Fransa'ya doğru yelken açtı. Fransız birlikleri, Osmanlı-İngiliz seferi kuvvetleri tarafından tahliye edildikleri 1801 yılına kadar yerlerinde kaldılar.[8]

Osmanlı-Rus savaşlarıyla karşılaştırıldığında Fransızların Mısır'ı işgali adeta saman alevi gibi bir şeydi, arkası gelmeyen bir başarıydı.[9] Ne Napolyon'un padişahın otoritesini yeniden tesis etmek ve İslam'a destek olmak için Mısır'a geldiği yönündeki iddialarının bir inandırıcılığı vardı, ne de kurduğu Fransız Mısır Cumhuriyeti burayı modern bir yer haline getirmişti. Fransızlar sadece askerî üstünlüklerini değil, modernitenin çeşitli yönlerini de sergilemekteydiler. Gelen Fransız birlikleri içinde Institut d'Égypte adı altında örgütlenmiş yüz civarında bilim adamı da vardı. Onlarla birlikte süreli yayın ve beyanname basımında kullanılan matbaa makineleri de gelmişti. Bunların "özgürlük" (yani o zamana dek köleliğin karşıtı olarak "özgürlük" anlamına gelen hurriya) ve "eşitlik" (yani gerçekte "eşit duruma getirmek, düzlemek" anlamına gelen tesviye) gibi devrimci fikirleri Arapçaya çevirme yönündeki acemice girişimleri, Müslüman düşünürlerin daha sonra geliştireceği yeni siyasal dağarcığa zemin hazırladı. Bilim adamlarının Mısır hakkında hazırladıkları ve Description de l'Égypte adıyla birçok ciltten oluşan bir dizi halinde yayınladıkları raporlar, dış dünyaya ülke hakkında daha önce görülmemiş düzeyde bilgi sağladı. Ayrıca Fransız bilim adamları sayesinde Mısır uleması ilk kez modern bilimsel deneylerle tanıştılar. Napolyon divanlar oluşturarak bunlara ulemayı atadı. Mısırlı (Kıpti) Hıristiyanlardan yoğun olarak yararlandı. Bu şekilde yerli Mısırlılara dayanılması bunların yönetimdeki rollerini artırsa da, bu durum karışıklığa da yol açtı. Napolyon oluşturduğu divanlardaki ulemadan yasa yapmalarını istiyordu, halbuki bunların uzmanı oldukları Allah'ın yasası, yani şeriat, dünyevi yöneticiler tarafından koyulan kuralların aksine insanın yasama faaliyetinin konusu değildi. Mısır'ın yöneticileri tarihte Kıpti Hıristiyanlardan mali konularda uzman olarak yararlanmıştı, ancak Fransızlar gayrimüslimlerin rolünü Mısır'ın sosyal hiyerarşisini tepetaklak edecek şekilde genişletti. Fransız askerlerinin bütün dinlerden kadınlara karşı tutumu rahatsızlığı daha da artırıyordu. Mısır siyasetini karışıklık içine iten, sosyal normları ihlal eden ve ağır vergilerin toplanmasına yardım etmek için askerî güç kullanan Fransa, istemeden,

"Büyük Şeytan" Napolyon'a karşı bir vergi ayaklanmasının patlak vermesine sebep oldu ve Ekim 1798'de büyük bir şiddete başvurarak bu ayaklanmayı bastırdı. Mısırlıların Fransızlara cevabı hiç de olumlu olmadı; yine de artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı.[10]

Fransızlar bölgeden ayrılınca, Mısır'a kimin hâkim olacağı sorusu ortaya çıktı. 1805'e gelindiğinde bu sorunun cevabı açıklığa kavuşmuştu: Bu kişi Osmanlı'nın en büyük mütegallibesi olacak olan Mehmed Ali'den başkası değildi. 1805-1848 yılları arasındaki Mısır valiliği sırasında, İstanbul'daki merkezileşme hareketiyle rekabet halindeki mütegallibelik tehdidi yeni boyutlar kazandı.

Yaşanan iki şok (1768-1792 Osmanlı-Rus savaşları ve 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali) Osmanlılara yönelik emperyalist tehdidi Avrupa diplomasisinin Doğu Sorunu'na dönüştürmüştü. Doğu Sorunu, 1922'de imparatorluğun yıkılışına dek, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerinin çerçevesini çizdi. Napolyon'un Mısır'ı işgali, aynı zamanda Ortadoğu'nun uluslararası ilişkilerinde o zamandan bu yana varlığını sürdüren bir kalıp meydana getirdi. Bu kalıba göre bir dış güç "düzen" kurmak veya bir düzeni restore etmek için müdahale eder ve kendi düzen fikrinin çöküşünü görmeden buradan çekilemez.[11] Benzer bir kalıp Mısır'da görülmeye başladı ve daha sonra zaman içinde giderek olgunlaştı. Mısır'daki Fransız işgali cemaatler arası dengeyi bozdu; takip eden vakalarda bu farklılıkların siyasallaşması yeni çatışma biçimleri doğurdu, bunlar da "savaşan tarafların ayrılık" taleplerine ve hatta onlara bağımsız ulus devletler kurma hakkı tanınmasına yol açtı. Bu yabancı müdahale tarihinde yazılacak daha çok bölüm vardır. Nitekim Osmanlılar da bu hücumlara direnmeyi öğrenmede epey mesafe katedeceklerdi.

EYALETLERDEKİ MÜTEGALLİBE

Dışarıdan gelen 1768 ve 1798 hücumlarının taşradaki dengi, imparatorluğu daha başka tehlikelere sokan mütegallibeliğin yaygınlaşmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu, taşra emirlerinin, devlete ancak kağıt üzerinde egemen olan hükümdarın elindeki gücün büyük kısmını ele geçirdikleri bir adem-i merkezileşme sürecinin yaşandığı ilk Müslüman devlet değildi. Abbasi Halifeliği'nin (750-1258) son üç yüzyılında bir "ayan-emir sistemi" ortaya çıkmıştı.[12] Müslüman ümmetinin gerek manevi gerek siyasi birliği prensibi göz önünde bulundurulduğu için, her iki imparatorlukta da taşradaki birçok kağıt üzerinde güç sahibi hükümdarın emrindeymiş gibi görünüp meşruiyetlerini ondan almakla birlikte onun emirlerini dinlememekteydi. Meşru bir hükümdarın kutlu gölgesinin dışına çıkmanın, en azından rakip bir İslami meşruiyet iddiası ortaya koymadıkça, bir anlamı yoktu. Yüzyıllar boyunca İslam devletleri tarihi, uzun merkezileşme ve âdem-i merkezileşme dalgaları gösterdi. Avrupa emperyalizmi çağının şafağında

Osmanlı İmparatorluğu, âdem-i merkezileşme eğilimiyle baş etmek zorundaydı, yoksa parçalanma riskiyle karşı karşıya kalacaktı.

Osmanlı'nın âdem-i merkezileşme çağının (1600–1800) ayırt edici özelliği, merkezî hükümetle uyrukları arasında güçlü aracıların yaygınlaşmasıydı. Bu kişiler Arapça *ayan*, Türkçe *derebey* olarak adlandırılıyordu. *Ayan* kavramı çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Bu kavramın ifade ettikleri arasında, genellikle hem mahalli halkın hem de devletin ihtiyaç duyduğu rolleri yerine getiren farklı tip ve kapsamdaki liderler de vardır. Bu yüzden, sanki *mütegallibe* gibi bir terim, taşrada özel orduları olan kudret sahiplerinin padişaha meydan okuyup imparatorluğun bütünlüğünü tehlikeye attıkları uç örnekleri tanımlamakta daha kullanışlı gibidir.[13]

Mütegallibelik, kaynağını mahalli idarede ve vergi toplama şekillerinde yaşanan değişiklerden alıyordu. Birkaç yüzyıldan beri Osmanlı yönetimi, eyalet yönetecek kişilerin silahlı adamlar da dahil olmak üzere geniş bir maiyete sahip olmaları gerektiğini kabul etmişti. Devletin gitgide iltizam yöntemine (belli bir yerde belli bir verginin doğrudan devlet tarafından değil, dolaylı olarak sözleşmeli bir müteahhit tarafından birkaç yıl için toplanması) daha çok dayanır hale gelmesi, eyaletlerin en yüksek idare makamlarıyla iltizamların birleşmesine yol açtı. Bunun yanı sıra, kökenleri Osmanlı askerî elitlerinin dışında olan mültezimler, hem en yüksek taşra idare memuriyetlerini hem de askerî sınıfa ait bey, paşa gibi yüksek unvanları ele geçirdiler. 1695 yılında merkezî hükümet durumunu düzeltmek için, belli bir dönem için (birkaç yıl) geçerli olmak üzere satılan iltizamı, müteahhide ömür boyu vergi toplama hakkı veren *malikâne* adlı vergi toplama sistemine dönüştürmeye başladı. 1726 tarihli bir fermanla sancak beylerinin İstanbul'dan atanması zorunluluğu kaldırıldı ve bu mevkilere taşra eşrafının atanmasına izin verildi. Bu iki tedbir mahalli eşrafı merkezî hükümetin eyaletlerdeki esas muhatabı haline getirdi. İstanbul'un taşradaki etkisi bir yandan zayıfladı; fakat öte yandan daha geniş bir yelpazeden gelen insanlar devlet maliyesine para yatırmak ve kamu görevleri üstlenmek suretiyle "Osmanlı olmak"tan pay almaya başladılar.

1700'lerin büyük ayanları sancak ve eyaletlere hükmediyor, maiyetlerinde çok sayıda insan besliyor, sefer sırasında ordular donatıyor, hatta kendi bölgelerinde *menzilhane* (posta arabası) sistemleri oluşturuyorlardı. Bu imkânlar, devlet maliyesine yatırım yaparak ve tefecilik gibi mahalli finansal faaliyetlere girişerek kazanılan muazzam servetlere dayanıyordu. 1768 Osmanlı-Rus Savaşı, asker ve malzeme sağlamak zorunda olan padişahın mütegallibeye bağımlılığını büyük oranda artırdı. Rusların Mora'da ayaklanma çıkarma girişimi aynı zamanda bölgedeki Rum eşrafı da harekete geçirdi. Bunların bazısı ayaklanmaya destek verdi, bazısı ise ayaklanmanın bastırılmasına yardım etti. Eyaletlerdeki güvenlik birçok yerde kötüye gidiyor, şiddet artıyordu. Mahalli rakipler arasında bazen yeniçeri birlikleri dahi olabiliyordu. Belki de bunlar, katılan üç alaydan ikisinin sayılarına göre isimlendirilen Trabzon'un "Beşleri" ve "Yirmibeşleri" gibi, kendi aralarında da

hizipleşiyorlardı.[14] Balkanlarda eski tip eşkıyalık şekillerinin yanı sıra, 1785'ten itibaren, adlarını belki de doğu Rumeli'de bulunan Kırcalı kasabasından almış *kırcalı* denilen yeni bir eşkıyalık türü de görülmeye başladı.

Bunlar Müslüman ve gayrimüslim askerlerden oluşan çetelerdi, köylere ve kasabalara saldırıp bir seferde yüzlerce insanı öldürüyorlardı. Bu tarihte mütegallibeler, kırcalılar ve benzerleri tarafından yükseltilen şiddet, İstanbul'daki askerî reformlara karşı muhalefeti ifade ediyordu. Artan mütegallibe şiddeti, zaman içinde hem Balkanlar'da patlak veren ayrılıkçı milliyetçi hareketlerle hem de 1807'de III. Selim'i deviren yeniçeri isyanıyla ilişkilendi. Avrupalıların Balkanlar'daki çıkarları büyüdükçe, bazı mütegallibeler diplomatların dikkatini çektiler. Hatta bunlardan Arnavutluk ve Yunanistan bölgesindeki Tepelenli Ali Paşa ve Batı Bulgaristan'daki Vidinli Osman Pasvanoğlu gibi bazıları dış ilişkilerini kendi başlarına yürüttüler.

Daha küçük boyutlardaki mahalli eşrafı da içeren bir bağlamda çeşitli şekilleriyle mütegallibelik, 1700'lerin sonuna gelindiğinde imparatorluk topraklarının büyük kısmına yayılmıştı. Bu çeşitlilik, özellikle Osmanlı mahalli idare normlarının tam olarak uygulanmadığı Tuna voyvodalıkları (Eflak ve Boğdan), İran sınırındaki eyaletler (bilhassa Musul, Bağdat ve Basra), Arap Yarımadası'nın büyük kısmı veya Libya, Tunus ve Cezayir gibi uzak bölgelerde görülüyordu. Bir büyük ayanın kuvvet üssünü oluşturmada kullandığı kaynak ve yöntemler, belli ölçüde bu mekânsal çeşitlemelerle kesişen bir kalıp ortaya koyuyordu.

Taşradaki mütegallibe ve eşraf, ellerindeki gücü padişahın sarayını taklit ederek biçimlendirdiler. Mecazi olarak bütün imparatorluk, büyük bir pederşahi hane ve hane halkına benziyordu. Padişah ve hanedan aileyi teşkil ediyordu, oturdukları saray-ı hümayun iktidar merkeziydi, yönetici elitler onların köleleriydi (*kul*), uyruklar onların "sürüleriydi" (*reaya*). Osmanlı hakimiyeti altındaki topraklar babadan kalan hanedan mülkünü meydana getiriyordu ve son olarak hanedan içindeki veraset usulü imparatorluğun tarih boyunca varlığını sürdürmesini sağlıyordu. Hangi kökenden gelirlerse gelsinler, taşradaki mütegallibeler de bu patrimonyal modeli taklit ederek iktidarlarını sağlamlaştırdılar. Mahalli hanedanlar kurmak arzusundaki bu kişiler, harem ve selamlık bölümleri, büyük ahırları ve birçok müştemilatı olan ve genellikle bir kaleyi andıran gösterişli köşkler edindiler.

Eşraf, ailelerinin boyutlarını ve gücünü artırmak için padişahın çoğalma ve maiyet oluşturma stratejilerini taklit etti. Çocuklarının sayısını artırmak için çok eşlilikten ve cariyelikten faydalandılar. Mevcut cinsiyet normlarına göre, iktidarlarını sürdürmek için sağlıklı ve becerikli oğullara veya evlatlıklara ihtiyaçları vardı. Bu durum, oğullarının sayısını ve eğitimini en yüksek düzeye ulaştırmak, kızlarını aileye dahil edilebilecek yetenekli erkeklerle evlendirmek, intisab ilişkileri yoluyla başka yetenekli erkekler toplamak veya erkek köle çocukları satın alıp bunları tıpkı oğulları gibi ailede lider roller üstlenecek şekilde yetiştirmek türünden yöntemleri beraberinde getirdi. Padişahın sarayında olduğu gibi, burada da

başlangıçta mütegallibe tarafından himaye edilen veya köle olarak alınan genç erkek, daha sonra onun kızlarından biriyle evlenebilir ve böylece aileyle birden fazla bağ kurabilirdi. Padişah için olduğu gibi mütegallibe için de kölelik, ailesini sayısal olarak genişletmek için en yararlı yöntemdi. Bu dönemde Kafkasya'dan gelen Gürcü memluklar bilhassa revaçtaydılar ve mütegallibe ailelerinde önem kazandılar. Mısır'daki memluk mütegallibe hane halkları, hem Müslüman yağmacıları hem de Kafkas köleleri içerdiklerinden karmaşık bir olguydu. 1700'lerde Bağdat ve Basra'ya egemen olan ve memluk olarak adlandırılan rejim, daha ziyade liderliğin kurucu Hasan Paşa'dan oğluna, daha sonra da kurucunun yetenekli kızlarıyla evlenen iki köleye geçtiği bir ayan hanedanı gibiydi.[15] Normal olarak aile merkezli olan ayan ve hane halkının küçük işleri görecek uşaklar veya köleler, katipler, paralı askerler ve geniş bir intisap ağını da içeren daha geniş bir kitleyle çevrili olması gerekiyordu.

1768 ve 1798 krizlerinden sonra, III. Selim ve II. Mahmud için bu mütegallibelere karşı güçlerini gösterme zamanı gelmişti. II. Mahmud 1830'lara gelmeden bunu başardı. Paradoksal bir şekilde, hâlâ bazı yerlerde yüzyıl sonra bile işleri yürütmeye devam eden aileleri "ortadan kaldırmış" olmakla hatırlanmaktadır.[16] Padişahlar için büyük ordulara sahip mütegallibelere dönüşen ayanlara hadlerini bildirmek vakti gelmişti. Bu yapıldıktan sonra, ayanlar mahalli eşraf olarak merkezî hükümetle halk arasında aracılık etmede faydalı işlevler yerine getirmeye devam etti.

SELİM VE MERKEZİLEŞME: YENİ DÜZEN

III. Mustafa (1757–1774) ve I. Abdülhamid (1774–1789) daha önceki dönemde donanmayı geliştirmiş, seri ateş topçuları teşkil etmiş ve yeni bir top dökümhanesi ve Donanma Mühendislik Okulu'nu (*Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*) kurmuşlardı.[17] Osmanlı kitaplarının basımı için 1726-1746'da kısa bir süreliğine oluşturulan ve 1780'lere gelindiğinde daimi hale gelmiş olan matbaalar ve bazı sanayi sektörlerinde açılan devlet işletmeleri reform girişimlerini askerî alanın ötesine taşıdı.

Selim'in daha kapsamlı girişimleri, kısa vadede başarısız olmuş olsa da, yeni bir dönemi başlattı. Tahta çıkmadan önce Selim, gizli yazışmalar yaparak, niyet ettiği reformlar için Fransız yardımına başvurmuştu. Avusturya ve Rusya ile savaş devam ederken (1787-1792) ve tam da Fransız Devrimi'nin başladığı sırada tahta çıkan Selim, Avusturya ve Prusya'ya elçiler göndererek ve kendisine geniş çaplı reform önerileri sunan yirmi küsur danışmanına raporlar sipariş ederek hazırlıklarını genişletti. Barış yeniden sağlandıktan sonra bu politikalar uygulamaya konmaya başladı. Birinci öncelik mevcut askerî birlikleri yenilemek, teknik hizmetlerin düzeyini yükseltmek ve *Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen) adıyla bilinen Avrupa tipi bir ordu kurmaktı. *Nizam-ı Cedid*, anlamı genişleyerek, Selim'in bütün reform programının adı oldu.

JANISSAIRE.

JANISSAIRE ARMÉ.

JANISSAIRE ARMÉ.

POMPIER.

Yeniçeriler, on sekizinci yüzyılın sonları. Sol üstte üniformalı bir yeniçeri; sağ altta bir lağımcı (düşman kalelerinin altlarını kazan asker); sağ üst ve sol altta silahlı yeniçerilerin önden ve yandan görünüşleri. (d'Ohsson, *Tableau*, 3:394, pls. 208–11.)

Selim'in reformları arasında ülkenin başlıca kara kuvvetlerinin, yani hem yeniçerilerin hem de sipahilerin düzen ve disiplinini iyileştirmek de vardı.[18] Selim, yeniçeriler için komuta zinciri ve örgütsel birlik (tabur ve bölükler) hiyerarşilerinin yanı sıra haftada iki gün eğitim zorunluluğu getirdi. Zorunlu askerî eğitimin bu derece düşük tutulması daha önce hiç yapılmadığını akla getirmektedir. Çıkarları sarsılan etkili geleneksel askerî kuvvetler ve bilhassa yeniçeriler bu reformlara karşı koydular. Teknik kuvvetleri yükseltme ve yeni kuvvetler yaratma yönündeki çabalar belli sonuçlar verdi. Bunlar topçu ve havan birlikleriyle başladı. Barut üretiminde, top dökümünde, donanmada, tersanelerde ve gemi yapımında ilerlemeler sağlandı. 1795'te Askerî Mühendislik Okulu (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun*) kuruldu.

Askerî alandaki en önemli adım, kendine ait *İrad-ı Cedid* (Yeni Gelir) denilen bir hazinesi olan *Nizam-ı Cedid* (Yeni Düzen) adında yeni bir ordunun kurulmasıydı.[19] İlk denemelerden sonra, 1794 yılında Avrupa modeline göre eğitilmiş ve donatılmış yeni birliklerin oluşturulduğu ilan edildi. Alayların sayısı zamanla arttı ve merkezle işbirliği halindeki taşra ayanları ve valileri de çok sayıda alay kurdular. Yeni askerî kuvvetler Gazze ve Mısır'da Fransızlara karşı yararlılıklarını kanıtladılar. Yeniçerilerden ve sipahilerden oluşan eski kuvvetler ise yeni kuvvetlerle birlikte hizmet görmeyi reddettiler ve fırsatını bulduklarında ayaklanarak Nizam-ı Cedid'i alaşağı edip 1807'de III. Selim'i tahttan indirdiler.

Osmanlı deneyimi, tıpkı diğer devletler gibi, şunu gösterdi ki, yönetimde ve bilhassa maliyede etkinliği yükseltmeden yeni ve daha iyi askerî kuvvetler oluşturmak imkânsızdı. *Nizam-ı Cedid*'e hizmet etmesi için *İrad-ı Cedid* adında bir mali kaynak oluşturulması askerî reformun maliyeye ne kadar bağlı olduğunu gösteriyordu, ancak mesele bununla bitmiyordu. III. Selim'in bir grup danışmanını kendisine reform önerileri sunmakla görevlendirdiği andan itibaren, imparatorluk sisteminin bütün cephelerinde belli değişikliklerin gündeme gelmesi mümkün hale gelmişti. Selim'in gerçekleştirdiği ve niyetlendiği reformlar, askerî alanın epey ötelerine uzanıyordu ve bazılarının kalıcı sonuçları olmuştu. "Kapan tüccarı" denilen eski müteahhitlerin yerine bir Zahire Nezareti kurularak (1793) İstanbul'un tahıl temin etme sistemi iyileştirildi. Şehrin tahıl ihtiyacının üçte biri ilâ yarısını karşılayan ve on yıllarca işlerliğini sürdüren (1793-1839) bu kurum, esasen büyük bir devlet işletmesiydi.[20]

Selim merkezî ve mahalli idarede de değişiklikler gerçekleştirdi. İstanbul'daki sadaret dairesinde işlevsel uzmanlaşmayı artırmayı ve işe almada daha yüksek standartlar getirmeyi hedefleyen yeni düzenlemeler getirdi. Eyaletlerde devlet görevlileriyle halk arasındaki ilişkileri iyileştirmek için ayanların halk tarafından seçilmesi ve kadıların adli ve idari görevlerinin birbirinden ayrılması fikrini ortaya attı.[21] Merkezî hükümetin sözünü eyaletlerde fazla geçirememesi bu tedbirlerin etkisini azalttı. Yolundan caymayan Selim, uyrukların uluslararası ticaretteki

rekabet gücünü artırmak için de harekete geçti. Gayrimüslim Osmanlı uyrukları arasından *Avrupa tüccarı* (1802) adıyla ayrıcalıklı bir kategori yarattı; benzer bir ayrıcalıklı kategori daha sonra *hayriye tüccarı* adıyla Müslümanlar için de yaratılacaktı. Bu avantajın öncelikle gayrimüslimlere tanınmasının sebebi, gayrimüslim Osmanlı uyrukları arasında yaygın olan, kapitülasyonların yabancı tüccarlara sağladığı ayrıcalıklı koşullardan faydalanmak için yabancı devletlerin tabiiyetine geçme arzusunun önüne geçmekti.

III. Selim'in askerî olmayan reformları arasında en yenilikçi adımı, 1793'te Avrupa başkentlerinde sürekli diplomatik elçi bulundurmaya başlamasıydı. O zamana dek imparatorluğun diplomatik uygulamaları Avrupalı normlara aykırıydı. Osmanlı, Avrupa'ya özel görevler için sadece geçici olarak elçi gönderiyordu. Osmanlılar açısından Avrupa'da önce sürekli elçilikler, sonra da konsolosluklar açmak Avrupa'yla barışçıl ilişkiler geliştirmek bakımından kritik bir adımdı. Elçilikler resmî olarak imparatorluğu Avrupa nezdinde temsil ediyordu. Ama aynı zamanda bulundukları ülkeler hakkında bilgi toplayarak ve Osmanlıların Avrupa dillerini öğrenmelerini sağlayarak Avrupa'yı da Osmanlılar nezdinde temsil etmiş oluyorlardı.[22]

Bilim adamları uzunca bir süredir III. Selim'in reformlarının imparatorluğun yenileşmesi doğrultusunda gerçek bir dönüm noktası oluşturup oluşturmadığını tartışıyorlar. Bu tartışmaların gözden kaçırdığı nokta, imparatorluk sisteminin, ilk kez bu dönemde devrin belgelerinde sıklıkla karşımıza çıkan bir ifade olan "her şeye nizam verme" fikriyle kapsamlı bir gözden geçirmeye tabi tutulmuş olmasıdır.[23] Reform önerilerinin hepsi hayata geçirilemedi. Kısa vadede bunların pek azı Selim'in tahttan indirilmesinden sonra uygulamada kaldı. Yine de geleneğe ve rutin uygulamalara dayanan eski düzenin plan ve nizamnamelere dayanan yeni bir düzenle değiştirilebileceği fikri bile tek başına reform çağıyla geçmiş dönemler arasındaki farkı belirgin bir şekilde gözler önüne seriyordu. Selim'in uygulamaya koyduğu yeni düzen (*Nizam-ı Cedid*) bazı kısımları açısından (yeni ordu, elçilikler) ve *bir bütün olarak* geçmişteki geleneklere riayet etmekten gelecek için planlar yapmaya doğru bir dönüşümü temsil etmesi bakımından yenilikçiydi. Selim'in mürşidi olan mistik şair Şeyh Galip, daimi yaradılış fikri aracılığıyla yenilikleri meşrulaştırmaya çalıştı, ancak belki de Galip'in şiirleri bu konudaki kanaatlere etki edemeyecek kadar inceydi.[24] Ne olursa olsun, belli başlı reformcu devlet adamlarının yazdıklarının da gösterdiği gibi, Aydınlanma'nın "sistemcilik ruhu" (*esprit de système*) anlayışı Osmanlı düşüncesine tam da bu yıllarda girdi. Selim'in temellerini attığı yeni düzen (*Nizam-ı Cedid*), Osmanlıların modernliğin esası olan rasyonelleşmeye doğru yönelişini başlattı.

Selim'in talihsizliği, bu dönüşüme yeterli iç ve dış destek olmaksızın girişmiş olmasıydı. Fransız Devrimi, Fransa'yı Avrupa'daki en yakın müttefiki olarak gören bir imparatorluk için son derede sarsıcıydı. Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgali, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde yaşanan bir dizi ani değişiklikten sadece biriydi.

Ülke içindeki çıkar grupları da eyaletlerdeki ve payitahttaki reformlara karşı çıktı. Nizam-ı Cedid üniformaları giymek zorunda kalacaklarını düşünen yeniçeri yamaklarının başlattığı bir ayaklanma 29 Mayıs 1807'de Selim'in düşüşüne yol açtı.[25] Başarılı bir reformcunun aslında bu tip muhaliflerini etkisiz hale getirmiş olması gerekirdi.

II. MAHMUD HAZIRLANIYOR

Selim'in tahttan indirilerek saraya hapsedilmesi üzerine amcazadesi IV. Mustafa tahta çıktı, Nizam-ı Cedid lağvedildi ve yeniçeriler İstanbul'da bir dehşet saltanatı kurdular. Bu karışıklığın ortasında kritik öneme sahip bir yeni ittifak oluştu. Önde gelen mütegallibelerden Bayrakdar Mustafa, IV. Mustafa taraftarlarıyla ters düştü ve onlarla ilişkisini keserek Bulgaristan'daki memleketi Rusçuk'a döndü. Başkaları da ona katıldı ve böylece Selim'i yeniden tahta çıkarıp Nizam-ı Cedid'i tekrar hayata geçirmek için gizli bir komite kuruldu. Bu grup çok dikkatli hareket etmeliydi. Zira III. Selim'i yeniden tahta çıkarmak için IV. Mustafa'yı devirmek gerekiyordu, ne var ki Selim sarayda Mustafa'nın tutsağıydı. Rusçuk komitesi neredeyse başarmak üzereydi ki, kendisini vazgeçilmez kılmaya çalışan IV. Mustafa kardeşi Mahmud ve Selim'in idam edilmesini emretti. Mustafa'nın adamları Selim'i öldürdü, Mahmud ise hizmetkârlarının yardımı sayesinde kaçtı. Kritik bir anda, Cevri Kalfa adında bir cariye Mahmud'u kovalayanların gözlerine sıcak korlar attı, başkaları da Mahmud'un sarayın çatısına kaçmasına yardım etti. Saraya dalan Bayrakdar Mustafa, tahta çıkarmayı umduğu III. Selim'in kanlı cesediyle karşılaşınca kedere boğuldu. Hanedanın devamı tehlikeye düşmüş iken Mahmud çatıdan indi ve padişah ilan edildi.[26]

IV. Mustafa'nın on dört aylık hükümdarlığı döneminde hem Selim hem de Mahmud sarayın harem dairesine hapsedilmiş idiler. Burada ikisinin yapmış olabileceği tartışmaları hayal etmek büyüleyicidir. Mahmud'un Selim'in hatalarından büyük dersler çıkarttığı anlaşılmaktadır.

Mahmud, nihayetinde Selim'in reformlarını yeniden canlandırdı ve devam ettirdi. Ancak ilk tahta çıktığı dönemde, öncelikle bu konuda dikkatli bir hazırlık yapması şarttı. Onu tahta çıkaran, en büyük mütegallibelerden biri olan Bayrakdar Mustafa Paşa, artık sadrazamdı.

Mahmud'un sadrazamı Bayrakdar (veya Alemdar) Mustafa, beş aylık sadrazamlığı sırasında ilişkili olduğu bütün çıkar gruplarını tatmin etmeye çalıştı.[27] Farklı bir isim altında (*Sekban-ı Cedid*) Selim'in yeni birliklerine benzer bir orduyu tekrar yaratmaya girişti. Merkezî hükümetle mütegallibeler arasında bir anlaşma sağlamak amacıyla bütün büyük ayanları İstanbul'a davet etti. Ne var ki en büyük ayanlardan bazıları (Yanyalı Ali Paşa, Mısırlı Mehmed Ali Paşa) gelmedi. Gelenler beraberlerinde büyük kuvvetler getirdiler. Söylendiğine göre bunların sayısı toplamda yetmiş bini buluyordu. Ekim 1808'de, ilgili tarafların, metinde tarif edilen

devlet çıkarlarını korumak konusunda birbirlerine güvence verdikleri *Sened-i İttifak* denilen bir belge hazırlandı.

Bazı bilim adamları her ne kadar *Sened-i İttifak*'ı Osmanlı anayasal geleneğinin başlangıcı olarak görseler de aslında belgenin pek bir kalıcı önemi yoktu.[28] Nitekim Mahmud bu belgeyi imzalamadı. Zira ayanlara gereğinden fazla ödün verildiğini düşünüyordu. Mütegallibelerin çoğu da metni imzalamadı, çünkü onlar da anlaşmanın kendi iktidarlarını sınırlandırdığını düşünüyorlardı. Sonuçta ayanlar fiilen gücü ellerinde bulundursalar da egemenlik prensip olarak padişaha aitti. Adem-i merkezileşme ve mütegallibelik, pratikte padişahın gücünü azaltsa da Osmanlı Devleti'nin temel prensiplerini değiştirmemişti. *Sened-i İttifak*, Osmanlılar için bir anayasal gelenek başlatmaktansa, imzacı ayanları gerçekte sahip olmadıkları yetkilerin eş garantörleri haline getirerek Osmanlıların tarihsel ve yazılı olmayan anayasasını ihlal etmekteydi. Güçlü bir padişah bu yetkileri yeniden eline alıp kullanabilirdi. Rasyonelleşme ve öznelleşme arasındaki modern gerilim, çoğunlukla, bir yüzyıl daha kendini sağlamlaştırmış bir otokrasi şeklinde ortaya koyacaktı.

1808 sonbaharında, Bayrakdar'ın yaptığı reformlar bir yeniçeri ayaklanmasına yol açtı ve bu ayaklanmanın bastırılamaması Bayrakdar'ın ve eski padişah IV. Mustafa'nın hayatlarına mal oldu. Hanedanın devamının kendi varlığına bağlı olması yeni padişah II. Mahmud'un hayatını kurtardı. Askerî reformdan vazgeçmek zorunda kalan II. Mahmud, kendisine destek oluşturmak ve muhalefeti etkisiz hale getirmek için kolları sıvadı. Başarıya ulaşması için bir yandan imparatorluğu dış düşmanlara karşı savunması, diğer yandan da hakimiyetini hem eyaletlerde hem de merkezde genişletmesi gerekiyordu.

Bir sınır bölgesi olan Belgrad'da adem-i merkezileşme ve siyasetin şiddetlendirilmesi son haddine gelerek bir Sırp ayaklanmasına yol açmıştı. Sırplar hâlâ padişaha sadakat taslamakla birlikle, bir yandan da Osmanlıların 1806 itibariyle yeniden savaş halinde oldukları Ruslardan yardım istemekteydiler.[29] Napolyon'un ülkelerini işgaliyle karşı karşıya kalan Ruslar, 1812'de Osmanlılarla barış yaptı. Sırp ayaklanması 1813'te bastırıldı, ama daha sonra yeniden patlak verdi. 1815'te Napolyon'un kesin olarak yenilgiye uğramasının ardından Rusya, Mahmud'u Sırbistan'ı özerk bir prenslik haline getirmeye mecbur bıraktı. Gerçi Osmanlılar Belgrad'da bir vali ve garnizonlar bulunduruyorlardı, ama yine de bu Osmanlılar için bir eyaleti kaybetme yolundaki uğursuz bir adımdı.

Rus ve Napolyon savaşlarının sona ermesi Mahmud'a Balkanlar'da, Anadolu'nun bazı kısımlarında ve Kuzey Suriye'de belli mütegallibeleri yok etmek suretiyle (takriben 1812-1820) hâkimiyetini ülke içinde genişletme fırsatı sundu. Irak'ta İstanbul'un egemenliği ancak 1831-1834 askerî seferleriyle tesis edildi. İmparatorluğun farklı kısımlarında yenilgiye uğratılan mütegallibelerin kaderleri birbirinden farklı oldu. Bazıları idam edildiler. Bazılarıysa ecelleriyle öldüler ve yerlerini İstanbul'dan gelen vali ve sancak beylerine bıraktılar. Ölen mütegallibenin varisleri, ancak kendi eyaletleri dışında olmak şartıyla, merkez tarafından bir yere vali olarak atanabiliyorlardı. Büyük ayanların özerkliklerinin budanması,

aynı zamanda eşkıyalığı da azaltmakta ve Osmanlı kırsalını daha güvenli hale getirmekteydi.

Mahmud'un ipleri yeniden ellerine almak konusunda ne kadar becerikli olduğu çok geçmeden ortaya çıktı. Taşradaki kamuoyu da bu süreci destekledi. Padişahın temsilcileri olmaları dışında ayanlara hiçbir zaman herhangi bir meşruiyet atfetmemiş olan bazı taşralı aydınlar, mütegallibeler padişahın etkin yönetiminden yana olmak yerine devlete meydan okuyunca onların aleyhine döndüler.[30] Bu sürecin sonuçları bölgeden bölgeye değişiklik gösterdi. Tepelenli Ali Paşa, Epir'de bulunan Yanya'da kendisine özerk bir alan yaratmıştı. Arnavutluk'ta doğmuş bir Müslüman olarak bölgesel siyasette usta olan Ali Paşa, idari işleri Yunanca yürüttü ve kendi topraklarında Yunan okulları kurdu. Böylece Yunan milliyetçiliğinin temellerini atmış oldu.[31] Mahmud'un 1819-1822 yıllarında Tepelenli Ali Paşa'ya karşı sefer düzenlemesi Yunan Ayaklanması'nın (1821-1827) patlak vermesine yardım etti. 1820'lerin en büyük krizi haline gelen bu olay, Mahmud'u en büyük mütegallibe olan Mısırlı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemek zorunda bıraktı.

Mahmud eyaletlerde olduğu kadar merkezde de hâkimiyetini genişletmeye çalıştı. Bu doğrultuda atama yetkilerini akıllıca kullandı. Devrin önde gelen devlet adamları arasında, eyaletlerde İstanbul'un otoritesinin güçlenmesine yardım eden ve daha sonra Yanyalı Ali Paşa'ya karşı düzenlenen seferin (1822) ardından görevden alınıp idam edilen Halet Efendi vardı. Bürokraside Mahmud'un beraber çalıştığı kişiler; Selim'in reformlarını desteklemiş olan Mehmed Said Galib Paşa, sadarette ve hariciyede önemli görevler üstlenen Galib'in himayesindeki Pertev Paşa ve 1830'larda bir diplomat olarak öne çıkan Mustafa Reşid Paşa'ydı. Mahmud'un askeriyedeki destekçileri arasında en önde geleniyse Hüsrev Paşa idi.

Bununla birlikte, Osmanlı bürokrasisinin üst kademeleri, etkili kişiler tarafından padişahın gözüne girme mücadelesinde rakiplerini alt etmek üzere oluşturulan ve çoğu zaman devlete çok pahalıya patlayan siyasal hizipler halinde bölünmüş durumdaydı. Pertev Paşa 1837'de böyle bir hizip çatışmasının sonucunda hayatını kaybetti; bunda Hüsrev Paşa'nın parmağı vardı. Hüsrev Paşa'nın en büyük düşmanı olan Mısırlı Mehmed Ali Paşa'yla yaşadığı ve bundan daha da çetin olan rekabet, on yıllarca sürecek bir hengâmeye sebep oldu.[32]

Bu hizip çatışmaları aynı zamanda Mahmud'un reform hazırlıklarını da güçleştiriyordu. Mahmud ulema ile de yakınlık kurmaya çalışıyordu ve hedefinde sadece aristokratlaşmış yüksek ulema değil, alt kademedeki din adamları ve medrese talebeleri de vardı. İstanbul'da sayıları binleri bulan bu talebeler, yeniçerilerle gergin ilişkileri olan mağdur bir çıkar grubu meydana getiriyordu. Mahmud'un daha sonra hayata geçireceği reformlar onun "gâvur padişah" olarak adlandırılmasına yol açacaktı. Ne var ki, yeniçerileri ortadan kaldırmak için hazırlıklarını sürdürdüğü süre boyunca hep düzgün bir Müslüman hükümdar imajı oluşturmaya çalıştı. Bunu yaparken Şeyhülislam'ın askerî reform yanlısı fetvasına ve din adamlarının camilerde reformu destekleyen vaazlarına ihtiyaç duyacağı güne hazırlanıyordu.

II. Mahmud bir süreliğine yeniçerilerle karşı karşıya gelmedi ve önceki reformlar sayesinde daha disiplinli ve etkin hale gelmiş olan topçu birlikleri ve donanma gibi askerî güçleri sağlamlaştırdı. Stratejik istihkâm yerlerinin ve cephaneliklerin durumunu düzeltti, barut üretimini artırdı ve tüfek ithal etti. Yeniçeriler arasında sorun yaratan unsurlardan kurtulmak için, atama yetkilerini kullanarak bunları uzak eyaletlere gönderdi. Buralarda çoğu zaman bir cellât onları bekliyor olurdu. Disiplinin yeniden tesis edilmesinden yana olan adamları yükseltti. Bunlardan biri olan Yeniçeri Ağası Hüseyin Paşa, daha sonra yeniçeriliğin kaldırılmasında önemli bir rol oynayacaktı. Son olarak yeniçerilerin sefere çıkmaktaki isteksizliği, kendi emrinde hiçbir düzenli piyade birliğinin bulunmayışının tehlikelerini ispat ettiğinden, Mahmud'un ekmeğine yağ sürdü.[33]

1826 YILINA KADAR MEHMED ALİ VE OSMANLI-MISIR REKABETİ

Mısır ve Yunan meselelerinin iç içe geçmesi yeniçerilerin yararsızlığını açığa vurdu. Mehmed Ali Paşa veya Arapların deyişiyle Muhammed Ali Paşa, Mısır'a 1801'de Fransızları bölgeden çıkaran Osmanlı kuvvetleriyle birlikte gitmişti. 1805'e gelindiğinde Mısır'a hâkim olma mücadelesinde Hüsrev Paşa'yı alt etti. Aralarındaki bir ömür süren rekabet bundan kaynaklanıyordu. III. Selim istemeyerek de olsa Mehmed Ali'yi Mısır valiliğine getirdi. Mehmed Ali'nin kendisi için bir kuvvet üssü yaratma yolundaki çabaları onu imparatorluğun en büyük mütegallibesi ve bir süreliğine en başarılı merkeziyetçi reformcusu haline getirdi.

Mehmed Ali, Kahire'nin Mısır'ın kırsal kesimleri üzerindeki denetimini sağlamlaştırdı, kadastro yaptı, iltizama son verdi ve vakıfların vergi muafiyetlerini kaldırdı. Sulama hizmetlerini ve ekili araziyi genişletti ve birçok ürünün belirlenen fiyatlarla devlet ambarlarına satışını zorunlu kılan bir tekel sistemi kurdu. 1821'e gelindiğinde bu tedbirler sayesinde gelirleri altı kat artmıştı. Bazen "modern Mısır'ın babası" olarak gösterilen Mehmed Ali, kültürel olarak Mısırlı değil, Osmanlı'ydı. Kendisi ve ailesinin çıkarı doğrultusunda acımasızca sömürdüğü Mısır halkının, onu bir baba olarak görmek için pek de bir sebebi yoktu.[34]

1821-22 yıllarında gerçekleştirdiği iki uygulama, Mehmed Ali'nin çabalarının kapsamını ciddi ölçüde genişletti. Uzun elyaflı pamuk ekimini başlattı ki Mısır bununla meşhur oldu. Ayrıca mecburi askerliğe dayanan modern bir ordu kurdu.[35] Ordunun ihtiyaçları beraberinde başka yenilikler yapılmasını gerektiriyordu. Mesela yeni fabrikalar, okullar, hastaneler vb... Ama bunların hepsi ordu içindi, halk için değil. Mehmed Ali, 1801'de Mısır'a geldiği sırada henüz orada bulunan Fransız kuvvetlerinden etkilenmişti. Yine de 1822'de Napolyon modeline dayanan bir planı reddetti ve ordusu küçük ve hâlâ gelişme aşamasında olan bir ülkeye daha uygun olduğu için, III. Selim'in Nizam-ı Cedidi'ne dayanan bir modeli tercih etti. Zaten sürekli olarak kendilerinden vergi talep edilen ve kanal inşası gibi projelerde çalıştırılan Mısırlı köylüler, bu kez bir de mecburi askerliğin yükünü sırtlamak zorunda kalmışlardı.

Bununla beraber Mehmed Ali, ordu için Mısırlılara ancak son çare olarak başvurdu. 1798'den önce Mısır'a hâkim olan Memluklar, Fransa'nın çekilmesiyle birlikte yeniden ortaya çıktılar. III. Selim'in yaşadıklarından, reformun bu tip bir aşırı tutucu grubun varlığı halinde mümkün olmadığı sonucunu çıkaran Mehmed Ali, 1811'de Memluk beylerini bir şenliğe davet etti. Burada dört yüzden fazla Memluk beyi öldürüldü, kaçanlar ise yakalanana kadar kovalandı. Bunu Mehmed Ali'nin Mısır'a getirmiş olduğu Arnavut ordu muhafızlarının imhası takip etti. Bunlar da Mehmed Ali'nin kendilerine zorla Nizam-ı Cedid disiplinini kabul ettirme girişimlerine karşı 1815'te isyan etmişlerdi. Padişah II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya Arabistan'daki Osmanlı karşıtı Vehhabi hareketiyle savaşmayı emretti. Başka koşullarda bu emri yerine getirmek istemeyecek olan Mehmed Ali Paşa, fırsattan istifade ederek Arnavutlar gibi sorun çıkartan grupları hayırlı bir gaye için Arabistan'da ölümle tanışmaya gönderdi. Asker toplamak için attığı bir sonraki adım, asker olarak kullanacağı köleler bulmak üzere Sudan'a sefer düzenlemesiydi. Ne var ki köleleştirilen esirlerin ölüm oranı o kadar yüksekti ki, sefer orduya kazandırdığından daha fazla sayıda askeri buraya bağlayıp etkisiz hale getirmiş oldu. Mehmed Ali'nin kendi oğullarından biri de Sudan'da öldü. Mehmed Ali, ancak her şeyi denedikten sonra, 1822 yılında Mısırlı köylülerin askere alınmasına karar verdi. 1830'ların başına kadar 130 binden fazla asker toplanmıştı. Mehmed Ali'nin yönetici eliti Mısırlı olmadığı ve Arapçayla değil de Osmanlı Türkçesiyle iş gördüğü için, Mısır'ın yerlileri genellikle en çok yüzbaşı rütbesine kadar yükselebiliyorlardı. Buna karşılık ordunun komuta kademesi elitlere ayrılmış durumdaydı. Yüksek komuta kademesinde Napolyon döneminden kalma emekli Fransız subayları da bulunmaktaydı.

Mısırlı köylüler, kendilerini sakatlayarak, köylerini terk ederek, isyan ederek, kısacası her yola başvurarak askere alınmaya karşı direndiler.[36] Askere alınanlar ömür boyu orduya hizmet ettiklerinden yitip gidiyorlardı ve askerlik koşulları son derece acımasızdı. Mecburi askerliğin kırsal ekonomi ve toplum üzerindeki etkisi korkunç oldu. Kadınlar çocuklarıyla birlikte kocalarının peşinden gittiler ve askerî yerleşimlerin yanında kamplar kurdular; bazı kadınlar erkek kılığına girerek kocalarının peşinden Suriye'ye kadar gittiler. Çocuklar askere alınacak korkusuyla doğum oranı düştü. Hükümet bu duruma sadece ordu içinde değil, toplum genelinde de yeni düzenleme biçimlerine başvurarak karşılık verdi. Bunun örnekleri arasında bireysel kimlik belgeleri (*tezkere*) türünden kayıt tutma zorunlulukları, teftiş heyetleri, karantinalar, türlü nizamnameler ve bunları ihlal edenlere karşı başvurulan cezalar vardı. Askere alınanların direnişlerine ve iman saikasına bile kayıtsız kalmalarına rağmen, modern eğitim ve disiplin metotları toplumun alt basamaklarından gelen insanlardan bir ordu oluşturmaktaki herkesçe bilinen mucizevî etkilerini ortaya koydular. En azından Mehmed Ali'nin ordusu bölgedeki en iyi ordu haline geldi. Yunan İsyanı'nı kendi kuvvetleriyle bastıramayan II. Mahmud, yeniden Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya yöneldi.[37] Mısırlılar Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa komutasında 1825'te Girit Adası'nı aldılar ve daha sonra Mora'yı istila ettiler. Göründüğü kadarıyla, Missolonghi'nin düşü-

şü ve 1826'da Atina'nın işgaliyle birlikte Yunan İsyanı'nı bastırmışlardı. Ancak Avrupalıların, bilhassa da İngilizlerin Helenizm hayranlığı bunun böyle olmasını engelledi. Yine de Mısırlıların Yunanistan'daki başarıları İstanbul'daki kesin değişime ivme kazandırmıştı. Çünkü herkes, Mısır Valisi'nin kuvvetleri Yunan isyancıları yenilgiye uğratabiliyorken, padişahın kuvvetlerinin bunu başaramamasının ne kadar tehlikeli olduğunu görebiliyordu.

YENİÇERİLERİN ORTADAN KALDIRILARAK REFORMUN GERİ DÖNÜLMEZ HALE GETİRİLMESİ

Fırsatı değerlendiren II. Mahmud, yeniçeriler içinde *eşkinci* denilen modern birlikler oluşturma konusunda, üst düzey yeniçeri ağaları başta olmak üzere, belli başlı kişilerin rızasını aldı. Yeni oluşturulan birliklerin ilk talim yaptıkları günden iki gün sonra, 14 Haziran 1826'da yeniçeriler isyan etti. Mahmud Topkapı Sarayı'nda bir istişare sırasında tam tereddüte düşmüştü ki, ulemadan birinin ateşli konuşması sayesinde harekete geçerek hızla Mukaddes Emanetler Dairesi'ne gitti, Peygamber'in sancağını (*sancak-ı şerif*) çıkartarak yeniçerilere savaş ilan etti.[38] Yeniçeriler Et Meydanı'ndaki kışlalarına sığınmak akılsızlığını göstererek, kendilerini o öğleden sonra yerle bir edecek olan Mahmud'un topçularına kolay bir hedef oldular. Mahmud'un yanına çekmeye çalıştığı liderler arasında sadece birkaç yeniçeri ağası eski bağlılıklarına döndüler; geri kalanı sağlam durdu. Bombardımandan kurtulan yeniçeriler kovalanarak tek tek yakalandılar. Eyaletlerde binlerce yeniçeri öldürüldü. Yeniçeri Ocağı resmen lağvedildi ve onunla yakından ilişkili olan Bektaşi tarikatı da büyük bir baskı gördü. Bektaşi tekkelerinin çoğu ve Kırşehir'deki dergâh, bundan sonra etkisini artıracak olan Nakşibendîlere devredildi.[39] Başında yeni bir komutanın (*serasker*) bulunacağı yeni bir ordunun kurulduğu açıklandı.

Vak'a-yı Hayriye (hayırlı olay) olarak anılan yeniçeriliğin kaldırılması devrimci değişikliklere yol açtı. Önce yeni ordu (*Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye*) için askerler toplanmaya ve eğitilmeye başlandı. Selim'in Nizam-ı Cedid düzenlemeleri küçük değişiklik ve düzeltmelerle yeniden uygulamaya kondu.[40] Askere almanın tam anlamıyla sistematik hale gelişi ise 1846'yı buldu. Bu yüzden ilk zamanlardaki kısa bir coşku döneminden sonra asker toplamak bir problem haline geldi. Askerlik süresi başlangıçta sınırsızdı ve askerler ancak on iki yıl sonra terhis talebinde bulunabiliyorlardı. Kendini sakatlama, firar ve köyünü terk etme gibi Mehmed Ali'nin asker toplamakla görevli memurlarının karşılaştığı direnişler çok geçmeden burada da görülmeye başladı. Hem askere almanın zoraki yolla gerçekleştirilmesi, hem de farklı eyaletler veya etnik-dinî topluluklar için eşit olmayan etkiler doğurması şikâyetlere sebep oluyordu. Tarihsel olarak gayrimüslimler birkaç istisna dışında askerlik hizmetinden muaftı. Birçok Müslüman da (örneğin ulema ve askerî değere sahip hizmetler gören köylüler) askerlikten muaf tutulmaktaydı. Müslümanların belli bir bedel karşılığında askerlik yapmamasına izin vardı. Osmanlı komutanları bazı Müslüman grupları (örneğin Bedeviler, Kürtler ve Arnavutları) güvenilmez görüyorlardı ve aralarında hızla "Türk uşaklarını"

tercih etme yönünde bir eğilim oluşmuştu. Bu da askerin esas olarak Rumeli ve Anadolu'dan toplanması anlamına geliyordu. 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu'nda asker toplamadaki bölgesel dengesizliklerin ve askerlik süresinin sınırsız oluşunun zararlı sonuçlarından bahsedilmekteydi. Türklerin tercih edilmesi diğer Müslümanların askerlik yapmadığı anlamına gelmiyordu. Yine de toplam nüfusu kat kat daha büyük olan Ruslarla hesaplaşma vakti geldiğinde Osmanlılar, nüfusun küçük bir kısmıyla sınırlı, düzensiz bir asker toplama uygulamasının zararlarını gördüler.

Mahmud'un reformları ordudan başladı ve askerî alanın çok daha ötesine yayıldı. Avrupa tipi askerî üniformaların benimsenmesi, 1829'da sivillere kadar uzanan bir kıyafet devrimini başlattı ve Cumhuriyet'in 1925'te gerçekleştirdiği kıyafet devriminin zeminini hazırladı. Yeni askerî üniformanın ilk başlığı olan şubaranın yerini fes aldı; renkli resimlerin ikisi fesin benimsenmesinden önce ve sonra Yeni Ordu'nun üniformalarını göstermektedir. 1827'de serasker yapılan Hüsrev Paşa, bu makamın kapsamını genişleterek komutanlıktan savaş bakanlığına (harbiye nazırlığına) dönüştürdü. Askerî teşkilât, eğitim, kumanda ve kontrol Napolyon tipi askerî kalıplarla uyumlu hale getirildi. *Bostancı* olarak bilinen eski saray muhafızları, saray muhafız alayı (*hassa*) olarak yeniden örgütlendiler. Tarih boyunca ayrı olan *topçu*, *arabacı*, *humbaracı* ve *lağımcı* birlikleri 1830'larda tek bir komuta altında birleştirildi. Mahmud'un 1826'ya hazırlanırken yetiştirip eğittiği *süvari topçusu* başka kuvvetlerden daha ileriydi. Yeni kuvvetlerle beraber çalışacak yarı düzenli bir süvari kuvveti olarak *tımarlı sipahiler*den arta kalanlar da yeniden biçimlendirmeye çalışıldı.[41] Donanma güçlendirildi. 1834'te taşra milis kuvvetleri (*redif*) oluşturuldu. Subayların eğitilmesi amacıyla kara ve deniz mühendishanelerinin durumları iyileştirildi, bunlara yeni okul olarak *Tıbbiye* (1827) ve *Harbiye* (1834) ilave edildi. Yine de subayların çoğu harp akademisinden yetişmiş değildi. Okuldan yetişen *mektepliler*le çoğu zaman okuryazar bile olmayan *alaylılar* arasındaki gerilim ve çatışmalar, bu tarihten itibaren subay kademesinin başına bela olmaya başladı.

1830'larda reformun kapsamı bütün devleti içine alacak şekilde genişledi. Merkezdeki daireler Avrupa tipi bakanlıklar (*nezaretler*) şeklinde yeniden örgütlendi. Selim'in açtığı elçilikler 1833'te bir daha kapanmamak üzere yeniden canlandırıldı. Aynı yıl, *Bab-ı Âli Tercüme Odası* genişleyerek Osmanlı diplomasisi ve modernleşmesinin temel bir destekçisi haline geldi. Sonraki dönemin sivil elitlerinin yetiştiği yer olan Tercüme Odası, aslında, Yunan İsyanı sebebiyle devletin Rum tercümanlara güvenmekten vazgeçmek zorunda kaldığı 1821 yılında kurulmuştu. Bakanlıkların yanı sıra meclisler de gelişme gösterdi. *Meclis-i Hass-ı Vükelâ* (Bakanlar Kurulu) bunlardan biriydi. Bu meclislerle birlikte tarihsel İslami danışma biçimleri (*şura*, *meşveret*) yeni biçimlere büründü. Bu, daha sonra temsile ve parlamenter yönetime dair yeni fikirlerle ilişkili hale gelecek olan bir eğilimdi.

Mahmud, bu yeni düzenlemelerin amaçlarına hizmet etmesini sağlamak için daha fazla sayıda ve daha nitelikli memurlara ve reformcu mesajı yaymak için daha yeni yollara ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla 1830'lar, kayıt tutmakla görevli

kâtiplerden meydana gelen eski kalemiye sınıfından, hem kayıt tutan hem politikaları hayata geçiren ve fiilen imparatorluğu idare eden bir sivil memurlar sınıfına (*mülkiye memurları*) geçiş sürecinde kritik bir dönüm noktası teşkil ediyordu. Personel politikasındaki büyük değişiklikler bir sivil rütbe hiyerarşisi yarattı; sivil, askerî ve dinî mevkiler arasındaki denklikleri tanımladı; daha önce birçok memura verilen tımar veya maaş dışı ödemelerin yerine aylık maaş ödemesini koydu; memurlar ve din görevlileri için disiplin kuralları getirdi ve memurların o vakte kadar tabi tutuldukları padişahın kulu statüsünün sakıncalarını azalttı.[42] Mahmud'un tebaasıyla iletişim kurmak için yeni araçlara da ihtiyacı vardı. İstanbul veya Kahire'de 1795 yılı kadar erken tarihlerde Fransızlar tarafından yayınlanmaya başlayan gazeteleri saymazsak, ilk Osmanlı gazetesini *Vekayi-i Mısriye* (Mısır Olayları, 1829) ismiyle Mehmed Ali çıkardı. II. Mahmud 1831'de *Takvim-i Vekayi* (Olayların Takvimi, 1831) ile buna cevap verdi. Her iki gazetenin de çok geçmeden *Moniteur ottoman* (1831) ve *Moniteur égyptien* (1833) adlı Fransızca baskıları çıktı.[43]

Kudretli mütegallibelerin etkisini kırmak için yeni oluşturduğu elitlerden faydalanan Mahmud, Osmanlı tarihinde ilk kez, mahalli idarede esas sorumluluğu askerî görevliler veya kadılara değil, sivil devlet görevlilerine verdi. Sivil görevliler tarafından işletilen modern bir mahalli idare sistemi oluşturma projesi Mahmud'dan çok sonra da devam etti. Sivil memurların statülerini düzelten reformlar, ihtiyaç duyulan temel insan malzemesinin sağlanmasına yardım etti. Atılan diğer adımları da onların üstleneceği yeni rol ve sorumluluklar oluşturdu. 1829 yılında Mahmud, önce İstanbul'da daha sonra da eyaletlerdeki köy ve kasabalarda, semt, mahalle ve köylerin idaresi için buraların sakinleri arasından seçilmiş muhtarlar atamaya başladı. Zamanla muhtarlar halkla devlet arasındaki temel aracı haline geldiler ve bölgelerindeki dinî liderlerin aleyhine olacak şekilde nüfuzlarını artırdılar. Bu mütevazı, fakat faydalı yenilik, imparatorluğun çöküşünden sonra varlığını birçok halef devlette sürdürdü, şöyle ki Türk mahallelerinde hâlâ muhtarlar vardır. *Redif* adıyla eyalet milisinin oluşturulmasının ardından, 1836'da milis birlikleri (*taburlar*) yeniden gruplandırılarak, başında daha önceki gibi *valinin* değil; *müşirin* (daha sonra mareşal yerine kullanılacak bir kelime) bulunduğu eyalet boyutunda birliklere dönüştürüldü.[44] Yine de Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda tarif edilen vergi reformları, çok geçmeden eyalet yönetiminde yeniden sivil görevlilerin ağırlık kazanmasına yol açtı.

Eyalet yönetiminin yeniden örgütlenmesi hem yeni hizmetleri hem de yeni toplumsal denetim biçimlerini içeriyordu. Asker toplama sorunları düşünülerek yapılan 1830-1831 nüfus sayımı, esas olarak Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusun sayılmasına hizmet etti. İstanbul'da ve eyaletlerin belli başlı şehir ve semtlerinde nüfus sayımı verilerini ve ölüm, doğum, şehir içine ve dışına doğru gerçekleşen nüfus hareketlerini kaydetmek amacıyla belli kurumlar (*ceride nezareti* ve *defter nazırlığı*) oluşturuldu. Buradaki memurlar, seyahat izni verme yetkisini de eskiden ait olduğu kadılardan devraldılar; bu izinler ise (*men'-i mürur, mürur tezkeresi*) şehirlere göçü sınırlamak ve 1826'dan sonra eski yeniçerilerin taşraya yayılması-

nın istikrarı bozucu etkilerinin görüldüğü kırsal bölgelerdeki emniyeti artırmak amacıyla alınan tedbirlerdi.[45] III. Selim'in hedeflerinden biri de ulak ve menzillerden oluşmuş iletişim sistemini geliştirmekti. İmparatorluk içinde haberleşmeyi sağlamak için temel öneme sahip olmasına karşın yüzyıllardan beri şikâyet kaynağı olan bir hizmetti bu. 1834'te İstanbul ve Edirne arasında, 1840'larda birçok hatta posta arabaları ulakların yerini aldı. Posta arabaları aynı zamanda özel şahıslar için mektup ve eşya da taşıyordu.[46] Böylelikle devlet bir yandan tebaası üzerindeki denetimini artırdı, başka açılardan da onlar için hayatı kolaylaştırdı.

Mahmud'un daha sonraki reformları, saltanatı yeniden güçlendirmek ve devleti merkezileştirmek yönündeki kararlılığını gösterdi. Mahmud sürekli olarak askerî tesisleri ziyaret ediyor ve denetliyordu. İstanbul dışına pek adım atmamış olan seleflerinin aksine Tuna kıyısındaki Silistre'ye kadar giderek istihkâmları denetledi.[47] 1838'de sadrazamlık makamını kaldıracak kadar ileri gitti. Tarihsel olarak padişahın *vekil-i mutlak*'ı olan sadrazamın yerine dâhiliye nezaretine ilave bir görev olarak başvekil makamını ekledi. Bu, Mahmud'un ölümünden hemen sonra, 1839'da kaldırılan kısa ömürlü bir uygulama oldu. Bu kararın Mahmud'un merkeziyetçi amaçlarıyla ne kadar ilişkili olduğu, sadrazamın başkanlığındaki Divan-ı Hümayun'un istişare işlevlerini Harbiye Nazırlığı'nda, Bab-ı Âli'de ve Topkapı Sarayı'nda toplanan üç meclis arasında bölüştürmesinden anlaşılmaktadır. Bilhassa Saray'da toplanan meclis, yani *Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye*'nin gelecekteki reformları tasarlamada merkezî bir rol oynaması amaçlanmıştı.[48]

Mahmud'un devleti ve saltanatı yeniden sağlamlaştırmak için atacağı son adımlar, özellikle hâlâ askıda olan Osmanlı-Mısır krizine bir çözüm bulmalıydı. 1833'te Osmanlı diplomasisini canlandırması bu çözümün bir parçasını oluşturmaktaydı. Diplomatları, Mahmud'a, Avrupa'nın diplomatik desteğinin aslında Osmanlı iç politikasını Avrupa normlarıyla uyumlu hale getirmeye bağlı olduğunu bildirdiler. Mahmud'un Mehmed Ali'ye karşı mücadelesinin son safhasında İngiliz desteğine ihtiyacı vardı, bu da dönemin ekonomik ve siyasal liberalizmini benimsemeyi gerektiriyordu. Osmanlı'nın ve İslam'ın öncelikleri bu süreç içinde tamamen feda edilmek zorunda olmasaydı, bunu yapmak daha kolay olurdu (Bu nokta çoğu zaman tarihçiler tarafından gözden kaçırılmaktadır.)

Ekonomik olarak temel yenilik 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması'ydı. Bunu diğer devletlerle yapılan benzer anlaşmalar takip etti.[49] 1838 Anlaşması mevcut kapitülasyon ayrıcalıklarını teyit ediyor, ithalat ve ihracattan alınan gümrüklerin düşük olduğu bir serbest ticaret rejimi getiriyor ve İngiliz tüccarlarının imparatorluğun her yerinde bu düşük gümrüklere ve geçiş ücretlerine tâbi olarak ticaret yapmasına izin veriyordu. Osmanlılar bütün tekelleri kaldırmakla yükümlü kılınmaktaydı ve anlaşma hükümleri Mısır dahil olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında uygulanacaktı. "Tekeller" hem belli mallar üzerindeki ticaret tekellerine hem de Osmanlı ve Mısır hükümetleri tarafından lüzumlu malları üretmek için kurulan devlet işletmelerine işaret ediyordu. Bu anlaşmayla birlikte serbest ticaret resmen Osmanlı İmparatorluğu'na girmiş oldu. Osmanlı üreticilerinin 1838'den sonra İngiliz fabrikalarıyla rekabet edemediğini

ileri süren birçok tarihçi, bu anlaşmayı imparatorluğun altının kazılmasında kritik bir dönüm noktası olarak görmektedir. Halbuki gerçekte imparatorluk zaten dünya ekonomisine bağımlı hale gelmekteydi; serbest ticarete geçiş çoktan başlamıştı ve Osmanlı üretimi bu tip yorumların ortaya koyduğundan çok daha iyi bir şekilde bu sürece dayanarak ayakta kalmayı başarmıştı. Anlaşmanın müzakeresi sırasında İngiliz ve Osmanlılar tekel karşıtı anlaşma maddesinin esas hedefi olarak Mehmed Ali'yi görüyorlardı. Nitekim anlaşma maddelerinin Mısır için de geçerli olduğunun özel bir hükümle belirtilmiş olması, Osmanlıların bunun kendi çıkarlarına olduğunu düşündüklerini göstermektedir.

Avrupa liberalizmi özgürlüğü sadece ekonomik alanda değil; siyasal alanda da, hatta aslında bütün alanlarda ilan ediyordu. Dolayısıyla serbest ticaret anlaşmasının zorunlu tamamlayıcısı siyasal bir reform fermanının ilan edilmesiydi. II. Mahmud'un 30 Haziran 1839'daki ölümünden önce tartışılmaya başlanan bu ferman, 3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat fermanı) şeklini alarak ilan edildi. Ferman bir uçta liberal temaları, diğer uçta bunların İslami kökenlerini vurgulayan birbirine karşıt yorumların doğmasına yol açtı. Metne yakından bakıldığında, fermanın birçok önceliği birleştirdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla metinde klasik liberalizmi andıran noktalar, İslami düşünceden alınmış temalarla, hatta metni hazırlayanların şahsi çıkarlarıyla uyumlu olduğu için öne çıkarılmış olabilir. Ferman, devrin en önemli dinî uyanış hareketi olan Nakşibendiye ile ilişkili din ve devlet adamlarının yoğun olarak yer aldığı tartışmalardan alınmış belli terim ve temalar içermektedir. Bu olgu, metnin diğer unsurları da içeren kapsayıcı bir İslami yapısı olduğu izlenimini kuvvetlendirmektedir.[50]

Ferman, vaatlerini yerine getirmek ve belli suistimallerin önüne geçmek için başka ve yeni kanunların kabul edilmesini gerektirmesi açısından bir anayasal nitelik taşımaktadır. Tam da bu noktada metnin en ısrarcı İslami yönü ortaya çıkar: Ferman bu yeni kanunları "şeriata uygun kanunlar" (*kavanin-i şer'iye*) olarak tanımlamaktadır. Bu kanunlardan bahsederken, her biri için yarım düzine kadar başka başka sıfatlar bir ya da iki kez kullanılırken, "şeriata uygun kanunlar" tabiri altı kez kullanılmaktadır.[51] Osmanlı siyasal kültüründe *kanun* (çoğulu *kavanin*) devlet hukukuna işaret eder. Buna karşılık İslami hukuk, yani şeriat herhangi bir devletten bağımsız olarak varolan bir hukuktur. Osmanlıların devlet hukukuyla şeriat arasında bir uyum sağlama çabaları, hiç değilse onaltıncı yüzyıla kadar uzanır. Devlet kanunlarının *kavanin-i şer'iye* olarak adlandırılması da bir o kadar geriye gitmektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda en çok tekrar edilen ifade, tam da bu devlet hukukuyla şeriatı birbirine uydurma yönündeki isteği ifade eder. Fermanı bir Batılılaşma adımı olarak görenler bu noktayı gözden kaçırmaktadır.

Fermanda önerilen reformlar veya kınanan suistimaller Avrupa-Amerikan haklar beyannamelerini hatırlatmaktadır. Hakkında yeni kanunlar yapılması gereken belli başlı konular şunlardır: "Can güvenliği" (*emniyet-i can*), "ırz, namus ve mal dokunulmazlığı" (*mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal*), "vergilerin tayini" (*tayin-i vergü*) ile "asker toplama ve askerlik süresi" (*asakir-i muktaziyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı*). Tekellerin kaldırıldığı 1838 Ticaret Anlaşması'na gön-

derme yapan ferman, iltizam usulünün sakıncalarından bahsederek bundan böyle Osmanlı uyruklarının sahip oldukları mal ve gelire göre tek "bir münasip vergi" (*bir vergü-yi münasib*) ile yükümlü tutulacakları vaadinde bulunur. Ferman ayrıca kişisel hakların korunmasını amaçlayan hükümler de içerir. Suç işlemiş olmakla itham edilen kişiler alenen yargılanacaklar ve kanun önünde suçlu bulunmayan hiç kimse alenen veya mahrem bir şekilde *idam* ve *tesmim* (zehirleme) edilmeyecektir. Ferman ayrıca memurlar arasındaki rüşveti de kınamaktadır.

Avrupalılar fermanın Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında eşitlik ilan ettiğini zannettiler, birçok bilim adamı da bu zannı tekrarladı. Hâlbuki fermanda, Osmanlı uyrukları arasındaki "Müslümanların ve diğer dinî cemaat mensuplarının" (*ehl-i İslâm ve milel-i saire*) ayrım yapılmaksızın padişah tarafından bağışlanan bu haklardan faydalanacağı söylenmekteydi. Devletin kanunları ve politikaları Müslümanlara ve gayrimüslimlere eşit olarak uygulanabilirdi; zaten şeriatın kendisi padişahı bütün uyruklarının güvenliğini sağlamakla yükümlü kılıyordu. Buna karşılık, şeriata göre, inananlarla inanmayanlar eşit olamazlardı; herhangi bir dinî hukuk sistemi altında bu mümkün olamazdı. Ferman, getirdiği hükümlerin "eski usulleri tamamen değiştireceğini" (*usul-i atikeyi bütün bütün tağyir*) söyleyerek, imparatorluk genelindeki herkese ilan edilmesini ve bütün elçiliklere resmen bildirilmesini emrediyor ve bir kapanış duasıyla sona eriyordu. Ferman, açıklanmasının ardından, Mısırlıların işgal ettikleri Suriye'de kamuoyunun Mehmed Ali'nin aleyhine döndürülmesine yardım etti.[52]

Gülhane Hatt-ı Hümayunu hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapılmak isteniyorsa, onun hem Batılı hem de İslami öğeleri dikkate alınmalıdır. Fermanda kullanılan ifadeler bunun nasıl yapılacağına dair ipuçları sunmaktadır. Örneğin, haklara ilişkin güvenceler akla liberal temaları getirse de, bunlar bireyci bir bağlamda ifade edilmemiştir. Söz konusu haklardan, daha çok hakkaniyet ve adalet ile hükümdarın ülkesini geliştirme ve uyruklarını huzurlu kılma arzusu (*imar-ı memalik ve ... terfih-i ahali*) temelinde bahsedilmektedir. Fermanın felsefi bölümleri, belki de İslami siyasal felsefeden milliyetçi düşünceye geçişin bir ara safhasındayken, insanların devlete ısınmasını veya ülkenin yükselmesi için *uğraşmasını* sağlayan duygusal faktörlerin önemini vurgulamaktadır.[53] Ferman, askerliği *vatanın* korunması olarak tarif etmektedir. Bu durum, *vatan* sözcüğünün daha o zamanlar anlamsal olarak genişlemeye başladığını ve zamanla "yerli muhit" anlamından "anayurt" anlamına dönüştüğünü göstermektedir. Vergi reformuyla ilgili bölümde, ismi anılmadan, Müslüman siyaset felsefecileri tarafından yönetenlerle yönetilenler arasındaki sembiyotik ilişkiyi açıklamak için kullanılan "adalet dairesi" ima edilmektedir. Dolayısıyla ferman, tek bir ideolojiyi değil, kültür ve dönem farklarının ötesinde, yaygın olarak paylaşılan siyasete ve siyasal felsefeye ait temaları çağrıştırır.

Ayrıca belli ifadeler, fermanın aynı zamanda özel çıkarlara da hizmet ettiğini göstermektedir. Kişisel haysiyetin korunmasına dair güvenceler, sürekli olarak, onur için kullanılan iki sözcüğü (*ırz* ve *namus*) bir arada anarak belirtilir. Mahkemelerin davaya bakma usulüyle ilgili maddelere yargılamanın aleni

yapılmasını gerektiren hükümler eklenmiştir. Hiç kimse yargılanmaksızın, aleni veya gizli olarak "idam ve tesmim" edilemeyecektir. Hiç kimsenin ırz ve namusuna dokunulmayacaktır. Güçlü bir konuma sahip olanlar, diğerlerinin, mallarını kullanma yetkilerine müdahale etmeyeceklerdir. Belki de bu hükümlerin hizmet ettiği şahsi çıkarları gizlemek için, fermanı kaleme alanlar tam burada, bu hakların "hem Müslümanlar hem de diğer cemaatler" dahil olmak üzere bütün uyruklar için geçerli olması ifadesiyle devam ederler. Nitekim ister Müslüman ister gayrimüslim olsunlar, aslında sıradan Osmanlı tebaasının esas olarak ırzlarına kastedilmesi ve mülklerine el konulması veya yargılanmaksızın "idam edilme veya zehirlenme" riskiyle karşı karşıya kalmaları söz konusu değildi. Şeriat padişahı halkını korumakla yükümlü kılıyordu.

Bu risklerle karşı karşıya olanlar yönetici sınıf mensuplarıydı, çünkü bunlar hukuken hâlâ padişahın kulları sayılıyorlardı. Askerlerin birçoğunun devşirme yöntemi ile hizmete alınmasından beri bir yüzyıldan fazla zaman geçmişti. Yine de ulema dışındaki yönetici elitler içinde hizmet etmek hukuki olarak hâlâ padişahın kulu olmak demekti. Padişah, kulları üzerinde keyfî ceza (*siyaset*) yetkisine sahipti. Kullarının idam edilmesini emredebiliyordu. Üstelik kulları öldükten sonra terekeleri, efendileri olan padişaha kalıyordu ki asıl itibariyle ırz ve namusuna dokunulmamış olsa dahi ailenin kadınlarını küçülten bir durumdu bu.[54] Yüksek devlet görevlileri arasındaki hizip rekabetleri bu kötü akıbetlere maruz kalma riskini artırıyordu. Bu tarzda bir çarpıcı örnek 1837'de yaşandı. Hem bir devlet adamı hem de Nakşibendiye'nin önde gelen mensuplarından biri olarak tanınan Pertev Paşa, rakip hizip tarafından devrildi, sürgüne gönderildi ve orada zehirlendi. Devrilmesi sırasında Perteve intisap etmiş olanlar ve hane halkı Paşa'nın düşüşünden çok zarar gördü. Kızının sorgulanması bile konuşuldu. Bu durum şahsını olmasa da iffet ve ismetini bozmuş olacaktı. Hamisinin düşüşü sebebiyle geçici bir süre gölgede kalan Mustafa Reşid Paşa ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hazırlanmasıyla ilgili olan diğerleri, artık siyasal olarak geri dönmekle kalmayıp yeni genç padişaha siyasal oyunun kurallarını kendi lehlerine olmak üzere değiştirtiyorlardı.[55] Siyaset sözcüğü tarihsel bir değişim geçirerek, yüzlerce yıldır taşıdığı padişahın emriyle resmî kullarının "keyfî olarak cezalandırılması" anlamından "politika"yı ifade eden daha kapsayıcı bir anlama dönüşmeye başlıyordu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun felsefi tutarlılık açısından eksiklikleri ne olursa olsun, Osmanlıların hayati çıkarlarına hizmet etmekte bir o kadar katkısı oldu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, II. Mahmud devri sona ererken (seyrek olarak bu şekilde yorumlansa da) İslami temelli bir modernleşmenin hedeflerini belirledi.

ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE OSMANLI-MISIR REKABETİ (1826–1839)

Mustafa Reşid Paşa ve diplomat arkadaşları başta olmak üzere, sivil bürokratların serbest ticaret anlaşmasını ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yürürlüğe koymalarını mümkün kılan etken, Yunanistan'da hüsrana uğrayan hırsını Osmanlı

çıkarları aleyhine giriştiği hareketlere yönelten Mehmed Ali'nin Mısır'ı ile mücadele en yüksek noktasındayken, Osmanlılarla Avrupalılar arasında aracı olarak vazgeçilmez bir konuma sahip olmalarıydı.

Mehmed Ali, 1826'da Yunanları mağlup etmiş görünür görünmez; *İngiltere, Fransa ve Rusya müştereken duruma el koyarak, padişah arabulucuk yapmalarını kabul etmediği takdirde*, Yunanistan lehine olaya müdahale etme tehdidinde bulundular. Navarin'de Osmanlı ve Mısır donanmalarının karşısına bir İngiliz-Fransız filosu çıkarıldı ve Ekim 1827'de başlayan deniz savaşında Osmanlı donanmasının bütünü ve Mısır'ınkinin büyük kısmı batırıldı. Hâlbuki iki taraf resmî olarak savaşta bile değildi. II. Mahmud taviz vermeyi reddedince Ruslar savaş başlatarak (1828-1830) Kafkaslar ve Balkanlar'a saldırdılar. İngiltere ve Fransa, Yunanistan'ı İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusundan temizledi. 1830'a gelindiğinde, diplomatik anlaşmalar sonucunda hem Yunanlara küçük bir bağımsız Yunan Krallığı kurma hakkı tanındı, hem de Rusların Osmanlı Balkanları'nın geri kalanını koparması engellenmiş oldu. Bu arada Osmanlı-Rus savaşı, Rusya'nın Kafkaslar'daki etnik temizlik politikasının Doğu Anadolu'ya uzanmasına yol açtı. Bu politika Rus sınırları genişledikçe Müslümanları dışarı atmayı, Ermenileri de içeri çekmeyi amaçlıyordu. Böylece daha sonra Ermeni Cumhuriyeti'ne dönüşecek çoğunluğu Hıristiyan olan bir bölge yaratılmaktaydı.[56]

Yunanistan'da yaşananlara ve Osmanlı ordusunun hâlâ en tepedeki adamlarından biri olan ezelî rakibi Hüsrev Paşa'ya öfkelenen Mehmed Ali, 1826'dan sonra itaatkâr bir Osmanlı valisi olarak hareket etmekten vazgeçti. Suriye'ye göz dikerek Mısır valiliğinin yanında Şam valiliğini de talep etti. Stratejik amaçları arasında, donanmasının yelkenli gemi ihtiyacı önemli yer tutuyordu. Mısır, gemi yapımında kullanılan temel maddeleri (özellikle kereste) üretmiyordu. Bunlar Kuzey Suriye'den elde edilebiliyordu. Mehmed Ali, isyankâr bir paşanın birliklerinin padişahın birlikleriyle savaşmaları emredildiğinde nasıl bir anda uçup gidebileceklerinin acı bir şekilde farkındaydı, üstelik şimdi padişahın yeni kuvvetleri de vardı. Yine de isteyerek elde edemeyeceği şeyleri kendisi almak için hazırlandı. Kasım 1831'de Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın komutası altındaki Mısır birlikleri Suriye'yi ele geçirdiler ve Osmanlıları defalarca yenilgiye uğratarak Anadolu'ya kadar ilerlediler. Aralık 1832'de Konya'daki sadrazamı esir aldılar.

II. Mahmud'un ateşkesi kabul edip Mehmed Ali'ye Mısır, Hicaz ve Girit valiliklerini, oğlu İbrahim Paşa'ya da Suriye'nin denetimini vermek dışında bir seçeneği kalmadı. İbrahim ne kadar babasını zorlasa da Mehmed Ali henüz bağımsızlık talep etmek niyetinde değildi. Muhtemelen hâlâ kendini Osmanlılık dışında tahayyül edemiyordu. Yine de hiç kimse bu durumdan memnun olmamıştı. Mehmed Ali hâlâ İstanbul'a yıllık vergi ödemek zorunda olan bir Osmanlı valisiydi; elinde bulundurduğu valilikler her sene yenilgiye uğratmış olduğu padişah tarafından tekrar yenilenmek zorundaydı. Avusturya, Fransa veya İngiltere'den yardım alamayan II. Mahmud, 1833'te Rusya'yla beklenmedik bir ittifak yapmış-

tı. Bu ittifak Londra'ya kadar huzursuzluklar yarattı. II. Mahmud'un 1830'larda reformları hızlandırması, Avrupa başkentlerinde yeniden elçilikler açması (1833), İngiltere'yle ticaret anlaşması imzalaması (1838) ve Tanzimat Fermanı'nı ilan etmesi (1839) Avrupa'nın desteğini kazanmak için Mehmed Ali'yle giriştiği rekabetin ne kadar öncelikli olduğunu gösteriyordu.

Suriye krizinin ikinci ve son raundu 1839'da başladı. II. Mahmud öcünü almaya kararlıydı ve Suriye halkının Mısır yönetimine karşı ayaklanmaya hazır olabileceğini düşünüyordu.[57] Mehmed Ali, gecikmiş vergi borçlarını ödemeyi teklif etti, ama ancak İstanbul'daki Hüsrev Paşa'nın seraskerlikten alınması şartıyla. Sonunda II. Mahmud Güneydoğu Anadolu'da bir ordu toplayınca Mehmed Ali İbrahim Paşa'ya saldırı emri verdi. 24 Haziran 1839'da İbrahim Paşa, beceriksizce yönetilen Osmanlı ordusunu darmadağın etti. II. Mahmud, bu haberi henüz duymadan, altı gün sonra öldü. Kargaşa arasında donanma komutanı Ahmed Fevzi Paşa İskenderiye'ye gitti ve filosunu Mehmed Ali'ye teslim etti. Anlaşıldığı kadarıyla Mehmed Ali, Hüsrev Paşa'nın filoyu Rus komutasına vereceği konusunda yanlış bilgiler vererek onu kandırmıştı.[58]

Birkaç gün içinde hem ordusunu hem donanmasını hem de padişahını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu 1774'ten sonraki en kötü haline ulaşmıştı. Osmanlılara barış şartlarını dayatmak Mehmed Ali'nin elindeymiş gibi görünüyordu. Ama böyle olmadı. II. Mahmud'un cenazesi sırasında Hüsrev Paşa, görevdeki sadrazamdan mührü kaparak kendini sadrazamlığa tayin etti.[59] On altı yaşındaki yeni padişah Abdülmecid tahta çıktı ve iki ihtiyar rakip Hüsrev ve Mehmed Ali birbirlerinden taleplerde bulunmaya başladılar, ta ki Avrupalı güçler müştereken müdahale ederek krizin mutabakatla çözülmesini talep edene kadar. Bu müdahale durumu değiştirdi (Temmuz 1839). Bir yıl süren bekleme döneminde ne Mehmed Ali işgal ettiği topraklardan çekilmeyi ve donanmayı geri vermeyi kabul etti, ne de padişah ona istediği bağımsızlığı tanıdı. Sonunda Londra Konferansı'nda (Temmuz-Eylül 1840) İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya ortak bir ültimatom vererek Mehmed Ali'ye ne kadar çabuk razı olacağına bağlı olarak değişen çeşitli seçenekler sundular. Ancak bu sefer Fransa'nın desteğini arkasına alan Mehmed Ali bunlara razı olmadı. Bunun üzerine ortak bir İngiltere-Avusturya-Osmanlı kuvveti Mısırlıları yenilgiye uğratarak geri püskürttü.

1841'de Abdülmecid, Mehmed Ali'yi ömür boyu Mısır valisi ilan eden ve ölümünden sonra valiliğin erkek torunlarına geçeceğini hükme bağlayan bir ferman çıkardı. Buna karşılık Mehmed Ali ordusunu on sekiz bin kişiye düşürecek ve Osmanlı donanmasını geri verecekti. Mısır'ın İstanbul'a ödediği yıllık vergi de devam ediyordu. Bütün Osmanlı kanunları ve anlaşmaları Mısır için de bağlayıcı olacaktı. Nasıl ki 1838'deki ticaret anlaşması ve 1839'daki Tanzimat Fermanı Osmanlı iç hukukunu Avrupalı tarzda dönüştürmüşse, uluslararası hukuk açısından 1840'taki Londra Konferansı da Osmanlı Devleti'ni büyük güçlerin desteğiyle mükâfatlandırdı. Bu üç metin bir araya gelerek, sembolik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu, hem iç hukuk hem uluslararası hukuk açısından Avrupa kamu hukuku çerçevesine yerleştirdi. Son ve en büyük mütegallibe Mehmed Ali hayatı

boyunca genellikle kazanmıştı. Şimdiyse padişahın adamları (hem de Hüsrev değil, genç diplomatlar) ona galip gelmişlerdi. Avrupalı güçler, bir tercih yapmak zorunda kaldıklarında İstanbul'u Kahire'ye tercih ettiler. Bunun nedeni, bir bakıma, Osmanlı diplomatlarının Avrupa ve Osmanlı çıkarlarını uyumlu hale getirerek Mehmed Ali'yi safdışı bırakmalarıydı.

Mehmed Ali döneminde Kahire'nin mi, yoksa İstanbul'un mu reformculukta başı çektiği üzerine çok şey yazıldı. Genel kabule göre 1807 ve 1826 yılları arasında Mehmed Ali başı çekiyordu. Nitekim Mehmed Ali Mısır üzerindeki merkezî denetimini, Mahmud'un hâkimiyeti altındaki uzak topraklarda başardığından çok daha hızlı ve etkin bir şekilde kurdu. Yine de kendisinin asker toplama problemlerini 1822'ye kadar çözememesi ve Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla İstanbul'da hızlı askerî reformun yolunu açması arasında yalnızca dört yıl vardı. Ayrıca Mehmed Ali'nin kuvvetlerinin sadece karşılaştıkları kuvvetlerle mukayese edildiğinde iyi oldukları anlaşılmaktadır. Nizib'de bile Mısırlılar büyük bir orduları olduğu için kazanmadılar. Muharebenin gerçekleştiği gün iki Mısır taburu Osmanlıların tarafına geçti; bundan sonra muzaffer Mısır askerleri savaş meydanından kaçan yenik Osmanlı askerlerine katıldılar. Mısırlıların başarısı, komutanları arasındaki hizip çatışmaları yüzünden bölünmüş Osmanlı ordusunun aksine, İbrahim Paşa'nın komutası altında birliği sağlamış olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca Mehmed Ali, komutan olarak çok nitelikli Avrupalılardan faydalanmaktaydı. Örneğin Napolyon'un eski subaylarından Albay Sèves, 1830'larda Süleyman Paşa adıyla komuta kademesinde İbrahim Paşa'dan sonra ikinci sırada geliyordu.[60] Mehmed Ali'nin Mısır'daki köksüzlüğü ve Mısırlıların duygularını görmezden gelme kabiliyeti yabancıları terfi ettirmesini mümkün kıldı. İstanbul hükümeti yabancılardan askerî danışman olarak faydalansa da onların komutanlık yapmasına izin vermeyi reddediyordu. Dönemin en önde gelen İslam hükümdarının hizmeti altındakiler için, bu direnişi alt etmenin neredeyse tek yolu İslam'ı kabul etmek ve tamamen Osmanlı hizmetine girmekti.[61] Osmanlı padişahları ve onların hizmetindeki yönetici elitler ne köksüzdüler, ne de hükümranlık etmek için meşru haklardan mahrumdular. Bu iddiaları dillendiren ve onları reform vaatleriyle birleştiren Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Suriye kamuoyunun 1839'daki Mısır işgalinin aleyhine dönmesine ve Mısır hizmetindeki Osmanlıların İstanbul'a dönmeye ikna olmasına yardım etti. Mehmed Ali'nin halefleri, uzun vadede, özellikle de İbrahim'in babasından birkaç ay önce ölmesi sebebiyle, Selim ve Mahmud'un yeni elitlerinin İstanbul'da sağladıkları liderliği ve politik sürekliliği gösteremediler.

EKONOMİ

Osmanlı ekonomisi 1770-1840 arasında en kötü dönemlerinden birini yaşadı.[62] Enflasyon ayarlı kamu harcamaları Selim ve Mahmud döneminde belki de üç katına çıkmıştı. Devletin, maliyesini yeniden düzenlemeden ve merkezileştirmeden sorunun üstesinden gelmesi mümkün görünmüyordu. Bununla birlikte,

krizin etkileri ekonominin bütün düzeylerinde hissediliyordu. Bu dönemde II. Mahmud, Osmanlı tarihindeki en köklü devalüasyonları yaptı. Osmanlılar devlet girişimciliğinden serbest ticarete dek çeşitli ekonomik seçenekleri sınarken, Mehmed Ali'nin Mısır'da izlediği ekonomik politikalar da Osmanlı metotlarının farklı bir ortamda neler başarabileceğini gösteren alternatif bir vak'a incelemesi sunmaktaydı.

DEVLET VE EKONOMİ

Osmanlı ekonomisi, tarihsel olarak, Avrupa kapitalizminden farklı ilkeler üzerine kurulu bir işleyişe sahipti. Bu ilkeleri teşhis edemeyen ekonomi tarihçileri, Osmanlı ekonomik tarihini, Avrupa'nın başarısını yakalayamamanın tarihi olarak yorumladılar. Osmanlı'nın çekildiği alanlarda kurulan yeni devletlerin milliyetçi tarihçileri de kendi ülkelerinin geri kalmışlığını açıklamak için Osmanlı'yı günah keçisi haline getirdiler. Buna karşılık, yakın zamanda yapılan çalışmalar Osmanlı ekonomisini kendi mantığı çerçevesinde anlamayı mümkün kılmaktadır. Her şeyden önce, geç Osmanlı tarihinde tek değil, birçok "yükseliş" ve "düşüş" söz konusuydu. Bunlardan bazıları, örneğin lonca üretiminin gerileyişinde olduğu gibi, "yaratıcı yıkım" karakteri taşıyordu.[63] Bazılarıysa yatırımların rekabet gücünü yitiren sektörlerden rekabet gücü olanlara doğru kayması açısından "portföyün yeniden düzenlenmesi" anlamına geliyordu.

Osmanlı pratiği devlete ekonomi üzerinde çok geniş yetkiler vermekteydi. Pratikte bu yetkiler duruma göre seçici bir şekilde uygulanıyordu. Tarihsel olarak Osmanlı ekonomisi üç başlık altında özetlenmiştir: Provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik.[64] Provizyonizm (*iaşe*), kıtlığı engellemek amacıyla mal arzını en yüksek düzeyde tutmak anlamına gelir. Paradan çok mal arzıyla ilgilenen provizyonizm ithalatı teşvik etmiş, buna karşılık ihracatı zaman zaman sınırlamış veya yasaklamıştır. Dış ticaret dengesi esas alındığında tersi geçerli olsa da, bir kıtlık ortamında provizyonizm anlamlı bir tercih'tir. İslam öncesi ve erken İslam dönemi hükümdarları bu politikayı çorak bölgelerdeki başkentleri ekonomik merkezlere dönüştürmek için kullanmışlardır. Fiskalizm hazineye giren gelirleri en yüksek düzeye çıkarmak ve gerektiğinde hazine dengelerini tutturmak için harcamaları kısmak anlamına gelir. Sadece bir ekonomik uygulamadan ibaret olmayan gelenekçilik ise eski uygulamaların birer norm olarak benimsenmesini ifade eder. Bir kanunnamede eski olan şöyle tanımlanır: "Kadim olan odur ki onun evvelini kimse hatırlamaz."[65] Sistematik hale getirmeye değil, istikrara önem veren Osmanlı devlet adamları, felaket getirici boyutlara ulaşan değişim hızı III. Selim ve danışmanlarının ilgisini rasyonalleşmeye ve gelecek odaklı planlamaya yöneltene dek, hep geçmişe bakmışlardır.

Reform çağının başlamasından sonra, Osmanlı ekonomi politikasında provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik uzun süre can çekişti. İmparatorluk içinde, adem-i merkeziyetçi yapı ve bilhassa mali kayıtların tutulduğu kalemiye açısından

idari aygıtın küçük boyutlarda oluşu, bu prensiplerin uygulanmasını koşullandırdı. İmparatorluğun tek bir ekonomisi yoktu, bölgesel nitelikte birçok ekonomi söz konusuydu. Parasal sistem bile imparatorluk çapında bütünleşmiş değildi. Az sayıda mali görevlisi olan devlet, birçok vergiyi doğrudan toplamayı başaramıyordu. Limanlarda ve diğer merkezlerde kontrol noktaları kurarak gümrük resmî ve ticaret vergilerini toplamak nispeten daha kolay olduğu için, bunlar nakit gelirlerin büyük bir kısmını oluşturuyordu. Dönemin başka birçok devleti gibi Osmanlılar da iç ve dış ticaretten gümrük vergisi alıyorlardı. Son gümrük daireleri iç bölgelerde ancak 1874'te kaldırıldı. Osmanlı limanları arasındaki iç ticaretin yürütüldüğü sahil merkezlerindeyse 1900 sonrasına kadar varlıklarını sürdürdüler. Devlet, yeni vergiler koyarak veya yeni vergi toplama noktaları kurarak, iç gümrük sistemini, gelir ihtiyaçlarına veya üretim ve ticaret merkezlerindeki değişimlere göre düzenledi.[66]

Dıştaysa Osmanlıların yabancı güçlere verdiği ahidnamelere göre düzenlenmiş olan uluslararası ticareti provizyonim ilkesi şekillendirdi. Avrupalılar, "başlıklara" (Latince *capitulum*) bölünmüş olduklarından bu ahidnamelere "kapitülasyon" dediler, yoksa herhangi biri teslim olduğu (*capitulate*) için değil.[67] Ne var ki, Avrupalılar dış ticaret dengelerini iyileştirmek için ihracatı desteklediklerinden, Osmanlı provizyonizminin ithalatı teşvik etmesi onlar açısından bir ekonomik avantaj anlamına geliyordu. Ayrıca Osmanlıların askerî alanda talihleri kötü gittikçe Avrupalı güçler de kapitülasyonları kendi lehlerine değiştirmek için zorluyorlardı. Küçük Kaynarca Anlaşması (1774), Osmanlıların ilk kez bir yabancı güce, kendisi istemeden ticaret ayrıcalıkları tanımak zorunda kalması açısından bir dönüm noktasıydı. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması da serbest ticaret düzenlemeleri bakımından bir kilometre taşıydı. Zamanla, Müslümanlar, gayrimüslim tebaa ve yabancılardan farklı oranlarda toplanan gümrük vergileriyle ilgili problemler de büyüdü. Başlangıçta Müslümanlardan yana olan şartlar gitgide yabancıların lehine döndü. Elçilik ve konsolosluklardaki tercümanların bu ayrıcalıklardan faydalanmalarına izin verildiğinden, tercüman beratlarının satışı sürekli gelişen kazançlı bir ticaret haline geldi. Bu tip suistimaller çok sayıda Osmanlı gayrimüsliminin yabancı hükümdarların uyruğu haline gelmelerine ve böylece birçok Osmanlı vergisinden paçayı kurtarmalarına sebep oldu. Gerçi bütün bu suistimallerden dolayı provizyonizm suçlanamaz, ama yine de kapitalüsyonlar Osmanlı ekonomik egemenliğini epey aşındırdı.

Bunlar olurken eski iltizam uygulamasından bir malikâne (1695) sistemi de gelişmişti. Malikâne, yükleniciden kendi gelirinden ayırıp vereceği büyük miktarlarda yıllık ödemeler talep etmekle kalmıyor, bir peşin ödeme (*muaccele*) ve çeşitli harçlar da istiyordu. Bunlar hazine için yeni gelirler demekti. Kısa vadeli olarak alınan iltizamlardan kaynaklanan ve mültezimlerin kırsal kesimdeki halkı acımasızca sömürerek perişan etmesine yol açan saikleri ortadan kaldıran yeni sistemin, başta vergi ödeyenler olmak üzere bütün taraflar için faydalı olacağı bekleniyordu.

Bazı malikâne sahipleri topladıkları vergilerin dayandığı geliri sağlayan üretim süreçlerini geliştirmek için çeşitli yatırımlar yaptılar. Ama genellikle çıkarları girişimciliklerine değil, vergi toplayıcısı olmalarına dayanıyordu. İltizamın ömür boyu sahip olunan bir şey haline gelmesi, bu gelirlerin değerinde gelecekte pek bir artış beklenmemesi anlamına geliyordu. 1750-1800 dönemindeki mukataalara ilişkin özel bir incelemede, dış ticaretten kaynaklanan gelirlerdeki yüzde 178'lik bir artışa karşılık yerli sanayiden kaynaklanan gelirlerdeki artışın sadece yüzde 14 olması bu açıdan dikkat çekicidir.[68]

Osmanlı ekonomisini büyütsün veya büyütmesin, malikâne sistemi devletin maliyesine yatırım yapan insan sayısını artırmak gibi bir etkiye sahipti. Bir mukataanın iltizamını malikâne olarak alan şahıs bunu başkalarına satabiliyor veya bir alt yükleniciye kiralayabiliyordu. Bu şahısların oğulları da, muaccele ödemek suretiyle, malikâneyi miras alabiliyorlardı. Vergi ödeyen reaya sınıfların mensupları da tek başlarına veya gruplar halinde malikânelere yatırım yapmaya başladılar. II. Mahmud dönemi boyunca Osmanlı mali pratiğinin önemli bir unsuru niteliğindeki malikâne sistemi yeni problemler yaratmakla birlikte, Osmanlı sisteminde yerleşik çıkarları olan insanların sayısını da artırdı.

1775'te hazine, belli mukataaları "paylara" bölerek (*esham*) devlet tahvillerine benzeyen yeni bir yatırım aracı yarattı ve bu "payların" yatırımcıya ömür boyu getireceği gelirin birkaç yıllık bölümüne denk düşen bir peşin ödeme (muaccele) karşılığında bunları satışa çıkardı. Küçük Kaynarca Anlaşması gereğince Rusya'ya ödenmesi gereken savaş tazminatını finanse etmek için satışa çıkarılan *esham* bütün Osmanlı tebaasına satıldı. Malikânelerden daha az miktarda yatırım sermayesi gerektiren esham 1860'lara kadar piyasada kaldı, bundan sonra modern devlet tahvillerine dönüştü. 1830'lar itibariyle on bin kadar insan elinde *esham* bulunduruyordu.

Devletin ekonomik komuta yetkileriyle ekonomik ilkeleri arasındaki etkileşim bilhassa savaş döneminde önemli sonuçlar doğuruyordu. Devlet barış zamanında İstanbul'a tüketici mallarının temin edilmesini sağlamak ve fiyatları belirlemek (*narh*) için ekonomiye nasıl müdahale ediyorsa, savaş döneminde de savaşta ihtiyaç duyulan temel maddeleri piyasa fiyatının, hatta üretim maliyetlerinin altında temin etmek için ekonomiye müdahale ediyordu. "Devlet satın alması" (*miri mübayaa*) denilen bu uygulama kritik üretim sektörleri üzerine konmuş bir savaş vergisi anlamına geliyordu. Devlet belli mallar üzerinde satın alma tekeli kurabiliyordu. Ayrıca devlet, barut ve yelkenbezi (ve bazen saray için lüks malzeme) gibi temel malları üretmek için devlet işletmeleri de kurdu; bunlar aynı zamanda birer tekel olarak faaliyet göstermekteydiler. Bu politikanın diğer sonuçlarından biri de tekellerin kaçakçılığı özendirmesi oldu.[69]

Provizyonizm ve fiskalizmin, uygun koşullar altındaki etkileri ne olursa olsun, savaş döneminde uygulamaya konduklarında bir piyasa ekonomisinde olabileceğinin aksine savaşın üretimi canlandırmasına engel oldular. Devletin piyasa

fiyatının ve bilhassa üretim maliyetlerinin altında satın alma yapması, üretimden vazgeçirici etkiler meydana getirdi.[70] Yenilgi bu olumsuz ekonomik sonuçları daha da artırdı. Sonuç olarak, 1760'lara kadar yükselen bir seyir izleyen Osmanlı ekonomisi, 1770'lerden 1840'lara kadar eşi benzeri görülmemiş savaş kaynaklı ekonomik bozukluklara katlanmak zorunda kaldı. *Esham* satışları yoluyla iç borçlanma, krize karşı verilen cevaplardan biriydi. 1770'lerde ve 1780'lerde eşraftan ve zengin tüccarlardan devlete faizsiz borç vermeleri ve askerî birlikleri kendi hesaplarına donatmaları istendi. Artık sadece padişahın kullarının değil, yönetici sınıf dışındaki zenginlerin malları da müsadereye maruz kalmaktaydı.

Başka hiçbir alternatifi kalmayan II. Mahmud, Osmanlı tarihinin en keskin devalüasyonlarını yaptı.[71] Bir İngiliz poundunun karşılığı 1808'te 19 gümüş kuruş iken, bu rakam 1839'da 104 kuruşa yükseldi. Paranın değer kaybetmesinin birçok kötü sonucu vardı, fiyat enflasyonu açısından bunun olumsuz etkileri açıktı. Ancak bu süreçte devlet de belli faydalar elde etti. Örneğin, aynı miktar madenden piyasa değeri olarak daha büyük miktarda madeni para üretmekten kaynaklanan senyoraj gelirine sahip oldu. Bu gelirler, piyasada altın ve gümüş satışının yasaklanması ve bu metallerin piyasa fiyatının altında darphaneye gönderilmesi şartının getirilmesi suretiyle artırılabiliyordu. Ayrıca büyük dış açığı bulunan bir devlet için devalüasyonun faydaları vardı. Örneğin Osmanlılara 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra dayatılan 400 milyon kuruşluk tazminatın gerçek değeri bu sayede düşmüştü. O devirde yaşayanlar 1828-1831 devalüasyonlarını büyük bir başarı olarak görüyorlardı. Bunun sebebi belki de 1770-1840 arasında ekonomik krizlerle dolu bir dönemde yaşamış olmalarıydı.

TARIM

Devlet maliyesinin yüksekliklerinin çok daha aşağısında, halk katında, Osmanlı nüfusunun yüzde sekseni hâlâ şehirlerin dışında yaşıyordu ve ekonomiye tarım ve hayvancılık hâkimdi. Osmanlı topraklarının ve halklarının çeşitliliği arasında bazı birleştirici temalar ön plana çıkıyordu. Osmanlı toprakları kırk derece kuzey enlemlerinin iki tarafında yer alıyordu. Ankara bu enlemin üzerindeydi ve dünyanın verimli diğer tarım bölgeleri de bu enlem boyunca sıralanmıştı. İmparatorluğun Adriyatik, Ege, Doğu Akdeniz ve Aşağı Karadeniz kıyılarındaki yağış rejimi hep Akdeniz tipiydi; yani kışlar yağışlı, yazlar kurak geçiyordu. İç bölgelerin iklimi Balkanlar'da daha serin ve nemli, Anadolu'da ve Suriye ve Irak'ın belli kısımlarında bozkır tipi, Arabistan'da ve Kuzey Afrika'nın iç bölgelerindeyse çöl tipiydi. Tarih öncesi dönemlerde Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de icat edilen buğday temelli tarım, hâlâ bölgenin tarımsal ekonomisinin ve yemek kültürünün temelini oluşturuyordu.[72]

İmparatorluğun bozkır bölgeleri bile yaygın yaygın (ekstansif) tarıma imkân veriyordu. Kadim medeniyetleri besleyen büyük nehir sistemlerinden Fırat ve Dicle'nin tamamı, Nil'in ise büyük kısmı Osmanlı sınırları içindeydi. Tarım yapı-

lamayacak kadar çorak bölgelerde, çobanlar zengin bir koyun, keçi, at ve deve üretimi gerçekleştiriyorlardı. Sulanamayan çöl bölgeleri dışında, Osmanlı devleti bir tarım imparatorluğuydu.

Kıyı bölgeleri, genellikle, Braudel'in "ezelî üçlü"sü tahıl, üzüm ve zeytinin damgasını vurduğu Akdeniz dünyasına aitti.[73] Bu ürünlerin işlenmiş, katma değerli biçimleri olan un ve makarna, kuru üzüm ve şarap, zeytinyağı ve sabun, imparatorluğun en ayırt edici imalat malları arasındaydı. Akdeniz'in mevsimsel renkleri (ilkbahar yeşili, yazın selvi ağaçlarının siyaha çalan yeşili ve zeytin ağaçlarının bozrak yeşiliyle vurgulanmış sarımsı kahverengisi) Akdeniz manzaralarının ayırt edici paletini oluşturuyorlardı. Bölgede yetiştirilen başka mahsuller, bilhassa susam ve anason, bölgenin mutfak kültürünü daha da belirginleştirdi ve Osmanlı topraklarının büyük bir kısmını anason aromalı sert içkileriyle meşhur Akdeniz ülkelerinin şeref defterine (İspanya'da anís, Fransa'da pastis, Yunanistan'da uzo, Türkiye'de rakı, Arap ülkelerinde arak) kaydettirdi.

Zaman ve mekân değiştikçe tarımsal manzara da çeşitleniyordu. Tarımın mahalli olarak çeşitlilik göstermesi, imparatorluğa Karadeniz kıyılarında fındık, Bulgaristan ve Suriye'de tütün, Ege bölgesinde incir ve kuru üzüm ve ekolojik olarak avantajlı bir bölge olan Marmara'da hem ebat hem de kalite olarak hakikaten bir padişaha layık olan çiçek ve meyveler gibi farklı ürünler katıyordu. Türkiye'nin güney kıyılarından itibarenpamuk ve hurma gibi sıcak iklim ürünleri başlıyordu. İklimdeki ve ekonomik saiklerdeki değişmeler, Mehmed Ali'nin Mısır'a uzun elyaflı pamuğu sokması veya on dokuzuncu yüzyılda Lübnan'da ipek üretiminin yükselişi ve düşüşü örneklerinde görüldüğü üzere, zaman içinde tarımsal manzarayı büyük ölçüde değiştirdi. Braudel'in "ezelî üçlü" olarak adlandırdığı tahıl, üzüm ve zeytin ile özel mahalli ürünler, çoğu zaman daha yüksek değerli başka ürünlerin gelip geçtiği bir zemin oluşturdu.[74]

Ürünleri bakımından zengin olan Osmanlı tarımsal ekonomisi, modern çağa ileri standartlara göre düşük bir düzeyde girdi. Nüfus yoğunlukları o kadar azdı ki, birçok yerde toprağın boş kalması yaygın bir durumdu. Anadolu'da 1950'lerde bile ekili alanları genişleterek tarımsal üretimi artırmak mümkün oluyordu. Çöl, bozkır ve ekili alanların birbirine bitişik olduğu ve göçebe çobanların hiçbir zaman eksik olmadığı bu toprakların önemli bir kısmı hayvancılığa ayrılmış durumdaydı, hâlbuki nüfus yoğunluğu yüksek olsaydı muhtemelen bu oran daha az olurdu. Yazdan kışa otlaklar arasında göç etmeye dayanan yayla hayvancılığı, Asya'daki eyaletlerde olduğu kadar Balkanlar'da da vardı. Hayvancılık Balkanlar'da da, buna ekonomik bir ilgi duyan başkaları bir yana, belli göçebe kabilelerin temel geçim kaynağıydı. Osmanlı mahsullerinden elde edilen verim de modern standartlara göre düşüktü. Bunun sebeplerinden biri imparatorluğun belli kısımlarının tarih öncesi dönemlerden beri tarım ve hayvancılık faaliyetlerine maruz kalması, bu yüzden de birçok bölgede çevresel tahribatın bir hayli ilerlemiş olmasıydı.

Anadolu'daki bazı köylerin etrafında boyu bir metreyi geçen neredeyse tek bir bitki görülmüyordu.[75]

Osmanlı'da topraklardan tasarruf hakkı büyük ölçüde küçük çiftlik temelinde işliyordu. Osmanlı tarımının Bizans ve Roma uygulamalarına dayanan ideal tipi, *hane* denilen küçük köylü eviyle bir kişinin bir çift öküzle sürebileceği kadar topraktan meydana gelen çift-hane idi. Geleneksel Osmanlı düşüncesinde çift-hane temel tarımsal üretim, nüfus yenileme ve vergi ödeme birimiydi. Büyük çiftliklerin oluşması imkan dahilindeydi ve bunlara kimi yerlerde rastlanıyordu. Bu çiftlikler çoğu zaman kullanılmayan, "ölü" (*mevat*) toprakların tarıma açılması suretiyle oluşmuştu. Ne var ki nüfus yoğunluğunun birçok yerde düşük olması, genellikle, bu büyüklükteki toprakları işlemek için gereken işgücünün toplanmasını zorlaştırıyordu. 1840'ta, Anadolu'da ekili arazilerin yüzde sekseninden fazlası, tek bir ailenin kendi emeğiyle işleyebileceği en fazla 8 hektarlık topraklara bölünmüş durumdaydı.[76]

Osmanlılarda tarımsal üretimin ideal birimi çift-haneyse, ideal tarımsal toprak rejimi de toprağı *mirî* sisteme göre dağıtarak, köylülere toprağın kullanım hakkını, aracı şahıslara vergi toplama hakkını ve padişaha da nihaî mülkiyeti (*rakabe*) veriyordu. Toprak rejimi Osmanlı kanunları tarafından değiştirilen (ve kısıtlanan) şeriata göre düzenleniyordu.[77] Osmanlılar çeşitli toprak sahipliği kategorileri kabul etmişlerdi. Bunlar özel mülkiyet (*mülk*, Arapça *milk*), ortak mülkiyet, çorak topraklar (*mevat*), ebediyen hayır işlerine tahsis edilmiş *vakıf* toprakları ve devlet toprakları (*miri*) gibi kategorilerden oluşuyordu.

Kanun, toprak mülkiyetine en esaslı müdahalesini, neredeyse bütün ekilebilir toprakları devlet mülkiyetindeki miri arazi olarak tanımlayarak yapıyordu. Bölünmüş mülkiyet sistemi köylülerin miri arazileri kendi hesaplarına ekip biçme haklarını koruyordu. Yeter ki onda birlik toprak vergisini (öşür, Arapça *'uşr*) ve istenen diğer vergileri ödesinler ve toprağı üç yıldan fazla boş bırakmasınlar. Ayrıca evleri, bağ ve bahçeleri ve bostanları tamamen kendilerine aitti (*mülk*). Bazı Müslüman fıkıh âlimleri bu noktayı eleştirse de, kanun miri arazileri şeriatın alım-satım ve mirasla ilgili hükümlerinin dışında tutuyordu. Burada, devlet politikasının, kendi ayakları üzerinde durabilen bir birim olarak aile çiftliğinin korunması üzerinde durması önemliydi. Kanun, şeriat uyarınca ölüm durumunda toprağın farklı mirasçılar için öngörülmüş paylara bölünmesi yerine, miri arazinin kişinin oğluna, şayet yoksa kızına veya dul eşine, daha sonra daha uzak erkek akrabalarına geçmesini temin ediyordu.

Bu dönemde, genellikle Osmanlı pratiğinin vergi toplama hakkı verdiği mültezimlerden oluşan aracı kişiler, bölünmüş mülkiyet sistemine bir başka düzey ekliyordu. Bunlar aslında devlet açısından bir yükleniciden başka bir şey değillerse de, mahalli kökleri olan mültezimlerin vergi toplama işini tefecilikle veya *selem akdi*

Bir taşra eşrafının köşkü, Alaşehir, Anadolu. Resimle ilgili açıklamada, mal sahibi *vali* veya *mutasarrıf* adına vergi toplayan bir *müsellim* (daha doğru ifadesiyle *mütesellim*) olarak tanımlanmaktadır (Walsh, *Constantinople*, 2, s. 92 karşısında, Thomas Allom'ın gravürü.)

aracılığıyla ön ödemeye dayanan alışverişle birleştirerek büyük bir güce ulaşmaları mümkündü.[78] Bu açıdan, emeğin sömürüldüğü plantasyon tarzı büyük çiftlikler Osmanlı topraklarında yaygın olmasa da, köylülerin sırtından eşrafı zenginleştiren ekonomik bağımlılık ağlarına (sanal plantasyonlar) çokça rastlanıyordu.

Sonuç ne olursa olsun, yukarıda padişahın, ortada vergi toplayanların, aşağıda köylülerin yer aldığı bu bölünmüş mülkiyet sistemi, köylülerin topraklarını "satmaktan" ve "miras bırakmaktan" söz etmelerine mâni olmayacak ölçüde iyi çalışıyordu. Şeriata bağlı vazifeşinas mahkeme kâtipleri, çoğu zaman haberdar edilmedikleri bu muameleleri öğrendiklerinde bunları satış değil, *intikal* gibi başka bir ad ile kaydediyorlardı. Osmanlı toprak sistemi toprakta piyasa ilişkilerinin gelişmesini engellememişti. Bu nokta göstermektedir ki, miri arazi üzerindeki tasarruf hakkı köylülerin kendi topraklarındaki kullanım haklarını güvence altına alıyordu. Toprakları özel mülk yerine devlet mülkiyetinde tutmak, kendi başına, köylülerin zararına bir uygulama değildi. Buna karşılık, toprak piyasasında yoksul köylüler sermayesi olanlara göre daha zayıf bir konumdaydı. Ayrıca kuraklık, salgın hastalık, kıtlık ve dönemin tarım ekonomisinin buna benzer bütün olumsuzluklarına karşı savunmasız olan Osmanlı köylülerinin şikâyet edecek şeyleri çoktu. Köylülerin devlet görevlileriyle veya vergi tahsildarlarıyla ilişkileri genellikle gergindi. II. Mahmud'un mütegallibelere ve eşkıyalara yönelik hücumları kırsal kesimde emniyeti artırdı ve bu durum üretimi canlandırdı. 1830'ların ortalarına

gelindiğinde köylü ayaklanmaları, bazı yerlerde adeta beklenen olaylardan ise de diğer yerlerde mahalli isyanlar artık sona ermiş durumdaydı.[79]

İMALAT

Selim ve Mahmud dönemlerinde Osmanlı imalatının tarihi bir yandan esnaflardan, bir yandan da devlet girişimiyle veya özel olarak oluşturulmuş işletme biçimlerinden meydana gelmektedir.[80]

Her ne kadar serbest ticaretin benimsenmesi daha sonra altlarındaki zemini kaydıracak olsa da, Osmanlı esnafı 1700'lerin sonunda ayrıcalıklarının ve örgütsel gelişmesinin en yüksek noktasına ulaşmıştı. Osmanlı esnafı, aynı malın üretimindeki farklı safhaların her birinin belli bir esnaf loncasına tahsis edildiği aşırı bir uzmanlaşmaya sahip olmasıyla meşhurdu. İstanbul gibi büyük bir şehirde büyük bir lonca, belli ki küçük ölçekli yüz yüze ilişkilerin yakınlığını sağlamak amacıyla, mahalleler temelinde alt loncalara ayrılabiliyordu.

Bir şehirde, sayıları kırka kadar çıkabilen inşaat loncaları bir baş mimarın (*mimar başı, mimar ağa*) idaresi altında çalışırdı, diğer işlerde bir şeyh (*şeyh-i seb'a, ahi baba*) ile zayıf bir bağlantı söz konusuydu, bununla birlikte loncalar arasındaki ilişkiler genellikle zayıftı. Kadı, loncalar arasındaki ilişkileri denetliyor ve onlarla devlet arasında aracılık yapıyordu. Esnaf loncalarının büyüklüklerinin sınırlı tutulmasının sebeplerinden biri, birçok uyuşmazlığı, uyarma veya kadıya müracaat dışında hiçbir yaptırıma başvurmaksızın, kendi içlerinde çözmelerini sağlamaktı. Her loncanın başında *kethüda* ve onun yardımcısı olarak *yiğitbaşı* denilen görevlileri vardı. Loncalar çoğu zaman çeşitli dinlere mensup kişilerden oluşuyordu.

Hiçbir şey Osmanlı'daki dayanışmacı ve eşitlikçi anlayışı esnaf birliklerinden daha iyi anlatamazdı. Birçok tüketim malında fiyatların denetim altında tutulduğu (*narh*), faizin yüzde 15 ila 20 arasında değiştiği ve ciddi bir enflasyonun yaşandığı bu dönemde, esnafın kâr oranının yüzde 10'un üzerine çıkmaması öngörülmekteydi. Bu sınırlama esnafın sermaye birikimi sağlamasını etkili bir şekilde engelliyordu. Yine de esnaf birlikleri tüketim mallarının arz ve kalite düzeyini tutturuyorlardı. Ayrıca birer dayanışma grubu olarak da kendi mensupları arasında bir karşılıklı yardım, sosyalleşme ve eğlence aracı vazifesi görüyorlardı.

Bununla birlikte esnaf birlikleri, eşitlikçi özelliklerine karşın, kazanılmış hakların gelişmesinde de önemli bir rol oynuyorlardı. 1750 civarında İstanbul esnaf birlikleri, çeşitli meslek ve zanaatlar için bir ruhsat sistemi oluşturmak üzere devletin onayını almayı başardılar. II. Mahmud devrinde her bir zanaattaki *gedik* (ruhsat) sayıları sabitlendi. Gedik sistemi, esnaf birliğine katılımın fiilî olarak miras yoluyla intikal etmesi olgusuyla birleşince, esnaf birliklerinin tekelci ayrıcalıklar kazanmalarına doğru bir eğilime işaret ediyordu. Bunların devletle bağları da sıkılaşıyordu. Uzun zaman öncesinden başlayarak çeşitli meslekler edinen yeniçeriler esnaf birlikleriyle kaynaşmışlardı. 1700'lerin ortalarına gelindiğinde, pek azı gerçekten

asker olan onbinlerce sözde yeniçeri, imparatorluğun dört bir yanında mevzilenmiş durumdaydı.[81] Devlet düşük rütbeli askerlerini, karşılığında maaşlarını hazineye bırakmaları şartıyla, özel ekonomide belli konumlara yerleştirerek bu durumdan mali olarak faydalandı.[82] Bunların yerleştirildikleri mevkiler arasında *kethüdalık* ve onun yardımcısı durumundaki *yiğitbaşılık* gibi lonca görevleri de vardı. Loncalar bu iş için bu görevlilerin yanı sıra gerçekten loncanın işleyişini bilen kendi mensuplarından birine de muhtemelen maaş ödemek zorunda kalıyorlardı. Ancak bu ek külfetin karşılığında devletle faydalı bağlantılar kurmuş oluyorlardı. Devlet, malikâne sahiplerinin veya vakıfların yatırımları aracılığıyla, esnaf birliklerinin yapımını finanse edemeyeceği üretim tesisleri için doğrudan veya dolaylı olarak fiziksel sermaye sağlayarak denetimini daha da genişletti. Yeniçerilerle esnaf birliklerinin gitgide daha çok iç içe geçmesi, loncaların tekelci eğilimlerini azaltma yönünde hiçbir etkide bulunmadı ve bu durum esnafın modern üretim biçimleri geliştirme potansiyelini sınırladı. Bununla birlikte büyük şehirlerdeki loncaların sahip olduğu denetim düzeyine her yerde ulaşılamıyor oluşu yeniliklere kapı açmaktaydı.

İmalat alanındaki yenilik çabaları hem devlet işletmelerini hem de yeni üretim merkezlerindeki özel girişimleri kapsıyordu. 1700'lerde, kısmen ithalatı azaltmak amacıyla, çoğu tekstil ve savaş malzemesi üreten birtakım devlet işletmeleri kuruldu.[83] Bu işletmelerin tarihi, fiskalist ve provizyonist ilkeler temelinde nelerin başarılabileceğine dair vak'a incelemeleri oluşturdu. Lonca âleminin özellikleri bu yeni işletmelerde de ortaya çıktı. Baruthane gibi stratejik öneme sahip olan bir işletmenin bile bir atölyede çalışan sadece elli veya yüz kadar işçisi vardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'lardaki deneyimi de dahil olmak üzere, ithal ikameci sanayileşmeye yönelik bütün modern girişimler, yeni oluşan sanayilerin gümrük tarifeleriyle korunması gerektiği düşüncesine dayanmışlardır. Provizyonist açıdan düşünen Osmanlı devlet adamları, her ne kadar benimsedikleri bazı politikalar belli açılardan Osmanlı sanayii için faydalı olmuşsa da, hiçbir zaman bu seçeneği dikkate almadılar. Osmanlı hammaddelerine olan talebin arttığı on sekizinci yüzyılın sonlarında, zeytinyağı ihracatı üzerindeki provizyonist sınırlamalar Girit'te sabunculuğun yaşamasını ve ihracata devam etmesini sağladı. Ne var ki, kalıcı bir başarı kazanmış gibi görünen tek devlet işletmesi donanma için mal üreten yelkenbezi fabrikası (1709) oldu. 1826'da bile faaliyetine devam etmekte olan bu fabrika, Osmanlıların ilk dikey entegrasyona dayalı tekstil işletmesi oldu. II. Mahmud da askerî reformu desteklemek için fes, askerî üniforma, savaş gereçleri, kılıç, barut ve misket tüfeği üreten devlet işletmelerine dayandı.

Bu arada, gerek mültezimlerden gerekse loncaların sınırlamalarından kurtulma çabaları, bazı taşra şehirlerinde bir öncü sanayinin (proto-endüstri) gelişmesine yol açtı. Devlet, vergi kaçıranlar için ağır cezalar getirerek, imalathaneleri yıkarak, hatta işçileri kürek cezasına mahkûm ederek bu çabaları yasaklamaya çalıştı.[84] Yine de yabancı ülkelerin hammadde talebinin durmadan artması bunların üretimine hız verdi ve ihracat kazançları belli bir sermayenin birikmesini sağladı. Doğal olarak bir sonraki adım, sermayeyi bu malların bazılarının

işlenmesine dönük faaliyetlere yatırmaktı. Sadece iç pazara yönelik olmayan kırsal kesimdeki yeni endüstriler ihracat potansiyellerinin genişlemesiyle birlikte büyüdüler. Örneğin, bugün bile pamuklu kumaş üzerindeki baskı ve boyamalarını görmek için ziyaret edilmeye değer olan Tokat'ın içinde ve çevresinde bulunan imalathaneler, 1768 yılında yapılan savaştan önce ta Polonya ve Rusya'ya kadar ihracat yapmaktaydı. Ne var ki bu tarihten sonra Rus yayılmacılığı ve korumacılığı yüzünden bu pazar kapandı. Birey terekelerinde, değerlerinin bugünkünden daha yüksek bir oran oluşturduğu kumaş ve dokumalar, pazarda o kadar önemli bir yer tutuyordu ki; Arap eyaletlerinde *tacir*, başka bir nitelendirme yapılmamışsa, kumaş taciri anlamına geliyordu. [85]

Kırsal öncü endüstri bilhassa Osmanlı Bulgaristanı'nda da enerjik bir gelişim gösterdi.[86] Bu tip girişimlere sebep olan faktörlerden biri, ekilebilir arazinin besleyemeyeceği bir nüfus yoğunluğuydu. Ortalama olarak Osmanlı topraklarında nüfus yoğunluğu düşük olmasına karşın, mahalli düzeyde, bilhassa tepelik ve dağlık bölgelerde nüfus fazlalıkları oluşabiliyordu. Köylüler, çoğu zaman mütegallibeliğin ve eşkıyalığın yayılması yüzünden tepelere doğru çekiliyorlardı. Bazı Balkan şehirleri, daha 1800'lerden önce mallarını kara yoluyla Avusturya'ya ihraç eden imalathaneleriyle meşhurdu. II. Mahmud'un mütegallibe ve eşkıyalara hücum edip şehirlerde esnaf-yeniçeri ittifakını yıkmasından sonra önü açılan bu Bulgar şehirleri, 1840'tan hiç değilse 1870'lere kadar üretimlerini enerjik bir şekilde artırdılar ve Bulgar yünlüleri Osmanlı pazarına egemen olmaya devam etti. Osmanlı kurumlarının güçlenmesi ekonomik gelişmeyi mümkün kıldı; bu açıdan Bulgarların ve diğer Balkan halklarının modern "rönesansı" Osmanlı politikalarına rağmen değil, Osmanlı'daki canlanma sayesinde hızlandı.

MEHMED ALİ'NİN EKONOMİ POLİTİKASI

Mısır'da, Mehmed Ali'nin ekonomi politikaları, Osmanlı metotlarının İstanbul hükümetinin karşı karşıya olduğu koşullardan farklı bir ortamda neleri başarabileceğinin sınandığı bir örnek olarak ekonomik ve askerî tarihi birbirine bağladı. Kahire ve İstanbul arasındaki askerî rekabet zorunlu olarak bir ekonomik rekabetti. Mehmed Ali bu rekabete Osmanlılar gibi yaklaştı, zaten kendisi de bir Osmanlı'ydı. Ne kadar yeni fikirlere sahip olursa olsun, Mehmed Ali'nin ekonomik politikaları, Osmanlı'nın provizyonizm ve fiskalizm ilkelerine uygundu (Ne var ki, bu dönem üzerine yazılmış olan Mısır tarihi incelemelerinde tam olarak kaydedilmeyen bir olgudur bu.) Bu politikaları en uç noktasına götüren Mehmed Ali, bunların kendi aleyhine dönen sonuçlarına maruz kaldı. Yine de, bu gerçekleşmeden önce, Nil Vadisi ve deltasının tek parça oluşu sayesinde, Mısır ekonomisini, II. Mahmud'un kıskanmaktan başka bir şey yapamayacağı bir şekilde sıkı denetimi altına almayı başardı. İltizamı kaldırmayı hiçbir zaman başaramamış olan Osmanlı'nın aksine, Mehmed Ali'nin 1813-1814'e gelindiğinde bunu başarmış olması, ölçek açısından, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkeziyetçi idare kurma süreçleri arasındaki farkı göstermektedir. Mehmed Ali'nin bu noktaya ulaşmak için kullandığı yöntemler (yani tahrir yapmak ve sıkı bir tapu incelemesine girişmek, bu yolla bir-

çok vakıf toprağını miri arazi kategorisine sokarak vergi alınabilir hale getirmek) pek de yeni sayılmazdı.

Mehmed Ali'nin ihracat tekelleri diğer Osmanlı mütegallibelerininkilerle mukayese edilmiştir. Hâlbuki bunların hepsinin modeli genel olarak Osmanlı provizyonizmi ve fiskalizmi, özellikle de *miri mübayaa* denilen ve Mehmed Ali'nin Mısır'ın tarımsal ihracat mallarını tekeline almak için kullandığı Osmanlı'nın devlet satın alma sistemiydi. Mehmed Ali diğerlerinden daha ileri giderek "ihracat tekelinin yanı sıra üretim ve yurtiçi dağıtımda da devlet kontrolü kurdu."[87] Mehmed Ali devlet satın alması yaparken ürünler için keyfî fiyatlar belirlemekle kalmıyor, bu fiyatları köylülerin ancak sene sonunda (o da alacaklı oldukları miktar borçlu oldukları vergiden fazlaysa) tahsil edebilecekleri bonolar halinde ödüyordu. Özellikle yeni ordusunu donatmak için otuz küsur fabrika ve eğirici kadınlardan oluşan bir eve iş verme (*putting-out*) sistemi kurdu. Tahmin edilebileceği gibi, bunlar tekel biçiminde faaliyet gösteren devlet işletmeleriydiler ve sevkiyatın gecikmesi ve malların kusurlu çıkması gibi problemler devamlı olarak söz konusuydu. Zaman zaman, sanki yedi-sekiz tane buhar makinesiyle böyle bir şey mümkünmüş gibi, naif bir şekilde Mehmed Ali'nin Mısır'da bir "sanayi devrimi" gerçekleştirmiş olduğuna inanılmaktadır. Daha gerçekçi olanlar ise onu Ortadoğu'nun daha sonraki sanayileşme çabalarının süregelen bir zayıflığının öncüsü olmakla eleştirmiştir. Bu zayıflık "anahtar teslim" projelere bel bağlamak olarak tarif edilebilir. Bu politikanın dayandığı örtük varsayıma göre, bir hükümetin, fabrika inşa ettirmek üzere dışarıdan yabancı uzmanlar getirtmesi ve bu tip işletmelerin dayanacağı alt yapıyı hiç düşünmeden bu fabrikaların kapısında birer anahtarla işletmek üzere kendisine teslim edilmesini beklemesi mümkündür. Mehmed Ali'nin örneğinde, rejim elitlerinin Mısır'da köksüz olmaları, bu tip bir yabancı bağımlılığını teşvik etmekle kalmamış, aynı zamanda yerli Mısır işgücünü de geliştirmek bir yana alçaltmıştır.

Mehmed Ali'nin hırslı biri olduğuna şüphe yoktur. Mısır'ın menfaatlerinin uluslararası pazar için uzun elyaflı pamuk tedarik etmekte olduğunu tespit etmesi, zihninin yeni fırsatlara ne kadar açık olduğunu göstermektedir. Yine de 1820'lere gelindiğinde Mehmed Ali'nin politikaları, Osmanlı tipi savaş ekonomisinin bir kısır döngüye yol açan olumsuz sonuçlarını ortaya koymuştu. Köylüler sürekli yeni vergiler ödemeye, angaryaya ve askerlik yapmaya zorlanıyordu. Ürünleri zorla belirlenmiş fiyatlardan satın alan ve saldırgan bir vergi politikası benimseyen bir tekel ekonomisinde Mehmed Ali'nin Mısır'ın "tek tüccarı" olarak oynadığı rol, köylüleri hem gelirlerinden hem de kendilerini üretime teşvik edecek sebeplerden yoksun bırakıyordu. Mehmed Ali'nin sabit fiyatlarla pamuğa ödediği para 1822'den 1838'e kadar neredeyse hiç değişmedi. Daha 1830'larda bile bazı fabrikalar kir pas içinde harabeler olarak tasvir ediliyordu.[88] Gözlerindeki Osmanlı gözlükleri vaziyeti görmesine engel olmuş olabilir, ama Mehmed Ali'nin esas problemi, uyguladığı yöntemlerin yurt içinde düşük iktisadi koşullar yarat-

maktan ve dünya ekonomisine bağımlı bir şekilde eklemlenmekten başka bir işe yaramamasıydı. İhracat ürünlerinin dünya pazarındaki fiyatlarını denetim altına alamadığı sürece ihracat tekelinin ona sağlayabileceği tek şey, kendi uyruklarına ödediği fiyatları düşük tutarak ve onların satın alma gücünü azaltarak ordusunu ve sanayileşme projelerini destekleyecek geliri elde etmekti. Askerî yayılma, donanma için Suriye'den elde ettiği kereste örneğinde olduğu gibi, yeni kaynaklara ulaşmasını sağlayabilirdi, ama izlediği politikadan kaynaklanan kısır döngüyü ortadan kaldıramazdı. Geleneksel ekonomi politikaları geçmişte ne kadar iyi işlemiş olursa olsun, farklı kurallarla işleyen dünya ekonomisiyle bütünleşmenin artmasıyla birlikte, bu politikaların çelişkileri, büyük ihtimalle, artık gitgide daha çok açığa çıkacaktı.

1830'larda İstanbul'daki devlet adamları, ekonomik varsayımları açısından Mehmed Ali'den hiç de farklı değillerdi. Yine de, Mehmed Ali'nin başardığı merkezî denetim düzeyine ulaşacak bir konumda olmadıklarından, iktisadi tercihlerini onun kadar ileri götüremiyorlardı. Ancak 1838 Ticaret Anlaşması aracılığıyla Osmanlı siyasetiyle Avrupa'nın yeni serbest ticaret liberalizmi arasında risklerle dolu bir ittifak kurma fırsatını değerlendirmek açısından Mehmed Ali'den daha becerikliydiler. En azından, Mustafa Reşid Paşa ve onun Avrupa tecrübesine sahip diplomatlardan oluşan küçük ekibi bunu yapmaya cesaret ettiler ve Mehmed Ali'yi ekonomik olarak zayıflatarak İstanbul'un Mısır dahil olmak üzere bütün imparatorluk için siyaset yapma gücünü yeniden hayata geçirdiler.

MODERN ÇAĞIN ŞAFAĞINDA OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı devlet ve toplumunun 1800 yılı civarındaki durumu merkeziyetçiliğe dönüş ve savunma amaçlı bir modernleşme sürecinin neden bu kadar yavaş bir başlangıç yaptığını büyük ölçüde açıklamaktadır. Geniş topraklara yayılan imparatorlukta çok çeşitli halklar yaşıyordu. Bunların kendilerini tanımlarken benimsedikleri temel gösterge hâlâ dindi. Balkanlar'daki etnik kimlik belirtileri bu tabloya aşırı bir renklilik getiriyordu. Ayrıca nüfus yoğunluğu modern standartlara göre çok düşüktü. Bunun sonucunda imparatorluk, paradoksal bir şekilde, geniş toprakları yönetmek için az sayıda insana dayanıyordu. 1685 itibariyle otuz altı Arap şehrinde toplam on dört bin kadar yeniçeri bulunuyordu. 1770-1790 itibariyle Osmanlı kalemiye teşkilatı, hâlâ sadece 1500-2000 kişiden oluşuyordu. II. Mahmud'un genişleterek kendi mülkiye memurları haline getirdiği ve mahalli idaredeki mevkilere tayin etmeye başladığı teşkilat bundan başkası değildi. II. Mahmud'un kurduğu yeni ordu, 1828-1829 Savaşı'nda ilk sınavıyla yüz yüze geldiği zaman, *asakir-i mansure-i muhammediye* denilen düzenli birlikler, düzensiz birliklerle ve eyalet kuvvetleriyle takviye edildiğinde dahi karşısındaki Rus kuvvetleri neredeyse üç kat daha kalabalıktı. Üstelik Osmanlılar Ruslarla hem Balkanlar'da

hem de Kafkaslar'da savaşmak zorundaydılar.[89] Osmanlı reformcularının karşı karşıya kaldıkları sosyal ve demografik sorunlar hakikaten giriftti.

OSMANLI DEMOGRAFİSİ

Bu döneme ilişkin güvenilir nüfus istatistikleri bulunmamaktadır. Osmanlı Balkanları'ndaki gayrimüslim nüfusun, gayrimüslim erkeklerden toplanan bir vergi niteliğindeki *cizye* kayıtlarına dayanarak 1815'te 5,5 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam yüzyıl önce 4 milyondu.[90] Devlet, 1831'de Balkanlar ve Anadolu'daki erkekleri içine alan bir nüfus sayımı yaptı. Ne var ki sayım her yerde titiz bir şekilde yürütülmedi; bazı bölgelerde sayım görevlileri bütün kasaba ve köyleri ziyaret etmediler. Kadınları da hesaba katmak üzere bu sayımdaki sonucu ikiyle çarparsak ortaya çıkan rakam (Balkanlar'da 2,6 ve Anadolu'da 3,6 olmak üzere toplam 7,2 milyon) düşük kalmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın başında toplam Osmanlı nüfusunun 14 ilâ 23 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir, ki muhtemelen bu rakam gerçekte olduğundan 10-12 milyon eksiktir. 1844'ten 1856'ya kadar olan döneme ait yüksek tahminî rakamlara göre toplam Osmanlı nüfusu 35,4 milyondur. Bunun 15,5 milyonu Balkanlar'da, 10,7 milyonu Anadolu'da, 5,4 milyonu Güneybatı Asya'daki Arap topraklarında ve 3,8 milyonu Kuzey Afrika'daki Mısır, Libya ve Tunus'ta bulunmaktadır. 1789-1839 döneminin Anadolu'da ve bilhassa Balkanlar'da bir nüfus artışı dönemi olduğu anlaşılmaktadır. 1839 yılı itibariyle tahmin edilen nüfus yoğunluğu Anadolu'da kilometrekare başına 18 kişidir, Balkanlar'da bundan daha fazladır.

Bu rakamlar içinde çağdaşlar için en belirgin farklılıklar dinler arasındadır. 1844-1856 dönemi rakamlarının 35,4 milyonluk toplamı içinde 21 milyonu (yüzde 59) Müslüman, 13 milyonu (yüzde 37) Rum Ortodoks, 0,9 milyonu Katolik, 0,2 milyonu Musevi ve 0,3 milyonu da diğer dinlere mensup insanlardır; bu rakamlar içinde Katolik olanlar dışında Ermeni Hıristiyanlar bulunmamaktadır. 1839'daki Tanzimat Fermanı'nda görüldüğü üzere, gayrimüslim kategorilerin büyüklüklerinin Osmanlı politikasında göz önünde bulundurulması gerekiyordu. Buna karşılık Müslüman nüfusu, Balkanlar'da bile, on dokuzuncu yüzyılın başında toplam nüfusun yüzde 35'i, 1878'den sonra yüzde 43'ü, Balkan Savaşları'ndan (1912-1913) hemen önce ise yüzde 51'i kadardı. Anadolu'da ve Arap topraklarında Müslümanlar her zaman çoğunluğu oluşturuyordu, ancak buralarda da gayrimüslimler nüfusun dikkate alınması gereken bir kısmını, hatta bazı mahalli merkezlerde kimi zaman çoğunluğu meydana getiriyorlardı. Osmanlı sınırları geri çekildikçe Müslüman nüfusun oranının kademeli olarak artışı, Osmanlı İmparatorluğu'nu bilhassa 1878'den sonra esas olarak bir Müslüman devleti haline getirdi.[91]

Birtakım demografik kalıplar, bu tutarsız rakamlarla ifade edilen nüfusu şekillendirdi. Nüfus yoğunlukları Balkanlar'da en yüksek derecedeydi ve güneye, Doğu Akdeniz çevresinden Afrika'ya doğru gidildikçe azalıyordu. İklimdeki ve kuraklık

düzeyindeki değişmeler hem bu kalıba hem de Lübnan Dağı'ndaki nüfus yoğunluğunun daha fazla olması gibi mahalli çaptaki istisnalara yön verdi. 1800'lerin sonuna gelindiğinde, toprak kayıpları imparatorluğun demografik merkezini güneydoğuya kaydıracaktı. 1800'lerin başındaki Ortadoğu her ne kadar dünyanın en şehirleşmiş bölgelerinden biri olsa da (ki bin yıllardır böyleydi), nüfusun yüzde sekseni hâlâ şehirlerin dışında yaşıyordu. 1830'lar itibariyle İstanbul'un nüfusu 375.000; Kahire'nin yaklaşık 260.000; Edirne, İzmir, Halep ve muhtemelen Şam, Bağdat ve Tunus gibi yerlerin yaklaşık 100'er bin ve Osmanlı Balkanları'ndaki en büyük liman şehri olan Selanik'in 60.000 civarındaydı.[92]

Birtakım faktörler nüfus artışını sınırlıyordu. Çağdaş gözlemciler, belki de bir temenniyi dile getirerek, gayrimüslimlerin Müslümanlara göre doğum oranlarının daha yüksek, ölüm oranlarının ise daha düşük olduğunu kaydediyorlardı. Gayrimüslimlerin aksine Müslümanların askerlik yükümlülüğü olduğu için, Müslüman halkın doğum oranlarını düşürmek için yollar aradıkları hakkında Mısır'dan ve merkezî Osmanlı topraklarından raporlar gelmekteydi. Hem Kahire hem de İstanbul, halkı çocuk düşürmekten vazgeçirmeye çalışıyordu.[93] Doğum oranları günümüzün standartlarına göre yüksekti. Anadolu'nun Müslüman kadınları hayatlarının doğurgan yıllarını ortalama altı çocuk doğurarak geçiriyorlardı. Ne var ki ölüm oranları da yüksekti ve ortalama yaşama süresi kısaydı. Anadolu'da doğan çocukların yarısı kendi çocuklarının doğumunu görecek kadar uzun yaşayamıyordu. Ortalama ömür, Anadolu'nun hiçbir yerinde otuz beşi aşmıyordu. Bununla birlikte beş yaşına kadar yaşayan bir kişi muhtemelen kırk beş elli yaşlarına kadar hayatta kalıyordu. Bu koşullar altında, bir iki taneden fazla kuşaktan oluşan geniş aileler mevcutsa da, bu ideali sürdürmek kolay değildi ve bunu tecrübe edenler çoğunlukla sadece hayatlarının bir kısmında bu tip bir aile içinde yaşayabiliyorlardı.

Salgın hastalıklar, savaş ve kıtlık bu demografik profili oluşturmada üzerilerine düşen tarihsel rolü oynadılar. On dördüncü yüzyıldan beri yaygın olan hıyarcıklı veba, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Asya ve Avrupa eyaletlerinde yeniden ortaya çıktı. Asya kökenli kolera Rusya yoluyla Osmanlı topraklarına girdi ve ilk kez 1821'de Irak'ta görüldü. Sıtma da belli bölgelerde yaygındı. Bu tip hastalıklar salgına dönüşerek bir seferde on binlerce kişiyi öldürebiliyordu. Bütün İslam dünyasından gelen binlerce Müslümanı bir araya getiren Hac kervanları da bu hastalıkların yayılmasına yardım ediyordu. 1830'a gelindiğinde, Mehmed Ali İskenderiye'de karantina uygulamaya başladı; bu uygulama yüzyılın ortasına gelindiğinde hacıları da salgın hastalıklardan korudu. Mehmed Ali'nin çiçek hastalığına karşı aşı kampanyası başlatması, köylülerde, bunun askere alınmak üzere çocuklarının işaretlenmesi amacıyla yapıldığı korkusunu uyandırdı. Hâlbuki bu hastalığa karşı aşı teknikleri imparatorluk genelinde ve bütün Asya'da yüzyıllardır biliniyordu. Mehmed Ali'yi veya II. Mahmud'u tedirgin eden esas problem, genel nüfusun değil; askerî birliklerinin sağlığıydı.

Savaş Osmanlı'nın demografik zayıflığını artırdı. 1800 ile 1914 arasındaki dönemin neredeyse yarısında Osmanlı İmparatorluğu savaştaydı.[94] Savaşlar çoğu kez Osmanlı topraklarında cereyan ediyordu. II. Mahmud döneminde Yunan İsyanı, 1828-1829 Rus Savaşı ve 1830'larda Mehmed Ali'yle iki savaş yaşandı. Sayısız insan tarlalarından alınıp savaşmaya gönderildi, topraklar harap oldu. Barış zamanında bile iklim değişiklikleri, hayvan hastalıkları ve zararlı böcekler, tarımsal ekonominin modern standartlara göre zaten düşük olan verimliliğini düşürmeye yetiyordu.

OSMANLI SOSYAL DOKUSU

İmparatorluğun karmaşık nüfusu tarihsel olarak evrimleşmiş bir dizi ilişki içinde bir arada yaşıyordu. Ne var ki hızlı değişimin ve dış tehditlerin bu ilişkileri bozacağı kesin gibiydi. Yunan bağımsızlığı ve Sırpların özerkliği, eninde sonunda çok uluslu İslam imparatorluğunu bir arada tutmuş olan denge ve ilişkileri paramparça edecek olan bir yeniden düzenlemenin başlangıcına işaret ediyordu. İmparatorluğun sonuna gelindiğinde, çatışma ve gerilimler o kadar keskin ve kronik hale dönüşmüştü ki, çok uluslu imparatorluğun çöküşü ve yerine bir Türk ulusal devletinin kuruluşu, Türklere, üstesinden gelinemeyen iç problemleri idare edilebilir diplomatik sorunlara dönüştürerek bu meseleleri çözmüş gibi geldi. 1839 itibariyle bu tip bir çözüme daha neredeyse yüzyıl vardı. 1839'dan önce etnik çatışmalar sadece başlangıç aşamasında olduğundan, tarihsel Osmanlı sosyal normlarının incelenmesi bu kalıplarda daha sonra meydana gelecek olan bozulmaların değerlendirilmesi için bir temel oluşturacaktır.

İmparatorluğun İslami karakteri, bütün dinlere mensup Osmanlı uyrukları için son derece büyük öneme sahip bir olguydu. Osmanlı idari kurumları esas olarak İslami açıdan tanımlanıyor ve meşrulaştırılıyordu; şeriat aynı zamanda Osmanlı hukuk sisteminin de temelini oluşturuyordu; Osmanlı askerleri İslam uğruna hayatlarını feda ediyorlardı. İslami norm ve uygulamalar gündelik yaşamda somutlaşıyor ve imparatorluk genelinde ve bütün İslam dünyasında tek tip yapılar oluşturuyordu. Günde beş vakit namaza çağırmak için okunan ezanlar ve bunların etrafında gelişen gündelik hareketler, dinî tören ve bayramlar, cinsiyet ilişkileri ve kişisel ahlaka ilişkin standartlar ve Hazreti Muhammed'in sünnetine uygun sayısız davranış şekli Osmanlı toplumuna İslami karakterini kazandıran birçok özellikten birkaçıydı. Şeriat, daha önce ifade ettiğimiz gibi, Yahudi ve Hıristiyanlara da, Müslüman devletinin koruması altında yaşama hakkına sahip "ehli kitap" statüsünde olmaları sebebiyle, imparatorluk içinde varlıklarını sürdürme imkânı veriyordu. Bu sistem altında yaşamlarını sürdüren ve genellikle gelişip serpilen gayrimüslim tebaa, birçok açıdan İslami ve Osmanlı yaşam tarzlarını özümseme eğilimindeydiler. Bunun tersi de doğruydu. Örneğin gayrimüslim gelenekleri, evliyalar ve türbeler Müslüman halk dininin senkretik parçaları haline geldi. Ayrıca Müslümanlar ve gayrimüslimler çoğu zaman aynı mahallelerde yaşıyorlar, aynı işlerde çalışıyorlar veya dinî ayrımları aşan siyasi veya ticari ittifaklar oluşturuyorlardı.[95]

Gayrimüslim cemaatlerin tanımlanmasıyla ilgili fikirler Osmanlı döneminde kayda değer bir evrim geçirdi. Gerçi Müslümanlar açısından dine inanmayanların hepsi bir bakıma birdi, ama gayrimüslimler arasındaki farklar da kabul ediliyordu. Halep örneği göstermektedir ki, on yedinci yüzyılda Hıristiyanlar genel olarak tek *millet* (Arapçası *milla*) olarak görülüyor ve *millet-i Nasara* (Hıristiyan cemaati) olarak adlandırılıyorlardı. Hıristiyanlar arasındaki farklı mezhepler için, sistematik bir ayrım ifade etmemekle birlikte, *taife* (Arapça *ta'ifa*) sözcüğü kullanılıyordu.[96] On sekizinci yüzyılda, Katolik misyonerler kendi mezheplerine insan kazanmaya başlayınca, Hıristiyan cemaatler arasındaki rekabet yoğunlaştı. İstanbul'daki Rum Ortodoks ve Ermeni Gregoryen kiliselerinin patrikleri cemaatlerinin diğer piskoposlukları üzerinde üstünlük iddiasında bulundular. Osmanlı devlet adamları yabancı etkisine karşı koymak için bu iddialara destek oldular. Zamanla başka Hıristiyan mezhepleri de kendi başlarına *millet* statüsünü elde etmeye başladılar. 1820'lere gelindiğinde, daha önce Roma'yla birleşmiş olan Doğu kiliselerinin eski mensupları, yeni *uniate* kiliseleriyle uyumlu birer *millet* statüsü elde etmek için kendi aralarında rekabet ediyorlardı. Sonuçta artık tek bir Hıristiyan cemaati (*millet-i Nasara*) değil, çok sayıda Hıristiyan mezhep söz konusuydu. Dinsel farklılıkların çoğalması, bilhassa Balkanlar'da etnik farklılıkların siyasallaşmasıyla eşzamanlı oldu ve çoğu zaman bununla çelişti. Üstelik Müslümanlar arasında bile, millet "dinsel cemaat" olmaktan çıkarak bir etnik grup anlamına gelmeye başladı; örneğin Tanzimat Fermanı'nda *millet* teriminden söz edilmekle birlikte, bununla ne kastedildiği tam olarak açık değildi. Gayrimüslim dinî cemaatlerin ayrıcalık elde etmek için "tarihsel" iddialar geliştirmede birbirleriyle rekabete girmeleri, birçok tarihçinin, hatalı olarak, Osmanlı'nın son dönemlerindeki "millet sistemi"ni Osmanlı toplumunun "geleneksel" bir bileşeni olarak tanımlamasına sebep oldu. Avrupalı güçler, Rusların 1774'ten sonra yaptığı gibi, belli dinî cemaatleri korumaları altına almak konusunda rekabete girişerek dinsel farklılıkları daha da siyasallaştırdılar. Protestan ve Katolik misyonerler de birbirleriyle rekabet halindeydiler. Dinsel farklılıklar İslam dünyasında her zaman var olmuştu, ama mezhep farklılıklarının siyasallaşması en az etnisitenin siyasallaşması kadar modern bir olguydu.

1800 yılı itibariyle Osmanlı toplumunu düşünürken, *taife* türünden sınıflandırıcı terimler, inançlar arasındaki ilişkiler alanının çok daha ötesinde bir aydınlatıcılığa sahiptir. Osmanlı sosyal ilişkilerine sağlam bir şekilde damgasını vuran şey, hem eşitliğin hem de gruplar ve kategoriler içinde ve arasında hiyerarşik farklılaşmanın vurgulanmasıydı. Bu ne kadar paradoksal görünürse görünsün, bir bakıma, Osmanlıların tarihsel olarak geleneklere bağlı oluşu bunu açıklamak için yeterlidir. Daha önce ifade edildiği gibi, hem eşitliğin hem de hiyerarşinin İslam dini ve şeriatta dayanakları vardır. Bizzat Kur'an, mümin ve müminelere öğüt verirken eşitlikçi bir söylem benimser. Aynı zamanda Kur'an ve şeriat belli statü farklılıklarını (Müslim ve gayrimüslim, erkek ve kadın, özgür ve köle) ve bazılarının diğerlerinden üstün olduğunu kabul etmektedir. Uzak kabile geçmişine kadar uzanan ataerkil akrabalık ilişkilerine dair fikirler, toplum içinde yaş ve cinsiyete

dayalı hiyerarşileri sağlamlaştırmıştı. Belli gönüllü ortaklık biçimleri için de bu geçerliydi. Osmanlı Müslümanları arasında bunun en yaygın örnekleri *derviş* tarikatları ve loncalardı. Özellikle Anadolu'da bunlar ortak bir tarihi, örgütlenme biçimlerini ve değerleri paylaşıyorlardı. Aynı zamanda kardeşliğe dayalı eşitlikle loncalardaki çırak-kalfa-usta, tarikatlardaki mürit-halife-şeyh hiyerarşisini birleştiriyorlardı.

Eşitlikçi olmakla birlikte bireyci olmayan Osmanlı toplumu, cemaat ve topluluklardan meydana geliyor ve bu özelliğiyle ileride kurulacak olan Türk Cumhuriyeti'nin korporatizmine zemin hazırlıyordu. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda çıkar gruplarının çoğalması adem-i merkezileşmenin temel etkenlerinden biriydi. Bunun bedeli de ortak çıkar duygusunun kaybedilmesiydi. Yeniçeri birlikleri, onlar etrafında oluşan hizipler, kastlaşmış ulema eliti, huzursuz ve zaman zaman bir serseri güruhuna benzeyen *softalar* (medrese talebeleri), esnaf birlikleri, tarikatlar, dinî liderleri ve cemaatleri olan mahalle ve semtler (kimi zaman tek dinden, kimi zaman farklı dinlerden), konakların hane halkları, rakip şahsiyetler etrafındaki elit politikasını ifade eden hizip şebekeleri ve daha birçok sosyal form Osmanlı toplumunun kozmopolit bir imparatorluk şemsiyesi altında ayrı ayrı çıkar gruplarına eklemlendiğini gösteriyordu.[97]

Sokağa inildiğinde, zenginle fakirin yan yana yaşadığı, rekabetçi olmayan esnaf dayanışmasının ve dinî değerlere hürmetin bir sabır ve kanaat havası meydana getirdiği bir dünya söz konusuydu. Elit düzeyinde ise, aksine, devlet iktidarına yakınlık ve saraya öykünme abartılı bir "*ağalık ve efendilik şuuru*"[98] meydana getiriyordu. Şatafatın keyfini çıkaran resmen sultanın kulları olsa da görünüş aldatıcıydı. Boyunları gibi servetleri de efendilerine aitti, ayrıca hukuken tek mirasçıları da padişahtı. Devlete ait olan ve elden ele geçen bir döner sermaye niteliğindeki bu servet, hükümdarın gücünü ve zenginliğini ve ona hizmet etmenin şerefini ifade ediyordu. Yukarı ve aşağı doğru toplumsal hareketliliğin hızlı oluşu da, geleneğin eşitlikçilikle hiyerarşiyi uzlaştırma yollarından bir diğeriydi.

ÖZNELLİK VE TOPLUM

Bütün modernlik kuramcılarının bireysel öznelliğe önem vermiş olmaları, Osmanlı'daki bu eşitlikçilik-cemaatçilik-hiyerarşi bileşimi içinde bireyin yerini irdelemeyi daha önemli kılar. Bu tip bir ortamda ciddi bir özerkliğe sahip olan "öznelerin" sadece güçlü idareciler ve çıkar gruplarından ibaret olması muhtemeldir. Acaba bu devler yukarıda birbirleriyle mücadele ederlerken, modernliğin hücumu sıradan erkek ve kadınlar arasında kimlik oluşumunu nasıl etkilemişti? İmparatorluk sınırları içindeki farklı cemaatlerde yaşanan bu tip değişiklikler arasında panaromik bir karşılaştırma yapmak ne kadar çekici olsa da, burada esas olarak Osmanlı Müslümanlarına odaklanmak zorundayız. Bunlar hakkındaki kısa bir değerlendirme, daha sonra yaşanacak sosyal değişimi ölçmek için esas alacağımız ölçütleri tespit etmemize yardım edecektir.

1800'lerin başında Osmanlı Müslümanlarının çoğu, bireyselliklerini dışa vuracak pek az çıkış noktası bulabiliyorlardı. Dinsel normlar onlardan beklenen şeyleri büyük ölçüde tanımlamaktaydı. Aile içindeki yaş ve cinsiyet hiyerarşileri bu sınırlamaları daha da artırıyordu. Abla ve bilhassa ağabeyler bile kendi alanlarında hükümranlık sürerlerdi. Ergenlik çağından önce kızlar ve erkekler mahallelerindeki mekteplerde birlikte (veya ayrı olarak) eğitim görebiliyorlardı. Ergenlik döneminde kızlar örtünüyor ve her iki cins, evlilik çağına girmiş kız ve erkekleri birbirinden ayıran İslami normlara tâbi hale geliyordu. Bu normları ifade eden ve kaçıp saklanmak anlamına gelen basit Türkçe sözcük, *kaçgöç*, yaşananları kadınların gözünden özetliyordu.

Örtündükten sonra en bahtı açık kızlar, kadın hocaların kendi evlerinde sürdürdükleri Kur'an, musiki, hat ve nakış derslerine giderek eğitimlerine devam edebiliyorlardı. Kızlar zamanlarının büyük kısmını evde dokuma yapmayı öğrenerek (dokuma tezgâhı başında geçirdikleri uzun zamana alışmak için birçok dizeden oluşan uzun şarkılar söyleyerek) ve dikiş-nakışla meşgul olarak geçiriyorlardı. Bir genç kızın temel amacı, büyük kısmı nakış işlemeli kumaşlardan oluşan çeyizini hazırlamaktı.

Çiftçi ve çobanlar arasında, hem erkekler hem de kadınlar erken yaşlarda çalışmaya başlıyorlardı. Şehir ve kasabalarda erkek çocukların çoğu, Kur'an mektebini bitirdikten sonra bir mesleğe çırak olarak giriyor ve yaşamlarının geri kalanını esnaf ve küçük tüccarların dünyasında geçiriyorlardı. Okumaya yatkın olan çocuklar medresede dinî eğitime devam ediyorlardı. Diğer eğitim fırsatları arasında, zengin aileler tarafından tutulan özel öğretmenler, tekkelerdeki faaliyetler, yazma kütüphaneleri ve bilgili kişilerin meclisleri vardı. Elitlerin ticaret karşısındaki çokça bahsedilen küçümseyici tutumuna karşın, meslek hayatıyla ilgili lonca benzeri kabuller o kadar baskındı ki, delikanlılıkta bir yerde çıraklık etmek devlet dairelerine girmenin de normal yoluydu.[99] Osmanlı Müslümanları, modern askerî akademilerin ancak 1700'lerin sonunda ve ilk modern sivil okulların 1840 civarında kurulmasından sonra, kendilerini dinî bir kariyerin dışındaki alanlara hazırlamak için özel olarak tasarlanmış modern okullara sahip olabildiler.

Evlilik aileler arasında görücü usülü gerçekleşiyordu ve birçok kız orta ve geç ergenlik döneminde evleniyordu. Şeriatte karı-koca arasındaki ilişki "eşitlik değil, tamamlayıcılık" ilişkisi biçimindeydi.[100] Eşlerin hak ve yükümlülükleri kadınlar için önemli güvenceler de içeriyordu. Örneğin, kadının evlenmeden önce bir koca adayını reddetme veya koca bulmak için kendisi adına vekil tayin etme hakkı vardı; şayet daha önce evlenmişse kendi kocasını seçebiliyordu. Evlendikten sonra kadın mal mülk haklarını sürdürüyordu, kocası onu geçindirmekle yükümlüydü ve haklarını ihlal ettiğinde mahkemeye başvurma yolu açıktı. Şeriatta çeşitli boşanma biçimleri öngörülmekteydi. Erkekler boşanma konusunda kadınlardan daha serbesttiler, bununla birlikte kadın *hul'* denilen bir boşanma türüne girişebi-

liyor veya terk edilme gibi durumlarda evliliğin feshini sağlayabiliyordu; boşanma, nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, beraberinde belli bedelleri ve hukuki zorunlulukları getiren bir şeydi. Şeriat, ayrıca, her birine eşit davranması şartıyla erkeklere bir seferde azami dört kadınla evli olma hakkı tanıyordu. Bunun yanında, erkeklerin şeriata göre, istedikleri sayıda cariyeliği kabul eden kadın köle alma hakları da vardı. Gerçi bütün yetişkinlerin evlenmesinin beklendiği bir toplumda eş bulma rekabeti ve çok eşliliğin getirdiği maliyetler tek eşliliği norm haline getirdi; ama yine de kocası tarafından üzerine kuma getirilmesi Müslüman Osmanlı kadınlarının en büyük korkusu olmaya devam etti. Çoğu zaman başka bir tek eşlilik türü olan cariyelik şeriat açısından tamamen kabul edilebilir bir şeydi. Bir cariyeden doğan çocuk, babası tarafından kabul edilirse meşru bir çocuk sayılıyordu ve kocanın ölümü üzerine anne daha önce kocası tarafından azat edilmemişse hemen hürriyetini kazanıyordu. Osmanlı hanedanının çoğalma pratiği de yüzyıllarca cariyelik kurumuna dayandı. Öyle görünüyor ki aileler uygun bir evlilik için gereken ölçütlere uygun davrandıklarında ve taraflar şeriata aykırı adetlerden ziyade İslami kurallara riayet ettiklerinde, evliliğin ömrü ve eşler arasındaki uyum yüksek oluyordu. Tabii gelin ve damadın hiçbir farklı beklentisi yoksa... Ne olursa olsun, Osmanlı toplumunda hiçbir kurum yoktu ki, bireysel bilinçlerdeki değişimin sebep olduğu bozulmaya evlilikten daha açık olsun.

Evlendikten sonra da çiftleri birçok sorun bekliyordu. Sağlık hizmetlerinin durumu ortalama yaşam süresini kısıtlıyordu. Osmanlı kentlerindeki zarif eski konakların kendileri için inşa edildiği aşikâr olan birçok nesli içinde barındıran geniş ailelerin sürekliliği öngörülebilir bir şey olmaktan çıkmış olmalıydı. Çocuklar gibi önemli bir konuda dahi, çocuk doğurmanın risklerinin büyük bir endişe kaynağı olduğu anlaşılıyordu. Çocuk sahibi olmayla ilgili tutumlar konusunda pek fazla bilgi olmasa da, resmî kaynaklar, oğullarının askere alınacağı korkusuyla kadınların çocuklarını düşürtmüş olduklarından şikâyet etmektedir. Çocuk doğurmanın tehlikeleri, insanların davranışlarını muhtemelen gelecekte askere alınma korkusundan daha çok etkiliyordu. Hiç değilse 1780'lerde, erkek hekimlerin, elit evlerindeki harem bölümlerine gözetim altında girmelerine izin veriliyordu, ancak yalnız ciddi hastalıklar için. Saraydaki harem dairesindeki doğumların hekim yardımıyla yapılmasına ise ancak bir yüzyıl sonra izin verilecekti. Bu dönemde Osmanlılar doğum sırasında ebelerden faydalanıyorlardı. Bir anlatıma göre, iki büklüm bir kocakarının yardımıyla çocuk doğurmak ihtimali, kadınların doğumu bir "felaket" olarak görmesine sebep oluyordu. Bu konuda şöyle bir nükte söyleniyordu: "Karnı burnunda olursa gebedir, burnu karnında olursa ebedir."[101] Nasıl olursa olsun, hem üretkenliği hem de doğurganlığı kadının aile içindeki statüsünü belirleyen temel faktördü. Aynı şekilde, ahlaki kusursuzluğu da (iffet ve ismet) onun diğer insanların gözündeki saygınlığını belirliyordu.

Toplum içinde bireyin yeriyle ilgili daha birçok şey söylemek mümkünse de bireyin kendini ifade etme imkânlarının sınırlı oluşu, şayet mahalledeki Kur'an

okullarının ötesine geçen eğitim olanakları daha yaygın olsaydı, bunun ne kadar büyük sonuçlara yol açacağını düşündürtmektedir. 1840'lardan itibaren daha çok sayıda erkek ve kızın eğitimlerinin gençlik yıllarına kadar uzanmasının etkisi sadece okuma yazma becerisi kazandırmakla sınırlı değildi. Bu öğrenciler yetişkin olarak kişiliklerini geliştirmeye başladıkları yıllara kadar eğitimlerini sürdürdükçe, okumak ve yazmak istedikleri şeyler de değişti. 1860'lara gelindiğinde, bu sürece hizmet eden modern yazılı basının ortaya çıkmasıyla birlikte, devrimci sosyo-kültürel dönüşümün anahatları da ortaya çıkacaktı.

İSLAMİ UYANIŞ

Sonraki kültürel tartışmaların sınırları bu dönemde henüz yeni çizilmeye başlanmışsa da, devrin koşullarına cevap verme ihtiyacı daha şimdiden bazı Osmanlıları dış dünya hakkındaki bilgilerini artırmaya, diğerlerini ise İslam'ın temel değerlerini yeniden incelemeye yöneltmişti. 1839 öncesinde birinci akım yönetici elitler arasında önemli sonuçlar doğururken, ikinci akım geç Osmanlı toplumundaki en büyük İslami uyanış hareketini meydana getirdi. Bu hareket hem merkezde hem de çevrede, hızla geniş bir destekçi kitlesi buldu; hâlâ da büyük bir etkiye sahip olmayı sürdürüyor.

Hareketin kurucusu Şeyh Halid (Mevlana Halid, 1776–1827) Osmanlı Kürdistanı'ndan çıkıp Halidiye-Nakşibendiye ismiyle bilinen bir reform hareketinin temelini attı. Halidiye'nin kökeninde Nakşibendî tarikatı içinde daha önce ortaya çıkmış olan Müceddidiye ismindeki bir reform hareketi vardı. Müceddidiye hareketinin iki dalgası daha önce İstanbul'a ulaşmış, ancak Halid'in yarattığı etkiyi yaratamamıştı.[102] (Renkli resimler arasında Nakşibendiye tarikatının kurucusunu zikreden dikkate değer bir pir levhası bulunmaktadır.)

Irak'taki Şehrezur kasabası yakınlarında bir Kürt olarak doğan Halid, orada ve Süleymaniye'de eğitim gördükten sonra Kadiri tarikatına ve muhtemelen başka tarikatlara girdi. O dönemde Irak Kürdistanı'nda Kadiriyye tarikatı hâkimdi.[103] İmam Rabbani olarak da bilinen ve ikinci İslami bin yılın "müceddidi" olarak büyük bir saygı gören Ahmed Sirhindi (ö.1624) tarafından kurulmuş olan Nakşibendiye-Müceddidiye'ye bağlı Şah Gulam Ali'den (Şeyh Abdullah el-Dihlevi, ö.1824) ilim tahsil etmek için Hindistan'a gitti. Şah Gulam Ali, Halid'e *hadis* ve *tefsir* gibi dinî ilimleri öğretmek için icazet verdi ve onu Müceddidiye'yi Kürdistan'da yayacak *halifesi* olarak tayin etti. Aldığı icazetler, Süleymaniye'ye döndüğünde, Halid'in tasavvufu yaymasına ve birçok sufi hareketinden hazzetmemelerine karşın hadis ve Kur'an çalışmalarındaki bilgiye saygı duyan katı ulemaya karşı konumunu muhafaza etmesine yardım etti. Halid'in dönüşü, bilhassa oradaki emir ve Kadiri şeyhi açısından, karışıklık çıkartıcı bir olaydı.

Geri kalan yıllarında (1811–1827) Halid muhalefetle karşılaştı ve birkaç kez Kürdistan'dan Bağdat'a, oradan Şam'a taşınmak zorunda kaldı. Hac yolunun

üzerindeki konumu Şam'ı Halid'in tarikatını yayması için stratejik bir yer haline getirmekteydi. Halid bir yerden bir yere göçtükçe, daha uzak yerlerde ve daha çok sayıda takipçi kazandı; yetmiş halifesi onun nüfuzunu İstanbul'dan Çeçenya'ya ve Java'ya kadar yaydı. Hem âlim hem de mutasavvıf olarak sahip olduğu etki, kendisine Sirhindi'yi yüksek bir mevkiye çıkaran unvana benzer bir şekilde "asrın müceddidi" unvanını kazandırdı. Onun çağrısına karşılık verenlerin çoğu tüccarlardı. Kürtler arasında temel bir İslami eğitimden geçmiş olan ve "kabile ayrılıklarını geride bırakmak isteyen" ve "yeni ortaya çıkmakta olan bir sınıfı temsil eden" genç kuşağa hitap etti.[104] O zamandan itibaren, ister tüccar olsun ister toprak sahibi, mülk sahibi unsurlar Halidiye'yi desteklediler ve bu tarikatın sosyal tabanını genişlettiler.

Halidiye-Nakşibendiye başarısını birçok faktöre borçluydu. Bunların başında kurucusunun ilmi ve karizması geliyordu. Müceddidiye'nin temel ilkelerinden biri olan şeriata sıkıca bağlılık, başka birçok tarikatın gevşekliklerini eleştiren ulemanın Nakşibendîlere destek olmasını sağladı. Halid'in hem yöneticilerin hem de uyrukların şeriata uygun yaşamaları yönündeki talebi, şeriatın gayrimüslimlere ve muhalif Müslümanlara da katı bir şekilde uygulanmasını içeriyordu; Sirhindi'ye kadar uzanan bu meseleler, Hıristiyan misyonerliğin Halid'in memleketi Kürdistan'da cemaatler arasındaki ilişkileri çoktan bozmaya başladığı ve Yunan ve Sırp milliyetçiliklerinin imparatorluğu tehdit ettiği 1820'lerde ivedilik kazandı.[105] Nakşibendiliğin "toplum içinde inziva" (*halvet der encümen*) prensibi, sadece ahiret işleriyle meşgul olan bazı tarikatların aksine, sosyal ve politik faaliyetlere katılmayı emrediyordu. Kürt emirleriyle çatışması, Halid'i onlara karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemeye yöneltti. Hızla büyüyen etkisi II. Mahmud'un kendisinden şüphe duymasına sebep olunca Halid, takipçilerine devlet için dua etmelerini emrederek bu şüpheleri yatıştırdı. Ayrıca, sadece ahiret işleriyle meşgul olan tarikatların veya Arap Vehhabiler gibi Osmanlı karşıtı grupların aksine, kurduğu hareketi İslam'ın en sağlam kalesi olan Osmanlı İmparatorluğu içindeki dinî uyanış ve siyasal bütünleşme gücü haline getirdi.

Sahip olduğu cazibenin temelinde Halidiye'nin manevi disiplini vardı.[106] Halidiler diğer Nakşibendîlerin şeriata ısrarla riayet edilmesi ve zikirlerinin sessiz olması prensiplerine kendilerine özgü başka vurgular eklediler. Halidiye'nin en ayırt edici uygulaması, müridin tefekküre dalarak şeyhinin kendi zihninde gördüğü tasviriyle irtibata geçmesi anlamına gelen *rabıta* idi. Halid, müritlerinin rabıta sırasında vekillerini veya halifelerini değil, sadece kendisini düşünmelerini emrediyordu. Bu ilke, bazı şeyhler kuralı ihlal edene kadar, tarikatın merkezî yapısını korumaya hizmet etti. Tarikatın başarısını sağlayan diğer uygulamalar arasında, Halid'in birçok vekil yetiştirmesi ve onları tarikatı yaymak için her yere göndermesi de vardı. Kadiri uygulamasının aksine, gönderilen vekil orada şeyh olup kendi *halife*sini tayin edebiliyordu. Bu uygulama tarikatın hızla yayılmasını çabuklaştırmakla birlikte, zamanla farklı alt kollarının kurulmasına da yol açtı. Ayırt edici özelliklerden biri, zikrin sadece sessiz yapılmakla kalmayıp, aynı zamanda çoğu kez bireysel olarak yapılmasıydı. Dolayısıyla Halidiye'nin,

bir toplantı yeri olarak tekkelerden faydalanması mümkünse de, esasen bir *tekke* işletmesine gerek yoktu.[107] Zamanla Halidiye, İstanbul'da diğer tarikatlardan daha fazla tekkeye sahip hale geldi; ancak ilginç bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti tekkeleri kapattığında (1925) tekkeler olmadan varlığını sürdürmeyi onlardan daha iyi başaran da Halidiye oldu.

Tarihsel koşullar da kimi zaman tarikatın lehineydi. Daha önceki Müceddidiye-Nakşibendiye mensuplarının İstanbul'daki varlığı Halidiye'ye yüksek mevkilerde dostlar sağlamaktaydı; ayrıca İstanbul'da çalışanlar arasında da tarikata sempati duyan Kürt göçmenler vardı. 1820'lerde yeniçerilerin ve heterodoks Bektaşi tarikatının ezilmesi Nakşibendilere yaradı.[108] II. Mahmud, önde gelen Müceddidiye mensubu devlet adamlarının desteğiyle, bazı Bektaşi tekkelerini yıktı, bazılarını Müceddidiye-Nakşibendiye mensuplarına devretti ve Bektaşi vakıflarına el koydu. Kontrolü altında olmayan her hareketten sakınan Mahmud, Şeyh Halid'in yerine geçecek halefinin seçimine müdahale etmesi ve Halidileri İstanbul'dan kovmasında görüldüğü gibi, zaman zaman Halidilere de rahat vermedi. Yine de Halidiler 1830'ların sonundan itibaren İstanbul'da önem kazandılar, Tanzimat Fermanı'nın metnini etkilediler ve kendi tarikatlarını İslam dünyasının batısında Nakşibendîlikle eşanlamlı hale getirdiler. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki düşmanca ortamda görüşleri yayılmaya başlayan Said Nursi'ye kadar Osmanlı topraklarında başka hiçbir İslami hareket Halidiye'yle karşılaştırılabilecek bir etkiye ulaşmadı.

DEĞİŞEN DÜNYA GÖRÜŞLERİ

Osmanlı elitlerinin dış dünya hakkındaki merakının uzun bir tarihi vardır. Bu, bilhassa kalemiye için geçerlidir.[109] Geleneksel kültürün dünyevi *adab* kolunu temsil eden kalemiye mensupları, vazifeleri gereği, coğrafya, tarih ve siyasal felsefe gibi konuları incelemek zorundaydılar. Bu kişilerin devlet içinde oynadıkları roller de zamanla genişledi. Dış ilişkiler ivedilik kazandıkça, bu tip meselelerin halledilmesiyle görevlendirilmeye başladılar. Bilhassa 1821'de Yunan İsyanı nedeniyle Osmanlı Devleti Avrupa dillerinde Rum tercümanlara dayanmaktan vazgeçmek zorunda kalınca, kalemiye mensupları Fransızca öğrenmeye ve diplomat olarak ön plana çıkmaya başladılar. Böylelikle dünyevi adab kültürü, doğal bir gelişim içinde ufuklarını Batı'ya doğru genişletti. Daha sonra toplum içindeki kırılma açısından tanımlanacak olan bir değişim, aslında bir başkalaşım şeklinde başladı.

1838 Ticaret Anlaşması'nın ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın ardındaki fikirler, dış dünya anlayışındaki gelişmenin sonuçlarını göstermektedir.[110] Bununla birlikte, Osmanlı diplomatlarının görev yaptığı başkentlerdeki fikirler birbirinin aynı değildi. Gerçi büyük ihtimalle bu ayrımlar onlara Avrupalılara olduğu kadar açık bir şekilde görünmemekteydi, ama yine de Osmanlı elçilerinin deneyimlerinden elde ettikleri sonuçları farklılaştırmaya yetiyordu. Viyana'ya gönderilen iki elçinin yazdıkları bu noktayı kanıtlamaktadır. Ebu Bekir Ratib Efendi 1791–1792, Sadık

Rifat Paşa ise 1837–1841 ve 1842–1843 yıllarında Viyana'da elçilik yaptı. Bunlar Avrupa modernitesini keşfettiler ve kendi yurttaşlarına açıkladılar. Ayrıca Avrupa tipi modernlikte Osmanlı'nın hayati çıkarlarıyla ilgili fikirleri keşfedip Osmanlı ve daha sonra Türk devlet adamlarının peşine düşecekleri hedefleri oluşturmaya başladılar.

III. Selim, Nizam-ı Cedid'i yürürlüğe sokmaya hazırlanırken 1791-1792'de Berlin ve Viyana'ya elçiler gönderdi. Bu elçiler görev yaptıkları ülkeler hakkında öğrenebilecekleri her şeyi öğrenip İstanbul'a rapor edeceklerdi. Elçilerin gönderdiği raporlar her ikisinin de aynı talimatları almış olduğunu gösteriyordu. Raporlarda görev yaptıkları ülkenin posta sistemi, ekonomi politikası, ordusu ve askerî tedarik sistemi hakkında bilgiler vardı. Konular aynı olmakla birlikte, raporları yazanların yaklaşımları birbirinden farklıydı. Ahmed Azmi Efendi, daha sonra yirmi küsur sayfa halinde basılacak olan kısa bir rapor yazmıştı. Ratib'in raporu ise basılmış olsaydı beş yüz sayfayı bulabilecek kadar uzundu. Buradan çıkan kaçınılmaz soru Ratib'in bu kadar uzun bir raporu beş aylık elçilik süresinde (Şubat-Temmuz 1792) nasıl yazabildiğidir. Bu sorunun cevabı başlı başına ciddi bir hikâyedir.[111] Ratib'in eseri, tahmin edileceği gibi, acele yazıldığını gösteren işaretlerle doluydu. Yine de Ratib genellikle anlattığı olay ve hikâyeler aracılığıyla önemli öneriler geliştiriyordu.

Gezdiği askerî kurumlardan biri üniforma, silah ve diğer temel askerî malzemelerin üretilip depolandığı bir askerî fabrikaydı. Ratib'in üzerinde durduğu ayrıntılar arasında dizi dizi depolar, her bir malzemeden yüz binlercesinin yerleştirilmiş olduğu ve her sıranın sonunda malzemeler hakkında bilgi veren etiketlerin bulunduğu raflar, işçilerin üretim yaptığı tezgâhlar ve muvazzaf subayların Ratib'e içinde her bir malzemenin mikyaslı resimlerinin bulunduğu büyük bir kitap gösterdikleri bir büro vardı. Söylediğine göre Ratib küçük ayrıntılara ilgi göstererek ve sistemlerini (*nizam*) takdir ederek onları şaşırtmıştı. Resmî ziyaretlerinde Ratib ne kadar çağdaş bir adam olduğunu göstermeyi seviyordu. Bunun için yardımcı kişilere danışmadan bilmesine imkân olmayan (çünkü hiçbir Avrupa dilini bilmediği aşikârdı) kitap ve olgulardan bahsediyordu.

Bu tip anlatılarının amacı sefaretnamesinin Avusturya ordusuyla ilgili kısmına yazdığı mukaddimelerden birinde açıkça kendini göstermektedir. Burada Ratib kıssadan hisse çıkarmak için askerî "tarih"i istismar eder. IV. Mehmet döneminde bile (1648–1687) Osmanlıların yanlarına hiçbir müttefik almaksızın aynı anda beş devletle savaşabildiğini söyler. O sıralar Avusturya yeni kuvvet ve silahlar geliştirmeye ve mühendislik bilimini savaş sanatına uygulamaya başlamıştır. Ratib Osmanlı'nın ordusuna düzen ve kanun (*vaz'-ı nizam-u-kavanin*) getiren ilk devlet olduğunu söyleyerek sözlerine devam eder. Ne var ki sonraki padişahlar bu mirası ihmal etmiş, sonra da eski kuvvetler sadece ismen var olmaya başlamıştır. İkinci Viyana Kuşatması'nda bile (1683) Osmanlı kuvvetlerinin disiplini Avusturyalıları hayrete düşürmüştür. Yazdıklarına bakılırsa Avusturyalı

subaylar, kendisine, köylüler arasından (*reaya*) asker toplama ve subay yetiştirme sistemlerini Osmanlı uygulamasından aldıklarını söylemişlerdir. Başka bir yerde Ratib Avusturya'nın mevcut askerî sistemini Nizam-ı Cedid olarak adlandırmaktadır. Askerlik bilimi hakkındaki bilgisini gözler önüne serdiği sırada, Avusturyalıların, bütün bunları bildikleri halde Osmanlıların neden askerlik alanında reform yapmadıklarını sorduklarını ekler. Ratip bazı olguları birbirine karıştırmış olabilir, ama bunu belli bir amaç için yaptığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki; şayet Avusturyalılar Osmanlıların yöntemlerinden faydalanarak yeni düzenlerini kurmuşlarsa, Osmanlılar da başlangıçta kendilerinin olan şeylerin güncellenmiş şekillerini ödünç alarak kendi yeni düzenlerini kurabilirler. Bu açıdan bakıldığında, Selim'in İstanbul'da Nizam-ı Cedid'i ilan etmesinden bir yıl önce yazılan ve muhafazakâr tepkiyi engellemeyi amaçlayan Ratib'in "tarih"i, geçmişi kaydetmekten ziyade, geleceği teşhir etmektedir.

Bu tip düşüncelerin altında, Osmanlı ve Avrupa'daki uygulamalar arasındaki farkı azaltmanın Osmanlı çıkarlarını koruyabileceği iması bulunmaktadır. Yine bu farkların azaltılmasının şu veya bu Avrupa devletinden ziyade sistematik olarak Avrupa'nın bütünü için geçerli olduğu da ima edilmektedir. Birtakım başka sefaretname yazarları da bu düşünce çizgisini takip ettiler. Daha 1763'te Berlin'deki Ahmed Resmi Efendi güç dengesi diplomasisini tarif ediyor, daha sonra da Avrupa diplomatik sistemine katılmak gerektiğini savunuyordu. Osmanlı aydınlarının Avrupa kökenli kamu hukuku fikirlerini yayması, III. Selim'in 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal ettiğinde neden cihad ilan etmekle yetinmeyip bu işgalin uluslararası hukuka aykırı olduğunu iddia ederek Fransa'ya karşı Avrupalı müttefikler aradığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.[112]

1837'de Viyana elçisi Sadık Rifat Paşa bu anlayışı Osmanlıların Avrupa ittifak sistemine (*Concert of Europe*) kabul edilmesini talep etmeye dek götürdü.[113] 1837'de bu, Türkiye'nin 1987'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üyelik başvurusunda bulunmasına denk bir olaydı. İslam düşüncesi hakkındaki bilgisi sağlam olan Sadık Rifat, yurttaşlarına Avusturya siyasal düşüncesinin ne tip imkânlar sağladığını ustaca açıkladı. İlk olarak Avrupalı devlet adamlarının savaş yerine barış ve refahı tercih ettiklerini ve uluslararası düzenin bozulmasından kaçındıklarını vurguladı. Avrupalı devletler uyruklarının nüfus ve zenginliklerinin artmasına destek olarak çıkarlarını ileri götürüyorlardı. Bunu yapmak için can, mal ve ırz güvenliği şarttı ve bu da halis Müslümanlar arasında zaten itibar görmekte olan temel özgürlüklerin hayata geçirilmesine bağlıydı. Sadık Rifat, İslami prensiplerle Avrupa standartlarının ortak olduğunu ileri sürerek, bir hamlede, muhafazakâr Müslüman muhaliflerin olası saldırılarına karşı tedbirini önceden almış oluyordu. Ona göre "millet ve memleket, devlet için yaratılmış olmayıp, belki de tersine... âlemin hükümdarları tebaalarını korumak ve memleketlerini imar etmek üzere Allah'ın lûtfuna nail olmuşlardır." Hükümet, insanların kalplerini kazanmak için insan haklarına (*hukuk-i insaniye*) saygı göstermeliydi. İslam'da her şeyin Allah'ın

iradesine bağlı olduğu kabul edilir. İnsanlar bunu değiştiremezler; yine de iradelerini kullanabilecekleri kendilerine ait bir eylem alanı vardır. Sadık Rifat Paşa'ya göre Avrupalılar genel olarak inanç ve ibadetlere saygı duymakla birlikte faydalı politikalar oluşturmak için akla başvuruyorlardı. Bu açıdan Sadık Rifat da adil bir düzeni hayata geçirmek için aklın kullanılmasını meşrulaştırmak amacıyla İslam ilahiyatına başvurdu.

Bu temelde Sadık Rifat, *Rechtsstaat*, yani "hukuk devleti" kavramı üzerinde durdu. Bu kavram İngilizlerin "hukukun egemenliği" fikrinin Alman karşılığı sayılabilir. Aradaki büyük fark şuydu ki, güçlü, hatta otoriter devlet Almanca konuşulan ülkelerde hayatın bir gerçeğiydi. Bireylerin hakları korunacaksa, bu, İngiliz liberallerinin "küçük devlet" anlayışı çerçevesinde değil; güçlü devletler altında gerçekleşmeliydi. Otoriter devletin daha baştan verili olduğu bir ortamda, bireysel haklarla otoriter bir devlet arasında bir denge sağlamak ne kadar zor olursa olsun, insan hakları savunucuları bunu görmezden gelemezdi. Sadık Rifat haklarla ilgili fikirlerini geliştirirken Avusturyalı devlet memurlarının statüsünü ele aldı. Diğer Osmanlı diplomatları gibi o da Avrupa'daki insan hakları standartlarının nasıl kendi çıkarlarına da hizmet edeceğini keşfetmişti. Avusturyalı memurlar çok daha geniş bir emniyete sahiptiler, görevden alındıklarında Osmanlı memurlarının kul statüsünde olmalarından kaynaklanan korkunç sonuçlarla karşılaşmıyorlardı. Sadık Rifat ve Mustafa Reşid meslektaştı ve Gülhane Fermanı'ndaki felsefi kısımların Sadık Rifat Paşa'nın fikirlerini andırması hiç de rastlantı değildi.

Avusturya ve Osmanlı imparatorlukları, ayrıca önemli siyasal sonuçları olan başka bir özelliği de paylaşıyorlardı. Her iki devlet de tebaa ile devlet arasında ikili bir ayrımdan ziyade, farklı etnik ve dinsel toplulukların ara düzey olarak hesaba katılmasını gerektiren üçlü bir ayrıma dayanıyordu. 1830'lar itibariyle, etnik ve dinsel farklılıkların siyasallaşması gerek kolektif gerekse bireysel hakları her iki imparatorluk açısından bir mesele haline getirmekteydi. Sadık Rifat Avrupa krallarının halklarını ve "ülkelerini geliştirmelerinden" (*imar-ı memalik*) bahsederken çoğul kullanıyordu. Bu nokta Gülhane Fermanı'nda ve daha sonraki politikalarda da karşımıza çıkmaktadır.

Sadık Rifat, ayrıca devletlerin içte ve dışta düzene ihtiyacı olduğunu vurgulamaktaydı. Osmanlıların girdiği savaşlar, uzun zamandan beri saldırı değil, savunma amaçlıydı, ama yine de büyük bir maliyet oluşturuyorlardı. Bunu düzeltmenin tek yolu Avrupalı güçler arasında geçerli olan "milletlerarası hukuka (*hukuk-ı düveliye*) dahil olmak" idi. Avrupa'da 1815'te barışın yeniden sağlanmasından beri her Avrupalı devlet diğerinin toprak bütünlüğünün kefili haline gelmişti. Avrupa'da iki tür "hukuk-i hükümet" vardı: hukuk-ı "müstakille-i hususiye" ve hukuk-ı "müştereke-i umumiye".[114] Bu ifadeler kamu hukukuna ve onun iç ve dış alanına işaret ediyordu. Kamu hukukunun hem iç hukuku hem de dış, yani milletlerarası hukuku içine aldığı fikri, 1838 Ticaret Anlaşması ve 1839 Gülhane Fermanı'nın neden Avrupalı güçlerin Mısır krizini İstanbul lehine çözmek üzere

duruma müdahale ettikleri 1840 Londra Konferansı'nın ön koşulları olduğunu açıklamaktadır.

Sadık Rifat Paşa'ya göre Osmanlıların bu hukuk sistemine katılması hayati önem taşıyordu. Din farklılığı bir engel olamazdı, zira Avrupa ülkelerinde de birçok farklı inanç bulunmaktaydı. "Medeniyet sistemi" (*usul-i sivilizasyon*) Osmanlı topraklarında geliştikçe, Osmanlılar bu hukuk sistemine kabul edilecek ve krizler görüşüp danışarak çözülecekti. Yirmi yıl daha "harp kapısı" Osmanlılara kapalı kalacaktı. Kırım Savaşı sona erdikten sonra imzalanan Paris Anlaşması (1856) Osmanlı İmparatorluğu'nu kâğıt üzerinde Avrupa ittifak sistemine kabul ediyordu. Ancak Sadık Rifat Paşa'nın öngördüğü Avrupa'yla bütünleşme sürecinin daha uzun bir yol katetmesi gerekecekti.

ELLİ YILLIK KRİZ VE REFORM

1768 Rus Savaşı ve 1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir hızlı değişim dönemine girmesinin ve Osmanlı'nın iç sorunlarıyla Avrupa meseleleri arasındaki bağlantının sıkılaşmasının zeminini hazırladı. Bu eğilimler 1830'lardaki Osmanlı–Mısır krizleri sırasında başka bir tehdit edici zirveye tırmandı. Az rastlanır özelliklere sahip iki padişah, III. Selim ve II. Mahmud, bu tehdide yeniden merkeziyetçiliğe dönerek ve savunma amaçlı bir modernleşmeyi hayata geçirerek cevap verdiler.

Osmanlılar reform ihtiyacının öncelikle askerî alanda söz konusu olduğunu düşündüler. Ne var ki, başka devletler gibi onlar da hızla fark ettiler ki, askeriyenin düzeltilmesi devletin bir bütün olarak dönüştürülmesini gerektiriyordu. Bu da Osmanlı ekonomisi, toplumu ve kültürü dönüştürülmeden mümkün değildi. Değişimin hız kazanması ve reformcu politikanın oluşturulması için geleneğe boyun eğmekten vazgeçip rasyonelleşmeye ve geleceği planlamaya dönük temel bir dönüşüm gerçekleştirmek şarttı. Selim'in Nizam-ı Cedid programı, bu açıdan, Osmanlı politikasında Avrupa Aydınlanması'nın *esprit de système*'ine denk düşen bir yön değişikliğini ifade ediyordu. Selim'in reformlarının bazıları taklitçiydi; birçoğu da kök salamadı. Yine de bir bütün olarak reform davası bu dönemde iyice yerleşti, çünkü hem hizmet koşullarının değişmesini isteyen belli başlı devlet adamlarının sınıf çıkarlarına hitap ediyor, hem de imparatorluğun hayati önemdeki güvenlik çıkarlarına hizmet ediyordu. Bunlar olup biterken, yeni ekonomik ve sosyal değişim güçleri imparatorluk içinde bir araya geldi. Yüzyılın en etkili dinî hareketi, Osmanlı'nın yeniden canlanmasına sadece Batı'ya yönelik yeni yaklaşımların değil, modernliğe dair yeni İslami açılımların da yön vereceğini garanti etmekteydi.

2

TANZİMAT

II. Mahmud'un 1839'da ölümüyle birlikte, kısaca Tanzimat (Reformlar) olarak bilinen yeni bir dönem başladı. Önceki bölümde tartışılan Nizam-ı Cedid'deki *nizam* sözcüğü ile aynı Arapça kökten gelen ve bu kökün ettirgen çatısı veya pekiştirilmiş biçimi olan *tanzimat*, "nizam verme" ve böylelikle reformun kapsamını genişletip hızını artırmak anlamına geliyordu. 1876'ya kadar Osmanlı tahtına III. Selim veya II. Mahmud kadar belirleyici öneme sahip bir padişah çıkmamıştı. Bu dönemde reform girişimlerinin kaynağı saray değil, *Bab-ı Âli*'ydi. Avrupalılar, Fransızcaya *Sublime Porte* şeklinde çevirdikleri *Bab-ı Âli*'yi, ayrım gözetmeksizin Osmanlı hükümetinin bütünü için kullandılar; hâlbuki bu sözcük aslında hariciye ve dahiliye nazırlıklarını ve birçok önemli şûrayı da içine alan sadaret binasına işaret etmekteydi. *Bab-ı Âli*'deki önde gelen devlet adamlarından biri olan Fuad Paşa devrin kaçınılmaz önceliğini şu şekilde ifade ediyordu: "İslam, yüzyıllardır kendi muhitinde mükemmel bir terakki vasıtası oldu. Bugün ise geri kalmış bir saate benziyor, bu saati kurmak gerek."[1] Fuad, modernliğe ayak uydurmak için saat kurma benzetmesine başvuran son Türk değildi.

Krizler sürekli olarak bu dönemi kesintiye uğratıp durdu. En ağır krizler Osmanlı-Mısır çatışması (1839-1841), Kırım Savaşı (1854–1856) ve Rus-Türk Savaşı (1877–1878) sırasında yaşandı. Yine de reformcuların imparatorluğu savunma ve güçlendirme çabaları durmadan genişledi ve yoğunluk kazandı. İmparatorluk emperyalizm çağının Avrupa modernliğiyle daha fazla meşgul oldukça eski dengeler bozuldu ve bütün sosyo-ekonomik düzeylerde (örneğin etnik ve dinî topluluklar, sosyal sınıflar, akrabalık ağları ve bireyler düzeyinde) yeni güçler ortaya çıktı. Patlak veren uluslararası krizlerin birbiri ardına sökün etmesi, hem ekonomik üretimde, bireysel kimlikte ve sınıf oluşumunda derin dönüşümlere yol açtı, hem de siyasetin kişi merkezli hizipçilikten sorun temelli hareketlere yönelmesine ve Osmanlı kültüründe devrimci bir değişimin başlamasına sebep oldu. 1876'ya gelindiğinde Tanzimat reformları ve bunların sebep

Bab-ı Âli, Soğuk Çeşme kapısı (sol üstte) ve binanın Haliç'e bakan uzun cephesinin orta kısmı (sağ altta). (Abdullah Frères, Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraflar Bölümü, II. Abdülhamid Koleksiyonu, 3b29079u ve 3b29069u.)

olduğu tepkiler, geç Osmanlı tarihinin içinden çıkan iki büyük değişim akımı arasındaki ayrımı daha da belirginleştirdi.

İlerleyen sayfalarda, siyasal sorunlar, reformcu politika, ekonomik ve sosyal değişim ve devrin bilhassa Namık Kemal (1840-1888) tarafından temsil edilen devrimci kültürel önemi incelenerek bu görüşler örnekleriyle açıklanacaktır. Edebî üretimin modern şekilleri bu dönemde başlayıp bundan sonra da devam ettiği için, edebiyat uzmanları 1876'dan çok sonra üretilen eserleri dahi Tanzimat edebiyatı olarak tanımlarlar. Bu edebî süreklilik ne kadar önemli olursa olsun, Osmanlı siyasi tarihinde Tanzimat dönemini tanımlayan olgunun iktidar merkezinin değişmesiyle ilgili olduğu gerçeğini değiştirmez. İktidar, 1839'da saraydan *Bab-ı Âli*'ye, 1876'da ise yeniden saraya geçmişti.

KRİZ VE KÜÇÜLME

Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nu "Avrupa'nın hasta adamı" (ki bu dönemde bulunmuş bir ifadedir) olarak kabul eden görüşler, Tanzimat'ın dinamizmiyle ciddi şekilde çelişir. Krizler reforma yol açtığından, hızlanan değişim, dağılma ve dinamizm arasında sistemli bir ilişki yaratıyordu. Krizlerin gerektirdiği reformlar, hem yabancı güçler hem de gittikçe bilinçlenen tâbi halklar arasında yeni taleplerin doğmasına yol açıyordu.[2] Tehlike bazen diğer zamanlara göre daha büyük oluyordu. Tanzimat dönemi imparatorluğun varlığının on dokuzuncu yüzyılda hiç

olmadığı kadar tehlikeye düştüğü bir zamanda başladı ve yine böyle bir zamanda sona erdi.

24 Haziran-3 Temmuz 1839 tarihleri arasında, Mısırlılar Nizib'de Osmanlıları bozguna uğrattılar, II. Mahmud öldü ve donanma komutanı Osmanlı donanmasıyla birlikte Mısır tarafına geçti. Avrupa güçlerinin çok taraflı müdahalesi bir sonraki yıl durumu tersine çevirdi. Yürüttükleri müzakereler sayesinde Avrupa'nın desteğini sağlamayı başaran Osmanlı diplomatları, Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları haline geldiler. Mehmed Ali ise yıllık vergi ödemek ve Osmanlı egemenliğini kabul etmek şartıyla Mısır valiliğinin, öldüğünde oğullarına geçmek üzere, kendisinde kalmasıyla yetinmek zorunda kaldı. Her ne kadar imparatorluk hayalleri suya düşmüş olsa da, Mehmed Ali, kendi ailesinin, özerk bir siyasal birim haline gelmesini sağladığı Mısır'daki nüfuzunu pekiştirdi.

Mısır krizi yatışırken, bu kez, daha önce Mısır yönetimi altında bulunan Girit ve Lübnan'da Tanzimat'ın ilk yıllarının en önemli iki krizi ortaya çıktı. Mısırlılar Girit'i 1825'te işgal etmişlerdi ve burası ancak 1841'de yeniden Osmanlıların eline geçti. Ada nüfusu Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşuyordu. Gelgelelim, buradaki yüzlerce yıllık simbiyotik, hatta değişken dinî kimlikler örüntüsü, Rus tahriki sonucunda patlak veren 1770'teki Müslüman karşıtı isyandan bu yana yerini kutuplaşmaya bırakmaya başlamıştı.[3] Mısırlılar adadan ayrılınca Girit Hıristiyanları yeniden Osmanlı egemenliğini kabul etmek yerine bağımsız Yunanistan'la birleşmek istediler.

Adada Tanzimat reformlarını hayata geçirme yönündeki çabalar toplu katliamlar ve cezalandırıcı seferlerden oluşan bir döngüde içinden çıkılmaz hale geldi ve nihayet 1866'da büyük isyan patlak verdi. Girit 1913'e kadar Osmanlı egemenliği altında kaldı, ama belli belirsiz bir bağlılıktı bu.

1841 ve 1860'taki Lübnan krizleri, gerek söz konusu toprakların Mısır'dan Osmanlı'ya geçişi gerekse dinî kimliklerin değişimi ve uluslararası müdahaleler açısından Girit'teki duruma benziyordu. Yine de Lübnan'ın kültürel özellikleri Girit'ten farklıydı. "Lübnan" ve "Suriye" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki idari sınırlarla örtüşmeyen coğrafi ifadelerdi. Lübnan, Suriye'nin kıyı bölgesinde yer alıyordu. Trablus'un kuzeyinden Beyrut'un güneyine doğru Lübnan kıyılarına paralel uzanan Lübnan sıradağları veya Lübnan Dağı (*Cebel-i Lübnan*) bölgenin en ayırt edici topografik unsurlarından birini oluşturuyordu. Geçmişte zayıf bir şekilde Osmanlılara bağlı olan Cebel-i Lübnan çok dinli bir nüfusa sahipti. Uzun zamandan beri Roma'ya bağlı tarihsel bir Doğu kilisesi olan Marunî Hıristiyanları, Lübnan sıradağlarının bilhassa kuzey kısmında yoğundular, bununla birlikte Dürzîlerin egemenliğindeki güneyde de vardılar. İslami kökenli bir mezhebe mensup olan Dürzîler, Lübnan sıradağlarının güney kısmında ve Güneybatı Suriye'nin diğer kısımlarında yaşıyorlardı. Bununla birlikte, geçmişte buradaki sosyo-politik düzeni tanımlayan unsur, dinden ziyade sıradan insanlarla (*ahali*) elitler arasındaki tabakalaşmaydı. Elitlere kelime anlamı "yaşlı kimseler" olan şeyhler veya

vergi tahsildarı anlamındaki Osmanlıca bir sözcük olan *mukataacılar* deniyordu. Pratikte Lübnan din temelinde değil, belli ailelerin belli bölgelerin denetimini miras yoluyla devraldıkları bir "şecere coğrafyası" temelinde bölünmekteydi.[4] Elit aileler birbirleriyle ittifak içine giriyor ve daha alt sınıftan olanlarla dinî ayrımları aşan himaye ilişkileri kuruyorlardı. En yüksek konuma sahip olan Şihab ailesinin Hıristiyan ve Müslüman kolları vardı. Şihablar ve diğer elit aileler dinî topluluklar arasında aracılık yapıyor ve tarafsız bir şekilde dinî kurumları destekliyorlardı. Bunun sonucunda ortaya çıkan denge, şayet Lübnan kendi haline bırakılsaydı, uzun bir dönem istikrarını koruyabilirdi; bununla birlikte herhangi bir darbeye maruz kaldığında da hızla bozulması muhtemeldi.

Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yeni gerilimler dengenin bozulmasına yol açtı. Hem Katolik hem de Protestan misyonerler bu dönemde Lübnan'da etkin hale gelmişlerdi. Avrupalı yazarlar ve seyyahlar da Kutsal Topraklar'ın bir parçası saydıkları bu bölgeyi ziyaret ediyor ve burada yaşayanların algılayışlarından oldukça farklı bir şekilde cemaat ayrımlarına işaret ettiğini düşündükleri "kabile" ihtilafları temelinde kutuplaşmış bir Lübnan tablosu çiziyorlardı. Mısır'ın işgali (1831–1840) eski dengeyi daha da bozdu. İbrahim Paşa Müslümanların yanı sıra Hıristiyanları da askere aldı. Bazı Dürzîler padişaha sadık kalarak ayaklanınca, İbrahim Dürzîlere karşı Marunîleri kullandı. Ortak Osmanlı-Avrupa müdahalesi İbrahim'i Suriye'den sürüp çıkardığında, Dürzî ve Hıristiyan asiler ona karşı birleşmiş durumdaydı. Bundan sonra Lübnan'ın eski dengesi bir daha yeniden kurulamadı. Marunîler ve Dürzîler arasındaki ilk ciddi çarpışma 1841'de meydana geldi. Avrupalı güçler, bu modern çatışmaları yanlış okuyup "ezelî" nefretlere dayandığını sandıklarından farklı tarafları desteklediler. İşin garibi, tam da Osmanlıların Tanzimat Fermanı'ndaki vaatlerinin kapsamına ayrım gözetmeksizin Müslümanları ve gayrimüslimleri almaya giriştiği sırada, Avrupalılar Hıristiyanlar adına duruma müdahale etmeye başlıyorlardı.[5] Osmanlılar egemenliklerini savunmak zorundaydılar. Osmanlıların 1842 ve 1845'te bir yandan Avrupa'nın taleplerini karşılarken, bir yandan da merkezî kontrolü yeniden tesis etmeye dönük girişimleri, "Hıristiyan" ve "Dürzî" bölgelerini kuzey ve güney olmak üzere birbirinden ayırmalarına ve diğer dinî cemaatler için her iki bölgede de hantal temsil biçimleri getirmelerine yol açtı.

Cemaat ayrımlarına ilişkin yeni fikirler halkın bilincine yerleşirken, ki misyoner eğitimi bu süreci hızlandırıyordu, 1859 civarında kuzeyde başlayan bir köylü hareketi de Lübnan siyasetine sınıf tabanlı bir eylemcilik boyutu ekledi. Marunîlerin egemen olduğu bir kuzey bölgesinde, Tanyus Şahin liderliğindeki köylüler kendi Tanzimat anlayışlarını ortaya koyarak "kitlelerin çıkarlarını" (*maslahatü'l-cumhur*) savunma adına elitlerin ayrıcalıklarına son verilmesini talep ettiler ve eşitlik istediler.[6] İsyan güneydeki karışık bölgelere kadar yayıldı, buradaki isyancılar Dürzî kontrolündeki bölgelerde baskı altında olduğu iddia edilen Marunî kardeşlerine yardıma gittiler. Çatışma genişleyerek tam anlamıyla bir

cemaatler arası savaşa dönüştü. Ezelî nefretleri ifade etmeyen, yeni nefretler yaratan bir savaştı bu. 1860'ta bu savaştan zaferle çıkan Dürzîler, Hıristiyan isyancılarla işbirliği yapan Müslüman eşrafı bile katlettiler. Marunîler kesin bir yenilgiye uğradılar. Güvenli bir sığınak arayan mültecilerin kaçışı, bölgenin bazı kısımlarını "arındırdı" ve karışık nüfuslarıyla gelişip serpilmiş olan bu yerleri tenhalaştırdı.

1860'ta Lübnan'daki olayların haberleri Şam'a ulaştı ve Müslümanların Hıristiyanlara karşı şiddet uygulamasına zemin hazırladı. Burada da çatışmaları besleyen sebepler derinlerdeydi ve reform ve sosyo-ekonomik değişimin farklı topluluklar üzerindeki farklı etkilerinden kaynaklanıyordu. Avrupalı güçler ortak bir diplomatik girişimde bulundular ve Fransız birlikleri Lübnan'a çıkarma yaptı. Dürzî ve Hıristiyan eşraf, 1860'ta, halkın şikâyetlerini görmezden gelen şartlar üzerinde anlaşarak barış yaptılar. Osmanlılar Lübnan için yeni bir idari düzenleme getirdi ve 1861'de Avrupalı güçlerle bu konuda anlaştılar. Yeni düzenleme 1842'deki bölünmeye son veriyor ve Cebel-i Lübnan'ı tek bir idari birim (*sancak* veya *liva*) haline getiriyordu. Lübnan sancağının başında Lübnanlı olmayan bir Hıristiyan *mutasarrıf* bulunacak ve ona bütün dinî toplulukların temsilcilerinden oluşan bir idare meclisi yardım edecekti. Lübnan'a belli özveriler karşılığında nispi bir istikrar getiren bu sistem, mezhepçiliği Lübnan siyasetine iyice yerleştirdi ve kalıcı hale getirdi. Bununla birlikte elitlerle himaye altındakiler arasındaki eski tip ilişkiler yeni mezhepçilik içinde de varlığını sürdürdü. Marunî köylü isyancıların 1860'ta ayaklanmayı Güney Lübnan'a yaymalarından sonra, Dürzîler onları her yerde bozguna uğratmışlardı; yine de 1861'deki yeni sistem Marunîlerin ve onların Fransız koruyucularının zaferine hükmetti.[7]

1860'ta Şam'da mezhepçi şiddet patlak verdiğinde, büyük ölçüde ulema ve tüccarlardan oluşan mahalli liderler durumu kontrol altına almayı başaramadılar. Olayların ardından Şam'da cezalandırma yapan Osmanlılar, bilhassa eşrafa karşı sert davrandılar ve birçoğunu uzun süreli sürgüne gönderdiler. Böylelikle yeniden yapılanmış bir elit ortaya çıktı ve Osmanlı egemenliğinin sonuna dek kent yaşamını ve Şam'ın devletle ilişkilerini idare etti. Öncelleriyle karşılaştırıldığında yeni Şam ileri gelenleri, Tanzimat reformlarının uzaklaştırdığı ulemadan daha az, tarımsal ekonomideki gelişmelerden çıkar sağlayan ve genişleyen Osmanlı hükümeti içinde makam sahibi olma fırsatlarını değerlendiren toprak sahiplerinden daha çok temsilci içeriyordu.[8]

Girit ve Lübnan'daki kriz yılları sırasında, imparatorluk başka yerlerde de yeterince sorunla karşı karşıyaydı. Balkanlar'da Bulgaristan on iki küçük çapta ayaklanma (1835-1876) yaşamasına karşın ekonomik olarak gelişti. Bosna'da mahalli toprak sahipleri 1851'e kadar egemen konumunu sürdürdü ve Tanzimat reformlarının hayata geçirilmesini o zamana kadar geciktirdi.[9] Balkanlar'daki en önemli sorun, 1829'dan 1834'e kadar Rus işgali altında kalan, bu tarihten sonra da Osmanlı ve Rusların ortak vesayeti altında bulunan Romanya'daki Eflak ve Boğdan prenslikleriydi. Rumen milliyetçileri birlik istiyorlardı. Romanya,

Topkapı Sarayı'nda Bayramlaşma. Osmanlı devlet adamları padişaha saygılarını sunmak üzere kıdem sırasına göre toplanmışlar. Saltanatın İslami meşruiyetini ve padişahın benzersiz konumunu ifade eden bu bayramlaşma (muayede) Ramazan ve Kurban bayramlarında gerçekleşiyordu. (Kostantin Kapıdağlı, Topkapı Sarayı Müzesi).

III. Selim. Kostantin Kapıdağlı, 1803. (Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul).

II. Mahmud, padişah tasvirinde eski ve yeni. Padişahların portrelerinden oluşan tomar (solda) II. Mahmud'u geleneksel bir padişah olarak sunuyor. *Tasvir-i hümayun nişanı* ise onu Avrupa tarzında üniformaların kabul edilmesinden sonraki haliyle resmediyor; zincir nişanın boyna takılmasına imkân sağlıyor. (Her ikisi de anonim, reprodüksiyonların ölçeği aynı değil, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul).

Fesin kabul edilmesinden önce II. Mahmud'un yeni ordusu, 1826. Askerler yeni üniformalar giyiyor ve başlarında şubara denilen şapkalar var. (Vinkhuijzen askeri ünüformalar koleksiyonundan, Genel Araştırmalar Bölümü, New York Belediye Kütüphanesi, Astor, Lenox ve Tilden Vakıfları).

Yeni üniforma giymiş ve fes takmış askerler. Fransızca resim altı yazısında hatalar var. Doğru olan Osmanlıca'sında padişahın ismi doğru biçimiyle Mahmud olarak geçiyor ve resmin pantolon ve setrenin kabul edilmesinden sonra askerleri resmettiği belirtiliyor. (Mahmud Şevket Paşa, *Kıyâfet*, Nadir Kitaplar ve Yazmalar Kütüphanesi, Ohio Eyalet Üniversitesi Kütüphaneleri).

Nakşî tacı şeklinde bir pir levhası. Hattat Mustafa Hilmi, tarikatın kurucusuna hitaben yazılmış şu münacattan simetrik bir derviş tacı resmi oluşturmak için müsenna hattıyla bu şaheseri yaratmış: *Yâ Hazret-i Şâh Muhammed Bahâeddîn Nakşibendî El-Buhârî kuddise sirruhu'l-âlî.* Buna benzer eserler dindar Müslümanların el yazması kültürünü neden tatmin edici buldukları ve matbaadan faydalanmakta neden o kadar acele etmedikleri konusunda bir fikir vermektedir. (Tarih 1249 hicri/1833-1834, 58 x 38 cm; Klasik Türk Sanatları Vakfı'nın izniyle, Üsküdar, İstanbul).

Ahmed Midhat ve Fatma Aliye. Fatma Aliye edebiyat hayatında Ahmet Midhat'ın himayesindeydi. Bazen günde bir kereden fazla olmak üzere mektuplaşıyorlardı. 2009 yılında Fatma Aliye'nin bir resmi yeni 50 Türk liralık banknotun üzerine kondu. Madalyon şeklindeki resim buradan alındı. (Ahmed Midhat resmi Nigar Sahaf, Asuman Bektaş'ın izniyle; Fatma Aliye Oya Selen'in izniyle).

Meşrutiyet dönemi kadınları. Yukarıdaki resim yazısı onları Fransızca "Şarkın Güzelleri," Osmanlıca "Meşrutiyet Hanımları" olarak takdim ediyor. Şık genç hanım *costume moderne* giyiyor; başörtülü kadın ise *ancien costume* giyiyor. (İrvin Schick'in izniyle).

İstanbul'a göç eden Müslüman muhacirler. Bu resmin yayınlandığı 1912 yılından önce buna benzer birçok göç yaşandı. Avrupalıların muhacirlere ilgisi her zaman bu kadar cana yakın değildi. (*Le Petit Journal*, supplément illustré, no. 1149, 24 Kasım 1912, s. 376, İrvin Schick'in izniyle).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki 1848 devrimci dalgasına kapılan tek parçası oldu. Devrimci bir meclis iki prensliğin birleştiğini duyurarak yeni birliğin bağımsızlığını ilan etti. Rus ve Osmanlı orduları bu durumu engellemek için birlikte müdahale ettiler. Ne var ki, bilhassa Osmanlılar, daha sonra Osmanlı kültürüne ve savunmasına büyük katkılar sağlayacak olan Polonyalı ve Macar devrimci mültecileri ülkelerine buyur ettikten sonra, iki imparatorluk arasındaki kısa süren işbirliği bozuldu.

Balkan sorunları yüzünden çıkmayan savaş, Hıristiyanlığın kutsal yerleri sebebiyle başladı, ama Kırım Savaşı adını aldı. Savaş, Beytüllahim'deki İsa'nın Doğum Yeri Kilisesi'nin (Arapça *Kenisetü'l-Mahd*) anahtarlarının kimin elinde olması gerektiğiyle ilgili olarak Katoliklerle Ortodokslar arasındaki bir tartışmadan patlak verdi.[10] Etnik ve dinî farklılıkların gitgide daha çok siyasallaşması ve Avrupalı güçlerin Osmanlı uyrukları arasındaki farklı dinlerin koruyuculuğunu üstlenmek için birbirleriyle rekabete girişmeleri, muhtemelen eskiden bu tip bir krize yol açmayacak olan bu tartışmayı bir savaş bahanesine dönüştürdü. Fransa, Katolik çıkarlarının tarihsel savunucusu olarak duruma tepki gösterdi. Rusya, Ortodoksların koruyucusu olarak bir ültimatom yayınlayarak, Ortodoks Hıristiyanları korumak amacıyla Romanya'daki prenslikleri işgal etmek niyetini ilan etti. İngiltere ve Fransa, Osmanlıların daha eşitlikçi reformlar yapacaklarını vaat etmeleri karşılığında, Rusya'ya savaş ilan ettiler. Bunun üzerine Rusya saldırıya geçerek Tuna'yı aştı.

Kırım Savaşı, Üsküdar'da ordugah kurmuş olan İngiliz birlikleri, İstanbul, Mayıs 1854. (James Robertson, Bahattin Öztuncay'ın izniyle; Öztuncay, *Photographers,* 1, s. 132, pl. 115.)

Ömer Paşa, Kırım'daki Osmanlı birliklerinin komutanı.
Hırvatistan'da Michael Lattas olarak doğan Ömer Paşa, II. Mahmud döneminde Osmanlı hizmetine girdi. (Roger Fenton, Bahattin Öztuncay'ın izniyle; Öztuncay, *Photographers,* 1, s. 134, pl. 116.)

Savaş Balkanlar'da Ruslar için kötü gitti. Bilhassa 1854'te Tuna'daki Silistre Kalesi kuşatmasının başarısızlığı bu açıdan anılmaya değer.[11] Savaş Kırım'a ve Kafkaslar'a kadar uzandı. Anadolu'nun doğusunu istila eden Ruslar Kars'ı aldılar. Ne var ki, müttefikler Kırım'daki Sivastopol'u zapt edip Rusların Karadeniz filosunu imha edince, Osmanlılara geri teslim ettiler. Kırım Savaşı sanayi üretimindeki son gelişmelerin, askerî imha amacıyla kullanıldığında, neler yapabileceğini gösterdi. Osmanlı müttefiklerinin denizlerdeki ikmal hatlarının, Rusların kara yoluyla ikmal olanaklarından daha etkin olduğu görüldü. Ayrıca İngiliz ve Fransızlar

(henüz Osmanlılar değil) yivli tüfek ve tabanca kullanmaya başlıyorlardı, buna karşılık Ruslarda menzili çok daha kısa ve atış hızı düşük olan yivsiz tüfekler vardı. Gelecekteki savaşların neye benzeyeceği konusunda önceden bir fikir verir gibi, her çarpışmada on binlerce kayıp verildi. Florence Nightingale'ın yaralılara verdiği hemşirelik hizmetleri tıbbi uygulamalar açısından önemli gelişmelere işaret ediyordu ve kadınların savaş zamanındaki rollerini artırdı. Telgraf hatları nihayet İstanbul'a ulaştı ve savaş muhabirlerinin Kırım Savaşı'ndaki muharebeleri anında bildirmelerini sağladı. Bu arada fotoğrafçılık da yeni bir görsel kayıt imkânı getirdi. Şayet savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu bir anda Avrupalılara sunmak açısından bir dönüm noktasıysa, Osmanlılar arasındaki hızlanan kültürel değişim bunun aksini de bir o kadar doğruluyordu.

Savaş bitince padişah, söz verdiği Islahat Fermanı'nı 1856'da ilan etti. Bir ay sonra, Mart 1856'da imzalanan Paris Anlaşması'yla, "Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın kamu hukuku ve [ittifak] sisteminin (Fransızca *concert*) sunduğu faydalara dahil olduğu" resmen açıklandı.[12] Avrupalı güçlerle resmî eşitlik temelinde bir anlaşma imzalayan ilk Batı dışı devlet olan Osmanlı, böylelikle Osmanlı diplomatlarının neredeyse bir asırdır savunageldikleri Avrupa'nın ortak güvenlik güvencesini kâğıt üzerinde elde etmiş oldu. Yine de anlaşmanın diğer maddeleri Karadeniz'i tarafsızlaştırmak, Tuna'yı uluslararasılaştırmak ve Romanya ile Sırbistan'ı Avrupalıların denetimi altına sokmak suretiyle Osmanlı egemenliğinin altını oydu. Osmanlı İmparatorluğu savaştan hiç toprak kaybetmeden ve kâğıt üzerinde Avrupa diplomatik sistemine kabul edilerek çıkmış, ama sonuçta egemenliği daha da zayıflamıştı. Mehmed Ali'ye karşı Osmanlılara yardım etmiş olan Avrupalı güçlerin ortak eylemi, artık yerini devletler arasındaki rekabete bırakıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün Avrupa devletlerinin ortak garantisi altında olmasının pek bir anlamı olmadığı çok geçmeden ortaya çıktı. Paris Anlaşması'nın Avrupalıların denetimi altına soktuğu Rumen prensliklerinde milliyetçiler, birliği sağlamak için büyük güçler arasındaki fikir ayrılıklardan faydalandılar ve 1859'da hem Eflak hem de Boğdan'a prens olarak aynı kişiyi seçtiler. Osmanlılar 1861'de gönülsüz bir şekilde Eflak ve Boğdan'ın birleşme kararını tanıdı. Bunu 1878'deki bağımsızlık ilanı takip etti.

1856'da önüne geçilen toprak kayıpları 1870'lerde yaşandı. 1870'ler, Anadolu'da kıtlık yaşandığı (1873-1875) ve devlet maliyesinin iflas ettiği (1875-1881) bir kriz on yılı oldu. 1874'te Hersek'te patlak veren ayaklanma, 1875'te Bosna ve Karadağ'a, 1876'da da Bulgaristan'a sıçradı. Osmanlıların ayaklanmalara karşı verdikleri cevap, Avrupalıların Hıristiyanların katledilmesiyle ilgili kışkırtıcı protestolarına sebep oldu. Hıristiyanların karşı katliamları, İstanbul'u, Avrupalıların hallerini görmezden geldiği Müslüman mültecilerle doldurdu.

İstanbul'da *softalar* (medrese talebeleri), kriz dönemlerinde hep yaptıkları gibi, sahneye çıkıp hükümetin değişmesini talep edince istikrar iyice bozuldu. Sultan Abdülaziz istemeyerek de olsa onlara boyun eğdi; yeni hükümet 29 Mayıs 1876'da

onu tahttan indirerek, Osmanlı liberallerinin büyük umutlar beslediği V. Murad'ı tahta çıkardı. Bir hafta sonra, tahttan indirilen Abdülaziz ölü bulundu. Cinayet iddiaları halen sürüp gitse de devrilmiş padişah muhtemelen intihar etmişti. Üç ay sonra V. Murad dengesiz bulunarak tahttan indirildi ve yerine kardeşi II. Abdülhamid (1876-1909) geçti.[13] Onun devri yeni bir dönem başlatacaktı, ama önce Balkan krizi çözülmeliydi. İstanbul kriz yaşarken Balkan ayaklanmaları her yere yayılmıştı. Osmanlıların ayaklanmalara karşı kazandıkları askerî başarılar Avrupa'yı kızdırdı ve bunun üzerine İstanbul'da bir konferans toplandı.

Osmanlılar, 1839 ve 1856'da olduğu gibi, uluslararası krizin üstesinden gelmek için içeride reform kartını oynadılar. Ancak reform kartı bu kez o kadar işe yaramadı.[14] 23 Aralık 1876'da diplomatik konferans açıldığı sırada, uzaklardan selamlama amaçlı bir top atışı sesi geldi. Hariciye nazırı Safvet Paşa, padişahın tebaasına daha yeni bir anayasa bahşettiğini, bu yüzden konferansın toplanmasına gerek olmadığını ilan ediyordu. Rus elçisi çok soğuk bir şekilde konferansın devam etmesini talep etti. Osmanlılar artık bir anayasaya sahipken, Rusların bir anayasasının olmaması jeopolitik gerçekleri değiştiremiyordu. Yine de Osmanlılar anayasalarını büyük güçlerin taleplerine karşı bir kalkan olarak kullandılar. Balkan toprakları terk edilemezdi, zira anayasa imparatorluğun toprak bütünlüğünü güvence altına alıyordu; belli halklara özel ayrıcalıklar tanınamazdı, zira anayasa bütün Osmanlı uyruklarının eşitliğini güvence altına alıyordu vb... Konferanstaki her tür talebe de aynı cevap verildi: Hükümet anayasada vaat edilen reformları gerçekleştirecekti. Çıkmaza giren konferansa Ocak 1877'de son verildi. İşin ironik yanı Abdülhamid'in başarısızlığını bahane ederek anayasanın esas mimarı olan Sadrazam Midhat Paşa'yı suçlayıp sürgüne göndermesiydi.

Geçici olarak bir anayasal monarşiye dönüşen Osmanlı İmparatorluğu ilk meclisini seçti. Mart 1877'de toplanan meclis Şubat 1878'e kadar faaliyet gösterdi. İçindeki ciddi tartışmalarla gözlemcileri etkileyen meclis, Tanzimat reformculuğunun kazanımlarını gösteriyordu. Ne var ki kısa ömrü boyunca olayların gidişatını parlamento değil, Balkan krizi belirledi. Dış borçlarının geri ödemesinde acze düşen Osmanlılar Avrupalıların desteğini alamıyordu.[15] Osmanlıları diplomatik olarak da tecrit etmeye çalışacak olan Ruslar Nisan 1877'de savaş ilan ettiler.

Bunu takip eden Rus-Türk Savaşı'nda, Ruslar hem Balkanlar'da hem de doğuda hücuma geçip İstanbul'u hedef aldılar. Osmanlı güçleri doğuda Kars'ta ve Bulgaristan'da Şıpka ve Plevne'de kahramanca direndiler. Hem tüfek hem ağır silahlar açısından Osmanlıların daha üstün bir ateş gücüne ve daha uzun menzile sahip silahları vardı.[16] Yine de Ruslar bütün cephelerde Osmanlılara üstün geldi ve İstanbul yakınlarına kadar ilerledi. Osmanlılar 31 Ocak 1878'de ateşkes anlaşması imzaladı. Rusları bu kadar yakınında hisseden ve mültecilerle dolan İstanbul'a panik egemen oldu. Meclisin hükümet ve ordu hakkındaki eleştirileri, ortamı daha da kızıştırmış, Abdülhamid'in anayasal yetkilerini kullanarak 14 Şubat'ta meclisi dağıtmasına yol açmıştı. Abdülhamid hiçbir zaman anayasayı yürürlükten

kaldırmadı, ama tebaalarını yeniden seçime de götürmedi. Birinci Meşrutiyet (1876-78) sona ermişti, ama unutulmayacaktı.

1839'dan bu yana karşılaşılan en kötü askerî durumu yaşayan hükümet, öncelikle Rusya tarafından Mart 1878'de Ayestefanos'ta (Yeşilköy) dikte ettirilen şartları kabul etmek zorunda kaldı. Ne var ki bu şartlar, savaştan önce konuşulan şeylerin o kadar ötesine geçiyordu ki, diğer Avrupalı güçler bu duruma razı olmayı reddettiler. Daha büyük çatışmaların patlak verebileceği endişesiyle Alman şansölyesi Otto von Bismarck, bütün Doğu Sorunu'nu görüşmek üzere Berlin'de bir konferans topladı. Abdülhamid, konferansın açılmasından kısa bir süre önce Kıbrıs'ı İngilizlerin tasarrufuna bırakarak İngiliz desteğini arkasına aldı.[17] Temmuz 1878'deki Berlin Anlaşması, Ayestefanos kadar korkunç olmasa da, Osmanlıları feci kayıplarla karşı karşıya bırakıyordu. Berlin Anlaşması'yla Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edildi. Bulgaristan'ın kuzeyi özerk bir prenslik haline getirildi, güneydeyse padişahın doğrudan siyasal ve askerî kontrolünde olmakla birlikte idari özerkliğe sahip olan "Şarki Rumeli" kuruldu. Romanya sahildeki Dobruca bölgesini aldı, Rusya da Besarabya'yı. Bosna-Hersek kağıt üzerinde Osmanlılarda kalsa da Avusturya-Macaristan tarafından işgal edildi. Doğu Anadolu'da Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'u ellerinde tutmaya devam ettiler, ancak ele geçirdikleri diğer toprakları geri vermek zorunda kaldılar. Anlaşmanın 61. maddesinde Ermeniler başta olmak üzere azınlıklarla ilgili güvencelerden belirsiz bir şekilde bahsediliyordu. 1774 ve 1829'da olduğu gibi Osmanlılar Ruslara bir savaş tazminatı ödemekle yükümlü kılınmaktaydı. Yalnız tazminatın miktarı Ayestefanos'ta talep edilenden azdı.

Doğu Sorunu dedikleri şey dışında Osmanlı İmparatorluğu hakkında hiçbir şey bilmeyen Avrupalılar açısından imparatorluğu "Avrupa'nın hasta adamı" olarak gözden çıkarmak mantıklıymış gibi görünebilir. Ancak imparatorluğu içeriden görmek, farklı bir görüşün oluşmasına imkân vermektedir.

MISIR MESELESİNE HAMİŞ

1840'tan sonra Mısır'ın Osmanlı'yla olan bağlantısı o zamana kadar olduğundan daha da zayıfladı. Yine de Tanzimat dönemi Mısır'ını Osmanlı tarihi dışında yazmak, daha sonraki milliyetçi görüşlerin geçmişe yansımalarından biridir. 1882'deki İngiliz işgali öncesindeki gelişmelerin kısa tarihi bu görüşü doğrulamaktadır. Mısır'ı yönetenlerin tercihleri ve ülkenin dünya ekonomisiyle gitgide daha sıkı bir şekilde bütünleşmesi olayların şekillenmesinde rol oynayan ciddi etkenler arasındadır.

1849 yılında hayatını kaybeden Mehmed Ali, zaten ilerlemiş yaşı nedeniyle ülkeyi yönetemeyecek durumdaydı. Yeni bir Mehmed Ali olabilecek olan oğlu İbrahim Paşa'nın valiliği 1848'de onaylandı, ne var ki İbrahim Paşa babasından önce öldü.[18] Mehmed Ali'nin genellikle Abbas Paşa olarak bilinen torunu I. Abbas Hilmi önce naip, sonra vali oldu. O zamandan 1882'deki İngiliz işgaline kadar

geçen dönemde, Mısır'ı Abbas (1848-1854), Said (1854–1863), İsmail (1863–1879) ve Tevfik (1879–1892) idare etti. Bunlar farklı öncelik ve becerilere sahip kişilerdi ve Mısır'ın idari elit ve kurumları, diğer Osmanlı eyaletleriyle karşılaştırıldığında daha gelişmiş olmakla birlikte, Kahire'de Osmanlı merkezî bürokrasinin Tanzimat dönemi boyunca sağladığı sürekliliği sağlayamadılar. Abbas, Mehmed Ali'nin 1841 sonrası dönemdeki tasarruf politikalarını devam ettirdi; buna karşın 1851'de imparatorluk tarihinde (ve Afrika'da) bir ilk olan İskenderiye-Kahire demiryolunun inşasına başlandı. Said dönemi ise Süveyş Kanalı inşaatının başlamasıyla hatırlanır. Said, 1854'te Ferdinand de Lesseps'e kanal imtiyazını verdi, inşaat 1859'da başladı ve kanal 1869'da açıldı. Ekonomik ve stratejik olarak Ortadoğu'da yüzyılın belki de en önemli bayındırlık projesi olan kanal, sebep olduğu finansal zorluklarla Mısır ve Avrupa çıkarlarının birbiriyle iyice bütünleşmesine yol açtı.

İsmail Paşa bir ilerleme ve medeniyet ufkuna sahipti ve bunu bayındırlık işleri, bilim ve sanat aracılığıyla desteklemeye çalışıyordu. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında Güney eyaletlerindeki limanların abluka altına alınması sebebiyle Mısır pamuğuna olan talepte patlama yaşanması, ilk başlarda İsmail Paşa'ya bu hayallerini gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu geliri sağladı. İsmail ayrıca diğer Osmanlı valileri üzerinde yeni imtiyazlar da talep etti. İstanbul'u Mısır'daki veraset usulünü değiştirerek ekberiyet prensibini en büyük oğlun tahta çıkması prensibine çevirmeye (1866), kendisine hiçbir yerde örneği olmayan uydurulmuş *hidiv* unvanını vermeye ve özerkliğini daha da genişletmeye (1873) ikna etti. Alınan bu tavizlerin bedeli, verilen rüşvetler hariç olmak üzere, Mısır'ın Osmanlı'ya ödediği yıllık verginin hemen hemen iki katına, yani 150 bin keseye (kabaca 3.2 milyon sterlin) yükseltilmesiydi.

1866'da pamuk fiyatlarındaki düşüş İsmail'in hayallerini gerçekleştirme imkânlarını bir anda zayıflattı. Said döneminde, 1860'ta başlayan dış borçlanma İsmail devrinde de sürmüştü. Mısır'ı kredi riski yüksek bir ülke olarak gören Avrupalı alacaklılar, yeni borçlar için gitgide daha elverişsiz şartlar ileri sürmeye başladılar. İsmail döneminde Mısır'ın dış borcu yaklaşık 100 milyon sterline kadar yükseldi. Bu dönemde İstanbul hükümetinin borcu 200 milyon sterlin kadardı. 1875'te İsmail, Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki 177 bin hissesini satmak zorunda kaldığında, daha önce Fransızların kanal inşasında kendi önüne geçmesine izin vermiş olan İngiltere bu fırsatı kaçırmayarak İsmail'in hisselerini satın aldı. Yaptıkları yatırımlar, Avrupalılarda, Mısır'a müdahale etmeye hakları olduğu düşüncesini kuvvetlendiriyordu. Mısır borç batağına daha da battı ve bu yüzden 1870'ler kritik bir dönem haline geldi. 1876'da İsmail, ilk olarak, doğrudan borç ödemelerine ayrılmış devlet gelirlerini idare etmek üzere bir *Caisse de la Dette publique* (Kamu Borçları Komisyonu) kurmak zorunda kaldı, daha sonra da bütün kamu maliyesi Fransız ve İngilizlerin ikili denetimine teslim edildi. Çok geçmeden Mısır hükümetinde İngiliz bir maliye bakanıyla Fransız bir bayındırlık bakanı bulunmaya başladı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin de mali olarak iflas etmiş olması,

küresel ekonomik eğilimlerin iş başında olduğunu göstermektedir; ne var ki Mısır'da yabancı müdahalesinin boyutları Osmanlı'dan daha büyüktü.

Avrupalılar gözlerini Mısır'a daha fazla diktikçe, Mısırlılar da dönüp hem Avrupalılara hem de Mısır'ın yabancı yönetici elitine ihtiyatlı bir şekilde bakmaya başladı. Nisan 1879'da yüzlerce Mısırlı, ulusal talepler içeren bir bildiri yayınladı ve İsmail Avrupalı bakanları dışarıda bırakan yeni bir hükümet kurdu. Osmanlı padişahı, uluslararası baskılar karşısında onu görevden aldı. İsmail bunu İstanbul'dan gelen ve kendisine "eski hidiv" (*hidiv-i sabık*) olarak hitap eden bir telgraftan öğrendi. Yeni hidiv Tevfik, Avrupalı alacaklılarla anlaşıp reformları yürütmeye çalışırken, bir yandan da Mısır'da bir ulusal hareket şekilleniyordu.

Mısır'daki milliyetçi hareketin lider kadrosu gelişmekte olan orta sınıftan, geniş tabanlı toplumsal desteği de esnaftan ve şehirli halktan geliyordu. Burjuva unsurlar, 1860'lardan itibaren Osmanlı politikasını dönüşüme uğratan unsurları andırıyordu. Ama arada önemli bir fark vardı. Mısır'da ayrıcalıklı mevkiler hâlâ Mehmed Ali tarafından desteklenen Türk-Çerkez elitinin tekelindeydi. Mısır'daki orta sınıf muhalefeti, Mısır'ın çektiği acılardan Avrupalılar kadar Mısırlı olmayan eliti de sorumlu tutan yerli Mısırlılara dayanıyordu. Mısır'daki muhalefet aydınlardan, tüccarlardan, kırsal kesimdeki eşraftan ve bilhassa terfileri yüksek mevkileri tekellerine alan Türk-Çerkez elit tarafından engellenen subaylardan oluşuyordu. Bu yerli subaylar Ahmed Urabi Bey'i lider olarak benimsediler. Eşrafla ittifak kurarak Tevfik'i Urabi'nin savaş bakanı olduğu bir hükümet oluşturmaya ve gerçek iktidarı İsmail'in sadece bir danışma organı olarak kurmuş olduğu Temsilciler Meclisi'ne (*Meclisü'l-Nüvvab*) bırakmaya zorladılar. Mısır'ın milliyetçi liderleri, Mısır ekonomisi üzerindeki baskılara ve piyasa üzerindeki yabancı müdahalesine öfkeli olan esnaftan ve kent emekçilerinden hemen destek buldu. Mısır'da tırmanan "kargaşa"yı bahane eden İngiltere ve Fransa İskenderiye'ye ortak bir deniz harekât gücü gönderdiler. Aradan çok geçmemişti ki, patlak veren bir halk hareketindeki şiddet eylemleri yaklaşık kırk Avrupalının ölümüne sebep oldu. Fransa'nın üstünlük kazanmasını engelleme derdindeki İngiltere, bunu bahane ederek bu kez İskenderiye'yi bombaladı ve "düzeni sağlamak" gerekçesiyle burayı işgal etti.

Osmanlı padişahı, 1914'e kadar kâğıt üzerinde Mısır'a hâkimdi ve Mısır'ı özerk bir şekilde ve hidiv unvanıyla Mehmed Ali'nin soyundan gelenler yönetti. Gerçekteyse İngiltere'nin Kahire'deki "vekil ve genel konsolosu" ülkenin esas yöneticisi oldu. Yabancı yönetimine karşı 1882'de susturulmuş olan milliyetçi muhalefet, 1890'larda yeniden su yüzüne çıktı. İlginç olan şuydu ki, Urabi'yi destekleyen orta sınıf unsurlar, Osmanlı merkezindeki yeni siyasal muhalefet biçimlerinin destekçilerine benziyordu. Bunlar, yeni okulların ve modern yazılı basının, özellikle de gazetelerin doğuşuyla birlikte şekillenen sosyal tabakaydı. Arapçada "yeniden doğuş" (*nahda*) olarak bilinen bu kültürel filizlenme, bölgede modernlik karşısındaki tepkileri şekillendiren uzun sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal değişim dalgaları yarattı.[19]

REFORMLAR

Tanzimat reformlarının kapsamı kısa bir özetle yetinmeyi zorlaştırmaktadır. Yine de mülkiye memurlarının iktidar sahipliği, yeni elitlerin yetiştirilmesi, yasama faaliyeti, devletin genişlemesi, cemaatler arası ilişkilerdeki değişmeler ve siyasal sürecin dönüşümü gibi belli temalar öne çıkmaktadır. Merkezileşme ve savunma amaçlı modernleşme hamlesi bu temaları birleştirmiştir. Bu dönemde her şeyin temelinde geri kalmışlık duygusu ve yetişme ihtiyacı vardır. Reform adımlarının dönemin sonuna doğru hızlandığı görülmektedir. Şayet böyleyse buna zemin hazırlayan olay Sultan Abdülaziz'in 1867'deki Avrupa seyahati olabilir. Padişahın birçok şehzadenin ve hariciye nazırı Fuad Paşa'nın da içinde bulunduğu geniş bir kafileyle gerçekleştirdiği bu seyahat, bir Osmanlı hükümdarı için ilkti.[20]

SİVİL BÜROKRATİK HEGEMONYA

Tanzimat'ı ayrı bir dönem haline getiren şey, iktidarın merkezinin değişmesiydi. Bu kural olarak değil, fiilen gerçekleşti. Yeni politikaları uygulamaya sokmakta kullanılabilecek yasama yetkisinin tek kaynağı padişahın iradesi olmaya devam etti. Selim ve Mahmud bu yetkiyi şahsen kullandılar. 1839'da Abdülmecid on altı yaşında tahta çıktı ve Mısır krizinin üstesinden gelebilmek için yönetici elitlere dayanmak zorunda kaldı. Padişahlığının ileriki dönemlerinde ülke yönetimindeki rolünü arttırmış olmakla birlikte, bugün en çok saray yaşamını Batılılaştırmış olmasıyla hatırlanır. Genel olarak başkaları onun için kanunlar hazırlamış, o da bunları yürürlüğe sokmuştur. İşte Bab-ı Âli'nin saltanatı bundan ibaretti. Ancak bu saltanatı genişledikçe daha da tartışmalı hale geliyordu, zira usulen meşrulaştırılamıyordu.

Aynı kalıp, farklı bir kişiliğe sahip olmasına karşın, Abdülaziz'in tahta çıkışından (1861) sonra da devam etti. Abdülaziz bir yönetme iradesi gösterdi, ama bunu yaparken kararsız davrandı. Her ne kadar hükümdarlığı sırasında ciddi bir şekilde yenilenen ordu ve donanmaya duyduğu büyük ilgi nedeniyle takdir toplamış olsa da, sarayın savurgan harcamaları denetlenmediğinden imparatorluk hızla iflasa sürüklendi. 1860'ların sonunda Sadrazam Fuad Paşa'yla ilişkileri oldukça gerildi.[21] 1871'de Tanzimat'ın son büyük devlet adamı olan Fuad Paşa'nın dostu Âli Paşa'nın ölümüyle birlikte, Tanzimat'ın mülkiye memurlarının fiilî saltanatı sona erdi ve 1876'da kararlı bir padişah olan II. Abdülhamid'in tahta geçişi iktidarı yine sarayda topladı.

1839'daki fiilî iktidar boşluğunu dolduranların subaylar değil de mülkiye memurları oluşu, ordunun önceki ve daha sonraki yüzyıllarda sahip olduğu siyasal üstünlük bir yana, bizzat reformun askerî amaçlarla başlatıldığı düşünüldüğünde şaşırtıcı görünebilir. Bununla birlikte, Mısır krizinin çözülmesinden sonra, Hüsrev Paşa ve hizbinin bütün çabalarına karşın Osmanlı komutanları 1908'e

Fuad, Âli ve Midhat Paşalar (soldan sağa). Tanzimat'ın önde gelen üç devlet adamı. (Resimlerin hepsi Abdullah Frères, 1865'ten; Bahattin Öztuncay'ın izniyle; Öztuncay, *Photographers*, 2, s. 379–81, pls. 373–75.)

kadar tekrar siyasal üstünlük sağlamayı başaramamıştır. Bunun sebepleri arasında, Fransızcayı iyi bilen ve bir diplomat becerisine sahip olan mülkiye memurlarının aksine, modern askerî elitlerin yetişmelerinde birçok teknik zorluğa ve büyük maliyetlere katlanılmak zorunda olunuşu vardı. Diğer bir sebep ise imparatorluğun artık çıkarlarını sadece kendi askerî gücüne dayanarak koruyamıyor oluşuydu. Dış destek sağlama becerisine en çok sahip olanlar mülkiye memurları, özellikle de diplomatlardı, bu yüzden de bunların içinden çıkan küçük bir grup Tanzimat'a damgasını vurdu.

Başlangıçta en önemli kişi Mustafa Reşid Paşa (1800–1858) idi. Onun himayesinde bulunan ve daha sonra hariciye nazırı ve sadrazam olarak yerine geçecek olanlar ise Mehmed Emin Âli Paşa (1815–1871) ile Keçecizade Fuad Paşa (1815–1869) idi. Bunların her ikisi de Hariciye'den yetişmişlerdi.[22] Mustafa Reşid'in diğer belli başlı çalışma arkadaşları arasında Sadık Rifat Paşa (1806–1858) ve Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895) da vardı. Cevdet Paşa ulemanın yüksek mevkilerinden devlet memurluğuna geçen bir din âlimiydi. Bu dönemde dinî eğitimden geçen birçok kişi yeni devlet kurumlarında görev aldı, ama bu kadar yüksek bir mevkideyken meslek değiştiren başka bir kişi olmadı. Geç Tanzimat'ın diğer önde gelen simalarından biri de uzun yıllar eyalet yönetiminde görev aldıktan sonra anayasanın baş mimarı olan ve sadrazamlığa yükselen Midhat Paşa (1822–1884) idi. Bu kişilere bağlı dost ve akrabalardan meydana gelen kabarık gruplar adam

kayırma ve torpili Tanzimat dönemi boyunca devam eden bir mesele haline getirdi. Bu durum eski hizip oluşturma kalıplarının yeni kurumlar içinde de işlemeye devam ettiğini gösteriyordu. Bilhassa 1856'dan sonra gayrimüslimlerin de devlet hizmetine alınması, memurların intisap ağlarına yeni bir boyut ekledi. Tanzimat döneminin devlet adamları, devletin tepesinde valilikler, bakanlıklar ve sadrazamlık arasında devridaim yaptılar.

ELİTLERİN YETİŞTİRİLMESİ, HİZMETLER ARASI REKABET VE EĞİTİM REFORMU

Tanzimat devrinde elit oluşturma çabaları genişleyerek, beraberinde genel nüfusun da faydalanacağı eğitim reformlarını getirdi. Yine de nitelikli personel sayısı reformcuların ihtiyacını karşılamaya yetmiyordu. 1770-1790 döneminde merkez kalem kâtiplerinin sayısı aşağı yukarı iki bin kadardı, Abdülhamid dönemine gelindiğinde sivil memur sayısı muhtemelen otuz beş bine kadar çıktı.[23] Bu büyümenin büyük kısmı, mülkiye memurlarının yeni eyalet yönetiminde temel rolü üstlendikleri Tanzimat döneminde gerçekleşti. Ne var ki bu kadar büyük bir imparatorluğu yönetmek için bu memur sayısı hâlâ azdı. Ayrıca memurların nitelikleri de birbirinden oldukça farklıydı. Bu farklılığın bir boyutu, devrin uluslararası dili olan Fransızcayı bilen ve bilmeyen mülkiye memurları arasındaki uçurumdu. İnsanların farklı bir eğitim aldığına ve farklı kültürel yönelimlere sahip olduğuna işaret eden bu beceriye sahip olmak veya olmamak, sivil memurlara kapıları açan veya kapatan bir faktördü.

Ordudaki benzer farklılık ve uyumsuzluklar, önemli komuta mevkilerinin tamamını dolduracak sayıda askerî akademi mezunu olmamasından kaynaklanıyordu. Kırım Savaşı'nın belli başlı komutanları akademilerden değil, eyaletlerden gelmekteydi.[24] Subaylar arasında yeni kurulan askerî akademilerde yetişmiş *mektepli*lerle, sahada yetişmiş olan ve bazen okuma yazma bile bilmeyen *alaylı*lar arasındaki ayrım, imparatorluğun batışına kadar ordu içinde çatışma yaratan bir etken olmaya devam etti. Bekleneceği üzere, eski hizipçi rekabet biçimleri varlığını sürdürüyordu, tabii bunların ordunun etkinliği üzerindeki zararlı etkileri de. Etkin bir komuta ve personel sistemi ve daha uygun eğitim programları ancak yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkacaktı.

Eğitime gelince; yeni elit ihtiyacı yukarıdan aşağıya bir eğitim anlayışına sebep oldu. Önce yeni elitlerin yetiştirileceği birer akademi görevini yerine getirecek yüksek öğretim kurumları oluşturuldu. Öğrencileri bu akademilere hazırlayan okullar ve genel bir modern devlet okulları sistemi ancak sonradan bunlara eklendi. Bu yaklaşımın bedeli, elit yetiştiren akademilerin istenen seviyeye gelmesi için uzun yıllar gerekmesiydi. Daha önce belirtildiği gibi, elit askerî okulların kurulması Tanzimat'tan önceydi. Askerî mühendislik okulları donanma için 1773'te, ordu için 1793'te; askerî tıbbiye 1827'de; Harbiye adıyla bilinen askerî akademi 1834'te kurulmuştu. Ayrıca Avrupa'ya öğrenci gönderilmiş ve bir dönem (1857–1864) Paris'te bir Osmanlı okulu faaliyet göstermişti. Yeni tipte sivil memurlar

yetiştirmeye dönük sistematik çabalar 1821'de Tercüme Odası'nın kurulmasıyla başladı. Burası başlangıçta bir devlet dairesinden çok bir okulu andırıyordu. Bir devlet okulları ağı oluşturma çabalarının bir parçası olarak mülkiye memurları yetiştiren okullar kurulmaya başlandı. Sivil memur yetiştiren ilk okullar 1839'da *rüşdiye*lerin bir parçası haline getirildi. Orta öğretim kurumları olarak düşünülen bu okullar, öğrencileri Kur'an mekteplerinin bıraktığı yerden devralıp yaklaşık on dört yaşına kadar eğitmeyi amaçlıyordu. *Rüşdiye*ler, mütevazı olmakla birlikte, taşıdıkları önem açısından belki de Amerika Birleşik Devletleri'nin on dokuzuncu yüzyıldaki tek odalı okullarına benziyordu. 1845'te kurulmaya başlanan *idadiye*ler başlangıçta Harbiye'ye öğrenci yetiştirmek amacını taşıyordu. İlk lise (*sultaniye*) ancak 1868'de açılabildi. Devlet okullarını sistematik hale getiren en önemli adım, 1869'da yayınlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ydi. Okuma-yazmayı daha hızlı ve etkin bir şekilde öğretmek için geliştirilmiş yeni öğretim yöntemleri (*usul-i cedid*) daha 1847'de uygulamaya başlanmıştı. Bu yöntemler 1870'te yaygınlaştırıldı ve daha sonra Müslüman Orta Asya'ya da yayıldı. Yeni sivil okullar geliştikçe, birkaçı mülkiye memurlarının yetişmesinde bilhassa önemli hale geldi. Bunların en tanınmışları 1859'da kurulan *Mülkiye Mektebi* ile takip ettiği Fransız müfredatı sayesinde diplomatik kariyer için bir sıçrama tahtası haline gelen *Galatasaray Lisesi*'ydi (1868). 1870'lere gelindiğinde, yeni okullar mülkiye ve askerî elit yetiştirmenin çok daha ötesine geçmiş durumdaydılar.[25]

İhtiyaca göre sayıca küçük kalmaya devam etse de yeni okullar, kimi zaman hiç de hedeflenmeyen muazzam sonuçlar yarattı. Osmanlı padişahları her ne kadar bu yeni elitlerin oluşumunu kendilerine şahsen hizmet etmeleri için istemişlerse de, bu kişilerin okullarda keşfettikleri yeni fikirler, bağlılıklarının padişahın şahsından, devletin nasıl olması gerektiğiyle ilgili benimsedikleri ideallere doğru kaymasına sebep oldu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti açısından günümüze kadar sürecek çok önemli sonuçlar doğurdu.[26] Ayrıca okullar, doğmakta olan yazılı basın için bir pazarın kurulmasını sağlayan yeni bir okur kitlesi de yarattı.

KANUNLAŞMA FAALİYETİ

Mülkiye memurlarının fiilî hâkimiyeti kronolojik olarak dönemin sınırlarını çizmiş olsa da Tanzimat'ın esas motoru yasama faaliyetiydi.[27] Tanzimat'ı bir kanunlaşma hareketi olarak görmemiz için çok sayıda kanıt vardır. Sadık Rifat Paşa, 1830'lardaki makalelerinde, dış ve iç kamu hukuku, yani imparatorluğun Avrupa diplomatik sistemine kabulüyle içeride adil bir hukuki düzen kurulması arasındaki bağın üzerinde durur. Avrupalıların 1839'da ve 1854'te askerî-diplomatik destek karşılığında ülke içinde reform yapılması yönündeki talepleri de aynı görüşe dayanıyordu. III. Selim'in Nizam-ı Cedidi'nden beri, reform ile nizamname, kaide ve kanunlar tanzim etme arasındaki pratik bağlantı Osmanlı reformcularının bilinçlerine kazınmıştı. *Nizamname* olmadan *Nizam-ı Cedid* olamazdı. Aynı şey, Arapça *nizam* kökünden gelen Tanzimat için de geçerliydi. Nizamname hazırlama

ve bir plan oluşturma ihtiyacı, bilhassa belli bir reformun imparatorluk genelinde aynı biçimde uygulanmak zorunda olduğu durumlarda daha da belirgin hale geliyordu.

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Anayasası hep yükselen ve hiç alçalmayan bir kanunlaşma dalgasının ulaştığı tepe noktalarını meydana getiriyordu. Kanun ve nizamnameler *Düstur* adı altında resmen yayınlanmaya başladığında, bu gelişme fiziksel olarak da ölçülebilir hale geldi. Bu kanun tertipleri devlet tarafından bugün de aynı başlık altında yayınlanmaya devam etmektedir.[28] Ayrıca anayasal nitelik taşıyan 1839 ve 1856 fermanları ve 1876 Anayasası arasında sistematik bir ilişki de vardır. Gülhane Fermanı, daha önce belirtildiği gibi, sanıldığı kadar Batılılaşmacı bir adım değildi. Ferman; vergilendirme, asker toplama ve yargılama usulünde getirdiği reformlarla adil bir düzen kurmayı vaat etmekte ve can, mal ve ırz güvencesini bütün tebaa için geçerli olacak şekilde genişletmekteydi. Bu vaatleri yerine getirmek için de yeni kanunlar getireceği sözünü veriyordu. Tanzimat dönemi boyunca çıkarılan yeni kanun ve nizamnamelerdeki bolluk, fermanın bu vaadini yerine getirmekten kaçınmadığını göstermektedir. Gülhane Fermanı metninin kat'î bir şekilde gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında bir eşitlik tarif etmemesine karşın, fermanı kendi işine geldiği gibi yorumlayanlar tarafından bu izlenimi yaratması sağlandı.

1856 Islahat Fermanı bu durumu tartışmaya mahal vermeyecek şekilde teyit etti.[29] Aslında Islahat Fermanı iki bölümden oluşuyordu. İkinci bölüm, "banka misillü şeyler yapılıp" ifadesinde *görüldüğü üzere*, ilgilenilmekte geç kalınmış reformların aceleyle hazırlanmış bir listesini veriyor gibiydi. Bunun aksine birinci bölümde ise uygulanacak reformlar özenle açıklanıyordu. Bu reformlar "Gülhane'de okunan fermanın ve Tanzimat-ı Hayriye'nin bir gereğiydi" ve "her dinden ve mezhepten istisnasız bütün imparatorluk tebaasının yararınaydı." Farklı dinî cemaatler kendi işlerini yürütmek için meclisler oluşturacaklardı. Bunun sonucunda gayrimüslim cemaatler daha 1860'ların başında birer cemaat "anayasası"na ve yeni parlamento benzeri meclislere sahip oldular.[30] Ferman gayrimüslimlerin kendi dinî yapılarını inşa ve tamir etme şartlarını serbestleştirdi. "Cemaatlerin birini diğerinden düşük tutmak ve küçültmek" amacını taşıyan söz ve uygulamaları yasakladı. Osmanlı tebaasının hangi dinden olursa olsun kabiliyetleri temelinde kamu hizmetlerine girmelerinin serbest olduğunu açıkladı ve sivil ve askerî okulları herkese açık hale getirdi. Askerlik yükümlülüğünü gayrimüslimleri içine alacak şekilde genişletti, ancak bir *bedel* ödemeleri karşılığında gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulmalarını mümkün kıldı. Aslında bu *bedel*, şeriatın gayrimüslimlerden talep ettiği özel bir vergi olan *cizye*nin yerine geçmişti. Tarafların farklı cemaatlere mensup olduğu davalar karma mahkemelerde görülecekti; buna karşılık aynı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar cemaat mahkemelerinde görülmeye devam edebilecekti.

1876 Anayasası sadece dönemin uluslararası koşullarına değil, Tanzimat döneminin ilerleyen yıllarında, 1839 Gülhane ve 1856 Islahat Fermanı'na ek olarak getirilen çeşitli kısmi anayasal düzenlemelere de mantıklı bir cevap oluşturdu. 1860'larda getirilen anayasal düzenlemeler Lübnan ve Girit için özel idari rejimler tarif etti. Bunun yanı sıra gayrimüslim cemaatler, kimi zaman "anayasa" olarak adlandırdıkları cemaat nizamnameleri kaleme aldılar. Osmanlı periferisindeki Tunus, 1860'larda kendine ait bir anayasayla yönetiliyordu, 1866'da Romanya'nın da bir anayasası oldu. İmparatorluğun belli parçalarında anayasal düzenlemelere gidilmesi, imparatorluğun bütününde de anayasal düzenlemeler yapılması yönünde taleplerin doğmasına sebep oldu.[31] Buna karşılık 1870'lerin ortalarındaki uluslararası kriz, anayasanın kabul edilmesinin doğrudan sebebi olmaktan ziyade bunu hızlandıran bir etken oldu.

Ekim-Aralık 1876'da ulema, subaylar ve mülkiye memurlarından oluşan bir heyet tarafından alelacele hazırlanan anayasa, belli tavizler ve belirsizlikler içerse de, hukukun üstünlüğü, hakların güvence altına alınması ve eşitlik gibi ideallerin Osmanlı düşüncesinde ne kadar kök salmış olduğunu gösteriyordu. Anayasanın maddeleri çeşitli kısımlar halinde gruplanmıştı. Bu kısımlar imparatorluğun toprak bütünlüğü, padişah ve hanedan (*Memalik-i Devlet-i Osmaniye*); Osmanlı tebaasının hak ve yükümlülükleri (*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-i Umumiyesi*); devletin bakanları (*Vükelâ-yı Devlet*); memurlar (*Memurin*); parlamento (*Meclis-i Umumi*); mahkemeler (*Mehakim*); vilayetler (*Vilâyat*) ve muhtelif konularla ilgiliydi.

Anayasa, gelecekte önemli sonuçlara gebe olan maddeler içeriyordu. 5. maddeye göre padişahın şahsı kutsal ve gayrimesul idi. 7. madde padişahın geniş yetkilerini sıraladıktan sonra onun "hukuk-ı mukaddes"ini tanımsız bırakıyordu. Padişahın bu maddede sıralanan yetkileri arasında bakanları (*vekil*) atamak ve görevden almak, rütbe ve nişan ihsan etmek, kendi adına para bastırmak, Cuma hutbesinde adından bahsettirmek, anlaşma imzalamak, savaş ve barış ilan etmek, kara ve denizlerde askerî harekâta girişmek, şeriat hükümlerini ve kanunları icra etmek, suçluları affetmek, meclisi toplamak ve (üyeleri yeniden seçilmek şartıyla) dağıtmak vardı. Kanun-ı Esasi (anayasa) ancak padişahın fermanıyla kanun haline gelmekteydi; padişahın fermanları aracılığıyla yasama yetkisini sürdürme hakkı hiçbir yerde yadsınmıyordu ve yasama inisiyatifinin büyük ölçüde bakanların elinde olduğu mecliste kabul edilen yasaları veto etme hakkının önünde de hiçbir engel yoktu. Son olarak, Abdülhamid'in ısrarıyla anayasaya eklenen 113. maddeye göre, örfi idare sırasında herhangi birinin zabıta raporuyla imparatorluğun güvenliği için tehdit oluşturduğu tespit edildiği takdirde, padişahın bu kişiyi sürgüne gönderme hakkı vardı.[32] Bu maddenin ilk kurbanlarından biri olan Midhat Paşa, o sırada örfi idare yürürlükte olmamasına karşın, 1876'da 113. maddeye dayanarak sürgüne gönderildi.

1839, 1856 ve 1876'daki anayasal reformlar bir yasama dalgasının en tepe noktalarını ifade ediyorsa da, bunun madde ve kuvveti büyük ölçüde yeni kanunnamelerin devamlı çıkışına dayanıyordu. Zümre ve rütbe ayrımı gözetmeksizin bütün tebaanın eşitliği üzerinde duran ilk ceza kanunu (*cezâ kanunnamesi*, 1840) 1851'de gözden geçirilerek yenilendi ve 1858'de Fransız kaynaklı bir kanunla değiştirildi. Ayrıca ticaret (1850) ve deniz ticareti (1863) kanunları da Fransız kanunlarından esinlenmişti. Tarımsal topraklar üzerindeki devletin *miri* mülkiyetini kanunlaştıran ve sistematik hale getiren *arazi kanunnamesi* (1858), küçük çiftçileri korumayı (yerel koşullara göre kimi zaman başarılı oldu, kimi zaman olamadı), tapuları açıklığa kavuşturmayı ve vergi mükelleflerini tanımlamayı amaçlıyordu.[33] Âli Paşa Fransız medeni kanununun da alınmasını teklif ettiğinde ulema buna karşı çıktı. Bunun yerine Ahmed Cevdet Paşa öncülüğünde şeriat hükümleri derlenerek kanun haline getirildi ve *Mecelle* ismiyle yayınlandı (1870-1877). *Mecelle*, İslami hukuk metinlerindeki gibi Arapça değil, Türkçe olarak kaleme alınmış bir eserdi. Bunlar kadar göze çarpmayan daha binlerce kanun, tüzük ve nizamname çıkarıldı ve böylelikle Tanzimat düzenlemeleri birbiri ardından sel gibi aktı.

Yeni kanunları uygulamak için, her birinde devlet tarafından atanmış üç hâkimin görevli olduğu ticaret mahkemelerinden (1840) başlamak üzere, yeni mahkemeler oluşturuldu. 1860'larda davaların yeni kanunlara göre görüldüğü bir *nizami* mahkemeler ağı kuruldu. *Nizam* kökünden gelen *Nizami* sözcüğü, hem bu mahkemeleri hem de reformların ürünü olarak ortaya çıkan diğer birçok kurumu tanımlıyordu. *Nizami* mahkemeler, kademeli bir yargı sistemine dayanmayan *şeriye* mahkemelerinin aksine, Avrupa tarzında bidayet (ilk derece), istinaf ve temyiz mahkemelerinden oluşan üç dereceli bir hiyerarşi temelinde örgütlendi. Yeni mahkemelerde çoğu zaman ulema da hâkimlik hizmetini gördü. Bunlar, görevlerini, içinde mülkiye memurlarının ve gayrimüslim cemaat mensuplarının da yer aldığı bir hâkimler heyeti içinde ifa ediyorlardı. Bilim adamları, nesiller boyunca, çoğu zaman yabancı modellere göre hazırlanmış olan bu yeni kanunları ve *nizami* mahkemeleri Osmanlı Devleti'nin İslami karakterini bozan laikleşmeye dönük büyük adımlar olarak gördüler. Ne var ki artık bazı bilim adamları alternatif yorumlar ileri sürüyorlar. Örneğin Abdülhamid'in 1876 Anayasası'nın yürürlüğe girdiğini resmen ilan eden fermanı, Gülhane Hatt-ı Humayunu'ndaki "şeriata uygun kanunlar" (*kavanin-i şer'iye*) ifadesini tekrar etmekte ve anayasanın şeriat hükümlerine (*ahkâm-ı şer'-i şerif*) uygun olduğunu teyit etmektedir.[34] *Mecelle*, kaynağını şeriattan alan yeni kanunlar manzumesinin önemli bir unsuru olarak, bu açıdan en bariz örneği oluşturur. Benzer bir şekilde 1858 arazi kanunnamesi de geleneksel Osmanlı kanunlarının yeni yasama faaliyetinin bir parçası olarak yeniden derlenmesine belirgin bir örnektir. Ulemanın mahkemelerde hâkim olarak önemli bir rol oynaması, aksi halde tamamen laik nitelikte olacak olan reformların uygulamada daha ılımlı hale gelmesini sağladı. İmparatorluk yavaş yavaş bir "hukuk devleti"nin (Almanca *Rechtsstaat* kavramını akla getiren bir terim)

düzenleyici aygıtını oluşturmaya doğru ilerlediğinden, belki de en ciddi problem başka yerde aranmalıydı. En büyük sorun İslam ile laiklik arasındaki gerilim değil, bir "hukuk devleti" idealiyle otoriter rejim arasındaki uçurum da olabilirdi. Öyle ki bu otoriter rejim, ya insani sonuçlarını önemsemeksizin hukuku ilahlaştırıyor ya da kanun ve nizamnameleri kendini hukukun üzerinde gören bir iktidarın etki alanını genişletme aracı olarak kullanıyordu.[35]

DEVLETİN GENİŞLEMESİ: MERKEZ

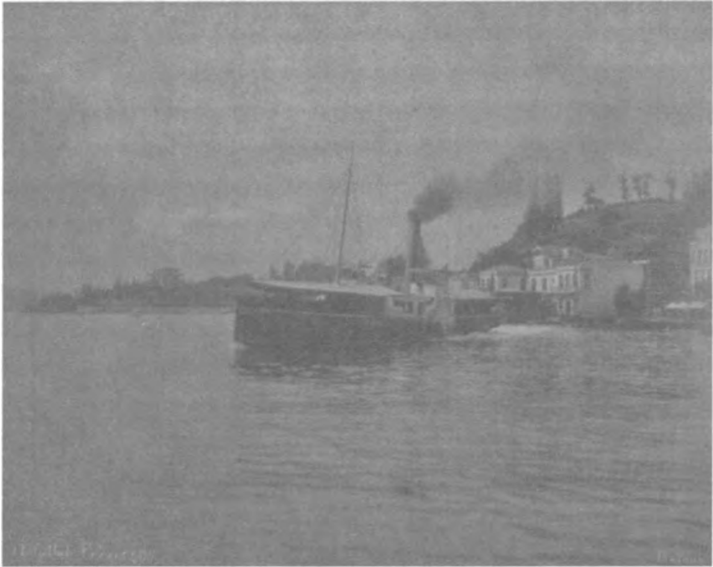
Tanzimat dönemi boyunca Osmanlıların çoğu, iktidarı bu şekilde kötüye kullananın Bab-ı Âli olduğu fikrindeydi. Gerçekten de merkezileşmeyi sağlamaya yönelik kanunların çoğalmasının pratikteki sonucu, daha önce sözünü ettiğimiz 1839 öncesindeki devleti genişletmeye dönük eğilimlerin yoğunlaşması şeklinde olmuş, bu da gerek merkezde gerekse eyaletlerde insanların yaşamına daha fazla müdahale edilmesine yol açmıştı.

Merkezî devletin genişlemesinin en bariz göstergesi yeni bakanlık ve kurumların çoğalmasıydı. Eski devlet kurumları, 1830'larda, Avrupa'daki bakanlıklar temel alınarak yeniden düzenlenmeye başlamıştı. 1870'lere gelindiğinde, süreç öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, devletin belli başlı organlarından her biri İstanbul'un çeşitli yerlerinde kendi merkezlerine sahip durumdaydı. Saray içindeki kitabet dairesinin (*mabeyn*) yanı sıra; mülki, askerî ve dinî görevliler sırasıyla *Bab-ı Âli*, *Bab-ı Seraskeri* ve *Bab-ı Meşihat* denen idari merkezlerde faaliyet gösteriyorlardı. Maliye, vakıflar, eğitim, ticaret ve ziraat, gümrük ve tapudan (*Defter Emaneti*) sorumlu bakanlıklar payitahtın farklı yerlerinde konumlanmaktaydı.[36]

Bakanlık ve daireler örgütsel olarak genişlerken, bir yandan da yeni *meclisler* olağanüstü bir gelişme gösteriyordu. Bu gelişme genellikle parlamentonun doğuşuna giden sürecin bir adımı olarak görülmüştür. Eyaletlerdeki idari meclislerde seçilmiş üyelere ve dinî cemaatlerin temsilcilerine yer verilmiş olması bu görüşü desteklemektedir. Meclislerin çoğalması, aynı zamanda devlet kurumlarının hangi şekilde geliştiğini de göstermektedir. Bir meclis veya kurul oluşturmak, çoğu zaman, henüz kalıcı bir kurumun var olmadığı bir yerde bir ihtiyacı karşılamaya ve böylelikle personel yetersizliği içindeki bürokrasinin etkisini genişletmeye yaramıştır. Nitekim 1838-1871 arasında Ziraat ve Ticaret Meclisi (1838) bir bakanlık haline gelmiş, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ise Adalet Bakanlığı'na (Adliye Vekâleti) dönüşmüştür.

Devletin genişlemesine karşı halkın tepkisi çoğu zaman olumsuzdu. Dinî cemaatler arasındaki eşitlik uygulamalarının her safhası tepkilere yol açtı, hatta kimi zaman, Suriye ve Lübnan'da 1860'ta olduğu gibi, şiddete başvuruldu. Meclis ve kurulların çoğu devlet görevlileri ve halk temsilcilerini, genellikle hemfikir olmadıkları politikaları uygulamak üzere biraraya getirdi. Vergilendirme tekrar tekrar ıslah edildi. Nüfus sayımları ve hane geliri araştırmaları yapıldı. 1843'te imparatorluğun her birinde bir ordunun yerleştiği beş askerî bölgeye ayrılması,

halkla ordu arasında yeni etkileşim alanları meydana getirdi. Askerlik yükü eyaletlerdeki Müslüman erkeklerin omuzlarındaydı. İstanbullular hem askerlikten hem de vergiden muaftılar. 1869'daki düzenlemelere göre askerlik hizmetinin dört yılı aktif, on altı yılı da farklı derecelerde yedek olarak yerine getirilecekti. Buna göre aktif hizmette (*nizami*) 150 bin, aktif yedek hizmette (*ihtiyat*) 60 bin, yedek kuvvetlerin birinci ve ikinci derecelerinde (*redif*) 96'şar bin ve milis kuvvetinde (*mustahfız*) 300 bin kişi bulunacaktı. Yeni okullar eğitimde yeni seçenekler sunuyordu. Yeni mahkemeler kararlar alıyor ve yeni kanunlar toprak mülkiyeti gibi yaygın öneme sahip meselelere etki ediyordu. Mektup göndermek (1840), telgraf çekmek (1855, öyle ki 1861'de Bağdat'tan bile telgraf alınabiliyordu) ve buharlı gemiyle yolculuk etmek (aşağı yukarı 1850'de) tamamen veya kısmen devlet girişimiyle mümkün oldu. Yazılı basının gelişmesi basını düzene koymak yönünde tartışmalı resmî girişimlere yol açtı. 1838'de kurulan karantinalar sadece ülke dışında yolculuk edenleri değil, Müslüman hacıları da etkiledi. İstanbul ve diğer birkaç şehirde gerçekleştirilen pilot projeler, gazlı sokak lambaları, yeni itfaiye aygıtları, kamu taşımacılığı ve inşaat alanında düzenlemeler gibi bazı yenilikler getirdiler. İnşa edilen devlet binaları, okullar, mahkemeler, karakollar ve limanlarla birlikte modern devlet anıtsal bir biçim kazanmaya başladı. Köleliğin Osmanlı toplumunda karmaşık köklere sahip olmasına ve yerli bir kölelik karşıtı akım olmamasına karşın, büyük ölçüde İngiliz baskısıyla, köle ticaretini yasaklama yönünde bölük pörçük bazı adımlar atıldı (aşağı yukarı 1847-1890).[37]

Beykoz'daki Boğaz vapuru, Boğaz'ın Anadolu yakasında, İstanbul ile Karadeniz arasında. (Abdullah Frères, Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraflar Bölümü, II. Abdülhamid Koleksiyonu, 3b27952u.)

DEVLETİN GENİŞLEMESİ: EYALETLER

Merkezileşme ve savunma amaçlı modernleşme, eyaletlerde de ciddi sonuçlar yarattı. Bu dönemin büyük bir kısmında, yeni reformlar, ya pilot projeler olarak ya da Lübnan gibi kriz bölgelerinde yavaş yavaş ve bölük pörçük uygulandı. Birçok yerde mahalli direniş reformların hayata geçirilmesine sekte vurdu.[38] *Vilayet nizamnamesi* ancak 1864'te ülke genelinde yürürlüğe girdi. Büyük bir ihtimalle, reformları imparatorluk genelinde uygulamakta kullanılacak olan para ve insan kaynaklarının ciddi derecede az oluşundan kaynaklanan bu yavaş ve aşamalı değişim, aslında enerjik olan ve bilinmeyi hak eden bu ilk reform adımlarının uzun bir dönem boyunca karanlıkta kalmasına yol açmıştır.

Gülhane Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra, 1840 Nisanı'ndan başlayarak, eyaletlerdeki birinci hedef iltizamı kaldırmak ve bunun yerine taşraya vergi tahsildarları (*muhassıl*) tayin etmekti. Bu vergi tahsildarlarının yerine getirdikleri rol, unvanlarının düşündürdüğünden daha kapsamlıydı. Tayin edildikleri yerin en yüksek idari amirine karşı sorumlu olmayan bu memurlar, Tanzimat reformlarını izah etmek, meclisler kurmak, vergileri toplamak ve kâtiplerine vergi mükelleflerini ve sahip oldukları mülkleri kaydettirmekle görevliydiler. Söz konusu meclislerde memurlar ve mahalli temsilciler bir araya gelerek vergilerin nasıl paylaşılacağını ve bölgenin diğer meselelerini tartışacaklardı. Muhassılların maaş ve harcamaları merkezî hükümet tarafından karşılanacaktı. Onlardan tayin edildikleri yerin halkından mümkün olduğunca fazla vergi toplamaları ve topladıkları vergileri reformun masraflarının karşılanabilmesi için acilen İstanbul'a göndermeleri bekleniyordu. Bir sürü eski tip verginin yerini Gülhane Fermanı'nda ilan edilen birleştirilmiş tek bir verginin (*vergü*) alması, uzun vadede, vergi mükellefleri için ciddi ölçüde bir net vergi indirimi sağlayacaktı. *Memleket Meclisi* de denilen mahalli meclislerde kadı, müftü, muhassıl ve yardımcıları, nüfusu karışık yerlerde gayrimüslim dinî liderler ve dört ila altı seçilmiş üye bulunacak, bu kişiler belirtilen nizamnamelere göre işlerini yürüteceklerdi. 1840'ta bu yeni sistemden kaynaklanan problemleri çözmek için Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine teftiş heyetleri gönderildi. 1841 itibariyle Orta Anadolu'dan Bulgaristan'a, Makedonya'dan Ege Adaları'na kadar on eyalette elli muhassıl görev yapmaktaydı. 1840'ta gönderilen teftiş heyetleri her türden şikâyetle karşılaşmıştı. Bunlar arasında bir kadının muhassılın yardımcısı tarafından hamile bırakıldığı şeklinde bir şikâyet bile vardı.[39]

Bütün bunlara karşın, doğrudan vergi toplamaya yönelik bu yeni sistem, 1842 gibi erken bir tarihte terk edildi. Çoğu yerde ödenen maaşlar toplanan vergileri aşıyordu. Gönderilen emirlerde "en aklı başında ve en tanınmış kişilerin" aday olarak seçilmesinin buyrulması, geçmişte köylüleri ezmiş olan eşrafın kurulan meclislere hâkim olarak yeni sistemi kendi lehlerine çevirmelerini kolaylaştırmıştı. Ortodoks din adamları ve din adamı olmayan cemaat liderleri İstanbul'daki patriğe kurulan meclislerde görmezden gelindiklerini veya hor görüldüklerini

bildirdiler. Patrik de bu konuda Bab-ı Âli'ye şikâyette bulundu. Niş ve Vidin gibi bazı yerlerde vergi ayaklanmaları yaşandı.[40] İltizam, birkaç istisna hariç, yeniden uygulanmaya başladı ve imparatorluk çökene kadar da varlığını sürdürdü.

Yine de terk edilen programın bazı unsurları ayakta kaldı. Mahalli meclisler, sayıları artarak devam etti. Yeni birleştirilmiş vergiyi hesap etmek için 1840'ta gerçekleştirilen nüfus sayımı ve hane geliri tespiti, 1845'te yeni bir formatta yeniden yapıldı. Bunun kapsamı o kadar genişti ki Osmanlı arşivlerinde halen bu sayımla ilgili yaklaşık on sekiz bin defter bulunmaktadır (*temettüat defterleri*).[41] Birleştirilmiş tek vergi (*vergü*), eskiden toplanmakta olan birçok olağanüstü (örfi) verginin (yani şeriat hükümlerinden kaynaklanan *öşür* ve *cizye* gibi vergilerin dışında kalan vergilerin) yerine geçerek varlığını sürdürdü. Daha uzun yıllar, mültezime verilmeyip mahalle veya köy seviyesinde muhtar ve imam veya papaz tarafından toplanmaya devam etti. Birleştirilmiş verginin oranı üç kez özel sebeplerle yükseltildi. Vergiden kaynaklanan memnuniyetsizlik, 1860'ta gayrimenkul ve gelirleri orantısal olarak vergilendirmeye dönük bir reform yapılmasına yol açtı. Ne var ki bu yeni bir sayım ve gelir tespiti gerektirdiğinden ancak bunun yapılabildiği yerlerde uygulandı.[42]

1842'de muhassılların kaldırılmasıyla birlikte, 1864'teki düzenlemelerle sistematik hale getirilecek olan eyaletlerdeki idari sistemin ana hatları şekillenmeye başladı. 1836'da II. Mahmud, orduda redif sistemine geçilmesiyle bağlantılı olarak, valilerin unvanını değiştirmiş ve eyalet yöneticilerine normalde en yüksek askerî rütbe olarak bilinen *müşir* unvanını vermişti. Ne var ki bu sistemden elle tutulur bir sonuç elde edilemediğinden, Tanzimat'ın başlarında eyalet yöneticileri yeniden *vali* ismiyle anılmaya başlandı. 1842'de, Tanzimat'ın yürürlüğe girmiş olduğu yerlerde, idari bölgeler arası hiyerarşi yeniden tarif edildi ve sivil memurlar üç seviyede de en yüksek idari amir olarak görev yapmak üzere tayin edilmeye başladı. Sıralama *eyalet*, *sancak* ve *kaza* şeklindeydi.[43] Bunların kendilerine yardımcı olacak personelleri ve hiç değilse en yüksek idari seviyelerde meclisleri vardı. 1845'te bütün eyaletlerden temsilciler İstanbul'da toplanacak genel bir meclise davet edildiler. Bu meclis dağıldıktan sonra, farklı eyaletlerde *imar meclisleri* kuruldu. 1849'dan itibaren her eyalet kendi *eyalet meclisi*ni oluşturmaya başladı. Sivil bürokrasi yeni idari görevleri doldurmak üzere eyaletlere doğru genişledikçe, anlaşıldığı kadarıyla istisnasız her bölgeden gelmeye başlayan görevi kötüye kullanma şikâyetleri, nitelikli personel sayısının ne kadar az, reformcu ideallerle mahalli düzeyde başarılanlar arasındaki uçurumun da ne kadar derin olduğunu gösteriyordu. Ayrılıkçı hareketler ve yabancı müdahaleler, bu kusurları imparatorluğun birlik ve varlığını tehlikeye atan tehditlere dönüştürdü.

1860'ların başlarında Romanya bağımsızlığa yaklaşıp, Cebel-i Lübnan özel bir idari rejime kavuşup da Cidde'den Bosna'ya dek birçok yerde çeşitli isyanlar yaşanınca, Bab-ı Âli 1864 ve 1871'de çıkardığı kanunlarla eyaletlerdeki idari sistemini

gözden geçirip umumileştirmeye karar verdi. Yabancılar bu kanunları Fransız nüfuzunun zaferi olarak gördüler. Oysaki Osmanlı reformcularının, Fransız uygulaması hakkındaki bilgilerinden ne kadar faydalanmış olurlarsa olsunlar, imparatorluk içinde 1842'den itibaren biriken deneyimden, hatta belki de Osmanlı tarihsel deneyiminin daha erken örneklerinden daha çok faydalandıkları açıktı. Midhat Paşa, 1861'den beri Niş valisi olarak önemli bir idari reform denemesine girişmiş durumdaydı. 1864 tarihli eyalet kanunu, sadece Midhat'ın valisi olduğu özel olarak teşkil edilmiş Tuna eyaletinde uygulanmak üzerine hazırlanmıştı. Midhat'ın 1869'da Bağdat valiliğine tayin edilmesi, bu politikaların yayılmasına yardım etti.[44] Bahsi geçen bu kanun, 1867'de bu kez çeşitli vilayetlerde uygulanmak üzere bazı değişikliklerle yürürlüğe girdi ve bundan böyle *Vilayet Kanunu* olarak anıldı. Başka değişiklikler geçiren bu kanun, 1871'de imparatorluk genelinde uygulanmaya başladı ve 1913'e kadar da yürürlükte kaldı. 1876'ya gelindiğinde yirmi yedi vilayet bu kanunla idare ediliyordu.

1871 tarihli vilayet kanunu dört dereceli bir yetki alanı hiyerarşisi öngörüyordu. Bu dört idari birim (ve başlarındaki idari amirler) büyükten küçüğe doğru şöyle sıralanıyordu: *Vilayet* (*vali*), *sancak* veya *liva* (*mutasarrıf*), *kaza* (*kaymakam*) ve *nahiye* (*müdür*). Osmanlı tarihi hakkında pek bilgisi olmayan kişilerin, bu kanunun Fransız *département* sistemini taklit ettiğini düşünmelerinin sebeplerinden biri de idari taksimatın bu şekilde dört dereceli oluşuydu. Kanun valiler için uzun bir görevler listesi öngörüyor ve genişletilmiş bir personel sağlıyordu. Bunların çoğu, İstanbul'daki bakanlıkların yerine getirdiği özel işlere denk düşen görevler üstlenmekteydi. Kanuna göre, en yüksek üç idari birimin her birinde bir idari meclis olacaktı. Bu meclislerde hem eşit sayıda Müslüman ve gayimüslim seçilmiş üye, hem de atanmış memurlar bulunacaktı. Ayrıca eyaletin çeşitli bölgelerinden gelen temsilciler, yılda bir kez genel bir mecliste (*meclis-i umumi*) bir araya gelerek vilayetin sorunlarını tartışacaklardı. Kanun, nizami mahkemeler ve belediyelerle ilgili hükümler de içeriyordu. Ayrıca muhacirlerin yerleştirilmesi gibi özel amaçlar için ayrı komisyonlar da kurulabilecekti. Elimizdeki kanıtlar Müslüman ve gayrimüslim meclis üyelerinin birlikte çalışmaya gitgide daha çok alıştıklarını gösterse de, yeni eyalet yönetimi sisteminden duyulan memnuniyetsizliklerin su yüzüne çıkması da gecikmedi. 1877-78'deki kısa ömürlü Osmanlı parlamentosunda Mebusan Meclisi'nden yeni bir vilayet kanunu geçtiyse de bu kanun Ayan Meclisi'ne takıldı.[45]

CEMAATLER ARASI İLİŞKİLER: BÜTÜNLEŞME Mİ, PARÇALANMA MI?

İmparatorluğu bir yandan modernleştirirken bir yandan da bir arada tutmak, halklar arasındaki birliğin teşvik edilmesini gerektiriyordu. Tanzimat reformları arasında bu yönde atılmış, bazen çelişkili olan birçok adım vardı. Gülhane

Fermanı, vaatlerinin Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın bütün tebaa için geçerli olduğunu ilan etmişti. 1856 Islahat Fermanı bunu dinler arası eşitliğe kadar genişletti. Bunu yaparken, bir yandan da gayrimüslimlerin cemaat olarak sahip oldukları ayrıcalıkları teyit ediyordu. Ayrıca Islahat Fermanı, padişahın bütün tebaası arasında "yürekten vatanseverlik bağlarını" (*revabıt-ı kalbiye-i vatandaşî*) güçlendirme hedefinden de bahsetmekteydi.

Aynı anda hem bireysel hem cemaate özel hakları hem de herkesi kapsayan Osmanlı vatanseverliğini etkili kılmanın hiç de kolay olmadığı ortaya çıkacaktı. Ne var ki hakları birey, grup ve her şeyi kapsayan genel bir çatı temelinde, üç düzeyde uzlaştırma çabası bütün dünyada modern devletleri uğraştıran bir sorun olmuştur.[46] Tanzimat reformcuları, bu problemle, kimlik ve farklılığın yeni şekillerde siyasallaştığı bir zamanda karşılaştılar. Gayrimüslimlere verilen tavizler, şeriat hükümlerinin kendilerine sağladığı yüksek statüden yoksun kaldıklarını hisseden muhafazakâr Müslümanları rahatsız etti. Suriye ve Lübnan gibi bazı yerlerdeki istenmeyen olaylar bu tip duyguları yansıtıyordu. Ne olursa olsun, sonuçta gayrimüslim cemaatler kendi ilişkilerini yeniden düzenlemeye, modernist aydınlar ise birliği sağlamlaştırmak için yeni bir eşitlikçi Osmanlılık anlayışını savunmaya başlamışlardı.

Gayrimüslim cemaatlerin yeniden örgütlenmesi birçok önemli eğilimin sonucuydu. Bunlardan biri, kendilerine resmî olarak millet statüsü verilmesini bekleyen gayrimüslim dinî cemaatler listesinin sürekli uzamasıydı. Bir diğeri ise Rum ve Ermeniler gibi eski milletlerin içindeki yolsuzluk ve baskılardı.[47] Bazen bu iki eğilim birbiriyle etkileşime de giriyordu. 1850'de, sayıları sadece birkaç binden ibaret olan Protestanlığı kabul etmiş Ermeniler, Osmanlılar tarafından Protestan milleti olarak tanınmayı başardılar. Başlarında bir piskoposları ve hem din adamlarından hem de din adamı olmayanlardan oluşan meclisleri olan Protestanlar diğer cemaatler için de bir model oluşturdu. Bilhassa, din adamı olmayan Protestan liderlere düşen önemli rol gıptayla izleniyordu.

Köklü cemaatler arasında Rum Ortodokslar için 1860 ve 1862'de, Gregoryen Ermeniler için 1863'te ve Yahudiler için de 1864'te yeni düzenlemeler benimsendi. Daha küçük olan Doğu kiliseleri arasında yer alan Süryaniler ve Keldaniler de resmen tanındı. İmparatorluk içinde imparatorluğa benzeyen Ortodoks Kilisesi'nin çoğunlukla etnik Rum olan hiyerarşisi, Osmanlı İmparatorluğu'yla aynı sebepten ötürü milliyetçiliğe karşı savunmasızdı. Bu olgu, Bulgaristan (1870) ve Romanya (1885) gibi Ortodoks ülkelerde kendi bağımsız ulusal kiliselerini kurma yönünde taleplere yol açtı.

Gayrimüslim cemaatlerin yeniden örgütlenmesinin önemli sonuçları oldu. Bu cemaatlerin, kimi zaman *millet anayasası* dedikleri yeni nizamnameleri, Osmanlı anayasacılarının beklentilerini artırdı. Kendi cemaatleri içindeki reform konusun-

da etkin olan Ermeniler, imparatorluğun geneli için de bir anayasanın kabul edilmesinden yanaydılar; bunlardan biri olan Krikor Odyan, daha sonra talep edilen bu anayasayı kaleme alan komisyonda bulunacaktı.[48] Yine de bir yandan Osmanlı tebaası arasındaki dayanışmayı kuvvetlendirirken, bir yandan da her cemaatin gelişmesi için gereken koşulları oluşturmak, her ne kadar felsefi olarak uzlaştırılabilir amaçlar olsa da; Tanzimat dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcı dayanışmanın alt etmeye çalıştığı ayrılıkçı eğilimleri kuvvetlendirmeden ikincisini yapmak mümkün değildi. Millet reformuna temel oluşturan dinî farklılıklarla modern milliyetçiliğe temel oluşturan etnik farklılıklar nadiren birbirine denk düştüğünden, Rum Ortodokslar ve Ermeniler örneğinde görüldüğü gibi değişken ve öngörülemeyen sonuçlar birbirini takip etti.

Yunanistan uzun zamandan beri bağımsız olmasına karşın, Helen Krallığı Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı cemaatlerin imparatorluk genelindeki yaygınlığıyla karşılaştırıldığında epey küçüktü. Bu yüzden, Ortodoks hiyerarşisi çok temkinli bir tutum takınarak, rahip sınıfından olmayan bazı kişilerin temsilci olmasına izin vermenin dışında reformu sınırlı tuttu. Bunun aksine Gregoryen Ermeniler açısından, her ne kadar Protestan ve Ermeni Katolik cemaatleri bazı Ermenileri kazanmayı başarmış olsalar da, etnisiteyle dinin çakışması çok daha yüksek düzeydeydi. Burada, finans elitinin muhalefetine rağmen, sonunda ilerici aydınlar daha etkili oldu. Böylelikle, 1863 düzenlemeleri sonucunda, Ermeni patriğinin başında bulunduğu cemaat, her ikisi de genel bir meclise tâbi olan sivil ve ruhban meclislerine sahip olmuş oldu.

Meclis, adeta bir Ermeni parlamentosuna dönüştü ve Ermeni nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde özerklik isteğinin de içinde olduğu rahatsız edici talepler geliştirdi. Ermeni patriğinin rolü de dinden milliyetçiliğe doğru kayan vurguyu yansıtmaya başladı. Cemaat reformunun sonuçlarının diğer milletlerde ne kadar farklı olabileceğinin en iyi örneklerinden biri, milliyetçilik ve ayrılıkçılık fikirlerine yabancı kalan Osmanlı Yahudileriydi.

Bütün bunlar olurken, Tanzimat devlet adamları da bütün Osmanlı tebaasını bir arada tutabilmek için gönülden gelen bir vatanseverliğin gelişmesi için çalışıyorlardı. Bu, Osmanlı aydınlarının yeni siyasal kavramlar yayma ve eski terimleri yeniden tarif ederek bu yeni kavramları açıklama çabasının bir parçasını oluşturuyordu. Başlangıçta mahalli anlamlar ifade eden *vatan* sözcüğü, 1790'lara gelindiğinde "anayurt" anlamına gelecek şekilde kullanılmaya başladı, böylelikle Fransızca pays sözcüğünün ve diğer dillerdeki muadillerinin geçirdiği evrimi Osmanlı özelinde de yinelemiş oldu. Örneğin Gülhane Fermanı askerlik vazifesini vatan savunmasıyla ilişkilendiriyordu. Yine 1850'de Kudüs mutasarrıfının yoksul ve ihtiyarlara yardım etmek konusunda gayrimüslimleri Müslümanlara katılmaya çağırmasının gerekçesi "bu vatandaki herkesin kardeş" (*ihvan fi'l-vatan*) olmasıydı.[49] Benzer bir şekilde, *millet* sözcüğünün türediği Arapça kök, yeni sözcüklerin

oluşturulmasına kaynak oluşturdu. Osmanlıların bir dinî cemaati ifade etmek amacıyla kullandığı *millet* sözcüğünün örnekleri yukarıda bolca bulunmaktadır. Örneğin Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan herkesi içine alan *Rum milleti* veya "Ortodoks millet", sadece Rumları değil; ana dili Arapça, Bulgarca, Rumence, hatta Türkçe olan bütün Ortodoksları kapsıyordu. Ne var ki siyasal kimlik dinî kimliğe oranla daha önemli hale gelince, bazı Osmanlılar *millet* sözcüğünü Fransızca *nation* (ulus) sözcüğünün Türkçe karşılığı olarak kullanmaya başladılar.[50] Zamanla Osmanlılar, millet sözcüğüyle bağlantılı olarak, "ulusal" için *millî*, "ulus" için *milliyet* karşılıklarını benimsediler. Yeni kavramlara açıklık getirmek amacıyla durmadan eski sözcükleri yeni anlamlara uyarlamak, anlamların üretilme ve aktarılma biçimlerinde yaşanan devrimci dönüşümlerin bir parçasını oluşturdu.

Yeni "vatanseverlik bağı" Osmanlılığın yeniden tarifi şeklinde olacaktı. Geçmişte Osmanlı olarak anılanlar sadece padişaha bağlı yönetici elitti. Eşitlik, bu kimliğin yöneticileri olduğu kadar tebaayı da içine alması anlamına geliyordu. 1856 Islahat Fermanı, "vatandaşî" olarak adlandırdığı, aynı vatanı paylaşmaktan kaynaklanan duygusal bağı pekiştirmek için bir dizi reforma girişti. Bunun sonucunda önemli sayıda gayrimüslim, zamanla mülki idarenin belli şubelerinde ve devlet okullarında görev almaya başladı. Buradan alınan sonuçlar devletin bu politikayı ne kadar ciddiye aldığını elle tutulur bir şekilde göstermektedir.

"Gönülden gelen bir vatanseverlik"ten bahsedilmesi, Osmanlılık idealine duygusal bir sıcaklık aşılama ihtiyacını ima ediyordu. Ancak Tanzimat devlet adamlarının bu işte, kendi kanatları altında doğmuş olan yeni bir Osmanlı siyasal muhalefet hareketi kadar usta olmadığı anlaşıldı. Osmanlıların bireysel, cemaate özel ve herkesi kapsayan hak ve kimlikleri uzlaştırma girişimi bir yüzyıl önce gerçekleşse, Büyük Britanya'nın ulussallık inşası kadar başarılı olabilirdi. Kendi dönemindeyse ancak Avusturya-Macaristan'ın bir imparatorluk milliyetçiliği yaratma girişimi kadar başarılı olabildi.[51]

DÖNÜŞÜM GEÇİREN SİYASET

1839'a kadar Osmanlılarda siyasal katılım, (resmen) hâlâ Osmanlı yönetici elitleriyle sınırlıydı. Gerçi bu görüş zengin bir müzakere, direniş ve isyan tarihini göz ardı eder. Ama yine de Osmanlılar, belli bir ölçüde idari kurumlara sahiplerse de siyasal kurumlara sahip değillerdi ve hâlâ Osmanlı yönetici elitleriyle aydınlar hemen hemen özdeşti. Dile getirilen politika alternatifleri yeni yeni büyük çözümler ileri sürmeye başlıyorsa da, bu politika, mevcut haliyle hâlâ sorunlardan çok şahıslar ve hizipler etrafında dönüyordu.

1830'ların sonlarında yapılan reformlar, üst düzey devlet görevlilerinin güvencelerini artırarak, Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Âli Paşa'nın daha önce mümkün olduğundan çok daha uzun süre iktidara tutunmalarını sağladı. Son ikisi sonraki yıllarında Reşid Paşa'yla bozuşsalar da birlikte çalışma becerisini hiç kaybetmediler. Başka hiçbir faktör olmasa bile, iktidarda geçirdikleri uzun süre

zaten muhalefete yol açardı. Aslında etraflarında gelişen siyasal oyun her yanıyla değişiyordu. Durmadan çıkan yeni kanunlar alternatif politikalar gerektiriyor, bu da şahıslar temelinde olduğu kadar sorunlar temelinde de çatışmalar doğuruyordu. Padişahın ferman yetkisinin kendi istediğinden ziyade memurlarının isteklerini gerçekleştirecek şekilde kullanılması, reformların meşruiyetine gölge düşürüyor ve mülkiye memurlarının hegemonyasının ne kadar zayıf olduğunu açığa vuruyordu. Eşitlik adına gayrimüslimlerin memuriyete alınmaları ve memur sayısının hızla çoğalması, memurlar arasındaki sosyal bütünleşme açısından yeni sorunlar doğurdu. Temsilî organların çoğalması, memurları ve memur olmayanları bir araya getirerek, yeni anlaşmazlık ve çatışma alanları yarattı. Zamanla idari kurumların yanında siyasal kurumlar da oluşmaya başladı. Bunun en bariz örneği 1876-1878 Osmanlı parlamentosuydu. Bütün bu değişimler olurken, sadece dinî azınlıklar veya ayrılıkçı milliyetçiler arasında değil, bizzat Osmanlı aydınları arasında da yeni siyasal muhalefet güçlerinin ortaya çıkışı sadece bir an meselesiydi.

Sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler bunun gerçekleşmesini sağladı. III. Selim, sadece bir hami olarak değil, aynı zamanda bir şair ve besteci olarak da geleneksel şiir ve müziğin belli başlı isimlerinden biriydi. Beğenilerin Batılılaşması yönünde standartlar koyan haleflerininse, aksine, tarihsel olarak edebiyat üretiminin temel türü olan şiir alanında adları bile anılmıyordu.[52] Şiirle siyaseti birbirine bağlayan şey şiir yazmanın eski hizip siyasetinde oynadığı roldü. Geçmişte her Osmanlı aydını şairliğe heves ederdi. Şairlikte sivrilemeyenler yaşamlarını sürdürmek için başka bir yol bulmak zorundaydılar. En yaygın çözüm devlet dairesinde bir iş bulmaktı. Şairlikte sivrilenler ise çoğu zaman başka hiçbir şeyde iyi değillerdi.[53] Her iki durumda da maddi kazanç elde etmenin yolu birinin himayesi altına girmekti ve hiç kimsenin padişahtan daha çok dağıtacak serveti yoktu. Ayrıcalıklı bir aileden gelmeyen kişiler için kariyerlerini başlatacak bir bağlantı kurmanın (*intisab*) klasik yolu, büyük bir adama, yeteneğinin kanıtı olarak bir şiir, tercihen muhatap için yazılmış bir *kaside* sunmaktı. Şayet bu başarısız olursa bahşiş elde etmenin en iyi ikinci yolu bir hiciv yazmaktı. Çünkü bu, hicvin kurbanının hicvedeni susturmak için kıymetli bir hediye vermesini sağlayabilirdi.

Bu kalıplar Tanzimat döneminde de varlıklarını sürdürmekle birlikte, bunları çevreleyen şartlarda sarsıcı değişiklikler meydana geldi. Bir zamanlar III. Selim'in çok sevdiği şiir ve müzik türlerini sarayın artık daha az himaye etmeye başlaması, bu türde eser veren sanatçılara büyük bir darbe vurmuştu. Aynı zamanda, yeni bireysel öznellik ve sınıf oluşumu biçimleri, yeni iletişim araçları, dil hakkında yeni fikirler ve geniş bir kitleye hitap etmeye hazırlanan yazarlar için yeni edebî türler de ortaya çıkıyordu. Osmanlı'da "matbaa kapitalizmi", kabaca 1840-1860 yılları arasında doğdu. Bu terim, gazeteler başta olmak üzere yazılı basınla ve yeni burjuva okuryazar kamuoyuyla özdeşleşen, hem maddi hem fikrî nitelikleri içeren karmaşık bir oluşumu tarif ediyordu. Osmanlı ve Türk modernliği açısından mat-

baa kapitalizminin gerek kısa gerekse uzun vadede neredeyse devrim niteliğinde sonuçları oldu.

Ahmed Cevdet Paşa, şair-bürokrat Hafız Müşfik Efendi'nin Âli Paşa tarafından terfi ettirilmemesi üzerine meydana gelen bir olayda, "Fransızcada *Opposition* olarak bilinen" şeyin ilk tohumlarını gördüğünü düşünmekteydi. Âli Paşa, onun yerine damadını tayin etmişti. Bunun üzerine Müşfik, Âli Paşa'ya övgüler düzmekten vazgeçip ona karşı hicivler kaleme almaya başladı. Ayrıca alışılmadık bir adım atarak devlet hizmetinden ayrıldı ve William Churchill adında bir İngiliz tarafından 1840 yılında kurulan ilk özel Osmanlıca gazete olan *Ceride-i Havadis*'te çalışmaya başladı. Orada gazeteyi çıkaran benzer düşünceye sahip aydınlar grubunun nüvesi haline geldi.[54] 1860'ta kurulan ve sahibi Türk olan ilk özel gazete niteliğindeki Yusuf Agâh'ın *Tercüman-ı Ahval*'i başta olmak üzere, başka özel gazetelerin de ortaya çıkışı, bu tip girişimlerin kapsamını daha da genişletti. Bunları takip eden diğer gazeteler 1860'ları Osmanlıca basının kuruluş dönemi haline getirdi.

1860'lar, aynı zamanda, Osmanlı aydınları arasında Yeni Osmanlılar olarak bilinen ilk modern tarzda muhalefet hareketinin doğuşuna da tanıklık etti.[55] Bu yeni muhalefetle özel gazetelerin doğuşu arasında çok yakın bir bağlantı vardı. Onlar da Müşfik ve arkadaşlarına olan borçlarını kabul ediyorlardı. Yeni Osmanlıların kurucularından hiç değilse ikisi (Yusuf Agâh ve İbrahim Şinasi) aynı zamanda gazete kurucusuydu. Çok geçmeden onları başkaları da takip edecekti. Bu kişiler Hafız Müşfik Efendi'ye nazaran daha yüksek bir statü ve beceriye sahiptiler. Birçoğu belli başlı devlet adamlarıyla himaye ilişkisi içindeydi veya bu türden bir ilişki kurma imkânına sahipti. Onları diğerlerinden farklı kılan, yeni fikirlere olan bağlılıkları, bu fikirleri yeni iletişim araçlarıyla yaymakta ısrar etmeleri ve Tanzimat ricalinin gazabına karşı koymaya istekli olmalarıydı. Gazeteciliğe ve yeni edebî türlere düşkün olan bu kuşak, 1865'te meşrutiyet için çalışmak üzere bir "vatansever ittifak" (İttifak-ı Hamiyyet) oluşturdu.

1867'de Yeni Osmanlılar, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın soyundan gelen ve Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'da kendileri için yeni bir hami buldular. Mustafa Fazıl İstanbul'daki memuriyet hizmeti sırasında hayal kırıklıkları yaşamıştı. İsmail'in İstanbul'un rızasını alarak veraset usulünü en büyük oğlun başa geçeceği ekberiyet esasına göre düzenlediği ve böylece Fazıl Paşa'yı saf dışı ettiği Mısır'da daha da büyük hayal kırıklıkları yaşadı. Hâlâ epey zengin olan Mustafa Fazıl Paşa Paris'e gitti, Yeni Osmanlıları kendisine katılmaya davet etti ve Osmanlı sansürünün ulaşamayacağı yerlerde yayınladıkları gazeteler başta olmak üzere Yeni Osmanlıların faaliyetlerini yüklü kesesiyle destekledi. Böylelikle Yeni Osmanlılar, görüşlerinden taviz vermektense sürgüne gitmeyi tercih eden ilk Osmanlı aydınları oldu.

Tarihçiler Yeni Osmanlıları bir siyasal parti gibi düşünüp onların meşrutiyetçiliğini vurgulama eğilimindedir. Hâlbuki Yeni Osmanlılar daha ziyade bir kültürel hareketti. Yeni Osmanlılar ne mevcut kurumlar içinde bir güç elde etti, ne etkili

örgütlenmeler oluşturdu, ne de bir devrim örgütleyebildi.[56] Onların fikirleri on dokuzuncu yüzyıl modernliğinin ve bunun Osmanlı toplumu açısından yarattığı sonuçların geniş yelpazesi içinde büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Tanzimat devlet adamlarıyla karşılaştırıldığında, gerek Avrupa gerek İslam düşüncesi hakkında daha sistematik bir bilgiye sahiptiler. Bu bilgiden faydalanarak Tanzimat'ı eleştirdiler ve okur kitlesine yeni bir bakış açısı sundular. Siyasal fikirleri her ne kadar onları hürriyet ve meşrutiyet hareketinin kahramanları haline getirdiyse de, yazdıkları eserlerin bütünü onları kültürel milliyetçiler ve Osmanlı'nın modernlikle kurduğu yeni ilişkinin öncüleri olarak tanıtmaktadır. Yeni okulların yarattığı yeni okur kitlesine hitap etmek için dillerini sadeleştiren ve yeni edebî türler benimseyen Yeni Osmanlılar, Batılılaşma karşısında kimliğini yitirmeden modern olacak yeni bir Osmanlı kültürü yaratmaya çalıştılar.

Toplu olarak Yeni Osmanlılar ismiyle bilinen kişiler aslında heterojen bir grup oluşturmaktaydı. Hareketten bağımsız olarak ismi hatırlanan kişiler arasında sıra dışı bir din âlimi olan ve diğer Yeni Osmanlılar'dan çok İslami köktendincilere benzeyen Ali Suavi vardı.[57] Modern Türk edebiyatının kurucularından biri olan İbrahim Şinasi, gerek yazılı basının gerekse ağdalı olmayan bir gazeteci üslubunun oluşmasında oynadığı rolle, iletişimin modernleşmesine katkıda bulunmaktaydı. Hareketin önde gelen edebiyat adamları Ziya ve Namık Kemal'di. Ziya kültürel olarak muhafazakârdı, Namık Kemal ise daha ziyade siyasal olarak angaje aydın tipinin ilk örneğiydi. Yeni Osmanlılar'ı bir araya getiren en bariz şey, Fuad Paşa ve Âli Paşa'nın bürokratik despotizmine karşı muhalefet etmeleriydi. İstibdadın daha tehlikeli biçimlere bürünebileceğini fark edemeyen Yeni Osmanlılar, Âli'nin ölümünden sonra (1871) İstanbul'a döndüler ve 1871-1876 arasında en etkili yayınlarının bir kısmını burada çıkardılar. Ziya ve Namık Kemal anayasanın kaleme alınmasına katkıda bulundular. Daha sonra Abdülhamid'in tasarrufuyla, hayatlarının geri kalanını, İstanbul dışında eyalet yönetimindeki görevlerde geçirdiler.

Aşağıda Namık Kemal'in yazdıklarından sunacağımız örnekler, onun kültürel modernleşmesinin nerelere kadar uzandığını görmemizi sağlayacaktır. Bununla birlikte, Yeni Osmanlılar'ın siyasal fikirleri, Osmanlı siyasal gelişiminde oynadıkları önemli rol açısından, vazgeçilmez ipuçları sunmaktadır. Yeni Osmanlılar, Tanzimat devlet adamlarının aksine, sadece siyasal teori açısından değil; fıkıhta da İslami düşüncenin çeşitli alanlarıyla daha derinden ilgilendiler. Liberal siyasal teorinin temel fikirlerini iletmek için İslami kavramlardan faydalanmaları, salt, eski kavramların yeni fikirleri ifade edecek şekilde yeniden kullanıma sokulmasının bir örneğinden ibaret değildi. İslam fıkhındaki *kıyas* yönteminden faydalanırken, daha çok, savundukları reformların İslami hükümler açısından meşru olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Namık Kemal kendinden sonraki İslami modernistlerin savundukları standart görüşlerin çoğunu bu yöntemden faydalanarak ifade etti. Temsilî hükümet fikrini Kur'an'da "bazı işlerini ashabına danış" (*ve şavirhüm fi'l-emr*) şeklindeki ayete dayanarak meşrulaştırdı. Hükümetin sorumluluğu ve

halk egemenliği kavramlarını *biat* (yeni bir Halife başa geçtiğinde verilen bağlılık sözü, Arapçası *bay'a*) kavramını bir sözleşme çerçevesinde yorumlayarak meşrulaştırmaya çalıştı. Hukuk ve adalet talepleri şeriat üzerinde odaklanıyordu ve Tanzimat'ın hukuk alanında laikleşmesine şiddetle karşıydı. Bu fikirleri sunarken, eski ve yeni sanki temelde birleşiyor gibiydi. Örneğin temsilî hükümeti savunurken Kur'an kaynaklı hükümleri Avrupalı bir siyaset felsefecisinin tartışmalarıyla mezcediyordu. Dahası, Kur'an'ın meşverete ilişkin hükümlerinde öngörülmemesine karşın, Osmanlı'nın siyasal ihtiyaçlarına denk düşen, farklı dinî cemaatlerin temsilcilerini de içine alan meclislerin oluşturulmasını açıkça savunuyordu.[58]

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'a karşı yeni-muhafazakâr bir eleştiri geliştirip amansız Batılılaşmaya karşı İslami bir süzgeç önermekle birlikte, modernlikle şüphe götürmez bir ilişki içindeydiler. Kalpleri on dokuzuncu yüzyılın ilerlemeye olan inancıyla doluydu. Eski şiir üslubunun çetrefilli taraflarını reddederken, sadece yeni edebî türler ve iletişim araçlarıyla yeni bir okur kitlesine hitap etmekle kalmıyor, aynı zamanda kendi yazdıklarına ısrarla duygulara hitap eden bir hava veriyorlardı. Engin bilgilerini sergilemek için değil, okurlarını heyecanlandırmak için yazıyorlardı. Yeni Osmanlılar modern siyasal fikirleri İslami kategorilerle uyumlu biçimde zenginleştirmenin yanı sıra, Osmanlı vatanseverliğinin sözcük dağarcığını da genişlettiler. Namık Kemal, *vatan* sözcüğünü "anayurt", daha önce sadece kölelikten azat olma anlamına gelen *hürriyet* sözcüğünü de "özgürlük" anlamında kullanarak vatanseverliğin temel dayanaklarını ayrıntılarıyla ortaya koydu.[59] Yine de Namık Kemal'in kimlik anlayışı, Osmanlı aydınları arasında imparatorluğun çöküşüne kadar yaşamaya devam edecek olan, Osmanlıcı kozmopolitizm, İslam dayanışması ve Türk millî bilinci arasında gidip geliyordu. Sonuç olarak Yeni Osmanlılar hem meşrutiyeti hem de her şeyi kapsayan bir Müslüman ve Osmanlı modern kültürünü yaydılar.

EKONOMİK DEĞİŞİM

Hiçbir şey ekonomik kaynakların yetersiz oluşu kadar Tanzimat'ın başarısına engel olmadı.[60] Devlet maliyesinde yaşanan sıkıntılar gün geçtikçe daha da ağırlaştı. Tarımda verimliliğin düşük oluşu ve imalatın azgelişmişliğinin de bu sıkıntılarda payı vardı. Yine de bütün bu problemlere ve imparatorluğun dünya ekonomisi içindeki bağımlı konumuna karşın, para politikası, tarım, ticaret ve imalat gibi alanların tamamında bazı ilerlemeler kaydedildi.

DEVLET MALİYESİ

Bazı işaretler, devletin gelirlerinin yetersizliğinde, bizzat Tanzimat politikalarının da bir payı olduğunu göstermektedir. Bu önerme Osmanlı İmparatorluğu'nda aşırı vergi toplandığı yönündeki geleneksel görüşe ters düşmektedir. Bununla birlikte, en demokratik modern devletlerde bile vergiler aşırı bulunur. Tanzimat ve Islahat fermanlarında sürekli olarak adaleti temin etmenin ve tebaanın devlete

bağlılığını sağlamlaştırmanın vurgulanması, eski vergileri tek bir vergiye dönüştürmenin ve iltizamın kaldırılarak vergilerin doğrudan toplanmasının vergi oranlarını düşüreceği beklentisi ve doğrudan vergi toplama çabalarının başarısız oluşu 1840'larda merkezde toplanan gelirleri arttırmış olamaz. Sonrasında iltizamın devam etmesi, iddia edildiği gibi iltizam toplamak için teklif verenler arasındaki rekabet nedeniyle vergi toplama bedeli kabaca gelirin yüzde onuyla sınırlanmış olsa bile, mültezimlerin topladıklarıyla merkezî hükümetin eline geçen arasında sürekli bir farkın oluşması anlamına geliyordu.[61] Osmanlı vergi mükelleflerinin, adaletsiz vergi oranları, vergilerin toplanma zamanlarının keyfî olarak tespiti ve vergi tahsildarlarının aşırı faizle tefecilik yapmalarına ilişkin samimi şikâyetleri vardı. Osmanlı tebaası genellikle fakirdi ve nihayetinde küçük kârlarla iş görüyordu. Bununla birlikte, başka yerlerle karşılaştırıldığında, muhtemelen vergi oranları o kadar yüksek değildi. İzmir yakınlarındaki yörelerde ve Bulgaristan'daki Filibe (Plovdiv) civarında (1840'ların ortalarında) yapılan araştırmalar vergilerin ortalama olarak gelirin yüzde 20-25'ine denk düştüğünü göstermektedir. Bulgaristan için, tarımsal gelirin "çiftçiden başka kişiler tarafından kullanılan" yüzde 20-30'una denk düşen başka bir rakam kiraları da içermektedir. Bu oranlar "dönemin Avrupa standartlarına göre o kadar ağır değil" idi. Benzer bir şekilde, Lübnan'da da 1861'den sonra eski tahrirlere istinaden toplanan vergiler "suni olarak düşüktü", yine de bölgenin yol ağı aynı dönemde uzunluk olarak otuz katına çıkarılmıştı.[62] Tebaaları onları ister açgözlü saysın ister saymasın; Tanzimat devlet adamları, büyük bir ihtimalle, iş amaçlarla araçları eşleştirmeye geldiğinde yeterince ısrarcı değillerdi.

Harcamaların etkin bir şekilde kontrol edilmemesi bu problemi daha da ciddileştirdi. Maliyenin 1841-1876 dönemi için tespit ettiği yıllık gelir ve harcama rakamlarına göre, sadece iki yılda (1846 ve 1868) bütçe fazla vermişti; diğer bütün yıllarda, 1841'de 4.2 milyon kuruştan 1876'da 505 milyon kuruşa kadar değişen bütçe açıkları söz konusuydu.[63] 1855'te bütçe hazırlama kuralları kabul edildi ve 1874'te yenilendi. 1863'ten itibaren bütçeler yayınlanmaya başladı. Yine de, başta sarayınkiler olmak üzere, yapılan harcamaları etkin olarak denetleyen hiçbir şey yoktu. Lüks harcamaların yanı sıra, Sultan Abdülaziz donanma ve orduyu geliştirmeye o kadar gönül vermişti ki, bakanlarına danışmadan gemi ve büyük top siparişleri verip duruyordu. Yeni Osmanlı muhalefeti Rus ve Avusturya imparatorluklarının harcamalarını aşan saray masraflarının, İstanbulluların çağdışı bir şekilde vergiden ve askerlikten muaf tutulmasının yol açtığı maliyetlerin ve Fransız hükümetiyle Osmanlı hükümetinin harcamaları arasındaki farkın sakıncaları üzerinde durdu.

Bununla birlikte para sisteminde yapılan önemli bir düzenleme faydalı sonuçlar doğurdu. Bu reform, 1770-1840 arasında görülmedik boyutlara ulaşan devalüasyonlara (*tağşiş*) bir son verdi.[64] Kısmen Mısır'da 1834'te yapılan benzer bir reformun etkisiyle, Osmanlı hükümeti 1844'te iki metalli para standardını kabul etti. Gümüş kuruş ve altın liranın her ikisi de yasal ödeme aracı olacaktı. 100 kuruş bir liraya karşılık geliyordu, altın-gümüş oranı da 1:15.09 olarak tespit edildi. Bundan böyle 1922'ye kadar bütün gümüş ve altın sikkeler 1844 standardına göre

kesildi. Küçük meblağlar için bakır paralar da kullanıldı. Yine de para sistemindeki reformun başarısı topyekûn değildi. Hükümetin bütün eski paraları piyasadan çekecek kaynakları yoktu, bu yüzden onları dolaşımda tutmaya mecburdu. Dünya pazarında gümüşün değerinin düşmesiyle birlikte, gümüş kuruşun değeri altın lira karşısında azaldı ve 1880'lerin başında 1 altın lira 108 gümüş kuruş oldu. Hükümet gelirleri artırmak için kâğıt para (*kaime*, 1840–1862) basmaya başladı. Kırım Savaşı sırasında kâğıt para arzı aşırı derecede artarak enflasyonu tetikledi ve hükümet kâğıt parayı piyasadan çekmek için borç almak zorunda kaldı. Askerî krizler başka kaime meselelerine yol açtı, bunlar da 1876-1883 ve 1914-1922 dönemlerinde benzer sonuçlar doğurdu.

Diğer değişimler, Osmanlıların dünya ekonomisiyle daha sıkı bir şekilde bütünleşmiş olduğuna işaret ediyordu. 1840'larda, genellikle Ermeni olan ve kimi zaman İstanbul'un Avrupa yakasındaki bir semte atıfla "Galata bankerleri" olarak anılan yerli gayrimüslim bankerlerin (*sarraf*) yanı sıra Avrupa tarzı bankalar da kurulmaya başladı.[65] Yeni bankaların en önemlisi, 1856'da bir İngiliz grup tarafından kurulan ve 1863'te bir Fransız-İngiliz ortaklığına dönüşen Osmanlı Bankası'ydı (*Ottoman Imperial Bank*). İmparatorluk toprakları içinde Osmanlı Bankası, adeta bir devlet bankası gibi faaliyet gösteriyordu. 1862'de hükümet kâğıt paraları piyasadan çekmek için Osmanlı Bankası'ndan borç almak durumunda kalmıştı.

Kırım Savaşı, daha önce kredi ihtiyaçlarını yurtiçinden karşılamakta olan devletin, 1854'te ilk kez dış borç almasına yol açtı. Osmanlılar, savaş sırasında, İngiliz hükümetinin desteği sayesinde borç bulmayı başardılar. Daha sonra borç almaya devam ettiler, ancak koşullar ağırlaştı. Sonradan alınan borçların geri ödeme faizleri çok yüksekti ve alınan fonlar verimli yatırımlar için değil, gitgide artan cari harcamalar için kullanıldı. 1860'ların sonuna gelindiğinde, eski borçların ödenmesi için artık yeni borçlar alınmaktaydı. 1873'teki uluslararası finans krizi Avrupa'dan borç alma imkânını ortadan kaldırdı. Tam bu sırada Osmanlılar Anadolu'da kıtlık sorunuyla karşı karşıya kaldılar (1873-1875), bunu Balkanlar'daki isyan ve savaşlar (1875-1878) takip etti. Osmanlı hükümeti 1875-76'da borç ödemeleriyle ilgili olarak moratoryum ilan etti. Osmanlı dış borçları 200 milyon sterlin seviyesindeydi. Bu temerrüt (borçları ödeyememezlik durumu) sebebiyle Osmanlılar, 1877-1878'deki Rus Savaşı'nın giderleri için Avrupa sermaye piyasalarından fon bulamadılar. Temerrüt, Avrupa'da Osmanlı karşıtlığını tetikledi, böylece savaş hazırlığındaki Rusya'nın Osmanlıları tecrit etmeye dönük diplomatik çabalarını kolaylaştırdı.[66]

Borç krizinin çözülememesi nedeniyle, 1881'de, müzakereler sonucunda nominal değeri aşağı yukarı yarısına indirilmiş olan Osmanlı borçlarını yönetmek üzere, Osmanlı devlet maliyesinin belli kısımları üzerinde Avrupalı devletlerin denetimini getiren *Düyun-u Umumiye* (Genel Borçlar) İdaresi adlı uluslararası bir kurum oluşturuldu. Belli devlet gelirlerinin idaresini eline alan Düyun-u Umumiye, toplanan gelirleri öncelikle tahvil sahiplerine yapılacak ödemelerde kullanıyor ve Osmanlı hükümetine geri kalanını bırakıyordu. Düyun-u

Umumiye, Osmanlı devlet maliyetinin rasyonelleştirilememesinin sebeplerine bir yenisini daha ekledi; ama yine de kendi alanında bilançoyu tutturmayı başardı ve sonunda Osmanlı Devleti'nin kredisini yeniden hükümetin dış borç alabilmesini mümkün kılacak noktaya getirdi ve borç faizlerini 1876'dan önceki oranlara düşürdü. Sonuçta Osmanlı ekonomik krizlerinin zamanlaması dünya ekonomik dengelerinin denetimindeydi. Nitekim hem Kahire hem İstanbul hükümetleri 1875-1876'da iflas etmişti.[67]

TARIM

"Memalik-i Mahruse"nin çeşitli memleketleri çok değişik koşullar göstermekle birlikte, tarımsal gelişme düşük seviyelerden başladı ve katı sınırlamalara göre ayarlanmak zorunda kaldı. Mütegallibe ve eşkıyalara boyun eğdirilmesinin ve devlet satın almasıyla (*miri mübayaa*) tekellerin kaldırılmasının ardından kırsal kesimde emniyetin artışı, çiftçilerin artan talebe cevap vermelerini mümkün kıldı. Ayrıca sahipsiz toprakların yaygın oluşu ve Müslüman muhacirlerin yoğun bir şekilde buralara akışı sayesinde ekili alanın genişlemesi de üretimi artırdı. Sonuç olarak, 1848-1876 arasında toplam devlet gelirleri yaklaşık üçe katlanırken, tarımsal üretimden toplanan öşür vergisinin miktarı yaklaşık dört katına çıktı.[68]

İmparatorluğun farklı kesimlerinde bu duruma istisna oluşturan bölgeler bulunmakla birlikte (ki belli ürünlerin üretimdeki payının orantısız oluşunun sebebi buydu), Osmanlı tarımının ayırt edici özelliği; genel olarak toprağın bol, emek ve sermayenin kıt olmasıydı. Dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin genellikle küçük ölçekli oluşu sadece devletin tarihsel tercihlerinden kaynaklanmıyordu. Çeşitli bölgelerde yapılan hesaplamalara göre, 1844 itibariyle birçok çiftçi ailesi büyük ihtimalle en fazla 25 dönüm toprağa sahipti ve yine büyük çoğunluğun elindeki toprak en fazla 60 dönüm kadardı (1 dönüm aşağı yukarı 0.1 hektara denk düşmektedir).[69] 1844'teki yerel kalkınma projeleri, Kastamonu (Anadolu) civarında ve Tuna deltasında (Dobruca) 10 dönümlük küçük çiftliklerin her birinin, büyük kısmı araziye, binalara ve hayvanlara, çok az bir kısmı da aletlere ayrılacak olan 1.500 kuruşla kurulabileceğini öngörmekteydi. Büyük çiftlikler kurmak, görülmemiş değilse de, başka faktörlerin yanı sıra işgücü kıtlığı yüzünden zordu. İstatistiksel olarak Anadolu'nun büyük kısmında nadir rastlanan büyük çiftlikler Rumeli'de daha yaygındı. Orada bile, 1878 itibariyle, hiçbir vilayette yerleşim yerlerinin üçte birinden fazlasını oluşturmuyorlardı ve bu tip büyük çiftlikler ortalama olarak küçüktü (Bulgaristan'da 13.8 hektar). 1860'lara gelindiğinde işgücü maliyetlerinin yükselmesi ve buna karşılık yatırımlardan elde edilen kazancın azalması nedeniyle, Bulgaristan'daki birçok çiftlik sahibi çiftliklerini satmaya başladılar. Çoğu zaman bu, toprağın Müslüman toprak ağalarından Hıristiyan köylülere geçmesi anlamına geliyordu.[70] Görüldüğü kadarıyla, büyük çiftliklerin bulunduğu yerlerde bile bunların çoğu, büyük çaplı toprak sahipliği değil, iltizam ve tefeciliğin yanı sıra para sahibi alıcının, ürünü teslim almadan çiftçiye peşin ödeme yaptığı *selem* akitlerinden oluşan "sanal" çiftlikler olarak ortaya çıkmıştı. Tefecilere olan borcun ödenmemesi durumunda toprakların mülkiyeti haciz yoluyla ele

geçirildiği zaman, alınan toprakların dağılmış olması durumunda yatırımcının elde edeceği faydalar azalıyordu. Bununla birlikte, özel çiftliklerinin ortalama büyüklüklerinin az olması dolayısıyla, bazı büyük yatırımcıların farklı bölgelerde ne kadar toprağa sahip olduğu veya hükmettiği saklı kalmış olabilir. Bulgaristan'da başka bir problem daha vardı. Eski sipahiler gelir toplama haklarının kaldırılmasına karşı direniyor ve devletin topladığı öşür vergisine ek olarak dokuzda birlik bir *gospodarlık* vergisi talep ediyorlardı. 1858'deki arazi kanunnamesi toprağın borca karşılık ipotek edilemeyeceği şeklindeki klasik, ama çoğu zaman ihmal edilen prensibi korusa da, 1860'larda yapılan değişiklikler bu sınırlamayı kaldırdı.[71]

Küçük mülkiyetin yaygın olmasının önemli sonuçları vardı.[72] Üretimin büyük bir kısmını zorunlu olarak gıda ürünleri oluşturuyordu ve bu durum yiyecek dışındaki ihracata yönelik ürünlerin üretimini sınırlandırıyordu. Toprağın nüfusa oranı o kadar yüksekti ki, birçok yerde ekilebilir arazinin ancak küçük bir kısmında tarım yapılıyordu. Arazinin normal koşullarda beklenenden daha büyük bir bölümünde geleneksel hayvancılık faaliyetleri hâkimdi. At veya deveyle ulaşımın maliyeti, birçok ürünün pazarlanabileceği alanı 75-100 kilometre ile sınırlıyordu. Birçok bölgede ulaşıma uygun kara ve suyolları bulunmadığından, geriye kalan tek alternatif demiryolu olacaktı. Ne var ki Osmanlı topraklarında demiryolu inşasına ancak 1870'lerde ve çoğunlukla Rumeli'de başlanacaktı. Çiftliklerdeki envanter kayıtlarında aletlerin oranının az oluşundan da anlaşılabileceği üzere, teknolojinin düzeyi düşüktü. Çoğu Osmanlı çiftçisi hâlâ toprağı metal pullukla değil, ahşap kara sabanla sürüyor; tezeği gübreden çok yakıt olarak kullanıyor; tohumları toprağa eliyle saçıyor; tarlayı orakla biçiyor ve harmanı ahşap kızakla veya düvenlerle dövüyordu. Genellikle ekmekten oluşan ve özel durumlar dışında pek değişmeyen günlük yiyecekleri, iş gücünü idame ettirmek veya hastalıklara karşı direnç sağlamak için yetersizdi. Birçok köyde okul yoktu. Rusya'daki koşullara benzeyen, buna karşılık Batı Avrupa standardının oldukça gerisinde kalan bu şartlar üretimi zayıflatıyor, tarımın diğer ekonomik sektörleri harekete geçirme imkânlarını sınırlıyordu. Bununla birlikte aynı koşullar, çiftçi ailelerini, ek gelir elde etmek için zamanlarının bir kısmını başkalarının topraklarında ortakçı olarak çalışarak geçirmeye veya kimi durumlarda kırsal öncü sanayinin (proto-endüstri) doğuşuna katkıda bulunabilen üretici faaliyetlere girişmeye de teşvik ediyordu.

Ekolojik ve diğer faktörler, bu koşullar açısından, daha yeşil olan Balkanlar'dan güneydoğudaki daha sıcak ve kurak bölgelere dek, çeşitli mekânlar arasında bir derece farkı yaratıyorsa da, üretimi zayıflatan koşullar her yerde içinden çıkılmaz kısır döngülere sebep oluyordu. Örneğin zayıf koşum hayvanları teknolojinin geriliğini telafi edemiyor, hastalıklara direnemiyordu. Arazinin daha büyük bir kısmının hayvancılığa açılmasına yol açan aynı sebepler, göçebelerle çiftçiler arasındaki çatışmanın kapsamını genişletiyor ve böylece genel olarak kırsal kesimdeki emniyete zarar veriyordu. Bu çatışma, Amerika'nın batısında tarımcılarla hayvancılar arasında yaşanan problemin Osmanlı'daki muadiliydi.

Tanzimat politikaları, istenildiği gibi işlediği ölçüde, tarımı canlandırdı. Tarımsal kredi sağlamaya dönük çabalar 1840'larda denenmeye başladı ve ilk kez

1863'te Tuna Eyaleti'nde uygulamaya geçirilen *memleket sandıklarıyla* birlikte sistematik bir biçim kazandı. 1888'de memleket sandıklarının yerini *Ziraat Bankası* aldı.[73] 1858'deki Arazi Kanunnamesi'ne ek olarak, 1859'da tapularla ilgili yapılan düzenleme başıboş toprakların tescil edilmesine imkân verdi. Bu tip reformlar bir fark yaratmakla birlikte, belli sınırlar içinde kaldı. Kredi kurumları aracılığıyla sağlanan krediler ihtiyaçların ancak bir kısmını sağlayabiliyor ve kredilerin çoğu yoksul köylülerden ziyade eşrafın eline geçiyordu.

Benzer şekilde, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin etkileri de, anlaşıldığı kadarıyla, önemli değişiklikler göstermekteydi. Bazı bölgelerde toprakları kendi adlarına kaydettirenler küçük üreticilerdi. Başka bölgelerde ise mahalli eşraf, aşiret şeyhleri veya mültezimler büyük toprakları kendi adlarına kaydettirmişlerdi. Bu zıt sonuçlardan hangisinin daha yaygın olduğunu belirlemek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Ne olursa olsun, kanunun uygulanması, zaman içinde devletin amacına ulaşmasını sağladı, yani imparatorluk içinde üretim yapılan toprakların her bir parçası tapuya kaydedildi ve üzerinden vergi alınır hale geldi. Yukarıda toprak mülkiyetinin nispi büyüklükleri hakkında yer verdiğimiz kanıtlar, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ni büyük çiftlik oluşumunu teşvik eden bir adım olarak gören bazı yorumların vakitsiz olduğunu akla getirmektedir.[74]

TİCARET VE SANAYİ

Dış ticaretin gelişmesi, Tanzimat dönemi boyunca, imparatorluğun ekonomik büyümesinin en göze çarpan yönlerinden birini oluşturdu. 1840-1876 arasında Osmanlı ihracatı 4.7 milyon sterlinden 20 milyon sterline yükseldi. Buna karşılık ithalat 5.2 milyon sterlinden 24 milyon sterline çıktı. Bilhassa İngiltere'yle ticarette yaşanan ödemeler dengesi açığı, çeşitli yollardan telafi ediliyordu. Örneğin İtalya ve Fransa'ya yapılan tahıl ihracatı, Mısır'dan gelen yıllık vergi ödemeleri ve ödeme günü gelene kadar alınmış olan dış borçlar gibi.[75] Osmanlı ihracatının büyük çoğunluğu Balkanlar'da üretilen tarımsal ürünlerden meydana geliyordu. 1850-1870 yılları arasında ihracatın yüzde 60'ını şu dokuz ürün oluşturuyordu: Tütün, pamuk, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, ipek, haşhaş ve tiftik. Avrupa'daki sanayi devrimi, hammadde talebindeki uzun süreli artışa bağlı olarak, Osmanlı ihracatını kamçıladı. Ayrıca Amerikan İç Savaşı da güney eyaletlerinin limanlarının denizden ablukasından dolayı Avrupa'nın pamuk talebinde ani bir yükseliş yarattı. Buna karşılık Osmanlı'nın Avrupa'dan ithalatıysa esas olarak sanayi ürünlerinden ve sömürgelerde yetiştirilen şeker ve baharat gibi mallardan oluşuyordu. 1870'ler itibariyle Osmanlı ithalatının yüzde 45'i İngiltere'den tedarik ediliyordu, onu yaklaşık yüzde 12'lik paylarla Fransa ve Avusturya-Macaristan takip ediyordu.

Her ne kadar daha iyi belgelenmiş olsa da dış ticaret, bu dönemde ticaretin ne kadar büyüdüğü hakkında sadece kısmi bir fikir verir. Büyük ihtimalle, birçok üründe ihracat, tarımsal üretimin en fazla yüzde 25'ine tekabül ediyordu. Geri kalanın çoğu ya doğrudan tüketiliyor veya mahalli ticarete konu oluyor ya da ülke içinde alınıp satılıyordu. Osmanlıların yaklaşık yüzde 20'si şehirlerde yaşıyordu

ve elbette ki ciddi bir talep yaratıyorlardı. Şayet iç ticaret de dış ticaret kadar iyi belgelenmiş olsaydı, gerek Osmanlı ticareti gerekse yabancılarla gayrimüslimlerin bu ticaretteki öncelikli yeri hakkındaki birçok izlenim değişirdi.[76]

Birçok bilim adamı 1838'de serbest ticaretin kabul edilmesinin Osmanlı pazarını İngiliz sanayi mallarının istilasına açtığına ve böylelikle Osmanlı loncalarını mahvettiğine inanmaktadır. Bu yoruma göre İngiliz sanayileşmesi Osmanlı'nın sanayiden yoksun kalması anlamına gelmektedir. Ne var ki son dönemdeki araştırmalar, bunun çok basite indirgeyici bir yorum olduğunu göstermektedir. İthalatın arttığı ve belli üretim süreçlerinin bundan zarar gördüğü kesindir. Ne var ki, Osmanlı sanayi tarihinin bu döneminde, geleneksel anlatımların ihmal ettiği dinamik büyüme hikâyeleri de vardır.[77] Serbest ticaretin yıkıcı etkileri 1870'ten önce görülmüş, bu tarihten sonraysa sanayi üretimi 1914'e kadar gerek iç piyasaya gerekse ihracat piyasalarına yönelik üretim yapan birçok sektörde sürekli olarak artmıştır. Sürece uyum sağlayamayan loncalar iflas etmiş ve 1860'larda bunları sanayi kooperatifleri biçiminde yeniden düzenlemeye yönelik bir hükümet projesi de sadece birkaç yıl sürmüştür. 1839 yılı öncesinde kırsal öncü-endüstrinin ortaya çıkışının da gösterdiği gibi gelecek başka bir yerde yatmaktadır.

Osmanlı sanayiine gerektiği kadar önem atfedilmemesinin sebeplerinden biri, yabancıların büyük ölçekli sanayi üretimi için makineleşmiş büyük fabrikaların şart olduğu yönündeki varsayımıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tip fabrikaların sayısı epey azdı. 1850'ler itibariyle, devlet tarafından kurulan Osmanlı fabrikalarında en fazla beş bin kadar işçi çalışıyordu. Yine bu sıralarda, Bursa'daki veya Cebel-i Lübnan'daki ipek çıkrık atölyeleri gibi özel işletmeler de kurulmaya başlanmıştı.[78] 1870'ten sonra Osmanlı fabrikalarındaki artışta özel sermaye merkezî bir rol oynadı. Sektöre bağlı olarak, bu tip işletmelerin çoğunda, iş gücünün önemli bir kısmını kadınlar ve kızlar sağlamaktaydı.

Her ne şekilde olursa olsun, büyük bir ihtimalle Osmanlı imalatının önemli bir kısmı fabrikalarda değil, atölyelerde ve ev ortamında gerçekleşiyordu. Bu yerler hesaba katıldığında, bazı üretim biçimlerinin düşüşe geçtiği bazılarının da yükselmekte olduğu açıkça ortaya çıkar. Örneğin ithal İngiliz pamuk ipliği, Anadolu'daki Arapgir şehrinde mahalli çapta iplik eğirme işinin görüldüğü el tezgâhlarını yerinden etti. Ancak buradaki iş gücünü serbest bırakarak daha kazançlı olan elle dokuma tezgâhlarına yöneltti ve böylelikle binlerce haneyi içine alan ve yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdüren yeni bir sanayi ortaya çıkmış oldu. Yüzlerce yıllık bir tekstil endüstrisine sahip olan Bursa'da ithalat artışının etkisi daha karmaşıktı. Burada, ipek dokuma ve pamuk eğirme tezgâhlarının İngiliz sanayisiyle baş edemeyeceği anlaşılınca, birçok ipek dokumacısı İngiliz ipliğiyle pamuk dokumaya başladı. Ayrıca ipek dokuma tezgâhlarının yerini ipek çıkrık tezgâhları aldı ve Avrupa'daki ipek dokumacılarının ihtiyacını karşılamak üzere Osmanlı'nın ham ipek ihracatı tırmanışa geçti.

Osmanlı Balkanları'nda Bulgaristan ve Makedonya en üretken bölgeler olarak kaldı. Bulgaristan'ın dağlık bölgeleri 1840-1877 arasında, Osmanlı'nın iç talebi-

ne bağlı olarak, sağlam bir büyüme gösterdi. Şehir esnafının karşı koyamadığı rekabet, bir bakıma, yabancı fabrikalardan değil, imparatorluk içindeki kırsal bölgelerde yaşanan bu sınaî canlanmadan kaynaklanıyordu. Belli başlı ürünler arasında yünlü kumaşlar ve halk arasında *gaytan* denilen keten ve pamuktan yapılmış örgüler vardı. Yünlülerin dokunduğu ensiz köylü tezgâhları, tamamlanmış elbiselerdeki sayısız dikiş yerini süslemek için örgülere ihtiyaç duyulmasına neden oluyordu. Rekabet gücünden hiç de yoksun olmayan Bulgar yünlüleri, "Osmanlı piyasasında o denli rekabetçiydi ki... Avrupa mallarının tüketimi büyük ölçüde zengin kesimlerle sınırlı kalıyordu..."[79] Bu bölgede, fabrika işlerine olan talebin azlığı işçi ücretlerini çok şişirdiği için, fabrikalar, küçük ev sanayiinin yerini almaktansa genellikle sadece yüksek maliyetli tamamlayıcı üretim merkezleri olarak geliştiler. Üretimin büyük bölümü kış aylarında yapılıyordu. Yaz aylarında ise belli Bulgar şehirlerinden tüccar ve terziler İstanbul'a doğru yola koyuluyor, bunlardan bazıları kalıcı olarak İstanbul'a yerleşiyorlardı. 1863'te sekiz bin Bulgar terzisi İstanbul'a yerleşmişti. Buna benzer girişimler Mısır'a kadar uzandı. Osmanlı Balkanları'ndaki diğer yerlerde, kültürel ve diğer faktörler Bulgaristan'da görülen sınaî gelişme potansiyelini sınırladı. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ekonomik olarak gerileyen Sırbistan'la Bulgaristan arasında yapılacak bir karşılaştırma şunu gösterir ki, Bulgaristan'daki ekonomik büyümeyi hızlandıran etken, Tanzimat döneminde Osmanlı kurumlarının güçlenmesi ve imparatorluğun geniş iç pazarına açılmasıydı. Nitekim Bulgaristan da bağımsızlığını kazandıktan sonra (1878) bir ekonomik gerileme yaşadı.

Filistin'deki Nablus, ekonomik gerçeklerin, Osmanlı'nın İngiliz sanayisiyle rekabet etme gücü olmadığına dair çıkarımlarla ne kadar çelişebileceğiyle ilgili daha başka örnekler sunmaktadır. Nablus bölgesi (*Cebel-i Nablus*) zeytinleriyle ünlüydü. Tanzimat döneminde, Nablus'un bugün hâlâ meşhur olan zeytinyağı sabunu üretimi, en dinamik mahalli sanayi haline geldi. 1820'den sonraki muazzam talep artışına bağlı olarak, Nabluslu tüccarlar her geçen gün bu sektöre daha fazla yatırım yaptılar. Gerek iş hayatında gerekse mahalli siyasette nüfuzlarını artırmak için Tanzimat reformlarından faydalandılar. Tabii bu sırada olumsuzluklar da yaşandı. 1830'lardaki Mısır işgali sırasında, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'yı bir sıcak sabun fıçısında haşlama planı geri tepti ve planı hazırlayanın başına patladı. Zeytinyağı ve sabundan para kazanma fırsatları arasında, zeytin üreticileriyle peşin ödemeli satın alma akitleri (*salam*) yapma, sabun tezgâhı alıp işletme ve bu çok talep edilen ürünleri uzak piyasalara satma gibi seçenekler de vardı. *Salam* akitleri (Türkçesi *selem*) yatırımcının lehineydi. Şöyle ki; yatırımcı senenin başında üreticiye peşin ödeme yapıyor, üretici anlaşma sağlanan miktarda yağı mevsiminin sonunda, piyasa fiyatı ne olursa olsun, yatırımcıya teslim ediyordu. Çoğu zaman bu, zeytinyağını piyasa değerinin üçte birine satın almanın bir yoluydu. Selem akdine yatıracak kadar sermayesi olanların iltizam ihalelerine girmeleri de imkân dâhilindeydi. İltizam Nablus'tan kırsal çevreye uzanan ekonomik bağımlılık ağları yaratmanın bir başka yoluydu. 1858 Arazi Kanunnamesi çerçevesinde, burası, köylülerin topraklarını kendi adlarına tescil ettirmek (hatta devlet görevlileriyle herhangi bir ilişkiye girmek) konusundaki isteksizliklerinin şehir-

deki eşrafın elini kuvvetlendirdiği ve böylelikle büyük mülk oluşumuna yönelik yerleşik bir eğilime ivme kazandırdığı bölgelerden biriymiş gibi gözükmektedir.[80]

Serbest ticaret Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerini icra ederken, sabun yapımı Nablus'un başat endüstrisi haline geldi. Fabrikaların sayısı üç, üretim hacmi dört katına çıktı. Zeytin satın almak üzere yapılan selem akdiyle sabun satışından elde edilen kâr arasında üç yıllık bir devrin söz konusu olduğu, sermaye yoğunluklu bir işti bu. Fabrika sahiplerinin, bu dönemde, işlerinin vergilendirilmesi veya ayni vergi olarak toplanan zeytinyağının açık artırmayla satılması gibi konularda Osmanlı yetkililerine karşı çıkacak kadar güçlü bir elit oluşturmalarına şaşmamalı. Bu fabrikalarda çalışan işçiler de yerel bir işçi eliti oluşturmaktaydı. Sağlam bir hiyerarşiye dayanan himaye ilişkileri fabrika sahipleriyle işçileri birleştiriyordu. İşçiler arasında pişirme ekibinin reisi (Arapçası *ra'is*) hepsinin amiri konumundaydı. Belli işler belli ailelere tahsis edilmişti ve o aileler içinde soya bağlı olarak nesilden nesle intikal ediyordu. Öyle ki bu ailelerden birinin ismi (*tbeila*) fabrikanın üst katında sabun kesen işçileri tarif eden mahalli terim haline geldi. Sonuç olarak denizden uzak küçük bir şehirdeki kadim bir imalat biçimi; yeni teknoloji, yeni pazarlar veya yatırımcılar olmaksızın gelişti ve başarı kazandı.[81]

Tıpkı üzümden yapılan şarap ve kuru üzüm veya buğdaydan yapılan un ve makarna gibi, zeytinyağı ve sabun da zeytinden yapılan en uzun ömürlü ve yüksek değerli ürünlerdir. Üçünde de en iyi ürünler hâlâ zanaat usulleriyle üretilmektedir.

Bursa'nın ipeği ve Nablus'un sabunu, serbest ticaretin gelişmesinin Osmanlı sanayiini yok edip etmediği konusunda bize çok şey söyleyebilecek ürünlerdir. Bunların ikisi de halen şu veya bu şekilde varlıklarını sürdürmektedir. Bursa'nın ipek böceği beslemekten ipek eğirme ve dokumaya kadar dikey olarak entegre olmuş olan eski tarz ipek endüstrisi, Tanzimat'tan günümüze o kadar gerilemiştir ki, 1990'ların sonu itibariyle Bursa'ya satış amacıyla yılda sadece üç kilogram ipek kozası getirilir hale gelmiştir. Yine de 1990'larda Bursa'yı ziyaret edenler Koza Han'ı her kemerinin altında mallarla dolu bir sürü dükkân bulunan, restore edilmiş ve dört başı mamur bir yer olarak buluyorlardı. Bol miktardaki ipekli ürün arasında, dünyanın en göz kamaştırıcı mağazalarındaki yüksek moda ürünlerinden ayırt edilemeyecek kravat ve fularlar da vardı. Bunların birbirinden ayırt edilmeleri olanaksızdı, çünkü mallar zaten aynıydı. Bursa, şu an itibariyle, mahalli ölçekte faaliyet gösteren dikey olarak entegre olmuş bir sanayi içinde değil, artık küresel düzeyde faaliyet gösteren yatay olarak entegre olmuş bir sanayi içinde, ipekli kumaşların tasarım ve baskısında bir merkez haline gelmiş durumdadır. Nablus'un sabun fabrikalarına gelince; onlar da Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığından beri Tanzimat dönemindekinden çok daha şiddetli değişikler yaşamalarına karşın ayakta kalmayı başardılar. Bugün zeytinyağı büyük ölçüde İspanya'dan ithal ediliyor.[82] Yine de Nablus'un sabun fabrikaları hâlâ iki katlı olarak faaliyet gösteriyor. Önce sabun alt katta pişiriliyor, daha sonra üst kata taşınarak yere seriliyor, soğutuluyor, kesiliyor, kurutuluyor ve paketleniyor. Ne kadar değişiklik geçirmiş olursa olsun, sabun üretimindeki devamlılıklar Akdeniz dünyasının tarım, sanayi ve ticaretteki mirasının zenginliğine ve kalıcı önemine tanıklık etmektedir.

SOSYAL DEĞİŞİM

Osmanlı toplumunu etkileyen dış güçler ve devletin zorla topluma müdahale eden girişimleri, bu dönemi bireylerden ailelere, akrabalık gruplarına, sosyal sınıflara ve dinî-etnik topluluklara kadar bütün toplumsal kademelerde bir dönüşüm dönemi haline getirdi. Balkanlar'daki ayrılıkçı hareketlere, mezheplerin siyasallaşmasına ve gayrimüslim cemaatlerin kendi içlerindeki reformlara girmeden dönemin olaylarını ve gerçekleşen reformları tartışmak mümkün değildir. Şimdi bu zemin üzerinde, önce nüfusun büyüklüğü ve bileşimindeki, daha sonra da bireysel öznellik ve sınıf yapısındaki değişimi ele alarak bu tartışmayı devam ettireceğiz.

NÜFUS

1839'dan önce olduğu gibi, bu dönemde de imparatorluğun nüfusunu tespit etmek zordur. Eldeki rakamlara göre nüfus, yarı-bağımsız memleketler de dahil olmak üzere en fazla 40 milyon veya doğrudan İstanbul'dan idare edilen eyaletler göz önüne alınırsa 20 küsur milyon kadardır.[83]

Tablo 2.1'de sunulan yüksek rakamlar, 1844-1856 dönemi için hesaplanan yüksek tahmini (35 milyon) akla getirmektedir. Tabloya dahil edilen yerlerin bazıları, 1870'e gelindiğinde, artık, aradaki zayıf bir bağdan öte, imparatorluğa ait sayılmazdı. Balkanlar'da bu durum Sırbistan, Romanya ve Karadağ için geçerliydi, zaten üçü de 1878'de tamamen kaybedildi. 1860'taki nüfusunun 5.5 milyon olduğu bildirilen Mısır üzerindeki Osmanlı egemenliği de neredeyse bu kadar gevşekti.[84] Osmanlı Balkanları'nın 1870'teki nüfusu, daha ılımlı bir hesapla, belki de tablodaki 14.7 milyonluk toplam Osmanlı Avrupası nüfusuyla karşılaştırıldığında epey düşük bir rakam olan 5.4 milyona tekabül edecektir. Aradaki uyumsuzluğu açıklamak güçtür. Açık olan bir şey varsa o da rakamların kesin olmadığıdır.

TABLO 2.1. OSMANLI NÜFUSU, 1872–1874

Bölge	Nüfus (milyon)		
	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Osmanlı Avrupası (1872) vilayetler:			
Merkeze bağlı (1872)	3.833	5.000	8.833
Yarı bağımsız (Sırb., Romanya, Karadağ)	0.008	5.911	5.919
Toplam, Avrupa	3.841	10.011	14.753
Asya (1874)	11.426	2.854	14.280
Afrika (Mısır dahil)	11.308	0.170	11.479
Total	26.576	13.936	40.512

Kaynak: Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 26, 117.

NÜFUS HAREKETLERİ VE GÖÇLER

Tanzimat, toplam nüfus rakamları ne olursa olsun, Osmanlı nüfusu açısından bir değişim ve hareket dönemiydi. Şehir nüfusundaki artış bunun göstergelerinden biridir. 1840-1890 arasında şehir nüfusu, İstanbul'da 400.000'den 900.000'e, İzmir'de 110.000'den 200.000'e, Beyrut'ta 10.000'den 100.000'in yukarısına yükseldi.[85] 1860 itibariyle Kahire'nin nüfusu 300.000, Şam'ın 100.000, Bağdat'ın 60.000 kadardı; 1914'e gelindiğinde bu üç şehrin nüfusu iki kattan fazla arttı. Ekonomik gelişme, yeni fırsatlar elde etmek için köyden kente göç ve halk sağlığı ve altyapıdaki ilk gelişmelerin sağladığı faydalar şehirlerin büyümesini hızlandırdı.

Kırsal kesimdeki nüfus da değişim halindeydi ve bunun sebebi sadece isyanlar ve cemaatler arasındaki anlaşmazlıklar değildi. 1783'ten sonra Kırım Tatarlarının ve diğer Tatarların sürülmesiyle başlayıp 1860'larda Türk olmayan Kafkas Müslümanlarının (Çerkezler, Abazalar, Dağıstanlılar) sürülmesiyle devam eden Karadeniz ve Kafkaslar'daki Rus yayılmasının her safhası, daha çok Müslüman'ın yurtlarından kovulmasına sebep oldu. Muhacirler fakir, aç ve hasta durumda Osmanlı topraklarına sığındılar. Çiçek hastalığı ve tifüs salgını muhacirlerin önemli bir kısmının ölmesine yol açtı ve yerleştikleri bölgelerdeki insanlara da yayıldı. 1854'ten itibaren her yıl yüz binlerce muhacir Osmanlı topraklarına aktı, 1864'te bu rakam 400.000'e ulaştı. Devlet, muhacirleri yerleştirmek için elinden geleni yaptı ve onları Bulgaristan'dan Ürdün'e kadar geniş bir coğrafyaya dağıttı. Yeterince boş arazi olmasına karşın, Çerkezler gibi yerel dilleri konuşamayan topluluklar başta olmak üzere, muhacirlerin toplumla bütünleşmesi zor oldu. Rus-Türk Savaşı'na yol açan Balkanlar'daki çatışmalarla birlikte, 1870'lerde muazzam sayıda Osmanlı Müslümanı da muhacir haline geldi.

Doğu Anadolu'da Rusların Kafkaslar'daki yayılmasının her safhası ve Osmanlılarla Ruslar arasındaki her bir savaş dinî cemaatler arasındaki dengeyi daha da bozdu ve 1915'teki trajik olaylara yol açan bir eğilimi şiddetlendirdi. Ruslar sadece işgal ettikleri topraklardan Müslümanları çıkarmakla kalmadılar, Rus yönetimindeki Kafkas topraklarına Ermeni muhacirlerini çekmek için de ellerinden geleni yaptılar. Kırım ve Türk-Rus Savaşı'nı takip eden bu göçler, dinler arasındaki eski ortak yaşayış geleneğini bozdu. Doğu Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde bir başka sorun da nüfusun bir kısmının Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman üzerinde pek denetim kuramadığı göçebe aşiretlerden oluşmasıydı. Güneydoğu Anadolu'daki aşiretler genellikle Kürt'tü ve devlet kendilerini durduramadığında, ister Hıristiyan ister Müslüman olsun, tarımla uğraşan yerleşik halkı yağmalamaya meylediyorlardı. Taşradaki askerî birliklerin cepheye hareket etmesinin gerektiği savaş zamanlarında, devletin bu tip yağmacı faaliyetleri engelleme imkânı ciddi ölçüde zayıflamaktaydı.[86] Çerkez muhacirlerin yayıldığı alanın da gösterdiği gibi

göçün etkileri yaygın olarak hissediliyordu; ama yine de bunu en çok hisseden yerler Osmanlı'nın sınır bölgeleriydi.

BİREYSEL ÖZNELLİK VE SINIF YAPISI

1800'den önce Osmanlı tebaasının çoğu, büyük ölçüde cinsiyet, akrabalık ilişkileri, sosyal statü ve dine göre tanımlanmış bir hayat sürüyorlardı. Birçoğu sınırlı bir eğitim görmüştü ve bireysel ifade olanakları sınırlıydı. Aksine, 1840'lara gelindiğindeyse, yeni güçler devreye girerek Osmanlı toplumunda köklü değişikliklere yol açtı. Bu dönüşümü hazırlayan etkenler, işgal ve isyanlarla veya devletin savunma amaçlı modernleşme stratejileriyle sınırlı değildi. Rastgele bir araya gelmiş birçok devrimci etken; söz gelimi fraklar ve balinalar (korse), piyanolar ve fotoğraf makineleri, romanlar ve gazeteler, modernliğin keşif kolu olarak ülkeye girdi. Eğitim olanaklarındaki genişlemeye bağlı olarak okuryazar oranında artış yaşanmasaydı, on dokuzuncu yüzyılın modern yaşamına ait bu unsurlar bu kadar etkili olamazlardı. Okul eğitiminin Kur'an mekteplerinden sonra da devam etmesi, eğitim süresinin yetişkin öznelliğinin gelişmeye başladığı yaşlara kadar uzanmasına yol açtı ve buna bağlı olarak da öğrencilerin neler okuyup yazacaklarına kendi başlarına karar verme arzuları kabardı. Bu noktada, en etkili kurumlar, büyük ihtimalle, yeni elitleri yetiştirmek için açılan akademiler değil, yeni devlet okullarının en düşük seviyesinde yer alan rüştiyelerdi. Kur'an mekteplerinden sonra öğrencilerin birkaç yıl daha eğitimlerine devam etmelerini sağlayan rüştiyeler, okuryazar Osmanlı Müslümanlarının çoğunun bu dönemde mezun oldukları en yüksek seviyedeki okullardı. Bu okullar, başta gazeteler olmak üzere (1840-1860), modern yazılı basınla aynı dönemde yaygınlık kazanmaya başladı. Osmanlı Müslümanları arasında genişleyen eğitim imkânlarından faydalananlar, yüzde olarak hâlâ düşük ama oranı artan bir azınlık oluşturuyorlardı. Kızlar için yeni Osmanlı okullarının (1859) ve ilk kadın öğretmenler mektebinin açılması (1870) ve ilk Osmanlı kadın dergisinin çıkması (1868) Müslüman kadınların da bu değişikliklere katıldıklarını göstermektedir. Burada Osmanlı Türkçesi okuyucularıyla ilişkili değişimlerden bahsedilmekle birlikte, benzer değişimler, gayrimüslimler arasında genellikle daha erken, Arap topraklarında biraz daha geç olmak üzere diğer Osmanlı halkları arasında da yaşanmıştır. Osmanlı birliğini sağlamlaştırma çabalarının önündeki en büyük engellerden biri kaçınılmaz olarak değişik dillere dayanan "okuryazarlıkların" ve "matbaa kapitalizmleri"nin bu şekilde çoğalması olmuştur.[87]

Yeni bir okur kitlesinin oluşması, aynı zamanda burjuva öznelliğinin ve sınıf oluşumunun gelişmesini de Tanzimat'ın devrimci gelişmeleri haline getirdi. 1840-1860 arasında başlayan ve hâlâ devam eden uzun vadeli kültürel devrimin hem piyadeleri hem de karizmatik liderleri bu genişleyen okur kitlesinin içinden çıktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'lerde gerçekleştirdiği harf ve dil devrimleriyle en kritik dönüm noktasından geçen, Tanzimat döneminde başlamış ve henüz tamamıyla bitmemiş olan uzun vadeli bir kültür devrimidir bu.

1870'lerde Osmanlı Türkçesi okurları açısından Yeni Osmanlılar bu sosyo-kültürel dönüşümün ileri kolu oldular. Bununla birlikte söz konusu dönüşüm onları da aşıyordu. Yeni Osmanlıların bu dönüşüme katkısı, tarihçilerin çoğunlukla dikkatini çeken siyasal fikirlerin çok daha ötesine uzanıyordu. Modern yazılı basının ve modern bir okur kitlesinin oluşumunu içine alan matbaa kapitalizmi kavramı, bu dönüşümün önemli öğelerini kavramamıza imkân sağlamaktadır. Eski edebî türler üzerinde sarayın himayesi azaldıkça, bu okur kitlesi, okurlarının duygu ve beklentilerine cevap vermeyi öğrenebilmiş bütün yazarlar için yeni bir talep yaratmıştır. Tanzimat dönemi yazarları, meşrutiyeti talep ettiklerinden bile daha çok, bu ihtiyaca cevap vermişler, modern dünya ve onun içindeki kendi yerleri hakkında açık uçlu değerlendirmeler sunmuşlardır.

Yeni Osmanlı modernizminin en iyi örneklerinden biri İbrahim Şinasi'dir (1826-1871). Fransız dili ve edebiyatını alışılmadık ölçüde iyi bilen Şinasi, gazete çıkarma ve kültürel modernliği Osmanlı Türkçesiyle yayma çabalarına öncülük etti. Önce Yusuf Agâh ile birlikte *Tercüman-ı Ahval*'i çıkardı, sonra *Tasvir-i Efkâr* (ikisi de 1860'ta) adıyla kendi gazetesini kurdu. Gazetelerin isimleri bile ("olayların yorumcusu" ve "fikirlerin tasviri"), yerine getirdikleri rolün sadece haber iletmenin ne kadar ötesine geçtiğini göstermektedir. Edebî eserlerin gazetelerde tefrika halinde yayınlanması yeni bir şey değildi, yine de Şinasi gazetesinde daha ciddi eserler tefrika etti. Kendisi aynı zamanda Avrupa tarzında bir oyun kaleme alan ilk Osmanlı yazarı oldu. Bir gözü Molière'in Fransızca komedilerinde, bir gözü Türk halk tiyatrosunda olan Şinasi, 1859'da *Şair Evlenmesi* adlı komediyi kaleme aldı.

Şinasi'nin oyununda, bir şair bozuntusu iki kız kardeşten biriyle evlenmek ister. Talip olduğu kız büyük olan değil, uzun boylu olandır. Çöpçatan, kardeşleri karıştırır ve yanlış kardeşi gelin olarak hazırlar. Bunun üzerinde şairin arkadaşı işleri düzeltmek için imama rüşvet vermek zorunda kalır. Oyundaki her şey hicve konu olmakla birlikte, esas olarak "modern aydınlarla", yani şair ve arkadaşıyla mahalle halkı arasındaki yanlış anlamalardan faydalanılmıştır. "Şair" neredeyse "aydın" ile eşanlamlı olduğundan, kahraman bütün modern Osmanlıları temsil eder. Dolayısıyla ilk modern Osmanlı oyunu, birçok farklı kültürde burjuva bilincinin doğuşuna en çok işaret eden soruna, yani kişinin evleneceği eşini seçme özgürlüğüne odaklanır.[88]

Şair Evlenmesi'nin konusu Beaumarchais tarafından yazılıp, Mozart tarafından operaya uyarlanan ve bugün hâlâ beğenilmeye devam eden *Figaro'nun Düğünü*'ndeki (1784) veya Jane Austen'ın romanlarındaki konuyla aynıdır.

MÜSLÜMAN ORTA SINIF UNSURLARI: AYDIN LAİKLER, MÜLK SAHİBİ MUHAFAZAKÂRLAR

Burjuva öznelliği fikri bireysel bilince ilişkin meselelerle sınıf oluşumuna ilişkin meseleleri birbirinden ayırmanın imkânsız olduğuna işaret eder. Osmanlı

İmparatorluğu'nda, tarihsel olarak, Avrupa'daki gibi zümreler veya sınıflara bölünmüş belirgin bir tabakalaşma yaşanmadığından, bir Osmanlı orta sınıfı fikri, bir ara statüye denk düşen gevşek bir kavramı belirtir. Osmanlı orta sınıfının farkı, en bariz bir şekilde köylülerle ve kent yoksullarıyla ilişkisinde hissedilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir aristokrasi söz konusu olmadığı için, her ne kadar hanedan ve üst düzey devlet görevlileri yüce makamları işgal etmiş olsalar da, toplumsal olarak yüksek sınıflardan söz etmek zordur. Tarihsel olarak, gerek dinî farklılıklar gerekse Osmanlı toplumunun farklı kademelerinde bulunan insanlar arasındaki himaye ilişkileri, dikey bölünmeleri yatay bölünmelerden daha önemli hale getirmiştir.[89] Tanzimat yeni bir yatay tabakalaşmanın, eski dikey farklılaşmaların yerini almaya başladığı bir dönem gibi görünmektedir. Yine de bu, sürecin erken bir aşamasında, yeni doğan orta sınıfın bütün mensuplarının kendilerini böyle gördükleri veya kaynaşmış bir grup oluşturdukları anlamına gelmez. Geç Osmanlı sosyal tarihinin en önemli açıklayıcı sorunlarından biri, tam da bu noktada ortaya çıkar.

Yerleşmiş yoruma göre tüccarlardan, memurlardan ve aydınlardan oluşan geç Osmanlı burjuvazisi kendi içinde etnik-dinî temelde bölünmekteydi. "Osmanlı Müslümanları esas olarak bürokratik burjuvaziyi, Osmanlı azınlıklarıysa ticaret burjuvazisini oluşturmuştu." Gayrimüslimlerin çıkarları gitgide dış dünyayla birleşirken, Müslüman bürokratik aydınlar mensup oldukları Osmanlı kimliğinin bağlı bulunduğu devleti savunma mücadelesine giriştikleri için söz konusu ayrım "imparatorluğun batmasına" yol açmıştı.[90] Bu yorumu destekleyen kanıtlar bulunmakla birlikte, buna uymayan kanıtlar da epey fazladır. Osmanlı toplumunun dinamiklerini anlamak için karşı kanıtları hesaba katmak gerekir.

Orta sınıfın ikiye ayrılmış olduğunu ileri süren bu yaklaşımın problemli taraflarından biri, içinden bu sınıfı çıkarmış olduğu düşünülen sosyal grupların (tüccarlar, memurlar, aydınlar) tek tip etnik-dinî kimliklere sahip olmamalarıdır. Modernist aydınlar, az ya da çok, bütün etnik-dinî topluluklarda vardı. Devlet kademelerinde nüfusları oranında temsil edilmeyi başaramamış olsalar da, hiç değilse 1856'dan sonra gayrimüslimler memurluğa kabul edilmeye başlamışlardı. Zaten eşitlik politikasının nüfus oranında temsil gibi bir hedefi de yoktu. Burjuvazinin din temelinde bölünmüş olduğu fikriyle ilgili en büyük sorunlar tüccarlardan kaynaklanır. Büyük ticaretle uğraşanlar (*tüccar*) ile çarşıda dükkân işleten ve zanaatkârlık yapanlar (*esnaf*) arasında ayrım gözeten geleneksel Osmanlı düşünce kalıplarının, ticaret burjuvazisini uyumlu bir sosyal kategori olarak resmetmeyi güçleştirdiği doğrudur. Ne var ki tam da Osmanlı Müslümanlarının ekonomik düşüncesine sağlam bir şekilde damgasını vuran bu kategoriler, pazarda hiç değilse öncü burjuva (proto-burjuva) Müslüman unsurların varlığını kabul etmektedir. Din temelinde bölünmüş burjuvazinin içinden çıktığı varsayılan üç sosyal gruptan memurlar bile tamamen Müslüman değildi. Aydınlar bütün toplulukların içinde vardı ve tüccarlar da ikiye bölünmüş burjuvazi fikrinde ileri sürüldüğü gibi tamamen gayrimüslimlerden oluşmuyordu.

Yakın zamanda yapılan çalışmalar bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Ticaret ve imalat işleriyle ilgili kanıtlar şunu gösteriyor ki, Osmanlı gayrimüslimleri 1815'ten 1870'lere kadar uluslararası ticarete hâkim olmak için yabancı tüccarlarla başarılı bir şekilde rekabet ederlerken, Müslümanlar genellikle iç ticarete hâkim durumdaydı. Arap eyaletlerinde Müslüman ve Hıristiyan Araplar arasındaki ortaklıklar kesin olarak bilinmekteydi, bunlar kimi zaman büyük miktarda sermaye içeren ortaklıklardı. Avrupalılar, liman şehirlerinde doğrudan ilişki içinde olduklarından, gayrimüslim tüccarların daha çok farkındaydılar ve onların iç bölgelerdeki bağlantılarına pek aldırış etmiyorlardı.[91] İmalatta, Bulgaristan'ın yünlüleri bu dönemdeki gayrimüslim girişimciliğini temsil ediyorsa, Nablus'daki zeytinyağı ve sabun işi de Müslümanların hâkim olduğu bir ortamda etkileyici bir girişimcilik örneği sağlıyordu. Sabun endüstrisinin köklerinin tarımsal ekonomide oluşu, aynı zamanda, Müslüman orta tabaka hakkında düşünürken, toprak sahipleriyle tüccar ve imalatçıları birbirinden ayırmamak gerektiğini göstermektedir.

Bu konuyla ilgili olarak diğer Müslüman toplumlarla yapılan karşılaştırmalar, Osmanlı ticaret burjuvazisinin Müslüman kesiminin yeterince hesaba katılmadığı iddiasını kuvvetlendirmektedir. 1860'ların sonlarına gelindiğinde Türklerin çoğu ya Osmanlı padişahının ya da Rus çarının idaresi altında yaşıyorlardı. Bakü ve Kazan başta olmak üzere Rus İmparatorluğu'nun belli başlı şehirlerinde, bazı Türklerin elinde büyük servetler toplanmıştı. Türklerin bir diğer kısmı ise modernist kültürel sermaye biriktirmişlerdi. Mensuplarının kimi zaman fikrî kimi zaman mali varlıklara sahip olduğu Rus egemenliğindeki Türkî orta sınıf içindeki beyin takımı parababalarını eleştirmekle birlikte Ruslara karşı onlarla işbirliği yapmaktan da geri kalmıyorlardı.[92]

İran, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'yla yakın zamanlarda olduğundan çok daha fazla ortak noktaya sahipti. İran'da 1890'dan 1979'a kadar yaşanan en önemli kriz ve değişim anlarında, modernist aydınlar, ulema ve *bazari* sınıf arasındaki kendine özgü çıkar ittifakları kilit rol oynadı. Bu heterojen bir koalisyondu ve içinde belli ayrılıklar da söz konusuydu. Yine de İran orta sınıfının farklı kesimleri kritik anlarda birlikte hareket ettiler ve bunların içinde ticari çıkarlara sahip Müslümanlar, Osmanlı tüccarlarına benzeyen *bazariler* ve genellikle *esnaf* olarak bilinen küçük tacir ve zanaatkârlar vardı.[93]

Tıpkı Osmanlı ekonomik tarihinin ortaya koyduğu kanıtlar gibi, bu karşılaştırmalar da Osmanlı burjuvazisi içindeki ayrımın etnik-dinî temellere dayandığı şeklindeki tezin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Gayrimüslim tüccar orta sınıfın başarısı bazı ortamlarda daha gözle görülür durumdaydı. Bu dönemde, Osmanlıların geri kalmışlık duygusunu keskinleştiren, sadece Avrupa'yla değil; imparatorluk içindeki en varlıklı gayrimüslimlerle de kendileri arasında yaptıkları mukayeseydi. Nasıl olursa olsun, öyle görülüyor ki, Tanzimat dönemi boyunca problem, bir mülk sahibi Müslüman orta sınıfın olmamasından çok bu sınıfın nispeten zayıf ve bölünmüş olmasıydı. Yeni eğitim imkânlarına erişme konusundaki farklılıklar, modernist aydınları daha muhafazakâr konumdakilerin aksine reformcu politikaya ve yeni yazılı basına hâkim hale getirecek niteliklerle donattı

ve böylelikle bu problemi daha da karmaşık hale getirdi. Buna karşın, din ve siyasetle ilgilenen yakın tarihli bir çalışma, haklı olarak, geç on dokuzuncu yüzyılda Türk-Müslüman mülk sahipleri ve tüccarlardan oluşan bir "yeni orta sınıf"ın doğuşu üzerinde durmaktadır.[94]

Tanzimat memurları ve mülk sahibi orta sınıf mensupları, çıkarları birbirinden farklı olduğu için, bir topluluk duygusundan yoksundu. Tanzimat dönemi boyunca imparatorluğun dört bir yanında pıtrak gibi çoğalan idari meclislerde, bu durum her geçen gün daha da belirgin hale geliyordu. Yarısına kadar dolu veya yarısına kadar boş olan o meşhur bardak örneğindeki gibi, yeni vilayet meclisleri bir açıdan temsilî kurumların gelişmesinde önemli bir adımdı, bir açıdan da değildi. Bu meclisler, hem reformcu hedeflerin vilayetlere iletilmesine yarıyordu, hem de yaramıyordu. Çünkü bunları ele geçiren ve kendi amaçlarına ulaşmak için kullanan mülk sahibi mahalli eşraf bu kurumları bozuyordu. Birbiriyle çelişen bu yorumların muhtemelen hepsi doğruydu. Tanzimat reformlarını adalet ve eşitlikle ilgili yüksek hedefler ilan ederek başlatan memurlar, kurdukları mahalli meclislerde talep etmiş oldukları müzakerelere girişmek mecburiyetinde kaldıklarında zorlandılar. Almış oldukları seçkinci eğitim, bir İstanbul efendisinin kibarlığından yoksun olmalarına karşın büyük ekonomik varlıklara, derin köklere ve devlet görevlerinden bağımsız olarak mahalli bir kudrete sahip olan mülk sahibi grupları başarıyla alt etmek konusunda onları donanımsız bırakmaktaydı. 1858 Arazi Kanunnamesi sonucunda toprağın geniş parseller halinde tapuya geçirildiği her yerde, bizzat merkezî hükümetin politikaları, resmî elitlerin esas mahalli muhatapları olarak taşrada yeni liderlerin ortaya çıkıp konumlarını pekiştirmelerini sağladı. Cepheleşmenin her iki tarafında, kişisel husumetler ve kimi zaman hilekâr, hatta suç içeren taktikler işleri daha da kötüleştirebiliyordu. Bir Yeni Osmanlı aydını olarak herkesçe tanınan Ziya Bey (daha sonra Paşa), bu durumla, 1860'ların başında Amasya mutasarrıfıyken karşılaştı. Ziya Bey'in getirdiği yeni düzenlemeler, haklarında dava açtırdığı ve bu dava açılana kadar onlarca yıl boyunca kırsal kesime egemen olmuş iki rüşvetçi kişinin, onu görevden aldırmalarını ve uydurma suçlamalarla hakkında soruşturma açtırmalarını engelleyemedi. Başka durumlarda, İstanbul'dan gönderilen memurların mahalli eşrafla işbirliği yaptığı, hatta onların gözünü korkuttuğu görülmüş olsa da, Amasya'da Ziya bu kadar şanslı değildi.[95]

Bu tip çıkar çatışmaları genellikle ilerleme ve laik çağdaşlık ile İslami gericilik arasındaki karşıtlık açısından tahlil edildi. Laik milliyetçiler karşıtlarını, kendi tarihsel anlatılarından dışladılar. Burjuvazinin devlet tarafından yaratılması gerektiği fikri de onların ideolojilerinin bir parçası oldu.[96] Gerek Tanzimat politikalarının gerekse Yeni Osmanlı düşüncesinin İslami içeriğinin bu tip yorumların hesaba katmadığı kadar geniş olması göz önünde bulundurulduğunda, farklı bir yoruma ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Şayet Osmanlı toplumunun yeni doğan orta sınıf unsurları bölünmüşse, bu bölünmenin basit bir gayrimüslim-Müslüman ayrımına dayanmadığı görülmektedir. Osmanlı Müslümanları arasında modern bürokratik aydınlarla mülk sahibi sınıflara mensup olanlar arasındaki ayrım da

bir o kadar öne çıkmaktadır. Nasıl olursa olsun, tartışmalar bir yana, aradaki ayrım çok nadiren ileriyle geri arasındaydı. Nablus'un sabun imalatçılarının ve onların diğer bölgelerdeki vilayet meclislerinde bulunan muadillerinin modern dünyaya uyum sağlamakta pek de çıkarı olmadıkları söylenemezdi. Ne var ki bunun nasıl olacağına dair fikirleri farklılık gösteriyordu. Meclislerde ve buna benzer ortamlarda çatışma konusu olan şey, ilericilik ve gericilikten ziyade modernlik karşısındaki farklı yaklaşımlardı. Bu yaklaşımlardan biri genellikle hızlı değişimden yanaydı ve diğerine göre şimdiden iyi örgütlenmiş olan merkezdeki elitler tarafından destekleniyordu. Daha muhafazakâr nitelikteki diğer yaklaşım ise daha yavaş bir araya gelen ve kültürel olarak kendilerini yazılı basından ziyade çok daha büyük ölçüde Halidiye-Nakşibendiye gibi dinî hareketler içinde ifade eden mülk sahibi gruplarla özdeşleşmişti. Bu burjuva unsurların ortak çıkarlarını algılama noktasında yaşadıkları zorluklar geç Osmanlı ve modern Türk tarihinin kalıcı bir özelliğini oluşturdu.

NAMIK KEMAL VE KÜLTÜREL MİLLİYETÇİLİK

Yeni bir bireysel öznelliğin doğuşundan sınıf kimliğinin dönüşümüne, ortak kimliğin tarifinden siyaset ve toplumun idaresine kadar dönemin bütün temel meseleleri Namık Kemal'in eserlerinde biraraya gelmiştir. Namık Kemal yalnızca bir meşrutiyetçi değil, bir bütün olarak modern kültürün yaratıcı bir mimarıdır. Onun açtığı ufuklar her zaman sorunsuz değildir. Onun eserlerinde kültürel milliyetçilik savaşçı bir görünüm sergilemekten geri durmaz. Namık Kemal kendisini kozmopolit Osmanlıcılıktan çok daha fazla Müslümanların hassasiyetlerine bağlı biri olarak göstermiştir. Yeni Osmanlı erkeğiyle ilgili görüşleri yeni kadınla ilgili görüşlerinden çok daha geniştir. Bununla birlikte Namık Kemal, gazete yazıları, şiirleri, romanları, oyunları ve tarih kitaplarıyla kendine en yüksek konumu edinmiş olan Yeni Osmanlı yazarıdır. Hiçbir kısa değerlendirme Namık Kemal'in hakkını vermeye yetmez; yine de bir şiiri, bir romanı ve bir oyunu onun özgünlüğü hakkında bir fikir verebilir. Şiir bir özgürlük övgüsüdür, roman kişisel özgürlüğün kötüye kullanılmasını ele alır, oyun ise özgürlüğü vatan için kendini feda etmekle özdeşleştirmektedir.

ÖZGÜRLÜK SEVGİSİ

Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi* biçim olarak geleneksel, içerik olarak yenidir. Arapça *kaside sözcüğü* kasıt, maksat, yani belli bir amaç ima eder. Kasideler genellikle şairi himaye eden –veya edebilecek– kişinin lütfunu kazanmak kasdıyla yazılmış şiirlerdir. Kasidenin standart bir yapısı vardır. *Kısa bir açılıştan (nesib)* sonra *girizgâh* beyitiyle maksada gelir, şairin hamisini övdüğü *medhiye bölümü ve kendisini övdüğü fahriye bölümüyle devam eder ve şairin övdüğü kişi için iyi dileklerde bulunup dua* etmesiyle son bulur.[97]

Namık Kemal kasidesinde bu basmakalıp unsurlardan yeni bir etki yaratmak için faydalanmaktadır. Siyasetin kişiler etrafındaki hizipler arası mücadeleden belli fikirlere bağlı siyasal hareketlere doğru yönelmesine koşut olarak, Namık Kemal şiirinde bir şahsı değil; bir fikri, hürriyeti övmektedir. Bu şiir, Namık Kemal'in neden *hürriyet* sözcüğünü sadece esaretin karşıtı olarak değil de siyasal özgürlük anlamına gelecek şekilde yeniden tanımlamasıyla hatırlandığını açıklamaktadır. Namık Kemal açılışında, kasidesinin sembolik bağlamını, yücelik ve lütfu himayeyle veya devlet kapısında iş bulmakla değil, bozuk işlerin döndüğü hükümetten çekilmekle tanımlayarak kurmaktadır. Halka hizmet anlamlıdır, zalime hizmet ise alçaltıcıdır. Zaferin kaynağı milletin gönül birliğidir (*durur ahkâm-ı nusret ittihâd-ı kalb-i milletde*, s. 10). Millet geri kalmışlığından (metinde *batâ'et*-yavaşlık, s. 12) dolayı ümitsizliğe düşmemelidir. Namık Kemal, "ulus" yerine hem ümmet hem *millet* sözcüklerini kullanmaktadır. Bunlar, yeni anlamlar verilmiş eski sözcüklere iki yeni örnektir. O dönemde ümmet esasen bütün Müslümanları içine alan topluluğu ifade etmekte, *millet* ise dinî cemaatler için kullanılmaktaydı. Buraya kadar daha hürriyetten bahsedilmemiş olsa da açılış (*nesib*) artık bunun zeminini hazırlamış durumdadır.

Esas konuya girerken duygusal hava yoğunluk kazanır. Zincire vurulmuş aslanın ayaklarının bağlı olması kendi suçu değildir; aynı şekilde vatan için çalışanların layık oldukları yerde olmamasından dolayı utanması gereken de kaderdir (*Felekde baht utansın bî-nasîb erbâb-ı himmetden*, s. 13). Kasidenin *medhiyesi*, hürriyetten yoksun bırakılarak hakları yenen vatanseverlere birinci çoğul şahısla övgüler düzerek devam eder (s. 15-18):

Biz ol nesl-i kerîm-i dûde-i Osmaniyânız kim
Muhammerdir ser-â-pâ mâyemiz hûn-ı hamiyetten

Biz ol âlî-himem erbâb-ı cidd-ü-içtihâdız kim
Cihângîrâne bir devlet çıkardık bir aşîretten

Biz ol ulvî-nihâdânız ki meydân-ı hamiyetde
Bize hâk-i mezâr ehven gelir hâk-i mezelletten

Ne gam pür-âteş-i hevl olsa da gavgâ-yı hürriyet
Kaçar mı merd olan bir cân için meydân-ı gayretten

Geleneksel bir kasidede, normalde, medhiyenin sonlarına doğru şairin adından bahsedilir ve bunu da şairin kendisini övdüğü dizeler takip eder. Hâlbuki Namık Kemal medhiyesini kendi adıyla değil, *hürriyet* sözcüğüyle bitirmiştir.

Medhiyesinde, Osmanlılardan "biz" diye bahseden Namık Kemal'in onların özgürlük uğruna neler yapabileceğini anlatarak özgürlüğü övme stratejisi; ona, kasidenin fahriyesinde, yani şairin kendisinden bahsettiği dizelerde, birçok zamir ve fiili tekil şahsa dönüştürürken bile, özgürlüğü övgü nesnesi olarak sunmaya devam etmek imkânını sağlamaktadır. Örneğin şu dizelerde olduğu gibi (s. 20-21):

Felek her türlü esbâb-ı cefasın toplasın gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azîmetten

Anılsın mesleğimde çektiğim cevr-ü-meşakkatler
Ki ednâ zevki a'lâdır vezâretten sadâretten

Eski aşk şiirinden alınmış bir mazmundan faydalanarak vatanı "gurbette acı çeken âşıklarını esirgemeyen" vefasız bir sevgiliye (*nâzende-i tannâze*, s. 22) benzetirken mazmuna yeni bir yorum getirir (s. 27):

"Ne efsûnkâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten"

Aşkın esaretinden doğan çelişki ne kadar basmakalıp bir tema olursa olsun, özgürlük sevgisi bu çelişkiyi yeni hale getirmektedir. Şair sona gelirken (s. 29):

Ne yâr-ı cân imişsin âh ey ümmîd-i istikbâl
Cihânı sensin âzâd eyleyen bin ye's-ü-mihnetten"
diyerek *dua* denilen dilekleriyle kasidesini bitirir (s. 30-31):

Senindir devr-i devlet hükmünü dünyaya infâz et
Hüdâ ikbâlini hıfzeylesin hür türlü âfetten

Kilâb-ı zulme kaldı gezdiğin nâzende sahrâlar
Uyan ey yâreli şîr-i jeyân bu hâb-ı gafletten.

Namık Kemal'in kasidesi, edebiyat uzmanlarının neden onu eski şiirin küllerinden doğan bir anka kuşu olarak gördüklerini ve ileride Atatürk adını alacak olan genç Mustafa Kemal'in Harbiye taburundaki sınıf arkadaşlarına onun şiirlerini bir eylem çağrısı olarak okuduğunu açıklamaktadır.[98]

TEHLİKELİ BİR UYANIŞ

Bir modern Osmanlı kültürü yaratmak eski edebî biçimleri dönüştürmekten daha fazla bir şeyler yapmayı gerektiriyordu. Avrupa'daki sürgün hayatı, Namık Kemal'in kültürel modernliğin bütün ifade biçimleri hakkında birinci elden bilgi sahibi olmasını sağladı. Avrupa dillerinde mevcut olan ama henüz Osmanlı Türkçesinde olmayan edebî biçimlerin keşfedilmesi Osmanlıların geri kalmışlık duygusunu daha da artırdı. Gustave Flaubert ve genç Alexandre Dumas gibi yazarların geliştirdiği gerçekçilik geleneksel Osmanlı şiirinin hayal dünyasından bütünüyle farklıydı. Avrupa hükümetlerinin, hâlâ birçok edebiyat eserini, kamu ahlâkını bozduğu veya hükümdarları hedef aldığı gerekçesiyle yasaklamakta oluşu, edebî yaratıcılıkla siyasal özgürlük arasındaki bağlantıyı kuvvetlendiriyordu. 1870'lere gelindiğinde, burjuva bilincinin en mükemmel ifadesi olan roman, Namık Kemal'e göre Osmanlı edebiyatının en büyük eksiğiydi.[99] Namık Kemal iki roman yazdı. Bunların ilki olan *İntibah* (1876) "Sergüzeşt-i Ali Bey" alt başlığını taşıyordu. Eser, kısmen Osmanlı meddah geleneğinden kısmen de Dumas'nın kaleme aldığı *La dame aux camélias* (1848) başta olmak üzere çeşitli Fransız edebî eserlerinden alınmış unsurları bir araya getirmesi açıdan deneysel niteliktedir.

Namık Kemal, Dumas'nın bu eserinin Giuseppe Verdi tarafından *La Traviata* (1852) ismiyle sahneye uyarlanmış opera halini seyretmiş olabilir. Aynı hikâye *Camille* adıyla çeşitli defalar filme de çekilmiştir. Özellikle Greta Garbo'nunki (1937) anılmaya değer.

Camille ve Ali Bey arasındaki bağlantıyı görmek ilk bakışta kolay değildir. Birçok Osmanlı romanının kahramanı gibi Ali Bey de bir memurdur. Zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve babasını kaybetmiştir. Ali Bey bir memurdur, çünkü Namık Kemal'in deyişiyle "memleketimizde herkes ve bilhassa (Ali Bey'in annesi gibi) kadınlar, adam olmanın ancak devlet kapısında bulunmakla mümkün olabileceğini sanırlar"(s. 32). Babasızdır, çünkü ataerkil bir toplumda genç birinin kendisini bekleyen kişisel özgürlüğü bahtsız bir şekilde keşfetmesine imkân sağlayacak kadar bağımsızlığa sahip olabilmesinin tek yolu budur. Son olarak Ali Bey zengin olmak zorundadır, çünkü *mirasyedi*'dir. Mirasyedi olmak için de yenilecek bir miras olması gerekir.[100]

Ali babasının ölümüne çok üzülür. Bunun üzerine annesi onu İstanbul dışındaki Çamlıca'da gezintiye çıkmaya ikna eder. Romanın ilk bölümleri baharı, Çamlıca'yı ve bizzat Ali'yi anlatarak havayı hazırlar. Kitabın bütün bölümlerinin başında divan şiirinden alınmış veya en azından bu üslupla yazılmış birer beyit bulunur; böylelikle eski şiirin hayal dünyasıyla yeni nesrin gerçekçiliği arasındaki karşıtlık her yerde karşımıza çıkar. Bütün divan şairlerinin söylediğinin aksine "bülbül gerçekten âşıksa" güle değil, "mutlaka hürriyete âşıktır" (s. 12-13).

Ali Bey çok geçmeden Çamlıca'daki gezintilerinden hoşlanmaya başlar. O hayranlıkla manzarayı izlerken, arkadaşları renkli feraceleri ve yaşmaklarıyla yanlarından geçen kadınlar hakkında yorumlar yapar, onlara kaş göz ederler. Önceleri Ali utanır. Ama çok geçmeden o da geçen bir arabaya arkadaşlarından öğrendiği şekilde işaret eder. Perdeler açılır ve Ali kendisine bilmediği bir işaretle bir şey anlatıldığını görür. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra Ali yeniden Çamlıca'ya döner ve saplantılı bir şekilde bu arabanın yolunu gözlemeye başlar. Sonunda bir gün araba yanında durur. Başına incecik, yüzünü gizlemeyen bir yaşmak bağlamış güzel bir kadın arabadan iner, Ali'nin yanına gelir ve arabaya uygunsuz bir şekilde işaret ettiğinden dolayı serzenişte bulunma bahanesiyle onunla konuşmaya başlar. Aralarındaki buluşmalar birbirini takip eder. Çok geçmeden Ali işi asmaya, eve geç gitmeye ve annesine yalan söylemeye başlar. Kendisini gözlerini ilk kez açan bir adam gibi hisseden Ali (s. 44) kadına aşkını ilan eder. Evlilikten bahsettiğindeyse kadın bu konuyu bir daha hiç açmamasını ister. Ali bundan hiçbir şey anlayamasa da buluşmaları devam eder. Bir süre için bu aşkın Ali üzerinde zindeleştirici bir etkisi olur. Kalemdeki amirleri bunu fark edip onu ödüllendirirler. Derken günün birinde, Çamlıca'da başka bir adamı onun arabasına yaklaşırken ve sanki aralarında tanışıklık varmış gibi onunla konuşurken görür. Bu arada "oltasına yeni bir mirasyedi enayi takılmış olacak" dediğini duyar (s. 59). Çok geçmeden, arkadaşlarından kadının meşhur fahişe Mehpeyker olduğunu öğrenir. Onun hakkında Ali'ye "ne zaman isterseniz iki altın karşılığında emelinize nail olabilirsiniz" derler (s. 65).

Aslında Osmanlı devrinin cinsiyet ilişkileri normlarıyla yetişmiş herhangi bir Müslümanın, kadının kendisiyle konuştuğu ilk andan itibaren bunu fark etmiş olması gerekirdi; ama tam da bu olgu, besbelli ki, bu tip meselelerde kendini kandırmanın da yolunu açıyordu.[101]

İlişkinin bu şekilde olmasında yazarın niyetlerinin de etkisi vardır. Olgular şunu gösteriyor ki, Osmanlı yazarları "roman" ve "oyun"u soyut biçimler olarak değil, hem biçim hem içerik olarak benimsemişlerdi. Roman ve oyunların Avrupa'daki gibi olmasını istiyorlardı. İslam dininde kadın-erkek ilişkilerine dair hükümler, romantik ilişkilerin doğmasına imkân sağlayabilecek buluşmaları engellemeyi amaçlıyor olsa bile, Osmanlı yazarları "erkekle kızın buluştuğu hikâyeler" (Amerikancasıyla *"boy-meets-girl stories"*) yazmayı arzuluyorlardı. Belki de bu edebî problem hakkında başka her şeyden daha çok kafa patlattılar. Pencereden kısa süreli bakışmalarla veya ancak kadınların eğitim görmeye başlamasıyla birlikte tasavvur edilebilen mektuplaşma yoluyla kurulan ilişkiler şöyle dursun; fahişelerle, gayrimüslim azınlık kadınlarıyla veya yabancı kadınlarla buluşmalar o veya bu kitapta illa ki yerlerini alıyordu.

Sonuç olarak roman yazmak, toplumsal olarak, en az hürriyet ve meşrutiyet propagandasının siyasal alanda olduğu kadar sarsıcı hale geldi. Osmanlı romancılarının görünürdeki amacı bu olmayabilir. Aksine, ağız birliği etmişçesine, sürekli olarak karakterlerinin kaderi hakkında okura ahlâk dersi vermişlerdir. Bununla birlikte okurlarının yeni burjuva bilincini paylaşan romancılar yeni bir İslami modernlik tahayyülünün geliştirilmesine de ön ayak olmuşlardır. Kadın-erkek ilişkileri açısından geleneksel İslami normları savunuyor olmaları, onları, tipik olarak bu normları ihlal eden veya askıya alan ve beraberinde meşru olanın alanını genişletmeye dönük talepleri getiren hadiselerin yön verdiği olay örgüleri kurmaktan alıkoymamıştır.[102] Bazılarının olay örgüsü yapmacık olsa da Osmanlı romanlarının hevesli bir okur kitlesi vardı. Kadınlar kış akşamlarında toplanıp öncü kadın romancı Fatma Aliye'nin kitaplarını okurlardı. Millî Mücadele (1919–1922) sırasında cephedeki askerler, sakin geçen nadir anlarında biraraya gelip okunan romanları dinlerlerdi.[103] Sonuç olarak *İntibah*'ta, Ali Bey'in Mehpeyker'e âşık olması budalalıktır, fakat Namık Kemal bunu belli bir amaç için yapmıştır.

Gerçeğin acı bir şekilde farkına varan Ali ona bir daha hiç bakmamaya yemin eder, ne var ki bir hafta içinde onunla yüzleşmek için Çamlıca'ya döner. Mehpeyker hazırdır. Beyazlar içindeki görünümü o kadar etkileyicidir ki, Ali tek söz edemez. Mehpeyker, "Sonunda esrarımı öğrendiniz" diye söze başlar ve yoksul akrabalarının daha on üçüne basmadan onun namusunu nasıl sattıklarını ustalıkla anlatır. Onu yalnız Ali kurtarabilir. Mehpeyker, Ali'nin yüksek karakterini över, bununla birlikte onu bir daha hiç görmek istemeyeceğini bildiğini de ekler. Altüst olan Ali, Mehpeyker'e "Yalnız bana mahsus olacağına söz verir misin?" diye sorar (s. 76). Mehpeyker "Haysiyetinizi düşününüz" diyerek Ali'yi uyarır, ama ne fayda, o akşam Mehpeyker'in evinde buluşmak üzere sözleşirler.

Namık Kemal'in deniz kıyısındaki bahçeli köşkte yaşanan gece buluşmasını tasvir ediş şekli oldukça erotiktir. Mehpeyker, Ali'yi soyarak ona sincâbî kumaş-

tan bir gecelik ve gene o kumaşa kaplanmış bir Feyum kürk giydirir. Sonra onu içki sofrasına götürür. Sıcaktan bunalmış gibi yaparak belindeki kuşağı gevşetir ve göğsündeki düğmeleri çözer. Ali hem şehvetli bir öpüşmenin hem de rakının tadını hayatında ilk kez tatmak üzeredir. Akşam "baş başa kalacakları odalarına gidip birbirlerinin olmalarıyla" (*halvethanelerine avdetle hem-ağuş-i visal oldular*) sona erer (s. 130).[104]

Çok geçmeden sadece akşamları değil, gündüzleri de buluşmaya başlarlar. Ali'nin yalanlarıyla kandırdığı annesi Fatma Hanım çılgına döner ve sonunda arkadaşlarıyla temasa geçerek Ali'nin "ismi huzurunda zikrolunabilecek mahlukattan" olmayan bir kadına âşık olduğunu öğrenir. Fatma Hanım'a göre yapılması gereken şey, Ali'ye bu "şeytanı" unutturacak güzel bir cariye satın almaktır.

Fatma Hanım, çok yüksek bir fiyata, Dilaşub isminde altın sarısı saçları olan güzel bir cariye satın alır ve Ali'nin tepkisini beklemeye başlar. Ali bu duruma kendisinden beklendiği gibi tepki vermez. Fatma Hanım, genç kadının iğne işlerinden iyi anlaması ve piyano çalması gibi marifetlerini överek, oğluna Osmanlı'daki cariyelik müessesesinin hikmetini anlatmaya çalışır. Artık Ali'nin bir aile kurma vakti gelmiştir; iyi bir ailenin kızıyla evlenmeye karar verdiğinde, kızın yüzünü evlenmeden önce göremeyeceği için daha sonra ondan hoşlanmayabilir. Evde iki hanımın bulunması sorunlara yol açabilir; hâlbuki bir cariye istenildiği gibi terbiye edilebilir (s. 100).[105] Ali annesine sert bir şekilde cevap verir; bunun üzerine Fatma Hanım "Bir fahişe için validenin hatırı ayaklar altında kalıyor öyle mi?" diyerek sitem edince de sinirlenerek çekip gider.

Mehpeyker, sürdüğü lüks yaşamı Abdullah Efendi adında çirkin ve şehvet düşkünü zengin bir Suriyeli tüccara borçludur. Abdullah Efendi gerçek hayattaki Osmanlı fahişelerine "hamilik" eden kimselere benzer.[106] Güzel kadınları lüks içinde yaşatmaktan hoşlanır ve arada sırada kendisini memnun etmeleri karşılığında onları diledikleri gibi bir hayat sürmek konusunda serbest bırakır. Abdullah Efendi bir gün beklenmedik bir şekilde İstanbul'a dönünce, Mehpeyker, hiçbir zaman kendisinden para almadığı Ali'ye üç günden önce onu görmeye gelmemesi için yalvarmak zorunda kalır, böylece hamisini bulup Ali'yle ilişkisini anlatabilecektir. Yaşlı adam isterse Mehpeyker'e para vermeyi kesebilir; ama aşkı devam ettiği sürece Mehpeyker ilişkisini sona erdirmeyecektir. Çetin pazarlıklardan sonra Abdullah Mehpeyker'e altı ay mühlet verir, hatta ödediği parayı da arttırır. Ama altı aydan sonra "hissesini" isteyecektir, aksi takdirde intikamı korkunç olacaktır. Mehpeyker hiç itiraz etmeden teklifi kabul eder. Ali Bey'e karşı hissettiği şey aşk değil, şehvettir. Altı ay içinde her şey olabilir. Her şeyin çözüldüğünü düşünen Mehpeyker deniz kenarındaki köşküne döner ve Ali'nin onun söylediği vakitten önce köşke geldiğini ve bütün geceyi içerek ve türlü hayaller kurarak geçirdiğini öğrenir. Onu kendisini başka erkeklerle aldatmakla suçlayan Ali, yüzüne bir avuç para fırlatarak, sanki bir daha hiç dönmemecesine çekip gider (s. 113-114). Doğrudan Dumas'tan alınmış bir sahnedir bu.[107]

Annesinin evine dönen Ali, artık kendisine ümitsizce aşık olan Dilaşub'un kıymetini bilmeye hazırdır. Fatma Hanım hemen o gece Dilaşub'u Ali'nin odasına getirir (s. 120-123). Yeni karı-kocalık hayatı Ali'nin hayatını yeniden düzene sok-

muş gibi görünmektedir. Mehpeyker defalarca mektup yazar, türlü yollar dener. Sonunda Ali çok kaba bir cevap yazarak onu kesin olarak reddeder (s. 127-28).

Mehpeyker intikamını masum Dilaşub'dan alır. Ali'nin evine bohçacı kadınlar göndererek Dilaşub'un namusuna kara çalacak dedikodularda kullanılabilecek malzeme toplattırır. Semtin hamamına sık sık giden Mehpeyker, Dilaşub'un vücudunda iki ben olduğunu gözleriyle görür. Kötü kalpli "hamisinin" yardımıyla Ali'ye bir tuzak kurar. Bir gün Çamlıca'da belli bir kadının aşığı olduğunu iddia eden bir adam Ali'ye yaklaşır ve benler de dahil olmak üzere bu kadının Dilaşub olduğunu Ali'ye düşündürtecek ayrıntılardan bahseder. Doğru konağa koşan Ali kıyameti koparır ve annesini Dilaşub'u satmak zorunda bırakır. Bunu önceden hesap eden Mehpeyker, köle tüccarlarına bir cariye istediğini ve yüksek bir bedel ödeyeceğini söylemiştir. Böylece Dilaşub, kendisini fahişe yapmaya niyetlenen Mehpeyker'in eline düşer.

Ruhsal olarak tamamen yıkılan Ali elindeki avucundakini sefahat içinde har vurup harman savurarak her şeyini kaybeder ve sonunda içki parasını çıkarmak için sokaklarda arzuhal yazmaya mecbur kalacak kadar düşer.[108] Mehpeyker hâlâ onu istemektedir, ama Ali'nin artık onda gönlü yoktur. Bunu anlayan Mehpeyker, Ali'yi tenha bir yere çekerek öldürtmeye karar verir, masum Dilaşub'u da Ali'nin ölümünü görmesi için yanında götürür. Ne var ki Dilaşub, Mehpeyker ve katilin konuşmalarına kulak misafiri olur ve Ali'yi uyararak kaçmasına yardım eder. Ali zabıta takımıyla beraber geri döndüğünde artık her şey için çok geçtir. Dilaşub kendini Ali'nin paltosuna sardığından, katil yanlışlıkla Ali yerine onu vurmuştur. Ali'nin öldürüldüğünü sandığı için birden sesini duyunca şaşıran Mehpeyker, onunla son kozunu paylaşmak için saklandığı yerden çıkar ve sonunda Ali onu bıçaklar.

Ali'nin hikâyesinin ilham kaynağı her ne kadar Dumas'nın *La dame aux camélias*'sı olursa olsun, Victor Hugo'nun *Le roi s'amuse* adlı oyununa dayanan Verdi'nin *Rigoletto*'sunun son sahnesini akla getiren aşırı duygusal sonuyla bu modelden ayrılır.[109] Dumas'dan en büyük farkı ana karakterin kadın değil, erkek olmasıdır. Bu olgu Namık Kemal'in cinsiyet rollerini ele alış biçimine dikkat çekmektedir. Daha önce belirtildiği üzere, mirasyedi tipine Osmanlı romanında çokça rastlanır. Bu tip karakterlerin romanlarda sık yer almasının bunlara gerçek hayatta da sık rastlandığı anlamına gelmeyip, daha ziyade bir sosyal denetim güdüsünü, yani bu tiplerin ortaya çıkışının önüne geçme arzusunu ifade ettiği ileri sürülmüştür. Bu karakterlerin düşüşü çoğu zaman yüzeysel Batılılaşmayla ilişkilendirilmektedir.[110] Ne var ki Namık Kemal'in romanındaki yaklaşım daha ustalıklıdır. Ali Bey düşüşünden Avrupalı herhangi bir şeyi sorumlu tutamaz. Onu mahveden, içinde uyanan şehevi arzulardır, buna karşılık aklı ve vatanseverlik gayreti uykudadır. Bu ibretlik hikâyede Namık Kemal'in vatansever ülkülerine layık olabilecek yeni insan, yokluğuyla yer almaktadır.

Namık Kemal'in neslinde kültürel milliyetçi elit hep erkekti. Yine de yeni erkek, yeni toplumu yeni kadın olmadan yaratamazdı. Ana karakterin cinsiyetinin Dumas'nın eserinde kadın olmasına karşın Namık Kemal'in eserinde erkek haline gelişi ve Mehpeyker dışındaki kadın karakterlerin zayıf oluşu muhtemelen bu sebeplerden kaynaklanmaktadır. Muhtemelen Namık Kemal aşkla yücelen ve "çok sevdiği için affedilmeyi hak eden" bir fahişe tahayyül edemiyordu. Hele okurları

kesinlikle bu kafadaydı.[111] Dolayısıyla Namık Kemal, başroldeki kadın kahramanı, bir tarafta güçlü ama kötü Mehpeyker, diğer taraftaysa zayıf ama erdemli Dilaşub olmak üzere ikiye böldü. Namık Kemal'in makaleleri kadın haklarını ve kadınların eğitilmesini savunuyordu, buna karşılık edebî eserlerinin bunları elde etmiş kadınlar hayal edebildiği söylenemez.[112] Namık Kemal'in yaşamöyküsüyle ilgili olgular da bu görüşü doğrulamaktadır. Namık Kemal on altı yaşında evlendi; karısı okuma yazma bilmiyordu ve onun edebî yaşamını paylaşamazdı. Ayrıca, biraz akıl yürütürsek, Ali Bey'in İstanbul'da şeytana uyup yaptıkları belki de Namık Kemal'in Avrupa'da sürgünde olduğu sırada yaşadıklarının bir yansımasıydı.

VATANI SAVUNMAK

İntibah, denetimden yoksun bir özgürlüğün sakıncaları konusunda bir uyarıysa, tam karşı uçta duran *Vatan Yahud Silistre* (1873) de hürriyeti ve vatanı savunmaya hazır bir erkek ve bir kadın kahramanın tasviridir. Kavgacı bir milliyetçiliğin zafer şarkısı niteliğindeki oyun, ilk sergilenmeye başlandığında vatansever gösterilerin fitilini ateşlemişti. İmparatorluğun Tuna eyaletindeki belli başlı kalelerinden birinde geçen oyun, bir bakıma, katı askerî disiplini üstü örtülü bir şekilde eleştirerek de izleyicilerinin beğenisini kazanmaktaydı. Oyunun sergilenişindeki yenilik de heyecanı artırıyordu. Güllü Agop adında bir Ermeni tiyatro sahibi, yakın zaman önce, erkek ve kadınların birlikte sahne aldığı tiyatrosunda Türkçe oyun sergileneceğini duyurmuş; Namık Kemal Ermeni oyuncuların Türkçelerini düzeltmelerine bizzat yardım etmişti. Muhtemelen vatansever Fransız oyunlarını örnek alan *Vatan Yahud Silistre* izleyicilere istedikleri şeyi verdi. Hükümet de bu duruma tepkisiz kalmayarak Namık Kemal'i ve diğer Yeni Osmanlıları sürgüne yolladı ve oyunu yasakladı. Bab-ı Âli'nin oyuna bu şekilde tepki göstermesinin sebeplerinden biri, oyunun isteyerek veya istemeyerek eşitlikçi Osmanlılık kimliğinin temel çelişkilerine dikkat çekmiş olmasıydı, zira imparatorluk için hayatını feda etmenin temel sebebi olarak İslam öne çıkarılmaktaydı. İktidar sahiplerinin oyundan memnun olmamasının bir başka sebebi daha vardı. Muhtemelen *murad* sözcüğü oyunda üç kez tekrarlandığı için, gösteriden sonra yazarı alkışlayan kalabalık "Allah muradımızı versin… muradımız budur" diye tezahürat etmişti. Meşrutiyetten yana olanların tahta çıkmasını umut ettikleri veliahdın adı Murad olduğundan, Sultan Abdülaziz bu tezahürattan hiç hoşlanmamıştı.[113]

Perde açıldığında kadın kahraman Zekiye kendisini yetiştirmiş olan ninesi ve uzun zaman önce kaybettiği babası hakkında konuşmaktadır. Caddede karşılaştığı, kendisinden bir mektup aldığı ve âşık olduğu İslam Bey adında bir adamı düşünmektedir. İslam Bey aniden pencereden içeri girip duygularını ilan ederek onu ürkütür. Karakterlerin isimleri manidardır. Kadın karakterin adı "zeki kadın" anlamındaki Zekiye, erkek karakterin adı ise İslam'dır. Zekiye ismine sıkça rastlanmasına karşın, Türklerde İslam ismi pek kullanılmaz. İslam Bey'in Zekiye'nin evine pencereden girmesi de bir o kadar ilginçtir. Zekiye buna karşı çıkar. Hiç şüphe yok ki İslam Bey'in pencereden içeri dalması, kadın-erkek ilişkileriyle ilgili İslami

hükümlere aykırılık açısından, Ali Bey'in "sergüzeştini" başlatan Mehpeyker'le ilk buluşmasından bile daha sorunludur.

İslam Bey aşkını ilan etmek ve gönüllülerle birlikte cepheye gitmeden önce son bir kez sevdiğine veda etmek için gelmiştir. Zekiye bunu anlayamaz. "Beni seviyorsan niçin ayrılıyoruz?" diye sorar. İslam Bey heyecanla vatan sevgisinden ve düşmanla savaşma vazifesinden bahseder. Zekiye "Ben vatan lakırdısını işitmiştim... Ancak iki kalbi birbirinden koparır sanmazdım." diye cevap verir (s. 21). İslam Bey'i harekete geçiren dürtü vatan sevgisidir, Zekiye'yi ise İslam Bey'e karşı duyduğu sevgi. İslam Bey vatan hakkında şöyle yakınır: "Vatan ki hâlâ erkeklerimiz manasını bilmiyor, kadınlarımız adını işitmemiş" (s. 27). Şiddetle atılarak "Yaşasın vatan!" diye bağırır ve çıkıp gider. Zekiye yıkılır. İki vatanseverlik şarkısından başka, oyun nesir halindedir. Bununla birlikte, diyalogların çoğu tekrarlanan ifadelerden oluştuğu için, adeta tezahürat gibidir. Oyun boyunca vatanseverlik şarkı ve tezahüratların yarattığı duygu piyesin sahnedeki etkisini artırmış olmalıdır.

Duygularıyla baş başa kalan Zekiye, dışarıda İslam Bey'in gönüllülere seslendiğini duyar. Oyunun sansürlenmiş versiyonunda İslam Bey, "Ben kurşundan, gülleden korkmam. Korkanlar karılarının yanında otursun. Mümkün olsa bütün vatan kardeşlerime şu zayıf vücudumu siper edeceğim" der. Daha sonraki sansürlenmemiş metinde bu kez "vatan kardeşleri" net bir şekilde tanımlanır: "Mümkün olsa bütün (Müslüman olan) vatan kardeşlerime şu zayıf vücudumu siper edeceğim."[114] İki metin arasındaki fark, bunun gibi vatansever bir metnin bile, Osmanlı eşitlikçiliğinin resmî savunucularını ne kadar rahatsız edebileceğini göstermektedir. "Arkamdan ayrılmamaya Allah'la ahd eder misiniz?... Beni seven bir vakit ardımdan ayrılmaz." Gönüllü erkekler yemin ederken İslam Bey'in sözleri Zekiye'nin içine işler. O da erkek kılığına girerek İslam Bey'in peşinden gidecektir (s. 39-42). Arka planda, Avrupa edebiyatındaki erkek kılığına girmiş kadın askerler ve Osmanlı askerî reformunun ilk dönemlerinden kalma gerçek hayat öyküleri yankılanmaktadır.

İkinci perde Silistre Kalesi'ndeki bir tabyada açılır. Gönüllüler bir şehitlik türküsü söylemektedir. Miralay Sıdkı Bey düşmanın Tuna'yı geçtiğini haber verir ve gönüllülere iki ordu karşılaşmadan önce cepheden ayrılma fırsatı sunar. Gönüllüler bunu reddeder. Miralay kılık değiştirmiş Zekiye'yi fark eder ve hem görüntüsünden hem de onu çocuk zannettiğinden dolayı savaşa katılmasından rahatsız olur. Ama o da ısrar eder ve tabyadan ayrılmaz. Bunun üzerine Miralay Sıdkı Bey şöyle der: "Bıyıksızı ölmek ister, ak sakallısı ölmek ister... Ne diyeyim. Allah cümlesini vatana bağışlasın" (s. 58). İslam Bey istilacılarla savaşırken yaralanır ve koşarak tabyaya gelir. Yıkılıp kalır, bunun üzerine miralay "çocuktan" (Zekiye) İslam Bey'e bakmasını ister.

Başka bir subayla baş başa kalan Miralay Sıdkı Bey, haksız yere Divan-ı Harb'te yargılanan ve cezalandırılan iki subayın hikâyesini anlatır ve böylece bir alt hikâye başlar. Sonunda kendisinin o iki subaydan biri olduğu ortaya çıkar. Başına gelen talihsizliklerin üstesinden geldikten sonra Manastır'daki ailesiyle yeniden irtibata

geçmeye çalışmış ve sadece kızının hayatta kaldığını, ama onun da ortadan kaybolduğunu öğrenmiştir. Düşman hücumu bu sohbeti sona erdirir. Bu sırada Sıdkı Bey kendi kendine "Şu çocuk da bir türlü zihnimden çıkmıyor" der (s. 78).

Üçüncü perdenin başlarında, baygın durumdaki İslam Bey topçu ateşini duyarak kendine gelir. Gönüllülerin cesaretini yükseltecek konuşmalar yapmaya başlar. Çıplak gerçekler karşısındaki sosyal tutumları açığa vurarak şöyle haykırır: "... vatanın kutsal topraklarını bir yabancının pis ayağıyla çiğneyeceğini anlasınlar... İşte o vakit insan en miskin köylü ile benim aramda hiç fark bulamıyor... o çifte koşulu öküzden fark etmek istemediğimiz zavallılar aradan bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor." Düşman önüne ancak "kırbaç değnek" ile getirilebilenleri, düşman bir kez göründü mü "kılıçla süngü ile" durdurmak mümkün olmuyor (s. 83-84). Bu sırada İslam Bey Zekiye'yi görür. Zekiye ona Manastır'dan ayrılırken söylediklerini hatırlatır: "Beni seven ardımdan ayrılmaz" (s. 88). Ayrıca aralarındaki hiyerarşik ilişkiyi doğrular: "Sen vatanın için çalışıyorsun, ben senin için" (s. 89).

Tam o sırada Miralay Sıdkı Bey ve diğer subaylar gelir ve kale komutanının şehit düştüğünü haber verirler. Vaziyet ümitsizdir. İslam Bey düşman ordusuna girip cephaneliği havaya uçurmak için gönüllü olur. Zekiye de onunla beraber gitmek ister. Yeni bir hücum başladığı sırada yola çıkarlar.

Birkaç gün sonra düşmanın çekildiğine dair işaretler belirmeye başlar. Düşman cephaneliğinin havaya uçtuğu haberleri gelir. İslam Bey içeri girer ve Sıdkı Bey'le ikisi baba-oğul gibi konuşmaya başlarlar. Sıdkı Bey "çocuğu" görmek ister. Artık İslam Bey çocuğun *namahrem* olduğunu ve gelemeyeceğini açıklamak zorunda kalır (s. 134). Namık Kemal'in İslam Bey'i Zekiye'nin penceresine tırmandırırken görmezden geldiği İslam'ın kadın-erkek ilişkileriyle ilgili hükümleri bu kez yeniden devreye girer ve İslam Bey "çocuğun" bir kadın olduğunu ve onların yanına örtüsüz olarak çıkamayacağını açıklar. Çünkü onlar dinin mahrem olarak tanımladığı yakınlık derecesine sahip değildirler. İslam Bey kızın Manastırlı olduğunu ve birbirlerine daha Manastır'dayken ilk bakışta âşık olduklarını anlatır. Sıdkı heyecanla Manastır'da bir kızının olduğunu söyler. "Git de bul... Bulursan o vakit belki gerçekten baban olurum" (s. 136) der. Onu kızının adı olan Zekiye diye çağırdığını duyan Sıdkı Bey "İnsan bu dünyada bu kadar umulmadık *devlet*e müyesser olur mu?" diye sevinir. Burada "baht, talih" anlamında kullanılan *devlet*, zaman içinde anlam genişlemesine uğrayarak *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'de olduğu gibi bir hanedan devletini anlatır hale gelmiş olan sözcükle aynıdır. Son buluşma sahnesinde aile birliği yeniden sağlanır, erkek kahraman kadın kahramanı kazanır ve birey, aile ve devlet hep birlikte zafere ulaşır. Sonunda bir kahramanlık şarkısı söylenir ve "Padişahımız çok yaşa!" diye tezahürat edilir.

Namık Kemal'in *Hürriyet Kasidesi* adlı şiiri Osmanlıları özgürlük uğruna mücadele etmeye çağırıyordu. Romanı İntibah denetimden yoksun bir özgürlüğün tehlikeleri konusunda bir uyarıydı. *Vatan Yahud Silistre* adlı oyunu ise vatan savunması uğruna yapılan kahramanlığı yüceltmektedir. Diğer yazarlar kadının

sosyal hayata tam anlamıyla katılımını tahayyül etmek için onun ötesine geçmek zorunda kalacaklardır. Sonraki nesiller, İslam'ın, herkes için Osmanlı istikbali uğruna savaşmaya yönelten bir ilham kaynağı oluşturmadığı bir imparatorlukta, militarist bir milliyetçiliğin nelere mal olduğunu fark edeceklerdir. Namık Kemal'in eserleri her ne kadar coşkulu ise de Osmanlı modern kültürünü kuran elit erkeklerin cinsiyet, sınıf, din ve milliyet temelinde tanımlanan bütün "ötekilerini" nasıl seferber edeceğini anlaması için katetmeleri gereken yolun daha uzun olduğunu göstermektedir.

TANZİMAT'IN ÖNEMİ

Tanzimat, Osmanlı ve Türk tarihinde çelişkili ama tayin edici öneme sahip bir dönem olarak öne çıkar. Bir taraftan sürekli nükseden krizler imparatorluğu Rus-Türk Savaşı'na ve onu takip eden toprak kayıplarına sürüklemiş, öte yandan Osmanlıların imparatorluğu savunma konusundaki kararlılıkları, bu dönemi, modernleşme hareketinin en dinamik yılları haline getirmiştir. Modernleşmeye yönelik reformlar tartışmalara yol açmıştır. Bazı Türk muhafazakârları hâlâ bu reformları Osmanlılığa ve Müslümanlığa dair her şeyin yozlaşmasının başlangıcı olarak görürler.[115] Kronolojik olarak, siyasal inisiyatifin saraydan Bab-ı Âli'ye geçtiği 1839 yılında başlayan ve yeniden saraya döndüğü 1876'ya kadar devam eden bu döneme, elit oluşumu ve eğitimde yaşanan yenilikler, yoğun bir kanunlaşma faaliyeti, toplum içinde meydana gelen yeni devlet müdahaleleri ve siyaset yapma usullerinde önde gelen devlet adamlarının kontrol edebileceğinin çok ötesinde bir dönüşüm damgasını vurmuştur. Ekonomi, ülkenin dünya içindeki bağımlı konumuna ve devlet maliyesinde denetimin sağlanamamasına karşın, Bulgaristan'ın ihraç ettiği yünlülerin, Bursa'nın ipeğinin ve Nablus'un zeytinyağı sabunu sanayiinin de gösterdiği gibi, ticaret, tarım ve imalatta kayda değer bir gelişme göstermiştir. İmparatorluk içinde yaşayan halklar arasındaki eski dengenin hızlı değişim nedeniyle bozulmasıyla birlikte, birçok cephede sosyal ve kültürel gerilimler şiddetlenmiştir. Bununla birlikte, okuryazarlığın yaygınlaşması ve "matbaa kapitalizmi"nin gelişmesi, imparatorluğun çeşitli halkları arasında alternatif edebî kültürlerin ve yeni burjuva öznelliği biçimlerinin doğuşunu kolaylaştırmıştır. Ayrıca bu dönemde, sadece yeni etnik ve dinî kimlikler anlamında değil, yeni sınıf kimlikleri anlamında da yeni sosyal topluluklar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Müslümanları açısından eğitim, çıkar ve değer farklılıkları, gelişen yeni orta tabaka unsurlarının, fikrî ve mali varlıklara sahip olanlar arasındaki ortak çıkarları hissetmelerini zorlaştırmıştır. Bunun, kalemini kullanan aydınlar için, yeni bir Osmanlı kültürü ve toplumu yaratma yolundaki tek engel olduğu söylenemez. Tanzimat yazarları belli başlı fikirleri insanlara anlatmak ve bu büyük dönüşüme katılabilecek herkesi seferber etmek zorunda kalmışlardır. Onların getirdiği kültürel yenilikler o kadar köklüdür ki Tanzimat'ın sona ermesinden çok sonra yazılan Osmanlı eserleri bile Tanzimat Edebiyatı içinde anılmaya devam etmiştir..

3

ABDÜLHAMİD DEVRİ

II. Abdülhamid devrinde (1876–1909) Osmanlı toplumundaki iki değişim akımı arasındaki farklılaşma, devam eden ortak noktalara karşın keskinleşti. Bu dönem, siyaseten, padişahın siyasal gücü yeniden elinde topladığı bir dönem olarak öne çıktı. Abdülhamid, Osmanlı tarihinin en tayin edici saltanat devirlerinden birinde, 1839'dan beri ellerinde bulundurdukları iktidarı mülkiye memurlarından geri aldı. Birinci Meşrutiyet devriyle (1876-1878) onu takip eden istibdat idaresi arasındaki karşıtlık, Jön Türk Devrimi'nin meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe soktuğu 1908'e kadar devam eden iktidarın merkezindeki kaymaya dramatik bir boyut kazandırdı.

Başka hiçbir Osmanlı padişahı, Abdülhamid kadar tartışmalı bir miras bırakmadı. Kimilerine göre kana susamış bir zalim olan Abdülhamid, kimilerine göreyse devrinin en meşru ve saygın Müslüman hükümdarıydı. Osmanlı sınırlarına çok uzak yerlerde yaşayan Müslümanlar önünde saygı ile eğiliyorlardı. Bu çelişkili fikirler Abdülhamid devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nu birarada tutmanın ne kadar zor bir iş olduğunu göstermekte ve bilhassa muhafazakâr, İslamiyet'e bağlı değişim güçleri açısından önemli olan bu devrin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Aşağıda temel siyasal meseleler hakkında yapacağımız genel değerlendirme bir temel sağlayacak, bu temel üzerinde hem ekonomik ve sosyal gelişmeler hem de bunların 1890-1891'in ihmal edilmiş iki edebî eserindeki yansımaları ele alınacaktır. Bu iki eserden birincisi, bazı yerlerde, ilk Osmanlı romancısı olarak adlandırılan Ahmed Midhat'a aittir. Diğeri, genellikle göz ardı edilen, Osmanlı'nın ilk kadın romancısı Fatma Aliye'nin eseridir. İki yazarın arasındaki tamamlayıcı ilişki romanlarının isimlerinde yankılanmaktadır. Ahmed Midhat'ın *Müşahedat*'ı ile Fatma Aliye'nin *Muhazarat*'ı arasındaki benzerlik, iki yazarın Osmanlı-İslam modernliği hakkındaki görüşlerinin belirdiği yaratıcı alan içinde peşine düşmeye değer bir olgudur.

II. Abdülhamid'in gençliği, solda, Balmoral Şatosu'nda, 1867; sağda, 1876'da. (Soldaki: Londra'daki W. ve D. Downey, Bahattin Öztuncay'ın izniyle; Öztuncay, *Photographers*, 1:219, pl. 205; sağdaki: Abdullah Frères; Araştırma Kütüphanesi, Getty Araştırma Enstitüsü, Los Angeles, 96.R.14, detay.)

İMPARATORLUK TEHLİKEDE

1877-78 Türk–Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlılar, 1912-1913 Balkan Savaşları'na kadar bir daha böylesine yıkıcı bir yenilgi yaşamadılar. Yine de 1878 yenilgisi ardında bir mahzunluk ve vahamet duygusu bıraktı ve bu dönemde çok sayıda kriz meydana geldi. Daha önce bir kısmı Osmanlılara sınırlı bir destek vermekte olan Avrupalı güçlerin Osmanlı politikası, belli tavizler koparmak için kendi aralarında saldırgan bir rekabet biçimine büründü. 1908'e gelindiğinde Abdülhamid, yönettiği imparatorluğun her vilayetinde krizle karşı karşıya olan bir hükümdar olarak tanınır hale gelmişti.

DEVLET MALİYESİNİN İFLAS ETMESİNİN SONUÇLARI

Abdülhamid tahta çıktığında devlet hem daha yeni büyük bir askerî yenilgiye uğramıştı, hem de ekonomik olarak iflas etmişti. Bunların her biri diğeriyle baş etmeyi zorlaştırıyordu. 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması, Osmanlıları, en büyük vilayetlerinden ve en üretken insanlarından yoksun bıraktı. Devam eden müzakereler sonucunda 1881'de Yunanistan'a daha da fazla toprak verildi. Anlaşma sonucunda Osmanlıların sırtına, Rusya'ya yüzyıl boyunca ödenmek üzere, yıllık 350 bin Osmanlı altını kadar bir savaş tazminatı yüklendi (1.10 Osmanlı altını 1 İngiliz sterlinine eşitti). Osmanlılar yıllık tazminatın nadiren

tamamını ödediler ve 1908'de müzakereler yoluyla geri kalanından kurtuldular. Buna karşın tazminatın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi şuradan belliydi ki, 1878-1879 için hazırlanan Osmanlı bütçesi 14.5 milyon liraya, yani savaş öncesi dönemin yüzde altmışına düşmüştü.[1]

Devletin iflası, resmen, 1881'de Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla çözüme kavuştu. Düyun-u Umumiye altı büyük gelir kaynağının idaresini eline aldı ve bunlardan sadece alacaklılara yapılacak borç ödemelerinden arta kalan kısmını Osmanlı Devleti'ne bırakacaktı. Bu düzenleme Osmanlı maliyesi üzerinde bir yarı-sömürge düzeni kurarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası kredisini yükseltti.

Osmanlı'nın uluslararası kredisinin artması Avrupa'nın Osmanlı maliyesi üzerindeki denetiminin olumlu sonucuysa, bu denetimin devlet maliyesinin geri kalanını akılcı bir şekilde düzenlemeyi veya Osmanlı'nın kalkınmaya yönelik ihtiyaçlarına kaynak sağlamayı imkânsız kılması da son derece olumsuzdu. Ekonomiye yön veren tek etken Düyun-u Umumiye değildi. Abdülhamid merkeziyetçi yönelimini hanedanın diğer mensuplarında görülmeyen keskin bir işadamı sezgisiyle birleştirmekteydi. Daha şehzadeliği zamanında parasını akıllıca kullanmış ve bir servet yapmıştı. Padişah olunca, saray hazinesini ve padişaha ait mülkleri (*Hazine-i Hassa* ve *Çiftlikat-ı Hümayun*) daha önce görülmedik ölçüde genişletti.[2] Bu politikanın sonuçları, ileride daha yakından incelenmeyi hak etmektedir. Saraydaki merkeziyetçiliğin genel olarak sivil idari kurumları ellerindeki güçten yoksun bıraktığı bir dönemde, Düyun-u Umumiye'nin ve Hazine-i Hassa'nın ekonominin büyük bir kısmını Maliye Nezareti'nin elinden almasının önemli sonuçları olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, kendisini karşısında savunmak zorunda kaldığı hiçbir devlet böyle mali engellere katlanmak durumunda kalmamıştır.

KRİZ MERKEZİNİN BALKANLAR'DAN OSMANLI AFRİKASI'NA VE ARABİSTAN'A KAYMASI

1878 sonrasının küçülen sınırları içinde bazı bölgeler özerk hale gelmiş veya sahip oldukları hassas durumdan dolayı özel bir idari statü kazanmışlardı. Krizlerin bir kısmı bu bölgelerde patlak verdi, ama başka yerlerde de krizler yaşandı. Bu krizlerin sonuçlarını belirleyen birçok etken vardı. Bu etkenler arasında gelişmiş silahlara ulaşmanın kolaylaşması bilhassa önemliydi. Abdülhamid devrinin başlarında, yüzyıl ortasında silah teknolojisinde yaşanan gelişmelerin henüz sınırlı bir şekilde yaygınlaşmış oluşu, devletlerin ve orduların lehine işledi. Buna karşılık 1890'lara gelindiğinde durum değişmekteydi. Örneğin Yemen gibi yerlerde Osmanlı askerleri kendilerinden daha iyi silahlanmış isyancılarla karşı karşıya gelmeye başlamıştı.

1878'den sonra özel idari statüye sahip yerler Girit, Lübnan ve Şarki Rumeli; özerk eyaletler ise Mısır ve Tunus'tu. Lübnan 1861'de getirilen sistem sayesinde belli bir sükûnete kavuşsa da, Bulgaristan'da yaşanan bir milliyetçi ayaklanma 1885'te Şarki Rumeli'nin Bulgaristan Prensliği'yle birleşmesine yol açtı. Girit'teyse

Lübnan'dakine benzer bir idari reform işe yaramayacaktı; milliyetçi Rumlar iyileştirilmiş bir Osmanlı yönetimi değil, Yunanistan'la birleşmek istiyorlardı. Osmanlılar 1866-1867'de Girit'e özel düzenlemeler getirdiler ve 1878'de Girit'in özerkliğini genişlettiler. Ancak yaşanan bir ayaklanma üzerine 1889'da bu tavizi geri aldılar. 1896-1897'de gerçekleşen bir başka Girit ayaklanması Osmanlı-Yunan Savaşı'na yol açtı. Savaş, Yunanistan'ın askerî yenilgisiyle sonuçlanmasına karşın, büyük devletlerin müdahalesi sonucunda Osmanlılar diplomatik bir yenilgiye uğradılar. Ada kâğıt üzerinde Osmanlı egemenliği altında kalmakla birlikte, başına yüksek komiser olarak bir Yunan prensi geçirildi.[3]

Osmanlılar, Kuzey Afrika'da, Avrupa emperyalizminden ve İslami muhalefet hareketlerinden kaynaklanan sorunlarla cebelleştiler. Abdülhamid, bu duruma elindeki kaynaklar elverdiği ölçüde, Umman'dan Zencibar'a, oradan da Fas'a kadar uzanan bir bölgede dayanaklarını sağlamlaştırarak karşılık verdi.[4] Abdülhamid'in çabaları Libya'da elle tutulur sonuçlar doğurdu. Abdülhamid, kendisinin de mensubu olduğu Şazeli Tarikatı şeyhi Muhammed Zafir el-Medeni'nin aile bağlantılarını ve Osmanlı valilerini kullanarak Senusi Tarikatı'nı destekledi ve gerek bu tarikatın gerek halife olarak kendisinin nüfuzunu Orta Afrika'ya kadar yaydı. İtalyanların Libya üzerindeki emelleri arttıkça, Osmanlıların Kuzey Afrika ve Hicaz'daki savunmasında Senusilerin önemi de arttı.

Tunus'un Fransızlar (1881), Mısır'ın da İngilizler (1882) tarafından işgaliyle Libya'nın iki yandan kuşatılması Avrupa'nın tecavüzlerini bir kriz noktasına getirdi. Tunus on sekizinci yüzyıldan beri sembolik olarak Osmanlılara bağlı olmakla birlikte Hüseyni Hanedanı tarafından yönetilmekteydi. 1800'lerin ortalarında, Hüseyni beyleri Kahire ve İstanbul'daki reformları taklit ettikleri sırada, Fransızların Cezayir'i işgali (1830) ve Osmanlıların Libya'da yeniden hâkimiyet sağlamaları (1835) etraflarındaki dünyayı değiştirdi. Reformun yüksek maliyeti Tunus'u iflasa sürükledi ve 1868 kadar erken bir tarihte Tunus'un mali denetimi yabancıların eline geçti. Fransız ve İtalyanlar bu topraklarda nüfuzlarını artırma mücadelesine giriştiklerinden, Tunus ve İstanbul arasında güçlenen bağlar her iki yerdeki devlet adamlarına da cazip geldi. 1871 tarihli bir Osmanlı fermanı Tunus'taki Osmanlı egemenliğini teyit etti, Tunus'un yükümlülüklerini tanımladı ve Bey Muhammed el-Sadık'ı bir Osmanlı veziri haline getirdi. Buna rağmen Fransızlar 1881'de Tunus'u işgal ettiler ve beyin otoritesini biçimsel olarak sürdürmekle birlikte, gerçek iktidarı Tunus'taki Fransız valisine devreden bir himaye yönetimi (*protectorate*) kurdular. Edebî eserler, 1900'ların ortalarına kadar, Tunus'un Osmanlı ve Türk tahayyülünde yerini kaybetmediğini göstermektedir. Ama yine de sömürgecilik artık Tunus'a girmişti.[5]

Tam miladi 1882-1883 yılına denk düşen hicri 1300 yılının yaklaşması Müslümanları istikbalde ümitlendirici işaretler görmeye sevk ettiği sırada, İngilizlerin Mısır'ı ve Fransızların Tunus'u işgali üst üste geldi. Bunlar hiç şüphe yok ki Müslümanların hiç istemediği gelişmelerdi.[6] 1798'deki Napolyon işgalin-

den günümüze dek bütün yabancı müdahalelerinde görüldüğü gibi, bu politikanın da temel zaafı, müdahale eden gücün bir "düzen" kurma veya onu yeniden tesis etme isteğinin işgalciler ülkeyi terk ettiğinde devam etmesi mümkün olmayan bir durum yaratmasıydı. Ahmed Urabi önderliğindeki Mısır milliyetçiliğinin ilk dalgası işgali püskürtmeyi başaramayınca İngilizler hâkimiyetlerini sağlamlaştırdılar ve 1914'e kadar kâğıt üzerindeki Osmanlı egemenliğini sürdürdüler. Mısır milliyetçiliği, Abdülhamid'e karşı Jön Türk muhalefetinin oluşmaya başladığı 1890'larda, Mustafa Kamil'le birlikte yeniden su yüzüne çıktı. Basın özgürlüğünün daha geniş olduğu İngiliz denetimindeki Mısır, Osmanlı muhalefetine mensup aydınlar için bir sığınak haline geldi. Mısır'da iktidarın Osmanlı padişahından çok İngilizlerin elinde olmasına karşın, Mısır'ın Osmanlı kültür dünyasının bir parçası olarak kalmasının sebeplerinden biri de bu oldu.

Sudan, Yemen ve Arabistan'daki olaylar Osmanlı periferisindeki sorunları şiddetlendirerek Abdülhamid'in İslami meşruiyetini tartışma konusu haline getirdi. Osmanlıların Mısır hidivi aracılığıyla sadece dolaylı bir egemenliğe sahip oldukları Sudan'da, Muhammed Ahmed el-Mehdi liderliğinde 1870'lerde bir mehdi hareketi doğdu. Muhammed Ahmed el-Mehdi, Kahire ve İstanbul'un yozlaşmış yönetimlerini reddederek Mısır işgaline karşı cihat ilan etti. 1883 ve 1885'te üzerine gönderilen Mısır kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Mehdi'nin kurduğu devlet, kendinden sonraki *halife*sinin idaresi altında İngilizlerin Sudan'ı zapt ettiği 1898'e kadar varlığını sürdürdü.[7]

Yemen'de Osmanlılar 1849'da sahil şeridinde yeniden varlıklarını tesis ettiler, 1872'de de dağlık araziyi yeniden ele geçirdiler.[8] Yemen ekolojik ve dinî olarak çeşitlilik gösteren bir ülkeydi. Dağlık arazide, tarihsel olarak kendi imamları tarafından yönetilmiş olan Zeydi mezhebine mensup Şiiler yaşıyordu. Osmanlıların bölgeyi yeniden fethettikleri sırada imamlık çökmüş, kabileler dağılmıştı ve Osmanlılar imamın taraftarlarının ancak 1890'larda sahip olabileceği modern silahlarla donanmış olmanın üstünlüğüne sahipti. Ayrıca o zamana kadar dağlık arazilerdeki denetimini böl ve yönet politikasıyla, aşiret şeyhlerini elde ederek ve cezalandırıcı seferlere girişerek sağlıyordu. Bununla birlikte Osmanlılar, aşiretler için ortak bir düşman teşkil ederek, onları Osmanlı'ya karşı cihad temelinde birleştirecek bir imamlığın yeniden canlanmasının zeminini de hazırlamış oluyordu. Cihada karşı cihad: Yemenlilere göre cihad çağrısı, normalde birbirleriyle savaşacak olan Zeydi kabileleri birleştirmenin bir yoluydu; Osmanlılar açısındansa, Sudan'da olduğu gibi, mevcut rekabeti birbiriyle bağdaşmayan İslami meşruiyet iddialarına sahip iki Müslüman hükümdar (Zeydi Şii imamına karşı Osmanlı padişah-halifesi) arasındaki mücadeleye dönüştürmekteydi. Abdülhamid dinî açıdan kendisine meydan okumayan mahalli eşrafla uzlaşsa da böyle bir dinî muhalefetle uzlaşamazdı.

Yemen'de Osmanlılar daha sonra kontrgerilla teknikleri olarak tanımlanacak olan birçok yöntem uyguladı. Kırsal kesimin emniyetini sağlamaya dönük

jandarma faaliyetleri, imamın gerilla birliklerine (*'isabat*) karşı seyyar saldırılar ve halk desteğini sağlamaya dönük kalkınma projeleri bu teknikler arasındaydı. Osmanlıların otoriter rejimi ve kaynak yetersizliğinin yanı sıra Zeydilerin giderek kazandığı askerî etkinlik Osmanlıların başarısını engelledi. İmam Yahya'nın 1905'teki ayaklanması bir yıpratma savaşına dönüştü. Kızıldeniz'deki gelişen silah ticareti sayesinde, o sıralarda Yemenliler Osmanlılardan daha iyi silahlara sahip hale gelmişlerdi. Mücadele eşit değilmiş gibi görünse de Abdülhamid için maliyeti korkunç oldu. Özellikle Yemen'e gönderilmekten şikâyet eden asker birliklerinin sürekli isyan etmesi durumu dramatik hale getiriyordu.[9] Osmanlılar, 1905'ten sonra, Yemen'de topyekûn savaşın hiçbir işe yaramadığını anladılar. Yine de Zeydilerin özerkliğine dayanan bir çözümün (1911) sağlanması için Jön Türk rejimini beklemek gerekecekti.

Arabistan'ın diğer yerlerinde, Hicaz hayati öneme sahipti. Çünkü Osmanlı padişahlarının Haremeyn'in (Mekke ve Medine) koruyucusu veya "hizmetkârı" olarak üstlendikleri rol (*hadimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn*), onlara benzersiz bir meşruiyet iddiası sağlıyordu. Tanzimat düzenlemeleri burada hiçbir zaman uygulanmamıştı; modern devlet okulları ve nizamiye mahkemelerine burada yer yoktu; halk askerlikten ve bazı vergilerden muaftı ve Cidde Limanı hariç gayrimüslimlerin buraya girmesi yasaktı. Osmanlı valisi yetkilerini oradaki *Mekke şerifi* ile paylaşmak zorundaydı. Osmanlı fethinin öncesinden beri bu makam, Hazreti Muhammed'in soyundan gelen Benî Haşim'e mahsustu.

Her ne kadar Mekke ile İstanbul arasındaki ilişkiler Tanzimat devri boyunca nispeten dingin olsa da, Abdülhamid'in endişelenmek için haklı sebepleri vardı. Hac yollarında emniyetsizlik devam ediyordu, bedevi kabileler kendilerine haraç verilmezse hac kervanlarına saldırıyorlardı; salgın hastalıklar hacıların yaşadığı diğer tehlikelere daha başkalarını eklemekteydi. Süveyş Kanalı Hicaz'ı sadece Müslümanlar açısından değil, Avrupalılar açısından da daha ulaşılabilir kılmıştı. İngiliz konsolosu James Zohrab, kendi inisiyatifiyle, şerifin halifeliği konusunu çoktan kendisiyle gizlice görüşmüştü. Buna benzer daha başka gizli planlar da olacaktı. Abdülhamid, bu girişimler karşısında, Hicaz'a titizlikle seçilmiş vali ve komutanlar yolladı. Bu kişiler şeriflerin seçimine müdahale ettiler ve Hicaz'ın altyapısında iyileştirmeler yaptılar. Bazı danışmanları Abdülhamid'e şerifliği tamamen kaldırıp Hicaz'ı diğer eyaletler gibi yönetmesini tavsiye ettiler. Güç konusunda çok daha zekice bir kavrayışa sahip olan Abdülhamid, bunun Hicaz'ı idare etmenin maliyetlerini artıracağını, buna karşılık bedevilerin sadakatini de temin edemeyeceğini biliyordu, zira şerifler onları nasıl kazanacaklarını Osmanlılardan daha iyi biliyorlardı. Bir tür eşraf siyasetinin Abdülhamid'in Hicaz'daki egemenliği sürdürmek açısından daha faydalı olacağı açıktı.

Her ne kadar hacı sayısı yıldan yıla değişiklik gösterse de, esas eğilim ciddi bir artış yönündeydi. Abdülhamid'in hacıları korumak suretiyle Müslümanlar arasındaki itibarını artırma fırsatları bununla orantılı olarak artmaktaydı. Osmanlı sınırlarının dışından gelen hacıların gitgide daha büyük bir bölümü sömürgeci Avrupa ülkelerinin uyruğu haline geldikçe, hacıların emniyet ve sağlığıyla ilgili

sorunlar da diplomatik sonuçlar doğurmaya başladı. Avrupalıların Haremü'ş-Şerifeyn sınırları içine müfettiş yollama taleplerinin önüne geçme zorunluluğu, Osmanlıların gerek karantina ve benzer tedbirler için gerekse bölgedeki idareciler ve askerî birlikler için yapacağı harcamaların artırılmasını gerektiriyordu. 1880'lere gelindiğinde Osmanlıların Hicaz'daki harcamaları toplanan gelirlerin on beş katını aşmış durumdaydı. Hazineyi bu kadar boşaltan, ama başka bir açıdan da imparatorluğun varlığını sürdürmesi için bu kadar hayati öneme sahip olan başka hiçbir eyalet yoktu. Kısmen bu sebepten dolayı, Haremü'ş-Şerifeyn Abdülhamid'in en ileri görüşlü İslamcı-modernist teşebbüsü niteliğindeki Hicaz Demiryolu Projesi'ne (1900-1908) ilham kaynağı oldu.

OSMANLI EGEMENLİĞİNE YÖNELİK BÜTÜNSEL TEHDİTLER

Sömürgeci rekabetin yoğunluğu ve doğası değiştiğinden, imparatorluk mahalli sorunlarla olduğu kadar sistemin bütününü etkileyen sorunlarla da karşı karşıya kaldı. Küresel ekonomik değişim arka planda varlığını hissettiriyordu. 1873'te doruk noktasına ulaşan ekonomik genişleme, zamanla yerini daralmaya bıraktı ve 1890'larda ekonomik bunalıma dönüştü.

İstanbul piyasalarında 1881'de nispi güven yeniden tesis edilir edilmez imparatorluğa yabancı sermaye akışı hızlandı.[10] Avrupalıların imparatorluk içindeki ekonomik kaleleri sadece Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye'den ibaret değildi, 1884'te Avrupa (büyük ölçüde Fransız) sermayesiyle kurulan Tütün Rejisi (Régie des tabacs) de böyle bir kurumdu. Bütün bu kurumların birçok çalışanı ve şubesi vardı. 1914 itibariyle Osmanlı Bankası'nın Trablus (Libya), Kavala (Makedonya), Basra (Irak) ve Cidde (Hicaz) gibi uzak yerler de dahil olmak üzere doksan bir şubesi bulunuyordu. Bankanın İstanbul'daki merkezi (1892) Ermeni teröristlerin bir eylemine sahne olacak kadar göze çarpan bir hedefti. Ağustos 1896'da gerçekleşen eylemde Ermeni teröristler 140 kişiyi rehin aldılar ve binayı havaya uçurma tehdidinde bulundular. Yine merkezi aynı binada olan Tütün Rejisi'ne (Régie des tabacs) "Türk" (yani Osmanlı) tütünün alım satımı üzerinde bir tekel imtiyazı verildi. Rejinin kârı; Düyun-u Umumiye, reji hissedarları ve Osmanlı hükümeti arasında paylaşılıyordu. 1891 itibariyle Reji'nin emrinde 8800 kişi çalışıyordu. Bunların çoğu tekelin kazançlı bir iş haline getirdiği kaçakçılığı engellemekle görevliydi. Düyun-u Umumiye'nin ise 1886'da 3000'den fazla çalışanı ve taşrada vergi toplamak için kullanılan yüzlerce şubesi vardı. Düyun-u Umumiye, güç ilişkileri konusunda herhangi bir kafa karışıklığına mahal vermemek için, İstanbul'daki merkezini Osmanlı hükümet merkezi Bab-ı Âli'nin yakınına, ama onun da bulunduğu yamacın daha yukarılarına ve daha güzel ve yüksek olan bir bina içinde kurmuştu. Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye ve Reji gibi kurumların yanı sıra Avrupalıların yatırımlarında da bir patlama yaşanmaktaydı. Osmanlı ülkesindeki yatırımlarını 1881-1908 arasında 85 milyon franktan 511 milyon franka çıkaran Fransa bu alanda başı çekiyordu. Gerçi Osmanlı yönetimi ülkeye yabancı sermaye girmesini arzu ediyordu ve giren sermayeyi de kalkınmanın ihtiyaçlarına yönelik olarak kullanmak konusunda 1876'dan önceki döneme

Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi. Yeni açılan Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi binalarını gösteren iki dergi kapağı. Haliç manzarasına hâkim olan güney cephesi (sağ alt, neo-Oryantalist plan) ve caddeye bakan kuzey cephesi (sol üst, neo-klasik cephe). Cadde tarafından bakıldığında binanın sağ yarısında Reji, sol yarısında banka bulunuyordu. Gösterilen şubeler Selanik (sağ üst) ve Beyrut (sol alt) şubeleridir. Selanik şubesinin girişindeki yazı Yunanca ve Fransızca olarak bankanın ismini belirtmektedir: *Othomanike Trapeza Banque Ottomane*. (Edhem Eldem ve Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin (İstanbul) izniyle; Dergi kapakları *Servet-i Fünun*'a aittir: 74 ve 75. sayılar, 30 Temmuz ve 6 Ağustos 1308 [11 ve 18 Ağustos 1892].)

göre daha iyiydi. Yine de koşullar büyük ölçüde yabancıların lehineydi. Demiryolu inşasıyla ilgili projelere Osmanlı ihtiyaçları kadar Avrupalı ülkeler arasındaki çekişmeler de yön veriyordu.

Ekonomik emperyalizm, Avrupalıların Osmanlı hukukundan muaf olarak faaliyet gösterebilmesinden güç alarak nüfuz kazanmaktaydı. Kapitülasyonlardaki ticari hükümlerin 1838'de serbest ticaret anlaşmalarına dönüşerek genişlemesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve ihracattan aldığı gümrük vergileri anlaşmalarla belirlenmeye başlandı ve bu durum Osmanlı Devleti'ni kendi iradesiyle gümrük tarifelerini belirleme yetkisinden yoksun bıraktı. 1900 yılında Abdülhamid ithalat vergilerini yüzde 8'den 11'e çıkarmak istediğinde Avrupa güçleri ortalığı birbirine kattılar ve bu karara ancak 1907'de, o da yüzde 3'lük gümrük artışının Makedonya'da düzeni sağlama çabalarını finanse etmekte kullanılması koşuluyla razı oldular.

İmparatorluğa yönelik yabancı müdahalesi ekonomik olduğu kadar kültüreldi de. Küçüklü büyüklü devletlerin imparatorluk genelinde elçilik ve konsoloslukları vardı. Birçok devlet aynı zamanda yabancı postaneler işletiyordu. Hıristiyan misyonerlerin okul, bakım evi ve matbaa kurma yarışı bu dönemde doruğa ulaştı. Avrupa ve Kuzey Amerika'dan gelen Protestan ve Katolik misyonerler birbirleriyle rekabet halindeydi; Rusya, Ortodoks Hıristiyanların faaliyetlerini destekliyordu, Avrupa tabanlı Alliance Israélite Universelle ise Yahudilerin yararına çalışıyordu. 1890'lara gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okulların sayısı dört yüzü aşmaktaydı.[11] Amerikan misyonerleri İstanbul'da Robert Koleji'ni (1863, şu an Boğaziçi Üniversitesi), Beyrut'ta da Amerikan Suriye Protestan Koleji'ni (1866, şu an Beyrut Amerikan Üniversitesi) kurdular. Osmanlı Devleti, bu çabalara devlet okullarını yaygınlaştırarak ve Sünni İslam'ı yayarak karşılık verdi.

Misyonerler, hayırsever faaliyetlerde bulunmakla birlikte, daha önce görülmeyen farklılıklar yarattılar (örneğin Gregoryen Ermenilerin yanı sıra Protestan ve Katolik Ermeniler), hem yeni hem de eski farklılıkları siyasallaştırdılar (örneğin Lübnan'daki Maruniler ile Dürzîler) ve Osmanlı Devleti ile geleneksel Doğu kiliseleri de dahil olmak üzere mahalli mercileri aleyhlerine çevirdiler.[12] Misyonerler zorluklarla karşılaştıklarında sürekli olarak kendilerine en yakın hissettikleri güçlü diplomatlardan yardım istiyorlardı. Örneğin Amerikan misyonerleri İngiliz elçiliğine başvuruyordu. Bir bakıma misyonerler genellikle Osmanlılardan izinsiz hareket ettiklerinden, onların bu konudaki endişelerinin her geçen gün artması hiç de sebepsiz değildi. Abdülhamid, 1901 yılında izinsiz Fransız kuruluşlarını kapatmaya kalktığında, Fransızlar bir donanma göndererek kendisine bağlı bütün kuruluşların faaliyetlerinin serbest bırakılmasını talep ettiler, diğer Avrupalı güçler de benzer taleplerle Osmanlı'nın karşısına çıktılar. Osmanlılar zaman zaman misyonerlerin casusluk yaptığından şüphelenmekteydi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında bu şüphelerin bir kısmı doğrulandı.

Bu türden örnekler diğerleri tarafından doğrulanan genellemeleri desteklemektedir. Osmanlı egemenliğine yönelik tehditlerin bir kısmı mahalli nitelikteyse,

bir kısmı da sistemin bütününü etkilemekteydi. Avrupa'nın sömürgeci yöntemleri daha incelikli ve saldırgan hale geldikçe; büyük güçler, kısa bir süre için, pastayı kendi aralarındaki çatışmaları önleyecek şekilde paylaştırmada ustalaştılar. Bununla birlikte mahalli nitelikteki krizlerle sistemin bütününü etkileyen krizler arasındaki denge her an değişebiliyordu. İşte bu anlardan ikisi, Abdülhamid devrinin sonlarına doğru patlak veren Ermeni ve Makedonya krizleriydi.

ERMENİ KRİZİ (1894–1896)

Doğu Anadolu'da farklı dinî cemaatler tarih boyunca hep bir arada yaşadı. Bu dinî cemaatler arasında Sünni ve Alevi Müslümanlar ile çoğu Ermeni ve daha az sayıda Nasturi (Asuri) ve Süryani Hıristiyanlar vardı. Bölgedeki Müslümanlar etnik temelde bölünmüştü ve birçoğu Türk değil, Kürt'tü. Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirler tabloyu daha da karmaşık hale getirmekteydi. Yunan Ayaklanması'ndan sonra Rumların sadakatine olan inançları sarsılan Osmanlılar, Ermenileri *millet-i sadıka* olarak adlandırmaya başladılar. Yine de Doğu Anadolu'nun çetin doğa koşullarında farklı yollardan yaşamlarını kazanan şehirli zanaatkâr ve tüccarlar, çiftçilik yapan köylüler ve hayvancılıkla uğraşan göçebeler arasında çıkar çatışmaları doğacaktı. Kimlik politikaları değilse bile, bu çıkar çatışmaları farklı dinî ve etnik toplulukların arasına nifak sokabiliyordu. Özel olarak Ermeni çiftçileriyle Kürt göçebeler arasındaki çıkar çatışmaları müzmin sorunlar doğuruyor, Kürtlerin sürekli haraç istemeleri iki topluluk arasındaki gerilimi daha da şiddetlendiriyordu. Bölge siyasetinde roller dört aktör arasında paylaşılmıştı: Osmanlı Devleti'nin görevlileri (vali, onun idari personeli ve askerî güçler), şehirlerdeki Türk eşraf, göçebe Kürt aşiret beyleri ve Ermeniler.

On dokuzuncu yüzyılın önemli bir kısmında Osmanlı Devleti, bölgede İstanbul'un egemenliğini tesis etmek için Kürt aşiretlerini hizaya getirmeye çalışmıştı.[13] Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi, Anadolu'da Ermenilerin en yoğun yaşadığı altı doğu vilayetinde İngilizlerin denetiminde reformlar yapılmasını hükme bağlayarak bu bölgeyi uluslararası gözetime tabi hale getirmekteydi. Büyük Britanya'nın Türk düşmanı başbakanı William Gladstone'un bu talepleri hayata geçirme yönündeki çabaları, Osmanlılarla İngilizler arasında yıllardan beri yaşanan en kötü krize yol açtı. İngiliz konsoloslarının daha sonra topladığı bilgilerin de doğruladığı gibi, İstanbul'daki Ermeni Patriğinin söz konusu vilayetlerdeki Ermeni nüfusuyla ilgili verdiği rakamların şişirme olduğu ortaya çıktı. Daha sonra mevcut bütün veriler üzerinde yapılan bilimsel incelemeler şunu gösterdi ki, Ermenileri bu altı vilayetin hepsinde azınlık olarak gösteren resmî Osmanlı istatistikleri yanlış değildi. "1878'den 1897'ye kadar altı vilayetteki nüfusun etnik-dinî köken oranı yüzde 78 Müslüman ve yüzde 17 Ermeni civarında sabit kaldı; sadece Van vilayetinde Ermeniler nüfusun yüzde 41 gibi yüksek bir oranını temsil etmekteydiler; ne var ki Van bütün bölge nüfusunun ancak yüzde 10 kadarını oluşturuyordu."[14]

Her ne kadar güvence altına alınmış bir refah, büyük ihtimalle, bu vilayetlerdeki birçok Ermeni'yi tatmin etmeye yetecekse de, başka yerlerde daha radikal amaçlara sahip olan birçok Ermeni siyasal alanda örgütlendi. Rusya'daki halkçılardan etkilenen Kafkasya Ermenileri Osmanlı Ermenilerini kurtarma konusunu tartışmaya başladılar. 1887'de Hınçak (Çan Sesi) Partisi, 1890'da Daşnak Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu) kuruldu. Aralarındaki fark birinin sosyalizmi (Hınçak), birininse milliyetçiliği (Daşnak) ön plana çıkartmasıydı.[15]

Abdülhamid'in Doğu Anadolu'da asayişi sağlama kaygısı, onu *Hamidiye Alayları* (1891) denilen bir milis kuvveti kurmaya sevk etti. Rusya'daki Kazak Alayları örnek alınarak kurulan ve başına bölgedeki aşiret beyleri geçirilen Hamidiye Alayları'nın Doğu Anadolu'da kolluk vazifesi görmesi bekleniyordu. Alayda her ne kadar bazı Türkler bulunsa da çoğunluğu Kürtler oluşturuyordu. Hamidiye Alayları'nın kurulma sebeplerinden biri de Kürtleri siyasal olarak sisteme daha iyi entegre edebilmekti. Ne var ki Hamidiye süvarileri, çiftçilerin ve hatta şehir halkının göçebe aşiretlerden korkmak için zaten mevcut olan sebeplerine yenilerini ekledi.[16]

Hınçak ve Daşnak militanları Doğu Anadolu'ya girdiği sırada, Osmanlı-Ermeni birlikteliğini baltalayacak üçlü bir şiddet dalgası (1894-1896) için sahne kurulmuş durumdaydı. İlk olay Muş yakınlarındaki Sason'da (Bitlis vilayeti, 1894) patlak verdi. Ermeniler Kürt göçebelerin haraç taleplerine silahla karşı koydular. Hınçak militanları içeri sızmıştı ve halkı galeyana getirdiler. Bitlis valisi olayı "üç bin asinin" isyanı olarak merkeze bildirdi. Abdülhamid asilere bir ders vermeye karar verdi ve bunun için Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun ve Hamidiye Alayları'nın başındaki Zeki Paşa'yı tam yetkiyle isyanı bastırmakla görevlendirdi. Zeki Paşa, iki tarafın da bütün güçlerini seferber ettiği bir meydan muharebesinde asileri yenilgiye uğrattı. Bu olaylara ilişkin haberler Avrupa'da bir Ermeni taraftarlığı dalgasına ve yeni reform taleplerine yol açtı. Daha önce Lübnan gibi yerlerde olduğu üzere, burada da önerilen reformlar arasında, sanki daha beter karışıklara yol açmayacakmış gibi, insanları etnik temelde birbirinden ayırmak fikri bulunuyordu. Abdülhamid Avrupalı güçler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak buna meydan vermedi.

Ermeni krizinin ikinci safhası, Hınçak Partisi'nin Eylül 1895'te vaat edilen reformların hayata geçirilmesi talebiyle İstanbul'da bir gösteri düzenlemesiyle başladı. Yüzlerce gösterici bir dilekçe sunmak için Bab-ı Âli'ye doğru yürümeyi planlıyordu. Gösterinin barışçı nitelikte olacağı ilan edilmişti, ne var ki bazı Hınçak militanları gösteriye silahlı olarak geldiler ve hükümet de belli güvenlik tedbirleri aldı. Birkaç çatışmadan sonra gösteri tam bir şiddet olayına dönüştü. *Softalar* (medrese talebeleri) bir araya geldiler ve Ermeniler şehrin her yerinde günlerce saldırıya uğradı. Avrupalı güçlerin durumu protesto etmesi üzerine Abdülhamid reformları hayata geçireceğini ilan etti. Müslümanlar tarafından Avrupa'nın bir dayatması olduğu düşünülen ve Ermenilerin bağımsızlık kazanmasıyla eşdeğer

görülen reformların kabul edildiği haberiyle birlikte Doğu Anadolu'nun bütün şehirlerinde şiddet olayları patlak verdi. Cemaatler arasındaki ortak yaşamın bozulması, bir kez daha büyük bir yıkıma yol açtı. Bu kez padişahın kendilerini terk ettiğini ve bu yüzden de Balkanlar'daki veya Rusya'daki dindaşlarının kaderiyle karşı karşıya kalacaklarını düşünenler, Doğu Anadolu Müslümanlarıydı. Üstelik aralarında yaşayan Müslüman muhacirler bu ihtimali görmezden gelmeyi imkânsız kılıyordu.

Üçüncü kriz Ağustos 1896'da İstanbul'da meydana geldi. Daşnaklar çeşitli yerlerde terörist eylemlere girişmeye karar verdiler. Bunlar arasında en göze çarpan hedef, içindekilerle birlikte havaya uçurmakla tehdit ettikleri Osmanlı Bankası binasıydı.[17] Avrupa finans merkezlerinin kalesi niteliğindeki bu binayı ele geçirmek, eylemcilere Abdülhamid'i ve büyük güçleri Doğu'da reforma ikna etmenin bir yolu olarak görünmüştü. Çetin müzakerelerden sonra, teröristlerin Avrupa'ya sürgüne gitmelerine izin verildi. Kendi postlarını kurtaran teröristler, kırk beş adet bombayı ve 11 bin kilodan fazla dinamiti bankada bıraktılar. Ayrıca İstanbul Ermenilerini de yapılacak misillemelere karşı kendi kaderlerine terk etmiş oldular. Ölenlerin sayısı sekiz bini buldu ve bunların çoğu sıradan halka mensuptu. Üstelik saldırının Avrupalılara ait Osmanlı Bankası'nı hedef alması, Avrupa devletlerinin de olayı kınamasına neden oldu. O zamana kadar Abdülhamid, Avrupalı güçleri o kadar çileden çıkartmıştı ki, onu alaşağı etmeyi konuşuyorlardı, ne var ki bu kararı uygulamaya geçirecek bir mutabakat sağlayamadılar.

1896'nın sonunda bir tahttan indirme girişimini boşa çıkaran Abdülhamid, bu olaylardan daha da güçlenmiş olarak çıktı, tabii sadece belli bir süreliğine. Avrupa'nın Doğu vilayetlerindeki reform talepleri rafa kaldırıldı. 1894-1896 krizleri Ermeni milliyetçilerini zayıf düşürdü ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin sayısı katliamlar ve göçler sonucunda azaldı. Önemle belirtmeliyiz ki, bu olay, imparatorluğun şehirli elitlerinin artık taşradaki uzak akrabalarının karşılaştığı sorunlardan azade olmadıklarını fark etmelerine yol açan olaylar dizisinin belki de ilkiydi.

MAKEDONYA KRİZİ

Ermeni krizlerinden hemen sonra, bu kez Makedonya Abdülhamid'in son yıllarını gölgeleyen bir krizin pençesine düştü. 10 bin kilometrekarelik bir toprağa yayılan Makedonya, Osmanlı'nın Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerini kapsıyordu. Nüfus, olağanüstü derecede karışıktı ve Türk, Arnavut, Rum, Sırp, Bulgar, Ulah ve Çingenelerden oluşuyordu. Bölgede dinî olarak da benzer bir çeşitlilik söz konusuydu. Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar birarada yaşıyordu. Ortodoks Hıristiyanlar arasında Rum Patrikhanesi mensuplarıyla Bulgar Piskoposluğu mensuplarının arası açıktı. Makedonya hem ulaşılması çok zor olan iç bölgeleri hem de Osmanlı'nın en kozmopolit liman şehirlerinden biri olan Selanik'i içinde barındırıyordu. Selanik, Makedonya'nın bütün etnik ve dinî çeşitliliğini

yansıtıyordu, yine de yüzde 50-55 civarında bir Yahudi nüfusa sahip olmasıyla da Makedonya'nın diğer yerlerinden ayrılıyordu.[18] Makedonya'yı Osmanlılar yönetiyordu, ancak Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı egemenliğini reddediyordu; Makedonya milliyetçileriyse bütün bu devletlerin iddialarına karşıydı. 1890'larda bütün bu çıkarları desteklemek amacıyla çeşitli örgütler kuruldu. Bu örgütlerin ilham kaynağı 1894-1896 Ermeni Krizi'nin yanı sıra Girit Krizi ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ydı. Özellikle sonuncusu, Osmanlıların hâlâ askerî olarak güçlü bir düşman olmaya devam ettiğini, ancak Avrupa diplomasisinin savaş meydanlarındaki yenilgiyi konferans masalarında zafere dönüştürebildiğini gösteriyordu. Ne var ki şayet dünyada etnik olarak homojen bir ulus-devlet fikrinin tamamen temelsiz olduğu bir yer varsa orası da Makedonya'ydı. Tam da bu sebeple İtalyan, Fransız ve İspanyollar hâlâ karışık meyve salatasını ifade etmek için "Makedonya" sözcüğünü kullanırlar.

1900'e gelindiğinde Makedonya, her türden devrimci örgütün (*komitacı*, çeteci) şiddet eylemlerinin sahnesi haline gelmiş durumdaydı. Selanik ve Edirne gibi şehir merkezlerinden bakıldığında, kırsal kesim hiçbir şekilde güvenli görünmüyordu. Müslüman muhacir dalgaları adeta İstanbul yollarını doldurmuştu (renkli resme bakınız).[19] Abdülhamid bölgenin denetimini ele geçirmek için hem terörist gruplar hem de dış güçler arasındaki çelişkilerden faydalanmaya çalıştı. Makedonya'daki çatışmalar küçük ölçekli kaldığı müddetçe bu yaklaşım işe yaradı.

1902'de, Makedon bağımsızlığını savunan İç Makedon Devrimci Örgütü'nün (İMDÖ) aksine Bulgaristan'la birliği savunan Dış Makedon Devrimci Örgütü (DMDÖ), Osmanlı güçlerini yenilgiye uğrattığı bir ayaklanma başlattı. Abdülhamid reformların yapılmasını emretti ve bu reformların hayata geçirilmeleri için Hüseyin Hilmi Paşa'yı umumi müfettiş olarak tayin etti. Hüseyin Hilmi Paşa bu görevde kendisini bir tımarhane bekçisine benzetmekteydi. Avrupalı güçler de bir plan sundular. Buna karşın şiddet artarak devam etti.

İMDÖ, Nisan 1903'te, çok büyük saldırılarla Selanik'i sarstı. Militanlar limandaki bir Fransız gemisini, şehrin gaz borularını ve Osmanlı Bankası'nı havaya uçurdular (binanın fotoğrafı için (s. 140) numaralı sayfada sağ üst köşedeki resme bakınız). Ertesi gün tren istasyonunda, kahvelerde ve başka yerlerde daha başka patlamalar oldu. Ağustos'ta İMDÖ Trakya'ya kadar yayılan genel bir ayaklanma örgütledi. Osmanlıların misillemesi Nisan ve Ağustos olaylarını İMDÖ açısından birer kanlı hezimet haline çevirdi. Yine de Osmanlı ordusu ayaklanmaları bastırmak için, Abdülhamid ise hem Müslümanları memnun edebilecek hem de yabancıların müdahalelerini önleyebilecek bir çözüm bulmak için akla karayı seçmekteydi.

Makedonya Krizi, son yıllarında Abdülhamid'in başına bela oldu ve Osmanlıların Balkan Savaşları'nda bölgeyi kaybetmelerine kadar sürdü. 1908 Devrimi'nin Makedonya'da "modernliğe açılan köprübaşı" niteliğindeki Selanik'ten başlaması bu açıdan şaşırtıcı değildi.[20]

ABDÜLHAMİD'İN SİSTEMİ: BAŞARILARI VE MUHALİFLERİ

Abdülhamid devrini değerlendirmek için onun politikalarının çeşitli cephelerini, örneğin merkezileştirme girişimlerini, İslami vurgularını, reform alanındaki başarılarını, dış politikasını ve rasyonelleşmeyle istibdat arasındaki gerilimi dikkate almak gerekir. Abdülhamid'in bu politikalar sayesinde elde ettiği sonuçlar uyruklarından bazısının hoşuna gitti, bazısının gitmedi. Onu alaşağı eden devrimci muhalefet de buradan doğdu.

SARAYDA MERKEZİLEŞME

Padişahın iktidarı yeniden kendi eline alması III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde bir reform çağını başlatsa da, Bab-ı Âli'deki mülkiye memurları Tanzimat devrinde siyasal inisiyatifi ele geçirdiler. Abdülhamid'in başa geçtiğinde ülke yönetmekten ne anladığı konusunda edecek iki çift lafı olmalıydı. O babası Abdülmecid gibi değil, dedesi II. Mahmud gibi olacaktı.[21]

Osmanlı anayasacılığının sorunlu tarihi gücün yeniden sarayda yoğunlaşmasını daha dramatik hale getirmektedir. Abdülhamid devri başlarken 1876 Anayasası ve kısa ömürlü Osmanlı parlamentosu alternatif bir geleceğe işaret ediyordu. Bürokrasiden ve Tanzimat meclislerinden başka "siyaset" için ayrılmış kurumsallaşmış bir yerin söz konusu olmadığı bir imparatorlukta, ilk parlamento seçimleri siyaset ile idare arasında bir farklılaşmaya işaret ediyordu, ki bu da modern hükümetin ayırt edici bir özelliğiydi. Ne var ki Abdülhamid ve destekçilerine göre imparatorluk henüz parlamenter yönetime hazır değildi. Bunun için Abdülhamid 1878'de parlamentoyu askıya alarak ve meşrutiyetçiliği bastırarak, değişimin rotasını yeniden istibdada doğru çevirdi. Seçilmiş mahalli meclisler faaliyetlerine devam edecekti. Nitekim Selanik veya Beyrut'ta belediye işleriyle ilgili siyasal tartışmalar yaşanabiliyordu.[22] Yine de, devlet işlerine katılmak, sadece resmî görevlerdeki kişilere mahsustu ve sarayın sıkı denetimi altındaydı.

Ne olursa olsun, Namık Kemal ve Midhat Paşa gibi kahramanların söz ve eylemleri kolay kolay unutulacak gibi değildi. 1889'dan itibaren meşrutiyet taraftarı muhalefet yeniden canlandı. Abdülhamid'in son yıllarında, Jön Türk muhalefeti olarak bilinen hareket o kadar güçlendi ki nihayet 1908 Devrimi'ni gerçekleştirdi. Böylelikle siyasal gelişmenin seyri yeniden değişti ve en azından belli bir süre için istibdat rejiminden meşruti monarşinin rekabetçi siyasetine döndü. Kısacası Abdülhamid'in iktidar merkezini değiştirme konusundaki kararlılığı, sadece Tanzimat'ın bürokratik hegemonyasıyla değil, 1876 ve 1908'in meşrutiyetçiliğiyle de karşıtlık halindeydi.

Türüne göre Osmanlı modernleşmesinin birer önemli unsuru niteliğindeki saray ve saray düzeni Abdülhamid'in kişiliğini yansıtmaktaydı.[23] Yıldız Sarayı, Abdülmecit ve Abdülaziz dönemi Osmanlı saraylarının aksine, Avrupa saraylarının gösterişli bir taklidi değildi. Ayrıca büyük avlulardan, avlulara açılan

odalar ve oraya buraya yayılmış köşklerden ibaret olan Topkapı Sarayı'ndan da farklıydı. Daha önce padişahların avlanma mekânı olan Yıldız, bir saraydan ziyade etrafı çevrilmiş bir parka benziyordu. Abdülhamid saraya bir Has Bahçe ekletti ve zamanla ahırlardan tutun da kendisi, haremi ve misafirleri için düzenlenmiş konutlara kadar yüze yakın bina inşa ettirdi. Abdülhamid'in hayattaki en unutulmaz deneyimlerinden birisi 1867'deki Avrupa seyahatiydi. Bu seyahat sırasında başka yerlerin yanı sıra Paris'teki Dünya Fuarı'nı (*Exposition Universelle*) da gezmişti. Yıldız Sarayı ile birbirine zıt üsluplarda binalar barındıran fuar parkı arasındaki benzerlik Abdülhamid'in bu deneyimini yansıtıyor olabilir. Nasıl olursa olsun, Yıldız'daki binalar topluluğunun, etrafı yüksek duvarlarla çevrilerek dışarıdan yalıtılmış olması, bu sarayın artık öncekilerin aksine görünür olmadığı anlamına geliyordu. Bundan böyle saray Osmanlı toplumu için bir örnek oluşturmayacaktı, aksine hanedan Avrupa'daki burjuva beğenilerini taklit etmek konusunda Osmanlı elitlerine katılıyordu.

Abdülhamid'in 1893'te İstanbul'a davet ettiği İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından yapılanlar başta olmak üzere, Yıldız'daki binaların çoğu çağına göre moderndi.[24] D'Aronco'nun binaları Avrupa'daki son moda üslupları, bilhassa Art Nouveau üslubunu yansıtmaktaydı. İstanbul'daki birçok binanın da gösterdiği gibi, Art Nouveau akımının bitkimsi, çiçeğimsi formları Osmanlıların hattatlık duyarlılıklarını canlandırıyordu. D'Aronco'nun en modernist eserlerinden biri Beşiktaş'ta Yıldız Sarayı'nın hemen dışındaki küçük bir yapıydı. Burası Abdülhamid'in mürşidi Libyalı Şazeli Şeyh Zafir el-Medeni'nin türbesiydi. Bir şeyh için oldukça modernist bir türbeydi bu, çağının ötesine geçen bir başka İslam-modernizm bileşimiydi.

Abdülhamid Yıldız'ı imparatorluğun iktidar merkezi haline getirdi ve bunu yapış şekli onun kişiliğini ve önceliklerini yansıtıyordu. Alışılmadık endişe ve korkuları olan biriydi. Devrin koşulları bu korkuları daha da artırmaktaydı. Ayrıca çevresindekiler de Abdülhamid'in bu özelliğinden faydalanmayı iyi biliyorlardı. Abdülhamid, aynı yıl içinde (1876) ardı ardına iki tahttan indirme olayı sonucunda tahta çıkmıştı. Bunlardan Abdülaziz, şayet öldürülmemişse, intihar etmişti. Önceki padişah Murad ve ailesi, Murad'ın 1904'teki ölümüne kadar yakınlardaki Çırağan Sarayı'nda Abdülhamid'in tutsağı olarak yaşadılar.[25] Üstelik Abdülhamid birçok hükümdarın suikastçılar tarafından yere serildiği bir dönemde padişahlık etti (Örneğin sırasıyla 1881 ve 1901'de Amerika Birleşik Devletleri Başkanları James Garfield ve William McKinley, 1881'de Çar II. Aleksandr, 1898'de Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth ve 1896'da İran Şahı Nasirüddin suikasta uğradı). Abdülhamid'i devirme planları iki kez (1896, 1905) boşa çıkartıldı. Yıllar geçtikçe Abdülhamid kendisini daha da fazla tecrit etti ve halkın karşısına çıkışlarını en aza indirerek, mecbur olduğu Cuma selamlığına çıkmakla sınırladı. 1898'de saray duvarlarını yükseltti, 1905'te de sağlamlaştırdı. Dışarıdaki bu duvarların etrafına askerî birlikler ve kolluk güçleri yerleştirdi. Bugün hâlâ İstanbul Merkez Komutanlığı olarak kullanılan tarihî kışla, Yıldız Sarayı'nın duvarlarına bitişiktir. Sadrazam, şeyhülislam, harbiye nazırı gibi önemli devlet adamları için sarayın

yakınında köşkler yaptırdı ve burada oturmalarını emretti. Bilhassa şeyhülislamla özel olarak ilgilendi, çünkü padişahın hal' (tahttan indirme) fetvasını kaleme alacak olan şahıs oydu. Abdülhamid imparatorluğun her tarafında Sufi şeyhlerini koruyup kollamakla birlikte, resmî ulemayı sıkı bir denetim altında tuttu. Aynı şekilde, orduyu modernleştirmek uğruna çok şey yapmış olsa da, ordunun kendisine meydan okuyabilecek bir konuma erişmemesini de garantiledi.

Saray personelini on iki bin kişiye kadar çıkardı ve ayrıca sarayın yakınlarına on beş bin kişilik askerî birlikler yerleştirdi. Büyük Mabeyn siyasal sistemin merkezini oluşturuyor ve içinde çok sayıda mabeyn kâtipliği barındırıyordu. Sarayın ana girişinin içinde mermer bir binaya yerleşen mabeyn kâtipleri Abdülhamid'in kâtiplik işlerini yürütüyor ve *huzur-u hümayun*a girip çıkanları kontrol ediyorlardı. Elçi ve valiler esas olarak Mabeyn ile yazışıyor, bakanlarla ise hiç değilse bile ancak ikinci dereceden işler için muhatap oluyorlardı. Dış politika saraydan idare ediliyordu. İşleri gerçekte yürüten kişi, çalışkan bir adam olan Abdülhamid'di ve neredeyse küçüklü büyüklü her işe burnunu sokarak her şeyi bizzat idare ediyordu. İktidarı sarayın elinde toplamaya yardım eden kurumsal mekanizmalardan bir diğeri de padişahın başkanlığında kurulan ve muhacirler, askerî ve mali reformlar veya Hicaz Demiryolu Projesi gibi temel konularla ilgilenen komisyonlardı.[26] İmparatorluk genelindeki muazzam gelirleri idare eden bakanlık boyutlarında bir kurum olan *Hazine-i Hassa* da bir o kadar önemliydi. Yine de Abdülhamid'in iktidarı kendi elinde toplama becerisi karakter kuvvetinin ötesinde bir şeylere dayanıyordu.

İSLAMİ BİR SALTANAT

Abdülhamid, seleflerinden, hukuken geniş ve meşru yetkiler devraldı. Bu yetkilerin gerek İslam siyasal düşüncesinde gerek Türk devlet yönetimi geleneğinde derin kökleri vardı. Her iki gelenek de İslam öncesi dönemlere kadar uzanıyor ve İslam inancıyla tam anlamıyla uyuşmayan bazı unsurlar (örneğin hükümdara kanun yapma yetkisi veren Türk-Moğol geleneği ve otoriter saltanat fikri gibi) içeriyordu. İslami ideallere hiçbir zaman tam olarak uymamış olan gerçeklerle yüz yüze gelen İslam düşünürleri, Osmanlılardan çok daha önce otoriter saltanat fikrini kabul etmişlerdi. Dolayısıyla birçok Müslüman'a göre Abdülhamid Kur'an'daki şu ayete benzer hükümlere gönül rahatlığıyla başvurabilirdi: "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'l-emre (emir sahiplerine) de itaat edin." (Nisa, 59) Bu ayet aynı zamanda Harbiye'nin tabur sancaklarına da altın sırmayla işlenmişti.

Önceki padişahlar her zaman meşru yetkilerinin tamamını kullanmamışlardı; buna karşın prensip olarak bu yetkilerin hiçbirisi eksilmiş değildi. 1876 Anayasası bile (7. madde) sadece bu yetkilerin bazılarını sıralamakla yetinmiş, hepsinin sınırlarını etraflı olarak çizmemişti. Bu durum sadece anayasanın hazırlandığı anın gereklerine değil, birçok Osmanlı açısından saltanatın etrafını sarmaya devam eden o dokunulmaz halesine de ışık tutmaktadır.[27] Dolayısıyla sağlam bir

iradeye sahip, ehil bir padişahın bu yetkileri yeniden kendi eline alması mümkün olabilirdi.

Abdülhamid'in elinin altında bulduğu bir diğer hazır fikir de 1774'teki Küçük Kaynarca Anlaşması'yla pekiştirilmiş olan Osmanlı padişahının Müslümanların halifesi olduğu ilkesiydi. Önceki padişahlar halife unvanını her ne kadar az veya çok kullanmışlarsa da, çok sayıda Müslüman'ın sömürgeci Avrupa devletlerinin uyruğu haline geldiği 1800'lerde, dünyanın her yanındaki Müslümanları koruyan bağımsız bir Müslüman hükümdar fikri büyük bir nüfuz kazandı. İletişim ve haberleşmedeki gelişmeler İslam dünyasını bir bütün olarak algılamayı kolaylaştırdıkça, Namık Kemal gibi aydınlar 1870'lerde İslam milletlerinin birliğinden (*ittihad-ı İslam*) söz etmeye başladılar.[28] Dindar bir Müslüman hükümdarın teamüllerine harfiyen uyan Abdülhamid, bu siyasal hayalden benzersiz bir şekilde istifade edebilecek konumdaydı. Halife olarak imparatorluk sınırları dışındaki Müslümanları cihada çağırma ve sömürgeci efendilerine karşı ayaklandırma yetkisine sahip olduğunun pekâlâ farkındaydı. Ancak bu yetkiyi kullanmanın gücünün tek kaynağı olan imparatorluğu tehlikeye atacağının da bir o kadar bilincindeydi. Avrupalı devletler, bir tehdit olarak Pan-İslamizm konusunda abartılı endişelere sahiptiler ve bilhassa İngilizler rakip bir Arap hilafeti fikrini desteklemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Yine de halife fiilen Osmanlı padişahı Abdülhamid'di.

Abdülhamid, Osmanlı çıkarlarını korumaya öncelik vermekle birlikte, Pan-İslamizm macerasını finanse edecek mali kaynaklara da zaten pek sahip değildi. İmparatorluk sınırları içinde, İslami öncelikleri geliştirme yönünde pek çok şey yapabilirdi, hele Hazine-i Hassa'yı bu amaca vakfettiğinde bu çok daha kolay olurdu. Belli başlı dinî şahsiyetleri sürekli olarak saray etrafında misafir ederek destekliyordu. Bunlar arasında Abdülhamid'in intisap ettiği Libyalı Şazeli Şeyhi Zafir el-Medeni, Suriyeli Rıfai Şeyhi Ebulhüda El-Sayadi veya meşhur Müslüman siyaset yazarı ve İslam birliği savunucusu Cemaleddin Afgani gibi kişiler vardı. Abdülhamid, Şamlı İzzet Havlu el-Abid Paşa örneğinde de görüldüğü gibi, önemli kamu görevlerine imparatorluğun dört bucağından önde gelen Müslümanları tayin etti.[29] Maliyenin memur maaşlarını düzenli ödeyecek durumda olmadığı bir devirde Abdülhamid, kendi destekçilerine Hazine-i Hassa'dan düzenli olarak altın şeklinde ödenen aylıklar bağladı. Taşra eşrafına nişan ve madalyalar yağdırdı. Hilafeti savunan yayınlara destek oldu. Misyonerlerin faaliyetlerine karşılık vermek amacıyla vilayetlere imamlar gönderdi. Çok daha kapsamlı olmakla birlikte ülke çapındaki inşaat programı, cami ve okul yapma faaliyetlerini de kapsıyordu.

Tüm bunlara karşılık Osmanlı sınırları dışında Abdülhamid'in yapabildikleri sınırlıydı. Camilere Kur'an ve halılar gönderdi. Güney Afrika ve Singapur'daki Müslüman topluluklara imamlar gönderildi. İran'la ilişkileri geliştirme yönündeki çabaları, Osmanlı döneminde Irak'taki Necef ve Kerbela ulemasının iyi dileklerini kazanmasına yardım etti.[30] Abdülhamid'in İslami meşruluğunu artırmak için baş-

vurduğu en mükemmel kaynak, hem içerideki hem de dışarıdaki Müslümanlar için önemliydi. Padişahın seleflerinden devraldığı *Hadimü'l-Haremeyni'ş*-Şerifeyn unvanı, onu her yıl dünyanın dört bir yanından Mekke ve Medine'ye gelen hacıların koruyucusu ve hamisi haline getiriyordu.

Abdülhamid'e göre imparatorluğun varlığını sürdürmesinin olmazsa olmaz dört dayanağı vardı. Bunlar İslam, hanedan, payitaht olarak İstanbul ve Haremeyn'di. Önde gelen diğer Osmanlılar da onunla aynı fikirdeydi. Tarihte elzem olan, Osmanlı modernliğinde de aynı kalmıştı. Bu gerçeğin sayısız ifadesi arasında en çarpıcı olanı 1900-1908 yılları arasında inşa edilen Hicaz demiryoluydu. Dünyanın dört bir yanındaki Müslümanların katkılarıyla finanse edilen Hicaz demiryolu inşaatının amacı, İstanbul ve Mekke arasındaki bağı sıkılaştırmak, içinden geçtiği bölgeleri ekonomik olarak canlandırmak ve hepsinden önemlisi Müslüman hacıların ihtiyaçlarını karşılamaktı.[31]

MODERNLEŞTİRİCİ REFORMLAR: GELİŞME VE MAHALLİ İDARE

Bazı tarihçiler Abdülhamid devrini Tanzimat'ın devamı olarak görmüşlerdir. Bu, kısmen doğru bir değerlendirmedir. Abdülhamid rejimi, saray egemenliğini yeniden hâkim kılmak açısından Tanzimat'tan köklü bir şekilde ayrılmakla birlikte, Tanzimat devri reformlarının çoğunu sürdürmüştür. Gerek vilayetlerin yönetimi gerekse bayındırlık işleri, askerî reformlar ve eğitim alanındaki gelişmeler bu görüşü doğrulamaktadır.

Vilayet yönetimi gibi alanlardaki bu sürekliliğin sebeplerinden biri, Tanzimat devri devlet adamlarının reformların büyük bir kısmını 1860'lara kadar tam olarak sistematik hale getirememiş olmalarıdır. Vilayet yönetiminde Abdülhamid, ancak son zamanlarda tam olarak tarif edilmiş olan bir sistem devraldı. Onun devrinde vilayet sayısı 1881-1908 arasında yirmi beşten yirmi dokuza çıktı. İdari örgütlenme açısından, değişikliklerin çoğu vilayet düzeyinin altında gerçekleşti ve daha alt idari kademeleri doldurmak biçiminde oldu. 1877 tarihli belediye kanunu da yine bu dönemde vilayetleri içine alacak şekilde genişletildi. Vilayetlerdeki idari kadro bu dönemde kesinlikle eskiden olduğundan daha kalabalık olsa da, yüz ölçümleri 30 bin ilâ 100 bin kilometre kare arasında değişen Osmanlı vilayetleri hâlâ birçok Avrupa ülkesinden çok daha büyüktü. Bu açıdan bakıldığında, vilayetlerin idari personelinin genişletilmesi iyi bir şeydi. Nitekim Bursa'da 1878 ile 1908 yılları arasında idari personel sayısı 62'den 148'e çıktı. Eğitim alanındaki iyileşmeler sayesinde memurların ortalama eğitim seviyesi de arttı. Yerel yönetim kurumlarının başına gitgide meslekten yetişmiş mağrur kişiler olan Mekteb-i Mülkiye mezunları yerleşmeye başladı.

İdari faaliyetlerdeki verimlilik artışı başka yollarla da kendini ifade ediyordu. İmparatorluğun ilk modern nüfus sayımları 1881-1893 ve 1906-1907 yıllarında yapıldı.[32] Nüfus sayımları, Abdülhamid'in en becerikli yardımcılarından biri olan Küçük Said Paşa'nın, hükümete güncel bilgiler sağlamak için istatistiksel yön-

temlere başvurulmasını öneren layihasının sonuçlarından sadece biriydi. Benzer etkenler, sadece bunları 1847'den beri yıllık olarak yayınlamakta olan merkezî hükümet için değil, belli bakanlıklar ve vilayetler için de resmî *salname* yayınının artışında kendini göstermektedir.[33]

1878'deki toprak kayıpları imparatorluğun ağırlık merkezini Balkanlar'dan Anadolu'ya ve Arap topraklarına kaydırınca, Osmanlı devlet adamları da önceliklerini buna göre değiştirdiler. Arap eyaletlerinin nispi önemi arttı. Bazı yerlerde mahalli idareyi düzenlemek, belli bölgeleri imparatorluğun güvenli, tamamlayıcı ve gelişen parçaları haline getirmek iç iskan ve imar faaliyetleri gerektiriyordu. Örneğin bu durum bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail'i içine alan coğrafi Suriye'nin belli kısımları için geçerliydi. Söz gelimi, müstakbel Ürdün devletinin idari ve sosyo-ekonomik kurumlarının temelleri, bu dönemde, Osmanlıların 'Ajlun, el-Balqa', el-Karak ve Ma'an sancaklarının örgütlenmesiyle atıldı. 1871 tarihli vilayet nizamnamesi "devleti periferiye taşıma projesi getiriyordu."[34] Gerek 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi, gerekse devletin telgraf ve demiryolu, bayındırlık ve muhacirleri iskan etme projeleri bir o kadar önemliydi. Abdülhamid aşiretler şeklinde örgütlü tebaasını daha etkin bir şekilde devletle bütünleştirmek amacıyla, mezunları Harbiye veya Mekteb-i Mülkiye'deki özel sınıflara devam eden özel bir Aşiret Mektebi (1892) kurdu. Mahalli idarenin yeniden örgütlenmesiyle önceden gelişmemiş olan bölgelerin imarı arasındaki bağlantının aynısı, başka birçok yerde de karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel merkezler de dönüşüm geçirdi. Örneğin Selanik'te 1869 civarında modern iskeleler inşa edildi; şehrin genişlemesini mümkün kılmak için surlar yıkıldı (1869-1879); modern bulvarlar ve yerleşim bölgeleri inşa edilmeye başlandı ve 1888'de Ege'nin bu büyük liman şehrinin Avrupa'yla demiryolu bağlantısı kuruldu. Bu dönemde birçok vilayetin modernleşmesinde özel olarak önemli hizmetler gören "büyük" valileri oldu.[35]

İstanbul vilayetlere nitelikli memurlar tayin etme konusunda beceri kazanırken dahi, eşraf siyaseti gelişmeye devam etti. Rejim mahalli aracılara dayanıyordu, halk da öyle. Eşrafın konumu artık sadece mahalli kökenlerine ve sahip oldukları mala mülke değil, gitgide devlet hizmetindeki rollerine dayanıyordu. Bunlar ya tayine bağlı, maaşlı ve bürokratik görevler üstleniyor veya yarı zamanlı olarak, idari meclislerde seçilmiş üye olarak çalışıyorlardı.[36] Eşrafın çoğu yeni ortaya çıkan mülk sahibi orta sınıfın üst tabakasından geliyordu, bununla birlikte, hizip uyuşmazlığı riski pahasına da olsa, alt tabakayla olan bağları güçlerini artıran bir etkendi. Taşra toplumunun tepesinde eşraf ne kadar özel bir yere sahipse, işçiler ve kent yoksulları arasından çıkan lider ve hizipler de o kadar özel bir yere sahiptiler. Bu konudaki kayda değer örnekler arasında, destekledikleri Şam eşrafı için bir kalabalık meydana getirebilen *kabadayat* ile Iraklı Şiilerin kutsal şehirleri olan Necef ve Kerbela eşrafının yanlarına çekmeye çalıştığı kavgacı *zükürt* ve şumurt çeteleri vardır.[37]

MODERNLEŞTİRİCİ REFORMLAR: BAYINDIRLIK İŞLERİ

Abdülhamid, Osmanlı padişahları arasında en çok bina inşa ettirenlerden biriydi. Onun inşa ettirdiği binalar, kendine özgü üsluplarıyla, Makedonya'dan Irak'a kadar imparatorluğun dört bir yanında hâlâ şehir manzaralarına damgasını vurmaktadır. Önceki devirlerle Abdülhamid devri arasında bu açıdan en büyük farklılık, Abdülhamid'in inşa ettirdiği binaların eskisi gibi selatin camileri ve saraylardan çok idari binalar, kışlalar, okullar, mescitler, tren istasyonları, rıhtımlar, çarşılar ve saat kulelerinden oluşmasıydı. Bu binalar, daha mütevazı olsa da, sayısal olarak daha çoktular ve imparatorluk geneline daha çok yayılmışlardı ve yapımlarına ön ayak olan irade gözden kaçmıyordu. Nitekim Selanik'teki Rumlar bu binaları *vassilika* (şahane) olarak adlandırıyorlardı.[38]

Binalardan daha da önemli olan, iletişim ve ulaşımdaki gelişmelerdi. Abdülhamid devri, köprü ve yol yapımı faaliyetlerinin yanı sıra, Osmanlı telgraf ve demiryollarının genişlemesi açısından da en önemli dönem oldu. Bu ikisi imparatorluğa 1850'lerde girmiş olmasına karşın, Abdülhamid devrinde telgraf

Abdülhamid devrinde okul yapımı. Selanik, Beyrut, Bağdat ve Yanya'daki idadiler (sağ üstten sol alta). Bağdat'taki okul askerî nitelikteydi, diğerleri sivildi. (Bağdat fotoğrafının kime ait olduğu bilinmiyor, diğerleri Sebah ve Joailler'e ait. Hepsi Kongre Kütüphanesi, Basma ve Fotoğraflar Bölümü, II. Abdülhamid Koleksiyonu'ndan alındı; 3b28014u, 3b28172u, 3b27994u, 3b28202u.)

hatlarının uzunluğu önceki dönemlere nazaran iki kattan fazla artarak yaklaşık 50 bin kilometreyi buldu. Bazı kısa hatlar dışında demiryolları imparatorluğa büyük ölçüde 1880'lerden sonra girmişti. Önce Balkanlar'da, sonra Anadolu'da ve en son Arap eyaletlerinde demiryolları inşa edildi. Osmanlıların demiryolları inşa etmedeki kararlılığını, hiçbir şey demiryolu hattının İstanbul'a getirilme biçimi kadar iyi gösteremez. Haliç'in Marmara Denizi'yle buluştuğu su kenarındaki Topkapı Sarayı duvarları ve müştemilatı dahi, demiryolu hattı şehrin bütün Marmara kıyılarını dolaşabilsin ve Haliç'teki Sirkeci'ye bir tren istasyonu yapılabilsin diye yıkıldı. Sultan Abdülaziz demiryollarını ne kadar istediğini veciz bir şekilde şöyle ifade ediyordu: "Yeter ki yapılsın da isterse sırtımdan geçsin" [39] Buna karşın, Osmanlı demiryolu çağı, yine de onun halefi olan Abdülhamid devrinde başladı.

MODERNLEŞTİRİCİ REFORMLAR: EĞİTİM

Tanzimat'ın eğitim alanındaki en önemli düzenlemeleri epey geç bir tarihte (1869) yürürlüğe girdi ve imparatorluk genelinde yaygın bir devlet okulları sisteminin meydana gelmesi Abdülhamid devrinde gerçekleşti. 1880'ler genel eğitimin dünya çapında önemli bir gelişme dönemi oldu ve Osmanlı İmparatorluğu da bu eğilimin dışında değildi. Şayet modernliğin ayırt edici özelliği rasyonelleşmeyle bireysel öznellik arasındaki "fırtınalı ilişki" ise, Osmanlı okulları, hele ki yabancı okullar ve azınlık okullarının rekabeti düşünüldüğünde, bu fırtınalı ilişkinin en önemli merkezlerinden olmalıydılar.[40]

Mevcut sistemi geliştiren 1869'daki genel eğitim düzenlemeleri ilk okul düzeyinden üniversite düzeyine kadar beş basamaklı (*ibtidai-rüşdiye-idadi-sultani-darülfünun*) bir eğitim hiyerarşisi getirdi. 1869'dan önceki sistemin unsurları, alt seviyedeki okulların yanı sıra, askerî akademilerden, bir Fransız-Osmanlı kurumu olan Galatasaray Lisesi'nden (1868) ve rüşdiye öğretmenlerini yetiştiren mekteplerle (erkekler için 1848, kadın öğretmenler için 1870) Mülkiye Mektebi (1859) gibi meslek okullarından oluşuyordu. Abdülhamid, sadece İstanbul'da değil, taşrada da rüşdiyelerin sayısını önemli ölçüde artırdı. Gayrimüslim ve yabancı okullarıyla rekabet öncelikli bir amaçtı; Irak'taysa en önemli hedef ancak on dokuzuncu yüzyılda kendisine kitlesel bir taban bulmaya başlayan Şiiliğe karşı Sünni İslam'ı güçlendirmekti.[41]

Abdülhamid devrinde rüşdiye sayısı, 1879-1908 yılları arasında 277'den 619'a yükseldi, bunların 74'ü kızlar içindi. İdadi mekteplerinin sayısı 1876-1908 arasında 6'dan 109'a çıktı. 1908 itibariyle rüşdiyelerde 40 bin, idadilerde 20 bin öğrenci bulunmaktaydı. Ne var ki, Galatasaray Lisesi ve Darüşşafaka (1873) dışında, (gayrimüslimlerin ve yabancıların aksine) henüz bir Osmanlı lisesi yoktu. Meslek okullarına gelince; Mekteb-i Mülkiye 1876'da iyileştirilerek önemli bir kurum haline getirildi ve hukuk, güzel sanatlar ve ticaret alanında yeni meslek okulları kuruldu. 1890'dan itibaren meslek okulları vilayetlerde de açılmaya başladı.

Her bölgenin ordu karargâhında bir askerî okul açıldı; ayrıca Selanik, Konya ve Bağdat'ta hukuk, Şam'da tıp okulları kuruldu.[42] Bu okullar için gösterişli binalar inşa edildi. 1900 yılında, kurulma sebeplerinden biri gençleri yüksek öğrenim için yurtdışına gitmekten (ve muhalif siyasetlere yönelmekten) alıkoymak olan İstanbul Üniversitesi açıldı. Bütün bu kazanımlara karşın, Osmanlı devlet adamlarının yabancı ve gayrimüslim okullarının rekabetini hâlâ tehdit edici buluyor olmaları şaşırtıcı değildir.

Yeni okulları finanse etmek, üstesinden gelinmesi zor bir sorun olarak kaldı. Sadrazam Said Paşa çözümü 1884'te öşür vergisine bir ek vergi ilave etmekte buldu. Osmanlı birliğini desteklemek için, 1869 düzenlemelerinde devlet okullarının bütün cemaatlere açık olduğu net bir şekilde ilan edildi. Yine de gayrimüslimlerin çoğu cemaat okullarına veya yabancı okullara gitmeye devam etti. Osmanlılıktan uzak olan bu kurumlar başka bir amacı desteklemekteydi: "Eğitim bugün... bir bayraktır ve öğretmenler genç zihinleri herkesin içinde kendi ulusunun gelecekteki zaferini göreceği bir mücadele için silahlandıran birer komutandır."[43]

MODERNLEŞTİRİCİ REFORMLAR: ORDU

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, yivli ateşli silahların ve kuyruktan dolma yivli çelik topların gelişmesi bir askerî teknoloji devrimi meydana getirdi. Devletlerin içerideki gücüne etkileri açısından askerî devrim iki aşamadan geçti. İlk aşamada devletin halk üzerindeki denetimini sağlamlaştırdı, ancak ikinci aşamada, isyan eden uyruklar da gelişmiş silahlara sahip olmaya başlayınca bu kez devletin gücünü zayıflattı. Osmanlılar bu yeni silahlara 1860'larda sahip olmaya başlasalar da, askerî birlikleri bu silahlarla donatmak Abdülhamid'in de temel amaçlarından biri olmayı sürdürdü. Bu yöndeki çabalar başlangıçta devletin kendisini savunma ve taşradaki güvenliği sağlama konusundaki başarılarını artırıyordu. 1890'lardan sonra ise, Yemen, Doğu Anadolu ve Makedonya'daki olayların da gösterdiği üzere, modern silahların yayılması devletin bu üstünlüğünü gitgide zayıflattı. Abdülhamid'in diğer ülkelerle savaştan kaçınma konusundaki başarısı, Osmanlıların Jön Türk döneminden önce dışarıda ateşli silahlar devriminin etkileriyle karşı karşıya kalmamalarına yol açtı. Buna karşın, taşradaki rahatsızlıklar 1890'dan sonra çoğaldıkça, askerî modernleşme hiç bitmeyen bir mücadele haline geldi.[44]

Daha başka dönemler için Türk militarizmi hakkındaki yaygın kanılar ne kadar geçerli olursa olsun, 1826-1908 arasındaki dönemde Osmanlı ordusu siyasetin merkezinde değildi. Abdülhamid bunun böyle olmasını istiyordu. Rus-Türk Savaşı'ndan sonra durumu toparlamak zorunda olan Abdülhamid, bir yandan ordunun etkinliğini yeniden sağlamak konusunda kararlıydı, bir yandan da kendisini tehdit edemeyecek bir konumda olmasını garanti altına almak istiyordu. Askerî ve mali konularda uzman ihtiyacını karşılamak için Almanlara başvur-

Osmanlı'da kız öğrenciler (İstanbul'daki rüşdiyelerden.) Sağ üst köşeden sol alt köşeye okullar, sırasıyla: Eyüp, Fatih, Molla Gürani ve Sultan Ahmet. (Abdullah Frères, Kongre Kütüphanesi, Basma ve Fotoğraflar Bölümü, II. Abdülhamid Koleksiyonu, 3b27699u, 3b27692u, 3b27694u, 3b27696u.)

du; Osmanlılarla Almanlar arasındaki özel ilişki buradan doğdu. Yurt içinde Abdülhamid öncelikle kaynakların dökümünü yaptırdı ve asker toplamaya temel oluşturmak üzere bir nüfus sayımı gerçekleştirdi. Yine de mali yetersizlikler askerî reform açısından çözülmesi imkansız sorunlar doğurdu. Abdülhamid dönemi boyunca askerî harcamalar bütçenin yarısını tüketiyordu ve bundan kısıntı yapmak mümkün değildi. Kısıntı yapılabilecek tek kalem olan maaşlar düzensiz ödendiğinden, 1888'den sonra, ödenmeyen maaşlardan kaynaklanan isyanlar gitgide daha sık bir şekilde görülmeye başladı. Donanma harcamaları da sınırlıydı. İmparatorluğun güvenliğine yönelik tehditler öncelikle karadan geliyordu ve Osmanlı askerî siyaseti ancak savunma temeli üzerine kurulabilmekteydi.

Askerî harcamaları bu şartlara göre tanzim eden Abdülhamid, donanmaya daha önce sahip olmadığı torpidolar ve deniz mayınları ekledi ve Çanakkale Boğazı'ndaki kaleleri Krupp toplarıyla donattı. Ordu açısından stratejik ufuk savunma temelliydi ve piyadelere dayanmaktaydı. İstihkâm ve muhaberata öncelik veriliyor, muhaberat için özellikle telgraf ve demiryolundan faydalanılıyordu. Ordu da çağa uygun silahlarla, özellikle de Krupp topları ve Mavzer tüfekleriyle donatıldı. 1880'lerde Osmanlıların Almanlardan silah alımı İngiliz istihbaratını endişelendirecek kadar fazlaydı. Osmanlılar bir kerede yüzlerce top, yüz binlerce tüfek almaktaydı.

Asker toplama kronik bir sorundu. Askerlik hizmetinin taşradaki Müslüman nüfusla sınırlı olması bu sorunu daha da ağırlaştırıyordu. Gayrimüslimlerin de askere alımı tartışılsa da gerçekleştirilmedi. İmparatorluk uğruna savaşanları harekete geçiren temel etken İslam'dı, Müslüman askerlerin gayrimüslim subayların emirlerine uyacağından şüphe ediliyordu ve son olarak hazinenin, gayrimüslimlerin askerlikten muaf olmak için ödedikleri *bedel* vergisine ihtiyacı vardı. Yapılabilen en iyi şey asker toplamanın yeni bir kanunla (1886) belli esaslara bağlanması ve muhacirlerin de askerlikle yükümlü kılınmasıydı. Arap şehirleri başta olmak üzere, çeşitli yerlerde askerî hazırlık okulları açılarak subay yetiştirme faaliyetleri güçlendirildi. İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'nin müfredatı, İstanbul'daki uzun hizmetiyle (1883–1895, 1908, 1915–1916) Osmanlı-Alman işbirliğinin somut örneği olan General (daha sonra Mareşal) Colmar von der Goltz'un yardımıyla zenginleştirildi. Eğitime verilen bu önem subaylar arasında mekteplilerin oranını alaylılar aleyhine artırdı. 1884-1899 arasında mekteplilerin oranı yüzde 10'dan yüzde 25'e çıktı. Osmanlı ordusunun 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndaki zaferi bu dönemde gerçekleştirilen reformların kazanımlarına tanıklık ediyorsa, taşradaki çetecilere karşı uğranan yenilgiler de aynı şekilde gelişmiş silahların devlet kontrolünün dışında yayılmasına işaret ediyordu.

DIŞ POLİTİKA VE ALMANYA'YLA İLİŞKİLER

Osmanlıların yüzünü Almanya'ya çevirmesi, Almanya'nın Fransa-Prusya Savaşı'nda kazandığı zaferden (1870-1871) ve Abdülhamid'in cumhuriyet rejimini benimseyen ve Tunus'u işgal eden Fransa'dan hazzetmemesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca Abdülhamid Rus-Türk Savaşı sırasında imparatorluğu sıkıntıya sokan tecrit durumundan da kurtulmak zorundaydı.[45]

Abdülhamid askerî eğitmenler ve mali uzmanlar istedi ve Almanya her ikisini de gönderdi. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı askerî danışmanlardan faydalanmasının tarihi oldukça eskilere uzanıyordu, ama bu ilişki daha kalıcı ve etkili oldu. Alman subayları henüz orduya komuta etmeseler de yüksek maaşla çalışıyorlardı ve sözleri epey ciddiye alınıyordu. Osmanlı subayları da eğitim amacıyla Almanya'ya gönderiliyordu. Osmanlıların Alman silahlarına gitgide daha bağımlı hale gelmesi bu ilişkiyi kuvvetlendirdi ve başka imtiyazlar için verilen mücadelede Alman şirketlerini ayrıcalıklı hale getirdi. Abdülhamid özellikle Anadolu'da demiryolları inşa etmek istiyordu. Wilhelm von Pressel, 1871'de padişaha bir İstanbul-Bağdat Demiryolu Projesi sunmuştu. Bu planın tamamı veya Abdülhamid'in askerî açıdan önemli bulduğu kısımları daha sonra yeniden su yüzüne çıktı ve von Pressel 1888'de yeniden Osmanlılar için çalışmaya başladı. Projeyi finanse eden Almanlarla bir sözleşme imzalandı ve dört yıl sonra ilk tren Ankara'ya hareket etti.[46] 1881–1918 yılları arasında hüküm süren Kayzer II. Wilhelm 1882'de Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etti.

Kayzer Wilhelm 1898'de yeniden geldi. Kayzerin ağırlanma biçimi Osmanlı-Alman ilişkileri hakkında çok şey açıklamaktadır.[47] Doğu Anadolu'daki Ermeni katliamlarından ve Abdülhamid'e yönelik suikasttan iki yıl sonra gerçekleşen bu ziyaret, padişahın uluslararası itibarına yeniden kavuştuğunu gösteriyordu. Yıldız'da kayzerin ve imparatoriçenin şerefine yeni köşkler inşa edildi. Hediyeler yağdırıldı. Söylendiğine göre bu hediyeler yıllık bütçenin onda birine mal olmuştu. Kayzer ve imparatoriçe, İstanbul'dan sonra Hayfa, Kudüs ve Şam'a gitti. Burada Kayzer dünyadaki üç yüz milyon Müslüman'ın "en iyi dostu" olduğunu ilan etti. Kayzerin ziyaretinin pek çok sonucu oldu. Abdülhamid için bu ziyaret güçlü bir Avrupalı hükümdarla eşit koşullarda bir araya gelme fırsatı demekti. Ziyaret sırasındaki destek gösterisi, Abdülhamid'in Avrupalı güçlerle ilişkilerde bütün denge umutlarını bir yana bırakmasına yol açtı. Pan-İslamizm siyaseti için uluslararası bir destek buldu. Son olarak ekonomik imtiyazlarda Almanya'nın önceliği daha da arttı.

Bağdat Demiryolu Projesi hem stratejik hem siyasal hem de ekonomik değere sahipti. Projeyle ilgili olarak, Osmanlı ve Avrupa çıkarlarını karşı karşıya getiren birçok sorun meydana çıktı. Ne var ki Alman büyükelçisi Marschall von Bieberstein'ın titiz diplomasisi sonucunda, 1899'da Bağdat demiryolu inşasıy-

la ilgili sekiz yıllık bir imtiyaz verilmesini öngören bir ön anlaşma imzalandı. Demiryolunun yapımı 1903'te başladı. 1908'e gelindiğinde henüz sadece birkaç bölümü tamamlanmıştı. Ne var ki muhacirler demiryolu etrafında yerleşmeye başlamış, Konya ve Adana civarında sulamalı tarım yapılan alanlar genişlemişti. İnsana şaşırtıcı gelebilir ama İstanbul'un buğdayı ancak demiryolunun Ankara ve Konya'ya ulaşmasından sonra (aşağı yukarı 1895-1905) Anadolu'dan karayoluyla getirilmeye başlanabildi. Bu tarihten önce Karadeniz'in Balkan limanlarından veya Marmara havzasından gemilerle getiriliyordu.[48]

RASYONELLEŞME KARŞISINDA BASKI

Şayet modernliğin tarihi rasyonelleşmeyle öznelleşme arasındaki gerilimin tarihiyse, ülkesini modernleştiren bir müstebit bu gerilimi şahsında somutlaştırmalı ve uyrukları için bunun sonuçlarını abartmalıdır.[49] Abdülhamid her ikisini de yaptı. Osmanlı'da reform başından itibaren padişahın kanun yapma yetkisini kullanarak yeni plan ve programlar yürürlüğe koymasına dayandığından, iradeyle akıl arasında gizli bir gerilim her zaman varolmuştu. Osmanlı tarihinin son tayin edici saltanat devrinde, Abdülhamid'in etkin merkezileşme çabası bu gerilimi her zaman olduğundan daha yüzeye çıkardı ve sonunda Abdülhamid devrine benzer başka bir saltanat devrinin yaşanmamasına yol açtı. Gerilim onun rasyonalleşme süreçlerini, egemenlik alanını genişletecek araçlar olarak kullanmasında ortaya çıkmaktadır. Son yıllarında bu gerilim aynı zamanda daha beter hale gelen baskılarda da kendini göstermektedir.

Doğal olarak daha Tanzimat döneminde ardı arkası kesilmeyen kanun, nizamname ve tüzükler, Abdülhamid devrinde de çoğalmaya devam etti. Bab-ı Âli elindeki gücü kaybetmişse de yapacak işini kaybetmiş değildi. Gerçi birçok önemli iş artık sarayda görülüyordu, ama Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) ve onun hemen altındaki Şura-yı Devlet hâlâ padişah iradesiyle tasdik edilmek üzere saraya gönderilen nizamnameler çıkarmaya devam ediyordu. 1909 tarihli rejimi eleştiren bir metinde yazıldığına göre Bab-ı Âli arşivlerinde o kadar çok reform belgeleri vardı ki "insan bunları okuyunca fi'l-hakika Abdülhamid'in gece gündüz mülkün ve milletin istikmal-ı esbab-ı refah ve saadetinden başka hiçbir şey düşünmediğine, fakat düşündüğü tedabirin, verdiği emirlerin, Bab-ı Âli ve vilayat erkanının su-i niyeti ve adem-i iktidarı hasebiyle mevki-i tatbik ve icraya olunmadığına, olunamadığına zahib olur [zanneder]."[50]

Yapılan son araştırmalar Abdülhamid'in zamanının çoğunu reform önerilerinin nasıl hayata geçirileceği hakkında düşünerek geçirdiğini ve emrinde çalışanların bu konuda "kıymeti pek bilinmeyen bir etkinlik derecesine" ulaştığını göstermektedir.[51] Yine de Abdülhamid devri, hiç de ideal bir hukuk devletine benzemiyordu. 1876 Anayasası'na göre padişah hukukun üzerinde konumlanmaktaydı. Abdülhamid de anayasayı askıya aldı. Akılcı planlamalar ve hukuki

düzenlemeler, Abdülhamid için canı istediği zaman kullanıp istemediğinde yok sayılabileceği araçlardı. Örneğin modern mülkiye ve askerî devlet hizmetleri hakkındaki düzenleme ve kuralların çoğu Abdülhamid döneminde yürürlüğe girdi. Mülkiye memurlarının sistematik özlük (*sicill-i ahval*) kayıtları 1870'lerde tutulmaya başlandı. Tayin edilecek memur adaylarını tavsiye eden kurumlar gitgide gelişti ve 1896'da Memurin-i Mülkiye Komisyonu halini aldı. Buna göre, memur adayları nezaretler (bakanlıklar) tarafından teklif edilecek, Memurin-i Mülkiye Komisyonu'nun hazırladığı sicil dosyalarıyla birlikte saraya gönderilecek, burada padişah tayin edilecek kişiyi seçecekti. Bu usulün istisnaları vardı. Örneğin padişah, valilikler veya İstanbul'daki seçkin devlet görevleri gibi yüksek makamlara yapılacak atamaları kendiliğinden veya sadrazamın tavsiyesiyle gerçekleştiriyordu.[52]

Bu tür bir sistem, rasyonelleştirici ve düzenleyici işlemlerin nasıl ülkesini modernleştiren bir diktatörün iradesine tabi hale getirildiğini ve onun egemenlik alanını başka türlü beceremeyeceği ölçüde genişletmesine nasıl imkân verdiğini mükemmel bir şekilde göstermektedir. Diğer teknikler de aynı amaca hizmet ediyordu. Saraydan pek çıkmayan padişah ülkesinde olan bitenleri takip etmek için fotoğraflardan faydalanıyordu. Bu fotoğraflardan muazzam bir koleksiyon meydana geldi ve buradan seçilen fotoğraflarla hazırlanmış albümler dışarıda belli bir imaj yaratmak amacıyla yabancı hükümdarlara ve devlet başkanlarına gönderildi. Neredeyse anlık iletişim imkânı sağlayan ilk teknoloji olan telgraf, Abdülhamid'in egemenlik alanını inanılmaz derecede genişletti. Saray bir casuslar ve muhbirler ağının merkezi haline geldi. Bu ağ o kadar genişti ki, sayısız kişi kendisinin saraya jurnallendiğinden şüpheleniyor ve başkalarını jurnalleyerek padişahın güvenini kazanmaya çalışmak zorunda kalıyordu. Yine jurnal denen bu raporlardan saraya o kadar fazla sunulmuştu ki, 1908'den sonra sarayda "arabalar dolusu" jurnal bulunacaktı. Bütün bu sistemler aşırı merkeziyetçiliği güçlendiriyor, en yüksek devlet görevlilerinin bile saraydan "izin almadan" (*istizan*) hareket edememesini doğal hale getiriyordu.

Yönetimdeki bozukluklar inisiyatifin baskı altına alınmasıyla ortadan kalkmadı. Herkesi maaşa bağlayan Abdülhamid, böylelikle neredeyse bütün aydınların devlet için çalıştığı ve padişahın maiyetine mensup olarak keyfî bir denetime tabi hale getirilebildiği tarihsel koşulları yeniden yaratmaya çalışıyordu. Devlet görevlilerine karşı, bu çıkarımı doğrulayan keyfî muameleleri, kimi zaman kul sisteminin devlet görevlilerini savunmasız bırakan yanlarını sona erdiren 1830 reformlarını yürürlükten kaldırdığı izlenimini uyandırıyordu. Tam da Abdülhamid'in bürokrasiyi mevcut ihtiyacın ötesinde genişlettiği sırada, düzenli maaş ödemeyi imkânsız hale getiren kronik kaynak yetersizlikleri baş gösterdi. Yapılan ödemeler bayramlara denk getirilerek padişahın özel birer ihsanı gibi gösterildi. Geri kalan zamanlarda devlet görevlileri, vicdanının sesini dinleyen namuslu kişilerin bile

karşı koyamadığı çeşitli baskılara maruz kaldı. Böylece yolsuzluk sistemin bütününe yayıldı ve sonunda askerî birlikler maaşlarının ödenmemesi sebebiyle kazan kaldırmaya başladılar.[53]

Yaklaşık olarak 1900 yılından sonra bütün bu sorunlar daha da kötüleşti. Yaşlanan padişah hareketlerini daha da kısıtladı ve söylendiğine göre vaktini siyasi konulardan çok casus raporları okuyarak geçirmeye başladı. Padişahın gözdelerinin etkisi arttı. Abdülhamid saraya egemen olacak yerde, saray ona egemen olmaya başladı. 1890'ların başında sansür iyice arttı ve aşırı derecede saçma boyutlara ulaştı. Namık Kemal'in yazdıkları zararlı bulundu ve 1892'den itibaren sansürlendi. Şemseddin Sami'nin Fransızca-Türkçe lügatinin (1882) sonraki baskılarından, siyaseten hassas olan sözcükler çıkarıldı. 1900'lere kadar "*révolution*" sadece bir astronomi terimiydi. En rejim taraftarı gazeteciler bile sansürden şikâyetçiydi. Devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* bile sansürleniyordu. *Düstur* olarak bilinen ciltler halinde kanun ve kararnamelerin resmî olarak yayınlanması Abdülhamid devrinin önemli bir kısmında ihmal edildi. Bu dönemin kanun ve kararnameleri ancak cumhuriyet döneminde yayınlandı. Şu işe bakın ki, bu dönemde çıkarılan sayısız kanun, yürürlüğe konması için gereken şekilde düzenli olarak yayınlanmadı. Casusluk ve muhbirlik iyice kötü bir hal alınca, gitgide daha çok aydın ülke içinde sürgüne gönderilmeye başladı. İşin garip tarafı şuydu ki, Abdülhamid bu aydınları sürgüne göndererek, tam da baskı altına almak istediği fikirlerin yayılmasına yardım ediyordu.[54]

MUHALEFET

Abdülhamid, taşrada yaşanan sıkıntıların ve ayrılıkçı hareketlerin dışında, hükümdarlık döneminin başında ve sonunda bir elit muhalefetiyle de karşı karşıya kaldı. Tahta çıktığı zamanın koşulları Yeni Osmanlıları ve meşrutiyetçileri başarılı taktiklerle yenmesine imkân sağladı. 1889'dan sonraysa genel olarak Jön Türkler olarak bilinen yeni bir muhalefet hareketi doğdu. Abdülhamid 1900'e kadar onlarla baş etmeyi başardı. Yine de Jön Türkler 1908 Devrimi'ni gerçekleştirdiler, anayasayı yeniden yürürlüğe koydular ve 1909'da da Abdülhamid'i alaşağı ettiler.

Osmanlı aydınları arasında örgütlü muhalefetin neden 1880'lerde ortadan kalkıp 1889'da yeniden doğduğu sorunu genellikle Andülhamid'in zalim yönetimiyle açıklanmaktadır, buna karşın ekonomik faktörlerin de bunda katkısı olmuş olabilir. Gerek Yeni Osmanlılar gerekse onlardan sonra ortaya çıkan Jön Türkler devlet görevlileri arasından doğmuştu. Muhalefetin iki kuşağı da devlet hizmetinde çalışan kimselerden oluşuyordu ve bunların gelirleri piyasa koşullarına göre değişiklik göstermiyordu. Buna karşılık, İstanbul'da temel yiyecek maddelerinin fiyatları aşağı yukarı dünya piyasalarındaki eğilimlere göre yükselip alçalmaktaydı. Örneğin yiyecek fiyatları 1873'te en yüksek noktasına çıkmış, 1890'ların ortalarında düşmüş, daha sonra yeniden yükselmişti. 1870'lerde yaşanan krizler, Osmanlıları, 1880 sonrasına kadar düşen fiyatlardan faydalanmaktan alıkoydu.

1890'ların ortalarında İstanbul'daki tahıl fiyatları 1873'teki düzeyinin yarısına indi. Ancak bundan sonra dünya piyasalarını takip ederek yükselmeye başladı ve 1906'dan sonra bu yükseliş iyice hızlandı. Maaş istatistikleri, bu fiyat dalgalanmaları yaşandığı sırada, 1873'ten 1908'e, memurların gelirlerinde çok az bir değişiklik yaşandığını göstermektedir. Hem Yeni Osmanlılar (1860'lar ve 1870'ler) hem de Jön Türkler (1889 sonrası) döneminde, şayet maaşlar aynı kalıp fiyatlar tavan yapmışsa ve bu iki dönem arasında düşmüşse, bu durum devlet hizmetinde çalışanların ekonomik sıkıntılarının her iki kuşaktaki muhalif hareketleri beslediğini ima eder. İki dönem arasında, yani 1880'lerde, fiyatların düştüğü bir dönemde maaşları sabit kalanların nispi refahı, siyasal huzurun nispeten tesis edilmesine yardım etti. 1880'lerde Abdülhamid'in karşısında ezeceği önemli bir elit muhalefeti yoktu; ama öncesinde ve sonrasında vardı.[55]

Modern çağda rasyonalleşmeyle öznellik arasındaki gerilim açısından, Abdülhamid'in elit oluşturma çabalarının en vahim kusuru, kendisine hizmet etmesi için yetiştirdiği kişilerin padişahlarından çok yeni fikirlere bağlılık hissetmeye başlamalarıydı. Geleceği hayal etme inisiyatifini elde eden bu aydınlar padişahlarından ziyade kendi devlet ideallerine egemenlik atfediyorlardı. Yeni muhalefetin ilk nüvesi 1889'da Askerî Tıbbiye'de oluştu. Bu muhalefet hareketinin bir yatılı okul sınırları içinde bilimsel materyalizmi, askerî disiplini ve zorlama bir dinsel ve siyasal konformizmi birleştirme çabası aşırı derecede radikalleştirici bir basınç yarattı. Bu basıncı daha da yükselten bir başka etken de şuydu: Jön Türkler'in çatı örgütü olan İttihat ve Terakki Komitesi'nin bütün kurucuları, Avrupalı güçlerin desteklediği gayrimüslim ayrılıkçı hareketlerin tehdidi altındaki Türk olmayan Müslüman topluluklara (Kürt, Çerkez, Arnavut) mensuptu.[56] Muhalefet hızla Osmanlı askerî okullarında yayıldı. Başlangıçta bu bir öğrenci hareketinden ibaretti. Ancak 1890'larda patlak veren Ermeni krizleri subay adayları arasında imparatorluğun tehlikede olduğu düşüncesini kuvvetlendirdi. Yetkililer 1895'te muhalif öğrencileri sürgüne göndermeye başladılar.

Osmanlı sürgünleri gitgide Avrupa'da gruplar halinde bir araya gelmeye başladı. Paris'teki Ahmed Rıza, 1889'dan itibaren açık muhalefete geçti ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lideri oldu. Yeni muhalefet, bu ismi alarak, ta Latin Amerika'ya kadar Auguste Comte'un pozitivist felsefesine bağlı çeşitli hareketlerden oluşan uluslararası koronun bir parçası haline geldi. İlginçtir ki Osmanlılar, yine 1889'da kurulmuş olan Brezilya Cumhuriyeti'nin o günden bugüne bayrağının üzerine işlenmiş olarak varlığını sürdüren Comte'un "düzen ve ilerleme" şiarında bir değişiklik yaptılar. Osmanlılara göre birlik olmadan düzen sağlanamazdı, bunun için pozitivist şiarın değiştirilmesi gerekiyordu. Böylelikle "İttihat ve Terakki" şiarı doğmuş oldu.[57] Jön Türkler fikirlerini yaymak için yurtdışında gazeteler çıkardılar ve bunları kaçak olarak ülkeye soktular. Ayrıca Avrupa basınıyla ve aralarında Arap ve Ermenilerin de bulunduğu diğer siyasi sürgünlerle de temas kurdular.

Daha 1896'da Jön Türkler Abdülhamid'i devirmeyi tartışmaya başladılar.[58] Kumpas kuruldu, ama saray bundan haberdar olunca yüzlerce kişi tutuklandı.

Tutuklananlar arasında yüksek mevkilerdeki işbirlikçiler de vardı. 1897'de askerî okullarda gizli planlamalar yeniden yapılmaya başladı. Bunun üzerine doksan subay adayı tutuklandı, yargılandı ve ağır cezalara çarptırıldı. Çok sayıda aydının Trablus'a ve Fizan'a sürgüne gönderilmesi hareketi ciddi şekilde zayıflattı. Abdülhamid ayrıca Avrupa'daki muhalifleri arasındaki bölünmelerden de faydalandı. Yeni muhaliflerin en zayıf noktalarından biri, Yeni Osmanlıları destekleyen Mustafa Fazıl Paşa gibi çalışmalarını finanse edecek bir destekçilerinin olmamasıydı.

Eski sadakat ve himaye siyasetini yeniden canlandırmaya çalışan Abdülhamid, kâh muhaliflere baskı uyguladı, kâh kendisiyle birlikte çalışmaları için onlara çeşitli vesileler sundu. 1897'de istihbarat teşkilatının başındaki Ahmed Celaleddin Paşa'yı Avrupa'ya gönderdi ve muhaliflere af, reform, maaş ve ücret teklif etti. Bunları kabul edip İstanbul'a dönenler arasında *Mizan* gazetesini çıkaran ve o dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığını yapan Mizancı Murad da vardı.[59] Jön Türk gazeteleri daha yeni af ve reform vaatlerini ilan etmişti ki, İstanbul'dan yakın zamanda tutuklanan muhaliflerin affedilmek bir yana sürgüne gönderilmiş oldukları haberi geldi. Bunun üzerine Mizancı Murad hain olarak görülmeye başladı. Yine de Avrupa'da savunduklarından vazgeçmemeye çalışanlar bile çok geçmeden padişahın tekliflerini kabul etmek zorunda kaldılar. 1897'ye gelindiğinde muhalefette neredeyse kimse kalmamıştı.

Abdülhamid'in kayınbiraderinin iki oğlunu da yanına alıp muhalefete katılmak üzere Avrupa'ya gittiği 1899'da bütün bu durum değişti.[60] Mahmud Celaleddin Paşa, Seniha Sultan'la evlenerek Abdülhamid'in kayınbiraderi olmuştu. Mahmud Celaleddin'in serveti sonunda Jön Türkler'e ihtiyaç duydukları mali desteği sağladı. Abdülhamid geri dönmesi için ona 50 bin altın teklif etti, fakat bu teklif kabul görmedi. Abdülhamid istihbarat şefini yeniden Avrupa'ya gönderdi, ancak bu kez sonuç alamadı. Seniha Sultan'ı sarayda rehin tutan Abdülhamid, elçilikleri aracılığıyla Mahmud Celaleddin'i ve Sabahaddin ve Lütfullah adlı oğullarını anarşist olarak yaftalamaya çalıştı. Paşa'nın 1903'teki ölümünden sonra bile oğulları, bilhassa Sabahaddin siyaset yapmayı sürdürdü.

O zamanlar yirmi bir yaşında olan Sabahaddin, kırk bir yaşındaki Ahmed Rıza'nın aksine, Jön Türkler için gençliğin ve ideolojik çeşitliliğin simgesi haline geldi. Jön Türkler'in liderliği için Ahmed Rıza'nın karşısına rakip olarak çıktı ve kardeşiyle birlikte Paris'te Osmanlı muhalefetini biraraya getiren bir kongre toplamaya karar verdi. İngilizsever Sabahaddin âdem-i merkeziyet ve hür teşebbüs fikrinden yanaydı; pozitivist Ahmed Rıza ise merkeziyetçiliği ve Türk milliyetçiliğine doğru evrilen çizgiyi benimsemişti. Abdülhamid muhaliflerin 1902 kongresini engellemek için elinden geleni yaptı, yine de Fransız yetkilileri kongrenin Sabahaddin'in başkanlığında dışa kapalı olarak toplanmasına izin verdi. Sabahaddin'in imparatorluğu bir arada tutmak için federalist bir yaklaşım öngören âdem-i merkeziyetçi prensipleriyle uyumlu olarak delegeler arasında Müslüman Osmanlıların yanı sıra Ermeniler, Rumlar ve Arnavutlar da vardı.

Kongrede çıkan tartışmalar Sabahaddin ve gayrimüslimlerle Ahmed Rıza'nın destekçilerini birbirine düşürdü.

Jön Türk muhalefeti, davayı desteklemek için Avrupa devletlerinin müdahalesinin istenip istenmeyeceği tartışması temelinde bölündü. Avrupa'nın müdahalesinden yana olan Sabahaddin İngiliz desteğiyle bir darbe yapmak istedi. Bu girişim başarısız olunca, bu kez Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurarak diğer devrimci örgütlenmelerle ve taşra eşrafıyla ittifaklar kurmaya girişti. Her ne kadar bu hareket Jön Türkler'e çoğulculuk kattıysa da Ahmed Rıza gibiler Sabahaddin'in fikirlerinin ülkenin bölünmesine ve sömürgecilerin eline geçmesine yarayacağını düşünüyorlardı. Bu görüşte olanların, subayların desteğine ihtiyaç olduğunu fark etmek noktasında Sabahaddin'den daha gerçekçi oldukları çok geçmeden anlaşıldı.

Jön Türkler'in hepsi Avrupa'daki çağdaş fikirlerden bir şekilde etkilendiler, ancak Sabahaddin ve Ahmed Rıza arasındaki tartışmanın da gösterdiği gibi, bu fikirler arasındaki tercihlerinde farklılıklar vardı. Jön Türkler ile Yeni Osmanlılar arasındaki en belirgin farklardan biri, Yeni Osmanlıların Avrupa'nın Aydınlanma ve Romantizm dönemi düşüncesinden etkilenmesine karşılık, Jön Türkler'in zamanın yeni çıkan sosyal bilimlerinden özellikle sosyoloji ve psikolojiden de etkilenmiş olmalarıydı. Bununla birlikte, iki muhalif kuşak arasındaki en büyük ideolojik farklılık, Jön Türkler'in düşüncelerinde Yeni Osmanlılar'daki gibi İslami öğelerin bulunmayışıydı. Jön Türkler daha ziyade Avrupa'daki Karl Vogt (1817–1895), Jacob Moleschott (1822–1893) ve Ludwig Büchner (1824–1899) gibi yazarların "bilimsel materyalizm"inden etkilendiler. Örneğin Büchner'in *Kraft und Stoff* (Güç ve Madde) adlı eseri İstanbul'daki askerî okul öğrencileri arasında oldukça yaygındı.[61] Jön Türkler İslam'ı kitleleri harekete geçirmenin bir aracı olarak görüyorlardı, ama benimsedikleri temel ilkeler kökten laikti.

Abdülhamid, saltanatının son yıllarında İstanbul'u gizli Jön Türk faaliyetlerinden nispeten uzak tutmayı başardı. Ne var ki memnuniyetsizlik gitgide artıyordu. Hiciv ve karikatürler gizlice elden ele dolaşıyordu. Padişahın politikaları hakkında yapılması yasak olan eleştiriler belediye işleriyle ilgili siyasal tartışmalara veya ataerkil ailelerdeki hayatı anlatan edebî eserlere doğru kayıyordu. Bu edebî eserlerde ataerkil aile yaşamı, okurlara ayrıntılarıyla anlatılmasına gerek olmayan biçimde patrimonyal saltanatı temsil ediyordu.[62] Muhaliflerinden kurtulmak için sürgün silahını kullanan Abdülhamid, paradoksal bir şekilde Jön Türkler'in taşrada güçlenmesine yardım etmiş oldu.

Uluslararası olaylar da devrimi hazırlamaya yardım etti. 1904-1905 tarihlerindeki Rus-Japon Savaşı'nın Japonların zaferiyle sonuçlanması, Osmanlılarda büyük heyecan yarattı ve hem bir meşrutiyet ve modernlik modeli olarak gözlerini Japonya'ya çevirmelerine hem de Avrupalıların, Asyalıların ırksal aşağılığı hakkındaki fikirlerine karşı çıkmalarına yol açtı. Rusya'da bu yenilgi 1905 Devrimi'ni doğurdu. İran'da bile 1906'da bir devrim başladı. 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'nun bir anayasası vardı, Rusya ve İran'ın yoktu; 1905'ten sonra ise

hem Rusya'nın hem de İran'ın birer anayasaları oldu, ama bu kez Osmanlıların anayasası yoktu.[63] Sonuçta bu Abdülhamid'in hatasıydı.

Başka birçok ülkede yükselen bir devrimci dalga ile eşzamanlı olarak Jön Türk hareketi hızla gelişti. 1906'da Nazım ve Bahaeddin Şakir adında iki sürgün doktor Paris şubesine yeni örgütleme becerileri getirdiler. Bu ikisi sayesinde İttihat ve Terakki, Osmanlı ordusu içinde aktif bir propaganda yürüten etkili bir devrimci bir örgüt haline geldi. 1907'de Paris örgütüyle, başında Talat Bey'in bulunduğu Selanik'teki gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleşti. Gerek ülke içindeki ve dışındaki örgütlerin biraraya gelmesi, gerekse hareketin Jön Türkler'in militanlık konusunda bölgenin diğer bütün milliyetçi hareketleriyle boy ölçüştüğü Makedonya'ya yoğunlaşması devrim yolundaki kritik dönemeçleri ifade etmekteydi. Siyasal huzursuzluk diğer vilayetlerde de gittikçe tırmandı. Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır ve Van'da vergi kaynaklı isyanlar yaşandı. Yemen'de askerlik yapmaktan ve maaşlarının ödenmemesinden şikâyet edenlerin ateşlediği askerî isyanlar daha da yaygın hale geldi. Yükselen fiyatlar, bilhassa sabit gelirle yaşayanlar arasında huzursuzluğu körükledi. O zamana dek yukarıdan aşağı eylemden yana olan seçkinci Jön Türk aydınları, sıradan Türkler arasındaki bu kararlılığı dikkate aldılar ve şiddet eylemlerinden sonuç elde etmeye dönük beklentileri yeniden değerlendirmeye başladılar. İlginçtir ki, mahalli eşraf tarafından yeni vergileri protesto etmek ve bu vergilerin nereye kullanılacağı konusunda söz sahibi olmak amacıyla örgütlenen Anadolu'daki vergi isyanları, yeni doğan Osmanlı orta sınıfının mülk sahibi, dindar, muhafazakâr kanadının işiydi.[64]

Haziran 1908'de padişahın gizli ajanlarının kendilerine karşı bir önleyici saldırı tasarladıklarını öğrenen Makedonya'daki Jön Türkler inisiyatifi ele geçirdiler ve Abdülhamid'in ajanlarını bir bir öldürtmeye başladılar. Uzaktan gelen haberler daha şiddetli eylemlere zemin hazırladı. İngiliz kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikolay Estonya'da bir araya gelmişlerdi. Osmanlılar ikisinin Osmanlı Balkanları'nı paylaşmayı planladıklarına inanıyordu. Osmanlı subay ve memurları ne yapılması gerektiğini tartışmak üzere Resne'de bir araya geldiler ve 3 Temmuz'da Kolağası Niyazi Bey adamlarıyla birlikte dağa çıktı. Bundan sonra Makedonya'daki İttihat ve Terakki kadroları seçkinci yaklaşımlarını bir yana bırakarak savunma amaçlı olarak örgütlenen mahalli Türk çeteleriyle birlikte çalıştılar ve vaziyetten memnun olmayan sıradan Müslüman halkı harekete geçirdiler.

1908 Temmuzu'nun önemli bir kısmında Abdülhamid Makedonya'daki olayları kontrol altına almaya çalışsa da başarılı olamadı. İttihat ve Terakki'nin stratejisi o kadar etkiliydi ki Abdülhamid ne olayların önüne geçebildi, ne de olup bitenler hakkında güvenilir istihbarat elde edebildi. Sonunda ihtilalciler Manastır'a girdiler ve 23 Temmuz'da görkemli bir şekilde meşrutiyeti ilan ettiler. Aynı sahne geniş kalabalıkların önünde bir düzine şehirde daha tekrarlandı. Abdülhamid'in bir zamanlar ülkeyi kontrol altında tutmak için kullandığı telgraf artık onun aleyhine dönmüştü. Saraya, şayet padişah isteklerini kabul etmezse Üçüncü Ordu'nun İstanbul'a yürüyeceğine dair tehdit telgrafları yağıyordu. Padişahın vekilleri ona yapacak bir şey kalmadığını söylediler. Ertesi sabah, Makedonya olayların-

dan haber vermeleri yasaklanmış olan İstanbul gazeteleri, anayasanın yeniden yürürlüğe girdiğini ilan ederek okurlarını şaşırttı. İstibdat günleri sona eren Abdülhamid, Nisan 1909'da meydana gelen bir sağcı darbe girişimi Jön Türkler kendisini tahttan indirmek ve Selanik'e sürgün etmek için yeterli bahaneyi sağlayana kadar, bir yıl daha meşruti hükümdar olarak tahtını korudu.

Her ikisi de imparatorluğun varlığını tehdit eden etnik ayaklanmalar ve yabancı müdahaleler arasında durumu idare etmeye çalışan Jön Türkler'in muhafazakâr devrimciler oldukları çok geçmeden anlaşıldı. Jön Türkler saltanatı ortadan kaldırmak değil, değiştirmek istiyorlardı. 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe sokmak istemelerinin sebebi liberal olmaları değil; bunu, Japonya'nın 1868'de Meiji Restorasyonu'nun ardından başardığına benzer bir yeniden dirilişin sembolik ifadesi olarak görmeleriydi. Muhafazakâr oldukları kadar seçkinci de olan Jön Türkler, Anadolu'daki isyanlar kendilerinden daha muhafazakâr olan Türklerin bile istibdada daha fazla tahammül edemeyeceklerini gösterene kadar, tepeden inme bir hareketi tercih ettiler. Laik dünya görüşleri kendileriyle muhafazakâr orta sınıf arasında bir uçurumun açılmasına sebep oldu. Jön Türkler bu uçurumu İslami bir söyleme başvurarak maskelemeye çalıştılar. Ne olursa olsun, öngörülebilir gelecekte öncü rol yine de Jön Türkler'e aitti.

Jön Türkler'in meşrutiyetçiliğinin zaman zaman liberal anlayıştan ne kadar farklı olabildiğinin en açık göstergelerinden biri diğer devrimlerden çıkardıkları bir derste görülebilir. Onlara göre meclisin ayakta kalması, meclisin dışında onu korumaya muktedir bir örgütün varlığına bağlıydı. 1876'da açılan Osmanlı parlamentosu böyle bir koruyucu örgüt olmadığından dağılmıştı; Rus dumasının 1906'da bir karşı-devrim girişimi karşısında ayakta kalabilmesinin sebebi Rusya'daki gizli devrimci örgütlenmelerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyet siyasetini perde arkasından denetleyen bir gizli organ görevini üstlendi ve 1913'e kadar açıkça iktidarı eline almadı.[65] 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren aynı sivil ve askerî elit 1950'ye kadar Türkiye'yi idare etti. İttihat ve Terakki'nin ve daha sonra yüksek komuta kademesinin oynadığı koruyucu rolü Türk siyasetinin kalıcı bir unsuru haline geldi.

EKONOMİ

Geç Osmanlı ekonomik tarihiyle ilgili olarak yakın dönemde yapılan çalışmalara yön veren temel kaygılardan biri, imparatorluğun ve yerli sanayiin çöküşünün serbest ticaretin benimsenmesinden kaynaklandığı iddiasını çürütmek olmuştur. Nitekim Avrupa'nın küresel üstünlüğü ekonomik alanda pekişmesine karşın, bu dönemde de Osmanlılar ciddi bir ekonomik gelişme yaşamıştır.

DEVLET MALİYESİ

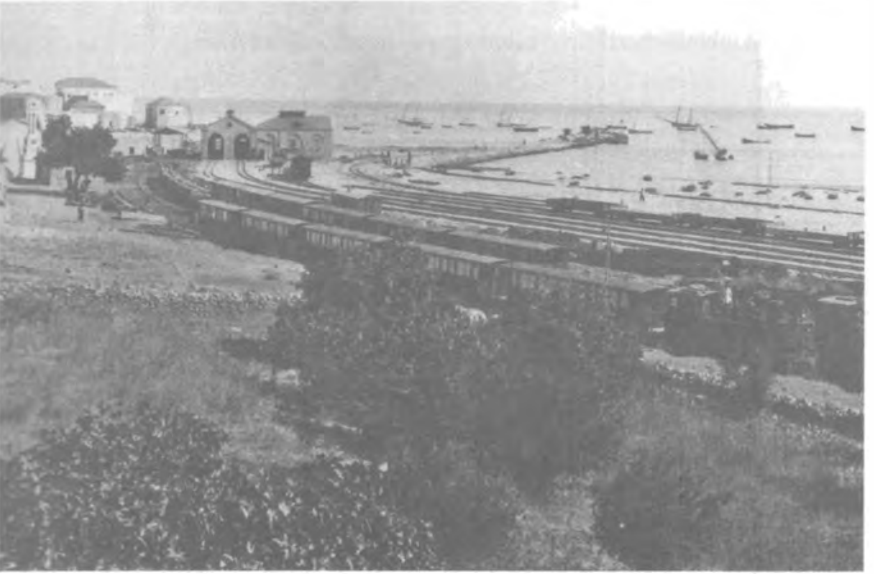
Devlet maliyesi açısından bu dönem 1875-1876'da borçların ödenemeyecek duruma gelmesi sebebiyle moratoryum ilan edilmesi ve bunu takiben 1881'de

Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla başladı. 1870'ler, aynı zamanda zengin Avrupa ülkelerinin para politikasında altınla gümüş oranlı çift metal standardından altın standardına geçildiği bir dönüm noktası oldu. Osmanlı ekonomisi aynısını yapacak kadar güçlü değildi. Abdülhamid devrinde bir tür "aksak altın standardı" uygulaması benimsendi. Buna göre gümüşün değerinin (esas olarak yirmi kuruş değerindeki gümüş mecidiyenin) düşürülerek, 100 gümüş kuruşa eşit olan 1 altın liranın 108 kuruş seviyesine getirilmesine izin verildi.[66] Gümüşü bu düzeyde tutmak için devlet, gümüş para arzını sınırlamak zorunda kaldı. Hâlbuki ticari muamelelerde çoğunlukla gümüş para kullanılıyordu. Gümüş arzındaki küresel artışa bağlı olarak, devlet bu oranları her yerde yürürlüğe koyamadı. Altın lira-gümüş kuruş oranı, kabaca, İstanbul'dan uzaklaştıkça mesafeyle orantılı olarak arttı. Genellikle 120 kuruşa sabitlenen altın liranın değeri kimi yerlerde daha yükseğe bile çıktı. Osmanlı'nın en uzak eyaletlerinde, hâlâ piyasa sürülmeye devam eden ve Avusturya'dan alınan 1780 Maria Theresa talerleri Yemen'de ve Kızıldeniz bölgesinde tercih ediliyordu.

Bir devlet bankasına benzeyen Osmanlı Bankası, ticaret ve yatırım bankacılığında lider banka olarak hâkim konumunu devam ettirdi. Başlangıçta bir Fransız-İngiliz ortaklığı olarak kurulan bankanın 1880'lerde yüzde 80'i Fransızların eline geçti. 1900 yılına gelindiğinde Avrupa'nın ticari bankaları, imparatorluk içinde birbirleriyle rekabet etmekteydiler. İstanbul'da bazı bankalar, en başta da Osmanlı Bankası, Avrupa başkentlerindekiler kadar gösterişli olan anıtsal binalar diktiler. Devletin en önemli bankacılık girişimi, çiftçilere düşük faizli kredi sağlamak için kurulan Ziraat Bankası (1888) idi. Banka bu tür ihtiyaçları karşılamaya yetecek kaynaklara sahip olmasa da diğer finansal kurumların hepsinden daha çok şube açtı. Şubelerinin sayısı dört yüzü geçti. Kırsal kesimde tefecilerin talep ettiği yüksek faizler karşısında çiftçilere yeni bir seçenek sunan banka, devletin yerli tasarruflardan sermaye birikimi elde etme yönünde önemli bir girişimini temsil etmekteydi.

ULAŞIM: DEMİRYOLLARI

Mısır Kahire-İskenderiye demiryolu daha 1850'lerde tamamlanmış olmasına karşın, Osmanlı demiryolu çağı büyük ölçüde Abdülhamid devrinde başladı. Esas olarak 1890'dan sonra imparatorluk 7500 kilometrelik demiryoluna sahip oldu. Bu, başka yerlerle karşılaştırıldığında çok az olsa da, hizmet verdiği bölgeler için yine de dönüştürücü bir etkendi. Demiryolu inşa faaliyetleri son derece yüksek bir sermaye ve teknoloji talebi yarattı. Osmanlılar her ikisinde de yabancılara bel bağlamak zorundaydılar, bunun en dikkate değer istisnası Hicaz demiryoluydu. Hamid devrinde, yabancı teşebbüsler genellikle kilometreye bağlı devlet güvenceleri içeren demiryolu inşa imtiyazları aldılar. Buna göre devlet faal durumdaki demiryolunun her kilometresi başına belli oranda bir geliri önceden garanti ediyordu. Bu uygulama, devleti demiryolu inşa faaliyetlerine kaynak bulma derdinden kurtarsa da, demiryolu inşa edildikten sonra ucu açık bir yükümlülüğe

Demiryolları. Yukarıda, İstanbul ve Ankara arasında bir tünel, 1891; aşağıda, Hicaz demiryolunun Hayfa'ya uzanan bir kolu, 1905. (1891 yılında çekilmiş fotoğraf, Engin Özendes'in izniyle; Özendes, *Photography*, 157; 1905 yılında çekilmiş fotoğraf, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 90606/4, fotoğraf William Ochsenwald'un koleksiyonundan, İstanbul Üniversitesi'nin izniyle yayınlandı.)

tabi hale getiriyor, bir yandan da imtiyazı alan kişi veya kurumu para kazanmak için demiryollarını etkin bir şekilde işletme zorunluluğundan kurtarıyordu. Osmanlıların yolların tercihinde ekonomik amaçlardan çok stratejik amaçlara öncelik verme eğilimi de büyük ihtimalle kilometreye bağlı güvencelerin maliyetini artırıyordu.

Osmanlı demiryolu ağı, esas olarak Avrupa demiryollarının dışarı doğru genişlemesi şeklinde gelişti.[67] Selanik 1871'de demiryoluyla Üsküp'e, 1888'de Belgrad'a bağlandı. "Şark demiryolu" aynı dönemde İstanbul'dan Edirne'ye, oradan Sofya'ya uzatıldı. Batı Anadolu'da İngiliz şirketleri 1860 ve 1870'lerde 1300 kilometrelik demiryolu hattı inşa etmişlerdi. Devletin bu alandaki esas girişimi İstanbul'u Ankara ve Konya'ya bağlayan Anadolu demiryolu (1890-1895) oldu. Bağdat demiryolu imtiyazı, demiryolu hattının Konya'dan Basra'ya kadar uzatılmasını öngörüyordu. Şayet tamamlanırsa, Berlin'den Basra'ya demiryoluyla ulaşımı mümkün kılacak bir projeydi bu. Ne var ki 1914 itibariyle bu hattın sadece 700 kilometresi inşa edilmiş durumdaydı. Arap vilayetlerinde, Akdeniz sahilinden içerilere doğru, genellikle Fransızlar tarafından bazı kısa hatlar inşa edildi. Yine de en büyük teşebbüs, hem dinî hem stratejik sebeplerle inşa edilen Hicaz demiryoluydu. Devlet tarafından finanse edilen bu proje için hem ülke içinde para toplandı, hem de Hindistan başta olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslümanlardan bağış istendi. Osmanlılar, her ne kadar lokomotifler, vagonlar ve teknolojik uzmanlık gerektiren birçok şey için yabancılara muhtaç olmaya devam etseler de, demiryolu Hicaz'a ulaştığı sırada yetişmiş Müslüman mühendislerin oranını yükseltmeyi başarabildiler. Nitekim Haremü'ş-Şerifeyn'in etrafındaki kutsal topraklara gayrimüslimlerin alınmadığı düşünüldüğünde bunu yapmaları şarttı. Askerî birlikler de dahil olmak üzere, yerli işgücü bu proje için seferber edildi. Proje tamamlandığında, Şam'dan Mekke'ye elli gün süren güvensiz kervan yolculuğu, yerini bir hafta süren güvenli bir tren yolculuğuna bıraktı. Medine tren istasyonunun ancak Jön Türk Devrimi'nden sonra, 1 Eylül 1908'de açılabilmiş olması, Abdülhamid açısından büyük bir bahtsızlık oldu.

Demiryolu yapımı, Osmanlıların modernlik deneyimini bu yıllarda birçok açıdan koşullandırdı. Bazı Avrupalı güçlerin ilgileri belli bölgelerde yoğunlaştığından, demiryolu yapımı, Osmanlı'nın iç bölgelerinin adeta nüfuz alanlarına bölünme sürecini hızlandırdı. Bağdat Demiryolu Projesi tamamlanmış olsaydı yaratılacak olan "Alman koridoru" bunun en bariz örneğidir. Suriye'deki demiryolu inşa faaliyetlerinde Fransızlar ağır bastılar, Ruslar da Kuzeydoğu Anadolu'daki demiryolu inşa faaliyetlerinde kendilerini tekel ilan etmiş durumdaydı. Rusların söz konusu demiryollarını inşa edecek sermayeleri olmadığından, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na doğu cephesiyle stratejik bir demiryolu bağlantısından yoksun olarak girmek zorunda kaldı. Yabancı teşebbüs ve teknolojilere olan bağımlılık, aynı zamanda etnik ve sömürge tipi bir işbölümü meydana getiriyordu. En tepede Avrupalılar imtiyaz sahibi şirketleri yönetiyor;

Osmanlı Hıristiyanları ve Avrupalılar orta düzeyde idari işleri üstleniyor; işçiler ise çoğunlukla Osmanlı Müslümanlarından oluşuyordu. Demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'ya bağladığı için, Avrupa'daki işçi hareketleriyle ilk önce Osmanlı demiryolu işçileri temas kurdular. Bunun sonucunda, daha 1870'lerde demiryolu grevleri meydana geldi ve 1908 civarında demiryolu sendikaları kurulmaya başlandı.

Demiryollarının maliyetleri de, faydaları da büyüktü. Demiryolunun geçtiği vilayetlerden toplanan öşür vergileri, kilometre başına verilen güvenceleri karşılamak için teminat olarak gösterilmek zorundaydı. Bununla birlikte demiryolları ekonomik üretimi canlandırıyordu ve uzun vadede iş hacmi arttıkça kilometre güvenceleri için gereken miktarlar düşecekti. 1910 yılı itibariyle Osmanlı demiryolları yılda yaklaşık sekiz milyon yolcu ve 2 milyon ton mal taşımaktaydı. Demiryolu inşası gerek yerleşimde gerekse malların üretim ve nakliyesinde artış anlamına geliyordu. Öyle ki Anadolu demiryolu tamamlandıktan sonra İstanbul piyasası için üretilmeye başlanan ilave Anadolu tahılının miktarı 400 bin tonu buluyordu. Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid dönemindeki bayındırlık işleri, en önemlisi demiryolları olsa da, sadece bundan ibaret değildi. Bu dönem, Osmanlı şehirlerinde yeni rıhtım ve limanların, yollar ve köprülerin, tramvay ve gazhanelerin, kısacası bütün modern altyapı unsurlarının geliştiği önemli bir dönemdi.[68] Kervan ticareti bile tren istasyonlarına giden "besleyici" yolların yapılmasıyla birlikte yeniden hayat buldu.

TİCARET

Her ne kadar Osmanlı ithalat ve ihracatındaki fiyat eğilimleri dünya ekonomisindeki dalgalanmaları takip ederek 1870'lerden 1890'lara kadar düşmüş, bundan sonra yükselmişse de, ticaretin durumunu değerlendirmek için yine de başka etkenleri göz önünde bulundurmak gerekir. Bunlardan biri 1878 sonrasındaki toprak kayıplarıydı. İmparatorluğun bütün olarak küçülmesine karşın, 1880 ve 1890'larda belli büyüklükteki mülki birimlerin (örneğin belli Osmanlı limanları ve vilayetlerinin) ticareti sabit veya yükselen eğimler gösteriyordu.[69] Daha da önemlisi, ne ihracat ne de ithalat Osmanlı ticaretinin yüzde 20'sine ulaşabiliyordu. Tarımsal ürünler genellikle ihracatın yüzde doksanından fazlasına tekabül ediyordu. Bunlar arasında, mahalli örnekleri saymazsak, hiçbir ürün tek başına öne çıkmıyordu. Dış ticarette faal olan tüccar topluluğunun zamanla öne çıkan özelliklerinden bir diğeri de yabancı tüccarların yerini, rekabet sonucunda, genellikle konsoloslukların koruması altındaki Osmanlı gayrimüslimlerinin almasıydı. Çoğu kez Osmanlı Hıristiyan veya Yahudi tüccarları işe yabancı şirketlerin adamı olarak başlıyor, sonra işe el koyuyor, hatta bizzat Avrupa'da kendi işlerini yapmaya başlıyorlardı.

Osmanlı ticaretinin en az yüzde 75'inin ülke içinde kalması iç ticaretin önemine işaret eder. İç ticaret büyük ölçüde Müslüman ticaret burjuvazisinin elindeydi. 1905-1907 vergi isyanlarında kendi çıkarlarını savunmak için öne çıkan sınıf

işte buydu. Demiryolları, iç ticareti muazzam derecede canlandırdı. Dinamik ticaret merkezleri arasında yer alan Beyrut'un nüfusu Abdülhamid devrinde kabaca iki katına çıktı ve 1908'de 150 bine ulaştı. 1860'tan itibaren şehrin çoğunluğu Hıristiyan'dı, yalnız Hıristiyanlar farklı cemaatlere bölündüğü için en büyük cemaat yine Sünni Müslümanlardı. Hıristiyanlar Beyrut'ta, Avrupa'yla kolaylıkla bağ kurabilmeleri sayesinde en muhteşem ticari başarıları elde ettiler. Buna karşın, Müslüman tüccarlar da onlardan pek geri kalmıyordu.[70] Müslümanlar genellikle iç ticaretle meşguldü, aynı zamanda paralarını toprağa ve tefeciliğe de yatırıyorlardı. Beyrut'un Müslüman tüccarları büyük bir servet biriktirmek için içeride sattıkları malları toptan fiyatına elde etmek zorundaydılar, bunun için de Avrupa ticaretiyle ilgilenmeleri şarttı. Tüccarların herkesle ticaret yapmak zorunda olduğu bir liman şehrinde bunu yapmak nispeten kolaydı. Müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki alışveriş, malların Beyrut'la iç bölgeler arasında gidip gelmesini kolaylaştırdı ve farklı dinlerden tüccarlar genellikle birlikte iş yaptılar.

İstanbul'dan uzaklaştıkça, devamlı olarak Müslümanlara atfedilen ticareti değil, devlet görevlerini tercih etme eğilimi azalıyordu. Buna bağlı olarak, hangi dinden olursa olsunlar, tüccarların sosyal mevkii daha açık bir şekilde ortaya çıkıyordu. Osmanlı kalkınma projeleri ticareti daha da canlandırdı. Bilhassa bu dönemde Osmanlı yönetim ağının uzandığı ve pekiştirildiği bölgeler için bu durum daha geçerliydi. Ürdün ise sabunculukla tanınan Nabluslu ailelerden gelen tüccarlar tarafından bölgesel ekonomiye, devlet tarafından taşra yönetim ağına ve demiryolu sayesinde de dünyaya bağlandı.[71]

TARIM

Nüfusun yüzde 75 ilâ 85'ine denk düşen tarımla uğraşan kesim bu dönemde hissedilir bir gelişme kaydetti. Osmanlı ihracatının da aşağı yukarı o kadar büyük bir oranı tarımsal ürünlerden oluşuyordu. Vergi gelirlerinin yarıdan fazlası tarımsal ekonomiden geliyordu; buna karşın ekili alan, toprakların onda birini dahi bulmuyordu. Geçmişte olduğu gibi köylüler yine vergilerin ağırlığından, sermaye yetersizliğinden, tarımda kullanılan aletlerin ilkelliğinden, devletin kırsal kesimde önemli iyileştirmeler yapamamasından, okul eksikliğinden, sağlık ve beslenmenin iyi olmamasından ve Müslümanların askere alınmasının yol açtığı sonuçlardan şikâyetçiydi. Yeni olmayan bu sorunlar Hamid döneminde yaşanan tartışmasız ilerlemenin çok düşük bir seviyeden başlamasına yol açtı.[72]

Ticari tarımın gelişmesi değişime yön veren temel etkendi. Daha önce Batı Anadolu'daki Bursa ve Aydın gibi birkaç yerle sınırlı olan ticari tarım, bu dönemde demiryollarının inşa edilmesiyle birlikte diğer kıyı bölgelerine ve iç bölgelere yayıldı. Gelişen ulaşım koşulları bu iyileşmeye katkı yapan etkenlerden sadece biriydi. Ham ipekten alınan öşür vergisi gibi belli tarımsal gelirlerin idaresini üzerine almış olan Düyun-u Umumiye de üretimi artırmakla yakından ilgileniyordu. Reji idaresi de aynı şeyi tütün için yaptı. Bu alanda devletin attığı adımlar arasında ziraat mektepleri ve örnek çiftlikler kurmak ve yurtdışına ziraat eğitimi

almak üzere öğrenci göndermek gibi girişimler vardı. 1888'de Ziraat Bankası'nın kurulması tarımsal kredi sağlama çabalarını daha ileriye götürdü.

Tarımı canlandıran etkenler arasında Abdülhamid'in *Hazine-i Hassa* kanalıyla idare ettiği Çiftlikat-ı Hümayun'u genişletmesi de önemliydi. Padişah 1878'de bazı Balkan topraklarının kaybedilmesinden sonra Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde büyük topraklar satın almaya başladı. Amacı bir ölçüde stratejikti, bu topraklarda Osmanlı egemenliğini pekiştirmeyi amaçlıyordu. Ama aynı zamanda ekonomik amaçlar da söz konusuydu. Bazı mülkler örnek çiftliklere dönüştürüldü. Buralarda yaşayan köylüler askerlikten ve belli vergilerden muaf tutuldu. Ayrıca bu çiftliklerde ve bayındırlık projelerinde askerî işgücünden de faydalanıldı. Sonunda Abdülhamid Suriye'de 1.25 milyon hektar toprağın sahibi oldu. Bazı kaynaklarda aktarılan anekdotlara bakılırsa, sadece Halep vilayetinde padişahın sahip olduğu çiftlikler bütün Edirne vilayetinden daha büyüktü. Çiftliklerden elde edilen net gelir yıllık 1.5 milyon altın liraydı. Bu rakama madenlerden elde edilen gelirler veya devlet hazinesinden hanedana yıllık olarak aktarılanlar dahil değildi. Bunlar da hesaba katıldığında padişahın gelirleri devlet gelirlerinin yüzde 6-10'una ulaşıyordu.[73]

Her zaman olduğu gibi Osmanlı tarımsal üretiminin temel ürünü tahıllardı. 1908 itibariyle, diğer ürünler, bunlarla meşhur olan vilayetlerde bile tarımsal üretimin üçte birini bulmuyordu: Adana (pamuk, yüzde 24), Aydın (bağcılık ve diğer meyveler, yüzde 32). Yine de ihracat ürünleri grubu, özellikle 1890'lardaki dibe vuruşun ardından dünya piyasalarında fiyatların yükselmesiyle birlikte gelişmenin taşıyıcısı oldu. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasındaki pamuk talebindeki patlamanın bitmesinden sonra üretimi azaltan Osmanlı pamuk üreticileri, 1900 yılından sonra yeniden bir küresel talep patlaması yaşadı. Pamuk üretimi Suriye'de iki katına, Adana'daki Çukurova'da üç katına çıktı. Kuru üzüm, kuru incir ve tütün üretiminde de önemli bir artış yaşandı. Sınırlı sayıda olmakla birlikte büyük ticari çiftliklerin kurulması, en çok bu ürünlerin yetiştirildiği bölgelerde görüldü. Adana bölgesi büyük çiftliklerin oluşumu, makineleşme ve pamuk eğirme-dokuma işinde hızlı bir gelişme kaydetti. İzmir civarında büyük çiftlikler, başlangıçta, çoğu İngiliz olmak üzere yabancılar tarafından kuruldu, ancak 1900'e gelindiğinde büyük ölçüde Rum ve Ermenilerin ellerine geçmişti. Rum ve Ermeniler Adana civarında da büyük topraklara sahip oldular.

SANAYİ

1870'ten sonra Osmanlı sanayii, serbest ticarete uyumun en zor safhasından geçmiş ve birçok sektörde gelişme göstermeye başlamıştı.[74] 1873-1896 döneminde uluslararası fiyatların düşüş eğiliminde olması Osmanlı çiftçilerinin gelirlerini ve ithal malları satın alma imkânlarını azalttı, ancak maliyetleri ve ücretleri düşürerek mahalli beğenilere uygun mallar üretebilen imalatçılar için de yeni fırsatlar doğurdu. Düşük maliyetli teknolojiler ithal eden ve düşük ücretlerden yararlanan Osmanlı üreticileri, hem mahalli pazara hem de belli sektörlerde ihracata yönelik üretimlerini artırdılar. Genişleyen ihracat sektörleri arasında ipek eğirme, halı

ve dantel gibi iş kolları vardı. Bir yandan bu değişiklikler olurken, bir yandan da henüz bir resmî devlet politikasına dönüşmemiş olsa da ithal ikameci sanayileşme de başlamıştı.

Büyük fabrikalar hâlâ seyrekti. Genellikle ordu ve saray için üretim yapan bazı devlet fabrikaları faaliyetlerine devam etse de, 1870'ten sonra kurulan fabrikaların çoğu özel kişilere aitti. 1870'lerde devlet nihayet fabrikalarda kullanılan makineleri vergiden muaf tutmak ve girişimcilere bazı vergi muafiyetleri tanımak gibi çeşitli teşvik politikalarını uygulamaya başladı.

Sayısı gittikçe artan fabrikaların çoğu, yabancı rekabetin yerel piyasalarda nispeten etkisiz olduğu bir sektör olan gıda malzemesi üretimiyle meşguldü. Bununla birlikte, başka mallar üreten fabrikalar da vardı ve bunların bir kısmı doğrudan yabancı şirketlerle rekabet halindeydi. İmparatorluğun en büyük demir dökümhanesinde (İzmir) iki yüzden fazla işçi çalışıyordu. Osmanlılar ve yabancılar, halı endüstrisine mal tedarik etmek için Batı Anadolu'da yün eğirme ve boyama fabrikaları kurdular. Tütün rejisinin büyük sigara fabrikaları vardı ve bunlarda hem kadın hem erkek işçiler çalışıyordu. 1908 itibariyle Cebel-i Lübnan, Adana, Bursa, İstanbul ve Selanik'te ipek eğirme atölyeleri faaliyet göstermekteydi. Salgın hastalıklar veya Süveyş Kanalı'nın açılmasından (1869) sonra başlayan Doğu Asya rekabeti gibi engellere karşın, Osmanlı ipek endüstrisi 1900 civarında dört yüz bin kadar insan istihdam ediyordu.

Bursa'da ipek eğirme atölyesi. (Sebah ve Joaillier, 1875; Araştırma Kütüphanesi, Getty Araştırma Enstitüsü, Los Angeles, 96.R.14.)

Osmanlı şehirleri arasında Selanik, İstanbul'u saymazsak, büyük ihtimalle imparatorluğun en çok sanayileşmiş şehriydi. 1880'lerde bu şehrin sigara, damıtılmış alkol, sabun, tuğla, çivi, kiremit ve benzeri mallar üreten birçok fabrikası vardı. 1890'larda, şehirdeki dokuma atölyelerinin talebi sebebiyle, Selanik'in ham yün ihracatı ciddi derecede düştü. Selanik ve civarındaki pamuk eğirme fabrikalarında üretilen iplikler, başarıyla ithal ürünlerle rekabet etmeye başlıyordu. 1900'den sonra Selanik'in dökümhaneleri ve imalat aletleri üreten fabrikaları oldu. Başka yönlerden de gelişmiş bir şehir olan Selanik, geç Abdülhamid devrinde işçi sınıfı bilincinin de en gelişmiş olduğu Osmanlı şehri haline geldi.[75]

Selanik'in aksine Adana'da sanayi o kadar çeşitlenmemişti, ancak burası da bölgede üretilen ipekten ve bilhassa pamuktan faydalanıyordu. Adana daha 1880'lerde ipek ve pamuk fabrikalarını buhar gücüyle çalışır hale getirmişti. 1912'ye gelindiğinde, Adana'da parça başına düşen iğ sayısının binleri, dokuma tezgâhı sayısının yüzleri bulduğu fabrikalar vardı. Adana yakınlarındaki Tarsus'ta da büyük dokuma fabrikaları bulunmaktaydı.

Osmanlı fabrikalarındaki üretim hacmi ve çalışma koşulları hakkında elimizde yeterince belge yoktur. Birçok işletmede düzgün kayıt tutulmuyordu. Yüz işçi çalıştırmasına karşın hesaplarını kurşun kalemle ve kargacık burgacık yazılarla fabrika duvarlarına çiziktiren bir fabrika sahibiyle ilgili anlatılanlar, o zamanlar memur-aydın muadillerine göre kendisini yazıyla ifade etmede çok daha yetersiz olan bir ticaret burjuvasının karakterine o kadar da aykırı değildir. Fabrikada çalışan işçiler arasında kadın ve çocuklar da vardı. Birçok kadın işçinin yaşı gençti ve evlenmeden önce sadece birkaç yıllığına fabrikada çalışıyorlardı. Kadın ve çocukların çalıştırılması ücretleri daha da düşürüyordu; yine de Selanik'ten alınan veriler 1896'dan sonra fiyatlardaki yükselmeyle birlikte ücretlerin de yükseldiğini göstermektedir.

1870 sonrasında sanayi üretiminde yaşanan genişlemenin çoğu yine fabrikaların dışında gerçekleşmeye ve el emeğine dayanmaya devam etti. 1890'larda Anadolu'da ve muhtemelen diğer bölgelerde yaşayan hemen hemen bütün ailelerin, hâlâ, bizzat kullandıkları kendi el tezgâhları vardı. İhracata yönelik dokuma işleri tamamen kadınlar tarafından yapılmıyor olsa da ev tezgâhlarının her yerde bulunması, Türk kadınları arasındaki bin yıllık halı dokuma ve dikiş-nakış işleri geleneği bir yana, kadınların işinin tekstille özdeşleştiğini göstermektedir.[76] Bu dönemde el işçileri kumaş dokumak için ithal iplik veya yerel beğenilere hitap edecek nakışlarla süslemek üzere ithal kumaş kullanabiliyorlardı. 1873-1896 dönemindeki fiyat düşüşleri, işlenerek katma değer eklenmiş ürünlere dönüştürülen ithal malların fiyatlarını aşağı çekerek bu çabaları desteklemiş oldu. Devlet de iç gümrükleri kaldırarak ve ulaşımı kolaylaştırarak sanayideki bu genişlemeyi destekledi.

Yeni ihracat endüstrileri el üretiminden doğdu. Bunlardan ilki, ihraç edilen dantelleri üretmek için ithal iplik kullanıyor ve bunların çoğu "İrlanda işi" olarak

satılıyordu. Avrupa ve Amerika'da orta sınıf yaşam tarzının gelişmesiyle birlikte, el dokuması halılara olan talep hızlı bir şekilde yükseldi. 1870'ler ve 1890'lar arasında Osmanlı halı ihracatı değer olarak yaklaşık iki katına çıktı ve 17 milyon kuruştan 32 milyon kuruşa yükseldi. Halı üretimi genişledi ve karmaşık değişimler geçirdi. Örneğin doğal boyaların yerini kimyasal boyalar aldı, makinede dokunmuş yün kullanılmaya başlandı ve dokuma işinin çoğu göçebe çadırlarından ve köy evlerinden fabrikaya benzer atölyelere kaydı. Bu atölyelerde genellikle Rum ve Ermenilerin "Türk" halısı dokuyor olmaları, pek de insanların umurunda değildi. 1870'ten sonra Osmanlı iç piyasasına yönelik tekstil üretimi de arttı ve bunun çoğu yine elle veya basit makinelerle (özellikle de 1900 civarında yaygın olarak kullanılmaya başlanan Singer dikiş makineleriyle) gerçekleştiriliyordu. Önceki dönemlerde olduğu gibi, Diyarbakır ve Halep gibi önemli şehir merkezlerindeki üretim ölçeği, ancak birden çok iş kolu veya sektörüyle karşılaştırma yaparak değerlendirilebilir. Aksi takdirde, bir üretim biçiminin dönemsel krizleri, gerçekte toplam üretim artıyor olsa da, bir gerileme tablosu yaratabilir.

Önceki ekonomi tarihçileri sanayiyi aşırı derecede dar bir çerçevede değerlendirerek makineleşmeyle özdeşleştirdiler ve geniş iç piyasadaki göstergeleri yok saydılar, böylelikle Osmanlı sanayiine hak ettiği önemi vermediler. Birçok ithal ürünün (iplik, kumaş, makine) yeni yerli iş kolları geliştirmekte kullanıldığı hesaba katıldığında, ithalattaki büyüme bile Osmanlı üretimindeki gerilemeye işaret eden bir gösterge olmaktan çıkmaktadır. Sadece gayrimüslimlerin değil, Müslümanların da genişleyen yerli üretim içinde girişimci olarak rol oynamaları kadar, son zamanlarda Osmanlı ekonomik tarihi hakkında yapılan çalışmalar da bu kitapta ileri sürdüğümüz şu fikri desteklemektedir: İki temel değişim akımı birbirleriyle etkileşim halinde Osmanlı ve Türk modernlik anlayışlarını şekillendirmiş ve yeni doğan Osmanlı burjuvazisinin farklı kesimleri tarafından desteklenmiştir. Bu fikir ekonomik değişim ile sosyal değişim arasındaki bağlantıyı kurar.

ABDÜLHAMİD DEVRİNDE TOPLUM

Abdülhamid devrinde toplum muhtemelen ekonomiden daha hızlı değişti. 1878'deki toprak kayıplarının ardından nüfus sayısal olarak ciddi derecede azaldı, daha sonra sabitlendi; ancak yaşanan göçler nüfusun bileşimini değiştirdi. Tam bu sırada bireysel öznellik, sınıf oluşumu ve toplumsal etkinliklerde yaşanan gelişmeler, bilhassa Müslüman orta sınıf açısından, yaşamın niteliğini değiştirdi.

DEĞİŞİM HALİNDE BİR NÜFUS

1878 Berlin Anlaşması çoğunluğu Hıristiyanlardan oluşan yaklaşık 4,5 milyonluk bir nüfusa sahip Balkan topraklarının elden çıkmasına yol açtı ve böylelikle Osmanlı Devleti, nüfusunun ezici çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Ortadoğulu bir imparatorluk haline geldi.[77] Nüfus kayıtlarını iyileştirmeye dönük çabalar ilk Osmanlı nüfus sayımının (1881-1893) yapılmasıyla sonuçlandı ve bu

temelde bütün uyruklara birer nüfus cüzdanı (*nüfus tezkeresi, tezkere-i osmaniye*) verildi. Avrupa, Anadolu, Irak ve Suriye'deki Osmanlı topraklarının toplam nüfusu kabaca 20,5 milyon kadardı. Bir sonraki sayımda (1906-1907) nüfus 20,9 milyona ulaştı. Kadınların ve belli bölgelerdeki insanların yeterince sayılmamış olduğu göz önüne alındığında, Arabistan toprakları ve Osmanlıların sadece zayıf bir bağa sahip oldukları Mısır gibi yerler hariç olmak üzere, her iki tarihte Osmanlı nüfusunun 25 milyon kadar olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın demografik dinamizmi rakamların görünüşteki durağanlığını aşmaktadır. Özellikle Müslümanlar arasında, diğer toplumlarla karşılaştırıldığında, bir demografik zayıflık göze çarpmaktadır. Örneğin Osmanlıların nüfus rakamları 25 milyon civarında seyrettiği sırada, Rus İmparatorluğu'nun nüfusu daha büyüktü ve sürekli artıyordu (1897'de 125 milyon, 1914'te 159 milyon). Batı Avrupa ülkelerinin nüfusları da bu dönemde hızlı bir şekilde artıyor, bu durum dış göçlere ve "güneş gören yerlere" (sömürgelere) yönelik taleplere yol açtığından haris gözlerin Osmanlı topraklarına çevrilmesine sebep olabiliyordu. Osmanlı nüfus yoğunluğu düşüktü (yaklaşık olarak kilometrekare başına yedi kişi). Abdülhamid için özellikle rahatsız edici olan, Müslüman uyruklarının gayrimüslimlerle aynı nüfus artış seviyesini yakalayamamasıydı. Müslümanlar modern tıbbın imkânlarından faydalanma konusunda daha yavaş ve doğum kontrolü ve çocuk aldırma yöntemlerine başvurma konusunda daha istekliydi, ayrıca taşradaki erkeklerin askerlik yükümlülüğü de vardı. Kimi yerlerde endişe verici ölçüde azalan Müslüman nüfusun aksine, gayrimüslim cemaatlerin nüfusu sürekli artıyor gibiydi. Bunlardan en büyük nüfusu olan Rumlar (1880'lerde 2,2 milyon, söylendiğine göre 1907'de 3,8 milyon) ve Ermeniler (her iki sayımda da 1,1 milyon) oldular. Döneme ait fotoğraflarda Osmanlı şehirlerinin küçük ve terk edilmiş görüntüleri, Avrupalı Siyonistlerin Filistin'i neden "toprağı olmayan bir halk için halkı olmayan bir toprak" olarak gördüklerine açıklık getirmektedir. Dönemin diğerlerine nazaran daha küçük göçmen akımlarından biri olan Siyonist yerleşim 1882'de başladı. Yerleşimin önüne geçme çabalarına karşın, 1908'e gelindiğinde Filistin'deki Yahudi nüfusunun oranı yüzde 5'ten yüzde 10'a çıkmış, yani Yahudiler 80 bin kişilik bir nüfusa ulaşmıştı.[78]

İmparatorluğun geneli açısından, değişen sınırlar ve göçler Müslüman nüfusu ciddi derecede besledi. Balkan topraklarının kaybedilmesi, Müslüman nüfusun oranını 1878 öncesindeki yüzde 60 seviyesinden 1880 sayımında yüzde 72'ye, 1906-1907'deyse yüzde 74'e yükseltti. Girit gibi Akdeniz adalarından, Kafkaslar'dan ve genellikle Balkanlar'dan gelen büyük muhacir akınları nüfusa yaklaşık 2 milyon Müslüman ekledi, ki bu rakam Osmanlı nüfusunun onda birine denk düşüyordu.

Muhacirlerin gelişi önemli sonuçlar doğurdu. İlk olarak Abdülhamid'i İslamcı siyasetini hayata geçirme konusunda yüreklendirdi. Hepsi etnik olarak Türk olmasa da muhacirler nüfusun daha büyük bir bölümünün Türkçe konuşmasını ve Müslüman olmasını sağladı. Elleri boş gelenler toprak aldılar ve bütün bölgelerde ekonominin gelişmesine yardım ettiler. Bazı muhacirler yanlarında kültürel ve hatta bazen ekonomik varlıklar da getirdiler. Bir kısmı laik aydınlara katıldı;

Osmanlı şehirlerinin küçüklüğü. Aşağıda, Beytüllahim, 1857; yukarıda, Ankara, 1888. (Her ikisi de Bahattin Öztuncay'ın izniyle kullanıldı; Ankara, Guillaume Berggren, Öztuncay, *Photographers*, 1:300, pl. 297; Beytüllahim, James Robertson, Öztuncay, *Robertson*, 113, pl. 37.)

diğerleriyse zaten Osmanlı Müslümanlarına da hitap eden aynı dinî hareketlere mensuptu. Böylelikle muhacirler Müslüman öncü burjuvazinin her iki kesimine de kültürel ve ekonomik sermaye kattı. İmparatorluğun geleceğinin gitgide daha belirsiz hale geldiği ve Osmanlı Müslümanlarının gözlerinin önünde kararsızca gidip gelen ortak kimlik tercihleri (Müslüman, Osmanlı, Türk) üzerinde kafa yordukları sırada onlara katılan Rus İmparatorluğu'ndan gelen aydınlar, bu tartışmalara kışkırtıcı derecede farklı bakış açıları kattılar.[79]

İmparatorluk 2 milyon Müslüman kazanırken, neredeyse tamamı gayrimüslim olan 300 bin göçmen kaybetti. Bu göçmenlerin büyük çoğunluğu Ermeni, Rum veya Hıristiyan Arap'tı. Bazı Ermeniler Rus İmparatorluğu'na gitse de varış yeri genellikle Amerika'ydı. 1880'lerin sonunda azar azar başlayan Amerika'ya Suriye-Lübnanlı göçü, 1900'den sonra yılda 5 bini, 1910'dan sonraysa yılda 20 bini aştı. Lübnanlıların göçü çoğu zaman geçiciydi, gidenler bir süre sonra temelli Lübnan'a dönüyorlardı. Genellikle Amerika'da seyyar satıcılıkla başlayıp, sonra Lübnan'a dönünce toplumsal statüsünü yükseltmeye çalışan bu göçmenlerden her biri, modernliğe ulaşacak kendi yolunu aramaktaydı.[80]

BİREYSEL ÖZNELLİK VE SINIF OLUŞUMU

Osmanlıların her biri kendilerine özgü bir modernlik yolu tutturdular. Daralan sınırlar içindeki dinamik gelişmeler, o dönemin tek çelişkisi değildi. Bir o kadar şaşırtıcı görünen bir çelişki de sansür ve baskının egemen olduğu bir yeni-geleneksel rejimde modernliğin ivme kazanmasıydı. Osmanlılar modernlikle ilişki kurdukça, eski ve yeni, bütün alanlarda çelişkiler yaratacak şekilde birbiriyle sürtüşmeye başladı. Osmanlılar sanki bütün dünya *alafranga* ve *alaturka* olmak üzere ikiye bölünmüş gibi konuşuyorlardı. Bu sözcükler İtalyanca "alla franca" (Frenk veya Avrupa tarzı) ve "alla turca" (Türk tarzı) sözlerinden geliyordu ve herkes bu iki kutup arasında muallâkta kalmış gibiydi.

Aşikar örnekler olarak modern icatlar —matbaa, fotoğraf, buhar makineleri, trenler ve buharlı gemiler— bu tür çelişkiler yaratıyordu. Bununla birlikte modernlik sadece makine üretmiyordu. Aynı zamanda maddi olmaktan çok sosyal veya kültürel nitelikte "teknolojiler" de doğuruyordu. Kendisi de başlı başına modern bir ürün olan döneme ait bir turist rehberi, Osmanlıların haremlerine kabul etmeye başladıkları erkek hekimler ve müzik öğretmenlerinin yarattığı "adı konulmamış bir sosyal devrim"den bahsederken taşı gediğine koymaktaydı.[81]

Bu "sosyal devrim"in yarattığı çelişkiler Hamid devrinde bile artarak devam etti. Padişah İslam'ın kadın-erkek ilişkilerine dair hükümlerini ne kadar uygularsa uygulasın, az sonra bahsedeceğimiz bir romanın başlangıç sahnesinde de göreceğimiz gibi, tramvay ve feribot gibi yeni ulaşım araçları bunları sürdürmeyi epey zorlaştırıyordu. Selanik'te kadınlar modern kafelerin müdavimi oldular. Paris mağazaları Osmanlı şehirlerinde şubeler açtı.[82] İlk fotoğrafçılar eş-dost ve aile fotoğrafları çekilme isteklerini de uyandırdı. Fotoğraflar insanların tasvir edilmesiyle ilgili İslami hükümlere meydan okumakla kalmadı; insanların yanla-

rında bulunmayan veya kaybettikleri sevdiklerinin resimleri için de güçlü istekler uyandırdı ve kadın-erkek ayrımını daha da aşındırdı. Bu döneme ait birçok örtüsüz Müslüman Osmanlı kadını fotoğrafı vardır. Bu şu anlama gelir ki, kadınlar bu dönemde fotoğrafçının önüne örtüsüz olarak çıkmakta gönülsüz olmadıkları gibi, aile dışındaki erkeklerin, çektirdikleri resmi görmeleri durumunda saygınlıklarını yitirmekten de çekinmemekteydiler.

Yazılı basın organlarının çoğalması da benzer bir şekilde Osmanlılara sadece yeni iletişim araçları sağlamakla kalmıyor, onlara dünya hakkında yeni bir bilinç ve bir topluluk duygusuna sahip olmalarını sağlayacak yeni araçlar veriyordu. Sansür siyasal tartışmaları boğsa da alternatif tartışma alanları olarak sosyal ve kültürel meselelere yönelen ilginin siyasal sonuçları olabiliyordu. Yeni yazılı basın alternatif rollerin mümkün olduğu ve kadın ve erkeğin İslami hükümlerin izin vermediği şekillerde biraraya gelebildiği bir dünya tablosu çizdiler. Dergiler, okur mektupları yayınlayarak, kadın-erkek olarak bölünmüş ve çeşitli mekânlara dağılmış olan bir halk arasındaki yeni topluluk duygusunu daha da pekiştirdi.

Kadınlar arasında okuryazar oranı arttığından, herkes için geçerli olan kadınlar için bilhassa geçerliydi. Kadın okuyuculara özel dergiler daha 1868'de yayınlanmaya başladı ve cinsiyet ilişkilerindeki bir diğer değişim "teknolojisi" haline geldi. Müslüman kadınların yayınlanmak üzere bir şeyler yazmaya başlamaları ve itibarlarını kaybetmeksizin yazdıklarının altına imza atmaları biraz zaman aldı. Tamamen kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergi olan *Şükûfezar* (1883) ve romancı Fatma Aliye'nin kendi imzasıyla yayınladığı eserleri (1890'ların başı), kadınların yazar olarak sahneye çıkmalarının İstanbul'da ne zaman itibarlı bir şey haline geldiğini göstermektedir. Arap dünyasında bu, daha geç (örneğin Mısır'da ancak 1904-1908'de) ortaya çıkan bir olgudur.[83]

Modern "teknolojiler" olarak yazılı basın hakkında söylenebileceklerin çoğu, yeni basına okur yetiştiren okullar için de söylenebilir. Bu okulların sosyo-kültürel değişimin vasıtaları olarak sahip oldukları potansiyel, en bariz bir şekilde, öğrencileri memleketlerinden alıp öğrenci ve öğretmenleriyle farklı bir dünyaya yerleştiren yatılı okullarda göründü. Sosyologların deyişiyle, burada söz konusu olan "cemaat" ile "cemiyet" arasındaki farktı.[84] Eskiden tipik çevre, bütün yaş gruplarından ve statülerden sakinler arasında yoğun karşılıklı yükümlülüklerin geçerli olduğu, hayatın sakin temposunun sınırlarının namaz vakitleri ve bayramlarla çizildiği, muhafazakâr baskıların ve cemaat dayanışmasının hâkim olduğu ve geleneğe ve dindarlığa dayanan bir ahlâk anlayışına sahip olan mahalleydi. Orada bir çocuk, yoldan geçen büyüklerine saygı göstermek şartıyla istediği gibi sokaklarda oynayabilirdi. Mektebin dünyası ise bilhassa yatılı askerî okullarda talim, teftiş, talimat ve emir-komuta zinciri gibi unsurlarıyla bundan oldukça farklıydı. Burada askerî okul öğrencisi oyunu arkada bırakıyor ve askerî yürüyüş düzenine giriyordu. Ülkenin farklı yerlerinden gelen öğrenciler, mahalledeki cemaat bağlarından yoksun kalıyorlar, buna karşılık yeni bir dayanışmadan istifade etmeye başlıyorlardı. Burada askerî konularda uzmanlık kazanan, bilimsel fikirler ve kendileri hakkında yeni bir bilinç edinen öğrenciler, geri olarak gördükleri mahallelerini

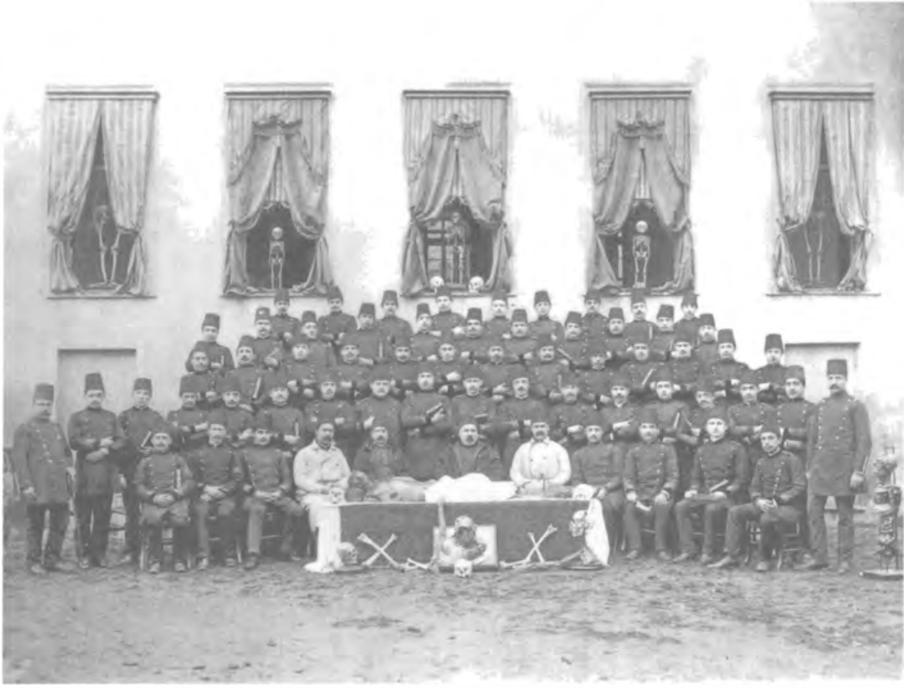
İstanbul'da bir mahalle. Çocuklar dar bir sokakta oynuyor. Sokağın iki yanından evler uzanıyor ve arka planda bir mescid var. (Fotoğrafın 1870'ten 1895'e kadar İstanbul'da bulunan ve birçok sokak manzarası çeken İsveçli fotoğrafçı Guillaume Berggren'e ait olduğu söylenmektedir. Araştırma Kütüphanesi, Getty Araştırma Enstitüsü, Los Angeles, 96.R.14.)

küçümsemeye ve sadece kendilerinin gerçekleştirebilecekleri gelecek hayallerine kapılmaya başlıyorlardı.

Elit oluşumu sosyal değişimi bütünüyle ifade etmekten uzaktı, bununla birlikte Osmanlı toplumunun tamamında faal olan güçleri özetliyordu. Önceki dönemler için ifade edilen etnik-dinî farklılıkların siyasallaşması hâlâ devam ediyordu. İmparatorluğun genelinde büyük gayrimüslim cemaatler varlıklarını sürdürüyordu ve bunların ekonomik teşebbüslerinin ve kültürel kurumlarının gelişme göstermesi Osmanlı Müslümanlarının geri kalmışlık duygularını şiddetlendiriyordu.[85] Müslümanlar da geniş kapsamlı sosyal değişimler geçirmekteydi. Osmanlı toplumu, madencilik ve sanayi geliştikçe, 1908 itibariyle 70 bini kadın 250 bin kişiye ulaşan bir sanayi proleteryasına sahip hale geldi. Hele bir Müslüman orta sınıfın ortaya çıkışı çok ciddi sonuçlar doğurdu.

MÜSLÜMAN ORTA SINIF ÖĞELERİ

Müslüman orta sınıf, biri esas olarak fikrî, diğeri mali sermayelerle donanmış iki kanadıyla bu dönemde ciddi bir gelişme kaydetti. Eğitim seviyelerinin yüksek

Osmanlı Askerî Tıbbiyesi. Askerî tıbbiyede materyalist bilimin bu şekilde sergilenmesi mahalle cemaatçiliğiyle okul hayatının sınırlamaları arasındaki farkın burada diğer okullara göre niye daha fazla hissediliyor gibi göründüğünü göstermektedir. (Abdullah Frères, Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraflar Bölümü, II. Abdülhamid Koleksiyonu, LD-USZ62-77267.)

oluşu, yazılı basın üzerindeki hâkimiyetleri ve yürüttükleri cesur politika laik aydınları daha fazla göz önüne çıkardı. Gayrimüslimlerin belli piyasalarda ve iş kollarında ön plana çıkmış olmaları mülk sahibi Müslümanların görünürlüklerini daha da azalttı.[86] Mülk sahibi Müslümanları bulmak için zirai teşebbüslere ve makineleşmiş fabrikalar dışındaki imalat işlerine bakmamız gerekir. Abdülhamid'in İslamcı politikaları doğrudan bu muhafazakâr dindaşlarına hitap ediyordu; buna karşın 1905-1907'de onlar da vergi meseleleri yüzünden isyan ettiler.

Muhafazakâr Müslümanlar, o zamanlar henüz görüşlerini yazılı olarak muhtemelen diğerleri kadar ifade edemiyor olsalar da, başka ifade kanalları vardı. Çarşı pazarın dışında İslami hareketler de bu ifade kanallarından birini oluşturuyordu. Mesele mülk sahibi Müslümanların çıkarlarının yazılı basında kendisine yer bulmaması değildi. Aksine onlara hitap eden birçok konu, örneğin serbest teşebbüsle ilgili görüşler, aşağıda ele alacağımız bir romanda da görüleceği gibi, yazılı basında ve edebiyatta kendine yer buluyordu.[87] Yine de yazılı basın, modernleşmeyi savunan aydınlar için olduğu kadar toplumun bu kesiminin görüşlerini ifade ettiği ana mecra değildi.

Buna karşılık Halidiye-Nakşibendiye başta olmak üzere çeşitli dinî hareketler muhafazakâr Müslümanların kendilerini ifade ettikleri başlıca vasıtalar olarak öne çıktı. Irak Kürdistanı'ndaki kökleri ve ulaştığı geniş coğrafi alan, Halidiye'yi Abdülhamid'in Müslüman dayanışmasını destekleyen çabaları için önemli bir kaynak haline getirdi. Kafkasya ve Orta Asya'daki müritleri, tarikatı güçlendiren olgular arasında muhacir göçlerinin de olduğunu gösteriyordu. Müslümanların refaha ulaşması için siyasal eylemi ve şeriata riayet edilmesini öne çıkartması tarikatın cazibesini artırıyordu. Osmanlı uleması, Nakşibendîleri, hem şeriatı uygulamayan sufi tarikatlarına hem de Yemen'in Zeydileri ve Arabistan'ın Vehhabileri gibi Osmanlı'nın dinî meşruiyetini kabul etmeyen aşırı İslami hareketlere karşı bir müttefik olarak görüyorlardı. Önemli bir birleştirici rol oynaması, Nakşibendîlerin payitahtta ve taşrada gücünü sağlamlaştırdı. İstanbul'da diğer bütün tarikatlardan daha çok tekkeye sahip oldular. Halidiye'nin Gümüşhaneli kolu dergâhı Bâb-ı Âli'deki Sadaret binasının karşısındaydı. Şayet mecazen Düyun-u Umumiye binası Bâb-ı Âli'ye tepeden dik dik bakıyorsa, Nakşibendîler de onunla aynı tepede ama daha yakında ve yalnız biraz daha yüksekte olan kendi yerlerinden burayı dostça seyrediyordu.[88]

Sonuç olarak, birbiriyle etkileşime girerek Osmanlı ve modern Türk tarihini şekillendiren iki değişim akımı, Abdülhamid devrinde, o zamana kadar olduğundan daha bariz bir şekilde birbirinden ayrıştı. Hamid devrinin toplumsal manzarası içinde iki akımın destekçilerinin kendi ilişki ağlarını kurdukları ve kendilerini ifade ettikleri ortamlar da net bir şekilde meydana çıktı: Laik aydınlar yazı dünyasının kurum ve faaliyetleri içinde örgütlendiler, muhafazakâr Müslümanlar ise Halidiye başta olmak üzere dinî hareketler içinde. Kâh birbiriyle rekabet eden kâh yakınlaşan bu iki değişim hareketi, Osmanlı ve Türk tarihinin gelecekteki istikametini belirleyecekti.

EVLİLİK VE AİLE

Sosyal değişim hızlandıkça evlilik, bireyselin ve toplumsalın modernlik arayışında buluştuğu en hassas nokta haline geldi. Osmanlıların modern edebî türlerde kaleme aldıkları eserler, başından itibaren eş seçimine odaklandı. Zaten her toplumda doğmakta olan orta sınıf bilincinin gündeme getirdiği ilk sorun görünüşte hep bu olmuştur. 1880'lere gelindiğinde, bu yeni hayal edilmeye başlayan gerçeklikler, hiç değilse İstanbul'daki varlıklı aileler açısından somut yaşamdaki değişmelere denk düştü. Osmanlıların ilan edilmemiş sosyal devrimlerinin en şaşırtıcı adımlarından biri, hayatın o zamana dek modern bilim tarafından pek az etkilenmiş bir yönünde ortaya çıktı: cinsel hayat ve doğurganlık.

İstanbul'un Müslüman orta sınıfı açısından 1885 nüfus sayımı, daha o zaman bile ailelerin küçük ve doğurganlık oranının düşük olduğunu göstermektedir.[89] Şehrin nüfusu 1885'te 874 bin, 1900'de 1 milyon civarındaydı. 1907 itibariyle İstanbul'un Müslüman ailelerinin yüzde 46'sı en fazla üç kişiden oluşmaktaydı. Yalnız yaşayanlar hariç olmak üzere, o zamanlar ailelerdeki ortalama kişi sayısı

4,7 idi. Genelde bunlar yalnız çekirdek ailelerden oluşmakla birlikte, akrabaların da çoğu zaman yakın oturması ve sık sık birbirlerine gidip gelmeleri, çekirdek ve geniş aile arasındaki ayrımı bulanıklaştırmaktaydı. 1907 yılında İstanbul'daki geniş ailelerin oranı sadece yüzde 16'ydı ve genellikle çekirdek aile dışında sadece kocanın dul kalmış annesini içinde barındırıyorlardı. Evlerin sadece küçük bir kısmında birden fazla çift veya çalıştığı yerde oturan hizmetliler bulunuyordu. Çok eşlilik de oldukça nadir rastlanan bir şeydi. Gerek 1885'te gerekse 1907'de İstanbul'da çok eşli erkeklerin oranı yüzde 3'ün altındaydı. Osmanlılar —özellikle kızlarını "kaybetmek" istemeyen yüksek mevki sahibi aileler— damatların kız evine taşınarak aileye katıldığı birden fazla kuşağı içinde barındıran büyük aileleri yüceltiyorlardı. Edebiyat eserleri bu tip ailelerle ilgili tasvirlerle dolu olmasına karşın, 1907'de bu tarife uyan ev sayısı, yine de yüzde 4'ün altındaydı.

Birçok etken küçük aileleri açıklamaya yardım edebilir. Örneğin Osmanlı şehirlerinde her zaman çok sayıda bekar yaşıyordu. Bunların başka yerlerde eş ve çocuklarının olması pekala mümkündü, ancak evlerinin bulunduğu bu yerleri iş aramak için terk etmişlerdi. Şehirlerde bekârlar, aynı zamanda eşya deposu ve barınak görevini de gören hanlarda oturuyorlardı. Benzer şekilde imparatorluğu dolduran muhacirler de nadiren beraberlerinde dağılmamış geniş aileler getirebiliyorlardı. Ortalama ömrün az oluşu sebebiyle, birden çok nesli içinde barındıran evlerdeki geniş aile yaşamı bile genellikle geçici oluyordu. Bütün bunlara karşın, doğurganlık ve evlenmede yaşanan değişimleri hesaba katmaksızın İstanbul'da ailelerin neden genellikle küçük olduğu açıklanamaz.

Doğurganlık oranındaki düşüş ve evlenme şekillerindeki değişim, İstanbul'daki aile yapılarının kırsal Anadolu kalıplarından ayrışmasına ve daha Batı'daki Akdeniz şehir merkezlerine benzemesine yol açtı. Osmanlı edebiyatı hâlâ erken yaşta evlenmenin kötülükleri üzerinde duruyordu. Muhtemelen erken yaşta evliliğin yaygın olmamasının sebeplerinden biri de buydu. 1900 civarında İstanbul Müslümanları için ortalama evlenme yaşı erkekler için otuz, kadınlar için yirmiydi. Burjuva bilinci geliştikçe, evlilikle ilgili beklentiler de başka şekillerde değişiyordu. Evlilik artık aileler arasında bir muameleden çok bir aşk ve memnuniyet arayışı, hatta bir kişisel özgürlük (hürriyet-i şahsiye) meselesi olarak görülmeye başladı. Evlilik hâlâ bir tercih meselesi olmaktan uzaksa da çiftlerin istekleri önemli olmaya başlamıştı.

Sadece evlenme yaşı edebî kaynakların ima ettiğinden daha yüksek olmakla kalmıyordu, aynı zamanda doğum oranları da 1880'lerde bile düşüktü ve bundan sonra daha da düştü. İstanbul'un Müslüman kadınlarının evlenme yaşı nispeten yüksekti ve zaman içinde daha da yükseliyordu (1885'te 19,1; 1907'de 20,5), erkeklerin ortalama evlenme yaşıysa yüksekti ve 30 civarında sabit kalmaktaydı. Erkeklerin daha geç evlenmesi büyük ölçüde ekonomik sebeplerden kaynaklanıyordu. Belli bir meslekte yerleşmiş hale gelme ihtiyacı ve evlilik öncesinde geline yapılacak ödeme (mehr-i muaccel) başta olmak üzere evliliğin maliyetleri bu ekonomik sebeplerin başında geliyordu.

Geç evlenmek bir tür doğum kontrolü şekliydi; bununla birlikte İstanbul Müslümanları doğrudan önlemler de alıyorlardı.[90] İstanbul'daki doğum oranları, 1900 yılına gelindiğinde, ülkenin diğer kısımlarının yüzyıl sonra bile ulaşamayacağı bir seviyeye ulaşmıştı. İstanbul kadınlarının son çocuklarını doğurdukları yaş 1851-1855 arasında doğan kadınlar için 33,3 iken, 1911-1915 arasında doğan kadınlar için 28'e düştü. Geç evlenen ve çocuk doğurmayı erken bırakan Müslüman İstanbullular her iki ucundan da doğurganlık yıllarını azaltmış oluyorlardı.

Temel doğum kontrol yöntemi *azil* (Arapça *'azl*, geri çekme) idi. Hadislerde söz edilen ve ilk Müslümanlar tarafından uygulanmış olan bu yöntem Müslümanlara caizdi ve doğum kontrolünün Yahudi ve Hıristiyanlar arasında yol açtığı türden itirazlara sebep olmuyordu. Ulema da gebeliğin ilk 120 günü içinde ceninin düşürülmesi veya alınmasına cevaz veriyordu. Ne var ki basın kürtaja karşı çıktı ve Osmanlı hükümeti de onu yasaklamaya çalıştı. Hangi yöntemlerin kullanıldığı hakkında pek bir şey bilinmemesine karşın, kanıtlar kürtajın bu dönemde yaygın olduğunu göstermektedir. İstanbul Müslümanları aynı zamanda birçok doğum kontrolü yönteminden haberdar olan geniş bir bilgi birikimi ve halk geleneğinin mirasçısıydılar. Bu yöntemlerden bazıları büyüye dayanmakla birlikte, bariyer yöntemlerinden veya etkili sperm öldürücüler haline gelen limon suyu, tanin veya sabun gibi maddelerin dölyolunun içine konulmasından da faydalanılıyordu. Antiseptik sular da biliniyor ve kullanılıyordu. Ayrıca gebeliği önlemede güvenilir bir yöntem olmamakla birlikte, emzirme de yaygın bir uygulamaydı. Doğum kontrol teknikleri, basında değilse bile kadınlar arasında özgürce, ama dikkatli bir şekilde tartışılıyordu.

Azli meşrulaştıran hadis, doğum kontrolünün yeni olmadığını göstermektedir ve doğum oranının, daha 1885'e gelmeden, bu kadar düşük olmasının sebebine de büyük ihtimalle işaret eder. Daha sonra doğum oranlarında yaşanan düşüş, yazılı basında ifade edilen yeni beklentilerin yükselişiyle birlikte aile anlayışındaki değişmelerin bir parçası olmalıdır. Çok geçmeden, evlenme şekillerinin sorgulanması bütün aile ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesine yol açtı, buna karşın değişim hiçbir zaman topyekûn değildi. Alaturka ve alafranga, Batılılaşmış ailelerde bile bir aradaydı.[91] Edebiyat eserleri bu yeniden değerlendirmenin gerçekleştiği temel alanlar haline geldi. Yeni aile anlayışı önce yazarların hayal gücünde başladı ve dönüştürücü gücünü buradan icra etti.

Mesela, bütün bunlar olup biterken, varlıklı Müslüman aileleri yere oturup tepsideki ortak kaplardan yemek yemeyi bırakıp herkesin ayrı sandalyelerde kendi tabağından yedikleri yemek masalarına oturmaya başladılar. Yemeği sessizce yiyip yemekten sonra sohbet etme kuralı (*evvel taam, bade kelâm*) terk edildi ve sofrada nazik bir şekilde sohbet etmek görgü sahibi olmanın bir işareti haline geldi. O dönemde yaşayan biri, bunu, yatılı okullarda başlayan ve oradan her yere yayılan bir değişim olarak tarif etmekteydi. Bu dönemde ailenin ismi bile terk edildi ve Osmanlıca-Arapça karışımı bu güzelim söz (*aile*) yerine İtalyanca *famiglia* sözcüğünden gelen *familya* kullanılmaya başlandı. Bu, daha sonra yeniden eski haline

döndürülen alafranga değişikliklerden biriydi. 1945'e gelindiğinde *aile* yine galip gelmişti.

Kadınlarla ilgili tartışmaların çoğu, kadınların aile içindeki rollerini yerine getirmek üzere yeni ve daha iyi tarzda eğitilmelerine odaklanmışsa da, sahip olduğu *iffet* ve *ismet*e kazandığı yüksek başarıların şerefini ekleyebilen, cinselliğinden arınmış, "ciddi" kadın imajını özenle hazırlama işi de başlamıştı.[92] Bireysel rollerdeki değişim, aile ilişkilerinde de değişime yol açtı. Özellikle kadın dergileri, geleneksel ataerkil anlayışın yerine, sevgiye dayanan bir evliliği ve eşitlikçi aile ilişkilerini savunan yeni fikirler üzerinde durdu. Birbiri ardına yayın hayatına başlayan kadın dergileri arasında en uzun soluklusu 1895-1905 yılları arasında yayınlanan *Hanımlara Mahsus Gazete* idi. Aileler, kendilerini birbirini seven çok yakın gruplar olarak görmek istemeye başladıkça, dergilerde sosyal değişimi yansıtan fotoğraflar yayınlanmaya başladı. Öte yandan, otoriter babalar bir gecede ortadan kalkmadıysa da bir medeniyet kayması başlamıştı.

İstanbul Müslümanlarının cinsel hayat ve doğurganlığının İstanbul'daki gayrimüslimlerle veya diğer şehirlerdeki Osmanlılarla karşılaştırıldığında nasıl olduğunu bilmek için hâlâ karşılaştırmalı araştırmalara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte mevcut bilgiler, Selanik'teki Müslümanların çoğunun en fazla bir-iki çocukları olduğunu göstermektedir.[93] Bulgaristan'a ilişkin demografik veriler ise, aksine, yüzyıl boyunca burada yüksek doğum oranlarının geçerli olduğunu göstermektedir. Selanik ile Bulgaristan arasındaki bu farklılık İstanbul ve Anadolu arasındakine benzer bir şehir-köy ayrımına işaret eder. Gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturacak olan topraklarda değişimin öncüsü bariz bir şekilde İstanbul'du. Yeni doğan Müslüman orta sınıfın iki kanadından muhafazakâr, mülk sahibi kanadın modernist aydınlara nazaran daha yavaş değişeceğini düşünmek akla daha yatkın görünse de, İstanbul'daki göstergelere bakılırsa şehrin Müslüman tüccarları arasındaki doğum oranının bürokratik elitten sadece biraz yüksek olduğu görülmektedir. Aile ilişkileri payitahtın dışında yaşayan muhafazakâr Müslümanlar için daha yavaş değişmiş olsa da sosyal yaşamla ilgili kanıtlar bütün Osmanlıların kendilerini modernleşme sürecine kaptırdıklarını ve değişen bir geleceğe doğru çeşitli yollar tutturduklarını göstermektedir. Bunun edebiyat alanındaki kanıtları arasında iki muhafazakâr yazarın eserleri çıkardığımız bu sonucu desteklemektedir.

MUHAFAZAKÂR KÜLTÜREL MODERNLİK: AHMED MİDHAT VE FATMA ALİYE

1890 ve 1891 tarihlerinde, Ahmed Midhat (1840–1912) ve Fatma Aliye (1862–1936) hemen hemen aynı başlıklarla birer roman yayınladılar: *Müşahedat* (Tanıklıklar) ve *Muhazarat* (Tartışmalar).[94] Ahmed Midhat devrin en üretken yazarıydı. Fatma Aliye ise yazdıklarını daha yeni yayınlamaya başlıyordu ve *Muhazarat* onun ilk romanıydı (iki romancı, renkli resimlerimizden birinde görünür). Ahmed Midhat'ın himayesinde olan Fatma Aliye, aynı zamanda büyük

âlim ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822–1895) da kızıydı. Her iki romancının da tıpkı Cevdet Paşa gibi Yıldız Sarayı'yla yakın ilişkileri vardı. Ahmed Midhat'ın romanı eleştirmenlerin övgülerine konu oldu. Fatma Aliye'ninkiyse büyük ölçüde unutulmuş durumdadır. Bazı edebiyat uzmanları iki roman arasında hiçbir bağlantı olmadığını savunmaktadır. Buna karşın, daha önce sözü edilen kanıtlar bunun tersini ima etmektedir. Kitapların her ikisi de baştan sona okunduğunda, muhafazakâr modernlik anlayışlarının iç yüzü hakkında yeni şeyler öğrenmemizi sağlayan bir karşılıklı ilişki ve rekabet açığa çıkmaktadır. Ayrıca son zamanlarda yapılan demografik araştırmaların sonuçları da iki kitap arasındaki bağlantının niteliği hakkında ipuçları sunmaktadır.

Daha önce yazılan edebî eserler göstermiştir ki, modern edebî türlerin gelişmesi, hikâyede bir aşk ilişkisi bulunması yönünde bir beklenti yaratıyordu. Ne var ki en Avrupalılaşmış Müslümanlar bile İslam dininin kadın-erkek ayrımıyla ilgili hükümlerine göre yaşamayı sürdürüyorlardı ve romantik ilişkiler tahayyül etmek için bir şekilde bu hükümleri askıya almak şarttı. Osmanlı okuyucuları açısından bu tip romanlar ne sadece eğlence ne de mevcut gerçekliğin yansımalarıydı. Tam tersine, gerçekliğin dönüştürülmesini ima eden eserlerdi bunlar. En hayret verici nokta, görünüşte İslami değerleri ve ataerkil kuralları savunan muhafazakâr yazarların da toplum mühendisliğine katılmalarıydı. Bunların yazdıkları eserler modernliğin sadece siyasetle sınırlı olmadığını ve modernliğe olan İslami yaklaşımların sadece dinî hareketlerden kaynaklanmadığını göstermektedir.

AHMED MİDHAT'IN *MÜŞAHEDAT*'I

Bu iki kitabın "müşahit" olduğu "muhazarat" ile ilgili olarak Ahmed Midhat, yazdığı romanın natüralizm hakkındaki görüşünü yansıttığını belirtmektedir. Ahmed Midhat'a göre natüralist Fransız yazarı Émile Zola (1840–1902) gözlemlediği şeylerde sadece kötülükleri gördüğü için gerçek hayatı olduğu gibi yansıtamamaktadır. Sadece sefaleti yansıtan bir romanın natüralist olamayacağına inanan Ahmed Midhat, bu tip gerçeklerden bahsetmekle birlikte bunları ütopik bir Osmanlı modernliği hayaline dönüştürmüştür. Ahmed Midhat ayrıca *Müşahedat*'ta yeni bir edebî teknik de dener. Romanını her şeyi bilen bir yazar olarak kaleme almakla kalmaz, aynı zamanda kendini de karakterlerin arasına dahil eder ve romanın yazılmasını ve yazım sürecinin tartışılmasını da hikâyenin bir parçası haline getirir. "Nasıl müteşevvik olmayayım ki... bir hayli zamandan beri düşünüp durduğum halde roman... fiilen ve maddeten ayağıma kadar kendi kendisine geldi" dedikten sonra ekler: "Daha garibi şu ki güya ben de romanın eşhas-ı vakasından birisi imişim gibi romana karıştırılmaktayım. Böyle muharririn de... romana karışması Avrupaca da emsali görülmüş şeylerden değildir" (s. 78-79). İfade ne kadar abartılı olursa olsun, edebiyat uzmanları romanı deneysel tekniği sebebiyle takdir edeceklerdir. Çağdaşlarıysa daha çok karakterlerle ve onların hikâyeleriyle özdeşleşmiştir.

Ahmed Midhat eserlerinde erkekle kızın buluşması problemini genellikle gayrimüslim kadınlarla Müslüman erkekleri bir araya getirerek çözmüştür.

Müşahedat'ta da durum farklı değildir. Romanın iki ana kadın karakteri Ermeni isimlerine (ve etnik olarak karışık aile tarihlerine) sahiptir. Kadın kahraman ağırbaşlı Siranuş'tur; onun arkadaşıysa şen şakrak bir karaktere sahip olan Agavni'dir. Romanın kahramanı Re'fet'ten, zengin ve yaşlı bir Mısırlı tüccar olan Seyyid Mehmed Numan'a ve bizzat Ahmed Midhat'ın kendisine kadar bütün ana erkek karakterler Müslüman'dır. Ana hikâye ve alt hikâyeler Ahmed Midhat ile Ermeni kadınlar arasında vapurda gerçekleşen tesadüfî bir buluşmadan doğar ve gelişir.

Müşahedat bir işadamı romanıdır. Romanın kahramanı Re'fet, mirasını har vurup harman savuran eski mirasyedi tipinin bir çeşitlemesidir. Ahmed Midhat ilk tanıştıklarında kendisini "yazıcı" olarak tanıtınca, Re'fet'in aklına onun bir entelektüel olduğu gelmez ve Ahmed Midhat'ın hayatı içki yüzünden perişan olan kişilerin sonunda düştükleri en son nokta olarak bilinen arzuhalcilikle meşgul olduğunu zanneder (s. 59). Mirasyedilik safhasını çoktan geride bırakmış olan Re'fet, romanda yaşlı ve saygın bir kişi olan Seyyid Mehmed Numan'ın yanında çalışan ve gelecek vaat eden bir işadamıdır. Romanda ticareti savunan en iyi satırlar Seyyid'e aittir. Ona göre ticaret milyonlar kazanmanın tek *helal* yoludur; ayrıca gecikmişliğin, geri kalmışlığın (*teehhüratımızın, tedenniyatımızın*, 134b, 135b) üstesinden gelmenin de en iyi yolu ticarettir. Seyyid, ticari başarıları sayesinde, romandaki bütün ana karakterlerin, hatta iki Ermeni kadının bile patronu ve koruyucusu olmuştur. Siranuş ve Agavni, genç Müslüman kadınların ancak imrenerek bakabilecekleri bir eğitim seviyesine ve ekonomik bağımsızlığa sahiptirler. Ne var ki her ikisi de öksüzdür ve kökleri Beyoğlu'nun karanlık dünyasının derinliklerine, yani "öteki" İstanbul'a, azınlıkların ve yabancıların Avrupalı, gâvur İstanbulu'na uzanır. Onların köklerinin peşine düşen Ahmed Midhat, böylece en aşağıları inceleme fırsatını elde eder. Bunu yaparken, Hıristiyan ailelerin yaşamıyla Müslümanlarınkini karşılaştırarak, bolca ahlâk dersi verir.

Roman hangi kadının Re'fet'i elde edeceği konusu üzerinde döner. Agavni, Re'fet'i daha hovardalık günlerinden tanımaktadır ve itirazsızca yapılan imalardan hâlâ birlikte yaşadıkları anlaşılmaktadır. Mısırlı yaşlı tüccarın da Feride adında bir kızı vardır. O kadar gözlerden uzaktır ki onu sadece başkalarının gözünden görürüz. Sıska ve çirkin görünümlüdür ve babasının onun hakkında pek bir beklentisi olmadığından iyi bir eğitim de almamıştır (220b). Re'fet'i sevdiğine karar veren Feride, babasının kız yetiştirme konusundaki geri kafalılığının yol açtığı hezimeti abartarak aracılara başvurur. Feride'nin yaptıkları Agavni'nin ölümüne sebep olur. Yaşlı tüccarın ataerkil toplumsal düzen modeli başarısız olduğundan, Ahmed Midhat yeni bir baba modeli olarak devreye girer. Siranuş'a yardım eder ve onun kendi meziyetlerini kullanarak özel Fransızca ve musiki dersi vermek suretiyle kendi hayatını kazanmasını sağlar. Yaşlı Seyyid'in bunakça düşüncelerinin (*hikmet-i ma'tuha*, 206a) aksine Ahmed Midhat, Siranuş'un "özgür, bağımsız, çalışkan bir öğretmen" (*hürr müstakil çalışkan bir muallime*, 211b) olmasını ister. Siranuş iffet ve ismetini kaybetmeden kamusal bir rol oynayabilen, cinselliğinden

arınmış, başarılı bir kadın haline gelince Re'fet onunla ilgilenmeye başlar. Bu, onun ölmüş arkadaşı Agavni'ye duyduğu aşk gibi olmasa da aşk için evlenilmez (*Kadınlar "sevip varma" derler*, 198a). Babasının Tunuslu bir deniz subayı olduğunu öğrenen Siranuş Müslüman olur. Ref'et'le evlenir ve onun ailesinin yanına, yani gâvur Beyoğlu'na değil, gerçek İstanbul'a taşınır.

Gayrimüslim bir kadının Müslüman bir erkekle evlenmesinde dinî bir sakınca olmamasına karşın Siranuş'un Müslüman olması, farklı dinlere mensup kişiler arasında kurulmuş rahat ilişkilerle dolu bir hikâyede garip durmaktadır. Bununla birlikte, kitabın hedeflenen kadın okur kitlesi açısından Siranuş'un Müslüman olması, onunla birçok kadın okur arasındaki temel farkı ortadan kaldırarak bir amaca hizmet etmiştir. Siranuş Müslüman olup Re'fet ile evlenince yeni erkekle yeni kadın birleşmiş olur. Bu İslam'dan çok modernliğin zaferidir. Peki acaba doğuştan Müslüman olan bir kadın bunu nasıl başaracaktır?

FATMA ALİYE'NİN *MUHAZARAT*'I

Fatma Aliye'nin bu soruya verdiği cevap, bugünün okurlarının bekleyebileceği türden olmayabilir. *Muhazarat*, sonraki romanlarından ikisinin aksine, meslek sahibi bir Müslüman Osmanlı kadınının portresini çizmez. Fatma Aliye'nin *Muhazarat*'ta daha büyük bir amacı vardır. Ahmed Midhat'ın romanında kendisine verdiği role benzer bir şekilde, yozlaşmanın yerine sağlam bir ahlâk geçirecek kadar güçlü bir kadın kahraman yaratmak ister. Romanın kahramanı Fazıla'dır ve isminin ifade ettiği gibi gerçekten de fazilet sahibi bir kadındır. Güçlükleri aşarak, din temelinde değil, farklı mekânlar temelinde bölünmüş olan İstanbul ve Beyrut'taki iki Müslüman aileyi birleştirerek sosyal bütünleşmeyi sağlar. Başarısının sırrı, bir Müslüman kadının hak ve salahiyetlerini bilmesidir. Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa'nın evde eğitim görmüş kızı olarak, bu bilgiye fazlasıyla sahiptir. Engin bilgisini sergilemesinin, okurlarının özgüvenlerini yükseltmiş ya da azaltmış olduğu herhalde başka bir sorundur.

Fatma Aliye'nin birbirine mahrem olmayan erkek ve kadınların birbirleriyle nasıl yakınlaştırılabileceğine ilişkin olarak romancıların üstesinden gelmekte zorlandıkları soruna getirdiği çözüm, onun Ahmed Midhat'ın hakkında pek az bildiğini itiraf ettiği bir şeyi, Osmanlı kadınlarının dünyasını ne kadar derinden bildiğini göstermektedir. Fazıla'nın akrabası olmayan erkeklerle ilk buluşmalarının, babasının hareminde ahlâken aşağılık bir durumda gerçekleşmesi, belki de Ahmed Midhat'ın ataerkil aile yaşamı anlayışıyla onunki arasındaki farkın göstergelerinden biridir. Fazıla seçkin bir ailenin kızıdır, ancak annesini kaybetmiş, babası ise başkasıyla evlenmiştir. Üvey annesi, "süt kardeşi" ve dolayısıyla mahremi olduğunu iddia ettiği âşığını hareme sokmayı başarır. Hâlbuki adam aslında Fazıla'nın üvey annesinin süt kardeşi değil, amcazadesidir. Dolayısıyla Fazıla, kendisini, normalde onu görmesi bile haram olan bir "yabancı" ile birlikte yaşarken bulur. Çok geçmeden âşıkları iş üzerindeyken, "iki engerek gibi... sarmaş

dolaş" yakalar (s. 161). Buna karşın, ev içindeki cinsiyet ve yaş hiyerarşisindeki aşağı konumundan dolayı, Fazıla babasını bu konuda uyaramaz. Üvey annesi ise karşılık olarak babasını Fazıla'nın aleyhine döndürecek dolaplar çevirir, komşusuyla aralarındaki nişanı bozar ve onu evden çıkarmak için kötü bir evliliği kabul etmeye zorlar. Fazıla zamanla kocasını sevmeyi öğrenir, ancak onunla hiçbir ortak ilgi alanları yoktur. Sonunda kocasının sadakatsizliği Fazıla'nın sevgisini nefrete dönüştürür. Babasının evine dönmek ister, ama reddedilir. Bunun üzerine intihar etmeye karar verir. Osmanlı Müslüman ataerkil yaşam tarzının kadınlar ve çocukları üzerindeki etkisi hakkında Zolavari natüralizmle melodram arasında gidip gelen roman, ataerkil anlayışı savunuyor görünse de dolaylı olarak onun altını oymaktadır. Fatma Aliye, Ahmed Midhat'ın gâvur Beyoğlu'daki ahlâki çöküntüsüne düzgün görünen bir Müslüman aile içindeki ahlâki çöküntüyle cevap verir.

Beyrutlu bir zengin tüccarın evinde bu kez yeni bir hikâye başlar. Adamın yine tüccar olan Şebib adında bir oğlu, Enise adında bir kızı ve Peyman adında bir cariyesi (dadı) vardır. Enise'nin aklı çok dağınıktır ve Peyman'ın bunun sebebini bulması gerekmektedir. Çok geçmeden İstanbul'daki hikâyeyle bağlantılar kurulmaya başlar. Enise'nin arabayla geçerken görüp âşık olduğu adam, bir zamanlar Fazıla'yla nişanlı olan Mukaddim'dir. Fazıla'nın intiharından sonra hasta düşen Mukaddim, sağlığını düzeltmek için o zamandan beri seyahat etmektedir. Onun ilgisini çeken Enise değil, Fazıla olarak bildiği dadısıdır. Fazıla-Peyman onunla buluşur ve intihar etmekten nasıl vazgeçtiğini, buna karşılık nasıl hasta düşüp beş parasız kaldığını anlatır. Kendisine baktırabilmek için cariye olarak satılmayı kabul etmiştir. Sadece cariye değildir, evlidir de. Fazıla-Peyman, dadısı olarak gelinle beraber kalacağını ve böylece her gün kendisini örtüsüz olarak görmesinin mümkün olacağını söyleyerek Mukaddem'i Enise ile evlenmeye ikna eder. Bir cariye olarak, hanımefendiyken olduğundan daha geniş bir özgürlüğe kavuşan (s. 327) Fazıla-Peyman bir dizi evlilik aracılığıyla aile ilişkilerini yeniden birleştirmeye başlar. Şebib de Fazıla'nın güzel meziyetlerini fark eder. Fazıla'ya olan ilgisinin gitgide artması işleri daha da karmaşıklaştırır, zira Fazıla ona evli olduğunu söyleyemeyeceğini düşünür. Daha sonra, İstanbul'dan gelen haberler hikâyeyi hızla sona doğru sürükler. Önce Fazıla beceriksiz kocasının bir kavgada öldürüldüğünü öğrenir. Ardından Mukaddim, Fazıla'nın öldüğünü zannetmekte olan babasının, karısının kendisine ihanet ettiğini öğrenince felç geçirdiğini duyar. Yeni haberler İstanbul'a doğru büyük bir hareketliliğe yol açar, büyük bir uzlaşma olur ve iki aileyi birleştiren bir dizi evlilik gerçekleşir. Bu evliliklerden biri örnek müteşebbis Şebib ile üstün niteliklerle donanmış Osmanlı kadını Fazıla arasındadır. Ahmed Midhat'ın yeni ataerkilliği kendi romanı içinde hangi rolü yerine getirdiyse, Fazıla'nın karakter kuvveti de bu romanda aynı rolü oynamıştır. Üç yıl ileriye atlayan romanda, Fazıla'nın erkek kardeşinin Beyrutlu ailenin bir kızıyla evliliğinden bahseden son sahnesi; Fazıla'yı, onun ve Şebib'in küçük oğluyla birlikte göstermekte, böylelikle onun anaerkil aile reisi imajını tamamlamaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, Fatma Aliye'nin diğer iki romanının kahramanları meslek sahibi olmuş kadınlardır.[95] Bu romanlardan hiçbiri *Muhazarat* kadar önemli olmadığı gibi, bunların hiçbir kadın kahramanı da Fazıla kadar kuvvetli bir karaktere sahip değildir. Sanki Fatma Aliye, kadınların meslek sahibi olmasıyla ilgilenmekten çok, Ahmed Midhat'a göre çok daha az faydalı bulduğu ataerkil düzene karşı anaerkil bir alternatif geliştirmek istiyor gibidir. Ahmed Midhat romanında kendisini yeni Müslüman ataerkil aile reisi olarak hayal eder, Fatma Aliye ise ataerkil düzenin altında yatan kötü yönleri açığa çıkartır ve Fazıla karakterinde üstün niteliklere sahip bir Müslüman kadın ve aile reisi tasavvur eder. İki yazar da aşkın evlilik için yeterli olmadığı konusunda hemfikirdir. Evli çiftin mutluluğu da tek başına yeterli değildir. Temel ihtiyaç toplumsal bütünleşmedir. Ahmed Midhat bunu İstanbul'daki farklı dine mensup insanlar arasındaki bağların güçlenmesi olarak hayal eder, Fatma Aliye ise Beyrut ve İstanbul'daki Müslüman aileler arasında mekânlar arası bağların kuvvetlenmesi şeklinde düşünür.

Her iki roman da karşılaştırılmayı hak eden başka özelliklere sahiptir. Her ikisi de, bir şekilde, mevcut kadın-erkek ilişkileri düzenini tartışmaya açan fevkalade sahnelerle başlar. Ahmed Midhat'ta bu, Boğaz vapurunda yaşanan tesadüfî bir karşılaşma üzerine kurulmuştur. Ahmed Midhat burada birkaç kadınla oturdukları bölmenin kadınlara mahsus olup olmadığı konusunda sohbete girişir. Ön planda, bir toplu taşıma aracında kadın-erkek ayrımıyla ilgili İslami hükümleri uygulama problemi onları meşgul ederken; arka planda, kadınların kendi aralarındaki sohbeti, romanın konusunu oluşturacak olan ilişkiler hakkında yazarın merakını celbeder. Fatma Aliye'nin romanı, düğün günü gelin evinde kadınlar arasında bir eğlence sahnesiyle açılır. Düğün evi sahnesinin zirvesinde güvey gelini almaya gelir ve kadınlar etrafa doluşup hiç çekinmeden gözlerini güveye dikip onun bir bakışını yakalamaya çalışırlar. Bazıları başlarını bile örtmez (s. 18). Bu sahne, romanın başlığında sözü edilen, kadınların giysi tercihlerinin ötesine geçen "hür ve müstakil" olma imkânları hakkındaki "muhazarat" için zemin hazırlamaktadır.[96]

İki roman arasındaki en çarpıcı fark Ahmed Midhat'ın çok daha deneyimli bir yazar olmasıdır. O aşağı yukarı otuz iki sayfalık (basılı kitaplarda bir "forma" otuz iki sayfadır) bölümler halinde yazmasını bilmekte, kitabın temposunu ayarlayabilmektedir. Romanının ikinci bölümü, gerek sayfa sayısı gerekse hikâyenin örtük kronolojisi açısından, neredeyse tam yarıdan başlar. Onu edebî teknik açısından deneylere girişmekte serbest kılan şey, muhtemelen, romanın temel özellikleri konusundaki bu ustalığıdır.

Fatma Aliye ise, tersine, feminist eleştirmenlerin öncü kadın yazarlarda buldukları kararsızlıkları sergiler. Romanının bazı bölümlerini diğerlerine göre aşırı derecede uzun tutar. Olayların temposu dayanılmaz bir şekilde yavaş başlar, sonra aşırı derecede hızlanır. Ahmed Midhat'a göre toplumdan daha kopuk olan Fatma Aliye, onun aksine, okuruyla aynı duygulara sahip olmaktan yoksun olarak yazar. Buna karşın romanlarındaki zengin betimleyici bölümler yeteneğini göstermekte,

psikolojik romanı anımsatan kısımlar deneysel çabalara dönük ilgisini kanıtlamaktadır. Cinsiyet sorunları karşısındaki hassasiyetin ve kanonik listelerde yer almayan metinlere yönelik ilginin artmasıyla birlikte, Türk edebiyatı uzmanları Fatma Aliye'nin eserini daha çok incelemeye değer bulacaklardır.

Bu eserlerin ihmal edilmesinin muhtemelen birkaç sebebi vardır. Ahmed Midhat'ın romanının yayınlanmasından birkaç yıl sonra, 1890'ların ortalarında Osmanlı-Ermeni şiddet olaylarının patlak vermesi, hiç şüphe yok ki birçok okurun kahramanı bir Ermeni kadın olan bir romana ilgisini öldürmüş olmalıdır. Bugünkü eleştirmenlerin, Osmanlı romanının kadın-erkek ilişkilerini yeniden şekillendirmede oynadığı rolü fark edememelerinin en büyük sebebi de, büyük ihtimalle, bu dönüşümün başarılmış olmasıdır. Hatta bu dönüşüm o kadar başarılıdır ki, günümüzde Türkler artık kadın-erkek ilişkilerinin daha önce nasıl olduğunu bile bilmemekte, belki de bilmek istememektedirler. Bu kadar muhafazakâr iki yazarın kadın-erkek ilişkilerine alternatif çözümler düşünmüş olmaları değişim için bir başka gerekçe daha sunmaktadır: Cinsiyet rollerinin değişmesi ve kadının sahip olduğu olanakların genişletilmesi arzusu, ileride kadınları özgürleştirdikleri için takdir edilecek olan radikal Batıcılarla sınırlı değildir. Osmanlı edebiyat eserleri tek başlarına toplumu dönüştürmemiş olsalar da, ataerkil aile ile patrimonyal saltanat arasındaki benzerlikler göz önünde bulundurulursa, bu eserlerde toplumsal ilişkilerle ilgili yapılan dikkatli gözlemler, daha sonra rahatlıkla sosyal alandan siyasal alana uzanacak olan değişim taleplerine yol açmıştır.

TARİH YAPAN SON PADİŞAH

II. Abdülhamid devrinde imparatorluk zigzaglar çizerek, meşrutiyetten (1876-1878) istibdada (1878-1908), sonra yeniden meşrutiyete (1908) döndü. Bütün iktidarı sarayda toplayabilmesi, ondaki karakter kuvvetinin, sahip olduğu geniş yetkilerin ve meşrutiyetin sağlam bir temele dayanmıyor oluşunun göstergesiydi. İçeride ayrılıkçı milliyetçilerle, dışarıda Avrupa sömürgeciliğiyle boğuşan çok kavimli bir imparatorlukta ülkesini modernleştiren bir otokratın tartışmalara yol açmaması imkânsızdı. Avrupalıların ve ülke içindeki muhaliflerin yerin dibine batırdıkları aynı hükümdar, uzak topraklardaki birçok Müslüman tarafından kendilerinin halifesi ve koruyucusu olarak görülüyordu ve bu hiç de sebepsiz değildi. Abdülhamid 1878'den sonra imparatorluğu büyük savaşlardan uzak tuttu. Tebaası onun devrinde yönetim, bayındırlık, eğitim ve askerlik alanında büyük gelişmeler yaşadı. Demiryolları ekonomik gelişmenin kazanımlarının simgesi haline geldi. Osmanlı toplumu, ülkeyi dolduran Müslüman muhacirler başta olmak üzere yaşanan göçlerle ve modernliğin bireysel bilinçler, aile ve evlilik ilişkileri ve sınıf oluşumu üzerindeki etkileriyle önemli bir dönüşüm geçirdi. Bu dönemde gelişme gösteren yazılı basın, yazarların bu yeni gerçeklikleri keşfedecekleri hayal âlemlerini de genişletti.

İstibdat rejimi, öznelleşme ve rasyonelleşme süreçleri arasındaki modern gerilimi, padişah için olduğu kadar yönetilenler için de devrin en önemli gerçekliği haline getirdi. Abdülhamid modern yönetim mekanizmasının bütün rasyonelleştirici araçlarından faydalanarak denetim altına aldığı alanı genişlettikçe, yönetilenler de fikirlerini toplumsal ve mahalli sorunlar gibi siyaset dışı görülen alanlara yönelttiler. Bunlar dışındaki seçenekler azınlıkların ayrılıkçı milliyetçiliğiyle, Jön Türkler'in rejim karşıtı muhalefetinden ibaretti. Padişahın elit yetiştiren okullarından yetişen Jön Türkler, 1908'den 1950'ye kadar imparatorluğu ve cumhuriyeti yönetecek olan sivil ve askerî elitler arasında bir koalisyon kurdular. Kazandıkları başarı, onların radikal, laik değişim anlayışının Türklerin gelecekteki tarihine damgasını vuracağı anlamına geliyordu. Bununla birlikte Hamid devri, Osmanlı Müslüman orta sınıfının muhafazakâr, mülk sahibi kanadının oluşumu açısından da bir o kadar önemliydi. Bunların din temelli dünya görüşü, uzun vadede, laikliğin görünürdeki bütün zaferlerini, alternatif modernlik anlayışları arasında devam eden bir diyalektik ilişkiye dönüştürecekti.

4

İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ VE MİLLİ MÜCADELE

1908'deki Jön Türk Devrimi'nden 1919-1922'deki Milli Mücadele'nin sonuna kadar, değişim kuvvetlerinin devamlı hızlanması Osmanlılara felaketler getirdi. Bu dönem, bu kitaptaki diğer bütün dönemlerden daha kısa olmasına karşın, Birinci Dünya Savaşı'na katılan diğer devletlerin deneyimleriyle karşılaştırıldığında, Osmanlıların yaşadığı kriz daha uzun sürdü. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelen saldırılar 1908 devriminin hemen ardından başladı, Birinci Dünya Savaşı'nda şiddetlendi ve hemen ardından yaşanan Milli Mücadele dönemi ile devam ederek 1908'den 1922'ye kadar olan dönemi tamamıyla Osmanlıların son büyük krizi haline getirdi.

Bu uzun kronoloji Osmanlı deneyimini 1914-1918 arasında Avrupa'da savaşan tarafların deneyimlerinden farklı kılar, bununla birlikte dünyanın başka birçok yerindeki tecrübelerle de örtüştürür. Jön Türk Devrimi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde dünya çapında yaşanan devrim dalgasına denk düşmekteydi. Rus-Japon savaşı (1904-1905), Rus Devrimi (1905), İran Devrimi (1906), Meksika Devrimi (1910) ve Çin Devrimi (1911) aynı dönemin ürünüydü. 1918'den sonra gerçekleşen Milli Mücadele ise Afro-Avrasya'nın birçok yerinde yaşanan sömürgecilik karşıtı başka bir mücadele dalgasına denk düşüyordu. Bunlar arasında Mısır devrimi (1919), Aden (1919), Irak (1918-1920) ve Suriye'deki (1919–1920,1925–1927) ayaklanmalar ve Filistin'deki anti-siyonist isyanlar (1920) da vardı. Biraz daha uzaktaki Rus İç Savaşı (1918-1920), Hindistan'daki Amritsar Katliamı (1919) ve Çin'deki 4 Mayıs Hareketi (1919) de listeye eklenebilir. Türkiye'deki milli mücadele bunlardan farklı olarak, hiçbir zaman sömürge haline gelmemiş olan bir imparatorluğun son kalıntıları üzerinde gerçekleşti ve 1923'te imparatorluğun en doğrudan halefi olan yeni bir devlet niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının sağlanmasıyla sona erdi.

Ne kadar kısa veya uzun görülürse görülsün, bu dönem, Osmanlı Devleti'nin çok kavimli üst yapısını tahrip eden güçler ile ona can veren reformcu dinamizm arasındaki karşıtlığı daha kesin bir şekilde ortaya koydu. Avrupalıların "Avrupa'nın hasta adamı" olarak ıskartaya çıkardıkları imparatorluk, sonunda pes etmek üze-

reydi. Ne var ki, imparatorluğun içinde, Jön Türkler öyle bir dinamizm yarattılar ki diğer dillerde herhangi bir alanda köklü yenilikleri gerçekleştirenleri ifade etmek için onların ismi kullanılmaya başlandı. Canlılık ile yıkımın aynı anda gerçekleşmesi rastlantı değildi. Dönemin en belirleyici anlarında bu ikisi trajik bir etkileşim içine girdiler. Bu anlarda milliyetçilik hem yapıcı hem de yıkıcı yüzünü gösterdi.

Osmanlı tarihinde değerlendirmesi bu kadar güç bir dönem az bulunur. Bu bölümde dönemi değerlendirmeye çalışırken, reformcu politikayla askeri kriz arasındaki karşıtlığı, "milli bir ekonomi" inşa etmeyle ilişkili ekonomik dönüşümleri ve demografik yıkımla yeni toplumsal güçler arasındaki çelişkiyi ele alacağız. Ayrıca bu değişimlerin Ziya Gökalp'ın sosyal düşüncesinde ve Halide Edip Adıvar'ın *Sinekli Bakkal* ve *Ateşten Gömlek* adlı romanlarındaki yansımalarını da inceleyeceğiz.

Bu kriz yılları, geç Osmanlı ve modern Türk tarihinin gidişatını belirleyen temel değişim akımları arasındaki farklılaşmayı ve diyalektik etkileşimi de artırdı. Devlet hizmetindeki aydınlar arasında, askerler, 1826'dan beri görülmemiş bir şekilde siyasete hâkim oldular.[1] Çoğu zaman onların yarattığı devinim ister istemez, onların görüşlerini muhtemelen bütünüyle benimsememiş olanları da ardından sürükleyip götürdü. Bununla birlikte, 1908'den sonra kısa bir süre için, entelektüel ve siyasal yaşam, daha önce hiç olmadığı ve 1960'lara kadar da bir daha olamayacağı kadar çoğulcu bir niteliğe büründü. Kültürel ve dinsel muhafazakârlar da bu özgürlüklerden faydalandılar. Bunun yanı sıra, Müslüman mülk sahipleri Jön Türk rejiminin ekonomi politikalarından da faydalandılar. Ortak kimliklerin yeniden tanımlanması açısından bu yıllar hayati öneme sahip olmakla kalmadı, imparatorluk üzerinde yaşayan bütün halklar için feci sonuçlar doğurdu. Daha önce bir arada kullanılan alternatif kimlikler (Müslüman, Osmanlı, Türk ve bunların diğer halklar için muadilleri) yeniden tasnif edilmek zorunda kaldı. Yeni doğan Türkiye Cumhuriyeti'nde, laik Türk milliyetçilerinin zaferi daha bir kuşak için sarsılmaz görülecek, ama bundan sonra artan meydan okumalarla karşılaşacaktı.

DEVRİMDEN DÜNYA SAVAŞINA VE MİLLİ MÜCADELEYE: SİYASET VE SAVAŞ

Bilim adamları Osmanlı devletinin bu dönemde gerçekten bir devrim yaşayıp yaşamadığı konusunda görüş ayrılığı içindedirler. Bu terim en çok 1908 Jön Türk Devrimi için kullanılmaktadır. Kimi yazarlar, özellikle İngilizcede, Milli Mücadele'den bir "devrim" (*revolution*) veya "bağımsızlık savaşı" (*independence war*) olarak bahsetmektedirler. İkincisi daha çok Amerikan Devrimi'nin (1776) adından esinlenmiş olmalıdır.[2] Şayet Osmanlı devleti bu yıllar içinde bir devrim yaşadıysa, bunun iki aşamada gerçekleştiğini söyleyebiliriz: 1908'de yeni düzenin meşruti niteliği, 1922'deyse milli karakteri belirlendi. Bununla birlikte "devrim"

sözcüğünü kullanıp kullanmama konusunda hakim Türk görüşü hep temkinli oldu. Jön Türklerin yarattıkları etki ne kadar radikal olursa olsun, kendilerini imparatorluğu muhafaza etmeye adamış olmaları açısından, değişim konusundaki yaklaşımları muhafazakârdı. Nitekim kullandıkları terminoloji de bunu yansıtıyordu. 1908'de kurulan düzenin en yaygın adı İkinci Meşrutiyet (birincisi 1876-1878 yılları arasında olan) idi. Benzer bir şekilde, 1919-1922 dönemindeki olaylar için Türklerin tercih ettiği karşılık *Milli Mücadele* oldu, daha sonra *Kurtuluş Savaşı* sözcüğü de kullanılmaya başlandı. Milli Mücadele devrinde yaşayanlardan bazıları *ihtilal* sözcüğünü kullandı, daha büyük bir kısmıysa *inkılap*'ı tercih etti. İkincisi devrin resmi yazışmalarında da kullanıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında hem yapılan her reforma "inkılap" denilerek sözcük değersizleştirildi hem de resmi ideolojinin altı ilkesinden biri haline getirilerek (*inkılapçılık*) yüceltildi.[3]

MEŞRUTİYET DEVRİMİ, REFORM VE SİYASET

Tarihte Jön Türk Devrimi olarak bilinen şey, farklı yerlerde Osmanlıların anlayışlarına çeşitli şekillerde nüfuz etti.[4] Osmanlı Balkanları'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli örgütlenmesine mensup olan subayların örgütlediği bir isyanla başladı. İttihat ve Terakki mensupları eylemlerine hız verdiler, dağa çıktılar ve şehirlerde meşrutiyetin yeniden yürürlüğe sokulması talebiyle gösteriler düzenlediler. İstanbul'da II. Abdülhamid, aslında Balkanlardan gelen haberler kendisini mecbur bırakmış olmasına karşın, sanki kendi özgür iradesiyle karar vermiş gibi, meşrutiyeti ilan etti. Sansür nedeniyle İstanbullular Balkanlardaki olaylardan habersizdiler. Daha doğuda ve güneyde ise devrim haberleri daha da büyük bir şaşkınlığa yol açtı. Özellikle Arap vilayetlerinde devrim taraftarları ihtiyatlı davranmak zorunda kaldılar. Şayet bu bir devrimse, kedi adımlarıyla gelmiş ve uluslararası tanınma gibi bir mesele söz konusu bile olmamıştı.[5]

Anayasanın yeniden yürürlüğe konması genel olarak sevinçle karşılandı. Osmanlı şehir ve kasabalarından gelen raporlar kutlama sahneleri ve cemaatler arası kardeşlik tablolarıyla doluydu. Üzerine genellikle *hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet* (özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet) sloganları işlenmiş olan hatıra eşyaları üretildi ve satıldı. Dünyanın çeşitli yerlerine Osmanlı topraklarından göç edenler Arjantin'de bile devrimi kutladılar.[6] Abdülhamid istibdadının ardından ülkenin dört bir yanı anayasal özgürlüklerin bolluk ve bereketiyle doldu. Aralık'ta parlamento yeniden açıldığında, seçimler yapılmış ve on kadar siyasal parti kurulmuştu. 1910 itibariyle 353 gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştı. Bunlar arasında, İttihat ve Terakki'nin merkez komitesinde yer alan ve bir bakıma onun sözcüsü olan Hüseyin Cahit'in başyazarı olduğu *Tanin* (çınlama, vızlama) gazetesi öne çıkıyordu. İslami yayıncılık *Sırat-ı Müstakim* (1908, daha sonra *Sebilürreşad*) dergisiyle, Şehbenderzade Ahmed Hilmi ve Said Nursi gibi düşünürlerin yayınlarıyla başladı.[7] Elit kadınlar her geçen gün yeni dergiler çıkardılar, feminist dernekler

Gazete okuyan bir Osmanlı ailesi. Aile mensuplarının ellerindeki gazeteler: *Hürriyet, İttifak, Karagöz* ve *Tanin.* Hepsinin çıkış tarihi 1908'dir. (Ali Sami, Engin Çizgen'in [Özendes] izniyle, *Ali Sami,* 76–77.)

kurdular ve İttihat ve Terakki'nin kadın kollarına katıldılar. Ekonomik alanda, serbest teşebbüs ve yabancı yatırımlar genişledi; buna karşılık yeni özgürlükler, yaygın bir işçi örgütlenmesine ve bundan doğan işçi eylemlerine yol açtı. Altı ay içinde yüzden fazla grev oldu. İlan edilen genel af sayesinde çok sayıda siyasal sürgün ülkeye döndü ve birer kahraman gibi karşılandı.

İlginç bir şekilde, İttihat ve Terakki liderleri başlangıçta İstanbul'daki yüksek mevkilere geçmediler; bunun yerine yeni rejimin koruyucuları olarak hizmet etmeyi tercih ettiler ve sonunda ileride epey alışıldık hale gelecek olan bir tek parti yönetimi mirası bıraktılar.[8] Belli bir süre boyunca meşrutiyet politikası saray, Bab-ı Âli ve parlamento arasındaki karşılıklı ilişkiler anlamına geliyordu. Parlamento seçimlerinde kullanılan iki aşamalı seçim sistemine göre, yirmi beş yaş ve üzeri vergi mükellefi, erkek Osmanlı uyrukları, ikinci seçmenleri seçiyor, onlar da parlamentoda kendilerini temsil edecek mebusları belirliyorlardı. İki aşamalı seçim sistemi mahalli eşrafın seçilmesini kolaylaştırıyordu. Bunlar genellikle Jön Türklerden daha muhafazakâr olmakla birlikte, bir yandan da İttihat ve Terakki'nin kendi tabanını genişletmek için ihtiyaç duyduğu kişilerdi. Bu açıdan, merkezi elitlerle çevredeki eşraf arasındaki etkileşime dayanan eski siyaset kalıbı kendini yenilemiş oldu. Parlamentonun yeniden açılması o kadar büyük bir ilgi uyandırdı ki, bu olaya tanıklık etmek için vilayetlerden gelen kişiler İstanbul'da konaklayacak yer bulamadılar.

Hemen hemen kansız olan bu devrim bile kurbanlarını ve muhaliflerini yarattı. Aslında bir temizlik hareketinden başka bir şey olmayan "yeniden düzenlemeler" (*tensikat*), Abdülhamid'in saray personelinden başlayıp askeri ve mülkî devlet görevlilerine kadar on binlerce kişiyi devletten maaş alanlar listesinden çıkardı. Ordudaki temizlik, Jön Türk subayları gibi Harbiye'den mezun olanların (*mektepli*) aksine ordu saflarından yetişmiş olan *alaylı*ları hedef aldı. Abdülhamid'in himaye politikası mülkî ve askeri kadroları o kadar şişirmişti ki bu politikayı sürdürmek imkânsız hale geldiğinden kadro daraltmak kaçınılmaz olmuştu. Ne var ki, görevlerine son verilen kişilerin çoğunun, eski rejimin hatalarında pek bir payları yoktu. Temizlik hareketi, yeni rejimin, birçok mevki için uygun kişiler bulmasını zorlaştırdı. Devlet hizmetinde çalışmanın temel gelir kaynağını teşkil ettiği bir şehir olan İstanbul'da ekonomik sıkıntılar kendisini yaygın olarak hissettirdi. Bir zamanlar şaşaalı günler yaşayan Hamid devri elitlerinin statü ve servetlerini kaybetmeleri, onları karikatürcülere malzeme haline getirdi.[9]

Yeni rejim, bundan başka iki çevrenin daha etkin muhalefetiyle karşı karşıya kaldı.[10] Bunlardan biri Sabahaddin Bey'in liberal hizbiydi. Osmanlı liberallerinin partisi olarak Osmanlı Ahrar Fırkası adıyla örgütlenen Sabahaddin Bey taraftarları Aralık 1908'deki parlamento seçimlerine katılsalar da, sadece tek bir sandalye elde edebildiler. 1908'deki diğer muhalefet odağı üst düzey ulema mensupları, medrese talebeleri ve tarikatlardaki muhafazakârlardan oluşuyordu. İttihad-i Muhammedî olarak bilinen grup, 1909 Nisanı'nın başlarında (Osmanlı "rumi" veya "mali" takvimine göre Mart'ın sonlarında) doğdu ve dinci muhalefete önderlik etti. Ardından İstanbul'da silahlı bir ayaklanma yaşandı. Rumi tarihinden dolayı "31 Mart olayı" adlandırılan ve bir askeri isyan şeklini alan ayaklanmada meclise yüründü ve şeriatın yürürlüğe konulmasını da içeren bazı talepler sunuldu. Kalabalık, İttihat ve Terakki liderlerinin peşine düştü ve yirmi kadarı öldürüldü.

Vaziyet kontrolden çıktı. Yüksek ulema isyanı alenen kınadı. Osmanlı Ahrar Fırkası ise isyanın İttihat ve Terakki karşıtı bir ayaklanmayla sınırlı kalması için uğraştı. İttihat ve Terakki militanları yer altına indiler ve Makedonya'daki tabanlarını harekete geçirdiler. Ayaklanmayı bastırmak üzere İstanbul'a Mahmud Şevket Paşa komutasında bir Hareket Ordusu gönderdiler. 31 Mart olayı Abdülhamid'in tahttan indirilerek yerine kardeşi V. Mehmed Reşad'ın (1909-1918) getirilmesine bahane oldu. Aslında Abdülhamid ayaklanma sırasında temkinli davranmıştı. Ayaklanmada etkin rol oynayanlar, daha çok liberal muhalefet, dindar muhafazakârlar ve subaylar başta olmak üzere temizlik hareketinin kurbanlarıydı. İttihad-ı Muhammedî'nin bir kolunun bulunduğu Şam dışındaki vilayetlerle İstanbul'daki asiler arasında pek bir bağlantı yoktu. Bununla birlikte ayaklanma başlayınca Medine ve Bağdat'ta bile gösteriler yapıldı. Adana, ayaklanmanın yayıldığı yer oldu. Burada, muhafazakârların İttihat ve Terakki temsilcilerine yönelik saldırıları genişleyerek Ermeni karşıtı bir pogroma dönüştü.

Karşı devrim girişimi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, 1909'dan 1913'e kadar ülkeye rekabetçi siyaset ve reformcu dinamizm hakim oldu. Reform, 1876 anayasasında yapılan değişikliklerle başladı. Bunların bir kısmı Ağustos 1909'da kanunlaştı.[11] Yapılan değişiklikler Osmanlı İmparatorluğu'nu meşruti monarşi haline getirdi. Buna göre padişah anayasaya bağlılık yemini edecek, yetkileri daha net bir şekilde tanımlanacak, bakanların atanmasındaki rolü sadrazam ve şeyhülislamı seçmekle ve sadrazamın diğer bakanlıklar için önerdiği adayları onaylamakla sınırlandırılacak ve kişileri keyfi olarak sürgüne gönderme hakkı elinden alınacaktı (madde 113). Yeni değişiklikler bakanların (vekil) meclis önünde bireysel ve ortak sorumluluklarını, milletvekillerinin (mebus) bakanları sorgulama hakkını ve bakanların yanı sıra mebusların ve ayan meclisi mensuplarının da yasama yetkisine sahip olduklarını teyit etmekteydi.

Anayasa değişiklikleri sadece bir başlangıçtı. İstibdat döneminin sona erdiği inancı, Osmanlı kanunlaşma hareketinde yeni bir safha başlattı. Birbiri ardına çıkan çok sayıda kanun ve nizamname, bu yılları Osmanlı hukuk kültürünün gelişmesi açısından verimli bir dönem haline getirdi. Farklı hükümet kuruluşları bünyesinde oluşturulan komisyonlar mevcut kanun ve nizamnameleri incelediler ve birçoğu daha sonra kanunlaşan yeni tedbirler önerdiler. Özellikle 1871 mahalli idare kanununun yerine 1913'te İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı kabul edildi ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde mahalli idarelerin temel hukuki çerçevesi haline geldi.[12] Yeni kanunlar aynı zamanda meşrutiyet rejiminde özgürlük ve yükümlülükleri de düzenliyordu. 1909'dan sonra çıkan bazı kanunlar 1908'de ilan edilen özgürlükleri kısıtladığından yeni bir siyasal muhalefet ortaya çıktı. Tartışma konusu olan kanunlar, dernekler, toplantı ve gösteriler, basın, grevler, eşkiyalık ve ilk kez Müslümanların yanında gayrimüslimler için de zorunlu hale getirilen askerlik hizmetiyle ilgiliydi. Devlet kadrolarında yapılan temizliğin yanında saray harcamalarını kısma ve Abdülhamid ve ailesinin maddi varlıklarını elde etme yönünde de saldırgan girişimler oldu.[13] Atılan bu adımlar 1908'in sonuçlarının bir meşrutiyet devrimine işaret ettiğini gösteriyordu.

Gündelik politika da değişti. 1909-1913, İttihat ve Terakki'nin hem askeri elitle hem de meclisle arasındaki gerginliğin tırmandığı yıllar oldu. Yaşları nispeten genç subaylar İttihat ve Terakki içinde büyük bir nüfuz elde ettiklerinden, siyasal hiyerarşiyle askeri emir-komuta zinciri arasında uyumsuzluk ortaya çıktı. 1909'daki Hareket Ordusu'nun komutanı Mahmud Şevket Paşa gibi bazı üst rütbeli komutanlar, subayların siyasetin dışında kalmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Gerçekten de, devrim İttihat ve Terakki'nin asker üyelerine ne kadar bağımlı olduğunu göstermişti. Muvazzaf subaylar anayasaya aykırı olmasına karşın, mecliste de oturuyorlardı. Muhalifleri tarafından sorumluluk üstlenmeksizin iktidarı elinde tutmakla suçlanan İttihat ve Terakki 1908'de parti haline gelmeye karar verdi. Meclisin İttihatçı mebuslarından oluşan parti, disiplinden yoksundu ve gerçek iktidarı merkez komitenin elinde bulundurduğu İttihat ve Terakki'nin

güvenini tam olarak kazanamamıştı. Nisan 1909'dan sonra İttihat ve Terakki karşıtı muhalefet yeniden örgütlendi ve birkaç yıl içinde ılımlı liberal Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'dan sözde sosyalist (gerçekte sadece ilerici) Osmanlı Sosyalist Fırkası'na kadar çeşitli partiler kuruldu. 1910'da Arnavut ayaklanması ve sonraki krizlerle birlikte ülkenin güvenliğine yönelik tehditler arttıkça İttihat ve Terakki'ye olan muhalefet de arttı. 1911'de İttihat ve Terakki'ye en çok karşı olan partiler Fransızca ismiyle Entente Libérale (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) olarak bilinen bir ortak cephe kurdular. Kurulduktan üç hafta sonra bir İstanbul ara seçiminde, bu grup İttihat ve Terakki'nin adayını yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki harekete geçti ve 1912 genel seçimleri, uygulanan tehdit ve sindirme politikaları yüzünden bir "sopalı seçim" haline geldi. Yeni parlamento İttihatçı mebuslarla doldu ama meşruiyetten yoksun olduğu için çok geçmeden dağıldı.

Bu noktada, İttihat ve Terakki'nin siyasal egemenliğini kurtaran, 1876'dan beri yaşanan uluslararası krizlerin en korkuncundan başkası değildi ve bu, meşrutiyeti eğreti bir yalan haline getiren diktatörce yöntemler izlenmesi pahasına oldu. Aşağıda ele alacağımız Birinci Balkan Savaşı yenilgisi (1912) ve bir zamanlar başkentlik yapmış Edirne'nin kaybedilmesi ihtimali, İttihat ve Terakki liderlerini Bab-ı Âli baskınıyla bir darbe yaparak harbiye nazırını öldürmeye, diğer nazırları istifaya zorlamaya ve Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam ve harbiye nazırı yapmaya itti.[14] Askeri tehditler daha kötü bir hal alınca o da Haziran 1913'te öldürüldü ve İttihat ve Terakki iktidarını sağlamlaştırarak 1918'e kadar ülkenin yönetimini tamamen ele geçirdi.

1913-1918 İttihat ve Terakki rejimi, genellikle Enver, Cemal ve Talat Paşaların üçlü yönetimi olarak tarif edilmektedir. Aslında bu üç kişi, kararları ortak bir şekilde alan daha geniş bir beyin takımının bir parçasıydı.[15] Talat Bey (daha sonra Paşa)

Jön Türk liderleri, soldan sağa Enver, Cemal ve Talat Paşalar. (Enver, Edhem Eldem'in izniyle; Talat ve Cemal, Ellison, *Harem*'den.)

otuz beş yaşında dahiliye nazırı oldu. Enver ve Cemal Beyler (Paşalar) İttihat ve Terakki'nin askeri liderleri haline geldiler. Mehmed Cavid maliyenin başına geçti. 1908 öncesinde İttihat ve Terakki'yi yeniden örgütleyen Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım önemli görevler üstlendi. Kara Kemal esnafı örgütledi ve kooperatifler kurdu. Ziya Gökalp ise İttihat ve Terakki'nin ideolojisini inşa etti.

İttihat ve Terakki tutarlı bir parti çizgisini hayata geçirecek bir konuma sahip olmasa da, geniş kapsamlı bir denetim sistemi oluşturdu. Gizliliğini koruyarak 1912'ye kadar merkezini Selanik'te tutmaya devam etti. Yılda bir kez genel kongre yaptı. Teorik olarak bu kongre teşkilatın en yüksek karar alma organıydı. Gerçekteyse en yüksek karar organı, devlet kuruluşlarına ve meclise emirler yağdıran merkez komiteydi. 1913'te İttihat ve Terakki, meclisteki faaliyetleriyle devlet idaresiyle ilgili işleri arasında eşgüdüm sağlamak amacıyla, örgütlenmesine bir genel meclis ekledi. Kendisine olan kitle desteğini göstermek için bir örgütler hiyerarşisi oluşturdu. Kadınları, ulemayı, askerleri ve sivilleri örgütlemek için çeşitli kollar kuruldu. "Sürü" etkisi kendisini gösterdi ve her yerde insanlar partiye katılmak istediler. İttihat ve Terakki şubeleri durmadan arttı ve aralarında pek eşgüdüm olmadan da mahalli olarak faaliyet göstermeye başladılar. Gerek gizliliği ve ortak karar alma anlayışını benimsemesi gerekse imparatorluğu bir arada tutma hedefinin imparatorluk içindeki bütün halklar açısından aynı derecede çekici olmaması, İttihat ve Terakki'nin cazibesini azalttı. İttihat ve Terakki'nin otoriter anlayışını daha da pekiştiren bu sorunlar, İttihatçı liderlerin, yetkilerinden faydalanabilecekleri uysal bir padişahın kıymetini daha çok bilmelerine yol açtı. 1913'ten sonra meclis çalışmalarını genellikle askıya aldılar. Ülke yönetiminde, padişah fermanıyla tasdik edilen ve daha sonra meclis tarafından onaylanacağı varsayılan "geçici kanunlara" (*kanun-ı muvakkat*) dayanıldı.

Askerileşmiş bir örgütlenme niteliğindeki İttihat ve Terakki açısından, siyasetin en önemli cephelerinden biri askeri reformdu. Ordu içindeki reform, yine Almanların yardımıyla gerçekleştirildi. Daha önce uzun bir dönem (1883-1895) Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet etmiş olan Mareşal Colmar von der Goltz, bu projede önemli bir rol oynadı. Onun "asker millet" (*das Volk in Waffen*) fikri İttihat ve Terakki'nin askerileşmiş bir toplum yaratmak hayaline esin kaynağı oldu. 1910'da başlayan askeri reform, von der Goltz'un Almanya'daki son görevinden ve Japon kuvvetlerine refakat eden Osmanlı askeri gözlemcisi Pertev Bey'le (daha sonra Paşa) yazışarak takip etmiş olduğu Rus-Japon Savaşı'nın (1904-1905) tecrübelerinden edinilen dersleri hayata geçirdi. Bu reform sayesinde Osmanlı ordusunun harekât doktrini Avrupa ordularıyla aynı düzeye geldi, örgütlenme açısından ise onları geride bıraktı.[16] En köklü değişiklik iki piyade tugayı ve iki piyade alayından ibaret olan "dörtgen" piyade tümeninin yerine, üç piyade alayından oluşan "üçgen" tümenin getirilmesi ve her "üçgen" tümenine üç taburlu birer topçu alayı eklenmesiydi. Birinci Dünya Savaşı'ndaki siper savaşlarında "üçgen" tüme-

nin "dörtgen" teşkilat şemasından daha etkili olduğu ortaya çıktı. Alman ordusu 1915'te tümenlerini Osmanlı modeline çevirmeye başladı; Avrupa'da savaşan belli başlı tarafların hepsi 1918'e gelmeden aynısını yaptılar. Bu yüzden Osmanlıların 1912-1913 Balkan savaşlarında yenilmelerinin sebepleri, askeri gerilikten başka bir yerde aranmalıdır. 1913-1914'te Alman desteğiyle yeniden başlayan askeri reformlar, sonunda yenilmekten kurtulamasalar da, Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'nda dikkate değer başarılar elde etmesini sağladı.

Merkezileşen ve askerileşen İttihat ve Terakki siyasette şiddetin düzeyini yükseltti. İttihat ve Terakki, daha 1908 öncesinde bile, düzenli askeri güçlerin yanı sıra gizli görevler yerine getiren bir "gönüllü" (*fedai*) teşkilatına da sahipti. Balkan savaşları sırasında bu fedailer imparatorluğun sonunda kaybettiği topraklarda yaşayan Türkçe konuşan Müslümanlar arasında geçici hükümetler kurmakta kullanıldı. Bu girişimler daha sonra Milli Mücadele'yi desteklemek için kurulacak olan milli direniş örgütleri için bir deneme oldu. Fedailer 1914 yılında resmen Teşkilat-ı Mahsusa adıyla örgütlendi. İttihat ve Terakki, bilhassa cemaatler arası ilişkiler kopma noktasına geldikçe, gizli görevlerde bu teşkilattan faydalandı.[17]

Hesap verme zorunluluğu olmaksızın hareket edebilen İttihat ve Terakki liderleri, hayati öneme sahip bir adım atarak Birinci Dünya Savaşı'na girmeye karar verdiler. Harbiye nazırı ve başkumandan vekili Enver Paşa'nın da içinde olduğu küçük bir İttihatçı iç grubu Osmanlı İmparatorluğu'nu Almanya'nın safında Birinci Dünya Savaşı'na sokan bir gizli anlaşma imzaladı (2 Ağustos 1914). Bundan birkaç gün sonra Bulgaristan'la da bir anlaşma yapıldı. Osmanlılar Balkan savaşları sırasında çok zararını gördükleri diplomatik tecrit durumundan bir çıkış yolu arıyorlardı. İttihat ve Terakki liderleri arasında, savaşa girilip girilmeyeceği ve girilecekse kimin safında girileceği konusunda farklı görüşler vardı. Ne var ki, diğer Avrupalı güçler ittifak tekliflerini reddetmişti. Ayrıca Fransızların ve İngilizlerin Rusya'yla yaptıkları anlaşmalar da bu ittifakların önüne başka engeller çıkarmaktaydı. Almanya'da bile şansölye ve ordu Osmanlılarla ittifaka karşı çıkmış, anlaşma ancak II. Wilhelm'in şahsen müdahale etmesiyle imzalanabilmişti.[18] Osmanlılar Almanya'yla esasında Rusya'ya karşı savunma amaçlı bir ittifak anlaşması yapmış olsalar da, Alman stratejisinin Belçika üzerinden Fransa'ya saldırmayı öngördüğünü ve bunun da Belçika'nın tarafsızlığının garantörlerinden biri olan İngiltere'yi savaşın içine çekeceğini fark edemediler. İttihat ve Terakki liderleri, savaşa girerek sonunda her şeyi kaybettiler.

Birçok açıdan muhafazakâr olan 1908 Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu biçimsel olarak anayasal bir saltanat devletine dönüştürdü, cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalacak olan parlamenter, anayasal yönetim modelini tesis etti. Bununla birlikte, İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin koruyucusu olarak üstlendiği rol, seçimle belirlenmemiş bir iktidar merkezi modelinin de çerçevesini çizdi. Cumhuriyet döneminde aynı rolü bu kez Ordu oynayacaktı. Ayrıca devrim,

şayet uluslararası koşullar bu derece tehdit edici hale gelmeseydi, çok daha büyük sonuçlar doğuracak olan eşi benzeri görülmemiş bir reform ve yaratıcılık patlamasına yol açtı. Rejim değişikliği, çoğu zaman olduğu gibi, iç ve dış düşmanlara çeşitli saldırı bahaneleri sağladı ve Osmanlıların bunlara tepkileri trajik boyutlara ulaştı.

JÖN TÜRKLER VE MİLLİYETÇİLİK

Tıpkı yaptıklarının bir devrim olduğu fikri gibi, Jön Türklerin Türk milliyetçisi olduğu yönündeki kemikleşmiş görüş de yeniden ele alınmalıdır. Fransızca *Jeune Turc* sözünün Türkçeleşmiş hali olan Jön Türk ifadesinde "Türk" sözcüğü geçse de, Avrupalıların "Osmanlı" ve "Türk" sözcükleri arasındaki ayrım konusunda özensiz oldukları bilinmektedir. Başlangıçta Türklerin yanı sıra Arapları, Arnavutları, Yahudileri ve hatta Rumları ve Ermenileri de etkilemiş bir hareket için kullanılan "Jön Türk" adlandırması yanlıştı. 1908'den sonra da, bir tercih yapmak kaçınılmaz hale gelene kadar, Osmanlıların çoğu alternatif kimlikler arasında bocalamaya devam etti. Bu tercihleri hem coğrafi hem kronolojik etkenler belirledi, bu yüzden bu etkenleri hesaba katmadan, Jön Türkler ve milliyetçilik hakkındaki soruları cevaplamak mümkün değildir.[19]

Kronolojik olarak, Balkan Savaşları kimlik meseleleri konusunda Jön Türk siyasetinde bir bölünmeye yol açtı. Coğrafi olarak ayrımı yaratan merkez ve çevre kavramlarıydı. Balkan savaşlarından önceki daha iyimser dönemde, etrafta yankılanmaya devam eden "unsurların birliği" (*ittihad-ı anasır*) sloganı, imparatorluğu yöneten kavim (*millet-i hakime*) olarak Türkleri ön plana çıkartmakla birlikte kozmopolit bir Osmanlıcılığa işaret ediyordu. Bu aşamada gayrimüslimler de Müslümanlar gibi askere alınmaya başladı ve daha önce gayrimüslimler tarafından askerlikten muaf olmak için ödenen *bedel* vergisi kaldırıldı. Bu dönemde, Türkleştirme suçlamalarına sebep olan bazı uygulamalar daha ziyade merkezileşme ve sistematikleşmeyle ilgiliydi. Gayrimüslimler ve diğer Türk olmayan halklar, genellikle Osmanlılığı, ortak çıkarlar tehlikede olduğu sürece az çok önemli olan bir şemsiye kimlik olarak görüyorlardı. İttihat ve Terakki liderlerine göre Osmanlılık ayrılıkçılığı önlemeye ve ortak noktaları (örneğin Türkçe öğrenmek gibi) güçlendirmeye yarayan dinamik bir politikaydı.

1909 tarihli dernekler kanunu millet veya "ırk" farklılıklarına dayanan siyasal örgütlenmeleri yasaklıyordu. Kanun Türkleştirme suçlamaları için bir paratoner haline gelse de, bu kanun çerçevesinde alınan kararlar açıklayıcıdır. Kültürel amaçlara sahip olduğu ve ayrılıkçılığı desteklemedikleri düşünülen etnik ve dini örgütlenmelere izin verildi. Örneğin, Siyonizm'i ve Filistin'de Yahudi yerleşimini savunan bir Yahudi örgütü kapatıldı; buna karşılık Siyonizm hakkında eğitim veren bir Yahudi okulunun açık kalmasına izin verildi. Türk olmayan Müslüman topluluklarla ilgili olarak da benzer kararlar alındı. Bir Çerkez Birlik ve Yardımlaşma Derneği kurulmasına müsaade edildi; benzer şekilde Kürt derneklerinin okullar

açmalarına ve Kürtlerin gelişmesi doğrultusunda başka faaliyetler yürütmelerine izin verildi. Azınlık okullarının, kamusal hayata katılım açısından bilinmesi kaçınılmaz olan Türkçeyi öğretmesi zorunluydu; bununla birlikte bu okulların azınlığın dilini öğretmeleri de serbestti. Devletin esas derdi, ayrılıkçı hareketler ve misyonerler gibi, uyruklarının sadakatini kazanma konusunda kendine rakip olabilecek odaklardı. 1908 öncesindeki olaylar düşünüldüğünde bu anlaşılabilir bir kaygıydı.

Osmanlıların Balkan Savaşlarındaki yıkıcı kayıpları durumu temelden değiştirdi. Osmanlıların kayıpları sadece askeri yenilgilerle sınırlı değildi. Yüz binlerce asker kaybedildi, koskoca tümenler ve ordular yerle bir edildi veya esir düştü. Osmanlı Bulgarlarının ve Rumlarının yaygın bir şekilde asker kaçağı olmayı tercih etmeleri, kozmopolit Osmanlılığı daha da değersiz duruma düşürdü.[20] Daha da kötüsü imparatorluk bir anda, en eski ve en mamur şehirlerini de içine alan 155 bin kilometrekare toprağını ve burada yaşayan dört milyon insanını kaybetti. İstanbul, 1878'den beri görülmemiş derecede Müslüman muhacirlerle doldu. Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı Balkanları'nda nüfusun yüzde 51'i hâlâ Müslüman'dı. Bunların içinde Türklerin yanı sıra Arnavutlar ve diğer Müslüman milletler de vardı. O zamana kadar birçok Türk'ün gerçek anavatanı Anadolu değil Rumeli'ydi. Nitekim Selanik devrimin beşiği olmuştu. Enver Paşa şu sözleri söylerken aslında birçok Osmanlı Türk'ü adına konuşmaktaydı: "400 yılın ardından Rumeli'den atılmak ve Anadolu'ya göç etmek: İşte bu katlanılmaz bir şey."[21] Ama katlanmak zorundalardı.

Osmanlı kimlik siyaseti açısından bunun sonuçları çok derin oldu. Artan bir Müslüman nüfusla, Anadolu ve Arap vilayetlerinden ibaret kalmış bir coğrafyayla tehlike dolu bir geleceğe göğüs geren Osmanlılar, Anadolu'yu topraklarının çekirdeği olarak yeniden düşünmek zorunda kaldılar. Bu yüzden Anadolu ve Arap toprakları için farklı siyasetler geliştirdiler. Sömürgecilik çağında küresel modernliğin benimsediği temalar Osmanlıların bu konudaki tercihlerini etkiledi. Bu, Ortadoğu diplomasisinin süregiden, Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgalinden ve Balkan ayrılıkçılığının başlamasından beri tekrar tekrar gündeme sokulan şu iki teması için bilhassa geçerliydi: "Düzen"i sağlamak veya yeniden kurmak için Avrupa müdahalesi ve dini veya etnik grupları ayırma politikası. İttihat ve Terakki'nin karar alma noktalarında ve kritik olayların aktörleri arasında hekimler bulunuyordu. Bunların etnik temizlikle ilgili kullandıkları cerrahi benzetmeler, bunun, tıpkı Büyük Savaş'ın muharebe alanlarındaki makine çağı kırımında olduğu gibi, modernliğin dehşetli bir yan ürünü olduğunu göstermektedir.

Arap topraklarında Jön Türkler adem-i merkeziyetçi tavizler verdiler ve padişah-halife önderliğinde İslam birliğini vurguladılar. Arap taleplerini karşılamaya yönelik girişimler arasında, 1913 tarihli Vilayet Kanunu çerçevesinde yerel yönetim kurumlarının yetkilerinin genişletilmesi de vardı. Bunun yanı sıra Arapça'nın mahkemelerde, devlet okullarında ve resmi yazışmalarda kullanılması serbest

bırakıldı. Arap vilayetlerine Arapça bilmeyen memurların gönderilmesinden şikâyet edilmesi üzerine, memurlara Arapça kursları verilmeye başlandı. 1908'den önce de memurlara Arapça, Ermenice ve Bulgarca gibi diller öğretmeye yönelik adımlar atılmıştı. Bu açıdan 1913 sonrasındaki Arapça siyaseti yeni değildi, ama yine de Arap topraklarına yönelik yeni siyaseti pekiştirdi.

Arapların İttihat ve Terakki rejimine gösterdiği tepkilerle ilgili çalışmalar, onların bu dönemde tek bir siyasal eğilimle özdeşleşmediklerini göstermektedir.[22] Osmanlı parlamentosundaki bazı Arap mebuslar İttihat ve Terakki'nin merkeziyetçi politikalarını desteklediler; bazılarıysa liberallerin adem-i merkeziyetçi politikasından yana oldular. Arap mebuslarının, Filistin'de Siyonist yerleşimi veya Libya için İtalya'ya karşı verilen savaş (1911) gibi, özel olarak Arapları ilgilendiren siyasi meselelerdeki tavrı, İttihat ve Terakki'yi desteklemek veya ona karşı çıkmak açısından tutarlı bir çizgi sergilemiyordu. İttihat ve Terakki'nin Arap muhalifleri taktik olarak Türkleştirme suçlamalarına başvursalar da, onları harekete geçiren şey Arap milliyetçiliği veya ayrılıkçı eğilimler değildi. Birinci Dünya Savaşı boyunca İttihat ve Terakki Arap vilayetlerinde İslamcı politikasını sürdürdü ve eşrafı sistem içine dahil etmeye çalışarak Arapların talepleri doğrultusunda belli tavizler vermeye devam etti. El-Fatat (Genç Araplar) ve el-Ahd (Ahit) adında iki gizli Arap örgütü kuruldu. Bununla birlikte Suriye ve Irak'taki Arap kamuoyu büyük ölçüde İstanbul'un girişimlerine duyarlılık gösteriyordu. Bu yüzden muhalefet geriledi veya Kahire başta olmak üzere Osmanlı, denetiminin dışındaki bölgelere kaydı.

İttihat ve Terakki bahriye nazırı Cemal Paşa'yı Suriye valisi ve Osmanlı güçlerinin komutanı olarak Şam'a gönderdi. Başarısızlıkla sonuçlanan Süveyş Kanalı seferinden (Ocak-Şubat 1915) sonra Cemal Suriye'ye döndü ve olağanüstü yetkilerle donanmış olarak rejime muhalif oldukları düşünülen kişileri hedef alan bir korku krallığı kurdu. Suriye ve Lübnan'ın önde gelen kişilerini uyduruk vatana ihanet suçlamalarıyla Divan-ı Harb'in önüne çıkardı. Otuz üç kişi halkın gözü önünde asıldı. Cemal, bir kaynağa göre iki yüz, başka bir kaynağa göreyse beş bin aileyi Anadolu'ya sürdü. Aynı zamanda, sağlıklı erkeklerin yaklaşık dörtte üçü askere alındı ve doğal felaketler ve kıtlık üç yıl boyunca bölgeyi kasıp kavurdu (1915-1918). Bunun halk üzerindeki etkisi o kadar sarsıcı oldu ki, Osmanlıcada askeri harekete geçirme anlamına gelen *seferberlik* sözcüğü, Suriye Arapçasına "kıtlık" anlamıyla *safar barlik* şeklinde geçti.[23] Suriye'de, Osmanlılara karşı milliyetçi bir ayaklanma tehdidi gerçek olmaktan ziyade hayalîdi. Buna karşın Cemal Paşa, yarattığı etkinin derecesi bakımından olmasa da, uygulanış şekli bakımından, aynı sıralarda Anadolu Ermenilerinin payına düşen uygulamalara benzeyen adımlar attı.

Mekke şerifinin yarı-özerk statüsü ve Haremeyn şehirleriyle ilgili her şeyin hassasiyeti sebebiyle, Hicaz'daki durum her zaman diğer Arap vilayetlerindekinden farklı oldu.[24] Jön Türk devriminin ardından Medine'deki en yüksek makama sahip iki Osmanlı idarecisi (vali ve muhafız) görevden alındı ve 1908'de Mekke'nin

başına Şerif Hüseyin ibn Ali getirildi. Hicaz demiryolunun Şam-Medine hattının (Eylül 1908) resmi açılışı ve bu hattın (hiç gerçekleşmeyecek olsa da) Mekke ve Cidde'ye kadar devam edebileceği beklentisi Hicaz'ın hassasiyetini daha da artırdı. İktidarına yönelik mahalli meydan okumalarla karşılaşan Şerif Hüseyin, İstanbul'la olan bağlarından ve bedevilerle ilişki kurma becerisinden faydalanarak otoritesini kuvvetlendirdi ve aile mensuplarını önemli mevkilere getirdi. İttihat ve Terakki duruma hakim olmak için Medine'deki denetimini güçlendirdi ve bedevileri, Hicaz elitlerini ve Şerif Hüseyin'in Arap rakiplerini (Necd'deki Abdülaziz ibn Suud ve Asirli Muhammed İdrisi) alt etmek için şerife bel bağladı. Hicaz'da valiyle şerif arasındaki gerginlik, biri diğerine tabi olmadığından, devam etti. 1914'de savaşın patlak vermesi bütün bunlara bir de uluslararası gerginlikleri ekledi. İngilizler Hicaz'ın Kızıldeniz limanlarını abluka altına aldı. Şerif Hüseyin, oğlu Abdullah aracılığıyla Mısır'daki İngilizlerle temasa geçerek, Osmanlılara karşı muhtemel bir ittifakın koşullarını görüştü. Cemal Paşa'nın Suriye'de patlak vermesinden korktuğu isyan Hicaz'da gerçekleşti ve 1917 Filistin seferinin bir parçasını oluşturdu. Kendisini İslami terimlerle ifade eden ve Şerif'in hanedan hırslarının yön verdiği bu isyanın, aslında, Arap tarihçilerinin daha sonraki yorumlarının aksine, Arap milliyetçiliğiyle hiçbir ilgisi yoktu.

İttihat ve Terakki, Arap topraklarındaki siyasetinin aksine, Anadolu'da 1913'den itibaren Türkleştirme siyaseti uyguladı. İttihatçılara göre bu, İslam'ı ve Osmanlı kimliğini ön plana çıkarma siyasetiyle o kadar da çelişen bir şey değildi. İttihat ve Terakki, Türkçü yayınlarla ve Türk Ocakları'yla (1912) işbirliği içine girdi. *Türk Yurdu* isimli milliyetçi dergiyi çıkaran Türk Ocakları, 1918 itibariyle otuz beş şubesi ve bin iki yüz üyesi olduğunu açıklamaktaydı.[25] İttihat ve Terakki'nin Anadolu'daki amaçlarından biri de bir "milli burjuvazi" yaratmaktı. Bu siyaset, dönemin aşağıda ele alınacak ekonomik tarihinde önemli bir yer tutacaktı. Bunun başka bir yönü de 1913'den sonra 435 bin Müslüman muhacir ve göçmenin Anadolu'ya yerleştirilmesiydi. Bu muhacirlerin çoğu Türk değildi ve mevcut Anadolu nüfusunda da Çerkezler, Lazlar, Araplar ve Kürtler gibi Türk olmayan Müslümanlar bulunuyordu. Bu yüzden Türkleştirme siyasetinin amaçlarından biri de Türk olmayan Müslümanları kültürel asimilasyonu kolaylaştıracak bölgelere yerleştirmek veya yeniden dağıtmaktı. Anadolu'nun güneydoğuda kesin belirlenmiş bir coğrafi sınırının olmayışı, bilhassa Kürtlerin durumunda, bunu zorlaştırıyordu.[26]

Anadolu'nun gayrimüslim halklarına çok daha saldırgan politikalar uygulandı. İttihat ve Terakki hükümeti, 1914'te savaşın patlak vermesinden önce, Rumları Trakya ve Batı Anadolu'dan çıkarmak için Yunanistan'la nüfus mübadelesi görüşmeleri yaptı. Gerçi müzakereler sonuçlanmadan savaş patlak verdi, ama 1914'te Osmanlı Rumlarıyla Makedonya ve Yanya'daki Müslümanlar arasında mübadele yapılmasına karar verilmiş olması, savaş öncesinde Rumların bu bölgeleri terk etmelerinin sadece İttihatçıların gizli eylemlerinden kaynaklanmadığını göster-

mektedir. Yine de bu durum, bu tip faaliyetlerin hiç olmadığı anlamına gelmez. Nüfusu etnik olarak tek tip hale getirmek sadece Osmanlılara özgü değildi; Yunan ve Bulgar hükümetleri de savaş öncesinde kendi aralarında bu yönde görüşmeler yaptılar.[27] Doğuda, daha 1914'te, "Ermeni" vilayetlerinde reform yapılmasına yönelik Daşnakların desteklediği ve Rusların kefil olduğu yeni bir plan, İttihat ve Terakki'nin Rus yayılmacılığı hakkında beslediği şüpheleri arttırdı.[28] Savaş başlar başlamaz Doğu Anadolu önemli bir muharebe alanı haline geldi. Strateji ve güvenlik kaygıları üst üste gelerek burada farklılıklara tahammül diye bir şey bırakmadı. Karşı karşıya gelen sadece Osmanlı ve Rus imparatorlukları değildi, bu bölgeyi sadece kendilerine ait milli bir toprak olarak gören birbirine taban tabana zıt Türk ve Ermeni hayalleri de çatışıyordu. Anadolu'da yüzlerce yıllık beraberlik, önceki bölümlerde bahsedilen olaylardan veya 1915-18 arasında Suriye'de yaşananlardan çok daha feci bir şekilde çöktü. Taraflardan biri her şeyi kazandı, diğeri her şeyini kaybetti. Perişan savaş meydanlarında kazanılmış acımasız bir zaferdi bu. Ermenilerin ve Doğu Anadolu'nun diğer küçük Hıristiyan topluluklarının tehciri ve katledilmeleri, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinin hikâyesinin kederli bir parçası oldu.

Gerek bu olaylar gerekse Jön Türk milliyetçiliği meselesi, bu dönem hakkındaki en büyük bilimsel tartışmalardan ikisini oluşturmaktadır. Jön Türklerin milliyetçilik hakkındaki tutumlarına ilişkin mevcut yorumlar arasında tarihsel kanıtlara en uygun olanı, İttihatçıların bu konuda izledikleri siyasetin, kronolojik olarak, Balkan Savaşlarından önce ve sonra ve coğrafi olarak, Anadolu (1913'ten itibaren merkez) ve Arap vilayetleri (çevre) şeklinde farklılaştığı yönündedir.

SÖMÜRGECİLİK, AYRILIKÇILIK VE İÇ İSYANLAR

Tıpkı 1908'in imparatorluk içindeki farklılıkların daha özgür bir şekilde ifade edilmesinin önünü açması gibi, İstanbul'da liderliğin el değiştirmesi de dış düşmanları ayartarak istediklerini almaya itti.[29] 1908'de Avusturya-Macaristan 1876'dan beri işgal altında bulundurduğu Bosna-Hersek'i topraklarına kattı; Girit ve Yunanistan birleşti ve Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Osmanlılar bunlara pek karşılık veremeseler de Avusturya mallarına karşı etkili bir boykot düzenlediler. Kitlesel bir siyasal seferberliğe yönelişin işaretlerinden biriydi bu. Arnavutlar 1910'da ayaklandılar ve Balkan Savaşları sırasında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunlar, önde gelen üyelerinden bir kısmı Arnavut olan İttihat ve Terakki için sarsıcı gelişmelerdi. Yemen'de isyan daha 1905'de başlamıştı; Jön Türk rejimi buna esnek bir karşılık verdi ve imparatorluğa sadakatini sürdürmesi karşılığında mahalli özerklik tanıdığı Zeydi İmam Yahya'yla (1911) barış yaptı.

1908 devrimi Avrupalı güçlerin imparatorluk içinde nüfuz alanları arayışını durduracak hiçbir şey yapmadı. İngiltere, Fransa ve Almanya sırasıyla Irak, Suriye ve Anadolu'da nüfuz alanlarına sahip oldular.[30] Nüfuz alanıyla yetinmeyen İtalya Eylül 1911'de, Afrika'daki son Osmanlı eyaleti olan Trablusgarp'ı (Libya) istedi.

Bunun üzerine savaş çıktı. Osmanlılar açısından büyük bir kumardı bu. Bütün Araplar Osmanlıların Libya'yı savunma becerisini, diğer Arap vilayetlerini savunma gücünün sınanması olarak göreceklerdi. Savaş Pan-İslam heyecanını artırdı. Ne var ki, İtalyanların denizlerdeki denetimi Osmanlıların bütün güçleriyle buraya müdahale etmesini engelledi. Enver Paşa bir grup subayın başında Libya içlerinde direniş örgütlemeye girişerek, yıllarca sürecek bir gerilla savaşını başlatmış oldu. İtalyanlar Beyrut'un da içinde olduğu Osmanlı sahil şehirlerini bombalayarak ve Anadolu'nun güneybatı kıyılarının ilerisindeki Oniki Ada'yı ele geçirerek krizi daha da büyüttü. Balkanlarda savaş ihtimalinin belirmesi, Osmanlıları Nisan 1912'de İtalya'nın istediği şartlarla barış imzalamak zorunda bıraktı.

BALKAN SAVAŞLARI (1912–1913)

Balkanlar'da Osmanlı karşıtı ittifakın işaretleri İtalyan-Türk savaşından önce belirmişti. Savaş bittiği sırada Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan arasında iki taraflı anlaşmalar imzalanmış durumdaydı. Henüz tamamlanmamış bir askeri reform programının ortasında bulunan Osmanlılar, Arnavutluk ve Libya'daki kayıplarına son vererek çok geç olmadan tehlikeye göğüs germeye çalışıyorlardı. Balkan devletleri 30 Eylül 1912'de seferber oldular ve Osmanlıları da buna zorladılar. Ardından Makedonya'da Osmanlı egemenliğini zayıflatacak reformlar yapılmasını talep eden bir ultimatom sundular. Diplomatik olarak tecrit edilmiş olan Osmanlılar 17 Ekim'de Balkan devletlerine karşı savaşa girdi.

Savaş hızla bir felakete dönüştü. Bulgarlar Edirne'yi kuşattılar ve İstanbul'dan önceki son savunma hattı olan Çatalca'ya kadar geldiler. Güney Makedonya'da Yunanlılar, Bulgarların ümitlerini kırarak Jön Türklerin ilk yıldızının parladığı yer olan Selanik'i aldılar (9 Kasım).[31] Sırplar kuzey Makedonya'ya yerleştiler. Karadağlılar İşkodra'yı (Arnavutluk) kuşattılar. Osmanlılar 3 Aralık'ta ateşkesi kabul ettiler ve müzakereler Londra'da başladı. Edirne'nin Bulgarlara verilmesi teklifi, İttihat ve Terakki'nin kuşatma altındaki şehrin teslimini önlemek amacıyla, 23 Ocak 1913'te Bab-ı Âli'ye silahlı bir baskın yapmasına yol açtı. Londra'daki görüşmeler yarıda kesildi ve savaş yeniden başladı. Yeni Osmanlı hükümetinin kararlılığına rağmen, savaşın sonunda daha da fazla toprak kaybedildi. 28 Mart'ta Edirne elden çıktı ve nihayet 30 Mayıs'ta Balkan devletlerinin istediği şartlar altında barış yapıldı. Bu esnada Osmanlılar, İstanbul ve çevresindeki küçük bir tampon bölge dışında Avrupa'daki bütün topraklarını kaybetmişlerdi.

Barış yapılır yapılmaz, Balkan devletleri Osmanlılardan ele geçirdikleri topraklar için birbirlerine düştüler. İkinci Balkan Savaşı Bulgarlarla eski müttefiklerini karşı karşıya getirdi. Osmanlılar savaşa girmemekle birlikte, 22 Temmuz 1913'te Edirne'yi geri aldılar. Bulgarlar bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kaldılar ve böylelikle Osmanlı'nın Avrupa'daki sınırları çizilmiş oldu. Bu sınırlar bugün de Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa'daki sınırlarıdır.

Balkan Savaşlarından çeşitli dersler çıkarıldı veya çıkarılmış olabilirdi. Siyasal anlamda, İttihat ve Terakki liderleri diplomatik tecridin bedelinin ödenemeyecek kadar büyük olduğunu öğrendiler. Bu yüzden bir daha müttefiklere sahip olmadan yeni bir savaşa girmek istemeyeceklerdi. Ama ne yazık ki, bir sonraki savaşta, tercih ettikleri müttefiklerden dolayı ödedikleri bedel, Balkan Savaşlarında hiçbir müffetike sahip olmamalarından dolayı ödedikleri bedelden daha büyük oldu. Askeri olarak, Osmanlıların Balkan yenilgisi bir beceriksizliğe işaret ediyormuş gibi görünmüş olabilir. Yine de Gelibolu'da ve başka yerlerde düşmanları bu sonucu çıkarmak için korkunç bir bedel ödediler.

Askeri uzmanların ifadesiyle, Osmanlılar Birinci Balkan Savaşı'nda "topyekün bir yenilgi almadılar, ordularının kısımları ayrı ayrı yenilgiye uğradı" (*defeat in detail*).[32] Savaş alanının coğrafyası, Makedonya ve İstanbul-Edirne bölgesinden oluşan iki odak noktası ve birden fazla istikametten, bunlardan herhangi birine saldırabilecek bir düşman koalisyonu meydana gelmesine yol açıyordu. Bölünen ve dağılan Osmanlı güçleri üstesinden gelinmesi zor bağlantı sorunlarıyla karşılaştılar ve üst üste yenilgiler aldılar. Alman kaynaklı saldırgan savunma doktrinini Almanların sahip olduğu istihbaratla, kaynaklarla, ulaşım ve iletişim araçlarıyla destekleyememeleri, yaşadıkları stratejik problemi daha da ağır hale getirdi. Görünenin aksine, önceki yıllarda gerçekleştirilen askeri reformlar, Osmanlı yenilgisinin ordunun yetersizliğinden kaynaklanmadığını göstermektedir. 1913-1914'teki arada, kaldığı yerden devam eden reformlar Birinci Dünya Savaşı'nda daha iyi sonuçlar verdi.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

İmparatorluğun geniş coğrafyasından ve sahip olduğu çeşitli zaaflardan kaynaklanan birçok soruna karşın, Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar savaştı ve hiçbir zaman kazan kaldırmadı. Çok büyük kayıplar vermesine karşın düşmana da bir o kadar kayıp verdirdi. Savaş boyunca Osmanlılar genellikle, dört, bazen beş cephede savaşan büyük askeri güçler beslediler. Bu kadar cephede savaşmak, İngiltere dışında savaşan taraflardan hiçbirinin beceremediği bir işti. 1914'de muhtemelen pek az gözlemci Osmanlıların askeri olarak kendi ayakları üzerinde durabileceklerine inanıyordu. "Ne var ki, Kasım 1918'de, Rusya, Bulgaristan ve Avusturya Macaristan'ın çöküşünden, Fransız ordusu ve Alman donanmasındaki isyanlardan ve Sırp ve Romen ordularının kendi vatanlarından dışarı atılmalarından sonra, Osmanlılar, aldığı hasarlarla tanınmayacak hale gelmiş olsalar da, halen ayaklarının üzerindeydiler ve savaşmaya devam ediyorlardı."[33]

1914'de uygun zamanı kollayan Osmanlılar savaşa hemen girmediler. Ne var ki, İngilizlerin 2 Ağustos 1914'te, Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin topladığı parayla bir İngiliz tersanesine sipariş edilen iki savaş gemisine el koyması, kamuoyunu ateşledi. Osmanlı-Alman ittifakı bu olaydan bir gün sonra imzalandı.[34]

Çanakkale Boğazı'nda 10 Ağustos'ta *Göben* ve *Breslav* adında iki Alman savaş gemisinin belirmesi, bu soruna bir çözüm sağladı, ama Osmanlıları savaşa sokacak bir çözümdü bu. Enver Paşa gemilerin Marmara Denizi'ne girmesine izin verdi. Osmanlılar İngilizlerin protestolarını gemileri satın aldıklarını söyleyerek geçiştirdiler. *Göben* ve *Breslav*, *Yavuz* ve *Midilli* adını aldı, Göben'in komutanı Amiral Wilhelm Souchon da Osmanlı donanma komutanı oldu.

Gemilerin yarattığı heyecanı arkasına alan bir avuç kararlı adam ısrarla savaşa girmek istedi. Alman ittifakı tek başına Osmanlıları savaşa sokacak bir sebep değildi. İstanbul'da Sadrazam Said Halim Paşa gibi üst düzey devlet adamları savaşı ertelemeye çalışıyorlardı. Subayların çoğu, ordunun toparlanması için hâlâ zamana ihtiyaç olduğunu düşünüyorlardı. Bütün bunlara karşın Enver tereddütsüz bir şekilde savaştan yanaydı. Alman büyükelçisi Hans von Wangenheim ve Admiral Souchon da saldırgan tavırlar sergilediler. Enver, 2 Ağustos 1914'te sonbahara kadar devam edecek olan bir umumi seferberlik ilan etti. Ekim'de Almanlardan birkaç milyon sterlin değerinde altın teminat aldı. 25 Ekim'de Souchon'a Karadeniz'de manevra yaparak Rus filosuna saldırma izni verdi.

Osmanlılar, Souchon komutasındaki Osmanlı savaş gemilerinin Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını bombaladığı 29 Ekim 1914'te savaşa girdiler.[35] İstanbul'da alınmış kesin bir savaş kararını yansıtmaktan epey uzak olan bu baskın, bir hükümet krizine sebep oldu. Said Halim Paşa ve onun gibi düşünenler istifa etme tehdidinde bulundular; söylendiğine göre Enver dışındaki bütün bakanlar savaş kararına karşı çıkmışlardı. Ne var ki artık çok geçti. Rusya, Fransa ve İngiltere hep birlikte savaş ilan etti ve padişah-halife buna 2-7 Kasım'da Üçlü İtilaf'a karşı cihat ilan ederek cevap verdi. Osmanlılar artık savaştaydı.

Savaşa Bulgarlar ve Almanlarla ittifak halinde girmek, Osmanlıları, Balkanlardaki stratejik konumlanışlarını hızla yeniden değerlendirmek zorunda bıraktı. Zaten o zamana kadar bunun yapılması gerekiyordu. Kuvvetlerinin bir kısmını İstanbul'u savunmak üzere Trakya'da tutan Osmanlılar, Kafkaslar'da Ruslara ve Mısır'da İngilizlere karşı harekât hazırlıklarına girişti. Hintli İngiliz-Hint kuvvetlerinin Irak'ı işgal etmesi üçüncü bir cephe açtı. Kendinden daha güçlü düşmanlara karşı iki cephede birden saldırıya geçme kararı en profesyonel Osmanlı subaylarının askeri deneyimlerinden çıkardıkları derslerle çelişiyor, daha ziyade Enver Paşa'nın nispeten az askeri deneyimiyle görkemli hayalleri arasındaki tehlikeli bileşimi yansıtıyordu. İstanbul'u terk ederek Kafkas cephesindeki saldırıya bizzat komuta etmesi bu kararın sonuçlarını daha da ağırlaştırdı.

Kafkas Cephesi. Rusları Avrupa dışında yeni bir cephede meşgul eden bu harekât, belki de Osmanlı çıkarlarından çok Alman çıkarlarına hizmet etti.[36] 1878'de Rusların ele geçirmiş olduğu Anadolu'nun köşesindeki toprakları yeniden kazanmak dışında, bu cephede savaşmanın Osmanlı stratejisine nasıl bir katkıda bulunduğu belirsizdir. Bu harekât bir saldırı savaşı için uygun olmayan dağlık, kuru ve soğuk bölgelere ilerlemeyi gerektiriyordu. Kuzeydoğuya giden bir

demiryolu hattının olmayışı harekâtı zorlaştırıyordu, ayrıca güneydoğuya giden Anadolu demiryolunun da henüz tamamlanmamış kısımları vardı.[37] Çarpışmalar Kasım 1914'de başladı. Tayin edici karşılaşma Sarıkamış'ta (Aralık-Ocak) meydana geldi. Osmanlılar Rusları kuşatmaya çalıştılar ve bunu neredeyse başarıyorlardı; ancak bunun yerine Ruslar gelen takviye kuvvetlerle Osmanlıları kuşattılar ve onlara korkunç kayıplar verdirdiler. Birliklerine cesaret verici bir bildiri bırakan Enver cepheyi terk ederek İstanbul'a döndü. Ruslar ele geçirdikleri avantajı sürdüremeyecek kadar tükenmiş vaziyette olmalarına karşın, harekâtın hemen ardından Doğu Anadolu tifüs salgının pençesine düştü ve etnik çatışmalar başladı. Enver Paşa'nın gerçekçilikten uzak tutumunun örneklerinden biri de Tebriz'e (İran) bir istila kuvveti göndermesiydi. Bu girişim de başarısız oldu ve Tebriz ve Tahran'ı Osmanlıların yerine Ruslar işgal ettiler.

Ocak ayında Sarıkamış'ta Osmanlıları yenilgiye uğratan Ruslar, Mayıs 1915'te Erzurum ve Van'a doğru iki yönden hücuma geçtiler.[38] Rus hücumu 1916'ya kadar doğu cephesine damgasını vurdu, bu tarihte Ruslar Osmanlıların doğudaki en müstahkem şehri olan Erzurum'un yanı sıra Erzincan ve Trabzon'u aldılar. Bunun üzerine Enver doğuda başka bir saldırı harekâtı gerçekleştirmeye çalıştı. Mustafa Kemal'in komutasındaki birliklerle Bitlis ve Muş'un alınması gibi bazı başarılar elde edilmesine karşın, Enver'in karşı hücumu başarısızlıkla sonuçlandı. Çok sert geçen 1916-1917 kışının ardından Doğu Anadolu cephesinde bir durgunluk baş gösterdi. Osmanlılar başlangıçta fark edemeseler de Rus ordusu 1917 yazında devrim sebebiyle dağılmaya başlamıştı.[39] Bu beklenmedik talih kuşu sayesinde Osmanlılar 1878'de kaybettikleri toprakları Ruslardan geri almayı başardılar ve İstanbul hükümetinin ateşkes imzalamasından sonra Gürcistan ve Azarbaycan'a doğru devam ederek (Kasım 1918'de) kısa ömürlü zaferler elde etti.

Ermeni Katliamları. Stratejik olarak doğu cephesine Rusya'yla savaş damgasını vurmuş olsa da, Doğu Anadolu'nun demografik özellikleri güvenlikle ilgili başka endişelere de yol açtı. Cephenin iki tarafında da nüfus dini olarak karışıktı. Rus hattının ardında Müslümanlar yaşadığı gibi, Osmanlı hattının ardında da Hıristiyanlar yaşıyordu. Cephe hattı durmadan ileri geri oynuyordu. Savaş alanında yaşayan yerel halk genellikle kendi dindaşlarını desteklemeye yatkındı. Hattın "yanlış" tarafına geçmeye niyeti olmayan pek çok kişi bile, bir noktada kendilerini bu konumda buluveriyordu. Savaş üç yıl boyunca (1915, 1916 ve 1917) tarım faaliyetlerini kesintiye uğrattı. Osmanlı Müslümanlarının gitgide kendilerini imparatorluğun esas unsuru olarak hissetmeye başladıkları bir bölgede kıtlık, salgın hastalıklar ve savaş kol geziyordu. Etnik temizlik de öyle.

Bu konu hakkındaki çalışmalarda ideolojik olarak kutuplaşma söz konusu olmasaydı bile, o gün yaşanan olayların birçok yönünü anlamak bugün yine zor olurdu.[40] Osmanlıların bölgedeki yerel halkla bir güvenlik problemi yaşadıklarını ve bunun stratejik uzantılarının olduğunu düşünmeleri yanlış değildi. Sarıkamış'ta Ruslarla savaşanlar arasında, Osmanlı tebaası olanlar da içinde olmak üzere

Ermeni gönüllüler de vardı. Osmanlıların Rusların bahar saldırısına karşı hazırlanmaya çalıştıkları sırada, Osmanlı hatlarının içindeki Van'da bir Ermeni isyanı yaşandı (13-14 Nisan 1915) ve Mayıs'ta burada bir Ermeni cumhuriyeti kuruldu. Arazi koşullarının çetin, haberleşmenin zayıf olduğu bir bölgede, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı belli başlı merkezler, Osmanlı harekâtlarında kullanılması kaçınılmaz olan ve kuzeyde Sivas'tan Erzincan ve Erzurum'a, güneyde ise Diyarbakır'dan Bitlis ve Van'a uzanan iki yol boyunca yer almaktaydı. Daha güneyde ise, demiryolu Konya, Adana ve Halep'ten geçiyordu ve Ermenilerin eylemleri bu merkezlerin bazılarında veya hepsinde demiryolu ulaşımını engelleyebilirdi.

Osmanlıların Doğu Anadolu'da yaşadıkları problemlere tepkisi, başka yerlerdeki olaylar yüzünden daha da çetrefil bir hale geldi. Van'daki isyanın ve 1915'teki Rus hücumunun yanı sıra, İngilizler 14 Nisan'da Irak'ı işgal ettiler ve İtilaf Devletlerine bağlı kuvvetler 25 Nisan'da Gelibolu'ya çıkartma yaptılar. Düzenli Osmanlı güçleri bu cephelerde yetersiz kalıyordu ve Osmanlı Genelkurmayı Nisan'ın sonlarından 1915 sonbaharında çeşitli cephelerde dengenin sağlanmasına kadar aynı anda birden çok krizle baş etmek zorunda kaldı.

Bu krizler ortasında Enver, İstanbul'da yüzlerce önde gelen Ermeninin tutuklanmasını ve şehirden çıkarılarak idam edilmesini emretti (23-24 Nisan 1915). Ayrıca yine 24 Nisan'da Doğu Anadolu'daki altı vilayeti de içine alan ve güneyde Diyarbakır'ın aşağısına kadar uzanan bir bölgede yaşayan Ermenilerin tehcir edilmesi talimatını verdi. Bunlar Anadolu'nun dışına çıkartılacak ve daha güneydoğuda bir yerlere yerleştirileceklerdi. Mayıs 1915'te Van ve Erzurum'a yönelik yeni Rus saldırılarının başlamasıyla birlikte durum hızla kötüleşti. Trajik sonucu belirleyen birçok etken arasında, Enver'in büyük ve görkemli planlara düşkün olmasına karşın, bunların başarılı bir şekilde uygulanması için gereken imkânların mevcut olmamasının etkili olduğu ileri sürülmüştür.

1915 yazına gelindiğinde geniş kapsamlı bir Ermeni tehciri başlamış durumdaydı; daha küçük Hıristiyan cemaatler de (Süryani, Keldani ve Nasturiler) bu politikanın kurbanı oldular. Trajik sonuçlar doğması kaçınılmazdı. Muazzam sayıda insan (belki de altı yüz bin kişi) hayatta kalamayacaktı.[41] Ermeniler de Osmanlı Müslümanlarına yönelik karşı katliamlara giriştiler; Müslüman kurbanların sayısı az olmuş olabilir ve bunların çoğu Ermenilere yönelik katliamın ardından yapılan misilleme eylemlerinden zarar gömüş de olabilirler, ne var ki bu durum, Türklerin haklı olarak kendilerini de Doğu Anadolu'daki toplumlar arası şiddetin kurbanları olarak görmelerine engel değildir. 1915'de tehcir edilenler arasında, en baştan öldürülen birçok güçlü kuvvetli erkek dışında her yaştan ve her iki cinsten Ermeniler vardı. Birçok Ermeni kızı Müslüman aileler tarafından alıkonuldu; bunların çoğunun bugün Türk torunları vardır. Tehcir edilen Ermenilerin sorumluluğu görünüşte dahiliye nezaretine verilmişti, o da muhacirlere insanca muamele edilmesi, mülklerinin güvence altına alınması gibi talimatlar veriyordu. Düzenli ordu çeşitli cephelerde savaşmakla meşgul olduğundan, muhacirlerin

güvenliğini sağlamak, en iyi ihtimalle bölgedeki zaptiye kuvvetlerine düştü. Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Kürt aşiretlerinden, bu amaçla cezaevlerinden çıkartılmış mahkûmlardan ve bir zamanlar etnik temizliğin kurbanı olmuş ve dolayısıyla etnik temizlik uygulamaya hazır olan Müslüman Balkan ve Kafkas muhacirlerinden oluşturduğu çeteler de bölgede faaliyet halindeydi.[42] Yerleşik Ermenilerle göçebe Kürtler arasındaki tarihsel çıkar çatışmaları tehcir edilenleri daha büyük yıkımlara maruz bıraktı.

Bilim adamları, tehcirin bu kadar sert ve geniş kapsamlı olmasına daha önceden İstanbul'da İttihat ve Terakki tarafından mı karar verildiği, yoksa merkez komitedeki birkaç İttihat ve Terakki liderinin gizli kararı uyarınca Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgedeki çapulcu ve yağmacı unsurlarla gizlice anlaşarak çevirdiği dolapların bir ürünü mü olduğu konusunda görüş ayrılığı içindedirler. Ne olursa olsun, olaya katılanların çoğu emirleri yerine getirdiklerini ve bunun bir vatan görevi olduğunu düşünüyorlardı.[43] 1916'ya gelindiğinde Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfus esas itibariyle ortadan kaldırılmıştı. Tehcirin kapsamı Batı Anadolu, hatta Trakya Ermenilerini kapsayacak ölçüde genişlemişti; İstanbul'daki Ermeni cemaati ise Nisan 1915'te idam edilen cemaat liderleri dışında varlığını sürdürdü. Bazı Osmanlı yetkilileri olup bitenlere karşı çıktı ve emirleri uygulamayı reddetti; bunlardan bazıları direndikleri için öldürüldü. Bazı şehirlerden gelen raporlar sıradan Müslüman halkın yaşananlardan dolayı şaşkına döndüğünü ortaya koymaktadır.

Çok milletli bir İslam devletinin sancağı altında sürmüş olan yüzlerce yıllık ortak yaşam, savaş döneminin zorunlulukları kisvesi altında ve milliyetçi toplumsal mühendislik adına sona ermişti. İki tarafın da verdiği birçok kurban arasında en trajik olanlar, aynı toprağı birbirlerinin aksine "Türkiye" veya "Ermenistan" olarak görmelerinden kaynaklanan ya hep ya hiç stratejisinin nasıl sonuçlanacağını öngörmesi gereken milliyetçi aydınlar değildi. En üzüntü verici durumdaki kurbanlar, birlikte yaşamın devam etmesinden memnun olacak olan ve komşularından niye nefret etmeleri gerektiğini anlayamayan sıradan kitlelerdi.[44] Yabancı güçlerin Doğu Anadolu'nun Müslüman çoğunluğunu ve oraların Osmanlı egemenliğinde olmasını hiç hesaba katmazmış gibi Ermenileri desteklemesi yangını körükledi. Balkan savaşlarından sonra sadece küçük bir gövdeden ibaret kalmış olan imparatorlukta, Birinci Dünya Savaşı, kazananın her şeyi aldığı bir mücadelenin uğursuz sonucuna doğru ilerlediği koşulları yarattı. Onlarca yıl önce Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'si (ve onun bütün milliyetçi edebiyatlardaki benzerleri) masum bir şekilde, modernliğin bu korkunç zaferine dair ilk belirtileri sunmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlılara dayatılan cezalandırıcı barışın belli başlı amaçlarından biri, olup bitenlerden dolayı onları toplu olarak cezalandırmaktı. Davalar açıldı, bazı suçlular mahkûm edildi, bazılarıysa idam edildi. O yıllarda yaşayan Türkler durumu şöyle görüyordu: "Bütün insanlık birdenbire alnımıza kötü, karanlık bir damga yapıştırmıştı. Ermeni kıtalini yapan ve mede-

niyet düşmanı Almanlarla teşrik-i mesai eden medeniyet düşmanları bizdik.... Zalim, barbar ve insaniyetin ortadan kaldırması lazım gelen insanlar bizdik."[45] Türkleri savunmak amacıyla yazılan bu metnin ardındaki mantık (yani şu ya da bu etnik grubun ortadan kaldırılması gerektiği) neler olup bittiğini, belki de yazarın istediğinden daha fazla açıklığa kavuşturabilir. Bu dönemde, milliyetçiliğin yapıcı ve yıkıcı potansiyelleri çarpışmış ve yıkıcı güçler galip gelmişti.

İngilizlere Karşı Savaşlar. Osmanlıların Birinci Dünya Savaşı'na girişi İngiliz işgali altındaki Mısır'ın statüsünü tartışmalı hale getirdi. 1882'den beri İngilizler, görünüşte Osmanlı padişahının Mısır'a egemen olduğu ve Mehmed Ali'nin varislerinin hıdiv sıfatıyla Mısır'ın özerk yöneticileri olmaya devam ettiği modeli sürdürmekteydi. Ancak Osmanlılar Almanların safında savaşa girince İngilizler Mısır üzerindeki koruyuculuğunu (*himaye*, protektora) ilan etti, Mısır'ı Osmanlı'dan kopardı ve Hıdiv II. Abbas Hilmi'yi devirerek yerine sultan olarak amcası Hüseyin Kamil'i geçirdi. Bu, Mısırla Osmanlı vilayetleri arasındaki sınır bölgesini olası bir savaş alanı haline getirdi. Mısır'da bir ayaklanma çıkarmayı uman Osmanlılar, bahriye nazırı ve Suriye valisi Cemal Paşa komutasında İsmailiye'yi almak amacıyla Sina'ya gözü pek bir şekilde saldırdılar.[46] İngilizleri şaşırtarak Süveyş Kanalı'nı aşmayı başarsalar da İngilizler Şubat 1915'te onları geri püskürttü. Mısır'da İngilizler kendilerine ait cesur bir planı hayata geçirmek için İngiltere, Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan asker toplamışlardı.

Batıda Gelibolu Savaşı olarak bilinen Çanakkale Savaşı (1915) Osmanlıların 1914-1918 arasında kazandığı en büyük zafer ile sonuçlandı. Bu savaştaki yenilginin Britanya İmparatorluğu'nun tebaası olarak burada savaşan Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılarda milli bilincin uyanmasına ne kadar büyük bir katkısı olmuşsa, kazanılan zaferin Türk milli bilinci üzerindeki etkisi de muhtemelen o kadar büyük oldu.[47] İtilaf Devletleri kazanmış olsaydı, boğazlar açılabilir, İstanbul Osmanlıların elinden çıkabilir ve Fransa ve İngiltere'nin Rus müttefiklerine yardım ulaştırması mümkün olabilirdi. Ancak her şeyden önce istilacıların Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı savunmasını geçmesi gerekiyordu. Gelibolu yarımadası deniz saldırısı için birçok fırsat sunmaktaydı. Buradaki tepeler de aynı şekilde karadan savunma için uygundu.

Savaş, 19 Şubat 1915'te İngilizlerin bir deniz saldırısıyla başladı. Alman askeri uzmanların desteğiyle Osmanlılar savunma hatlarını geliştirmek için canla başla çalışmışlardı. Bir Fransız-İngiliz filosu 18 Mart'ta Boğazları zorlamaya giriştiği sırada, alışılmadık şekilde yerleştirilmiş mayınlar üç savaş gemisini batırdı ve diğerlerine de ciddi hasar verdi. Deniz gücünün boğazı geçmek için yetmeyebileceği sonucuna varan istilacılar hem karadan hem denizden bir çıkartma yapmaya hazırlandılar. Bu plandan haberdar olan Enver Paşa, kilit araziyi savunmak üzere Alman generali Liman von Sanders'i Osmanlı Beşinci Ordusu'nun başına geçirdi. Sanders Osmanlı kurmay subaylarının hazırladığı planları uyguladı ve savaşta Osmanlı komutanları da başarılarıyla sivrildi. İtilaf kuvvetlerinin 25 Nisan 1915'teki çıkartmasının önemini hisseden ve emir beklemeksizin emrindeki tümeni savaşmaya sevk eden Mustafa Kemal Paşa burada karizmatik hayat

Mustafa Kemal siperlerde. (Benoist-Méchin, *Turkey*, 178.)

hikâyesini besleyen bir kahramanlık sergiledi. İtilaf kuvvetleri çıkartma yaptıkları bütün noktalarda durduruldu. Birkaç kez yarma harekâtı denedilerse de 1915 yazına gelindiğinde, tıpkı Batı Avrupa cephesindeki gibi siper savaşına saplanıp kaldılar. Eylül 1915'te Bulgarların savaşa girmesi İttifak kuvvetlerinin Osmanlılara yardım ve teknisyen göndermelerini mümkün kıldı. İtilaf kuvvetleri sonunda Aralık 1915-Ocak 1916'da, ardlarında çok büyük miktarda ikmal malzemesi bırakarak geri çekildiler. Bu geri çekilmeye Osmanlılara karşı beslenen yeni bir saygı eşlik etmekteydi, bu yüzden İtilaf kuvvetleri başka bir kara-deniz saldırısına girişmedi. Osmanlılar ise savaştan yeni bir kendine güven duygusu ve sınanmış liderlerle çıktı.

İngiliz savaş planları Irak'ı da hedef alıyordu. Bir Anglo-Hint ordusu 1914'te Basra ve çevresini işgal etti.[48] Nisan 1915'te kuzeye ilerleyen General Charles Townshend komutasındaki Anglo-Hint birlikleri Kutü'l-Amara ve Selman Pak'ta Osmanlılarla karşılaştılar. Kut'ta istilacıları püskürten Osmanlılar yıl sonuna kadar onları kuşatma altında tuttular. Townshend fark etmese de, Irak'taki Osmanlı kuvvetleri ciddi derecede takviye almıştı. Ayrıca Enver Paşa burada komutayı Feldmareşal von der Goltz'a devretmiş olsa da, von der Goltz günlük işleyişte komutayı Türk komutan Halil Paşa'ya (Kut) bırakmıştı.[49] İngiliz kuvvetleri Basra'dan kuşatmayı yarmaya çalışsalar da Osmanlılar Kut üzerinde uçak uçurarak kuşatmayı sürdürdü. Sonunda Townshend teslim olmak zorunda kaldı. Bu "1783'teki Yorktown'dan 1942'deki Singapur'a kadar İngiliz birliklerinin en büyük kitlesel teslimi oldu."[50] İngilizler Irak'ta kırk bin adamlarını kaybettiler. Çanakkale ve Kut'taki zaferler 1916'yı Osmanlılar için savaşın en başarılı yılı haline getirdi.

Ne var ki, Aralık 1916'da daha büyük bir İngiliz kuvveti Irak'ta nehirlerin yukarısına doğru ilerlemeye başladı. Osmanlılar buna denk bir kuvvet toplayamadılar.

Şubat 1917'de Osmanlı ve İngiliz kuvvetleri Kutü'l-Amara'da yeniden karşı karşıya geldiler, ancak bu kez İngilizler galip geldi. Daha sonra ilerleyişlerine devam ederek Bağdat'ı aldılar. Kuzey Irak'taki Musul hâlâ Osmanlıların elindeydi. Enver Paşa bu yeni duruma hayalindeki büyük bir planla cevap verdi ve Bağdat'ı geri alıp İran'a ilerleyecek bir Yıldırım Ordular Grubu kurmayı kararlaştırdı. Enver Paşa'nın projesi Osmanlı ve Alman subaylarının itirazlarına sebep olsa da, ordu Temmuz 1917'de Feldmareşal Erich von Falkenhayn komutasında kuruldu. Eylül'e gelindiğinde, bu ordunun görevi Bağdat'ı geri almaktan, beklenen İngiliz hücumuna karşı Filistin'deki kuvvetleri takviye etmeye dönüşmüştü. Yıldırım Ordular Grubu içindeki ordulardan birinin başına Mustafa Kemal Paşa getirildiyse de, stratejiyi onaylamadığından istifa etti.

Arap İsyanı ve Filistin Savaşı. 1914–1915'te Şerif Hüseyin temkinli hareket etti.[51] Osmanlıların cihadına destek olması yönünde baskı gören Şerif, Osmanlıların resmi İslamcılığının kendisinin Mekke Şerifi olarak sahip olduğu haklara tecavüz edeceğini sezdiği için çekimser kaldı. Hicaz'ın savaştan tecrit olması söz konusu değildi. Süveyş Kanalı sayesinde dünyanın en stratejik deniz yollarından biri Kızıldeniz'den geçiyordu. Osmanlılar İttifak Devletleri'ne katılır katılmaz, İngilizler Hicaz'ın Kızıldeniz limanlarını ablukaya aldılar. Osmanlıların bölgeyi savunup savunamayacağı belirsizdi. 1915'in ortalarına kadar Şerif Hüseyin Osmanlılarla temasını sürdürmekle birlikte, Osmanlıların kendisini devirmeyi deneyebileceğinin de farkındaydı. Oğlu Şerif Faysal Suriye'de Cemal Paşa'nın baskıcı uygulamalarına şahit olmuştu.

Bu sebeplerden dolayı Şerif Hüseyin, olası bir Osmanlı karşıtı Arap isyanını destekleyip desteklemeyecekleri konusunda, Mısır'daki İngilizlerin ağzını aradı. 14 Temmuz 1915 ile 10 Mart 1916 arasında Şerif Hüseyin'le İngiliz yüksek temsilcisi Sir Henry McMahon arasında gerçekleşen mektuplaşmalar sonucunda Şerif 5 Haziran 1916'da bağımsızlığını ilan etti ve Arap isyanını başlattı. Mektuplar büyük belirsizlikleri çözümsüz bırakıyor ve kalıcı bir anlaşma teşkil etmiyordu. Yine de Hüseyin fırsatı varken inisiyatifi ele almayı tercih etti. İngilizlerin, en azından 1917'de kendisine bildirmelerine kadar, başkalarına da çelişkili vaatlerde bulunacaklarını bilmesine imkân yoktu.[52] İtilaf devletlerinin savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar, 1917'de Bolşevik devrimcilerin gizli anlaşmaları yayınlamalarıyla birlikte, herkesce bilinir hale geldi.

Arap isyanı İngilizlerin 1917'deki Filistin harekâtıyla eşgüdümlü hale getirilecekti. 1916'da başlayan isyan aşama aşama yayılarak, Medine'deki Osmanlı üssü dışında Hicaz'daki bütün önemli şehirleri zaptetti. Ekim'de Şerif Hüseyin kendini Arap topraklarının kralı ilan etti. Ancak bu iddia Hicaz'ın ötesinde kabul görmedi. Temmuz 1917 itibariyle, isyancılar bugünkü Ürdün'de bulunan Akabe'ye varmışlardı. İngiliz yardımları Hüseyin'in birçok aşireti kendi tarafına çekmesine yardım etti. Arap isyancılar, Akabe'den sonra iç bölgelerde kuzeye doğru ilerlediler, İngiliz-

Mısırlı kuvvetler de sahil boyunca ilerledi. Arap isyancılar 30 Eylül 1918'de Şam'a girdi ve Şerif Faysal kısa bir süre boyunca (1918-1920) Suriye kralı oldu. Babası Şerif Hüseyin tarafından kurulan Hicaz Krallığı 1925'te Suudilerin eline geçti.

İngilizler Kudüs'ü (8 Aralık 1917) ve daha sonra Şam ve Halep'i (Ekim 1918) aldı. Bu süreç boyunca büyük çarpışmalar oldu. Nablus Muharebesi (Eylül 1918) "savaş tarihinin en son büyük süvari savaşlarından biriydi."[53] Mustafa Kemal Yedinci Ordu komutanı olarak kendini gösterse de, diğer birimler bozguna uğratıldı veya imha edildi. Bir ay sonra Mustafa Kemal merkez üssü Adana'da bulunan Yıldırım Orduları Grubu'nun başındaydı ve Anadolu'nun savunmasını örgütlemeye hazırlanıyordu.

Ateşkes (Mondros, 30 Ekim 1918). İstanbul'a yönelik tehditler sonunda Osmanlıları ateşkesi kabul etmek zorunda bıraktı. İtilaf kuvvetleri, İstanbul'a çok yakın bir mesafede bulunan Selanik'e ayak basmıştı ve payitahtı savunabilecek kuvvetlerin çoğu uzun zamandan beri diğer cephelere kaydırılmış durumdaydı. İtilaf kuvvetleri Selanik'te Bulgaristan'la ateşkes yaptı. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi, Osmanlıların İttifak devletleriyle kara bağlantısını kesti. Osmanlıların ateşkes anlaşmasını imzalamasından sonra uzak cephelerde birkaç çarpışma daha oldu. Bağdat'taki İngilizler ilerleyerek Musul'u aldılar (8 Kasım). Kafkasya'da, Enver'in "İslam Ordusu" kısa bir süre için Bakü'yü (15 Eylül) ve Derbent'i (8 Kasım) ele geçirdi. Savaş bitmişti. Osmanlı ordusunun ateşkes hükümlerine göre terhis edilmesi bekleniyordu, ancak ordu "silâhaltındaki yaklaşık bir milyon askeriyle hâlâ sahadaydı ve Anadolu kalpgâhını elinde bulundurmaya devam ediyordu."[54]

Sonraki haftalarda İtilaf devletlerine ait savaş gemileri İstanbul'a demirledi. Şubat 1919'da Fransız generali Franchet d'Espérey bir yerli Rum tarafından kendisine sunulan beyaz atın üstünde İstanbul'a girdi. Bu Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te zaferden sonra yeni payitahtına girişini örnek alan tahrik edici bir hareketti. Böylece İstanbul ve Boğazlar resmen işgal edilmeden (Mart 1920-Ekim 1923) fiilen işgal edilmiş oldu. Şehirdeki yaşam çok gergin hale geldi. Yunanların da içinde olduğu çok uluslu işgal kuvvetleri zorbaca davranarak binaları ve evleri işgal ettiler, azınlıkları durumdan faydalanmaya teşvik ettiler. Rum patriği cemaati üzerinde egemenlik iddia etti ve Osmanlı Rumlarını Osmanlı tebaası olarak yerine getirmeleri gereken görevlerinden muaf tutarak Yunanistan'la birleşmek istedi. Geriye dönüp bakıldığında, 1914'te nüfusu iki yüz binden fazla olan İstanbul'daki Rum cemaatinin 1990'larda üç bin civarına kadar gerilemesindense, bu kadar uzun süre varlığını sürdürebilmesi çok daha şaşırtıcıdır.[55] İstanbul'un yanı sıra, Fransızlar Güneydoğu Anadolu'nun belli kısımlarını, İtalyan'lar da Antalya'yı işgal ettiler. Yunanlar Osmanlıların elindeki Trakya topraklarının bir kısmını ele geçirdiler ve Mayıs 1919'da Batı Anadolu'yu istila ettiler. Türk Milli Mücadelesi başlamıştı.

Yabancı birliklerin İstanbul'u işgali, yukarıda, Ayasofya'nın yanındaki Sultan Ahmet Meydanı; aşağıda, Beyazıt'taki Osmanlı Harbiye Nezareti'nin dış kapısının önü. Aşağıdaki fotoğrafın arkasındaki notta buradaki askerlerin Amerikan denizcileri olduğu belirtilmektedir. (Her ikisi de yazara Elizabeth Scipio Fisher tarafından, babası Lynn Scipio'dan aldığı belgeler içinden verilmiştir.)

SAVAŞ DÖNEMİ DİPLOMASİSİ VE SAVAŞ SONRASINDA BARIŞ

Bütün bunlar olup biterken, İtilaf devletleri, savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak amacıyla yapmış oldukları planları nasıl yürürlüğe koyacaklarına karar vermekteydiler. İtilaf devletleri Osmanlı toprakları üzerindeki talep ve vaatlerine başladıkları sırada Osmanlılar daha tam olarak savaşa girmemişti. İlginç olan şuydu ki, yaptıkları planların Arap vilayetlerindeki sonuçları müstakbel Türkiye Cumhuriyeti'ndekinden daha kalıcı oldu. Başka bir ilginç durum ise, petrolün Irak ve İran'da bir menfaat konusu haline gelmiş olmasına karşın, Arabistan'daki petrol kaynaklarının hâlâ keşfedilmemiş olmasıydı. Buna bağlı olarak büyük güçler Arabistan üzerinde hak iddia etmediler ve böylelikle Suudi krallığının gitgide güçlenmesini kolaylaştırdılar. Irak, Suriye (coğrafi olarak) ve Anadolu için İtilaf devletleri yerine getirebileceklerinden fazla vaatte bulundular. Bunların en önemlileri şunlardı: Hüseyin-McMahon yazışmaları (1915-1916), Sykes-Picot anlaşması (1916) ve Balfour Beyannamesi (1917). Yunanistan'ın 1917'de savaşa girmesiyle birlikte Anadolu'nun Ege kıyılarıyla ilgili Yunan talepleri de listeye eklendi.[56]

Mekke Şerifi Hüseyin ile Sir Henry McMahon arasındaki on mektuptan meydana gelen *Hüseyin-McMahon yazışmaları* (14 Temmuz 1915–10 Mart 1916) Arap isyanının temellerini attı. Hüseyin İngilizlerin "Arap ülkelerinin" bağımsızlığını kabul etmesini ve bir Arap halife tanımasını istiyordu. McMahon, Arap halifeyi kabul etmek konusunda, Mersin ve Adana şehirleri, Suriye'nin Şam, Humus, Hama ve Halep şehirlerinin batısında kalan bölümleri, Bağdat ve Basra eyaletleri ve Fransızların çıkarının olduğu yerlerle ilgili çekinceler ileri sürerek muğlâk bir gönüllülük sergiledi. Bilhassa Suriye'nin adı geçen dört şehrin batısında kalan kısımlarının istisna edilmesi ihtilafa sebep oldu. Mektuplarda şehirlerin bulunduğu yerleri ifade etmekte kullanılan Arapça sözcük (*wilaya*) Osmanlıların vilayetleri ifade etmek için kullandığı sözcükle aynıydı. Mektuplar bu sözcüğü aynı anlama gelmek üzere Osmanlı'nın vilayet merkezleri olan Bağdat ve Basra için de kullanıyordu. Suriye'de Halep ve Şam vilayet merkezleriydi; Humus ve Hama ise değildi. Halep vilayeti sahile kadar uzanıyordu, dolayısıyla batısında sadece deniz vardı. İngilizlerin Suriye'de korumak istedikleri şey, Fransa'nın çıkarlarıydı. Daha sonra, Filistin'in Araplara vaat edilip edilmediği de bir o kadar vahim bir mesele haline geldi. Şerif Hüseyin isyanı kişisel amaçları uğruna başlattı. Savaştan sonra İngilizlerle pazarlık yapma imkânı ortadan kalktı ve Suudi Arabistan hızla Hüseyin'in krallığını içine aldı. Buna karşın İngilizler Şerif Hüseyin'in iki oğlunu Irak (Faysal) ve Ürdün'deki (Abdullah) manda yönetimlerinin başına geçirdiler.

Sykes-Picot anlaşması (1916) İngiliz ve Fransız menfaatlerinin çerçevesini çizerek Irak'ı ve (Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü içine alan) coğrafi Suriye'yi beş bölgeye ayırdı.[57] İki doğrudan denetim bölgesi vardı: Basra ve Bağdat vilayetlerini içine alan bir İngiliz bölgesi ve Suriye-Lübnan sahiliyle bugün Türkiye'ye bağlı olan ve Sivas'a kadar uzanan geniş bir üçgeni içine alan bir Fransız bölgesi. İki çıkar alanı,

Suriye ve Irak'ın iç kısımlarını, Fransa (kuzeybatı) ve İngiltere (güneydoğu) arasında ikiye bölmekteydi. Halen Suriye'yi Ürdün ve Irak'tan ayırmaya devam eden ve anlaşmanın ekinde yer alan bir haritada cetvelle çizilmiş dümdüz sınır, başlangıçta Irak-İran sınırına kadar uzanıyordu. Hıristiyanların kutsal yerlerini içinde barındıran Kuzey Filistin uluslararası bir bölge olacaktı. Anlaşma bir Arap devletinden veya Arap devletlerinden söz ediyordu, bununla birlikte ne Hüseyin-McMahon yazışmalarıyla ilişkilendirilmekteydi ne de şimdilik Şerif Hüseyin'e açıklanmıştı.

Balfour Beyannamesi (Kasım 1917), bu tabloya, İngilizlerin Siyonist harekete desteğini belirten muğlâk ifadeli bir kamuoyu duyurusu ekledi: "Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudiler için bir milli yurt kurulmasını uygun görmekte olup bu hedefin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elinden gelenin en iyisini yapacaktır. Şu nokta açıkça anlaşılmalıdır ki; Filistin'deki Yahudi olmayan toplulukların medeni ve dini haklarına ve Yahudilerin diğer ülkelerde sahip oldukları siyasal statü ve haklara halel getirebilecek hiçbir şey yapılmayacaktır."

Balfour Beyannamesi genellikle, hatalı olarak, İngilizlerin Filistin'de kurulacak bir Siyonist devlete verdiği desteğin ifadesi olarak anılsa da, metinde buna işaret eden hiçbir ifade yoktur. Bununla beraber beyanname, Hüseyin-McMahon yazışmaları ve Sykes-Picot anlaşmasının önceden zaten yaratmış olduğu pürüzlere yenilerini eklemiştir.

Diğer vaatler, Anadolu söz konusu olduğunda, savaş sonrasında barışa geçişi daha da zorlaştırdı. İtalyanlar Sykes-Picot anlaşmasından haberdar olunca, güney ve batı Anadolu'da doğrudan ve dolaylı denetimleri altında bölgeler talep ettiler (1917); Rusların devrim yüzünden rıza göstermemeleri, İtalyanların bu toprak taleplerini zayıflattı. Rusların 1915'de İstanbul, Boğazlar ve Kuzeydoğu Anadolu'ya yönelik talepleri de Bolşevik Devrimi'yle birlikte geçersiz hale geldi. Ruslarla Almanlar arasındaki Brest-Litovsk (Mart 1918) görüşmelerine Almanya'nın müttefiki olarak katılan Osmanlılar, Rusya'nın 1878'de almış olduğu Kuzeydoğu Anadolu'daki Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını geri aldı. Türkiye daha sonra Batum'u (1921) Ruslara bıraksa da Kars ve Ardahan'ı geri alışı Brest-Litovsk Anlaşması'nın kalıcı bir sonucu olarak kaldı.[58]

Sevr Anlaşması (Ağustos 1920) Sykes-Picot'nun Hüseyin-McMahon yazışmalarını, Balfour Beyannamesi'nin ise Filistin'le ilgili başka her şeyi gölgede bıraktığı pazarlıkların sonucuydu. Anlaşma Osmanlı İmparatorluğu için kapsamlı bir idam fermanı anlamına geliyordu. Anlaşmaya göre daha önce imparatorluğa ait olan bütün topraklar ve hiçbir zaman imparatorluğa ait olmamış olan en az bir toprak parçası (Fas) itilaf devletlerine verilmekteydi. Sevr Anlaşması Milletler Cemiyeti'nin Suriye'de (Lübnan da dahil) Fransa'ya ve Irak ile Filistin'de (başlangıçta Ürdün de Filistin'e dahildi) İngiltere'ye verdiği manda yönetimlerinden bahsediyordu. Fransa, birçok pazarlıklardan sonra, Suriye'nin bütününde, hiçbir dolaylı denetim bölgesi olmaksızın, doğrudan denetim sahibi olması karşılığında Musul ve Filistin'i İngiltere'ye bırakmıştı. Anlaşma İngilizlerin Mısır üzerindeki

koruyuculuğunu (protektora yönetimi) ve Kıbrıs üzerindeki egemenliğini onaylıyor, Hicaz'ı bağımsız bir krallık olarak kabul ediyordu.

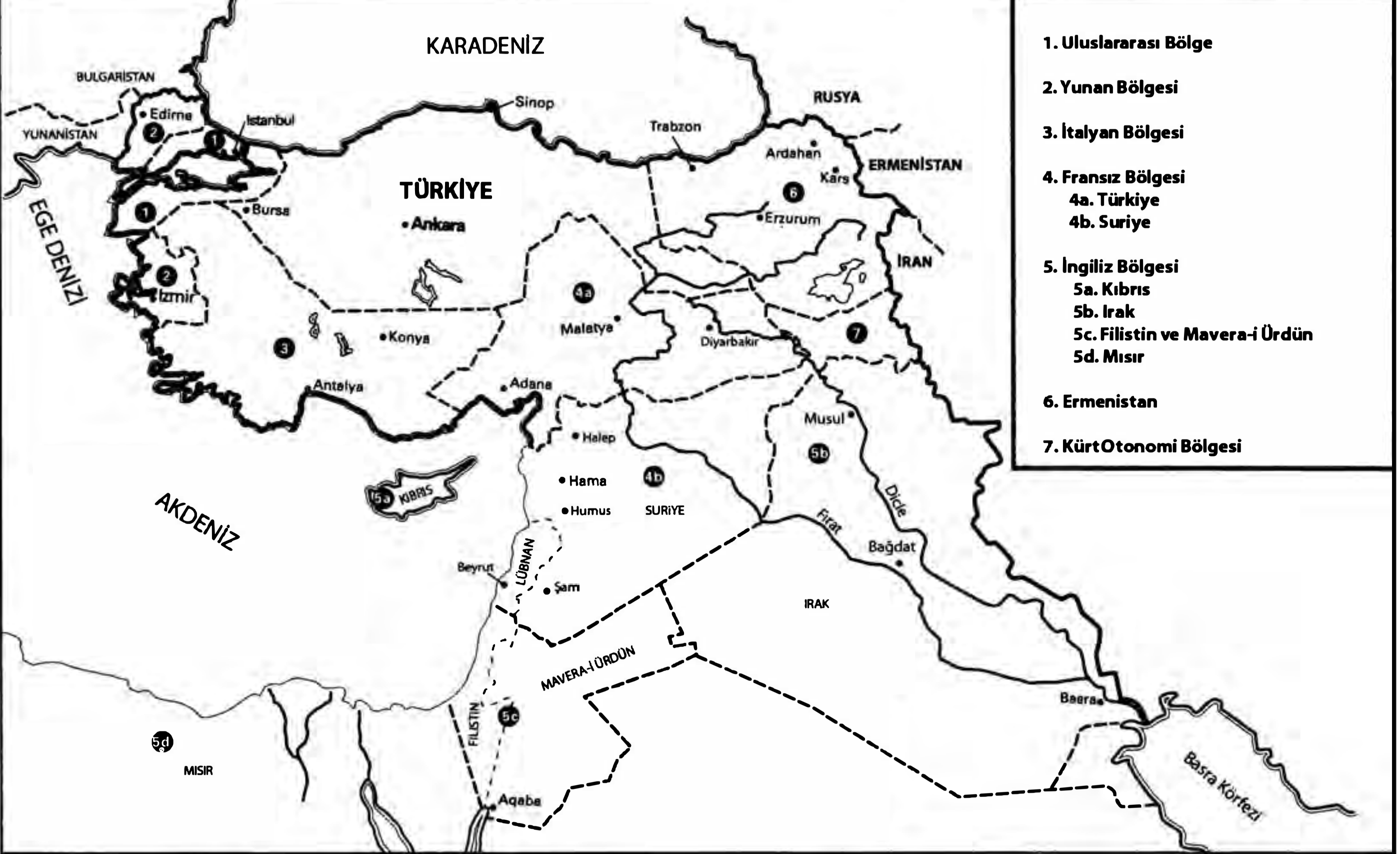
Sevr, sanki Türk halkının da imparatorluk kadar ölmüş olduğunu farzedermişcesine, müstakbel Türkiye Cumhuriyeti topraklarının çoğunu birilerine hediye etti. Ermeniler Kuzeydoğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kuracaklardı. Kürtler Güneydoğu Anadolu'da özerklik veya bağımsızlık hakkına sahip olacaklardı. İstanbul ve Boğazlar uluslararasılaştırılacaktı. İzmir ve Batı Anadolu Yunanistan'a verilecekti. Başka bir anlaşma uyarınca Güneybatı Anadolu'da İtalya, güneydoğuda ise Fransa için nüfuz bölgeleri kabul edilmekteydi. Gıyaben, Orta Anadolu ve Karadeniz sahilinin bir kısmı Türklere bırakılmıştı. Ancak anlaşma hiçbir zaman resmen onaylanmadı. Çünkü Yunanistan daha Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ederek Türk Milli Mücadelesi'nin başlamasına sebep olmuştu.

Sevr Anlaşması'nın uzun gölgesi tarihçilerin kafasını iki yönden ciddi bir şekilde karıştırmaktadır. Lozan Anlaşması (1923) Türkiye Cumhuriyeti'ni tanırken Sevr'in Anadolu'yla ilgili hükümlerini iptal ettiği için, Türk tarihçileri Sevr'i "sahibi bulunamayan bir mektup" kadar hükümsüz görürler. Türkiye'nin ulusal egemenliğini ihlal ettiği öne sürülen adımlar hâlâ "Sevr zihniyeti" suçlamalarıyla karşılanmaktadır.[59] Bununla birlikte, Sevr'in Arap topraklarıyla ilgili hükümleri, İtilaf devletlerinin Osmanlı vilayetlerinin paylaşılmasıyla ilgili nihai kararını ifade etmekteydi ve Lozan bu hükümlerden hiçbirini yürürlükten kaldırmadı. Bu açıdan bakıldığında, Sevr Anlaşması'nın Arap toprakları üzerindeki etkisi halen sürmektedir. Bu yüzden anlaşmayla ilgili iki tür hataya düşülmektedir. Türk tarihçiler Sevr'in hiçbir kalıcı sonucu olmadığını düşünmekte hata etmektedirler. Batılı bazı tarihçiler de Türklerin, Birinci Savaşı'nın diğer yenik tarafları arasında, Sevr'de kendilerine dayatılan cezalandırıcı barış koşullarını yeniden müzakere etmeyi başarmış tek millet olduğunu fark edememektedirler.[60] Yine de Lozan ancak Türkiye Cumhuriyeti açısından Sevr Anlaşması'nı tersine çevirmiştir. Sevr'in kapsadığı diğer topraklar için hükmü sürmüştür.

MİLLİ MÜCADELE (1919–1922)

Türkiye'de Milli Mücadele eş zamanlı iki mücadeleden oluşuyordu. Bunlardan ilki birleşmiş bir milliyetçi hareket yaratmak için verilen siyasal mücadeleydi. Diğeriyse, doğuda çarpışmalar olsa da, esas olarak Batı Anadolu'yu Yunanlardan kurtarmak için verilen askeri mücadeleydi. Şaşırtıcı olan, Büyük Savaş'ta oran olarak Fransızların ve Almanların kaybettiğinin dört katı kadar insanını kaybeden bir halkın bu mücadele için karizmatik bir lider bulmasıydı. Bu olgu, bu olayların tarihinin yazılma biçimini önemli ölçüde etkiledi. Yine de bu hikâye tek bir kişiye ait değildir ve onunla başlamamıştır.

Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan hemen sonra üst düzey İttihat ve Terakki liderleri ve Ermeni katliamlarına en çok karışmış olanlar istifa ettiler ve yargılanmaktan kurtulmak için İstanbul'u terk ettiler.[61] Buna karşın meclis, ordu ve

Sevr Anlaşması'nın Şartları, 1920. Lozan Anlaşması (1923) Türkiye Cumhuriyeti'yle ilgili hükümleri geçersiz kıldı; bunun dışındaki yerlerde Sevr Anlaşması yürürlükte kaldı.

bürokrasi hâlâ İttihatçılarla doluydu. İttihat ve Terakki önderliği, savaş boyunca, Türklerin yaşadığı bölgelerde milli bir direnişe temel oluşturabilecek, perde arkasında faaliyet gösteren örgütlenmeler oluşturmak için çalışmıştı. Enver Paşa ise, kendisi için tipik olarak, 1918'de biten şeyin, mücadelenin sadece ilk aşaması olduğunu düşünmekteydi. Savunduğu Pan-Türkizm, onu Orta Asya'da Bolşeviklere karşı savaşan Orta Asyalı Türk çetecilerin başında donkişotvari bir ölüme götürecekti (1922). Savaş sırasında Enver ve Talat Paşalar Teşkilat-ı Mahsusa'yı Anadolu'nun dört bir yanında silah depolamakla görevlendirmişti. Ateşkesten sonra Umum Âlem-i İslam İhtilal Teşkilatı adıyla yeniden örgütlenen bu teşkilat, çetecileri harekete geçirmek üzere kırsal kesime temsilcilerini gönderdi. Bu çetecilerin çoğu, zaten savaş sırasında cemaatler arası şiddet olaylarına karışmıştı. 1918'de İttihat ve Terakki liderlerinin savaş sonrasında güvenliklerini sağlamak ve Anadolu ve Kafkaslarda direniş olanaklarını güçlendirmek amacıyla Karakol Teşkilatı kuruldu. İttihat ve Terakki tehdit altındaki bölgelerde savunma savaşına kitlesel bir temel sağlamak amacıyla mahalli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurdu. Bunların her birinin amacı bulundukları yerin Türklüğünü kanıtlamak ve Wilson'un on ikinci ilkesinin imparatorluğun "Türk kesimine" tanıdığı "güvenli egemenlik" hakkını savunmaktı. Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri kısa zaman içinde geniş bir örgütlenme ağı oluşturdular. 1920 itibariyle bu cemiyetler genellikle İttihatçılarla dolu olan ama dini liderlerin, eşrafın, toprak sahiplerinin ve tüccarların da katıldığı yirmi sekiz kongre topladılar. Son iki gruba mensup olanların çoğu savaş döneminde devlet işlerinden kazanç elde etmiş insanlardan oluşuyordu. Birçoğu da, kovulan ya da öldürülen Rum ve Ermenilerin mallarını (*emval-i metruke*, terk edilmiş mallar) ele geçirmiş olan kimselerdi. Böylelikle muhafazakâr Müslüman mülk sahipleriyle askeri-bürokratik aydınların çıkarları bir kez daha kesişmiş oldu.

Yunan işgali bu ittifakı ve onun çok daha ötesine uzanan bir kitlesel milli seferberliği pekiştirdi. Milli mücadelenin askeri aşamasında, Batı Anadolu Türklerin kendi kaderlerini tayin etmek için savaşmak zorunda oldukları tek yer değildi. Aynı şekilde, mücadeleye sokabildikleri beşeri kaynaklar sadece Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinden ibaret de değildi. Türklerden ve öbür Müslüman muhacirlerden oluşan başıbozuk çeteler hâlâ ortalıktaydı. Bir süre için onlardan faydalanmak gerekecekti. Ne var ki çeteler disiplinden yoksundu. Ayrıca bazı karmaşık siyasal sebeplerden ötürü Kafkas muhacirlerinin milliyetçi davaya olan bağlılıklarından emin olunamıyordu.[62] Ordunun terhis edilmesi güya devam ediyor olsa da, Osmanlı ordusu hâlâ ayaktaydı ve doğuda en etkili güçtü. Milli Mücadele karizmatik liderini işte tam bu noktada kazandı.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki en başarılı komutanı olan Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Karadeniz'deki Samsun limanına vardı. İstanbul hükümeti görünüşte onu doğudaki askeri kuvvetlerin terhis edilmesi göreviyle buraya göndermişti, ama gizli görevi bunun tam tersiydi.[63] Milli dire-

nişi birleştirmeye çalışan Mustafa Kemal, bu amaçla milleti bekleyen tehlikeleri anlatan ve Sivas'ta bir kongre toplanması çağrısında bulunan bir genelge yayınladı. Temmuz'da İstanbul hükümetinin onu geri çağırmaya çalışması üzerine, bu emre uymaktansa Osmanlı ordusundan istifa etmeyi tercih etti. Buna karşın, doğudaki en üst düzey komutan olan Kâzım Karabekir'in Mustafa Kemal'i üstü olarak kabul etmesi ve ordunun büyük çoğunluğunun da buna uymasıyla birlikte otoritesini yeniden tesis etti ve genişletti. Yine Temmuz ayında, Erzurum'da toplanan bir bölgesel kongrede on maddelik bir milliyetçi bildiri kabul edildi. Kongre, dağılmadan önce Mustafa Kemal'in başkanlığında bir temsilciler kurulu (*heyet-i temsiliye*) seçti. Eylül'de toplanan Sivas Kongresi'nin devlet görevlileri ve subaylarla dolu olması, buna karşılık kongrede sadece on beş şehirden temsilci bulunması Mustafa Kemal'in o sırada mahalli eşrafı harekete geçirme yeteneğinin hâlâ kısıtlı olduğunu gösteriyordu.[64] Yine de Sivas Kongresi kendisini Anadolu ve Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin birleştiği bir kongre olarak tanımladı, Erzurum Kongresi kararlarını kabul etti ve yine Mustafa Kemal'in başkanlığında bir temsilciler kurulu seçti. Bu dönem boyunca Mustafa Kemal İstanbul'un taşrayla iletişimini kesmek ve kendi otoritesini genişletmek için telgrafı kullandı. Aralık'ta Ankara'ya hareket eden temsilciler kurulu zamanla bir milli hükümetin çekirdeği haline geldi. İstanbul'la bir demiryolu bağlantısına ve iyi haberleşme olanaklarına sahip olan merkezi bir Anadolu şehri olarak seçilen Ankara artık başkent olma yolunda ilerlemeye başlamıştı.

Bu arada, iki rakip hükümet mevcuttu. Son Osmanlı parlamentosu seçimleri 1919'da gerçekleşti. Anadolu'nun her tarafında Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri seçimlere hâkimdi ve seçilen mebuslar İstanbul'a gitmeden önce Ankara'ya gidip Mustafa Kemal'in tavsiyelerini dinliyorlardı. Ocak 1920'de meclis, Osmanlı Devleti'nin "Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın" bütünlüğünü ve tam bağımsızlığını teyit eden ve ilk kez resmi bir belgede bu topraklardan "Türkiye" olarak bahseden Misak-ı Milli'yi kabul etti.[65] 16 Mart 1920'de İtilaf devletleri İstanbul'u resmen işgal edip mebusların da içinde bulunduğu önde gelen Türkleri tutuklamaya ve Malta'ya sürgüne göndermeye başlayınca Mustafa Kemal gelebilecek durumda olanları Ankara'ya davet etti. Burada İstanbul'dan gelen mebuslar ve Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin temsilcileri biraraya gelerek 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni oluşturdular. Türk parlamentosu hâlâ bu isimle anılmaktadır. Meclis hem Mustafa Kemal'i başkan seçti hem de bir ön hükümet oluşturdu. Ayrıca *Hakimiyet-i Milliye* adında bir resmi gazete yayınlamaya başladı. Ankara ve İstanbul arasındaki ilişkiler açık bir düşmanlık halini aldı.

Milli mücadelenin askeri safhasındaki en hassas gelişmeler de aynı dönemde gerçekleşti. 1920 yazı itibariyle Yunanlar bütün Batı Anadolu ve Trakya'da kontrolü ele geçirmişlerdi ve İtilaf devletlerine ait birlikler orada olmasa İstanbul'a gireceklerdi. Batıda milliyetçi düzenli ordu hâlâ nispeten zayıftı ve çetelere dayan-

mak zorunda kalıyordu. Doğuda ise daha güçlü olan ordu, Sevr Anlaşması'nda Ermenilere vaat edilmiş olan toprakları savunmak için sahaya çıkmaya hazırdı. Aynı zamanda Ankara Bolşeviklerle anlaşmaya çalışıyordu. Doğuda aylar süren müzakere ve çarpışmaların sonucunda Kâzım Karabekir'in ordusu Aralık 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'ni yenilgiye uğrattı. Bundan kısa bir zaman sonra da Bolşevikler Ermeni hükümetini devirdiler. Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması imzalandı. Anlaşma, Batum'dan vazgeçmesi pahasına Türklere altın ve askeri yardım sağladı. Artık milliyetçiler batıdaki düzenli ordunun faaliyetlerine yoğunlaşabilirlerdi.[66]

İsmet Paşa (1884-1973) komutasındaki düzenli ordu batıdaki ilk önemli zaferini Yunanlara karşı Birinci İnönü Savaşı'nda (10 Ocak 1921) kazandı. İsmet Paşa daha sonra bu savaşın anısına İnönü soyadını aldı. Artık milliyetçiler doğuda ve batıda zaferler kazanmaktaydı ve savaş yorgunu İtilaf devletleri Sevr Anlaşması'nın sunduğu şartlarda ısrar etmenin bedelini yeniden hesap etmeye başladılar. İngilizler daha 1921'de Yunanistan'la Türkler arasında bir anlaşmaya aracılık etmeye çalıştılar, ama başarısız oldular. Mart'ta Fransızlar ve İtalyanlar belli tavizler teklif etti, ama Ankara bunları reddetti. Anadolu'da yeniden saldırıya geçen Yunanlar 7 Nisan 1921'de İnönü'de bir kez daha yenilgiye uğradılar, ancak yaz aylarında Eskişehir'i aldılar. Bunun üzerine meclis, Mustafa Kemal'e üç aylığına olağanüstü yetkiler verdi. Mustafa Kemal komutayı şahsen eline aldı ve hükümet nihai saldırı için harekete geçti. Tayin edici çarpışma Ağustos-Eylül 1921'de Sakarya nehrinde gerçekleşti. Türkler Yunanları çekilmeye zorladılar, ancak onları takip edemeyecek kadar da güçsüz düştüler.

Sakarya savaşından sonra savaş cephesi bir yıla yakın bir süre boyunca duruldu, ancak siyaset cephesi milliyetçilerin lehine değişti. Fransızlar Ekim ayında Adana üzerindeki taleplerinden vazgeçtiler. Kendileriyle Yunanlar arasına mesafe koyan İtilaf devletleri tarafsız olduklarını ilan ettiler. 26 Ağustos 1922'de Mustafa Kemal saldırıya geçti ve Yunanları şaşırtıp bozguna uğratarak komutanlarını ve ordularının büyük bir kısmını esir aldı. Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girdi. 13 Eylül'de Ermeni mahallesinde bir yangın çıktı ve şehrin büyük bir kısmı yandı. Deniz ufuk çizgisine kadar kayıklarla doldu, zira iki yüz binden fazla insan kaçmaya çalışıyordu.[67]

Mustafa Kemal'in askeri başarısı ona Halaskâr Gazi unvanını kazandırdı. Yine de askeri zaferle siyasal zafer aynı şey değildi. Mustafa Kemal hem "sol" hem "sağ" cenahın muhalefetiyle karşı karşıya kaldı.[68] Siyasal yelpazede, uygun bir fırsat yakalanınca (1921) öldürülen Mustafa Suphi'nin başında bulunduğu bir komünist partiden doğuda bulunan ve "kutsal kurumların muhafaza edilmesini" (Muhafaza-ı Mukaddesat Cemiyeti) savunan muhafazakâr bir gruba kadar her şey vardı. Hâlâ faal olan İttihat ve Terakki 1923'te İstanbul'da son kongresini topladı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin temel tartışma konuları padişah-halifenin konumu ve Mustafa Kemal'in egemenlik özlemleriydi.

Mustafa Kemal bu siyasal manzaranın üstesinden gelebilmek için savaş meydanlarında kendisini ön plana çıkaran taktik meziyetlerinden faydalandı.[69] Meclise Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu (1921) kabul ettirdi. Kimi zaman Cumhuriyet döneminin ilk anayasası olarak görülen bu kanun halk egemenliği ilkesini teyit etmekle birlikte bütün yetkileri meclisin elinde topluyordu. Mustafa Kemal kendi destekçilerini mecliste Müdafaa-i Hukuk grubunda örgütledi (Mayıs 1921); geriye kalanların çoğu "ikinci" Müdafaa-i Hukuk Grubu veya "İkinci Grup" içinde toplandı.[70] Aralık'ta Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini Halk Fırkası'na dönüştürmek istediğini ilan etti. 1923 baharında meclisi dağıttı ve ülkeyi seçime götürdü. Seçimlerde listeye girecek adayların hepsini kendisi belirledi. Yeni meclis açıldığında, artık meclisin tamamını elinde bulundurmakta olan Müdafaa-i Hukuk grubu, Ağustos 1923'te kendini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin halefi ve Halk Fırkası olarak yeniden örgütledi. Böylece direniş partileşti, parti de Mustafa Kemal'in oldu.

İç siyasal mücadeleyle barış koşullarını yeniden belirlemeye dönük uluslararası mücadele bir arada ilerledi.[71] İtilaf devletleri barış koşullarını yeniden görüşmek için hem İstanbul hem Ankara hükümetlerinden delege göndermelerini isteyince, Ankara'daki meclis 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırdı. Son Osmanlı padişahı bir İngiliz savaş gemisine binerek İstanbul'u terk etti ve onun amcazadesi Abdülmecid halife oldu. İsmet (İnönü) Lozan'daki barış görüşmelerinde Türk heyetine başkan olarak seçildi.

Lozan görüşmeleri zor geçmesine karşın Türk tarafı açısından son derece başarılıydı.[72] Türkler egemenliklerinden herhangi bir taviz vermeyi inatla reddettiler. İtilaf devletlerinin görüşmelerdeki konumu, ülkelerindeki kamuoyunun artık bu tip meseleler için savaşılmasına destek olmaması yüzünden zayıfladı. Sonuç olarak 24 Temmuz 1923'te anlaşma imzalandı. Batı Trakya, Ege adaları (Gökçeada ve Bozcaada hariç) ve Hatay'ın Türkiye sınırları dışında kalması nedeniyle anlaşma eleştirilere maruz kalsa da, birkaç istisna dışında Türkler Misak-ı Milli'de ilan ettikleri amaçlarına ulaştılar. Anlaşmayla birlikte kapitülasyonlar resmen sona erdi. İttifak devletlerine olan savaş borçları iptal edildi, Osmanlı Devleti'nin 1914 itibariyle 142 milyon İngiliz sterlinini bulan dış borçları Türkiye ile Osmanlı bakiyesi diğer bağımsız devletler arasında pay edildi. Türkiye'nin ilk borç ödemesi 1929'a kadar ertelendi ve Düyun-ı Umumiye kaldırıldı. Gümrük tarifeleri 1929'a kadar dondurulmuş olsa da, Türkiye bu tarihten sonra yeniden ithalatı vergilendirebilecekti. Boğazlardan geçişi, daimi olarak Türkiye'nin başkanlık edeceği bir uluslararası komisyon denetleyecek ve Karadeniz'e kıyısı olmayan deniz güçlerine Boğazlardan sınırlı geçiş izni verilecekti. Anlaşma, ayrıca bir nüfus mübadelesi de öngörüyordu. Buna göre Anadolu'da yaşayan bir milyon Rum (daha isabetli bir ifadeyle Rum Ortodoks Hıristiyan) ile Yunanistan'da yaşayan dört yüz bin Müslüman mübadele edilecekti.[73]

Türkiye Cumhuriyeti, Kafkaslar'da Sovyet sonrası sınırları gösteren harita.

Türkiye Birinci Dünya Savaşı'nın müzakere edilmiş tek barış anlaşması aracılığıyla, bağımsız bir devlet olarak uluslararası toplum tarafından tanınmıştı. Bunun ardından Meclis 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan etti ve 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırdı. Lozan Anlaşması Sevr'i hükümsüz bırakmıştı. Ancak bu durum sadece Türkiye Cumhuriyeti için geçerliydi, çoğunluğu Arap topraklarından oluşan diğer birçok yer için Sevr'in hükümleri devam ediyordu. Türk zaferinin maliyeti sadece Milli Mücadele'deki kayıplarla sınırlı değildi. 1923'teki Türk-Rum nüfus mübadelesi de her iki taraf için ağır bir insan kaybı meydana getirdi. 1915'te Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesi ve bu mübadele ile birlikte, Anadolu'nun İslamlaşması hemen hemen tamamlanmış oldu.

EKONOMİ

1923 Türkiyesi bitik bir ülkeydi. Önceki yüzyıl boyunca, daha önce bir arada yaşayan toplumların bağımsızlıklarını kazanmaları ve mekânsal olarak birbirlerinden ayrılmaları, her seferinde, bağımsızlığını yeni kazanan toplumları ekonomik olarak geri bırakmıştı. Sonunda Türkler de diğer toplumların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıklarında başlarına gelen şeyi tecrübe ettiler.[74] Yine de bu yıllar sadece felaket yılları değildi. "Milli iktisat" politikasının ve cephe gerisindeki sivil nüfusun faaliyetlerinin yarattığı kazanımlar en az demografik felaketler kadar bu dönemin bir parçasıydı.

LİBERALİZMDEN "MİLLİ İKTİSAT"A

İngiliz tipi liberal fikirler Osmanlılar arasında dinleyicilerini ekonomiden ziyade siyaset alanında bulmuştu. Parlamenter yönetime geçilmesi ve hakların güvence altına alınması Osmanlıların çıkarına hizmet ediyordu; serbest ticaret ve ekonomik bireycilik ise başkalarının çıkarınaydı. 1908'den sonra liberal ve "milli" ekonomiler son kez birbiriyle rekabet etti ve Balkan Savaşlarından sonra "milli" ekonomi galip geldi.

Son parlak devrinde, Osmanlı ekonomik liberalizminin etkili savunucuları vardı. Prens Sabahaddin ve takipçileri şahsi teşebbüsü ve adem-i merkeziyetçiliği savunuyorlardı. İttihatçıların önde gelenleri ve İstanbul Ticaret Odası serbest ticaretten yanaydı. İttihat ve Terakki'nin maliye bakanı Mehmet Cavit Bey 1908-1910 yılları arasında çıkardığı *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda liberalizmi savundu. Mehmet Cavit yabancı yatırımlara ve mukayeseli üstünlüklere inanıyor, "bugün de yarın da biz bir tarım toplumuyuz" diyordu.[75] Bu tip görüşler sanayileşmemiş ülkelerde yaygın olsa da, Cavit Bey bunları mecliste ifade ettiğinde, azınlık mensubu mebuslar bile, imparatorluğun eşitsiz ticaret anlaşmalarının yeniden müzakere edilmesini talep ederek ve Almanlarla İsviçrelilerin korumacı politikalarına işaret ederek ona karşı çıkıyorlardı.

Balkan Savaşları ve İttihatçıların Ocak 1913'te yaptığı darbe Jön Türk siyasetinde liberal ekonomik politikaların sonu oldu. Hem İttihat ve Terakki'ye hem de çok uluslu bir ticaret burjuvazisine yuva olan Selanik'in kaybedilmesi bu eğilimi kuvvetlendirdi. İttihatçılar İstanbul'a yerleştikçe, lider kadrosu da gitgide Müslümanlardan oluşmaya başladı. İttihat ve Terakki liderleri İstanbul'da hem genellikle gayrimüslimlerden oluşan Ticaret Odası'yla hem de Müslüman olan İstanbul esnafıyla karşılaştı. Esnaf İttihat ve Terakki üzerindeki nüfuzunu giderek artırdı. "Milli iktisat" politikasının galip gelmesi azınlıklar üzerinde yıkıcı, Türk idari-teknokratik eliti üzerinde yapıcı sonuçlar yarattı. Yirminci yüzyılın en önemli mevzularından biri olan bu elitin yükselişi, Osmanlı'daki kökleri hesaba katılmaksızın açıklanamaz. "Milli iktisat" politikası bir Türk-Müslüman orta sınıfının güçlenmesine yardım etti ve bu sınıfın çıkarlarıyla devlet aydınlarının çıkarları arasında bir örtüşme daha yarattı.

Nüfuz sahibi aydınlar da, Avrupa'daki kökleri Friedrich List'e ve daha ötesine uzanan neomerkantilist "milli iktisat" felsefesinden yanaydı.[76] İttihat ve Terakki'nin ideoloğu Ziya Gökalp ve Tekin Alp (asıl adı Moise Kohen olan bir Osmanlı-Yahudi aydını) Listvari fikirlerin yayılmasına yardım ettiler. Eski bir Rus devrimcisi ve Türkiye'de faal bir spekülatör olan Parvus (Israel Alexander Helphand) da "milli" iktisadı savunuyordu. 1914'ten sonra uluslararası ticaretin iyice daralması "milli iktisattan" başka seçenek bırakmadı.

Savaşın diğer taraflarıyla aynı sebeplerden dolayı müdahaleci, "savaş sosyalisti" politikalar benimseyen Osmanlılar, aynı zamanda, savaş döneminde kopan uluslararası ilişkilerden faydalanarak egemenliklerine yönelen tecavüzlerden en sinir bozucu olanlarının bir kısmını reddettiler. Kapitülasyonları kaldırdırdılar ve korumacı gümrük tarifeleri uygulamaya başladılar (Eylül 1914).[77] Gerçi bu değişiklikler uluslararası toplum tarafından ancak 1923 yılında Lozan'da kabul edilecekti, buna karşın nasıl olursa olsun savaş dönemi koşulları Osmanlıların ilk kez gümrük tarifelerini kendi istedikleri gibi belirlemelerine ve daha önce yerli poliçe sahiplerine kazık atmakta olan sigorta şirketleri gibi yabancı kuruluşları Osmanlı kanunlarına ve vergi sistemine tâbi hale getirmelerine imkan sağladı. 1916'da hükümet bir ihracat denetim kurulu oluşturdu. Ayrıca ticari yazışmalarda Türkçe kullanılmasını zorunlu hale getirerek, yabancı şirketleri dolaylı olarak daha fazla Türk istihdam etmek zorunda bıraktı. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, içinde kadınların da eğitim gördüğü meslek okulları ve kursları açıldı.

Ülke içinde sermaye birikimi sağlanmadan "milli" iktisat kurmak mümkün değildi. Sorun bunun nasıl yapılacağıydı.[78] Osmanlılar savaş boyunca birçok yabancı şirkete el koydular. Demiryolları ve liman inşaatı gibi çok sayıda temel bayındırlık hizmeti yabancı şirketler tarafından yerine getirildiğinden, bu gibi hizmetlerin "millileştirilmesi" stratejik önem de taşıyordu. İmparatorluk coğrafyası deniz taşımacılığını çok önemli hale getirmekteydi. Taşımacılıkta kullanılan gemilerin çoğu Yunan bayraklıydı. 1916'da Osmanlı gemilerinin kullanılması

zorunluluğu getirildi. Müttefiklere veya tarafsız devletlere ait yabancı yatırımlar da titizlikle ele alınmak zorundaydı. Bu konudaki yaklaşımlardan biri, 1917'de alınan bir kararla yabancı yatırımlarda yerli ortak bulundurma zorunluluğu getirilmesiydi. Önerilen projeler arasında, ancak 1970'lerde gerçekleştirilebilecek olan Boğaz'a bir asma köprü inşa etmek gibi, hayalî olanları da vardı.

"Milli iktisat" dikkatleri karma nitelikteki Osmanlı Bankası üzerine çekti.[79] Bir Osmanlı devlet bankası ve emisyon bankası olmaya en yakın kurum olmasına karşın, Osmanlı Bankası yabancı yöneticilere karşı sorumluydu ve sermayesinin büyük bir kısmını Fransa'da tutuyordu. Osmanlı Bankası'yla boy ölçüşmemeye karar veren İttihat ve Terakki yeni bankaların kurulmasını teşvik etti. 1914'de kurulan Evkaf Bankası'nın hisseleri sadece Müslümalara satıldı ve en büyük hissedarlarından biri Evkaf Vekaleti'ydi. 1917'de kurulan İtibar-ı Milli Bankası'nın hisseleri de sadece Osmanlı tebaası olanlara satıldı ve hükümet gelecekte devlet bankası olması amacıyla bu bankaya vergi muafiyetleri ve başka ayrıcalıklar tanıdı. İtibar-ı Milli Bankası'nın özel tasarrufları sermaye piyasasına çekeceği beklentisi projenin "milli" hedeflerinin bir başka ifadesiydi. Mahalli düzeyde faaliyet gösteren tüccarlar ve toprak sahipleri "milli" bankalar oluşturdular. Bunların bir kısmı, Konya Milli İktisat Bankası gibi, başka ticari amaçlarla şirketler de kurdular.

"Milli" ekonomik kalkınmayı sağlamak için şirket kuruluşunda ve ticaret kanununda yeni düzenlemelere ihtiyaç vardı.[80] Şirket kuruluşuna yardımcı olacak bir ortam sağlamaya çalışan İttihat ve Terakki, 1908 devrimini takip eden grev dalgasının ardından grevleri engelleyici bir kanun çıkardı ve ilk kısmı 1910'da meclisin karşısına çıkarılacak olan yeni ticaret kanununu hazırlamak üzere bir heyet oluşturdu. Yine de Müslümanlar arasında sermaye birikimi olanaklarının hâlâ sınırlı oluşu, İttihat ve Terakki'yi piyasa dışı mekanizmalara başvurmak zorunda bıraktı. Devlet belli çıkar gruplarını kollamak durumunda kaldı ve bu durum "'milli' ve 'öteki' ayrımını zorunlu kılıyordu."[81] Savaşın Rusya gibi uzak bir düşmana karşı değil daha birkaç on yıl önce Osmanlı tebaası olan ve mensupları hâlâ Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşamaya devam eden halklara karşı verildiği Balkan Savaşları ülke içinde sert tedbirler alınmasına yol açtı. Osmanlı Rumlarının Balkan Savaşlarında Yunanistan'ı desteklemek için yaptığı katkılar, ki bunlar arasında Osmanlı Rumlarının bağışlarıyla satın alınan ve Osmanlı donanmasının Ege'ye girişini engelleyen bir savaş gemisi de vardı, büyük ölçüde, Türk Müslüman müşterilerden elde ettikleri kârların ürünüydü. Buna tepki olarak 1913-1914'te Rum tüccarlara karşı düzenlenen boykot "milli iktisat" politikasının gerçek başlangıcı olarak görüldü.

1918'e gelindiğinde Türk-Müslüman imalatçılar ve tüccarlar ekonomide 1914'de sahip olmadıkları bir ağırlığa sahiptiler. Bu, rekabeti ortadan kaldırmaya ve Müslümanların çıkarlarını korumaya yönelik zorlayıcı tedbirlerin bir sonucuydu. Şirket oluşumu zamanla ivme kazandı ve Türk-Müslümanlar tarafından kuru-

lan şirketlerin oranı daha da hızlı arttı. 1918 itibariyle Osmanlı ortaklı 129 anonim şirket vardı. 1908'den önce bu rakam sadece 9'du.[82] Bazı yeni şirketler yüksek kârlar elde ediyordu. Bu gelişmeye eşlik eden tutum değişikliği muazzamdı. Basında birçok yazar ticaretle uğraşmanın faydaları konusunda yazılar yazıyordu. Türkler, özellikle devlet memurlarının maaşları savaş dönemi enflasyonu sebebiyle geçim düzeyinin altına düştükten sonra, ticari faaliyetlere tepeden bakmayı bıraktılar.

Aynı baskılar ve Avrupa'nın sağladığı örnek, sermaye birikiminin başka bir yolu olan kooperatiflerin kurulmasına yol açtı.[83] Liberallerin şahsi teşebbüs fikrinin aksine kooperatifler Osmanlıların cemaat ruhuna hitap ediyor ve Ziya Gökalp'ın sosyolojisinde kendine destek buluyordu. Birçok yerde mahalle bakkalı bile Türk değildi. Dolayısıyla milliyetçi motifler de tüketici kooperatiflerine olan talebi artırdı. Tarım sektöründe, kredi kooperatiflerinin kurulması, köylülere, sınırlı sermayesi olan ve büyük toprak sahipleriyle ilişkili olduğu bilinen Ziraat Bankası'na dayanmanın dışında bir yol sundu. 1918'e gelindiğinde İstanbul'daki bazı tüketici kooperatiflerinin binlerce üyesi vardı. Devlet kuruluşları memurlar için kooperatifler kurdular ve kooperatifler taşra kasabalarında da görülmeye başladı. İzmir civarında, incir ve kuru üzüm gibi ihracat ürünlerinin üreticileri, İttihat ve Terakki liderlerinin teşvikiyle, güçlü ihracatçıların birliklerine tek bir satıcı olarak karşı koyabilmek için kooperatifler kurdular ve bu kooperatifler zamanla anonim şirketlere dönüşerek başka girişimlerin önünü açtı. Kooperatif hareketi, ihracat piyasalarını üreticilerin lehine işler hale getirerek, gayrimüslimlerin elinde olan ticaretin Müslümanların eline geçmesini sağlayarak ve tüketicilere fiyat enflasyonuna karşı belli bir koruma sunarak "milli iktisat" davasını ilerletti.

1914'te Osmanlı İmparatorluğu, daha sonra yapılan hesaplara göre devlete yaklaşık 400 milyon Osmanlı lirasına mal olan bir savaşa girdiğinde, "milli iktisat" politikası savaş dönemi koşullarına uyarlanmak durumunda kaldı. Savaş genel olarak Osmanlılar için bir felaketti, ancak milli burjuvazinin gelişmesine uygun bir ortam da yarattı. Nitekim İttihat ve Terakki her geçen gün daha da çok bu milli burjuvazinin partisi haline geliyordu.[84]

OSMANLI CEPHE GERİSİ VE SAVAŞ EKONOMİSİ

Nasıl olursa olsun, cephe gerisi tecrübesi Osmanlıların çağın modernliğini deneyimledikleri yollardan bir diğeriydi. Osmanlı cephe gerisi tecrübesi 1914'den sonra birçok açıdan Avrupa-Amerika örneğini tekrarladı ve bazı noktalarda onu da geride bıraktı.[85] Avrupa'nın bütünü açısından savaş kalıcı bir ekonomik kayıp yarattı. Avrupa'nın dünya üretim ve ticaretindeki payı 1923'te, 1913'te olduğundan daha düşüktü. Savaşın Avrupa üzerindeki ekonomik etkileri batıdan doğuya doğru gidildikçe kötüleşiyordu. 1914-1918 yılları arasında hayat pahalılığının göstergesi olan geçim endeksi Batı Avrupa'da iki veya üç kat artarken Avusturya-Macaristan'da 12, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 18 kat arttı. Üstelik savaş

Osmanlılar için 1912'den 1922'ye kadar devam etti. Türkiye Cumhuriyeti'nde kişi başına gelir 1930'a kadar 1914 seviyesine ulaşamadı; reel ücretler ise 1950'ye kadar 1914 seviyesini yakalayamadı.

Cephe gerisindeki ekonomik sıkıntılar en az cephelerdeki askeri sıkıntılar kadar Osmanlı düzenine zarar verdi. Parasal sistemin kaderi bozulmanın başlıca göstergelerinden birini oluşturuyordu. 1916'da çıkarılan kanun, kâğıt üzerinde, altının lehine çift metalli para sistemini terk ederek, "aksak altın standardı" sistemini ortadan kaldırsa da[86], gerçekte hükümet daha 1915'te piyasaya kâğıt para (*kaime*) sürmeye başlamıştı. Görünüşte altınla veya daha sonra Alman hazine bonolarıyla desteklenen bu paraların kaderi öncekilerden daha iyi olmayacaktı. Piyasaya yedi kez kâğıt para sürülmesi sonucunda tedavüldeki para miktarı dört katına çıktı. Savaşın sonuna gelindiğinde kaime, değerinin yüzde 96'sını kaybetmiş durumdaydı. Osmanlılar enflasyona ve bunu takip eden kıtlığa karşı kendilerini hazırlama konusunda hiçbir deneyime sahip değillerdi. Savaşın patlak vermesi İstanbul piyasalarında paniğe sebep oldu ve devlet maliyesini felce uğrattı. Bu da borç ödemelerinin ertelenmesine, banknotların altına çevrilmesinin askıya alınmasına, özel savaş vergilerine (*tekalif-i harbiye*), müsaderelere ve daha sonra kısmen eski durumuna getirilse de memur maaşlarından yüzde 50 kesinti yapılmasına yol açtı. 1918'de aşağı doğru inen enflasyon helezonunun Osmanlıları iç borçlanmaya mecbur bırakması üzerine, insanları devletin iç borçlanma senetlerini satın almaya ikna etmek için mevcut bütün taktikler kullanıldı. Elektrikli reklamlar, tanınmış sanatçıların çizdiği posterler, basın kampanyaları, kamuya yönelik konuşmalar, reklam filmleri, sigara paketlerine iliştirilmiş ilanlar ve "İstikraz Marşı" gibi reklam şarkıları hep bu amaç için seferber edildi. Sonunda 18 milyon lira toplanan borçlanma kampanyası başarılı oldu. Büyük miktarda kâğıt parayı tedavülden kaldırmakta kullanılan borç parasal durumu iyileştirdi; yine de savaş bitmeden bir kez daha piyasaya kâğıt para sürüldü.

Devletin ekonomideki rolünün genişlemesi Avrupa'da "savaş sosyalizmi" ismini aldı, aynı şey Osmanlı'da "savaş devletçiliği" olarak anlaşıldı. Bu uygulama Türkiye Cumhuriyeti'nin 1930'larda benimsediği *devlet iktisadiyatı* veya *devletçilik* politikasının öncüsüydü.[87] İaşe problemi, bilhassa İstanbul'da denetimden çıktığı için, savaş devletçiliğinin başlıca örneklerinden biri çeşitli tedarik kuruluşlarının oluşturulması oldu. Zamanla ekmek ve diğer ürünlerin sağlanması amacıyla üç "milli" anonim şirket ve bir Milli İktisat Bankası kuruldu. Şehrin esnaf teşkilatına hâkim olan, İttihat ve Terakki'nin İstanbul mebusu Kara Kemal bu gelişmelerde kilit bir rol oynadı. Devlet müdahalesinden şirket kurmaya ve hisselerin satılması yöntemiyle şirketin "özelleştirilmesine" uzanan zincir, cumhuriyet döneminde yaygınca uygulanan bir yöntemin erken bir örneğini oluşturdu. Tedarikle ilgili sorunları çeşitli kuruluşlar oluşturarak çözme çabaları devam etti ve nihayet Temmuz 1918'de iaşe sorunlarını çözmek üzere bir İaşe Nezareti kurulmasına

yol açtı. Kara Kemal İaşe Nazırı oldu.[88] Savaş sona erdikten ve Çanakkale Boğazı deniz ulaşımına açıldıktan sonra bile, İstanbul'da hayat pahalılığı 1918'in sonuna kadar tırmanmaya devam etti, sonra 1920 civarında 1917 seviyelerinde dolaşmaya başladı.

Tedarik problemlerini çözme çabaları başarısızlığa uğradıkça, bunun insani sonuçları da artıyordu. Sabit ücretliler iyice yoksullaştı; maaş kesintileri daha 1914'de bu sıkıntıyı devlet memurlarına yaşatmaya başlamıştı.[89] İmparatorluğu yönetenler de yardıma muhtaç olanlar arasına katıldı. 1918'de İstanbullu bir hamalın kazandığı para bazı generaller kadardı. İki yüz bin İstanbullu *aşhane*lerde karınlarını doyuruyordu. İstanbul'la ilgili olarak söylenebilecek en iyi şey çok fazla insanın açlıktan ölmemesiydi. Karne ve narh gibi çeşitli yöntemler erzağın eşit bir şekilde dağılmasına yardım etti.

Savaş hem "savaş yoksulları" hem de "savaş zenginleri" yarattı. İttihat ve Terakki hükümeti kendi destekçileri arasında vurgunculuğu kolaylaştırmakla birlikte, başkalarını Mayıs 1917'de ibret olsun diye cezalandırdı.[90] Vurgunculuğun merkezi olan bir ardiyeye düzenlenen baskının ardından iki yüzden fazla tüccar tutuklanarak mahkemeye çıkarıldı. Vurgunculuğu önlemek amacıyla bir Men-i İhtikâr Komisyonu oluşturuldu. Çıkarılan yeni bir kanunla vurguncuların askeri mahkemelerde yargılanması sağlandı. Komisyon yüksek bir başarı sağlayamadı ve cezalandırılanların haddinden fazlası gayrimüslimdi. İttihat ve Terakki'nin bir yandan vurgunculukla mücadele ederken bir yandan "milli iktisat" politikasını takip etmesi, kendi içinde tutarlı değildi. 1917'de, savaşan diğer ülkelerdekine benzer şekilde, savaş dönemi kazançlarını vergilendirmeye yönelik bir kanun çıkarma girişimi, ancak savaş bittikten ve İttihat ve Terakki hükümeti düştükten sonra, 1919'da meclis gündemine getirilebildi.

Osmanlı cephe gerisi deneyimi, kadınlar üzerindeki etkileri açısından da savaştaki diğer ülkelere benzemektedir.[91] Kadınlar tarımda normalde hep çalışıyorlardı; şimdiyse askere alınan erkeklerin yerini almak zorunda kalmışlardı. Tarımsal üretim iki kattan fazla azaldı ve 1918'e, hatta bazı yerlerde 1923'e kadar düzelemedi. Şehirli işgücü içinde savaştan önce gayrimüslim kadınların belli bir yeri vardı; Müslüman kadınlar ise çoğu pek de itibarlı olmayan birkaç meslekle meşgul oluyordu. Savaşla birlikte Müslüman kadınlar da bütün alanlarda işgücüne katıldılar. 1916'da Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kuruldu. Kadınlar gönüllü olarak orduya katıldılar ve cephe gerisindeki işçi taburlarında hizmet ettiler. İlk kez devlet kuruluşları kadınları çalıştırmaya başladı. İstanbul'da bir Kadın Tüccarlar Pazarı kuruldu. İşin ilginci, hükümet savaş sırasında bir yandan da ilk nüfus artışını teşvik politikasını uygulamaya başlamıştı.

Tarımsal üretimi canlandırmak için harekete geçirilenler sadece kadınlardan ibaret değildi. Gayrimüslim askerlerden veya kadın gönüllülerden oluşan bazı

Türk kadınları savaş faaliyetlerine destek oluyor, cephane hazırlıyorlar.
(From Benoist-Méchin, *Turkey,* 179.)

askeri birimler tarlada çalışmakla görevlendirildi. Emekliler de dahil olmak üzere, askerlik yaşını geçmiş erkeklerin tarımda çalışmalarını teşvik edecek şeyler sağlandı. Savaş esirleri, çalıştırılmak üzere, işçi yokluğu çeken toprak sahiplerine gönderildi. İşçi yokluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan tarımsal makine ithalatına verilen teşvikleri artırdı. Küçük çiftlik sahiplerine fayda sağlamak amacıyla atılan adımlar arasında bir Çiftçiler Derneği kurulması, tohum dağıtılması ve Ziraat Bankası aracılığıyla verilen kredilerin artırılması vardı. Bu tedbirlerin sonucunda ekili alan genişlese de, savaş öncesi düzeyi yakalayamadı. Tarlaların savaş alanına dönüştüğü yerler dışında, çiftçiler, iyileşen fiyatlar ve daha geniş piyasalara yönelmeleri sayesinde, savaştan fayda sağladılar.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı cephe gerisi hakkındaki çalışmaları, ki burada incelenenlerin çoğu İstanbul'a yoğunlaşmaktadır, Anadolu'nun ötesine taşımak için hâlâ yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Savaş bitmeden epey önce Osmanlı yetkilileri şu gerçekle yüz yüze gelmek zorunda kaldılar ki, taşradaki farklı halkları başka bölgelere yerleştirme veya tehcir etme politikaları tarımı ve ticareti baltalamış, fiyatları normal seviyesinden saptırmış ve gıda sıkıntısını artırmıştı.[92] Suriye ve Lübnan da, savaş sırasında, bir dereceye kadar çekirgelerin ve diğer doğal afetlerin sebep olduğu tarımsal kıtlık koşulları yaşadı. Zengin Suriyeli ve Lübnanlı aileler, yoksulların sıkıntılı hallerinden faydalanarak yaptıkları tahıl spekülasyonu sayesinde zenginleştiler ve daha sonra aynı yoksullara yetersiz bir yardım sağlayarak eşraf olarak sahip oldukları itibarı artırmaya kalkıştılar. Savaş döneminde ihracat piyasalarının kaybolması krizi öyle derinleştirdi ki, Lübnan'daki dut ağaçlarının çoğu kesildi ve savaş sırasında yakacak odun olarak

kullanıldı. Cemal Paşa'nın valiliği gerginlikleri daha da artırdı. Suriyeli erkekler cephede savaşırken, onların eşleri ve çocukları ise evlerinde açlıktan ölüyorlardı ve görünüşe bakılırsa "milli iktisat" politikasının Anadolu'ya sağladığı faydalardan da yoksundular. Irak'taki yoğun çarpışmalar ve ticaretin kesintiye uğraması ve salgın hastalıklarla ilgili raporlar burada da durumun çok da iyi olamayacağını göstermekteydi.[93]

TOPLUM

İmparatorluğun dağılması bütün Osmanlı tebaası için korkunç toplumsal sonuçlar doğursa da, bazılarının durumu diğerlerine göre çok daha kötü oldu. İstanbul'un işgali ve Anadolu'daki Yunan istilası gibi sahte umutlar yaratan olaylara rağmen, hayallerini başka topraklarda gerçekleştirebilme imkânı dışında, gayrimüslimler için bu gecenin gündüzü yoktu. Osmanlıların kaybettikleri toprakların bazılarında Müslümanlar da belirsiz bir gelecekle yüz yüze geldiler. Anadolu Müslümanları da bir demografik felaketle karşı karşıya kalsalar da, onlar için bu gecenin bir gündüzü vardı. "Milli iktisat" politikasından elde ettikleri faydaların yanı sıra Jön Türklerin savaş dönemindeki reformlarından ve Milli Mücadele'nin zaferinden de kazançlı çıktılar. Ayrıca bu dönem, Ziya Gökalp örneğinde görüldüğü üzere, sosyal düşünce açısından da verimli bir dönemdi.

SAVAŞ VE DEMOGRAFİK FELAKET

Osmanlı İmparatorluğu, 1914 yılında, 1800'deki yüzölçümünün yaklaşık yarısına sahip olmasına karşın nüfusu (26 milyon) hemen hemen aynıydı. Bu iki tarih arasında yapılacak bir karşılaştırma nüfus yoğunluğunun iki katına çıktığını göstermektedir. Bu arada, toplam nüfus içinde Müslümanların oranı artmıştı.[94] 1914'teki nüfus daha sonra korkunç kayıplara maruz kaldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında 2,85 milyon erkek seferberliğe katıldı, 800 bini öldürüldü veya hastalıktan öldü ve 250 bini, çoğu Ruslara ve İngilizlere olmak üzere, esir düştü. Askeri kayıplar çok daha büyük bir resmin sadece bir parçasıydı. Anadolu'nun 1914-1923 arasında toplam nüfusunun yüzde 20'sinin ölüm, yüzde 10'unun göç sonucu kaybolduğu, hayatta kalanların yaklaşık yarısının da savaştan dolayı evleriyle topraklarından kaçmaya zorlandığı hesap edilmiştir. Geniş Suriye'de 1914-1918 döneminde ölüm oranı yüzde 18'di. Oranlar birbirine yakın olsa da, ölüm sebeplerinin nispi ağırlığı muhtemelen birbirinden farklıydı. Anadolu'yla karşılaştırıldığında, Suriye'deki ölümler görüldüğü kadarıyla daha çok kıtlıktan, kıtlık da daha çok doğal sebeplerden kaynaklanmaktaydı; bununla birlikte, toplumlar arası çatışmalar Anadolu'da olduğu gibi başlıca ölüm sebeplerinden birini oluşturmasa bile, kıtlığın toplumsal ilişkileri zayıflatması da kaçınılmazdı. Suriye ve Lübnan'da yetimlerin sayısı o kadar arttı ki, 1914'ten önce yetimlerle akrabalar ilgilendiği için neredeyse hiç rastlanmayan yetimhanelerin sayısı 1918'e gelindiğinde yirmiye

yükselmişti. Anadolu ve Suriye gibi geniş bölgelerde gözlenen yüzde 18 ilâ 20'lik ölüm oranı, Fransa ve Almanya'nın savaş dönemindeki yüzde beşin altındaki kayıplarıyla karşılaştırıldığında son derece çarpıcıdır.

Anadolu savaştaki en ağır darbeleri doğuda ve batıda aldı.[95] Doğu Anadolu, Ermeni tehcir ve katliamlarının, muharebe hatlarının kaymasının, cephenin yanlış tarafında kalmış veya savaş alanından vakitlice kaçamamış olan Müslüman ve gayrimüslimlerin hiç durmadan ölmelerinin ve Çarlığın yıkılmasıyla Milli Mücadele'nin zaferi arasındaki dönemin yarattığı emniyetsizliğin zincirleme etkilerine maruz kaldı. Batı Anadolu'da, savaş öncesinde Rum göçünü hızlandıran tedbirleri bir kenara bırakırsak, esas demografik kayıplar Yunan istilası (1919-1922) ve Yunanların yenilgiye uğratılması sırasında yaşandı. Kayıplar o kadar fazlaydı ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 nüfus sayımında Batı Anadolu'nun neredeyse bütün vilayetlerinde dul kadınların oranı yüzde 30'un üzerindeydi. Doğunun büyük bir kısmında mukayese edilebilir veriler mevcut olmasa da toplam ölüm oranları burada batıdan daha yüksekti. Erzurum, Bitlis ve Van civarında yüzde 25'i, hatta 35'i aşan ölüm oranları, 1340'lardaki büyük veba salgınından (Kara Ölüm) bu yana yaşanan bu tip tecrübelerin hepsini aşıyordu.

Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin kadim zamanlardan beri birarada yaşadığı bir ülkede, savaşın, etnik temizliğin ve Türk-Yunan mübadelelerinin etkileri biraraya gelerek İstanbul dışındaki gayrimüslim nüfusu önemsiz bir bakiye seviyesine indirdi. Gerek birbiriyle rekabet halindeki milliyetçiliklerin gerekse yabancı güçlerin önce emperyalizm, daha sonra korudukları halkların kendi kaderini tayin hakkı adına gerçekleştirdikleri müdahalelerin önünü açtığı ya hep ya hiç mücadelesi, galiplerini bile yıkıcı kayıplara uğratmıştır.

REFORM VE YAPICI SOSYAL DEĞİŞMELER

Bütün bu kıyımlar olup biterken, toplumsal hayatta olumlu kazanımlar da meydana geldi. Bireysel öznellikte, kadın-erkek ilişkilerinde, aile yaşamında ve sınıf oluşumunda Jön Türk reformizminin yeniden kamçıladığı önceki değişim eğilimleri, savaş sırasında bile yoğunlaşarak devam etti. Siyasal devrim konusunda ne kadar isteksiz olurlarsa olsunlar, "yeni bir Osmanlı enmûzeci (tipi)" arayışının şekillendirdiği erkek ve kadınlar arasında hayatta kalmayı başaranlar devrimci bir değişim döneminden geçmekte olduklarını hissetmiş olmalıdırlar.[96]

1908'de başlayan reform dalgasının ardından, 1914-1918 döneminde de önemli sosyal reformlar gerçekleşti.[97] İttihat ve Terakki diktatörlüğü sırasında Osmanlı reformculuğu radikalleşti ve böylelikle muhafazakâr Müslümanlar açısından tartışmalı hale geldi. İslam sık sık "ilerici" reformlar için hedef oldu. 1916'da medreseler yeniden düzenlendi; kadıları (Medresetü'l-Kuzat), vaizleri (Medresetü'l-Vaizîn) ve vakıf idarecilerini eğitmek için yeni okullar kuruldu. Müftülerin görevleri ve fetva çıkarma usulleri düzenlenerek, müftülere fetva verirken bütün fıkıh mezheplerini dikkate alma zorunluluğu getirildi. Şeyhülislam Meclis-i Vükeladan çıkartıldı ve dini mahkemelerin, okulların ve vakıfların dene-

timi ulemanın elinden alınarak sırasıyla Adliye, Maarif ve Evkaf nezaretlerine verildi. Aile ahkâmı şeriatın en hassas kalesi olarak kalmaya devam etse de, Alman kanunlarından esinlenen bir miras kanununu (1913) şeriyye mahkemeleri usulünü düzenleyen bir kanunla (1917) bir Hukuk-ı *Âile Kararnamesi* (1917) takip etti. Aile kararnamesinin radikalliği, dört Sünni fıkıh mezhebinin hükümlerini harmanlamasında, Müslüman kadınlara kısmi bir boşanma hakkı vermesinde ve özellikle Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler için de hükümler içermesinde kendini ortaya koyuyordu. Böylelikle devlet, artık vatandaşlarının şahsi halleriyle ilgili meselelerde, kendini, dinsel ayrımları aşan kanunlar yapmaya yetkili görmekteydi. Evliliklerin hukuken geçerli olabilmesi için nikâhın devlet görevlileri tarafından kıyılması zorunluluğu cumhuriyet döneminde de sürdü. Bununla birlikte dini nikâh da yapılabiliyordu.

Eğitimde reformun ne kadar kaçınılmaz olduğu Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin 1910 yılında gazetelerde yayınlanan bir ilanından anlaşılabilir: "Yalnızca okuma yazma bilenlere bile muallimlik ehliyeti verilecektir."[98] Reformcu amaçlarla mali kaynaklar arasındaki uçurum o kadar büyüktü ki eğitimdeki bütün tartışmayı bu mesele şekillendirdi. Yine de, bu dönemde yapılanlar arasında 1913'te temel eğitimi kız çocukları için zorunlu hale getirmek, 1915'te kadınlar için bir üniversite açmak (İnas Darülfünunu) ve 1920'de bunu İstanbul Üniversitesi'yle birleştirmek gibi adımlar bulunuyordu. Bu dönem, birçok alanda çıtanın yükseltildiği ve profesyonelleşmenin arttığı bir dönemdi. Kadınlarınki de dahil olmak üzere meslek okullarının sayıca artmasının yanı sıra devlet memurları, öğretmenler ve diğer birçok meslek grupları için mesleki derneklerin kurulması ve meslek dergilerinin yayınlanmaya başlaması bu gelişmeye tanıklık ediyordu.

Kadınların toplum içindeki konumu birçok sosyal tartışmaya hayat verdi. Kadınların eylemleri ve devlet öncülüğündeki reformlar, savaş döneminin gerekleri söz konusu olmasa bile, dikkatleri kadınlar üzerine çekecekti. Nispeten Batılılaşmış Müslümanlar bile hâlâ kadın-erkek karışık bir şekilde sosyalleşmenin gereklerine alışamamış olsa da, İttihatçı elit, kadınları kocalarıyla birlikte toplumsal hayata katılmaya teşvik etti. Osmanlı kadınları feminist faaliyetlerini genişlettiler. Kadınlara yönelik yayınlar arttı ve kadın dergileri daha özerk ve daha yerleşik hale geldi. Kadın derneklerinin sayısı arttı ve Osmanlı donanmasını veya genel olarak ülke savunmasını desteklemek gibi çeşitli amaçlar temelinde düzenlenen yardım faaliyetleri çeşitlendi. Kadınlar gitgide kamusal roller üstlendiler ve bu roller ekonomiye işgücü sağlamakla sınırlı değildi. 1912'nin ilk kadın konuşmacıları muhtemelen tamamen kadınlardan oluşan bir dinleyici kitlesine hitap ediyorlardı, Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan ve İstanbul'un işgalinden sonra ise kadınlar kalabalık protesto mitinglerde gerçekten herkese hitap eden, tutkulu konuşmalar yaptılar.[99] Çok sayıda kadın Milli Mücadele'ye katıldı. Bunların bazıları üniforma bile giydiler. 1918'e gelindiğinde, her sınıftan kadın İstanbul'da başları örtüsüz ve Avrupa kıyafetleri giymiş olarak İstanbul sokaklarında alenen görünmeye başlamışlardı. 1920'lerin başlarına gelindiğindeyse Türk kadınları artık seçimlerde oy kullanmayı talep etmekteydiler.

Osmanlılar açısından, savaş sonrası Avrupa'dan bile daha belirgin olan durum şuydu ki; artık 1914'e geri dönmenin imkânı yoktu. Haddinden fazla yıkım yaşanmış ve Milli Mücadele başlamıştı. Milli savunmanın gerekleri ve "milli iktisat" aracılığıyla inşa edilen ortak ekonomik çıkarlar, bu durumun sadece laik aydınlar için değil savaş sonrası Türkiye'sindeki tek mülk sahibi burjuva grubu teşkil eden mal sahibi Müslüman orta sınıf için de geçerli olmasını sağladı. Köylülerin çoğunun hâlâ eğitimsiz olduğu ve siyaseten kendilerini ifade edemedikleri, yoksul alt sınıfların çoğunun kendilerini koruyacak olana itaat etmeye hazır köksüz muhacirler olduğu ve savaşın harabeye çevirdiği bir toplumda, 1923'te daha yeni başlamakta olan ulus inşası deneyiminin toplumsal temelleri atılmaktaydı.[100]

ZİYA GÖKALP: SOSYOLOJİ VE İDEOLOJİ

İdeolog, sosyolog ve hatta şair Ziya Gökalp (1876-1924) en etkili ve sistematik modern Türk düşünürlerinden biri olarak kalıcı bir miras bıraktı. İttihat ve Terakki'de merkez komite üyeliği yapan Gökalp, erken ölümü sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti'ne uzun süre hizmet edemedi. Onu cumhuriyetin resmi ideoloğu olarak kabul edilmekten mahrum bırakan sebep bu olabilir. Belki de, erken ölümü, daha sonra fikirlerinden faydalanan hayranlarını eleştiremeyecek bir simge haline

Ziya Gökalp, ideolog ve öncü sosyolog.
(Yazarın koleksiyonu.)

gelmesine sebep olarak etkisinin sürmesini sağlamıştı. Gökalp, uzun bir ideolojiler ve felsefeler dizisinin çerçevesini çizen bir dünya görüşü yarattı. İttihat ve Terakki'nin İttihatçılığı (1908-1918), 1950'lere kadar hâkimiyetini sürdüren cumhuriyetin ilk yıllarının Kemalizmi, bunun siyasal ve askeri elitler içindeki devamını temsil eden eğilimler, hatta Milliyetçi Hareket Partisi'nin aşırı milliyetçiliği, hep onun düşüncesinin çeşitlemeleridir. Gökalp'ın kalıcı bir etkiye sahip olmasının sebeplerinden biri, büyük ihtimalle, milliyetçi siyasetin şu iki ana sorununa cazip çözümler üretmiş olmasıdır: Millet nasıl idare edilmelidir ve kimlerden oluşur?

Gökalp Türkiye'nin ilk sosyoloğuydu. Ona göre, ideoloji ve sosyoloji arasında bir uyumsuzluk yoktu. Sosyoloji sadece toplumu inceleyen bir bilim değildi, aynı zamanda toplumun sorunlarını çözmeye de hizmet etmeliydi.[101] Gökalp özgün görüşleriyle çağdaş Avrupalı düşünürlerden aldığı ilhamı birleştirdi. Gökalp'ın Türkiye'de sosyolojinin kurucusu haline gelmesini sağlayan, herkesten çok Fransız sosyolog Émile Durkheim'den (1858–1916) aldığı ilhamdı. Gökalp 1910 yılı civarında Durkheim'i keşfedene dek, on dokuzuncu yüzyıl liberalizmi, Osmanlıların ekonomik ihtiyaçlarına ve cemaatçi değerlerine uygun olmamasına karşın, Osmanlılar tarafından yaygın olarak benimsenen en ileri Avrupa kaynaklı siyasal ideoloji olarak kaldı. Avrupalı düşünürlerin de liberalizmi sorguladıkları bir zamanda, Gökalp Durkheim'in dayanışmacı korporatizminde yeni bir seçenek keşfetti. Ardından "Türkiye'nin … imparatorluktan … ulus-devlete geçişi için tek akla yatkın ve kapsamlı kavramsal harita" haline gelen bir "Türkçülük, İslamcılık ve Modernlik sentezi" yarattı.[102]

Gökalp, modernliğin simgesi olarak meşrutiyetçiliği benimseyen Jön Türklere, hem liberal bireycilik hem Marksist sınıf çatışması karşısında, üçüncü bir seçenek olarak korporatizmi sundu. Korporatizm "aynı iş kolundaki bütün faillerin tek bir organ içinde birleştirildiği ve örgütlendiği" bir toplum öngörüyordu. Durkheim bu organa bir meslek grubu anlamında "korporasyon" ismini vermekteydi.[103] Bu "korporasyonlar" belli bir iş kolunda çalışan herkesi sınıf farkı gözetmeksizin biraraya getirecek ve bireyle devlet arasında aracı gruplar oluşturacaktı. Korporatizm, işçiyle işveren arasında sınıf çatışmasını değil işbirliğini geliştirmenin bir yolu olarak anti-Marksist bir düşünceydi. Ekonomik olarak kapitalizmle uyumlu olmakla birlikte, Osmanlıları huzursuz eden bireyciliğe karşı bir seçenek sunması açısından da anti-liberaldi. Zamanla korporatizmin iki çeşidi ortaya çıktı: Dayanışmacı ve faşist korporatizm. Durkheim ve Gökalp tarafından savunulan dayanışmacı korporatizm demokratikti; burada meslek grupları sivil toplum kuruluşları vazifesini görüyor ve bireyi devletten koruyordu. Faşist korporatizmde ise, meslek "korporasyonları" devlet kontrolünün araçları haline gelmektedir. Dayanışmacılık, temsilcilerin başka seçmen türlerinden ziyade meslek gruplarını temsil ettiği faal bir parlamenter sisteme uygundur. Gökalp bir "umumi meclis" ile birlikte bir "korporasyonlar konfederasyonu" öneriyordu.[104] Faşizm ise her tür meclisi yukarıdan denetleyecekti.

Gökalp'ın toplumsal dayanışmacılığı (*içtimaî tesanütçülük*) içinde bulunduğu ortama gayet iyi uyuyordu. Jön Türk meşrutiyetçiliğinin çerçevesine de sığabiliyordu. Ayrıca Türk toplumunun cemaatçiliğiyle de iç içe geçmişti. Gökalp'ın düşünceleri Jön Türklerin ve daha sonra Kemalistlerin devrim konusundaki gönülsüzlüklerini yansıtıyordu. Gökalp'a göre Türkler bir *inkılap* geçirmişti. Ancak bu sözcük devrim değil, "hızlandırılmış evrimci değişim" veya "dönüşüm" anlamına gelmekteydi.[105] Gökalp'a göre toplumun üyeleri, inkılâpçılık karşısındaki tutumlarına göre "inkılâpçılar" ve "gelenekçiler" olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bu çalışmada üzerinde durulan iki değişim akımını akla getiren bir görüştür bu. İleride "altı ok" olarak bilinecek olan CHP'nin ideolojik ilkeleri (milliyetçilik, cumhuriyetçilik, laiklik, devletçilik, halkçılık ve inkılâpçılık) Gökalp'ın fikirlerine dayanmaktadır. Gökalp'a göre *halkçılık*, cumhuriyet elitinin aksine, sadece "popülizm" değil aynı zamanda "demokrasi" anlamına da geliyordu. Ona göre milliyet kan veya ırka değil kültür bağına dayanıyordu; ayrıca Gökalp sosyal Darvinizmi eleştiriyor ve milletler arasında barış ve işbirliğini savunuyordu. Gökalp'ın düşüncesinin bu ve buna benzer yönleri, benimsediği korporatizmin çoğulcu niteliğini ve savunduğu milliyetçiliğin şovenist olmadığını doğrulamaktadır. Gerçi onun daha sonraki takipçilerinin pek de halkçılığı demokrasiyle özdeşleştirdikleri söylenemez, ama yine de onun ortaya koyduğu ılımlı örnek Türkiye'nin nasıl olup da takip eden onyıllarda Almanya, İtalya ve Japonya'nın kendi başlarına ördükleri çoraplardan uzak durmayı başardığı konusunda bir açıklama getirebilir.

Gökalp'ın Durkheim sosyolojisinden devşirdiği görüşler milliyetçiliğin devlet idaresiyle ilgili esas sorununun yanı sıra kimlik sorununa da yeni çözümler üretti. Bu sorunla ilgili en bilinen fikirlerini, önce 1912-1914'te bir makale dizisi olarak, daha sonra 1918'de *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* ismiyle kitap halinde yayınladı.[106] Daha sonra, 1923 yılında, *Türkçülüğün Esasları* hakkında bir kitap daha yayınladı. Yine de, Türklük, İslam ve modernlik hakkındaki görüşleri bugün hâlâ yankılanıyorsa, bunun sebebi Türklerin dünya içindeki yeriyle ilgili bakış açısının son derece kapsayıcı olmasıdır.

Osmanlıların çoğunun rakip kimlikler arasında nasıl tercih yapacaklarından veya bunları nasıl birleştireceklerinden emin olamadıkları bir zamanda Gökalp sosyolojik teorisini kullanarak okuyucularının nasıl aynı anda hem Türk, hem Müslüman hem de modern olabileceklerini gösterdi. Gökalp, tıpkı Durkheim gibi, modernliğin ayırt edici özelliğinin, hem kültür (milli) hem de uygarlık (milletler arası) düzeylerinde, artan bir yapısal ve işlevsel farklılaşma olduğunu düşünüyordu. Gökalp'a göre Türkçülük, İslamcılık ve modernlik Türklerin kimliklerini tanımlamak için ihtiyaç duydukları üç idealdi; kültür ve uygarlık düzeyinde meydana gelen farklılaşma süreçleriyse bunların hangi düzlemlerde gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtiyordu. Ulusal düzeyde farklı halklar işbölümü uyarınca kendi kültürlerini yaratıyorlardı; Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nda bunu yapan son millet olarak geç kalmıştı. Uygarlık düzeyindeyse, din temelinde tanımlanan uluslararası düzenlerin yerine modern bilimlerin yeni enternasyonalizmi (*beyne'l-mileliyet*) geçmekteydi.

Şayet milliyetçilik kültürleri yeniden tarif ediyorsa ve modern bilim uygarlığı tanımlayan üstün ideal olarak dinin yerine geçiyorsa, bu durumda dinin yeri ne olacaktı? Gökalp sosyolojisi, radikal Osmanlı laiklerinin "bilimsel materyalizminin" aksine, tıpkı Durkheim sosyolojisinde olduğu gibi, dini kalıcı bir gerçeklik olarak kabul ediyordu. Gökalp'a göre, uygarlık artık dinle tanımlanmayacaksa, dinin önemi esas olarak kültür düzeyinde, yani milli düzeyde olacaktı. Din, İslam'ın ümmeti birleştirmede oynadığı rolde görüldüğü gibi, hâlâ aynı dinden olanlar arasında uluslararası bağlar kuruyordu; ama yine de artık modern uluslararası uygarlığın tanımlayıcı ilkesi din değildi. Gökalp'ın modernlik görüşü laik ve bilimseldi. Şöyle ki, dinin ulusal kültür ve ulus ötesi birlik için yaşamsal nitelikte olduğunu kabul etmekle birlikte, modernliği bir bütün olarak tanımlayan şeyin din değil bilim olduğunu düşünüyordu. Kitabının, bölümleri sıkıca birbirine bağlı bir bilimsel eserden ziyade bir makaleler derlemesi niteliğinde oluşu, Gökalp'ın açtığı tartışmaları farklı yönlerde genişletmesine ve bir makalede Müslümanlar arasındaki uluslararası dayanışmadan bahsederken, bir diğerinde Türk kökenli halklar arasındaki kültürel dayanışmanın üzerinde durmasına, bir diğerindeyse kent-kır ve sınıf ayrımlarını aşan bir Türk etnik gururunu savunmasına imkân sağladı. Yine, çağdaş olaylardan, örneğin Balkan Savaşları'ndan bahsetmesi Gökalp'ın kitabını soyut teorik eserlerden ayırmaktadır. Osmanlıcılık gerçi zararlı olmuştur; ama Türkçülük, uygulandığı kadarıyla onunla çelişmekten ziyade onu destekler. Araplar da Türkler de Osmanlı Devleti ve İslam ümmeti içinde kendi yerlerine sahip halklardır; diğer halklardan söz edilmez. Gökalp Türk halkına düşen temel görevi şöyle açıklar: "Biz Türkler, çağdaş uygarlığın akıl ve bilimiyle donanmış olduğumuz halde bir 'Türk-İslâm' kültürü yaratmaya çalışmalıyız."[107] İslam ve Türklük milli, kültürel düzeyde biraradadır ve modern bilimin evrenselliği uluslararası düzeyi, yani uygarlık düzeyini herkese açık hale getirir.

Devletin din üzerindeki egemenliği anlamına gelen daha sonraki cumhuriyetçi laiklik anlayışı, varlığını Gökalp'ın sosyolojisine nazaran, bilimsel materyalizme ve Fransız antiklerikalizmine borçludur. Yine de Gökalp en azından iki önemli katkısından dolayı tarihteki yerini hak etmektedir. Onun korporatizmi, parlamenter, anayasal bir yönetim biçiminin liberal, bireyci anlamda o kadar da demokratik olmayan bir toplumda varlığını sürdürmesine yardım etmiştir. Dönemin acil kimlik sorunlarına getirdiği çözüm ise Türk ve İslam kimliğini küresel bilimsel modernlikle uzlaştırmıştır. Gökalp'ın üç nirengi noktası olan Türklük, Müslümanlık ve modernlik hâlâ Türk kimlik siyasetine yön vermeye devam etmektedir.

HALİDE EDİB: KÜLTÜR, TOPLUMSAL CİNSİYET VE MODERNLİK

Türk yazarları arasında hiçbiri, Türklerin dünyadaki yerini yeniden tasavvur etmeye Halide Edib'den [Adıvar] (1882–1964) daha çok katkıda bulunmamış-

tır.[108] Halide Edib bilhassa bu dönemin kadınlara sunduğu olanakları temsil eder. Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'nde aldığı eğitim dönemin en nitelikli Amerikan kız liselerinde sunulan türdendi. Bir kuşak önce Fatma Aliye'nin onun kadar sistematik olmayan Fransız edebiyatı okumalarıyla karşılaştırıldığında, Halide Edib'in gördüğü eğitimin niteliği, sadece hem Türkçe hem İngilizce yazabilme konusundaki yeteneğine değil, eserlerinin hâlâ okunuyor oluşuna da bir açıklık getirebilir. Halide Edib en sevilen Türk romanlarından birini, önce İngilizce (*The Clown and His Daughter*) sonra Türkçe (*Sinekli Bakkal*) olarak yazdı. Diğer ülkelerde erkek yazarlar Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili muhteşem savaş romanları yazarken, Halide Edib de *Ateşten Gömlek* adlı, Milli Mücadele'yi anlatan Türkiye'nin muhteşem savaş romanını kaleme aldı.

Önceki yazarlar inandırıcı kadın kahramanlar yaratmaya ve İslam'ın kadın-erkek ilişkileriyle ilgili hükümlerinin bu kahramanların önde gelen roller oynaması açısından yarattığı problemleri çözmeye uğraştılarsa da Halide Edib bu problemleri eşi görülmemiş bir ustalıkla çözdü. 1921-1922'de geçen *Ateşten Gömlek*'i yazdığında, Türkiye'nin Milli Mücadelesi'nden Onbaşı Halide Edib olarak yaşadığı kendi tecrübelerine dayanarak bahsedebiliyordu. *Ateşten Gömlek* kadın kahramanını 1919'da İzmir'in işgalinin kurbanlarından birinde buldu ve onu İzmir'i geri alma mücadelesinin simgesi haline getirdi. *The Clown and His Daughter* (veya *Sinekli Bakkal*) ise Rabia isminde bir kızın portresini çizmek için Jön Türk Devrimi'nin arefesine döndü.

SİNEKLİ BAKKAL

Sinekli Bakkal'ın (olayın geçtiği mahalle) ümit vaat etmeyen muhitlerinde Rabia'nın güçlenmesi, normal yaş ve cinsiyet hiyerarşilerini alt üst edebilecek bütün koşulların gerçekleşmesine bağlıdır.[109] Rabia'nın dedesi mahallenin aksi imamıdır. Kızı kötü bir evlilik yapmıştır. Mahallenin bakkalı, kızının kocası Tevfik'e kalmış olsa da, onun gönlünde oyunculuk yatmaktadır. Daha da kötüsü kadın rollerinde sahneye çıkar. Rabia daha çok küçükken, Tevfik sahnede yaptığı taklitlerden dolayı sürgüne gönderilir. Bundan sonra Rabia'nın şefkatsiz annesi ve dedesiyle yaşantısında tek bir tesellisi olacaktır. Sesi ve hafızası iyi olduğu için dedesi onu bir hafız olarak yetiştirmeyi düşünür. Müslüman kadınların geleneksel olarak sahip olabilecekleri neredeyse tek itibarlı kamusal rol budur. Rabia'nın ünü yayıldıkça, mahallenin en zengin sakinleri olan Zaptiye Nazırı Selim Paşa ve karısı onun eğitimiyle özel olarak ilgilenmeye başlarlar. Çok geçmeden Rabia kendini aynı zamanda hem yaşlı bir Mevlevi dervişi olan Vehbi Efendi'den hem de müzik öğretmenine dönüşmüş eski bir keşiş olan Peregrini'den müzik dersleri alırken bulur. Bu iki adam Doğulu ve Batılı kültür tercihlerini simgelemekle birlikte, felsefi mizaçları bu tercihleri birbirini tamamlar hale getirmektedir.

Babası sürgünden döndükten sonra Rabia onun yanına taşınır ve bakkal dükkânını işletir. Başka bir marjinal karakter olan cüce Rakım, ki o da oyuncudur, evde onlarla birlikte kalır ve Tevfik'in gösterilerinde oynar. Babasına ismiyle hitap eden Rabia bir yandan bu acayip evin idaresini üstlenirken, bir yandan da musiki çalışmalarına ve İstanbul'un en büyük camilerinde mevlid okumaya devam eder. Tesettür yaşına geldiğinde, çalışan yoksul kadınların dışarıda giydikleri kıyafeti benimser: Bol bir siyah yeldirme, beyaz bir başörtüsü ve çalışan kadınların her zaman arkaya attıkları siyah bir peçe. Rabia mahrem olmayan erkeklerle temasını sınırlaması gereken yaşa yaklaşmaktadır. Gayrimüslim olan Peregrini bir Müslüman kadınla evlenemez. Yine de, bilhassa onu artık göremeyecek olduğu düşüncesi Rabia'yı üzer.

Yaklaşan devrimin yarattığı gerginlikler karakterlerin etrafında dönüp durur. Selim Paşa ve karısı mahallenin velinimetidir. Buna karşın oğulları gizli olarak bir Jön Türk yanlısıdır. Rabia'nın babası Tevfik, kadın kıyafetine bürünmüş olarak onun için bazı belgeler taşırken yakalanır. Her ikisi de Şam'a sürülürler. Selim Paşa Zaptiye Nazırı olmasa, halleri çok daha kötü olacaktır. Geride kalanlar Rabia konusunda endişelenseler de, hiçbirininki Peregrini kadar değildir. Peregrini ihtiyar derviş Vehbi Efendi'ye Rabia'yı sevdiğini itiraf eder. Vehbi Efendi Peregrini'ye onunla evlenmesi gerektiğini söyler. Ne var ki bunu yapmak için Müslüman olması gerekmektedir, ki bu hiç de hafife alınacak bir iş değildir. Rabia'nın musikideki meziyetleri arttıkça Mevlid-i Şerif icra ederken yeni geçkiler yapmaya başlar. Geçki sırasındaki her makam değişimi onun Peregrini'ye olan duygularını ifade etmektedir. Uzun iç hesaplaşmalardan sonra Peregrini Rabia'ya evlenme teklif eder. Rabia Peregrini'nin Müslüman olması ve İstanbul'da kalmaları şartıyla evlenmeye razı olur. Peregrini Müslüman olur ve Osman ismini alır. Rabia'yla evlenirler.

Rabia gebe olduğunu fark edince ölen dedesinin evine taşınarak evi yeniden döşerler. Rabia, hamileliği sırasında ortaya çıkan sorunlar yüzünden, Tıbbiye'de "Alman" tıbbının en mükemmel iki temsilcisine muayene olmak zorunda kalır. Bebeği aldırmaktan veya sezaryenle doğum yapmaktan başka çaresi olmadığını söylerler. Osman Rabia'nın hayatından endişe etse de, Rabia bebeği aldırmakla ilgili hiçbir şey duymak istemez. Rabia'nın durumu gitgide daha tehlikeli hale gelir, ancak kışın sonunda nihayet sezaryenle doğum yapar ve anne olur. Temmuz ayında meşrutiyet ihtilali gerçekleşir. Affedilen diğer pek çok sürgün arasında olan Rabia'nın babası Tevfik, eve döner ve bir torunu olduğunu öğrenir.

Ahmed Midhat, romanlarında gayrimüslim kadınlarla Müslüman erkekleri bir araya getirdi, Halide Edib ise tam tersini yapmak için aleyhinde söylenebilecek hiçbir şey olmayan kendine özgü bir yol buldu. Bu sefer de, kadın ve erkek kahramanın mutlulukları, daha yüksek bir sosyal fayda olmadıkça yeterli sayılmamaktaydı ve Rabia ile Osman'ın oğullarının güçlükle dünyaya gelişi özgürlük ve modernliğin devrimci ütopyasının habercisiydi.

ATEŞTEN GÖMLEK

Halide Edib, Türkiye'nin en unutulmaz savaş romanını yazarken, yine kadın kahramanını ön plana çıkardı. Bugünün okurları hikâyeyi aşırı duygusal buluyor olabilirler. Ama o dönemki okurlar muhtemelen bu romanı kendi hikâyeleri olarak okuyorlardı.

Hikâye Kasım 1921'de İstanbul'da Peyami'nin hayatından sahnelerle başlar. Peyami, diğer daha gözüpek karakterler tanıtılana kadar adı bile belirtilmeyen ve hiç de kahramanca bir yanı olmayan genç bir adamdır. İstanbul sosyetesinden bir hanımın oğludur. Hariciyede çalışmaktadır. Şahsiyeti "sararmış kâğıt" kokar (s. 1) ve içinden, tanıdığı savaş gazilerini kıskanır (s. 14). Otuz altı yaşında hâlâ evlenmemiş olan Peyami annesinin kendisine bir gelin bulma girişimlerinin hepsini boşa çıkarmıştır. Annesinin kendisini İzmir'den "vilayetli" kuzeni Ayşe'yle evlendirme girişimi de bunlardan biridir.

Romanın sonuna gelindiğinde Peyami değişmiş bir adamdır. Romanın büyük bir kısmı geri dönüşlerden oluşmaktadır. Sonunda Peyami, iki bacağını kaybetmiş

Halide Edib [Adıvar]. Solda, Aralık 1913'te Grace Ellison'a imzalanmış şık bir fotoğraf. Sağda: Halide Edib, 1919 yılında, *Ateşten Gömlek*'in ana karakterlerinin de katıldığı Sultanahmet Mitingi'nde konuşma yaparken. Kürsüye asılmış olan pankartta Wilson Prensipleri'nden on ikincisi yazıyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına güvenli bir egemenlik sağlanmalıdır." (Soldaki fotoğraf, Ellison, *Harem;* sağdaki fotoğrafın kime ait olduğu bilinmiyor, döneme ait sık yayınlanan bir fotoğraf.)

bir savaş gazisi olarak, Ankara'da bir askeri hastanede yatar. Kafatasının içinde kalmış bir kurşunu çıkartmak için yapılacak ameliyatı beklerken geçmişi düşünür ve Kasım 1921'le Nisan 1922 arasındaki mektup ve günlükleri yeniden okur. Sağlık durumu umutsuzdur.

Romandaki hikâyenin tarihi 1919'a ve İzmir'in Yunanlar tarafından işgaline kadar uzanmaktadır. İşgalin etkileri, Peyami'nin çevresinde bile, hemen hissedilir. Peyami'nin "vilayetli" kuzeni Ayşe o sırada başka biriyle evlidir ve bir çocuğu vardır. Yunanlar hem kocasını hem oğlunu öldürürler. Ayşe tam zamanında İstanbul'a varır ve Sultanahmet Meydanı'ndaki kalabalık protesto mitingine (6 Haziran 1919) katılır. Mitinge siyahlar içinde ve sakat kolu askıda olarak kardeşi Cemal ve kuzeni Peyami ile giderler. Birlikte, yerli Hıristiyanların, "arkalarını İngiltere ve Fransa'ya vererek" Türklere karşı açık düşmanlık gösterdikleri, Beyoğlu sokaklarını adımlarlar (s. 26). Peyami'nin annesinin şık salonuna döndükten sonra, Ayşe'nin sağlam kişiliği genç askerleri o kadar etkiler ki, önünde diz çökerek kılıçlarını ona vakfederler. Aralarında en kahraman olanı, İhsan Bey, diğerlerine öncülük ederek İzmir'i yeniden alana kadar kılıçlarını kınına koymayacaklarına yemin eder (s. 40).

Kitabın geri kalanında Ayşe kurtarılması gereken yaralı milleti temsil eder. Bütün erkekler ona âşıktır, tıpkı onun temsil ettiği davaya âşık oldukları gibi. Onu taparcasına severler (s. 71). Onun elini öperler. Osmanlıların her iki cinsten yaşça büyük ve itibarca üstün olanlara karşı başvurdukları bir saygı işaretidir bu. Kitaptaki bütün karakterler kendi ateşten gömleklerini giymektedir. "Ateşten gömlek" sıkça tekrarlanan bir ifadedir. İhsan'ınkini Ayşe'nin gözleri tutuşturmuştur.[110] Ancak dava her şeyden önce gelir. Erkek kahramanın vatanı, kadın kahramanın ise erkek kahramanı sevdiği Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'sinin aksine, burada Ayşe vatanı temsil eder, bütün erkekler onu sever ve gözü milli mefkûreden başka bir şey görmeyen Ayşe'dir.

İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi tepetaklak olmuş bir dünya yaratmıştır. Düşman gemileri Boğaz'a demirlemiş durumdadır, sömürge askerleri sokakları adımlar (s. 51); minarelerden aşağı mitralyözler çevrilmiştir (s. 58); gayrimüslim çocuklar üniformalı Osmanlılarla alay etmektedir (s. 60); padişah-halife "İngilizlerin halifesi" gibi davranmaktadır (s. 67). Keyfi ev aramaları ve tahliyeler Ayşe'yi saklanmak zorunda bırakır. Tifüse yakalanan Peyami kendine geldiğinde şehrin işgal edildiğini fark eder (s. 53-55). Ayşe'yle ve başka bir arkadaşıyla yeniden temasa geçer ve birlikte Milli Mücadele'ye katılmak üzere şehri terk ederler. Bundan sonra Ayşe bir hemşiredir (s. 73), erkekler ise asker. Peyami silah eğitimini savaş alanında alır ve ilk önemli görevinde cepheye cephane naklederek kendini ispatlar.

Türklerin yaşadıkları şeyin *ihtilal* mi yoksa *inkılap* mı olduğu konusunda ikiye bölündükleri göz önüne alınırsa, *Ateşten Gömlek*'teki heyecanın bir ölçüde Halide Edib'in ısrarla *ihtilal* sözcüğünü kullanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ne

var ki, ihtilal sadece "devrim" anlamına gelmez, aynı zamanda "düzensizlik" veya "karışıklık" anlamına da gelir. Disiplinsiz çetelerin Milli Mücadele'deki rolü, her *ihtilal* örneğinin gerçekten milli davayı desteklediğinin söylenemeyeceğini göstermektedir. Romanın karakterleri arasındaki tartışmalar sözcüğün birbirine zıt anlamları arasında gidip gelir ve disiplin ihtiyacının üzerinde durulur.[111]

Tehlike her yerdedir ve sadece ilerleyen Yunanlardan gelmemektedir. Padişah-halifenin Anadolu Türkleri arasında devam eden itibarı bir karşı devrim (*mukabil ihtilal, s.* 79) tehlikesi yaratmaktadır. Ana karakterlerin burjuva elitizmi, hem İstanbul rejimine hem de köylülere güvenmemeleri ve bazı karakterlerin kafası karışık ifadeleri (s. 91-92) Türk milletinin hâlâ ortak bir kimliğe sahip olmaktan ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Özellikle cahil bir köylü kızı olan Kezban ve Mehmed Çavuş'la ilgili yan hikâyeler bu yönden açıklayıcıdır. Kezban Ayşe'nin neden onun yaralılara bakmasına izin vermediğini anlayamaz; sonra cephede erkek kılığına girmiş olarak ortaya çıkar (s. 114). Mehmed Çavuş 1908 öncesinde Rumeli'de gerçekleşen çete savaşlarına (ikinci anlamıyla *ihtilal*) katılmış biridir ve düzenli ordunun güçlenir güçlenmez aleyhine döndüğü düzensiz güçlerin bir temsilcisidir (s. 111,120). Mehmed Çavuş, disiplinden ve milli bilinçten yoksun oluşunu gösterir şekilde, Kezban'a tutulur. Ayrıca *Hilafet Ordusu*'nun bir parçası olduğunu iddia eden karşıdevrimci bir çeteye iltica eder. İsyancılar kısa bir süre için İhsan ve Peyami'yi esir alsalar da, isyan bastırıldıktan sonra Mehmed Çavuş yaptığının bedelini hayatıyla öder (s. 128). Düzenli disiplinli ordularla düzensiz çetelerin milli dava uğruna bir arada çalışıp çalışamayacağı meselesi Birinci İnönü Savaşı devam ederken de karakterleri meşgul eder (s. 131-133).

Eskişehir askeri hastanesindeki Ayşe'den, romanın anlatıcısı Peyami'ye gönderilen mektuplar, sedyeler dolusu *hâkî* insanların durmadan askeri hastaneye taşındıklarından bahsetmektedir (s. 135). Farklı zamanlarda Ayşe'ye kılıçlarıyla bağlılık yemini edenler, hatta İhsan bile bu yaralılar arasında yer alır. Onlar Ayşe'ye âşıktır; Ayşe'nin ise İzmir'den başka hiçbir şey umurunda değildir (s. 137). Sakarya Savaşı hazırlıkları başlayınca Rumca bilen bir fotoğrafçıya ihtiyaç duyulması Peyami'yi yeniden cepheye getirir. Savaş önünden bir sinema şeridi gibi (s. 153) geçer ve tepesinde uçaklar dolaşırken, Peyami yaralanmaya niyet eder (s. 156). Tekrar İhsan'la karşılaşır. Uzun uzun Ayşe'yle aşkları hakkında konuşurlar. Hastanede İhsan'ın tedavisiyle ilgilendiği dramatik anlardan birinde Ayşe, İzmir'e girdikten sonra istediği zaman onunla evleneceği konusunda söz verir (s. 168). Ne var ki tayin edici savaşlara doğru ilerledikleri sırada, çeşitli kıskançlıklar ve gerginlikler devreye girer. Sonunda Ayşe İhsan'a ancak "aynı yolun yolcuları" olabileceklerini söyler (s. 187). Peyami'nin bile hayatında ilk kez ağır topçu ateşi altında kaldığı bir sırada (s. 197) İhsan ve Ayşe öldürülür. Evliymişler gibi yan yana gömülürler (s. 205-8). Peyami İzmir limanına Türk bayrağını dikerek Ayşe'nin aşkına layık olduğunu kanıtlayacak ilk kişi olacağını hayal eder. Sonra hikâye Aralık 1922'ye

atlar. Askeri hastanede sakat bir vaziyette yatan Peyami, beynindeki kurşunun çıkarılacağı son, ölümcül ameliyatı beklemektedir.

Hayatta kalan Osmanlılar arasında, 1908'den önce Rabia gibi olan bir kız büyüdüğünde, 1919 yılında Ayşe gibi veya onların hikâyesini anlatmak için yaşayan Halide Edib gibi olabilirdi.

BİR TABYA VE BİR SERHAD, BİR SON VE BİR BAŞLANGIÇ

Bugün, Edirne'yi ziyaret edenler, geniş bir tümseğin en tepesine tırmandıklarında, kendilerini, etraflarının çok geniş toprak siperleriyle çevrelenmiş, tuğladan yapılmış muazzam bir tahkimatın geniş iç avlusuna dikkatle bakarken bulurlar. Hiç şüphe yok ki kocaman bir kaynak ve planlama başarısıdır bu. Uzakta Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan'la sınırlarını çizen tel örgüler görünür.[112] Birbiriyle uyuşmayan iki jeopolitik proje dilsiz bir çelişki içinde yan yana durmaktadır. Bu projelerden biri çok uluslu bir imparatorluğun başkentini Rusya'ya kadar uzanan uzak yakın memleketlerin ordularına karşı savunmaktır; diğeriyse imparatorluğu homojen ulus-devletlere bölmek. Tabyalar en son olarak Balkan Savaşları'nda Edirne'nin kuşatılması sırasında bir savaşa sahne olmuştur. Tel örgülerin bu tarafında her şeyi yüzde yüz Türk, diğer tarafında yüzde yüz Yunan veya Bulgar haline getiren ulus-inşası projeleri daha önce başlamış olsa da bu kuşatmadan on yıl sonra sona ermiştir.

Bir tarihsel anıta dönüşmüş olan tabya ve güneş ışığında parıldayan sınırdaki tel örgüler: İşte bunlar Osmanlıların karşılaştığı son krizin ilk bakışta göze çarpan simgeleridir. Bu son kriz imparatorluk üst yapısını ortadan kaldırarak ardında bir dolu millet veya müstakbel millet bıraktı. Bunlar arasında Türkiye Cumhuriyeti imparatorluğun en dolaysız mirasçısı olarak duruyordu. Jön Türkler'in gerçekleştirdikleri reformlar ve uyguladıkları politikalar, isimlerini, dünyanın birçok yerinde dinamizmi ifade eden bir deyiş haline getirdi. Osmanlılara ilk çok partili seçim deneyimini yaşatan onlar oldu. Devleti laikleştirmeye ve egemenliğini güçlendirmeye yönelik daha başka reformlar 1920'lerin politikalarının habercisiydi. Buna karşılık, meşrutiyetin teminatı olarak seçimle belirlenmemiş bir iktidar merkezinin kurulup sürdürülmesinde, siyasal şiddet kültüründe ve 1913-1918'deki diktatörlük döneminde demokratik olmayan, militarist bir eğilim de belirmekteydi. Dışarıda, 1908 devrimi Osmanlıların düşmanlarına saldırı bahaneleri sundu ve bu saldırılar imparatorluğu sonuna doğru sürükledi. Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşı'nda önemli başarılar kaydetti ve yenilginin sonrasına kadar dayanarak Milli Mücadele'nin zaferine zemin hazırladı. İçeride, ortak kimlik anlayışları arasındaki rekabet nihai, kaçınılmaz tercihlere doğru yaklaşırken, Balkan Savaşları'ndaki toprak kayıpları görüşleri değiştirdi. Bu durum Arap topraklarıyla Osmanlı Müslümanlarının artık kendi vatanları olarak görmek zorunda oldukları

Anadolu'da tamamen farklı sonuçlar doğurdu. Toplumlar arası şiddet ve etnik temizlik son dönem Osmanlı tarihinin en trajik sayfalarını yazdı.

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri imparatorluğun parçalanmasına yol açan bir barış anlaşması dayattılar. Yine de Türkler 1918'de yenilen devletler arasında, düşmanlarını, barış koşullarını, en azından Türkiye Cumhuriyeti'yle ilgili olanlarını, yeniden müzakere etmeye mecbur bırakan tek millet oldu. Yaşanan yıkıma karşın, savaş yılları aynı zamanda "milli iktisat" politikası, cephe gerisi deneyiminin çeşitli yönleri, burjuva sınıfının oluşumu ve kadınların toplumsal hayattaki rollerinin genişlemesi aracılığıyla sosyoekonomik gelişmeye olumlu bir katkı da sağladı. Milli Mücadele yeni bir ulusun önderlerini ve kurumlarını yarattı. Edebiyatta Halide Edib bu dönemin yaratıcılığını ve kadınlar açısından önemini gösteriyordu. Sosyal düşüncede Ziya Gökalp'ın korporatizmi, Türk toplumunun normlarına uygun bir meşruti idare projesi sundu. Gökalp'ın Türklük, İslam ve modernlik konusundaki düşünceleri, radikallerin ve muhafazakârların Osmanlı sonrası geleceklerini tasarlarken dayandıkları nirengi noktalarını belirledi.

5

ERKEN CUMHURİYET

Bir yıkımın içindeyken kurulan Türkiye Cumhuriyeti, 1939 yılına gelindiğinde, Japonya'dan sonra, Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki muhtemelen en başarılı ikinci gelişmekte olan ülke haline geldi. Atatürk önderliğindeki Türkiye, kurumlarda ve seçkinlerde evrimci bir değişim meydana getirdi, İslami bir imparatorluğu laik ve milli bir cumhuriyete dönüştürdü, toplumu kapsamlı bir şekilde yeniden biçimlendirdi ve kültür alanında alfabe ve dil reformlarıyla bir kırılma noktasından geçti. Atılan bu adımlar milli gelecekle imparatorluk geçmişi arasındaki bağı kopararak, dil ve kültürü kalıcı bir şekilde siyasallaştırdı. Çetin koşullarda kurulan cumhuriyet, gelişme açısından, tek-parti rejimi, yukarıdan aşağı "halkçı" kitlesel seferberlik ve dış ekonomik bağımlılıktan kurtulmuş olmasına rağmen büyüme oranının inatla düşük kalması gibi bazı zaaflar sergiledi. Kadını özgürleştiren yasaların bile Türkiye'nin savaş tarafından hırpalanan demografik yapısının bir gereği olduğu söylenebilir. Cumhuriyet, ekonomik bunalıma, 1980'lere kadar gelişmekte olan ülkelere rehberlik edecek olan devletçi ekonomi politikalarıyla (korumacı ithal ikamecilik, merkezi planlama, kilit sektörlerde devlet teşebbüsü) cevap veren ileri görüşlü bir lider kadrosuna sahipti. Siyasal olarak da faydalı olan bu politika, muhtemelen Türkiye'yi 1930'larda kendisi gibi gelişmekte olan diğer ülkelerde görülen rejim krizlerinden kurtardı.

Cumhuriyet elitlerinin benimsediği resmi laiklik anlayışı ve seçkinci "halkçılık," Türk halkını kendi modernlik tahayyülleri doğrultusunda zorla yükseltme ve ileri götürme kararlılıklarını göstermektedir. Bu sürece direnen her kim olursa olsun acımazsızca muamele gördü ve teleolojik milli anlatıdan dışlandı. Bu durum, yüz yıldan fazla zamandır görülmemiş derecede etkili olan bir dini liderin, tam da bu zamanda, bu laik teleolojiye meydan okumasına engel olamadı. Said Nursi (1873–1960) kendine özgü bir modernlik anlayışına sahipti. Önde gelen edebiyat adamlarından Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–1962) da, erken cumhuriyetin olağan kalıplarıyla kendisi arasına mesafe koyan bir ironi ve özeleştiri yeteneği sergiledi. Tam da Türkiye'nin çağını yakalamak için ihtiyaç duyduğu şey olan *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* ile ilgili fütürist fantezisinde eski ile yeninin kesişmelerini kaleme aldı.

İÇ VE DIŞ SİYASET (1923–1950)

On sekizinci yüzyılın sonundan yirminci yüzyılın başlarına dek, 1920'ler ve 1930'lar küresel bağların sıkılaşmaktan ziyade gevşediği tek dönemdi. Türkiye Cumhuriyeti bu şartlardan önemli ölçüde faydalandı. İmparatorluğun son yıllarının tam aksine, cumhuriyet, faşist yayılmacılığın ve II. Dünya Savaşı'nın yaklaşmasının yarattığı tehdit ortaya çıkana kadar nispeten dış tehditlerden uzaktı. Osmanlıların en büyük düşmanı olan Ruslar bile, 1921 ve 1925 tarihli Türk-Sovyet dostluk anlaşmalarıyla birlikte müttefik haline geldi. Ruslarla son ittifak 1833-1839'daki tehlike dolu günlerde yapılmıştı.[1] İçerde, Türkiye Cumhuriyeti, devletle halk arasında, *ulus-devlet* sözcüğünün akla getirdiği türden birebir bir eşleşmenin tam olarak görülmemesi açısından, dünyanın neredeyse bütün devletleriyle benzer bir yapıdaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun başına bela olan etnik çatışmaların çoğu iç politika meselesi olmaktan çıkmış, dış politikanın konusu haline gelmişti. Üstelik de bunların çoğu artık ciddi bir tehdit oluşturmuyordu. Bu yüzden, uğraşılacak bazı dış politika meseleleri olmakla birlikte, erken cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun fırsat bulamadığı bir tarzda iç politika konularına yoğunlaşabildi. II. Dünya Savaşı öncelikleri değiştirdiyse de, 1939'a kadar cumhuriyetin ilgisi ülke içine odaklanabildi.

MUSTAFA KEMAL DÖNEMİ TÜRKİYESİ (1923–1938)

Milli Mücadele'nin askeri ve siyasi safhalarında zafer kazanıldıktan sonra, Türk milletini yaratma işi başladı. Milli Mücadele'de zafere ulaşmak için gereken tek sesli kitlesel seferberlik hâlâ aranan bir şey olmaya devam ettiğinden, muhalif odaklar ortaya çıkmış olsa bile kendine siyasette bir yer bulamadı.

Mustafa Kemal siyasette de savaşta olduğu kadar başarılı olduğunu gösterdi. Saltanatın kaldırılmasından (1922) cumhuriyetin ilan edilmesine (1923) ve halifeliğin kaldırılmasına (1924) kadar atılan bütün adımlar titiz bir şekilde hesap edildi. Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini Halk Fırkası'na, Büyük Millet Meclisi'ni bir milli parlamentoya dönüştüren adımlar da böyleydi. Meclisin tamamı parti üyesiydi ve cumhurbaşkanıyla bakanları (vekil) onlar seçiyordu.[2] Meclis Mustafa Kemal'i cumhurbaşkanı seçti, Ankara'yı başkent yaptı ve önce 1909'da, daha sonra Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile 1921'de değiştirilen 1876 anayasasının yerine yeni bir anayasa kabul etti (1924). Meclis 1920'de bir hıyanet-i vataniye kanunu çıkarmıştı. 1923'te padişahlığın geri getirilmesine yönelik faaliyetleri engellemek üzere bu kanunda bir değişiklik yapıldı. Yeni rejimi meşru kılan, Milli Mücadele'de elde ettiği zafer ve zümre ve sınıf ayrımı gözetmeksizin bütün milleti temsil ettiği iddiasıydı.

Mustafa Kemal'in liderliğine karşı Milli Mücadele boyunca etkili olmayı sürdüren muhalefet kararlı bir dirençle karşılaştı. Lozan Anlaşması genel af ilan edilmesini şart koşuyordu, ancak hükümet 150 kişiyi sürgüne gönderme hakkını

Gazi Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanı, 1927, Arap harfleriyle "Gazi M. Kemal" olarak imzalanmış. Mustafa Kemal 1935'e kadar Atatürk soyadına sahip değildi. Onu en güzel zamanlarındayken gösteren bu fotoğraf Mustafa Kemal'in etkileyici görünümü ve karizması hakkında bir fikir vermektedir. (Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, 1927, kitabın başındaki renkli sayfa, fotoğrafçısı bilinmiyor.)

saklı tuttu. Sürgüne gönderilenlerin bir kısmı dışarıda bir muhalefet oluşturdular. İçeride, Ankara rejimi, sürekli olarak İstanbul basınının eleştirileriyle karşı karşıya kaldı. 1921'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Mustafa Kemal'in liderliğindeki Birinci Grup ve ortak bir önderlik altında örgütlenen İkinci Grup olmak üzere ikiye bölündü. 1924'te bu tarz muhalefet ayrı bir parti kurulması fikrine yol açtı. Milli Mücadele liderlerinin de içinde olduğu Rauf Bey [Orbay] başkanlığındaki otuz iki milletvekili Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu. Bu isim tercihi,

Halk Fırkası'nı ismini Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirmeye yöneltti. Muhalefet liberal ve demokratik bir program ilan etti, ekonominin merkezden yönetilmesine karşı çıktı ve (dolaylı değil) doğrudan seçimleri destekledi.[3] Ne var ki, 1925'teki Kürt isyanından sonra parti, dini muhalefeti kışkırttığı bahanesiyle kapatıldı. 1930'da kapatılacak olan başka bir parti de benzer bir kaderi paylaşacaktı.

Kürtler açısından, İslami kozmopolit imparatorluktan laik Türk ulus-devletine geçiş, daha önce defalarca olduğu gibi, eski alışılmış farklılıkları siyasallaştırdı. Doğu Anadolu'da Ermenilerin yok edilmesi, Kürtlerin kendi sayısal büyüklüklerinin daha çok bilincine varmalarını sağladı. Halifeliğin kaldırılması ise, Ankara rejiminin yönünü İslam'dan milliyetçiliğe çevirmesi açısından bir yol ayrımı yarattı. Daha önce, son dönem Osmanlı İslami hareketlerinden en etkilisinin kurucusu Irak Kürtlerinden Mevlana Halid farklı etnik gruplar arasında bir köprü kuran dinsel dayanışma biçimlerinin sağlamlaşmasına yardım etmişti. Nitekim muhafazakâr Müslümanların dinsel dayanışması Türkiye'de hâlâ Türklerle Kürtler arasında köprü kurmaya devam etmektedir. Cumhuriyet döneminde patlak veren bir Kürt isyanı bütün bu bağları tehlikeye attı ve genel olarak dini hedef alan bir saldırıya girişmek için Ankara'nın elini kuvvetlendirdi. Aşiret, mezhep (Sünni ve Alevi) ve dil (Zaza ve Kırmanca) temelinde bölünmüş olan 1920'lerin Türkiye Kürtleri, aynı zamanda kendilerini aşiret topraklarını birbirinden ayıran yeni milli sınırlar temelinde de bölünmüş buluverdiler. Türkiye nüfusunun yaklaşık beşte biri Kürt'tü. Sevr Anlaşması'nda Kürtlerle ilgili hükümler vardı. Lozan Anlaşması ise onlardan ismen bahsetmese de şöyle bir madde içeriyordu: "Herhangi Türkiye tebaasının gerek münasebat-ı hususiye veya ticariyede, gerek din, matbuat veya her nevi neşriyat hususunda ve gerek ictimaat-ı umumiyede herhangi bir lisanı serbestçe istimal etmesine karşı hiç bir kayıt vazedilmeyecektir." Ayrıca anlaşmada "...Türkçe'den gayri lisan ile mütekellim bulunan Türk tebaasına mehakim huzurunda kendi lisanlarını şifahi surette istimal edebilmeleri zımnında teshilat-ı münasibe ibraz olunacaktır" maddesi de vardı.[4]

1914'ten önce örgütlenmeye başlayan Kürt eylemciler, 1923'te Azadi Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyetin 1924'teki kongresinde Palu'lu Şeyh Said adında bir Nakşibendî ilgiyi üzerinde toplayan liderlerden biriydi. Aşiret ayrımlarını aşarak Kürtleri birleştiren tek örgütlenme Nakşibendî ve Kadiri tarikatlarıydı. Türkiye Cumhuriyeti'nin halifeliği kaldırmasına ve Kürtçe'nin kullanılması üzerindeki sınırlamalarına karşı bir tepki olarak, 1925 yılında, Azadi Cemiyeti'nin örgütlediği ve Palu'lu Şeyh Said'in önderlik ettiği bir isyan patlak verdi. İsyana bütün Kürtler katılmadı. Sünni ayrımcılığının kurbanı olan Alevi Kürtler laik cumhuriyeti desteklediler. Bilhassa Alevi Kürdü Lolan ve Hormek aşiretleri, isyancılara karşı hükümet kuvvetlerinden bile daha etkili bir şekilde savaştı. Ayrıca birçok Kürt toprak ağası Mustafa Kemal'i, 1916'da bölgede yürüttüğü askeri faali-

yetlerinden tanıyordu ve Kürt milliyetçiliğini veya yabancı müdahalesini düşünmektense onunla işbirliği yapmayı tercih ediyorlardı. Resmi iktidar sahipleriyle kudretli taşra eşrafı arasındaki ortak çıkar bağları da Türklerle Kürtler arasındaki mesafeyi kapatabildi.

Ankara hükümeti isyana sert karşılık verdi. Dinin siyasal amaçlarla kullanılmasını yasaklayarak, bunu kanunen vatana ihanet kapsamına soktu. Doğuda sıkıyönetim ilan etti ve hükümete, kanuna ve düzene zarar veren yayın veya örgütleri yasaklama yetkisi veren *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nu çıkardı. Biri güneydoğu, diğer Türkiye'nin geri kalanı için olmak üzere, iki tane İstiklal Mahkemesi kuruldu. Şeyh Said isyanı bastırıldı. Birçok Kürt idam edildi. Yirmi binden fazlası Türkiye'nin batısına göç etmek zorunda kaldı. Doğuda Kürt çetelerinin direnişi devam etti. 1924-1938 yılları arasında Türkiye'de gerçekleşen on sekiz isyandan ikisi dışında hepsi doğudaki Kürt isyanlarıydı. Bunların çoğu mahalli nitelikte olmakla birlikte Ağrı (1929-1930) ve Dersim (1937) isyanları ciddiydi.[5]

Takrir-i Sükûn Kanunu rejimin denetimini ülke genelinde sıkılaştırdı.[6] Gazeteciler İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandı. Davalar ayrıca Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması için de bahane sağladı.

Şeyh Said isyanından sonra, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri, gerçek ve potansiyel muhalefeti temizlemekte kullanılan yaygın birer araç vazifesi gördüler.[7] Temizliğe zemin hazırlayan olay, İzmir'de hükümet tarafından önlenen Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişimiydi (Haziran 1926). Baş suikastçı Ziya Hurşit eski bir meclis üyesi ve Müdafaa-i Hukuk grubu sekreteriydi. İzmir'de ve daha sonra Ankara'da yeniden toplanan İstiklal Mahkemesi, yeni kapatılmış olan muhalefet partisinin ve İttihat ve Terakki'nin üyelerini, milletvekilleri de dahil olmak üzere tutuklattı ve göstermelik olarak yargıladı. Duruşmalarda İttihat ve Terakki'nin geçmiş politikaları ve Mustafa Kemal'e karşı muhalefet gibi konular, suikastla ilgili konuları gölgede bıraktı. Mahkeme on dokuz kişiyi ölüm cezasına çarptırdı. Bu kişiler arasında suikast planına katıldığı kanıtlanmamış olanlar da vardı. İttihat ve Terakki'nin Maliye Bakanı Cavid Bey de ölüm cezasına çarptırılanlar arasındaydı. Suikast girişiminin ardından alınan sıkı tedbirler, Mustafa Kemal'in liderliğini sorgulayan Milli Mücadele'nin emektar önderlerine karşı bir temizlik hareketine dönüşmüştü. Mustafa Kemal 1927'deki Cumhuriyet Halk Partisi kongresinde otuz altı saat süren bir konuşma yaparak bu dönemi resmen kapattı. Görünüşte 1919-1927 döneminin tarihini anlatan nutuk, aslında yapılan temizliği meşrulaştırmaya çalışıyordu. Devlet tarafından İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe olarak yayınlanan nutuk, iki kuşak boyunca, metin eleştirel bir incelemeye tabi tutulmaksızın, cumhuriyetin ilk yıllarına ilişkin tarih yazımını şekillendirdi. Mutafa Kemal "tarih" denen şeyin geçmişi kaydetmekle yetinmeyip geleceği ürettiğini anlamıştır.[8]

Mustafa Kemal muhalefeti yok ederken bile radikal, Batılılaştırıcı reformlar gerçekleştirdi. Modern bir aydınlanmış despot gibi, bir yandan Türkiye'yi Batı'nın demokratik uygulamalarından uzaklaştırırken bir yandan da kültürel olarak Batı'ya yaklaştırdı.[9] Tıpkı 1913-1918 dönemindeki İttihat ve Terakki önderliğinin yaptığı gibi, anayasa veya seçim sistemindense devleti güçlendirmeyi tercih etti. 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılmasını Şeyhülislamlığın, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin, şeriye mahkemelerinin ve medreselerin kapatılması takip etti. İmam ve vaizlerin eğitimi özel liselere ve İstanbul Üniversitesi'nde yeni kurulan bir ilahiyat fakültesine bırakıldı ve hepsi Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturuldu ve başbakanlığa bağlandı. Vakıflar için yeni bir genel müdürlük kuruldu. 1925'te tekke ve zaviyeler kapatıldı. 1928'de anayasa değiştirilerek devletin dininin İslam olduğunu belirten madde kaldırıldı. Dindar Müslümanlar ellerinden geldiğince bu gelişmelerle baş etmek zorunda kaldılar. Kürt Nakşibendîler 1925'te isyan etti; diğer Nakşibendîler ise zamanla Diyanet İşleri Başkanlığı'nda kendilerine iş arayarak kurumun içine yerleştiler.

Batılılaştırıcı reformların kapsamı hızla genişledi. 1925'te günün günbatımı ile birlikte başladığı *alaturka* saatin yerine uluslararası saat kabul edildi. Osmanlıların *hicri*, *mali* ve *rumi* takvimlerinin yerine de uluslararası *miladi* takvim kabul edildi. 1925'te erkeklere fes yerine Batı tarzı şapka takma zorunluluğu getirildi; kadınlar açısından, başörtüsü takılmaması teşvik edilmekle birlikte resmen yasaklanmadı. Bu, en az II. Mahmud'un 1829'da fesi getirmesi kadar tartışma yaratan bir *kıyafet inkılabı* idi. 1926-1927 itibariyle Türkiye'nin İslami uygulamalara karşı giriştiği mücadelenin ardındaki etkenlerden biri, Sovyet rejiminin aynı tarihlerde Orta Asya cumhuriyetlerinde aynı hedeflere karşı giriştiği *hücum* politikası idi.[10] Türkiye 1931'de metrik sistemi kabul etti, 1932'de Arapça ezan Türkçe yapıldı ve 1935'te hafta tatili Cuma'dan Pazar'a alındı.

Osmanlı devletinin resmi İslami dayanaklarını yıkan laik reformların amacı dinle devleti birbirinden ayırmak değil, dini devlet denetimi altına sokmaktı. Bu reformların bir etkisi de imparatorluk döneminde yaşamı karmaşık hale getiren kurumsal ikilikleri (örneğin hem laik hem dini mahkemelere, okullara ve takvimlere sahip olmak gibi) ortadan kaldırmaktı. Eğitimin birleştirilmesine yönelik kanunun Tevhid-i Tedrisat Kanunu olarak adlandırılması ve aynı ifadenin mahkemelerin Adalet Bakanlığı altında birleştirilmesi için de kullanılması, reformcuların eski düzenin sözcük ve simgelerini yeni düzenin kavram ve uygulamalarına uyarlamak konusunda ne kadar saldırgan olduklarını gösteriyordu. Müslümanlara göre *tevhid*, her şeyden önce, Allah'ın birliğini ve müminin buna şahadet etmesini ifade eder. Aynı sözcüğün din karşıtı bir reformu ifade etmekte kullanılması materyalist bir saldırıydı. Kıyafet inkılabı, Türklerle Avrupalılar arasındaki farkları azaltırken, bir yandan da müminlerin yaşam tarzına aynı saldırganlıkla tecavüz ediyordu. Örneğin Mustafa Kemal, 1925'te Kastamonu'da

konuşma yaparken, onu dinlemek için toplanmış kalabalık içinden birini eliyle işaret etmiş ve hiç tereddüt etmeden şunları söylemişti:[11] "Mesela karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum. Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medeni bir insan bu alelâcayip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?"

Bu adamın kişisel hikâyesi erken cumhuriyet döneminin bastırılan anlatılarından bir diğeridir. Hiç şüphesiz, reformcuların görüşlerine katılmayanlar, özellikle de şapka inkılabına karşı olanlar, bu uygulamalara karşı yaygın bir muhalefet yürüttüler. İstiklal mahkemeleri, bir "siyasi-adli terör" saltanatı kurarak, sanıkların avukat tutmalarını engelleyerek ve ceza kanunun sınırlarını aşarak onların tepkilerini bastırdı. 1927'de iki istiklal mahkemesi lağvedildiğinde, yedi binden fazla kişi tutuklanmış, 660 ölüm cezası hükmü verilmişti.[12] Takrir-i Sükûn Kanunu 1929'a kadar yürürlükte kaldı.

Reformlar resmi İslam'ı yürürlükten kaldırmaktan öteye geçip daha geniş sosyo-kültürel dönüşümlere yöneldikçe, hukuk ve medeni durumla ilgili konulara ilişkin adımlar atılmaya başlandı.[13] 1924'te şeriye mahkemelerinin kapatılmasından sonra, hukuk reformu çeşitli Kıta Avrupası ülkelerinden alınan veya tercüme edilen medeni kanun (İsviçre), ceza kanunu (İtalya) ve ticaret kanununun (İtalya ve Almanya) kabul edilmesiyle devam etti. İsviçre medeni kanunu görünüşte erkek ve kadınlara eşit haklar getiriyordu. Kadınlar 1930'da belediye seçimlerinde, 1934'te ise genel seçimlerde oy kullanma hakkı elde ettiler. 1934'te çıkartılan iki kanun aile isimlerini herkes için zorunlu hale getirdi ve erkekler için *efendi* ve *bey* veya kadınlar için *hanım* gibi unvanları kaldırdı. (Buna rağmen Türkler hâlâ birbirlerine ismin ardına erkekler için *bey* kadınlar için *hanım* sözcüğünü ekleyerek hitap ederler). Soyadı kanunu 1935'te yürürlüğe girdi ve Mustafa Kemal kendisi için Atatürk soyadını seçti.

Laik reformlar milli kültürdeki devrimci değişimin yolunu açtı. 1928'de Arap alfabesinden vazgeçilerek Latin harfleri ve Avrupa rakamları kabul edildi. Bu kararın toplumu Batılılaştırmaya yönelik etkileri bir yana, benimsenen değiştirilmiş Latin alfabesi Türkçe'nin ses yapısına Arap alfabesine nazaran çok daha uygundu. Türkiye'de Harf İnkılabı gerçekleştiği sırada, bütün Sovyet Cumhuriyetleri de Latin alfabesini kabul etmiş durumdaydı.[14] 1931'de Türk Tarih Kurumu, 1932'de de Türk Dil Kurumu kuruldu. Türk Dil Kurumu alfabe değişimine, hâlâ sürmekte olan Türkçe'yi Arapça ve Farsça unsurlardan kurtarma girişimini ekledi.

Kültür işlerinde devlet girişimlerinin artmasıyla birlikte Türk Ocakları ilgi odağı haline geldi. 1912'de kurulan Türk Ocakları 1925'te 217 şubeye ve otuz bin üyeye sahip bir kurum haline gelmişti. 1930'larda devlet denetiminden bağımsız oluşları yüzünden şüpheli duruma düştüler. Bunun üzerine Türk Ocakları Cumhuriyet Halk Partisi'yle birleştirildi ve yerine aynı işlevlere sahip olan ama

Harf inkılabi'na alışmak zaman aldı. Gülümseyen esnafın yukarısında eski harflerle "Mektepliler Pazarı" yazıyor. Dükkânın adı yeni harflerle "Yeni Mektepliler Pazarı"na dönüştürülmüş. Eski harflerle yazılan tabelalar hat sanatıyla yazılmış ve doğru imlaya sahip; yeni harflerle yazılanlar ise öyle değil. (Maynard Owen Williams, *National Geographic* 55 (1929): 94; National Geographic Resim Koleksiyonu.)

devlet denetiminde faaliyet gösteren Halkevleri kuruldu. Buna 1939'dan itibaren köylerde Halkodaları da eklendi. Sanatların ve yetişkin eğitiminin üzerinde duran Halkevleri (1950'de kapatıldıkları sırada yaklaşık beş bin halkevi vardı) cumhuriyetin modernliğini taşra kasabalarına kadar getirdi.[15] Bozkurt Güvenç kendi memleketi için 1936'da Halkevleri'nin ne ifade ettiğini şöyle anlatır: "Küçük kasabanın Halkevi'nde izlediğim ilk sesli sinemayı (galiba Hugo'nun *Sefiller*'iydi),

Hicret!..

Karikatürlerde harf inkılabı. Karikatürün başlığı *Hicret*. Eski, kırık dökük Arap harfleri topallayarak geçmişe doğru gidiyor. (Cemal Nadir [Güler], kızı Gönül Tunaman'ın müsaadesiyle, Karikatür ve Mizah Müzesi arşivinden, İstanbul.)

sahnelediğimiz (Faruk Nafiz Çamlıbel'in) *Akın* piyesini, Tümen bando takımının caz konserlerini, halk kitaplığını, Cumhuriyet Balosu'nu ve danslı Cumartesi toplantılarını ve topu bulunmayan Pingpong masasını hatırlıyorum. Halkevi'nin patpatlı dizel-elektrik motoru, okul dışı aydınlanma sürecinin enerjisini ve ışığını üretiyordu. Halkevi, yalnız büyüklerin değil, küçüklerin de okuluydu. Batı'nın çağdaş medeniyetini, ana babamız ve okuldaki öğretmenlerimizle birlikte ilk kez Halkevi'nde görmüş, sanırım olayı, onlardan biraz daha çabuk kavramıştık."[16] Milli törenler de milliyetçi "tarih" anlayışını tekrar tekrar sahneye koyuyordu. Sonraki bölümlerden birinde Adalet Ağaoğlu'nun (d. 1929) bir romanında yer alan bir okul piyesinin hikâyesinden bahsedeceğiz. İşin daha ilginç yanı, yazarın kendi anlatımında da bu tip olayların genç zihinler üzerindeki etkisinin kabul edilmekte oluşudur.

1930'larda kültürel reformlar genişleyerek Türk kimliğiyle ilgili yeni düşüncelere yol açtı. Bunlar sağlam olgusal temellerden yoksun olmakla birlikte o sıralarda başka yerlerde de görülen milliyetçi teorilere ve sonraki etnik gurur hareketlerine benziyordu. Türk Dil Kurumu eski lehçelerde kullanılan sözcükleri diriltip yeni sözcükler türettikçe Türk dili yeni sözcüklerle doldu. Bunların çoğu kalıcı olmasa da, önemli bir bölümü dile yerleşti ve böylelikle Türk dili büyük bir değişim geçirdi. Viyanalı tanınmamış bir bilim adamı olan Hermann Kvergič'in, dünyadaki bütün dillerin, Türkçe aracılığıyla eski bir Orta Asya dilinden kaynaklandığı şeklinde bir teorisi vardı. Bilim çevrelerinin şüpheyle yaklaşmasına karşın, Atatürk bu "Güneş Dil Teorisi"ni beğendi ve resmen destekledi. Türk Tarih Kurumu bu teoriye uygun bir "Türk Tarih Tezi" ortaya attı. Orta Asya kökenli olan Türklerin buradan çıkarak dünyadaki büyük medeniyetleri kurduğunu ileri süren bu tez de Mustafa

Kemal tarafından onaylandı. Bu, Sümerler ve Hititler gibi Yakındoğu halklarının ön-Türk oldukları anlamına geliyordu. Bir yandan arkeolojik keşifler Türklerin on birinci yüzyılda Anadolu'ya göç etmelerinden önceki bin yıllara ilişkin bilgileri artırıp dilbilimcilerle tarihçiler Türklerin Orta Asya'daki kökleriyle ilgili çalışmalarını sürdürürken, dil ve tarih teorileri de bütün olguları Mustafa Kemal'in 1927'deki nutkunda, kuruluşunu anlattığı Türkiye Cumhuriyeti'nin yolunu açan teleolojik kanuna uygun bir "milli" biçim halinde yeniden işledi. 1930'ların bazı aşırılıklarından vazgeçilse de dil ve tarih siyasallaşmış alanlar olmaya devam etti. Tarihin devlet iktidarına tâbi hale getirilmesi, Türk okullarının bugün hâlâ "dünyanın geri kalanında geçerli olan bilimsel ölçü ve değerlerden tamamen ayrı düşmüş" bir tarih eğitimi vermeye devam ettikleri anlamına geliyordu.[17]

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki reformların bazıları diğerlerinden daha önemli olmakla birlikte, bir arada düşünüldüğünde bunların hepsi Türkiye için köklü bir dönüşüme işaret ediyordu. Çok kavimli bir İslam devletinin yerine laik ve milliyetçi bir devlet kurulmuştu. Osmanlı'nın değişimi yavaş yavaş gerçekleştirme anlayışı yerine laik modernliğe tam anlamıyla ve alabildiğine hızlı geçiş benimsenmişti. Alfabe, ölçü birimleri, kıyafet, saat ve takvim alanındaki reformlar Türkiye ile Avrupa arasındaki farkları azalttı ve ikisi arasındaki etkileşimi kolaylaştırdı. Mustafa Kemal ve arkadaşları, kullandıkları yöntemlerin ve bazı hedeflerinin "Jakoben" karakterine karşın, 1790'ların Fransız Jakobenlerinin amaçladıkları köklü, sınıfsal değişimi gerçekleştiren toplumsal devrimi hayata geçirmekten çekindiler. Osmanlı toplumu en çok, sınıfsal değil etnik farklılıklar temelinde bölünüyordu ve imparatorluğun çöküşü etnik çatışmaların büyük çoğunluğunu iç politika meselesi olmaktan çıkarıp dış politikanın konusu haline getirmişti. İçeride, hükümetin Kürt isyanını ve Batılılaştırıcı reformlara karşı direnci bastırmakta gösterdiği üstün gayret, yeni rejimin kararlılığı konusunda hiçbir şüphe bırakmadı. Kültür alanında Kemalistler, gerek dini kamusal yaşamın dışına sürerek, gerekse alfabede ve dilde gerçekleştirdikleri köklü değişiklikler aracılığıyla gelecek kuşakların Osmanlı kültürel mirasına erişmesini engelleyerek bir devrim yapmayı amaçladılar. Uzun vadede, laik Türkler İslam'ı ehlileştirmekte veya milliyetçilik ve laikliği alternatif inanç sistemleri olarak onun yerine geçirmekte zorlanacaklardı. Yine de, laik reformcuların vatandaşları şekillendirmek ve "Ne mutlu Türküm diyene" türünden sloganları ikna edici kılmak yönündeki çabaları gerek laik gerekse dindar Türklerin zihinlerinde kalıcı bir iz bıraktı. Erken cumhuriyet dönemi reformcuları modernliğe geçişin hem toplumun bütününde bir rasyonelleşmeyi hem de bireysel öznelleşmeyi gerektirdiğini anladılar; ancak onlar da kendi örnek vatandaşlarını yaratmak için ikincisini birincisine tâbi hale getirmeye çalıştılar.

Güneş Dil Teorisi ile ilgili çılgın fanteziler 1940'ların sonunda terk edilmiş olsa da, dil reformu onlarca yıl devam eden ve ancak yakın zamanlarda belli belirsiz

bir istikrara ulaşan kendiliğinden bir dinamik yarattı. Bu açıdan yakın zamanda yapılmış çalışmalardan birinde dil reformu "felaket getiren bir başarı" olarak tanımlanmaktadır. En "felaket getirici" olan şey, Türkiye'de nadiren bahsedilen bir çelişkiydi. Edebi dile istikrar kazandırılamaması, Türkleri büyük ve erişilebilir bir edebi mirasla donatmaya yönelik kültürel milliyetçi hedefle çatışıyordu. Atatürk'ün kendi konuşmaları bile birden fazla kez "çağdaş" Türkçe'ye tercüme edilmek zorunda kaldı. Bunlardan daha yeni olan Türkçe edebiyat eserleri, bu bölümün sonunda ele alınan roman da dahil olmak üzere, bugün pekçok lise öğrencisi tarafından rahatlıkla okunanamayan bir dile sahiptir. Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen harf ve dil reformlarının en köklü yanı, bunların, kısa vadeli olayların seri ateşi ölçeğinde, 1840-1860 döneminde modern yazılı basının doğuşuyla başlayan ve henüz bitmemiş olan uzun ölçekli göstergebilimsel devrimin doruk noktalarını belirtiyor olmalarıydı.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformlar bir modern "aydınlanmış despotun" eseri olduğu ölçüde, onların hayata geçirilmesini mümkün kılan şey cumhurbaşkanının esasen bir diktatörün sahip olduğu yetkileri elinde toplamasıydı.[18] 1924 anayasasına göre bütün yetkiler halk egemenliğinin temsilcisi olarak Büyük Millet Meclisi'nin elinde toplanıyordu. Genel seçimler dört yılda bir düzenlenmekle birlikte bütün adayları cumhurbaşkanı belirliyordu. 1924'teki muhalefet partisi deneyiminden sonra CHP meclis içindeki disiplinini o kadar sıkılaştırdı ki, serbest tartışmalar sadece kapalı parti toplantılarında gerçekleşiyor, bunun ardından meclisteki milletvekilleri parti kararı doğrultusunda oy kullanmak zorunda kalıyorlardı. CHP'nin 1927 tüzüğü uyarınca cumhurbaşkanı partinin değişmez genel başkanıydı ve partinin ideoloji ve siyasetini o belirliyordu. Mecliste tartışmalar gitgide azaldı ve birçok yasa tartışmasız bir şekilde geçti. Mecliste oy kullanmak bir formalite haline geldi.

Devlet ve parti gitgide daha da içiçe geçti.[19] 1936'da devlet bütün özel radyoların idaresini üzerine alarak elektronik medya üzerinde 1990'lara kadar sürecek olan bir devlet tekeli yarattı. Yine 1936'da içişleri bakanı partinin genel sekreteri, valiler de vilayetlerin parti başkanı oldular. Partinin köylere kadar bütün idari birimlerde örgütü vardı. Tek parti yönetiminin bedeli, bilhassa doğuda, şehir parti örgütlerinde gözlenen azalmaydı. Örgütlerin sayısı 1927'de elli yediyken 1935'e kırk dokuza düştü. Şeyh Said isyanından sonra CHP'nin doğu illerindeki belediyeleri kapandı ve 1940'lara kadar açılmadı. Parti-devlet bloğu adam kayırma, himaye ilişkilerinin kötüye kullanılması ve mali yolsuzluk gibi şeylerden muaf değildi ve dönemin yazarları bu suistimalleri eleştirdiler. Başlangıçta kolay olan parti üyeliği bile zorlaştırıldı. Hiyerarşinin en düşük basamaklarında, parti üyelikleri o bölgenin toplumsal yapısını yansıtıyordu. En yüksek basamaklardaki parti üyeliklerineyse burjuvazinin hem mülk sahibi (mahalli eşraf ve tüccarlar) hem de bürokratik-aydın (memurlar, öğretmenler, hekimler ve avukatlar) kesimlerinden

gelen iki kanadının mensupları egemendi. Eşraf siyaseti, partinin, çıkarları ve toplumsal dayanakları CHP ideolojisine denk düşmeyen mahalli eşrafla kurduğu tuhaf ittifaklara dayanıyordu. Devlet-parti bloğu Türk Ocakları, Mason locaları ve öğretmen ve kadın dernekleri gibi diğer bağımsız örgütleri de kapatarak huzursuzluğu daha da artırdı. Cumhuriyetin önde gelen dergilerinden *Kadro* da kapatıldı.

Kemalizm veya Atatürkçülük adıyla bilinen resmi ideoloji yavaş yavaş gelişti. Hiçbir zaman katı bir teoriye dayanmayan bu ideoloji genel ilkelerden oluşuyordu. Uzun vadede bu olgu, onun varlığını sürdürmesine yardım etti. Temel ilkeler 1931 parti programında "altı ok" olarak tanımlandı: Cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik ve inkılapçılık.[20] Altı ilke arasında, bilhassa "laiklik" ve "halkçılık" arasındaki gerilim dikkat çekiciydi. Laiklik halkın önemli bir kısmının kabul etmediği bir şeydi. Halkçılık Türkiye'de hakikaten geçerli olsa, laiklik anlayışı değişmek zorunda kalırdı. Ne var ki cumhuriyetin halkçılık anlayışı özgürlükçü ve bireyci olmaktan çok tepeden inmeci, seçkinci ve kolektivist nitelikteydi.

1930'larda siyaset üzerinde kurulan parti-devlet tekeli bile muhalefeti bütünüyle bastıramadığından onunla baş edecek yollar bulmak zorunda kaldı. Direniş, kimi zaman, vatandaşların seçimlerde oy kullanmamasında olduğu gibi, pasifti. Kimi zaman ise aktif. 1930'da Mustafa Kemal bir kez daha muhalefet partisi kurulmasına izin vermeye karar verdi.[21] Mustafa Kemal'in eski dostlarından Fethi Okyar tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası kitlesel bir heyecan yarattı. 1930'daki belediye seçimlerinde muhalefet partisinin kazandığı göreli başarı, parti liderlerinde iktidara gelip yeni bir hükümet kurmaya dönük ihtiraslar uyandırdı. Atatürk buna hazır olmadığını gösterince, Okyar partisini bizzat kapattı. 1930'larda üç küçük parti daha kısa bir dönem faaliyet gösterdi. CHP'nin halkla tepeden inme bir ilişkiye sahip olması ve muhalif basına tahammül edememesi, parti liderlerinin kamuoyunu değerlendirmesini zorlaştırıyordu. Bu yüzden Atatürk sık sık teftiş gezilerine çıktı. Belki de amacı ne olup bittiğini görmek değil görünmekti. Bu yöndeki başka bir çaba, 1931 yılında CHP merkez yönetiminin on üç büro halinde yeniden örgütlenmesi ve bunların ikincisinin halkın talep ve isteklerini belirten dilekçeleri değerlendirmekle görevlendirilmesiydi. Sanki Osmanlı padişahının yerine "aydınlanmış despotun" geçtiğini teyit edercesine, dilekçe vermek, halkla yönetenler arasındaki iletişim kanallarından biri olarak, Osmanlı devrindeki rolünü yeniden üstlendi.

Bütün bunlara karşın halk kimi zaman tepkisini şiddet yoluyla da ifade etti. Doğuda sürekli tekrarlanan Kürt isyanlarının yanı sıra, 1930'da Ege kıyısında, İzmir yakınlarındaki Menemen'de de şiddet olayları yaşandı.[22] Mehdi olduğunu iddia eden Derviş Mehmed önderliğindeki İslamcı militanların oluşturduğu küçük bir grup, şeriatın ihya edildiğini ilan ederek bir teğmeni ve karşılarına çıkan iki polisi korkunç bir şekilde öldürdüler. Hükümet buna bölgede sıkıyönetim ilan

ederek ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan Nakşibendî tarikatına kadar, olayla ilgili ilgisiz bütün şüphelilere karşı bir cadı avına girişerek cevap verdi. Tarikatına bu denli yakışmayan bir olayla arasında hiçbir inandırıcı bağlantı kurulamamasına karşın, seksen dört yaşındaki Nakşibendî Şeyhi Esad Efendi tutuklandı ve hapishanede hayatını kaybetti. Mahkemeye çıkartılanların otuz dördü asıldı, kırk biri hapse atıldı. Türkiye'nin en ciddi tarikatlarından birini mehdici köylülerin eylemlerinden sorumlu tutmak, en bilgili dindarlarla irtica ve hurafeyi eşitleyen ve bunların yerine bilimsel materyalizmi ve modern milliyetçiliği geçirmeye çalışan resmi tutumun tipik bir örneğiydi.

Önderliğin iktidarda eskimesiyle birlikte başlayan katı tutumlar, politikalarda yenilik yapmaya engel değildi. 1931 parti programında ilan edilen ve tam anlamıyla 1933'teki birinci beş yıllık kalkınma planında uygulamaya konan devletçi ekonomi politikası, cumhuriyetin ekonomik politikalar alanındaki ilk önemli yeniliği olmakla kalmıyor, aynı zamanda 1929 ekonomik bunalımı karşısında önemli bir öncülük göstergesine işaret ediyordu. Bu politika hakkında daha geniş bir değerlendirme, aşağıda ekonomik tarihin ele alındığı bölümde yapılacaktır. Buna karşın devletçiliğin, diğer gelişmekte olan ülkelerle yapılacak bir karşılaştırmanın da göstereceği üzere, siyasal önemi de vardı. Benzer zihniyete sahip milliyetçi liderlerin dünya ekonomik krizine cevap vermeyi başaramayıp devrildikleri ve yerlerini Brezilya ve Arjantin'de diktatörlere veya Japonya'da askerlere bıraktıkları bir zamanda, devletçilik belki de Türkiye'yi ciddi bir rejim krizine sürüklenmekten kurtardı. Tek parti idaresi itibarlarına epey gölge düşürmüş olsa bile, Türkiye'yi 1918 sonrasında yönetenlerin kabiliyeti, 1930'larda kendini bir kez daha kanıtladı.

Ekonomide olduğu gibi, kültür alanında da 1930'larda atılan adımlar, ki bunların bir kısmı ulusal modernliğe alternatif, siyasal olmayan katılım kanalları sunuyordu, önemli bir yaratıcılık sergiledi. Bu yaratıcılık mimaride, özellikle de Ankara'nın kasabadan başkente dönüşümünde somutlaştı. "1930'ların Ankarası modernliğin ulus inşası ve devlet iktidarıyla tarihsel ittifakının ilk tezahürlerinden biriydi."[23] 1920'lerin Osmanlı'dan etkilenen "Birinci Ulusal Mimarlık" üslubu daha o zamanlarda Ankara'yı ve diğer şehirleri zarif binalarla donatmıştı. Ne var ki, 1929 ekonomik bunalımı ve tek parti denetiminin sağlamlaşmasıyla birlikte yeni-Osmanlıcılık reddedildi ve Türkiye'nin dönüşümünü ifade etmek için Avrupa modernizminin süssüz "kübik" formlarını kullanan bir "yeni mimari" ortaya çıktı. Ankara'nın kent dokusu, kalıcı bir biçimde, Büyük Millet Meclisi ve Bakanlıkları içine alan kompleks ve Bahçelievler gibi bu tip büyük projeler tarafından şekillendiriliyordu. 1930'larda Türkiye Nazilerden kaçan Avrupalı aydınları, üniversitelerini ve uzmanlık alanlarını inşa etmek amacıyla misafir etti. Türk mimarlarının kabiliyet açısından bir eksiği olmasa da, mimaride bilhassa Orta Avrupa'dan ülkeye akın eden mimarlardan faydalanıldı. Modern binalar, genel anlamıyla

yeni erkeklerin ve (ikonik bir şekilde) yeni kadınların bütün ulusal modernlik faaliyetleriyle meşgul olabilecekleri alanı yarattı. Yeni mimarinin ilham kaynağının yabancı olması, zamanla, mimari modernizmin ulusun kendini ifade etmesi için uygun bir araç olup olmadığıyla ilgili sorulara yol açtı. 1920'lerdeki "Birinci Ulusal Mimarlık Akımı"ndan 1930'ların kübik uluslararasıcılığına doğru ilerleyen "milli" üslup arayışı, 1940'larda bir "milli mimari" yaratmak için yerliliği ve halk geleneklerini yeniden keşfetti. Cumhuriyet politikalarının her safhası mimarinin ekseninde bir kayma yarattı.

Spor ve kültür-fizik başka bir katılım alanı haline geldi. Burada, kamu politikalarıyla halkın tercihleri rekabet etti. Arka planda sosyal Darvinizm ve ırkın ıslah edilmesi gibi uluslararası eğilimler, ön planda faşist ve komünist gençlik hareketleri olmak üzere, hükümet vatandaşları milli savunma ve ekonomik üretkenlik doğrultusunda eğitmek amacıyla, onların bedensel gelişimi üzerinde denetim kurmak için durmadan çalıştı. II. Dünya Savaşı'na kadar devletin bu alana müdahale girişimleri sürekli ilerledi. 1926'da Türkiye İdman Cemiyetleri'ne hitap eden Mustafa Kemal "gürbüz ve yavuz evlatlar isterim," diyordu.[24] 1940'a gelindiğinde on iki ilâ kırk beş yaş arasındaki Türklere Beden Terbiyesi Mükellefiyeti getirildi.

Modern Türk kızları için kültür-fizik. Hem modern hem de kıyafeti düzgün kızların üzerinde büzgülü kısa pantolonlar ve uzun çoraplar var. Hükümet futbol gibi rekabete yönelik oyunlardansa bu tip grup etkinliklerini tercih ediyordu. (Yazarın koleksiyonu)

Yine de, kaynak yetersizliği başta olmak üzere birçok etken devletin, vatandaşların bedenleri üzerindeki planlarını gerçekleştirmesine sekte vurdu. Ayrıca spor oyunlarının, halkın heyecanının devletin denetimine teslim olmadığı bir alan olduğu görüldü. Türkiye'deki futbol çılgınlığı gözönüne alındığında, erken cumhuriyet politikalarının, her zaman tutarlılık sergilememekle birlikte, seçkinci, rekabetçi ve skor ve şöhret takıntılı olduğu iddiasıyla futbola karşı çıkmış olması şaşırtıcı görünebilir. Yetkililer kitlesel olarak yapılan ve rekabete dayanmayan beden eğitimi etkinliklerini ve doğrudan askerlikle ilgili sporları tercih ediyorlardı. 1951'de Türkiye profesyonel futbol liglerinin kurulması resmi spor politikalarıyla ilgili bir dönemi kapatmış olsa da, bunlar 1940'ların başında Türklerin ulusal yaşam deneyiminin şekillenmesine yardım etti.

1930'lar yavaş yavaş geçip giderken, en tepede, bilhassa Mustafa Kemal ile İsmet İnönü (başbakan, 1925-1937) arasında siyasal gerilim baş gösterdi.[25] Mustafa Kemal, son yıllarında günlük politikadan çekilerek özel projelere yoğunlaştı ve enerjisinin büyük bir kısmını gece boyu süren yemekli toplantılara ayırdı. Hâlâ tartışmasız bir otoriteye sahip olsa da, verdiği kararlar hükümetin kararlarıyla uyumsuz hale geldi. İnönü yıllardır Mustafa Kemal'in ardından ikinci adamlık görevini sürdürmekteydi. Yine de, 1937 yılında o bile istifa etmek zorunda kaldı. Atatürk'ün ömür boyu içki içmekten dolayı zayıflamış olan sağlığı hızla kötüleşti ve 10 Kasım 1938'de sirozdan öldü. Kısa bir süre önce istifa etmiş olmasına karşın halefinin İnönü olduğu gün gibi açıktı ve meclis ertesi gün onu cumhurbaşkanı seçti.

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'nin durumunun nasıl değiştiğini ele almadan önce, onun etkisi üzerinde düşünmek şarttır. Yaşarken sahip olduğu nüfuz ve öldükten sonra çevresini saran efsanevi hava bunu zorlaştırmaktadır. Hiç şüphe yok ki, Mustafa Kemal sıra dışı biriydi. 1908-1923 krizleri sonucunda Birinci Dünya Savaşı'na giren diğer ülkelerin yaşadığından çok daha büyük demografik kayıplara maruz kalan Türk halkının içinden ileri görüşlü, karizmatik bir lider çıkarması neredeyse bir mucizeydi. Enver gibi İttihat ve Terakki liderlerinin aksine, Atatürk ulaşılabilir hedefler koymayı becerdiğini gösterdi. Asker olmamalarına karşın sürekli üniformayla görünen Hitler, Mussolini ve Stalin'in aksine, Atatürk cumhurbaşkanı olduğunda üniformasını çıkaran ve arada sırada katıldığı tatbikatlar dışında bir daha giymeyen muzaffer bir mareşaldi. Hiç kuşkusuz, onun gücünün esas kaynağı seçim sandığı veya anayasa değil, milletin kurtarıcısı (*halaskâr gazi*) olarak sahip olduğu itibardı. Cumhuriyet anlayışı plebisitçiydi ve bu anlamda diktatörceydi. Yine de siyasete girmek isteyen askerlerin ordudan istifa etmesi gerektiği şeklindeki "altın kural"ı belirleyen de oydu. Onun döneminde askeri bütçe sivil öncelikler lehine sınırlandı. 1930'ların Türkiye'si 1913 öncesindeki Jön Türk rejimine kıyasla daha az demokratikti. Yine de ülke parlamenter, seçime dayanan yönetim biçimini hiç terk etmedi. Gerçek değilse bile bir temenni olarak Türkiye Batı tarzı bir cumhuriyetti. Almanya, İtalya, Japonya veya Sovyetler

Birliği gibi aşırı örneklere hiçbir zaman sapmadı. Japonya ile yapılacak bir karşılaştırma bilhassa aydınlatıcıdır: Ekonomik olarak daha gelişmiş olan Japonya 1920'lerdeki demokratikleşme yolundan ayrılarak 1930'larda militarizme ve yabancı ülkelere yönelik saldırganlığa yönelip İkinci Dünya Savaşı'nda bu yüzden harap olurken, Türkiye tamamen farklı bir yol izledi. Cumhurbaşkanlığındaki bütün diktatörlüğe benzer yanlara karşın Atatürk hiçbir zaman "altı ok"u totaliter tarzda bir ideoloji haline getirmedi ve faşist militarizmi ve yayılmacı politikaları kabul etmedi. Bugün, Atatürk'ün evrensel olarak kabul görmüş sözlerinden biri "yurtta sulh, cihanda sulh" şeklindedir. 1930'ların dünya liderleri arasında, Atatürk'ün hakkında sıcak duygularını ifade ettiği tek isim Franklin Roosevelt idi. Atatürk'ün özel yaşamının bazı yönleri ne kadar tartışmalı olursa olsun, itibarının nihai ölçüsü, 1930'ların bütün güçlü liderleri arasında, halkının çoğunluğu tarafından hâlâ saygı duyulan tek liderin o olduğu gerçeğidir.[26]

DIŞ POLİTİKA (1923–1950)

Erken cumhuriyetin Osmanlı devrinden en büyük farklarından biri dış politika konularının, en azından II. Dünya Savaşı'na kadar, önceliğini yitirmiş olmasıydı. Bu yüzden, Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde önce iç politikayı, daha sonra dış politikayı hesaba katmak genellikle mantıklı bir tercihtir. İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde (1938-1950) ise öncelik sıralaması tersine döner. Bu yüzden bu altbölümde dış politika önce ele alınmış, onun hemen ardından İnönü dönemi iç politikasına geçilmiştir.

Türk milliyetçileri, Yunanlıları kovmak ve Sevr Anlaşması'nı hükümsüz kılmak için savaştıkları Milli Mücadele sırasında uluslararası destek aradılar ve o sıralarda bu desteği verebilecek tek güç Bolşeviklerdi.[27] Bunun sonucunda 1921 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Anlaşması imzalandı (1925'te gözden geçirilerek yenilendi) ve Sovyetler'den para, silah ve mühimmat yardımı alındı. Türklerin Bolşevik idaresi altındaki Türklere ilgi göstermesi gayet doğal olsa da, Mustafa Kemal ve arkadaşları pan-Türkist maceralardan kararlı bir şekilde uzak durdular; ayrıca Türkiye'de komünizmi yayma çabalarının hiçbir sonuç elde edememesini de sağlama aldılar. 1923'deki Lozan Anlaşması'nın ardından, 1926 yılına kadar Türkiye'nin dış politikadaki temel şikâyeti Musul'un statüsüyle ilgiliydi. İngiltere Milletler Cemiyeti kararı uyarınca Irak'ın manda yönetimini elinde bulunduran ülke olarak Musul'u işgal etti. Türkiye Musul'un Mondros Ateşkes Anlaşması (1918) imzalandıktan sonra işgal edildiği gerekçesiyle Musul'a yönelik İngiliz iddialarına karşı çıktı. Mesele Milletler Cemiyeti ve Uluslararası Adalet Divanı önünde sonuçlandı. İngiltere'nin iddiaları uygun bulunmakla birlikte, Türkiye yirmi beş yıl boyunca burada elde edilen petrol gelirlerinin yüzde onunu elde etti. Bundan sonra Türkiye Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini feda etmeksizin Batı Avrupa'yla dostça ilişkiler

kurmaya çalıştı. 1932'de Milletler Cemiyeti'ne katıldı. Balkanlar milli güvenlik endişelerinin odağı haline gelince, Türkiye 1930'da Yunanistan'la bir dostluk anlaşması imzaladı ve 1934'te Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'nın içinde yer aldığı Balkan Paktı'na katıldı. Bir savaş pilotu olarak yetiştirilen Mustafa Kemal'in manevi kızı Sabiha Gökçen, bu olayı kutlamak için, Türk kadınının başarılarını ve modernliğini göstererek Balkan başkentlerinin üzerinden uçakla tek başına bir

Sabiha Gökçen, Türkiye'nin ilk kadın savaş pilotu, 1938.
(Kongre Kütüphanesi, Baskı ve Fotoğraflar Bölümü,
LC-USZ62–93241)

tur attı.[28] Türkiye, Irak, İran ve Afganistan'ı da içine alan Sadabat Paktı ile (1937) aynı türde güvenlik anlaşmalarının doğuya da uzanmasına çalıştı.

1930'ların sonunda savaş yaklaşırken, Türkiye'nin önünde üç güvenlik hedefi vardı: Lozan Anlaşması'nın Boğazları silahsızlandıran hükümlerini kaldırmak, silahlı kuvvetlerini yenilemek ve Sovyetler Birliği'yle ilişkileri bozmadan İngiltere ve Fransa'yla savunma ittifakları yapmak.[29] İngilizlerin ve Türklerin çakışan öncelikleri 1936'da Montreux'de yeni bir Boğazlar Sözleşmesi imzalanmasını kolaylaştırdı. Buna göre Türkiye yeniden boğazlarda silahlanma hakkını elde etti, o zamana kadar boğazların denetiminden sorumlu olan uluslararası komisyon lağvedildi ve ticari gemilere tam serbesti tanınması güvence altına alındı.

Benito Mussolini'nin Akdeniz'deki ihtirasları Türkiye'nin askeri olarak muhtemel bir saldırıya hazır olmasını gerektiriyordu. Ordunun bütçeden aldığı pay 1926'da yüzde 40 iken, 1932-1933'de yüzde 23'e düşmüştü. 1938'de bu oran yüzde 44'e yükselmesine karşın Türk kaynakları savunma ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. İnönü cumhurbaşkanı olduğunda, Türkiye'ye yapılacak askeri yardım İngiltere ile Almanya arasında bir rekabet konusu haline gelmeye başlamıştı.

Cumhurbaşkanı olarak, Türk dış politikasını İnönü idare etti. Amacı İngiltere ve Fransa'yla bir savunma ittifakı kurmak ve Türk-Sovyet ilişkilerini bununla bütünleştirmekti. 1914-1918'in canlı hatıraları Almanya'yla ittifak seçeneğini devreden çıkarıyordu. Buna karşın, İngiltere'nin gönülsüzlüğü sebebiyle, Almanya Mart 1939'da Çekoslovakya'yı işgal edene dek Londra'yla bir savunma paktı kurma umudu gerçekleşmedi. Fransa'yla anlaşmak için, belli bir ölçüde Türklerle meskûn bir yer olan Hatay üzerindeki anlaşmazlıkların çözülmesi gerekiyordu. Fransa'nın 1921'de başlayan Suriye üzerindeki manda yönetimi bu bölgeyi de içine alıyordu ve Fransa 1936'da Suriye'nin bağımsızlığı için müzakerelere başlamıştı. 1938-1939'da Fransa bir dizi olayda Türkiye'yle işbirliği yaptı ve bunun sonucunda önce Hatay'daki yerel meclis bağımsızlığını ilan etti, sonra da Türkiye Doğu Akdeniz sahilindeki güney uzantısı olarak Hatay'ı topraklarına kattı. 19 Ekim 1939'da imzalanan Türk-İngiliz-Fransız anlaşması, Türkiye'yi belli koşullar altında savaşa girmekten muaf tutan hükümler içeriyordu. Ne var ki, 23 Ağustos 1939'da imzalanan Nazi-Sovyet saldırmazlık paktı Sovyetler Birliği'ni de bu ittifaka katma umutlarını yok etti.[30]

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın son safhasına kadar tarafsız kalması, niyetinin başından beri bu olduğunu akla getirmektedir. Ancak, öyle olsaydı, Türkiye'nin 1939 yılı boyunca İngiltere, Fransa ve Sovyetlere yönelik izlediği politikalar anlaşılmaz olacaktır. İttifak arayışından ustaca sürdürülen bir tarafsızlığa geçiş, muhtemelen Türk devlet adamlarının önceki deneyimlerine ve hızla gelişen olaylara verdikleri tepkilere dayanıyordu.[31]

Türk siyasetinin yol gösterici ilkesi, Türk çıkarlarının korunmasıydı ve tarafsızlık politikası bu doğrultuda gelişti. Başlangıçta İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde olan (1939) Türkiye, savaşa girmesinin, Sovyetlere karşı da savaşa girmek ihtima-

lini içerdiği durumlarda Türkiye'yi anlaşmadaki yükümlülüklerini yerine getirmekten muaf tutan bir anlaşma hükmüne dayanarak ve ayrıca Fransa'nın savaştan çekilmesine dikkat çekerek tam bir tarafsızlığa yöneldi ve 1941'de Almanya'yla saldırmazlık paktı imzaladı. Çelik yapımı için gereken Türk kromu, her iki tarafın da göz diktiği bir pazarlık malzemesi görevi gördü. 1943'te Türkiye müttefiklere yanaşarak, sadece Balkanlar'daki büyük (ama pek muhtemel olmayan) bir hücuma katılarak savaşa girmeyi teklif etti. Türkiye'nin kesin bir şekilde tarafsızlıktan vazgeçmesi oldukça geç gerçekleşti. Türkiye Nisan 1944'te Almanya'ya krom satışını durdurdu, aynı yılın Ağustos ayında Almanya'yla ilişkilerini kesti ve Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasına katılmak için tam zamanında, Şubat 1945'te müttefiklerin yanında savaşa girdi. Alman tehdidi geçer geçmez Sovyet tehdidi başladı. Mart 1945'te Sovyetler Birliği Boğazlar hakkında sadece Türklerle Sovyetler arasında gerçekleşecek iki taraflı görüşmeler başlatılmasını teklif etti ve 1925 dostluk anlaşmasının yenilenmeyeceğini duyurdu. Sovyetlerin Güneydoğu Avrupa'ya egemen olmaya dönük hareketleri güvenlik tehdidini daha da artırdı.

İnönü döneminin savaş sonrası yıllarında (1945-1950) Türk siyaseti kararlı bir şekilde Batı'ya yöneldi. Gerek Sovyetlerin Kars ve Ardahan (1878-1918 yılları arasında bu bölge Ruslar tarafından yönetilmişti) gibi doğu illeri ve boğazlar üzerindeki talepleri, gerekse Bulgaristan'da Sovyet birliklerinin takviye edilmesi, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'nda denetimi ele geçirme çabaları ve Yunanistan'da kral taraftarlarıyla komünistler arasındaki iç savaş gibi diğer gelişmeler Batı'ya yönelişi pekiştirdi. Türkiye'nin Rusya'ya karşı kendine destek olacak bir kuvvete ihtiyacı vardı; ancak İngiltere artık bunu yapacak güçte değildi, ABD ise Başkan Harry Truman Sovyetlerin Türkiye'yi işgal etmek istediğine ikna olana kadar buna gönülsüzdü.

Mart 1947'de Truman, biri çoğunluğun iradesine, diğeri bir azınlığın iradesinin zorla dayatılmasına dayanan iki yaşam tarzı arasındaki bir tercih çerçevesinde Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapılmasını gerekçelendiren Truman Doktrini'ni açıkladı.[32] Bu politika Türkler ve Yunan anti-komünistlerini cesaretlendirdi. 1948'de Türkiye Marshall yardımını almaya başladı. Nisan 1949'da NATO kurulduğunda, Türkiye bu kuruluşa katılmaya kararlıydı. 1950'de Kore Savaşı'nın patlak vermesi Soğuk Savaş'ın küresel nitelikte olduğunu gösterdi ve böylelikle Türkiye ile Yunanistan'ın NATO'ya alınmasını Batı'nın çıkarlarına daha uygun hale getirdi. Türkiye hemen Kore'ye asker göndereceğini açıkladı ve NATO'ya katılmak için resmen başvuruda bulundu. Bu sırada İnönü'nün cumhurbaşkanlığı sona erdiği için bundan sonraki gelişmeler bir sonraki bölümün konusudur.

İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRKİYESİ (1938–1950)

İnönü'nün cumhurbaşkanlığı, partisinin 1950 seçimlerinde Demokrat Parti karşısında mağlup olmasıyla birlikte sona erdi ve böylece tek parti devri kapandı. Bazı gözlemciler ve yazarlar, kolayca, bunun da dış politikadan ve Batı'ya hoş

görünme kaygısından kaynaklanan bir değişiklik olduğu sonucuna vardılar. Ne var ki, Osmanlı ve Türk tarihinin önceki dönüm noktalarında olduğu gibi bu değişikliğin de, en azından, dış ilişkiler kadar ülkenin iç dinamiklerinden de kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

İnönü kişilik olarak Atatürk'ten farklı olmasına karşın onlarca yıl onunla birlikte çalıştı ve benzer politikaları benimsedi. Ne var ki II. Dünya Savaşı, iç politikayı derinden etkileyen yeni ihtiyaçlar yarattı. Savaş yıllarında ülke tarihine egemen olan olgu, Türkiye'nin savaşa girmemiş olsa bile, savunma amacıyla askeri seferberlik içine girmek zorunda kalmasıydı. CHP tarafından "Milli Şef" (Atatürk ölümüyle birlikte "Ebedi Şef" olmuştu) ilan edilen İnönü devlet iktidarını güçlendirdi. 1936'da yürürlüğe giren parti ve devlet bütünleşmesine son verdi, ama her ikisini de o idare etti.[33] Milli Korunma Kanunu (1940) hükümete sıkıyönetimle pekiştirilen anayasa dışı yetkiler verdi. Bu kanun, bazı değişikliklerle 1961'e kadar yürürlükte kaldı. Kanun, hükümete üretim, arz ve işgücü üzerinde geniş bir denetim yetkisi tanıyordu. Hükümete verilen yetkiler arasında işletmelere el koymak ve köylüleri sembolik ücretlerle kamu işlerinde ve kömür madenlerinde zorla çalıştırmak da vardı. Türkiye'de silahlı kuvvetlerin mevcudu, çoğu köylülerden oluşan bir milyon kişinin üzerine çıkartıldı; çok sayıda çeki hayvanı da müsadere edildi.

Savaş döneminin ekonomik sıkıntılarının yanı sıra bazı politika tercihleri halkın rahatsızlığını iyice artırdı. Bunların en kötüsü 1942'de çıkartılan Varlık Vergisi'ydi. Bir servet vergisi olarak ilan edilen bu vergi, öyle uygulandı ki vergi gelirlerinin yüzde 70'i İstanbul'dan, yüzde 65'i de gayrimüslimlerden toplandı. "Varlık Vergisi Kanunu hiçbir ölçü tanımıyordu. Belli ki Nazi usullerini taklit yoluyla azınlıkları ezmek, siyasi düşmanlara meydan okumak ve siyasi dostları korumak maksadıyla meydana getirilmişti. Gizli çalışan bir komisyonun bir adama biçtiği vergi borcu, bütün varlığının beş, on misli fazla bile olsa buna karşı hiçbir itiraz ve şikâyet kapısı yoktu. Adam, bütün malını yok bahasına derhal paraya çevirmek suretiyle ödeyebildiği kadar ödüyor, üst tarafını borçlu kalıyor ve borçlu bir adam sıfatiyle Erzurum'da Aşkale'ye gönderilen kafilelerin listesine adı geçiyordu."[34] 1942'de Başbakan Refik Saydam Yahudilerin devlet haber ajanslarından, otel ve lokantalardan çıkarılmasını talep etti. Basın, ülkedeki gayrimüslimleri olumsuz bir şekilde resmetme konusunda serbest bırakıldı. Halbuki bu küçük azınlıkların artık ülke siyasetinde hiçbir rolleri kalmamıştı.

Savaşın sonuna gelindiğinde, Müslüman çoğunluğun önemli bir kısmı da hükümetten soğumuş durumdaydı. Savaşın farklı toplum kesimleri üzerindeki etkisi, bir rejim değişikliği talebinin neden 1950'de baskın hale geldiğini açıklamaktadır. Savaştan en çok zarar görenler, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerdi. Askeri seferberliğin, hayvanlara el konmasının ve zorla çalıştırmanın yarattığı külfet ciddi sıkıntılara sebep oldu ve eşitsiz bir şekilde dağıtıldı. Öyle ki, 40 dönümden (yaklaşık 4 hektar) fazla toprağı olan toprak sahipleri bu yükümlülüklerden muaf tutuldu. Savaş kazançlarına yeniden el koymanın bir yolu olarak

düşünülen Toprak Mahsulleri Vergisi de (1944-1946) piyasa için üretemeyecek kadar küçük üreticiler için bir yük haline geldi. 1945'e gelindiğinde CHP liderleri, haklı olarak, savaş sonrasında radikal ideolojilerin kitleler arasında yayılmasından korkuyorlardı. Kısmen bunun önüne geçmek için hükümet, çok reklamı yapılan bir toprak dağıtma programına başladı. Aynı zamanda, çiftliklerin yüzde 99.75'i 500 dönüm (yaklaşık 50 hektar) veya daha az büyüklükte olmasına karşın hükümet fırsattan yararlanarak, kırsal kesimde kötüleşen hayat şartlarından büyük toprak sahiplerinin sorumlu olduğu fikrini savundu. Bu taktik geri tepti. Meclis toprak reformunu tartışmaya başladığında, İzmir yakınlarındaki Aydın yöresinde toprak sahibi olan Adnan Menderes hükümete meydan okuyarak, Türkiye'nin ilk başarılı muhalefet partisini yaratan süreci başlattı. 1950 yılına kadar büyük toprak sahiplerinin bulunduğu bölgelerde CHP doğudaki toprak sahiplerinin sadakatini elde etse de batıdakilerin elde edemedi. Hâlbuki batıdakiler geçmişte CHP'yi destekliyorlardı.

Savaşın etkisi şehirlerde yaşayanları da hükümetten soğuttu. Tıpkı büyük toprak sahipleri gibi, bazı şehirli tüccar ve sanayiciler de savaş sırasında büyük paralar kazanmışlardı ve ekonomik gücün yanında siyasal güç sahibi de olmak istiyorlardı. Ayrıca devletçilikten daha yakın zamandaki savaş dönemi tedbirlerine kadar hükümetin çeşitli ekonomi politikalarını da eleştiriyorlardı. Kısacası, II. Dünya Savaşı Türk burjuvazisine I. Dünya Savaşı'ndakine benzer bazı zenginleşme fırsatları sunmuş olsa da, iki dönemin siyasal sonuçları ters istikamette oldu. 1919'da Milli Mücadele'yi destekleyen burjuvazi, 1939'dan sonra tek parti rejiminden uzaklaştı. Şehirdeki ücretli kesimin durumu da savaş sırasında kötüleşmişti. Kaynaklar askeri ihtiyaçlara tahsis edildiğinden, hükümet ücret ve fiyat sınırlamalarıyla birleşen enflasyonist politikalar uyguladı. Bu sorunlardan dolayı sıkıntı çeken kent sakinleri başkalarının adam kayırma, mal istifleme ve spekülasyon sayesinde zenginleştiğini gördüler. Yüksek görevlerde bulunan devlet adamları, Başbakan Saydam dahil olmak üzere, bu yolla kazanç sağlamış olanlardandı.

1945'e gelindiğinde, halkla organik bağlara sahip olmayan CHP desteğini kaybediyor; o zamana kadar tek parti rejimini desteklemiş olan ve bürokrat-aydınlarla tüccar-toprak sahiplerini birleştiren elitler koalisyonu dağılmaya başlıyordu. Basın da kendi etkisini daha çok hissettirmekteydi.[35] Dolayısıyla çok partili siyasete geçiş uluslararası etkenlere ne kadar borçlu olursa olsun, diğer kritik dönüm noktalarında olduğu gibi, bu sefer de hem iç hem de dış sebepler iş başındaydı.

Türkiye'nin yüzünü çok partili siyasete çevirmesi, mecliste Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu taslağı üzerindeki tartışmalar sırasında hükümete yönelik saldırılarla birlikte başladı.[36] CHP'nin parti disiplini kanunun oy birliğiyle geçmesine yetti. Bununla birlikte dört milletvekili (Adnan Menderes, eski başbakan Celâl Bayar, Refik Koraltan ve kültür tarihçisi Fuat Köprülü), demokrasinin ve anayasanın tam anlamıyla uygulanması talebiyle Dörtlü Takrir (Haziran 1945) adı verilen bir önerge sundular. Meclis önergeyi reddetti, ama dört milletvekili

aleyhinde herhangi bir cezaî tedbir de almadı. Eylül'de CHP Menderes, Köprülü ve Koraltan'ı yayınladıkları makaleler sebebiyle partiden ihraç etti. 1 Kasım'da İnönü bir sonraki seçimin, serbest ve doğrudan nitelikte olacağını ilan etti, böylelikle Tanzimat'tan beri geçerli olan iki aşamalı oy verme sistemine son verdi.

Demokrat Parti'nin Ocak 1946'da resmen kurulmasıyla birlikte Türkiye kalıcı olarak çok partili siyasete geçti. Önce Milli Kalkınma Partisi adında başka bir küçük parti kurulmuş olsa da, tarihe geçen Demokrat Parti oldu. "Dörtlü" arasında Celâl Bayar, Demokrat Parti'nin kuruluşunu kolaylaştırmada kritik bir rol oynadı. Bayar, eski bir İttihatçı olarak İnönü'nün itimat ettiği bir isimdi ve cumhuriyetçi laiklikten taviz vermeyeceğine güvenilebilirdi.

Yeni partiye karşı halkın gösterdiği coşkulu ilgi CHP için sarsıcı oldu.[37] Başlangıçta demir yumruğunu kadife bir eldiven içinde saklayan CHP özgürlükçü adımlar attı ve Toprak Mahsulleri Vergisi'ni kaldırarak köylülere, bir sosyal güvenlik sistemi getirerek işçilere şirin görünmeye çalıştı. Ayrıca seçimleri on iki ay öne alarak (Temmuz 1946) Demokrat Parti'yi hazırlıksız yakalamayı amaçladı. Yine de Demokratlar, CHP'nin türlü seçim hilelerine karşın, meclisteki 465 sandalyeden 62'sini elde etmeyi başardılar. Kemalizm'in milliyetçilik ve laikliğe temel bağlılıklarını paylaşan iki parti, birbirlerinin programından bazı temel maddeleri çalarak ve Soğuk Savaş atmosferinden faydalanıp birbirlerini komünizmle suçlayarak üstünlük sağlamaya çalıştılar. Türk siyasal kültüründe, iktidardaki hükümete karşı muhalefetle bizzat devlete karşı muhalefet arasındaki fark, o zamana kadar, birçok insana fazlasıyla ince bir ayrımmış gibi gözüküyordu. Yerleşik bir sadık muhalefet anlayışından yoksun olan CHP şahinleri, Başbakan Recep Peker başt'a olmak üzere, Demokratlara karşı sert tedbirler alınmasından yanaydı. İnönü, iki tarafla da görüştükten sonra, muhalefeti meşrulaştıran ve devlet kuruluşlarının partiler arasında tarafsız tutum almalarını isteyen "12 Temmuz Beyannamesi" ile sürece müdahale etti. Mayıs 1950 seçimleri yaklaştıkça tartışma iki aşamalı seçimlerin yerine adil ve doğrudan seçimleri güvence altına alan bir seçim kanunu değişikliği üzerinde yoğunlaştı.

Mayıs 1950'de, yüzde seksenin üzerinde katılım oranıyla, doğrudan ve adil bir seçim yapıldı. Demokratlar oyların yüzde 53'ünü aldılar, CHP'nin oyu yüzde 40'ta kaldı. Seçim kanunu nedeniyle mecliste Demokratlar 408, CHP 69 sandalye elde etti.[38] Demokrat Parti Türkiye'nin Batılı, gelişmiş kesiminde; CHP ise sadece mahalli eşrafın CHP'nin güç simsarları olarak çalıştığı doğu illerinde başarılı oldu. Bu dönemde bir askeri darbe düzenlenebilirdi. Ancak, tarihin nereye doğru gittiğini sezen İnönü çok partili sisteme dönmeye karar verdi (çok partili hayat en son 1908-1913 döneminde yaşanmıştı) ve muhalefete geçti. 1908'den beri Türkiye'yi yönetmekte olan elit bölünmüş; onlarca yıllık burjuva sınıfı oluşturma çabalarının faydasını gören mülk sahibi unsurlar, 1908'den beri Türkiye'ye egemen

olan bürokratik aydınları yenilgiye uğratmıştı. İnönü'nün yenilgisi Türkiye'nin zaferiydi.

Tıpkı Atatürk gibi, İsmet İnönü de (1884-1973) ardında karmaşık bir miras bıraktı. Ayrıca uzun ömürlü oluşu sayesinde, Türk siyasetini Atatürk öldükten sonra da onlarca yıl etkilemeye devam etti. İnönü hakkındaki değerlendirmeler bu dönemin yorumlanması açısından önemli olacak şekilde farklılaşmaktadır. Eleştirilerden birine göre İnönü "Türk tarihinin en Makyavelvari *reelpolitik* figü-

İsmet İnönü ve ailesi, 1940. Cumhurbaşkanı (sağda) ile eşi Mevhibe'nin (solda) arasında çocukları duruyor; İnönü'nün küçük oğlu Ömer (solda), kızı Özden (ortada) ve büyük oğlu Erdal (sağda). (Fotoğraf, Margaret Bourke-White, Time & Life Pictures/Getty Images.)

rüydü." İnönü, "katı siyasal tutumlarıyla bilinen tek parti döneminin adı kötüye çıkmış 'Milli Şef'i" olarak yaptıklarından sonra, tarihin nereye doğru gittiğini sezmiş ve çok partili yaşama geçilmesine "direnmemişti."[39] Başka bir yoruma göre İnönü demokrasiye geçişi kendi denetimi altında gerçekleştirmek, uysal bir muhalefet oluşturmak ve bütün solu ve sağın sakıncalı kesimlerini siyasetin dışında tutmak istemiş, ancak Demokratlara verilen büyük destek yüzünden süreç İnönü'nün denetiminden çıkmıştı.[40] Daha lehte bir yoruma göreyse, İnönü devri, ne "muhalefetin tam anlamıyla bastırıldığı" ne de "hakikaten açık, temsili bir demokrasinin yaşandığı" bir dönemdi; daha ziyade "çok partili sisteme uzanan bir yol ve vaatleri henüz gerçekleşmemiş olan budanmış bir demokrasi biçimi" idi.[41] Başka bir yazar daha ileri giderek "Atatürk'ün milli devrimi"nden sonra Türkiye'nin yaşadığı ikinci devrimin "İnönü'nün demokratik devrimi" olduğunu ileri sürüyordu. Bu yoruma göre, savaş sonrası koşullarına verilmiş çıkarcı bir cevap olmaktan uzak olan tek parti rejimine son verme kararı, İnönü'nün 1938'de cumhurbaşkanı olduğu günden beri taşıdığı bir amacın gerçekleşmesi anlamına geliyordu.[42]

Bu farklı yorumlar, yeniden fakat değişik bir şekilde, Avrupa liberalizminden sadece kısmen esinlenmiş olan bir siyasal modernliğin anayasa ve parlamento gibi sembollerinin üstünlüğüne işaret etmektedir. Nitekim, esin kaynaklarının çoğu otoriter, korporatist ve devletin gücünü savunur niteliktedir. İnönü'yle ilgili en demokratik şeylerden biri, anayasal ve parlamenter yönetimin sembollerine ilgisini yaşamı boyunca sürdürmüş olmasıdır.

EKONOMİ VE DEVLETÇİLİK

Erken cumhuriyet dönemi ekonomik tarihi iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem (1923-1929) bir yeniden yapılanma ve dış ticaret ve yabancı yatırıma açıklık dönemiydi. Küresel bunalıma cevap veren ikinci dönem ise (1929-1950) yeni bir model olarak devletçiliği gündeme getirdi. Savaş dönemi ve savaş sonrası koşulları bunun farklı çeşitlemelerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Yine de, 1980'lerdeki özelleştirmeye yönelme dönemine kadar, ekonomi politikasında devletçiliğin kabul edilmesi kadar önemli bir değişim yaşanmadı.[43] Devletçiliğin tarihsel önemi hem ulusal hem küresel açıdan değerlendirilmek zorundadır.

EKONOMİK YENİDEN YAPILANMA (1923–1929)

1920'lerde cumhuriyetin ekonomi politikalarıyla Jön Türk dönemi "milli iktisat" politikaları arasında kayda değer bir farklılık yoktu.[44] Lozan Anlaşması iki önemli açıdan ekonomideki seçenekleri sınırlamaktaydı. Anlaşmaya göre Türkiye'nin 1929'a kadar gümrük tarifelerini özgürce belirleme hakkı olmayacaktı. Ayrıca aynı yıl Türkiye Osmanlı borçlarından payına düşen kısmı ödemeye

başlamak zorundaydı. Lozan'da ekonomik koşulların 1929'da nasıl değişeceğini kimse öngörememişti.

İzmir İktisat Kongresi (1923) bu dönemin ana hatlarını çizdi. Kongre Ankara seçkinleriyle, Milli Mücadele sırasında Ankara'dan uzak kalmış belli başlı ekonomik merkezler olan İstanbul ve İzmir'deki işadamlarını biraraya getirdi. Kongredeki tartışmalar "milli iktisat" anlayışını yeni cumhuriyet koşullarına uyarladı. İşçi ve köylülerin çıkarlarına gelince; kongre çiftçilerin, tüccarların, sanayicilerin ve işçilerin korporatist bir temelde temsil edilmelerini sağlayan bir düzenleme yaparak, meseleleri zorla kontrol altına aldı. Her grup blok olarak oy kullanıyor ve işçilerle köylüleri temsil eden örgütlere kapitalistlerle toprak sahipleri başkanlık ediyordu.[45]

"Milli iktisat" anlayışının bu dönemde nasıl işlediğini gösteren dikkat çekici örnekler vardır. Lozan'a eşlik eden ticaret anlaşması gümrük tarifelerini dondurarak ithal ürünlerle ülke içinde üretilen ürünlere farklı vergiler konulmasını yasaklıyor ve sadece devletin gelir elde etmek amacıyla üzerinde tekel oluşturduğu mallar için bir istisna tanıyordu. Hükümet Türk kapitalistlerini güçlendirmek amacıyla kibritten alkole, patlayıcılardan petrole ve liman idaresine kadar pek çok mal ve hizmet üzerinde tekeller kurdu ve daha sonra bu tekelleri ayrıcalıklı şirketlere teslim etti. Siyasal nüfuz sahibi kişileri ortak veya hissedar olarak alan şirketlerin çoğu aşırı kazançlar elde ettiler.

İş Bankası (1924) siyasal ve finansal sermaye arasındaki ittifakın simgesiydi. Bankanın ismi Fransızca *banque d'affaires* ifadesinin tercümesiydi. Fransızca'daki pejoratif *affairiste* sözü Türkçe'ye *aferist* olarak geçmiş ve neredeyse bir siyasetçiler bankası niteliğindeki İş Bankası'nı çevreleyen çoğu Milli Mücadele'nin eski askerlerinden oluşan nüfuz tacirlerini ve iş takipçilerini ifade etmek için kullanılır olmuştu. Mustafa Kemal'in de ifade ettiği gibi, Türk kanunlarına riayet etmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu fiilen bir yarı-sömürge haline getirmiş olan kanuni ayrıcalıklar peşinde olmamak koşuluyla, yabancı sermayenin gelişi de hoş karşılanmaktaydı. 1920'lerde yabancı sermaye genellikle ortaklıklar yoluyla ülkeye girdi. Bu ortaklıklarda yabancı ortak sermayeyi, Türk ortak ise siyasal nüfuzu sağlıyordu. Dönemin aşırılıkları birçok kitabın sayfalarını doldurmaktadır.[46]

Bütün eksiklere karşın, 1920'lerde önemli gelişmeler de yaşandı. Bunlardan biri temel ulaşım alt yapısında yabancı denetimine son verilmesiydi. 1922'de Amerikalı kapitalistlere bir demiryolu imtiyazı verilse de, Chester projesi denilen bu proje yatırımcıların anlaşmazlıkları sebebiyle hiçbir sonuç vermedi.[47] 1924'te Türk hükümeti yabancı sermayeyi demiryollarından çıkarmaya karar verdi. Belli başlı demiryollarının yanı sıra İstanbul-Ankara demiryolunun başındaki Haydarpaşa garına bitişik olan limanı millileştirdi. Böylelikle demiryolları yeni cumhuriyetin ilk büyük devlet işletmeleri haline geldiler. Ardından Türk kıyıların-

daki deniz taşımacılığı da millileştirildi. Limanların idaresine el kondu ve ihaleyle Türk şirketlerine verildi. Türkiye'nin uzun sahil şeridi ve kötü yolları göz önünde tutulursa, kıyı taşımacılığı yolcuların, malların ve postanın hareketi açısından olduğu kadar milli güvenlik açısından da son derece önemliydi. Demiryollarının ve deniz taşımacılığının millileştirilmesi, birarada düşünüldüğünde, daha iyi bir milli ekonomik bütünleşme anlamına geliyordu. 1925'te bir başka Osmanlı bakıyesi olan Tütün Rejisi devlet tarafından satın alındı ve millileştirildi. Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927) sınai teşebbüsler için vergi muafiyetleri ve benzer kolaylıklar sağladı. Bu kesimleri desteklemek için 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu.

Tarımı etkileyen en önemli adım 1925'te aşarın kaldırılmasıydı. Aşarın yerine başka vergiler konulmuş olsa bile, bu adım, büyük ihtimalle küçük toprak mülkiyetinin korunmasına yardımcı oldu.[48] Ayrıca iltizam da kaldırıldı. Bu, hiç tartışmasız, ülkeyi modernleştiren bir adım ve yeni rejimin kendinden menkul halkçılığı için kolay bir zaferdi. 1929 yaklaşırken, önde gelen ithalatçılar gümrüklerin yükseltilmesine karşı çıkıyor olsalar da, hükümet yeni gümrük tarifeleri hazırlamaya başlamıştı. Ayrıca yaklaşık olarak ihracat gelirlerinin yüzde onunu bulan Osmanlı borçlarının 15 milyon liralık ilk taksidini ödemek için de hazır olmak zorundaydı. Hükümet buna hazırlanırken, ithalatçılar yeni gümrük tarifeleri yürürlüğe girmeden önce ithalatı hızlandırdılar. Sonuç, daha küresel kriz bile başlamadan, 1929'da Türkiye'nin bir parasal krizle karşı karşıya kalmasıydı.

1929 yılına kadar Türkiye ham madde ihracatçısı ve tüketim malları da içinde olmak üzere mamul madde ithalatçısı bir ülke olarak kaldı. Türkiye, dış ticarete ve yabancı sermayeye açık olmasına karşın, ekonomide hali hazırdaki devlet müdahalesi yaygın olduğundan, liberal bir ekonomi olmaktan uzaktı. Yine de görünen o ki, 1923'te yeniden sağlanan barış, tarım başta olmak üzere bütün sektörlerde hakiki ilerlemelere yol açmıştı.

DEVLETÇİLİK

1929'dan sonra uluslararası ticaretin çökmesi ve tüm dünyada gümrük tarifelerinin yükselmesiyle birlikte, Türkiye de korumacı politikalara yöneldi. O zamanlar çoğu Latin Amerika'da yer alan dünyanın bir avuç bağımsız gelişmekte olan ülkesi açısından, mamul mal ithalatının kesilmesi, o zamana kadar ithal edilmekte olan malların bundan sonra yurt içinde nasıl üretileceğini öğrenme yönünde acil bir istek yarattı. İktisatçılar bunu ithal ikameci sanayileşme olarak adlandırmaktadır. Bu durum Türkiye için de geçerliydi. Yalnız fark şuydu ki, Türkiye ithal ikameci sanayileşmenin ötesine geçerek her şeyi kapsayan bir ekonomi politikası oluşturdu ve buna devletçilik adını verdi.

"İnkılap yolunda." Zeki Faik İzer'in 1933 tarihli bu resmi Türkiye'nin modern dönüşümünü Eugène Delacroix'nın "Hürriyet Halka Rehberlik Ediyor" (1830) tablosunu Türkiye'ye uyarlayarak anlatıyor. Peki, insanlara rehberlik eden acaba hürriyet mi yoksa milliyetçilik mi? Tablodaki kadın, kendisine rehberlik etmesi için omuzunun üzerinden Mustafa Kemal'e bakıyor. Sağda cumhuriyetin askerleri ak sakallı mürtecileri tepeliyor. Solda bir çocuk elinde "Türk Dili ve Tarihi" başlıklı bir kitap tutuyor. Genç Türkiye'nin Yeni Kadın ve Yeni Erkeği liderlerine bakıyorlar. Onların arkasında bir kadın, gözlerinde ateşli bir kararlılıkla başörtüsünü çıkarıyor. (Sanatçının oğlu Sadi Faik İzer ve torunu Ayşegül İzer'in izniyle; Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi koleksiyonundan).

Boğaz köprüsü, 1973'te açıldı. 1988'de boğazın biraz daha ilerisinde ikinci bir köprü daha açıldı. (T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü'nün izniyle).

1977 tarihli 1 Mayıs afişi, Taksim Meydanı'nda gösteri, İstanbul. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) tarafından yayınlanan afişte "birlik, mücadele, dayanışma" sloganı görülüyor. Bu gösterinin ve kanlı sonunun görüntüleri için bkz. siyah-beyaz resimler 6-3. (Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü koleksiyonundan, Amsterdam).

Müzikte yeni tarzlar, Orhan Gencebay. "Aşkı ben yaratmadım," 1980'de çıkan bir Orhan Gencebay albümü. Aşkı o yaratmadı, ama aşk için gözyaşı döken o oldu. (Kervan Müzik'in izniyle).

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan halkla buluşuyor. Merkez sağ başbakan bu fotoğrafta tam ortanın solunda duruyor. (Başbakanlık'ın izniyle, Ankara).

Karacaahmet'te Alevi cemi, İstanbul. Karacaahmet Cemevi'nde Alevi erkek ve kadınlar bir cem sırasında semah dönüyorlar, 3 Aralık 2006. Duvardaki resimler Atatürk'e ve Alevi geleneğinin büyüklerine sadakatlerini gösteriyor. Alevilerin Türk kültürüne sağlam bir şekilde kök salmış olmaları Türk milliyetçilerini büyülemiştir. Şeriata uymamaları ve kadın erkek karışık ibadet etmeleriyse Sünni Müslümanların zulmüne maruz kalmalarına yol açmıştır. (Murad Sezer, AP/Wide World Images).

Günümüzde Türk kadınları, başları açık olanlar. İş yerinden ve gösteri sporları dünyasından sahneler, iş kıyafetleri içinde ve günlük batılı kıyafetle. (*Zaman* gazetesinin izniyle).

Günümüzde Türk kadınları, başları kapalı olanlar. Televizyon yapımcısı Seyhan Sara (oturan) asistanıyla (soldan ikinci) ve arkadaşlarıyla birlikte bir mola anında. (Seyhan Sara'nın izniyle).

İzmir'de laiklik yanlısı gösteri, 2007. (Burak Kara, Getty Images).

Osmanlı ve Türk ekonomi politikası en azından 1830'lardan beri dünya ekonomisine nispi açıklık ve nispi kapanma arasında gidip gelmişti ve devlet girişimlerinin ve bir komuta ekonomisinin unsurları Osmanlı ekonomik politikasında bundan yüzyıllar önce görülmüştü. Birinci Dünya Savaşı yılları hariç, "milli iktisat" politikası 1908'den 1929'a kadar dış ticarete ve yabancı yatırımlara açıklık politikasıyla birarada yürümüştü. Ne var ki, 1929'da dünya ticaretinin çöküşü yeni boyutlarda ekonomik zorluklar yarattı ve Türk hükümeti ya bunlara etkili bir şekilde cevap vermek ya da başarısızlığın bedelini ödemek zorundaydı.

Bu koşullar altında, erken cumhuriyetin en büyük başarılarından biri "devletçiliği" (ithal ikamecilik, korumacılık, kamu kesiminin genişlemesi ve merkezi planlama) sistematik bir model haline getirmek oldu.[49] "Milli" ekonomik kalkınma ve burjuva sınıfı oluşturma hedefleri değişmemişti. Ancak, yüzyıldan fazla bir zamandır görülmedik bir şekilde, küresel ekonomik bütünleşmenin sıkılaşacağına gevşemesi, fiili otarşi koşullarında bir "milli iktisat" politikası uygulama fırsatı yaratmıştı. 1939'dan sonra şartlar ve politikalar değişse de, 1930'ların devletçi fikirleri, gerek olumlu gerek olumsuz etkileriyle, yarım yüzyıl daha yankılanmaya devam etti.

1920'lerdeki Türk ekonomi politikasının en büyük başarısızlıklarından biri sanayileşmenin Osmanlı devrindeki düzeyin ötesine taşınamamasıydı. Bunun sonucu olarak, Türkiye buğday temelli tarımın icat edildiği memleketlerinden biri olmasına karşın, Türk değirmenleri ithal unla rekabet edemiyordu. 1929 bunalımı ham madde fiyatlarını mamul madde fiyatlarından daha çok azaltıp gümrük tarifelerinin dünya çapında yükselmesine sebep olunca, ithalata bağımlı bir ekonominin maliyeti katlanılmaz boyutlara ulaştı. Bununla baş etmenin tek yolu ithal edilen malları ülke içinde üretmekti. Türkiye için bu, "üç beyaz" (un, şeker ve kumaş) ile başlamak anlamına geliyordu. Pancardan şeker üretimini desteklemek, öylesine cumhuriyetin halkın refahına verdiği önemin simgesine dönüştü ki, "yeni ürün ve yeni milli devlet" sembolik olarak kalıcı biçimde birbirine bağlı hale geldi.[50]

Özel teşebbüsün esas tutulduğu ama devletin ekonomik hayata müdahale ettiği bir karma ekonomi anlamındaki devletçilik, 1931'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına girdi. Devletçi politikanın tam anlamıyla uygulanmasına 1932'de başlandı. Bu yolu hazırlayan birçok önemli gelişme vardı. Dönemin etkili dergisi *Kadro*'nun (1932-1935) yazarları temel fikirleri ele aldılar.[51] 1930'da Türkiye Merkez Bankası'nın kurulması Osmanlı Bankası'nın fiilen yerine getirdiği merkez bankası işlevini nihayet sona erdirdi ve özel bir kanunla döviz işlemleri devlet denetimine alındı. Türk Tarih Tezi'ne göz kırparak Sümerlerin ve Hititlerin ismini alan Sümerbank (1932) ve Etibank (1935), birer devlet işletmesi olarak ve holding biçiminde kuruldu. 1931'de ithalatı sınırlamaya ve ihracatı desteklemeye yönelik kanunlar çıkarıldı. Yabancı yatırımların çoğu millileştirildi. Hükümet diğer devletlerden borç ve kredi almaya istekli olmayı sürdürdü. Diğer ülkelerde

olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik bunalım uluslararası ticarette kliring anlaşmalarına ve takasa daha çok başvurulmasına yol açtı; bilhassa Türkiye ile Almanya arasındaki kliring ticaretinin büyümesi önemliydi.[52] Sanayi ve madencilik, bir ölçüde gümrük tarifelerindeki değişikliklere ve ithalat kısıtlamalarına bağlı olarak, 1929-1932 döneminde yüksek büyüme oranları kaydetti.

Devletçilik döneminde devlet başlıca yatırımcı ve üreticilerden biri haline geldi. Sadece iç pazarı denetlemekle ve tarımsal ürün fiyatlarını desteklemekle kalmadı, 1920'lerde çoğu özel girişimciler tarafından işletilmekte olan devlet tekellerini yeniden kamu kesimine devretmeye başladı. 1920'lerde millileştirilen demiryolu ve deniz hatları devlet tekellerine dönüştürüldü. Devlet yatırımcı rolünü genişletirken, stratejik ekonomik hedeflerini gerçekleştirmenin bir yolu olarak Kamu İktisadi Teşekkülleri'ni (KİT) kurdu. Ayrıca bir beş yıllık sanayi planı yürürlüğe kondu. Plan hakkındaki çalışmalar 1932'de başladı.[53] Plan Türkiye'de yaygın bir şekilde tartışıldı, yabancı modellerden ve uzmanlardan faydalanıldı. Sovyetlerin birinci beş yıllık planının (1928) kazandığı görünür başarı nedeniyle, bilhassa Sovyet deneyimi ilgi gördü. Türkiye'nin planı ithalatın sınırlandırılmasını ve sanayie 45 milyon Türk lirası (1934-1938) tutarında yatırım yapılmasını öngörüyordu. 1938'de ikinci plana başlansa da, buradaki sınai projelerin çoğu ancak 1945-1948'de gerçekleştirilebildi. Kurulması hedeflenen sanayi kolları arasında hafif tüketim mallarının (tekstil, cam ve kâğıt) yanı sıra ağır sanayi (kimyasal maddeler, demir ve çelik) de vardı. Karabük Çelik Fabrikası (1939'da faaliyete geçti) plancıların ümitlerini simgeliyordu.

İktisatçılar meziyetleri konusunda aralarında tartışsalar da, devletçilik Türkiye'de bariz bir fark yarattı.[54] Planın uygulandığı dönemde gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYH) 1938'e kadar yılda ortalama yüzde 7 artış gösterdi. 1920'lerden 1938'e, kamu yatırımları reel olarak iki katına çıktı ve ulaşımdan sanayi, eğitim, sağlık ve tarıma yönelmeye başladı. Büyümenin büyük kısmı hâlâ tarım kesiminde gözleniyordu. Bu durum planın hedefleriyle çelişiyor gibi görünebilir; ne var ki plan çerçevesinde kurulmuş olan devlet işletmelerinde çalışan işçiler sanayi işçilerinin sadece küçük bir kesimini oluşturmaktaydı ve sanayi ve madencilikte çalışan işgücü (1938'de 561 000) tarım kesimiyle karşılaştırıldığında hâlâ oldukça azdı. Tarımsal kalkınmanın desteklenmesinde etkisi olan önemli bir etken de Türkiye'nin işgücüne oranla bir toprak fazlasına sahip olmasıydı. Hükümet bir yandan ithal ikameci sanayileşmeyi desteklerken, bir yandan da ekili olmayan arazileri topraksız köylülere dağıtmaya devam ediyordu.

II. Dünya Savaşı ve 1946 sonrasında küresel ekonominin yeniden bütünleşmeye doğru yönelmesi Türkiye'nin ekonomik durumunu değiştirdi.[55] Savaş dönemindeki askeri seferberlik sırasında, tarımsal üretim yaklaşık yüzde 42, sanayi üretimi de yüzde 50 oranında düşüş kaydetmişti. Üreticilerin üretim yapma isteğini söndüren savaş dönemi uygulamaları koşulları daha da kötüleştirdi. Milli Korunma Kanunu (1940) hükümete malları karneye bağlama ve fiyatları ve işgü-

cünü denetim altına alma imkânı sağladı. Yeni ticaret ve tedarik kuruluşları oluşturuldu ve bunlara tarımsal ürünleri piyasa fiyatlarının altında satın alma yetkisi verildi. Osmanlı devrindeki *miri mübayaa* (devlet satın alması) sisteminin yeniden canlandırılmasından bir farkı olmayan bu uygulama, tahmin edildiği gibi kara borsacılığa, istifçiliğe ve başka türlü yolsuzluklara yol açtı. Vurgunculuğu ve enflasyonu önlemek amacıyla konulan savaş dönemi vergileri (1942 Varlık Vergisi ve 1944 Toprak Mahsulleri Vergisi) gayrimüslimler aleyhine ayrımcılık yaptı, mülk sahibi Müslümanlarda sıranın kendilerine geleceği duygusunu uyandırdı ve kırsal kesimde zengin yoksul demeden herkesi öfkelendirdi. Türkiye savaştan yaklaşık 250 milyon dolarlık bir döviz fazlasıyla çıktı, ancak 1948'e gelindiğinde bunun hepsi harcanmıştı. Ayrıca bu sırada üretim düşmüş, fiyatlar yüzde 20 artmıştı.

Yeniden barış sağlanması dünya ekonomisinde istisnai bir ekonomik büyüme dönemi (1945-1973) başlattı. 1945-1950 yılları bu döneme geçişin bir parçasıydı. Yurt içinde, CHP'nin savaş dönemi politikalarından memnun olmayan gruplar değişim yönünde baskı yapmaya başladılar. Türklerin çoğu, bilhassa kentli girişimciler, devletçiliğe saldırdı. Uluslararası alandaysa, 1945 sonrası koşullar, iki savaş arası döneme damgasını vuran uluslararası ilişkileri gevşetici eğilimi bütünüyle tersine çevirdi. Türkiye, ülkeyi Batıyla bütünleşmeye yönelten yeni şartlara cevaben Bretton Woods anlaşmasına katıldı (1945), Türk lirasının değerini Amerikan dolarıyla uyumlu hale getirdi (1946), Marshall Planı çerçevesinde dış yardım almaya başladı ve 1947'de Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF) katıldı. Artık, bir komuta ekonomisini desteklemeye hiç niyeti olmayan ve Karabük Çelik Fabrikası da dahil olmak üzere devlet işletmelerinden vazgeçilmesini savunan Amerikalı uzmanlara daha çok kulak verilmesi gerekiyordu. Rejim özel teşebbüs ve hızlı "traktörleşmenin" dönüştürmekte olduğu tarım üzerinde daha fazla durmaya başladı. Hükümet 1946 ve 1947'de plan uygulamalarına devam etse de, değişen uluslararası koşullar her iki planı da geçersiz kıldı.[56] CHP, demiryollarını, belediye hizmetlerini, madenleri ve askeri açıdan önem taşıyan iş kolları başta olmak üzere ağır sanayii kamu kesimine bırakan, diğer kamu girişimlerinin özelleştirilmesini öneren (uzun yıllar hayata geçirilmesi mümkün olmayan bir hedef olacaktı bu) yeni bir devletçi anlayışla ortaya çıktı. Bu yüzden, küresel koşullar değişirken bile, devletçi tecrübenin ayırt edici unsurları Türkiye'de yankısını kaybetmedi.

Erken cumhuriyet döneminin (1923-1950) ekonomik sicili, karışık olmakla birlikte, içinde gelecek için önemli gelişmeler barındırıyordu. Jön Türklerin desteklemeye çalıştıkları milli burjuvazi artık rakipsizdi. Bu yıllar, hem bürokratik aydınların hem de mülk sahibi unsurların gelişiminde önemli bir dönem daha oluşturdu. Modern Türk girişimci-teknokratik seçkinleri zamanla bunların içinden çıkacaktı. Politikada hiçbir yeniliğin devletçilik kadar önemli olmadığı görüldü. 1929 ekonomik bunalımının ardından Amerika gelişmiş bir kapitalist ekonominin ihtiyaçlarına nasıl *New Deal* ile cevap verdiyse, bir bakıma Türkiye de

gelişmekte olan bir ülkenin ihtiyaçlarına devletçilik ile cevap verdi. Ekonominin büyük bir kısmını özel kesime bırakan, ama planlamada ve kilit sektörlerde devlete öncülük tanıyan devletçilik politikası, Türk girişimciler ve toprak sahipleri, işçiler ve köylüler için ekonomik koşulları yeniden biçimlendirdi. 1933'te Meksika'dan başlamak üzere, diğer gelişmekte olan ülkeler de, illâ Türkiye'yi taklit ederek olmasa da, aynı ihtiyaçlara ve modellere cevap vermek üzere benzer politikalar benimsediler. 1930'larda Türkiye'yle, Latin Amerika devletleri veya Japonya gibi, aşağı yukarı onun benzeri olan diğer bağımsız gelişmekte olan ülkeler karşılaştırılacak olursa, ekonomik bunalıma etkili çözümler geliştiremeyen hükümetlerin rejim krizlerine ve otoriter rejimlere saplanıp kaldıklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla Türk devletçiliğinin önemi ekonomiyle sınırlı değildi. Sonradan yaşananlar devletçi, korumacı, ithal ikameci modele içkin olan sınırları açığa çıkardı. Yine de, 1945 sonrasındaki sömürgesizleşme döneminde, dünyanın dört bir yanındaki gelişmekte olan ülkeler, 1980'lerdeki özelleştirme yönelişine kadar, bu politikanın çeşitli uyarlamalarını benimsediler. 1945'ten sonra da Türkiye'de devletçiliğin savunucuları olmaya devam etti ve devletçiliğin genişletilmiş bir uyarlaması 1962-1977 döneminde de yürürlükte oldu. Nasıl ki serbest ticaret Osmanlı'nın son zamanlarına, "milli iktisat" Jön Türk dönemine damgasını vurduysa, devletçilik de, bir bakıma, 1930'dan 1980'e kadar Türk ekonomik politikasına damgasını vurdu. Yüzyıl süren geri kalmışlık endişelerinin ardından, 1930'larda Türkiye ekonomik politika geliştiren öncü bir ülke haline geldi.[57]

TÜRK TOPLUMU VE HALKÇILIK

Türkiye'nin 1923'teki nüfusu etnik-dini yönden homojenlik kazanmış olmakla birlikte demografik açıdan hırpalanmış vaziyetteydi. Cumhuriyet halkçılık anlayışını uygulama geçirmeye başlayınca, bu hırpalanmış kırık dökük parçaları bir millet haline getirmek için ne kadar büyük bir mücadele verilmesi gerektiği bariz bir şekilde ortaya çıktı. 1923'te Türk milleti, hiç de, bir Prens veya Ozan'ın öpücüğüyle uyandırılmayı bekleyen bir Uyuyan Güzel değildi. Konunun önde gelen uzmanlarından birinin özlü ifadesine başvuracak olursak: "Türk ulusu yoktu ki uyusun, uyumuyordu ki uyanmış olsun?"[58] Milletlerin mi devletleri, yoksa devletlerin mi milletleri yarattığı hakkındaki akademik tartışma açısından bakıldığında, Türkiye örneğinde, bir modernist aydın grubu devleti ele geçirdi ve sonrasında devlet iktidarını kullanarak milleti kendi ilkeleri doğrultusunda şekillendirdi, öngördüğü modele uymayan her şeyi de ya reddetti ya da bastırdı. Siyasal aktörlerin önemli bir kısmı, halen sağlamlaşma süreci içinde olan bir orta sınıftan geliyordu. Onlar açısından kadınların özgürleşmesi ve köylülerin vatandaş haline getirilmesi hâlâ yapılmayı bekleyen işlerdi. Seçkinler, Türk nüfusunun demografik toparlanma hızının düşük olduğu koşullarda, elitist bir "devlet feminizmi" ve çelişkili bir "halkçılık" anlayışıyla bu işlere koyuldular.

DEMOGRAFİK TOPARLANMA

Türk nüfusu 1923'ten sonra yeniden artışa geçti, ancak 1939'dan sonra bu artış yavaşladı. Bu dönemdeki büyümeyle birlikte kalkışa geçen Türkiye, daha sonra Üçüncü Dünya'nın yirminci yüzyıldaki nüfus patlamasından payını tam olarak alacaktı. Yine de 1950'den önce Türkiye hâlâ düşük nüfuslu bir ülke olarak değerlendiriliyordu.[59]

Türkiye'nin 1923 sınırları içindeki nüfus 1914'te 16,3 milyonken cumhuriyetin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de 13,6 milyona düştü. Türkiye'nin 1923 nüfusu 13 milyon olarak tahmin edilmektedir.[60] Nüfusun yaş ve cinsiyet açısından bileşimi son derece olağandışıydı ve yaş piramidinin en çok tahribat görmüş kısmı, ekonomik toparlanma için ihtiyaç duyulan faal yetişkinlerdi. Tahminî 1923 verilerine göre erkeklerin kadınlara oranı 15-44 yaş aralığında yüzde 88, 45-64 yaş aralığında ise sadece yüzde 76 idi. Birçok ilde dul kadınların yetişkin kadın nüfusuna oranının yüzde 30'u aşması korkunç bir şekilde Türkiye'nin kayıplarına işaret etmekle kalmıyor, kadınların sosyo-eokonomik katılımına duyulan ihtiyacı da gösteriyordu. İstanbul'un dışında, Türkiye'nin gayrimüslim nüfusu neredeyse tamamen ortadan kalkmıştı.

Savaştan kaynaklanan nüfus kayıplarının çoğu şehirlerde yaşanmıştı. İstanbul, 1914 nüfusunun yüzde 39'unu kaybetmiş ve nüfusu 691 bine düşmüştü. İstanbul'dan İzmir'e, Edirne ve Bursa'dan Sivas'a kadar genel olarak bütün büyük şehirlerde nüfus 1880'lerdeki düzeyinin altına inmişti. Orta Anadolu şehirlerindeki kentli nüfus sadece yüzde onluk bir düşüş yaşamış olmakla birlikte, Doğu ve Batı Anadolu'da savaş yaşanan bölgelerde şehirlerdeki toplam nüfus kaybı yüzde 40'ı aşıyordu.

Yaşam kalitesi de iyi değildi. 1927 sayımına göre okuryazar oranı yüzde 11'di. 1924'te ilk, orta ve yüksek öğretim dahil olmak üzere toplam okul sayısı beş bindi. Bu okullarda 12 400 öğretmen, 359 000 öğrenci vardı. Öğrencilerin sadece 3 000'i orta öğretim seviyesinin üzerindeki okullarda eğitim görmekteydi. 1950'de üniversite diploması olan öğrencilerin sayısı sadece 3 061 idi.[61] 1924 Türkiyesi'nde sadece bin kadar doktor ve on binden az hastane yatağı bulunuyordu. Cehalet, sefalet ve kötü sağlık koşulları, 1945-1950 döneminde ortalama yaşam süreleri sadece 38 yıl olan cumhuriyetin vatandaşlarının yaşamla ilgili beklentilerini sınırlıyordu.

Nüfus artışı yıllık yüzde 2.1'e kadar yükseldikten sonra (1928-1935) yüzde 1.1'e düştü (1941-1945), sonra tekrar yüzde 2.2 civarına yükseldi (1946-1950). Bundan sonra ise Türkiye'de bir nüfus patlaması yaşanmaya başladı. Nüfusun ezici çoğunluğu hâlâ kırsal kesimde yaşıyordu ve ekonomik bunalım (diğer yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de) insanlarda yaşamlarını sürdürebilmek için topraklarında kalma eğiliminin doğmasına yol açmıştı. Tarımda çalışan nüfusun oranı 1927'de 80,9 iken, sadece küçük bir düşüş kaydederek 1950'de yüzde 77,7'ye geriledi. Sanayide çalışanların oranı 1927'de yüzde 8,9 iken, 1935'te yüzde 11,7'ye yükseldi, ancak

daha sonra yeniden düştü ve 1960'lara kadar bir daha 1935 seviyesine ulaşamadı. Bir Türk işadamları sınıfı yaratma çabaları 1920'lerde pek bir sonuca ulaşamamakla birlikte, daha sonraki devletçilik döneminde hız kazandı. Devletçilik hem kamu kesimine hem de özel kesime canlılık getirdi. Özel kesim iş hayatından, kamu işletmelerinden ve bürokrasiden yetenekli kimseleri kendisine çekti.[62]

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş dönemindeki göçlerin daha büyük kısmı dış göçtü. Türkiye açısından, bu göç hareketlerinin en iyi sonucu nüfusun daha homojen haline gelmesiydi. 1927 itibariyle, Türkiye nüfusunun yüzde 99'u Müslümandı. Nüfusun yüzde 86'sının ana dili Türkçe, yüzde 9'unun Kürtçe'ydi. İki dili birden konuşanlar ve Kürtçe bildiklerini gizleyenler bu rakama dahil değildi. Kürtler, Türkiye'nin tek büyük etnik azınlığını oluşturmalarına karşın, erken cumhuriyet döneminde bu konumlarına uygun hiçbir kolaylık görmediler. Çoğu 1920'ler ve 1930'lardaki isyanlardan sonra Türkiye'nin başka yerlerinde zorunlu iskâna tabi tutuldular, yine birçoğu da yeni fırsatlar aramak için başka yerlere göç ettiler. Devlet Kürtleri zorla asimile etmeye çalıştı ve doğu illerini ülkenin en geri kalmış yerleri olarak perişan durumda bıraktı.[63] 1923'ten sonra, Türkiye'ye 208 bin yeni vatandaş katan Hatay'ın ilhakını saymazsak, sınır değişiklikleri bir daha demografik değişim üzerinde etkili olmadı. Bununla birlikte Türkiye 1935 yılına kadar 1,2 milyon kişi civarında göç aldı. Bunların 400 bini Lozan Anlaşması uyarınca Türkiye'deki Rum Ortodoks Hıristiyanlarla mübadele edilen Yunanistan Müslümanlarıydı. 1923'ten sonra Türkiye'ye göç eden diğer gruplar çoğunlukla Balkan Müslümanlarıydı ki bunların arasında etnik Türkler ve Boşnaklar da vardı.

Yeni bir işadamı eliti oluşturmaya yönelik adımlar, 1980'lere gelindiğinde çarpıcı bir başarı kazanacak olsa da, 1950 öncesinde Türkiye'nin kırsal ve azgelişmiş bir ülke olduğu gerçeğini değiştiremedi. Türkiye'nin sınıfsız bir toplum olduğunu iddia eden yönetici seçkin zümresi çok küçük ve ayrıcalıklı bir kesimdi. Onların idaresi altındaki toplumsal değişimi anlamak için, bunların toplum şartlarını nasıl değerlendirdiklerini ve bunun hakkında ne yapmayı tercih ettiklerini ele almak öğretici olacaktır. Bu açıdan, yönetici seçkinlerin kadınlara ve köylülere yönelik tutumu aydınlatıcıdır. Geriye, devlet politikasından kaynaklanmayan tabandaki sosyal değişmeleri ele alma sorunu kalmaktadır. Bu gelişmelerin en önemlisi olan din ve toplumsal değişme aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

DEVLET FEMİNİZMİ DÖNEMİNDE KADIN

Osmanlı kadın hareketinin o sırada elli yıllık bir tarihi olmakla birlikte, erken cumhuriyet kadın özgürlüğünü yasaya geçirmesi sebebiyle takdir toplamaktadır. Ne var ki, Türkiye'nin seçkin erkek siyasetçileri, köylülere ve bütün diğer "ötekilere" karşı izledikleri siyasette yeniden ortaya çıkan tutuma benzer bir şekilde, kendilerine sorma gereği duymaksızın kadınların neye ihtiyacı olduğunu bildiklerini varsayıyorlardı.[64]

Sonraki kadın tarihi araştırmacılarının "devlet feminizmi" olarak adlandırdıkları bu dönemin anlayışı sadece tek bir kişiden kaynaklanmasa da, Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu örnek dönemin havasını anlamak için son derece önemlidir. Özel yaşamındaki ataerkil tutumuyla, ulus inşası alanında kadınları harekete geçirmeye yönelik stratejik anlayışını birleştiren Mustafa Kemal, bu açıdan, kendi kuşağının diğer gelişmekte olan ülkelerin milliyetçi liderlerine benziyordu. Bununla birlikte kişisel yaşamında, bir hanedan kurmaya çalışmaması yönünden, diğer gelişmekte olan ülkelerin birçok liderinden ayrılıyordu. Sadece kısa bir dönem evli kalan Mustafa Kemal'in hiç biyolojik çocuğu olmadı. Buna karşın birkaç yetim çocuğu evlat edindi veya himayesine aldı, onlara farklı soyadları verdi ve onları değişik mesleklere hazırladı, böylece ülkesinin babası olma yolunda özgün bir yaklaşım sergiledi. Bir vatandaşlık bilgisi el kitabı niteliğindeki *Medeni Bilgiler* görünüşte Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan'ın imzasıyla yayınlandı. Gerçekteyse kitabı bizzat Atatürk dikte ettirmişti. Devlet feminizminin simgesi haline gelen Afet İnan, Türkçe yazdığı eserlerinin yanı sıra daha sonra *The Emancipation of the Turkish Woman* adlı bir kitap da yazacaktı.[65]

1920'lerde kadınların özgürleşmesi, kıyafet inkılabı ve çok eşliliği yasaklayan Medeni Kanun ile birlikte, siyasetin önemli bir cephesi haline geldi. Örnek aldığı İsviçre modelinden daha eşitlikçi olmayan yeni medeni kanun hâlâ kocayı ailenin reisi olarak kabul ediyordu. 1930'larda kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması, Türkiye'yi bu konuda Fransa ve İsviçre'nin bile ilerisine taşıdı. Bu iki ülke sırasıyla ancak 1944'te ve 1960'ta kadınlara seçme hakkı tanıyacaklardı. Tek parti iktidarının seçim süreçleri üzerindeki hâkimiyeti, Büyük Millet Meclisi'ndeki kadın milletvekili oranının (1935'ten 1946'ya yüzde 3,7-4,5) daha sonraki dönemlerden daha yüksek olmasını sağladı.[66] Dönemin kadınları buna coşkuyla karşılık vererek, öğretmen, memur, mimar, hekim ve milletvekili olarak toplumun yeniden inşa edilmesinde yeni roller üstlenmeye istekli oldular. Danslı balolar ve güzellik yarışmaları gibi yeni sosyalleşme biçimleri kadın-erkek ilişkilerindeki değişimi dışa vurmaktaydı. Yine de insanların dans etmesini veya güzellik yarışmasına katılmasını sağlamak için kimi zaman son derece baskıcı yöntemlere başvurmak gerekiyordu. Yabancı ziyaretçiler de ansızın dansa kaldırılabiliyorlardı.[67] Türk kadınlarının bir yandan yeni kamusal rollerini yerine getirirken bir yandan da geleneksel saygınlık kurallarına uymaya ve evdeki bütün alışıldık işleri yapmaya devam edeceği beklentisi hayatı pek de kolaylaştırmadı.

Kadınların inisiyatifi ele alma çabaları iyi karşılanmadı. 1923'te Cumhuriyetçi Kadınlar Partisi kurma talebi reddedildi.[68] 1935'te Türk Kadınlar Federasyonu Türkiye'de bir uluslararası feminist kongreye ev sahipliği yaptı. Her ne kadar bu toplantı Türk kadınlarının seçme hakkını vitrine çıkarmak açısından bir fırsat olsa da, hükümet kongrenin barış ve silahsızlanmayla ilgili aldığı kararlardan memnun olmadı ve federasyonu kapattı. İnisiyatifi ele almak ve erken cumhuriyetin "devlet feminizmi"ni eleştirmek daha sonraki Türk feministlerine kaldı.

"Devlet feminizmi", en doğrudan şekilde, orta-sınıf mensubu şehirli kadınları etkiledi. Değişik çevrelerde yaşayan kadınlar arasındaki değişim hızının farklılığına işaret eden olgulardan biri doğurganlıkla ilgilidir. İstanbulluların "ancak nüfuslarını sabit tuttukları" 1930'larda ve 1940'larda, taşradaki kasaba ve şehirlerde yaşayan aileler ortalama dört çocuk yapıyorlardı, kırsal kesimde ortalama olarak bu sayı yediyi buluyordu. Bununla birlikte, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele çoktan köylü kadınların hayatlarını da değiştirmişti. Milli Mücadele kahramanlarından Satı Çırpan adında bir kadın kendi köyünün muhtarı oldu ve Büyük Millet Meclisi'ne seçildi. Taşrada okula giden kızlar, özellikle de ilköğretimden sonra okumaya devam eden az sayıda kız, kendilerini Atatürk'ün sorumluluk sahibi kızları olarak şartlandıran bütün vatansever dersleri ve törenleri tecrübe ediyorlardı. 1930'larda hâlâ sınırlı olan radyo yayıncılığı benzer mesajların bütün dinleyicilere yayılmasına yardım etti.[69] Kadın-erkek ilişkilerindeki değişim toplumun her kesiminde eşit bir şekilde hissedilmese bile, sadece orta sınıfla sınırlı da değildi.

HALKÇILIK VE ULUS İNŞASI

Cumhuriyetin toplum mühendisliği projesinde "halkçılık" en az "laiklik" kadar güçlü bir ideolojik araçtı. Bununla birlikte, "halkçılığın" karşılaştığı sorun, Türk ulus inşasının, halkın bütününü kapsayacağı herhangi bir şekliyle, hâlâ bir temenni olarak kalmaya devam etmesiydi. Halk veya somut olarak ifade edersek, köylüler hakkında fikirleri olan kimseler milliyetçi seçkinlerdi. Köylülerse şimdilik seçkinlerin kendileri hakkındaki hesaplarına ve politikalarına etkin bir şekilde karşı koyacak iletişim becerilerinden ve sınıf dayanışmasından yoksundular. 1945'ten sonra sıradan insanlar kendileri adına konuşmayı öğrenince, bunun sonuçları elitleri hayrete düşürecekti.

Erken cumhuriyet döneminde kürsüye seçkinler hakimdi ve söyledikleri şey de şaşırtıcıdır. Elitist bir "halkçı" hareket daha Jön Türk döneminde mevcuttu.[70] Anadolu'nun belli kısımlarında bir süre faaliyet gösteren Köycüler Cemiyeti (1918) çeşitli hizmetler verdi ve büyük ihtimalle Türkleri Milli Mücadele için seferber etmeye yardımcı oldu. Daha sonra, yaşanan ekonomik bunalım halkçılığın öneminin artmasına yol açtı. Bu sürece cevap veren politikalar arasında Halkevleri vardı. Ayrıca aydınlar da fikirlerini daha yüksek sesle ifade ettiler. Özellikle Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* (1932) isimli romanındaki fikirleri dikkat çekiciydi.

Yakup Kadri (1889–1974) sıradan halkın sözcüsü olmak için şüphesiz ilk akla gelen isim değildi. İki yüz yıl boyunca İzmir yakınlarındaki Manisa ve Aydın'a egemen olan Karaosmanoğlu adındaki eşraf ailesinden gelen Yakup Kadri ortaöğreniminin büyük bir kısmını bir Fransız okulunda aldı. Nitekim *Yaban* eski ve modern Avrupa edebiyatına sayısız göndermelerle doludur. Yakup Kadri'nin, görünüşte Türkiye'yle ilgili olan, köylülerle ilgili tasvirlerinin, Guy de Maupassant'ın

(1850-1893) tasvir ettiği Fransız köylülerindeki kirlilik ve y abanilik unsurlarının hiçbirinden yoksun olmaması, belki de tesadüf değildir. Yakup Kadri'nin şansına, Türkiye sosyal devrim yerine bir milli mücadele yaşadı ve bu sayede Jakoben Fransa'da veya Bolşevik Rusya'da belki de anında idamına sebep olacak olan sınıfsal kökeni, 1921'de onu Ankara'nın çağrısına cevap vermekten alıkoymadı. Yakup Kadri, 1921'de Halide Edip ve diğer aydınlarla birlikte Batı Anadolu'da Yunan zulmünü araştıran bir heyette görev yaptı.[71] Bu deneyim, dağarcığındaki Fransız edebiyatı okumalarıyla birlikte *Yaban*'ın ilham kaynağını oluşturdu.

Yakup Kadri romanına, bahsi geçen heyetin kitabın müsveddesini yırtılmış ve kenarları yanmış şekilde viraneler arasında bulduğunu söyleyerek başlar. Kitabın başlığındaki "yaban" Birinci Dünya Savaşı'nda sağ kolunu kaybeden ve otuz iki yaşında "emekli" olmak zorunda kalan, Ahmet Celal adında eski bir subaydır (s. 85).[72] Eski askerlerinden Mehmet Ali Ahmet Celal'i köyüne davet etmiştir. İstanbullu eski subay köylülere hazır değildir, köylüler de ona. Onlara göre Ahmet Celal, kaç mevsimdir köyde yaşamasına, köylülere sorunlarını çözmelerinde yardım etmesine ve hatta ekip biçecek bir toprak kiralamasına rağmen, "yabanın biri"dir.

Kronolojik olarak roman iki zaman ölçeğinde ilerler. Hızlı ilerleyen gündelik olaylar cephesinde, birbirini takip eden bölümler farklı karakterleri ve köylülerin yozlaşmış yaşamının yeni bir yönünü tanıtır. Açgözlü toprak ağası komşusunu hileyle toprağından eder; onun genç oğlu köydeki kör bir kızı cinsel istismara maruz bırakır, Cennet adında bir kadın kocasını aldatır ve yaptıkları yanına kâr kalır vb... Özellikle bu sahneler Maupassant'ı andırır. Aylarla ve yıllarla ilerleyen diğer uzun vadeli zaman ölçeğine ise hem mevsimsel tarım döngüsü hem de uzaktan duyulan top atışları, köyün üzerinden geçen uçaklar, cephane taşıyan kağnılar ve muhacir yığınlarının (s. 94, 115–17, 145–47) haber verdiği Milli Mücadele'nin med-ceziri damgasını vurur. Köylüler, Ahmet Celal'in bütün uyarılarına karşın, tarım döngüsü dışında bir şey düşünmek istemezler. Ancak savaş onlara da ulaşır. Kaçmaları gereken an, hasattan başka bir şey düşünemedikleri bir zamanda gelir (s. 167-69). Yunan birlikleri, önce hücum ederken ardından geri çekilirken, iki kez köyün içinden geçerler. Geri çekildikleri sırada çılgınca bir tecavüz ve kargaşa ortamı içinde köyü mahvederler ve kitap burada sona erer.

Olayların gelişimi yazar-anlatıcının birçok tema üretmesine imkân vermektedir. Milli dayanışma yerine durmadan genişleyen bir uçurum yazarla köylüleri birbirinden ayırmaktadır. Bunun sebebi bir açıdan, kahramanın hiçbir zaman mahsulden ve mevsimlerden konuşmayı öğrenememesidir. Ona göre köylülerde kendilerine atfedilebilecek hiçbir olumlu özellik yoktur. Köylüler henüz sosyal bir yaratık haline gelmemişlerdir, taş devrindekiler (s. 90) veya "Nuh'tan önceki ilk insan kümeleri" (s. 87) gibi yaşarlar. Milli Mücadele, onlar açısından, askere alınma korkusundan başka bir şey ifade etmemektedir (s. 44,70). Türk olduklarını

bile kabul etmeyeceklerdir, zira onlar "İslam"dır (s. 173). O kadar cahillerdir ki "Avrupa"nın İstanbul'daki padişahı kurtarmaya çalışan bir kraliçe olduğunu zannederler (s. 58,141). Köylülerin hürmet ettikleri tek kişi, arada sırada gelip onlar için dua eden ve hediyeler alan, Şeyh Yusuf adında, mübarek bir adam olarak gördükleri bir köylüdür. Yakup Kadri'nin kahramanı ona karşı, diğer köylülere olduğundan bile daha hoşgörüsüzdür (s. 63–65, 141).

Köyde hastalık ve sakatlık o kadar yaygındır ki köylüler Ahmet Celal'in gömlek kollarından birininin boş olduğunu güçlükle fark ederler; kolunu onlar için feda ettiğini düşünmedikleri kesindir. Köy, temizlik ve sağlık tedbirlerinden tamamen yoksundur. Ahmet Celal'in görüşleri cinsiyet ayrımcılığıyla sınıf ayrımcılığını birleştirmektedir. Ona göre köylü kadınlar büsbütün çirkindir. "Kuşlar nasıl sevişir? Kediler nasıl sevişir? Biliyorum," der, "Lakin bu köy halkının nasıl seviştiklerini tahmin edemiyorum. Bizim gibi, gözgöze bakışırlar mı? El ele tutuşurlar mı?" (s. 51-52). Eğitimli bir İstanbullu ile bir Anadolu köylüsü arasındaki kültürel fark "Londralı bir İngilizle Pencaplı Hintli" arasındaki farktan daha büyüktür (s. 53).

Modernlik ve öznellik, bir gönül ilişkisi olmadan, bir roman meydana getirmeye yetmeyecektir. Acaba aşk aşılmaz duvarı aşabilir mi? Ahmet Celal diğer kadınların yoksun olduğu cazibeye sahip bir köylü kızıyla göz göze gelir. Özel bir çaba sarfederek onu görmeye gittiği zamanlarda genellikle Mehmet Ali'nin kardeşi İsmail'e rast geldiğini fark eder. İkisi de aynı kızla, Emine'yle ilgilenmektedir. Emine köylü çocuğunu seçer. Ona göre Ahmet Celal "elin yabanı"dır ve köyde neredeyse hiç genç kalmamıştır (s. 98–101, 121–25). Ne var ki İsmail'le evlenmek Emine'yi mutlu etmez. Romanın korkunç final gecesinde, Yunan askerleri köylüleri bir araya toplayıp, erkeklerle kadınları birbirinden ayırıp, tevacüz edecekleri kadınları seçerken Ahmet Celal Emine'yi kurtarmaya çalışır. Birlikte kaçıp kurtulmaya çalışırlar, ama koşarken ikisi de vurulur. Şafak sökerken köy mezarlığında yatmaktadırlar. Emine yola devam edemeyecek kadar zayıf düşmüştür. Ahmet Celal, yaşadıklarını kaydettiği defterleri Emine'nin yanında bırakır. Böğründen kan sızarak uçsuz bucaksız uzaklara doğru yola düşer.

Peki halkçılık bunun neresindedir? Buraya kadar, hakikaten bir yabanın bakışıdır bu. Bir kontrol ve uzak durma söylemidir. Seferber edici olduğu kadar da seferberlikten dışlayıcıdır. Yazar köyde doğan çocuklardan acıyarak bahseder: "Zavallı köylü çocuğu! Sen, iki üvey ananın yavrusun. Biri demin seni döven anandır, öbürü de seni her gün döven, doğduğun günden beri her gün döven yurdundur" (s. 55). Yazar Anadolu köylülerinin "bütün diğer duygulara galebe çalan" sağlam gerçekçiliğini takdirle anar (s. 72). "Bu milletin tek güç kaynağı bu köyler, bu hastalık, yoksulluk, umutsuzluk yuvaları değil mi?" (s. 94) diye sorar. Köylülerin yozlaşmış olduğuna şüphe yoktur. Ama bunun suçu kimdedir? Bu soruyla birlikte roman Ankara'daki seçkinci halkçılara seslenir.[73]

"Bunun sebebi, Türk aydını gene, sensin! Bu viran ülke ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın?... Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı; aydınlatamadın. Bir vücudu vardı; besleyemedin. Üstünde yaşadığı bir toprak vardı! İşletemedin. Onu, hayvani duyguların, cehaletin, yoksulluğun ve kıtlığın elinde bıraktın. O, katı toprakla kuru göğün arasında bir yabani ot gibi biti. Şimdi, elinde orak, buraya hasada gelmişsin. Ne ektin ki, ne biçeceksin? Bu ısırganları, bu kuru dikenleri mi? Tabii ayaklarına batacak. İşte, her yanın yarılmış bir halde kanıyor ve sen, acıdan yüzünü buruşturuyorsun. Öfkeden yumruklarını sıkıyorsun. Sana ıstırap veren bu şey, senin kendi eserindir, senin kendi eserindir."

Yayınlandıktan sonra *Yaban*'ın topladığı beğeni, Yakup Kadri'nin görüşlerinin o zamanlar için sıradışı olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, çok geçmeden köylülere sempatiyle yaklaşan edebi eserler de yazılmaya başlandı. Sabahattin Ali (1905–1948) köylülere haysiyet ve dürüstlük atfeden ve şehirli aydınları kendini beğenmişlikleri sebebiyle eleştiren romanları ve kısa hikâyeleriyle meşhur oldu.[74] Orhan Kemal (1914–1970), bir sonraki bölümde ele alınacak bir romanın da gösterdiği gibi, köylü kadınlarını oldukça çekici bulan ve onlarla sevişmekten geri durmayan erkekleri yazdı. Yakup Kadri bu iki yazardan da daha uzun yaşadı. Cumhuriyet, en halkçı politika denemesine doğru ilerlediği sırada, onunkine benzer düşünceler bu sürece epey kılavuzluk etti.

EĞİTİM VE KÖY ENSTİTÜLERİ

Aydınlarla köylüler arasındaki uçurumun temel sebeplerinden biri okur yazarlık oranının düşük olmasıydı. Dolayısıyla, erken cumhuriyetin halkçılık açısından en hakiki uygulamasının köylerde okur yazarlığı yaygınlaştırmayı amaçlaması rastlantı değildi. Yazının binlerce yıl önce icat edilmiş olduğu bir bölgede, Türkiye Cumhuriyeti okur yazarlığın demokratikleştirilmesi sorunuyla karşı karşıya kaldı. 1929 bunalımının sonrasında ve insanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir nüfus patlamasının arifesinde hayata geçirilecek olan çok büyük bir projeydi bu.[75] Hızlı nüfüs artışının etkisi 1960'lardan önce tamamen aşikâr değildi. Bununla birlikte, erken cumhuriyetin çetin şartları altında Türkiye kitlesel okuryazarlığa geçişin başlangıç maliyetlerini ödedi.

Bu geçişin belli başlı kilometre taşları arasında olan, 1924 yılında okul sistemlerinin birleştirilmesi ve 1927'de bütün seviyelerde karma eğitime geçilmesi Türk eğitim sistemine verimlilik kazandırdı. 1928'deki alfabe değişikliği ve dil inkılabı ve 1930'larda yetişkinler için geliştirilen eğitim programları da benzer bir işlevi yerine getirdi. 1933 üniversite reformu ve 1933'ten sonra bir talih kuşu gibi Türkiye'nin başına konan Nazi Avrupa'sından iltica eden son derece nitelikli bilim adamlarından faydalanma fırsatı yüksek eğitimde ve uzmanlık alanlarında bir dönüşüm yaşanmasına yol açtı.[76] Üniversite sayısı 1900 yılında sadece birken 1946'da üçe yükseldi. 1924-1950 arasında ilk ve orta dereceli okullardaki öğrenci

sayısı 300 binden 1,5 milyona yükseldi. Okur yazarlık oranı 1927'de yüzde 11 iken 1950'de yüzde 33'e çıktı. Buna karşılık yüzde 46'sı okur yazar olan erkeklerle yüzde 19'u okur yazar olan kadınlar arasında bu açıdan büyük bir uçurum söz konusuydu.[77]

Okuma yazma bilmeyenlerin çoğu Türkiye'nin kırk iki bin köyünde yaşıyordu ve en ciddi sorun katlanılabilir bir maliyetle onlara okuma yazma öğretmekti. Yoğun tartışmalar ve pilot projeler sonucunda 1940'da Köy Enstitüleri kuruldu.[78] Sayıları yirmi bire ulaşan enstitüler yaparak öğrenmeyi öne çıkarıyorlardı. Müfredat akademik, ziraî ve teknik konuları birleştiriyordu. Enstitüler köylüleri eğiterek kendi köylerine öğretmen ve toplum önderi olarak geri gönderecek, yeni becerileri yayacak ve köydeki hayat şartlarını iyileştirecekti. Temel hedeflerden biri programın gerektirdiği çabalar için heyecan yaratmak ve gönüllü sağlamaktı. Köylülerden enstitüleri için ucuz fiyatla toprak sağlamaları ve yılda yirmi gün çalışmaları bekleniyordu. Öğrencilerden de toprağı ıslah etme, ürün yetiştirme ve hayvan bakma işlerinde çalışmaları isteniyordu. Enstitüler milliyetçiliği ve Kemalizmi tanıtacak ve köylüleri Türkleştirecekti. Enstitü programları gençlere hitap eden yaratıcı çabalar da içeriyordu. Enstitüler arasında karşılıklı ziyaretler ve ülkenin diğer yerlerine grup halinde yapılan geziler öğrencilerin ulusal bilincini geliştirdi. Öğrenciler ziyaretçilere kendi bölgesel halk oyunlarını öğrettiler. Enstitüler sayesinde, Türkiye'nin bölgesel halk oyunları diğer bölgelerde de icra edilmeye başladı ve ilk kez milli nitelik kazandı. Enstitüler yaklaşık on yedi bin öğrenci yetiştirdi. Hayatlarına devam ederken mesleklerinde dikkate değer başarılar kazanan enstitü mezunları arasında hakiki köy romanları kaleme alan yazarlar da vardı.

Köy Enstitüleri hem kuruldukları bölgelerde hem de ulusal çapta eleştirilerle karşılaştı. Bu eleştiriler arasında, 1950'lerin Türkiye'sinde herkese isabet eden komünizm suçlamaları da vardı. Belki de, tek parti döneminin ürünü olan enstitüler ondan daha uzun ömürlü olamayacaktı. 1954 itibariyle enstitüler geleneksel öğretmen okullarıyla birleştirilmişti. Varlıklarını sürdürmüş olsalardı bile, hızlı nüfus artışı ve daha da hızlı ilerleyen kentleşme, zaten kuruluş sebeplerini oluşturan sorunu dönüştürmüş olacaktı. Türkiye'nin halkçılık açısından en hakiki deneyimi olan köy enstitüleri bir fark yaratmakla birlikte, uyandırdığı korkuların kurbanı oldu.[79] Erken cumhuriyet liderlerinin kırsal kesimde ulus inşasını gerçekleştirmeye yönelik adımlarından biri olan enstitüler, aynı zamanda, siyasal hareketliliğin sadece orta sınıfla sınırlı kalmayacağı geleceğin Türkiye'sinde yerleşik elitin rakibi haline gelecek olan yeni erkek ve kadınları da yetiştirdi.

DİNİ UYANIŞ VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM: SAİD NURSİ

Tepeden inme laiklik ve halkçılık politikalarına, son iki yüzyılın en etkili üç dinî uyanış hareketinden birinin erken cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış

olmasından daha iyi bir karşılık olamazdı. Etkisi açısından Halidiye-Nakşibendiye tarikatıyla mukayese edilebilecek olan bu hareket de çevreden doğarak merkeze meydan okumuştu. İki dönemin kültürel iklimi arasındaki farklar göz önünde bulundurulduğunda, bu kez devletin cevabı çok daha düşmanca oldu. Yine de, Said Nursi (1873–1960) bir İslami modernlik anlayışı ortaya koydu ve resmi görüşü eleştirerek çok sayıda takipçi kazandı ve kalıcı bir etki oluşturdu. Nursi'nin yaşamına, öğretisine ve bu öğretiyi yaymak için kullandığı iletişim araçlarına genel bir bakış, devlet onu ulusal modernliğin inşası sürecinden dışlamaya çalışırken bile, onun laik devlete nasıl meydan okuduğunu göstermektedir.[80]

ÜÇ SAFHALI BİR HAYAT

Nursi kendi hayatını üç safhada tarif ediyordu: 1923'e kadar "eski Said", 1923'ten 1950'ye kadar "yeni Said", 1950'den ölümüne kadar da "üçüncü Said".

"Eski Said" dönemi doğumundan cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan dönemi kapsar. Said Nursi Bitlis civarındaki Nurs köyünde doğdu. Onun gibi Kürt olan Mevlana Halid'e benzer şekilde, Said de kendini, eski dengenin her şeye alttan alta saldıran modernlik tarafından bozulmuş olduğu bir dünyada buldu. Said böl-

Bediüzzaman Said Nursi, 1918, erken Türkiye Cumhuriyeti'nin en etkili dini lideri. (Yeni Asya Neşriyat'ın izniyle.)

gedeki medreselerde dinî bir eğitim almaya çalıştı. Hem olağanüstü zekâ sahibi biri hem de yerleşik müfredata karşı bir isyankâr olarak kendini kanıtladı. Ayrıca başka yollardan da kafa tuttu. Silah taşıdı ve bir âlim gibi değil de dağlı Kürtler gibi giyindi. Bu tip acayiplikler onu hayatı boyunca hiç terk etmedi. Bir âlimin cübbe giyip sarık bağlamasının normal olduğu Osmanlı devrinde böyle giyinmeyi reddetti; dinî kıyafetlerin yasaklandığı cumhuriyet dönemindeyse bundan başka bir şey giymeyi kabul etmedi. Genç Said'in yetenekleri valiler de dahil olmak üzere birçok kişinin dikkatini çekti. Valilerin konaklarına götürülen Said dini çalışmalarına devam etti, Batı kaynaklı konuları öğrenmeye başladı, yazılı basını okuyarak daha geniş bir dünya görüşüne sahip oldu ve valilere hizmet etti. Öyle ki, bunlardan biri aşiretler arasında arabuluculuk yapmak için ona bel bağlıyordu.

Van'da "zamanın harikası" anlamına gelen *Bediüzzaman*, yaygın olarak onun için kullanılır hale geldi. Bir âlim daha önce Said'i dini bilgisi sebebiyle böyle adlandırmıştı; Van'da ise modern dünya hakkındaki bilgisi sebebiyle bir "harika" olarak görülüyordu.[81] Said sadece hızlı öğrenmekle kalmıyor, keşfettiği şeylere canlı bir şekilde tepki de gösteriyordu. Bir gün gazetede İngiliz sömürgeler bakanının Kur'an'ı hedef alan bir konuşmasını okumuş, bunun üzerine öfkelenerek Kur'an'ın "sönmez ve söndürülmez manevi bir güneş olduğunu ben dünyaya göstereceğim ve ispat edeceğim" diye bağırmıştı. Eğitimin durumundan memnun olmayan Said, yeni bir müfredatla İslami ilimlerin yanı sıra Batılı bilimin de öğretileceği Medreset üz-Zehra adında bir Doğu Anadolu üniversitesi kurulmasını teklif etti. Sultan Abdülhamid'in maiyetindekilerin dikkatini çeken Said 1907'de İstanbul'a gitti. Abdülhamid'in huzuruna çıktı ve ona reform önerilerini içeren bir dilekçe sundu. Önerileri arasında El-Ezher'i örnek alacak bu üniversitenin kurulması fikri de vardı. Said, Abdülhamid'in huzuruna, dağlıların kıyafetiyle çıktı, nev'i şahsına münhasır Türkçesiyle derdini ifade etti ve Müslümanların liderliğini üzerine almak konusunda cesur davranmadığını padişahın yüzüne vurdu. Her zaman olduğu gibi, Abdülhamid ona hem havuç hem de sopa sundu. Önce Said'i bir akıl hastanesine göndererek deli olup olmadığını kontrol ettirdi, sonra maaşlı bir iş sunarak onu etkisizleştirmeye çalıştı.

"Eski Said" döneminde Said siyasetle iç içeydi. Anayasal yönetime beslediği din temelli inanç siyasetten çekildikten sonra da devam etti.[82] Abdülhamid'in iş teklifini reddeden Said 1908 devrimini desteklemiş olsa da, 1909'daki başarısız karşıdevrim girişiminin ardından kendini birden İttihad-ı Muhammedî üyesi olduğu suçlamasıyla mahkeme önüne çıkarılmış olarak buldu. Mahkemede kendini temize çıkaran Said, bir Balkan gezisinde Sultan Mehmed Reşad'a eşlik etti ve ondan Van'da kuracağı üniversite için destek sözü aldı. Ne var ki Balkan Savaşları bu ümidi yok etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Said hem savaştı hem de dini tartışmalara katıldı. Ruslar tarafından esir alındı ve 1917'de kaçana kadar Sibirya'da savaş esiri olarak tutuldu. İstanbul'a dönünce Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye adında

bir İslam akademisine tayin edildi. Savaş esirliğinden potansiyel olarak rahat bir meslek yaşamına geçiş yapmıştı.

Ne var ki, Sibirya'da başlayan bir manevi bunalım onu "yeni Said"e dönüştürmeye başlamıştı. Yaşlanıyordu ve siyaset ve Batı'nın "ulum-ı felsefe"si onu artık tatmin etmemekteydi. Aradığı tatmini sadece dini çalışmalara dönerek bulabiliyordu. Ahmed Sirhindi'nin kendisine gaibden seslendiğine inanmaya başladı: "Tevhid-i kıble et," diyordu, yani "Birini üstad tut, arkasından git, başkasıyla meşgul olma." Bu tek üstad ancak Kur'an olabilirdi.[83] Said Milli Mücadele'yi destekledi ve 1923'te Ankara'yı ziyaret etti. Bu sırada Mustafa Kemal ona milletvekilliği teklif etti. Ne var ki meclis üyelerinin çoğunun dinî emirlere kayıtsız oluşu Said'i hayal kırıklığına uğratmıştı. "Eski Said"i arkasında bıraktı ve Mustafa Kemal'in teklifini reddederek Van yakınlarında bir mağaraya çekildi ve Kur'an'la meşgul olmaya başladı.

"Yeni Said" (1923–1950) Osmanlı ve Türk kültüründe Mevlana Halid'den beri en etkili dinî şahsiyet haline geldi. O siyaseti bırakmak istemiş olsa da, siyaset onu bırakmayacaktı. Palu'lu Şeyh Said 1925'te bir ayaklanma örgütlediğinde, Said Nursi buna katılmayı reddetti.[84] Hayatı boyunca milliyetçiliğe karşı çıktı ve ısrarla Türklerle Kürtlerin kardeş olduğunu savundu. Buna karşın, Şeyh Said ayaklanmasından sonra Batı Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Kürtlerden biri de o oldu. Isparta yakınlarındaki Barla'da, büyük kısmı 1925 ile 1944 arasında kaleme alınan ve toplu olarak *Risale-i Nur* adıyla bilinen temel eserlerini yazmaya başladı. Bundan sonra hayatının büyük bir kısmını zorunlu olarak ikamet ettirildiği çeşitli yerlerde geçirdi. *Talebe-i nur* denilen takipçileri yazdıklarını çoğalttılar ve yaydılar ve etkisi gitgide büyüdü. Resmi makamların Said'in bir tarikat kurmaya (tarikatlar 1925'te yasaklanmıştı) veya cumhuriyeti ortadan kaldırmaya çalıştığı yönünde sahip olduğu şüpheler, sürekli olarak aynı suçlamalarla hakkında davalar açılmasına sebep oldu. Said tarikat suçlamasına karşı, tarikat mensubu olmayan birçok kişinin cennete girdiğini, ama inancı olmayan hiç kimsenin cennete giremediğini söyleyerek kendini savundu. Birçok şakirdiyle birlikte yeniden mahkeme önüne çıkarıldığı 1943'te, eserlerini incelemek üzere uzmanlardan oluşan bir heyet görevlendirildi. Bu heyet Risale-i Nur'un sadece dinle ilgili olduğuna ve gizli bir tarikatın ideolojisini oluşturmadığına hükmedince, Said Nursi beraat etti. Said'in heyet hakkındaki mütalaası aşağıda yeniden irdelenmeye değerdir. Bütün bunlar olup biterken Said, yaşadığı zamanın dinî önderi olarak karizmasını inşa eden aşırı çileci ve adanmış bir hayat sürdü.

1950'de tek parti döneminin sona ermesi yeni bir dönem başlattı. Demokrat Parti bir şekilde dine karşı daha sıcak bir tutum içindeydi. Bu, Said'in sıkıntılarının sona erdiği anlamına gelmiyordu, ama yine de onun hayatında yeni bir safha başlatmaya yetecek bir değişim meydana getirdi. "Üçüncü Said" siyasetten uzak durmaya devam etmekle birlikte, takipçilerini siyasete girmeye teşvik etti.

1956'ya kadar Risale-i Nur'un dağıtılması hâlâ dava konusu olabiliyordu, çünkü o zamanlar sadece Arap harfleriyle yazılmış nüshaları vardı. Şakirdlerinden biri olan Tahsin Tola bu sırada Said'in eserlerini Latin harfleriyle yayınlama iznini aldı, ayrıca Said'in bir biyografisini hazırladı. Said'in hayatındaki üçüncü safha kısa sürdü. 1960'ta öldü ve Urfa'ya gömüldü, ama burada uzun süre kalamadı. Askeri bir uçakla buradan alınarak Isparta yakınlarında gizli bir yere yeniden gömüldü. Yaşarken onu hapse atan ve mahkeme önüne çıkaran devlet, ondan o kadar korkuyordu ki, ölümünden sonra kabrinin takipçileri tarafından bir ziyaretgâha dönüştürülmemesini sağladı. Said'in ölümünden sonra bu takipçiler gitgide çoğaldılar ve sayıları arttıkça da çeşitli kollara bölündüler.

SAİD NURSİ: MESAJ VE MEDYA

Said Nursi'nin oluşturduğu cazibeyi anlamak için hem mesajını hem de bunu yayma araçlarını dikkate almak gerekir. Gelenekselle yeni olanı birleştiren de bu yayma araçlarıdır.

Şayet modernliğin özünü oluşturan şey rasyonelleşmeyle özneleşme arasındaki gerilim ise, Said Nursi cumhuriyetçi laiklikten soğumuş dindar Müslümanlar açısından bu gerilimin önemini anlamıştı.[85] Bu açıdan Said Nursi'nin yöntemleri bizzat modernliğin kendisine verilmiş modern bir cevaptı. Cumhuriyet eğitimi imparatorluğun çöküşünden halkın güvenmekte olduğu ulemayı sorumlu tutuyor, aynı zamanda açıkça ifade etmese de iyi vatandaşın ahlaklı ve dürüst bir Müslüman olduğunu varsayıyordu. Cumhuriyet, resmi evlilik törenleri, din dışı resmi tatiller, Anıtkabir ziyareti ve Atatürk'ün anıldığı başka faaliyetler gibi çeşitli din dışı resmi törenler getirdi. Bunların çoğu, zamanla Türkler için anlamlı hale geldi. Ne var ki, bu resmi törenlerin dini törenlerin yerini alamadığı ve insan hayatının belli başlı dönüm noktalarına dini törenler kadar iyi cevap veremediği de doğrudur. Sadece laikler değil, birçok dindar Türk de, tarikatların artık eskisi gibi faydalı kurumlar olmadıklarını veya reforma ihtiyaç duyduklarını hissediyorlardı. Böylelikle, Said'in yeni bir tarikat kurmaması için çeşitli sebepleri vardı; üstelik 1925'te devlet tekke ve zaviyelerin kapatılmasını da emretmişti. Said'in, hem âlemin her zerresinde Allah'ı gören hem de onu âlemin üzerinde her şeye kadir bir güç olarak düşünen tasavvuf düşüncesinin zenginliklerinden faydalanmak için bir tarikata ihtiyacı yoktu. Dolayısıyla bir şeyh yerine bir imam, uhrevi sırlara vakıf bir mürşit yerine bir dinî öğretmen ve cemaat lideri olmak onun amaçlarına daha uygundu. Modern çağın şaşkınlık ve çılgınlıkları arasında bireylere ve topluma manevi bütünlüğe ulaşan yolu gösterebilecek birisine daha çok ihtiyaç vardı. Benzer şekilde, sıkıntılı koşullarda iyi bir dini yaşam sürmek isteyen takipçileri, Said'in, temel dini yükümlülüklerini yerine getirdikleri ve büyük günahlardan kaçındıkları sürece gündelik işlerinin bile ibadet yerine geçeceği konusunda verdiği güvencelere minnettar kaldılar.

Yeni bir örgütlenme tarzı ve mesajı yayma yöntemi benimseme ihtiyacı, Said Nursi ve takipçilerini İslami "matbaa kapitalizminin" belli başlı öncülerinden biri haline getirdi. Bir yüzyıl önceki Batıcı aydınlar örneğinde (1840-1860) olduğu gibi, burada da "matbaa kapitalizmi" sadece matbaalarla ve kitapçılarla ilgili bir kavram değildir. Daha ziyade bu kavram, ima yoluyla ve simgesel bir şekilde, yazarları ve okurları, yeni iletişim araçlarını, yeni tarz ve türleri, yeni kültürel içeriği üretmek ve yaymak için gereken sosyo-ekonomik kurumları ve yeni iletişim araçlarının etrafında gelişen yeni sosyal ilişkileri kuşatan sosyal-ekonomik-kültürel bütünü ifade eder. Said Nursi 1908 devriminden sonraki yayın patlamasına bizzat katılmıştı ve yeni İslamî yayıncılığın oluşmasında etkili olan tek güç olmadığı âşikârdı. Yine de Türk tarihinin hâlâ farkına varılmamış olgularından birinin başlı başına iyi bir örneğiydi. Şöyle ki; devletin tarikatlara yönelik saldırısı, ondokuzuncu yüzyıl Batıcı yazılı basınının muadili olan bir İslamî yayıncılığın filizlenmesiyle aynı zamana rastlamaktaydı. Tarikat modeli Mevlana Halid'in zamanında hâlâ işliyordu; Said Nursi'nin zamanındaysa, tarikatların saldırıya uğramasıyla birlikte, dini düşünürler için farklı örgütlenme ve iletişim yöntemleri işlerlik kazandı. On dokuzuncu yüzyılda yazılı basın hiçbir zaman tamamıyla laik olmamıştı, ama mesele bu değildir. Mesele, daha ziyade, dini eylemcilerin yirminci yüzyılın başında söz temelli bir hareketten metin temelli bir harekete geçiş yapıp kendi yazılı basın dünyalarını yaratmış olmalarıdır.

Said yaşarken, kurduğu hareket el yazmasından baskıya geçişi tamamen gerçekleştirdi. Said takipçilerinden ruhi kuvveti (karizmayı) kendi şahsında değil yazdıklarında görmelerini istiyordu. Önceki asrın müceddidi Mevlana Halid idi; bu asrın müceddidiyse Said Nursi değil onun yazdığı *Risale-i Nur* idi. 130 kısımdan oluşan Risale-i Nur'un büyük kısmı *Lem'alar*, *Şualar* gibi isimler altında toplanmıştı. Nur talebeleri *dershane* denilen okuma gruplarında buluşuyorlardı. Bir kimse, *Risale-i Nur* okumak üzere toplanan bir *talebe-i nur* grubuna katılarak *Nurcu* oluyordu. Başlangıçta Said'in etrafında oluşan grupta hiç kadın olmamasına karşın daha sonra kadın grupları da oluştu.[86] Okuma gruplarının sayısı gitgide arttı. 1950 sonrasında Türkiye'nin belli başlı şehirlerinden her birinde, toplumun farklı kesimlerine hitap eden yüzlerce okuma grubu vardı. Bununla birlikte, Said'in ilk takipçileri çoğunlukla kırsal kesimden geliyordu ve onun öğretisini yayma şekilleri de bu nitelikteydi.

1920'lerin ortalarına kadar Said'in eserlerinin özel bir zorlukla karşılaşmadan basıldığı anlaşılıyor.[87] Sonrasında, *Risale-i Nur* şekillenmeye başladıkça, işler daha zorlaştı. Ülke içinde sürgündeydi ve Kur'an harflerini terk etmeyi kabul etmemesi, Harf İnkılabı'ndan sonra eserlerinin basım ve dağıtımını yasa dışı hale getirmekteydi. Risaleler elle çoğaltılıp gizlice yayılmak zorunda kaldı. 1930'ların ortaları itibariyle, Said'in Batı Anadolu'daki ilk sürgün yerinin yakınlarında bulunan Isparta civarındaki bazı köyler risalelerin çoğaltıldığı merkezler haline geldi. Öyle

ki Said'in risaleleri, erkekler arasında olduğu kadar kadınlar arasında da, kırsal kesimde eski harflerle okuryazarlığı artıran bir etken oldu. Sonunda risalelerin elle çoğaltılan nüshalarının sayısı, iddia edildiğine göre, altı yüz bine ulaşmıştı. Bunun çok azı doğru olsa bile, risalelerin elle çoğaltılması, tarihin en büyük yazma çoğaltma işlerinden birinin yirminci yüzyılda gerçekleşmiş olduğu anlamına gelir. Teksir makinaları metinlerin kitlesel olarak çoğaltılmasına imkân tanıyan ilk modern cihazlardı. Kadınların ve çocukların yazdıklarına gösterdikleri ilgi Said'i, fikirlerinin kendisinden sonra da yaşayacağına inandırdı. Said'in gençlere yönelik ilgisi, risalelerin bir kısmının 1942-1943'de Latin harfleriyle daktilo ettirilmesine yol açtı; yine aynı dönemde eserlerinin bir kısmı fotografik olarak basıldı. 1946-1947'ye gelindiğinde bazı risaleler gençler için Latin harfleriyle çoğaltılıyordu, bununla beraber Arap harflerinin muhafaza edilmesi amacıyla çoğunun elle çoğaltılması da devam etti. Bu metin üretme teknikleriyle, çoğaltılan nüshaların gözden geçirilmesi ve hatalarının düzeltilmesi bitmez tükenmez bir işti ve Nursi'nin çok zamanını alıyordu. 1956'da bir mahkeme kararı sonunda risalelerin kanuna aykırı olmadığına hükmetti, böylece bütün Risale-i Nur külliyatını Latin harfleriyle basma imkânı ortaya çıktı. Bu durum okuyucuların sayısını yüzbinlere ulaştırdı ve risalelerin üretim ve dağıtımını ana akım Türk basın yayın ortamına yaklaştırma sürecini başlattı.

İletişim araçlarını okuyucular açısından cazip kılan taşıdıkları mesajdı. Said Nursi'nin eserleriyle ilgili değerlendirmeler iki uzlaşmaz kutba ayrılmıştır. *Risale-i Nur* kimileri tarafından yapısal olarak "dağınık ve nispeten belli bir düzenden yoksun" olarak tarif edildi.[88] Başkalarıysa aksine, onu içinde "birlik ve karmaşıklık" taşıyan bir bütün olarak değerlendirdiler ve bu özelliği anlaşılmadan Said'in düşüncesinin öneminin anlaşılamayacağını ileri sürdüler.[89] Said "tevhid-i kıble" edip Kur'an'ı tek üstadı kılar kılmaz, çağdaşlarının sorunlarını çözmek için Kur'an tefsirinden faydalanmaya başladı. Risalelerin "dağınık" olduğu değerlendirmesinin temelinde de büyük ölçüde, Said'in Kur'an ayetleriyle günün ihtiyaçları arasında bağlantılar kurmak için yaptığı bu çağrışımlar bulunmaktadır. Onun zamanında yaşayan dindar insanların temel sorunu, on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın "bilimsel materyalizmi"ne dayanan, dine yönelik laik saldırılardı. Said'in temel amacı materyalist meydan okumaya karşı Kur'an temelli bir cevap oluşturmaktı.

Bu "bilimsel materyalizm"in on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa'da karşılaştığı türden felsefi eleştirilere Osmanlılar arasında rastlanmaması, belki de "gerikalmışlığın" bir ironisidir. Aksine bilimsel materyalizm varlığını sürdürmüş ve Kemalizm'in ve cumhuriyetin modernlik anlayışının içinde sağlam bir yer edinmişti. Bu durum Said Nursi'yi bilimsel materyalizmi İslamî açıdan eleştirmeye yöneltti. Birçok işaretten açıkça anlaşıldığı üzere, Said karşısındaki hedef olarak Avrupalı filozofları, özellikle de bilimsel materyalistleri görüyordu. 1943'teki yargılama sırasında eserlerini incelemek üzere bir heyet oluşturulduğunda, sadece bu

heyetteki din âlimlerinin yeterliliği konusunda itiraz etmekle kalmamış, risaleleri incelemek için Avrupa'dan da filozoflar getirtilmesini talep etmişti.[90] Benzer şekilde risalelerin bir parçasını oluşturan *Lem'alar*'ın yirmi üçüncüsü *Tabiat Risalesi* adını taşıyordu. Risalesini ateist bilim anlayışından kaynaklanan *dalalete* karşı bir panzehir (*tiryak*) olarak sunan Said, materyalistler tarafından tabiat düzenini açıklamak için ileri sürülen fikirleri özetlemekte ve bunları tabiatın Allah tarafından yaratılmış olduğu fikriyle karşılaştırmaktaydı. Risalenin sonunda materyalistlerin tabiat kanunuyla Allah'ı birbirine karıştırdığı sonucuna varıyordu.

Said, bu gözlemiyle esasen, Avrupa'da bilimsel materyalizme karşı yöneltilmiş en etkileyici hücumlardan biriyle aynı fikri savunuyordu. Bu eleştiriye göre bilimsel materyalistler bir yandan duyularıyla elde ettikleri algılara dayandıklarını iddia ederken, öte yandan da duyularla doğrulanamayacak olan tabiat kanununun evrenselliğini kabul ediyorlardı. Said, Kur'an'a yönelik bilimsel saldırılara, doğa bilimlerinin metafizik konular hakkında söyleyecek sözünün olmadığını ileri sürerek cevap veriyordu. İnançla aklı uzlaştırmaya çalışan İslamî modernistlerin aksine Said, materyalistleri saf olmakla eleştirmekteydi. Ona göre İslamî bilgiyi elde etmenin üç yolu vardı: Kur'an, Peygamber ve "Büyük Kâinat Kitabı". Sonuncusu, onun tasavvuf düşüncesinden faydalandığı gösteren bir ifadeydi. Bu kâinat içinde, Allah nasıl "güneş ve kameri vazifelerle çalıştırıyorsa", her şeye kadir olan kudreti "teshir, tedbir, tedvir, tanzim, tanzif, tavziften mürekkep bir hakikat"i de içeriyordu.[91] Said Nursi'ye göre Kâinatın Efendisi modernliğin de Efendisi'dir.

TÜRKİYE'NİN SAATİNİ AYARLAMAK: AHMET HAMDİ TANPINAR

Erken cumhuriyet dönemiyle ilgili en sevilen romanlardan bazılarını Tanpınar (1901–1962) yazdı. Erken cumhuriyet döneminde yaşayan ve 1940'ların sonundan itibaren romanlarını yayınlamaya başlayan Tanpınar, eserlerini Kemalist ideologlarda olmayan ironik bir tarafsızlıkla kaleme aldı. Kültürel anlamda muhafazakâr olmasına karşın alenen dindar olmayan Tanpınar, eskinin ölmeyi reddettiği ve yeninin doğum sancıları çektiği bir dünya hakkında yazdı. İronik ve esprili bir şekilde okurlarını eski ve yeni, zaman ve kimlik, modernlik ve öznellik arasındaki çelişkili etkileşimler hakkında düşünmeye zorladı. Sadece nadiren program niteliğinde ifadeler sundu:[92]

"En büyük meselemiz budur; mazi ile nerede ve nasıl bağlanacağız, hepimiz bir şuur ve benlik buhranının çocuklarıyız, hepimiz Hamlet'ten daha keskin bir 'olmak ve olmamak' davası içinde yaşıyoruz..."

"En iyisi, bırakalım hâtıralar içimizde konuşacakları saati kendiliklerinden seçsinler. Artık bu cins uyanış anlarında geçmiş zamanın sesi bir keşif, bir ders,

hulâsa günümüze eklenen bir şey olur. Bizim yapacağımız yeni, müstahsil ve canlı bugünün rüzgârına kendimizi teslim etmektir. O bizi güzelle iyinin, şuurla hülyanın elele vereceği çalışkan ve mesut bir dünyaya götürecektir."

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ: GERİ KALMIŞLIK VE İLERİDEKİLERE YETİŞME

Romanın büyüsü, bir ölçüde, Hayri İrdal adında sıradan bir Türk'ü "olmak ve olmamak" davası içinde resmetmesinden kaynaklanmaktadır.

1961'de yayınlanmış olmasına karşın roman bütünüyle 1930'lar hakkındadır. Kahramanın hayali yaşam öyküsü Birinci Dünya Savaşı'ndan önce başlasa da İkinci Dünya Savaşı'nı içine almaz. Kitap 1929 bunalımından söz etmez. Yine de, Türkiye'nin bütün saatlerini aynı zamanı gösterecek şekilde ayarlamak üzere oluşturulmuş bir bürokratik kuruluş fikri, Osmanlıların ve Türklerin geri kalmışlığı alt etme arzusunu, devletçi kalkınmacı çözümler devrine uyarlayarak "modernleştirir." Nasıl ki daha sonraki kuşaklar için elektronik iletişim araçları yeniliği simgelerse, 1930'lu yıllarda Fransa veya İsviçre'nin Kronometri Enstitüleri de o zamanlarda aynı anlamı taşıyabiliyordu.[93]

ESKİ VE YENİNİN ÇELİŞKİLERİ: HAYRİ İRDAL'IN KÖKLERİ

Tanpınar öncelikle Hayri'nin kahramanca olmayan niteliklerini ve Osmanlı toplumunun son yıllarındaki köklerini bütün kültürel çeşitliliği ve cemaatçiliği içinde resmederek romanın zeminini hazırlar. Otobiyografik bir roman bekleyen bir okur Tanpınar'ın ilk cümlesini son derece güldürücü bulacaktır: "Beni tanıyanlar, öyle okuma yazma işleriyle büyük bir ilgim olmadığını bilirler." İfade Hayri'ye fazlasıyla uymaktadır. Anılarını yazmaya çalışırken, kendi önemsizliği altında ezilir (s. 14). Ancak Enstitü'nün tarihini ondan daha iyi yazabilecek tek kişi olan Enstitü Müdürü Halit Ayarcı artık hayatta değildir. Halit Ayarcı'yla tanışmadan önce Hayri'nin hayatı hayat değildir. O kadar renksiz biridir ki, patronu Cemal Bey ona eski takım elbisesini verince onun zaafları, karısı Selma'ya olan aşkı Hayri'ye geçer. Daha sonra Enstitü'deki müdürü Halit Ayarcı ona bir elbise verdiğindeyse, bu kez onun atılganlığı ve yaratıcılığı Hayri'ye geçecektir (s. 20).

Hayri zor günler geçiren bir ailede dünyaya gelir. İnsanlar hürriyetten bahsetmektedir, ama Hayri için bunun tek anlamı bir çocuğun hürriyetidir (s. 25). Hayatı ancak amcasının ona bir saat vermesiyle başlar. Ailenin önceden de birkaç saati vardır. "Herkes bilir ki, eski hayatımız saat üzerine kurulmuştur. Hatta sonraları Muvakkit Nuri Efendi'den öğrendiğime göre Avrupa saatçiliğinin en büyük müşterisi daima Müslümanlar ve onlar içinde en dindarı olan memleketimiz halkı imiş. Günde beş vakit namaz, ramazanlarda iftar, sahur, her türlü ibadet saatle idi. Saat Allah'ı bulmanın en sağlam çaresi idi ve bu sıfatla eskilerin hayatını idare

ederdi."[94] Her camiin bir *muvakkit*i vardır. Muvakkithanelerin yanından geçenler hiçbir zaman çok acele etmezler, "saatlerini besmeleyle çıkartırlar, sayacağı zamanın kendileri ve çoluk çocukları için hayırlı olmasını dua ederek ayarlar, kurarlar."

Hayri'nin çocukluğunda evdeki saatlerden en önemlisi babasının sürekli satmaktan söz edip hiç satmadığı uzun bir duvar saatidir. Bazen *Mübarek* bazen de *Menhus* (uğursuz) denen bu saat hem iyi hem kötü anlamlara sahiptir. Ailenin hali vakti yerinde olan atalarından biri, bir zamanlar bir cami yaptırmak için adak adamış ve bu cami için eşya toplamaya başlamıştır. Bu adam adağını gerçekleştiremeden bulunduğu mevkiyi kaybeder ve yoksullaşan ailesini, Mübarek'in de içinde olduğu her tarafı cami eşyalarıyla dolu bir evle başbaşa bırakır. Sürekli sınıfta kalan yoksul bir öğrenci olan Hayri için hayat kendisine bir saat hediye edilmesiyle başlar. Çok geçmeden zamanını okuldan çok Muvakkit Nuri Efendi'nin yanında geçirmeye başlamış (s. 32), onun çırağı olmuştur.

Osmanlı esnafına atfedilen bütün değerlerin yaşayan timsali olan Muvakkit Nuri Efendi, daha çok bir "saat doktoru" (s. 34), bir filozof gibidir. Daha sonra Hayri, hayali bir adam olan Ahmet Zamanî Efendi hakkında bir kitap yazacak, böylelikle Saatleri Ayarlama Enstitüsü'ne on yedinci yüzyıla kadar uzanan bir tarih temin etmiş olacaktır. Modern bir teknik kuruluşu bir Osmanlı esnafına ve bundan önce de hayali bir pire bağlayan Tanpınar, Türk-Osmanlı toplumunun iç ilişkilerini derinlemesine kavramış biridir.

Genç Hayri'nin, Nuri Efendi'nin yoksul ve renkli Vefa semti ve civarından gelen müşterileriyle kurduğu ilişkiler, toplumsal bağlarını genişletir (s. 39). En önemli müşteri kökleri Tunus'a uzanan Abdüsselâm Bey adında yaşlı bir beyefendidir. En iyi zamanında, otuz yedi akrabasının ve imparatorluğun dört bir yanından gelmiş aile efradının yaşadığı büyük konak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütünleşmeyi temsil eder. İmparatorluk dağılırken Abdüsselâm Bey'in hane halkı da dağılır. Nuri Efendi'nin müşterilerinden bir diğeri olan Seyit Lütfullah, bir zamanlar şeriata sıkıca bağlılığıyla bilinen önemsiz bir din adamıyken daha sonra kullandığı uyuşturucu maddelere müptela acayip bir hayalperest haline gelmiştir. Abdüsselâm Bey serveti azaldıkça bütün umutlarını Seyit Lütfullah'ın rüyalarında sihirli bir şekilde karşısına çıkan hazinelere veya bir diğer komşusu Rum eczacı Aristidi Efendi'nin gizli laboratuarında altın üretme girişimlerine bağlar. Sonunda 1912'de Aristidi Efendi bir gece laboratuarında meydana gelen bir patlamayla hayatını kaybeder. Seyit Lütfullah bir gün camide *mehdi* olduğunu ilan ettikten sonra gözden kaybolur. Deli olduğuna karar verilerek sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden gönderdiği mektupta hayali sevgilisi Aselban'ı ve sihirli hazinesini Hayri'ye bıraktığını bildirir (s. 73). İleriki yıllarda Hayri bazen bu insanların arasında, "onların rüyaları içinde" yaşadığını düşünür, aksine oğluyla ilişkileri bozulmuştur (s. 54). 1912'de Nuri Efendi ölür ve Hayri'yi saatçilikte eğitimini tamamlamamış ve kendi-

sini eğitecek başka bir usta bulamayacak durumda bırakır. Hayri, Nuri Efendi'den daha çok öğrenmiş olmaktan başka bir şey istememektedir.

En hayret verici karakterlerden biri Hayri'nin halasıdır. Babasıyla halası birbirinin tam zıddıdır. Babası sağlıklı, ama yoksuldur. Halasıysa hastalıklı ve cimridir, ama zengin bir adamın dul karısıdır ve kendi köşesinde yarı yarıya delirmiş bir hizmetçi kadınla birlikte bir sofuluk hayatı sürer. Başka bir mirasçısının olmaması sebebiyle Hayri'nin babasıyla ilişkileri bozulmuştur. Sonunda bir gün hizmetçisi Hayri'nin halasının öldüğü haberini getirir. Babası cenaze işlemlerini yapar. Sonra mezarlığa kadar cenazeye eşlik etmek yerine, mallarına bir şey olup olmadığını görmek için kız kardeşinin evine gider. Mezarlıkta, tam mezara indirileceği sırada halası tabuttan doğrulur ve derhal evine götürülmesini emreder. Eve geldiğinde kardeşini ceplerini mücevherler, altınlar ve tahvillerle doldururken bulur, Hayri ise yemek odasının saatini sökmektedir (s. 65). Ölümden dönmek halası açısından bir "ihtilâl veya inkılâp" meydana getirir (s. 68), hastalık kuruntusundan ve cimriliğinden eser kalmaz. Aksine servetini har vurup harman savurmaya başlar, yeniden evlenir ve Viyana'ya gider. Ölmeyi reddeden eskiyi temsil eden *Kefenyırtan Zarife* (s. 272) kitap boyunca belirgin bir şekilde ön plana çıkar. Onun devingenliğinden yoksun olan Hayri ise durmadan sürüklenir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle "ilk defa ayağı toprağa" basar (s. 75).

SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ'NDEN ÖNCE SIRADAN TÜRK'ÜN HAYATI

Hikâye Hayri'nin Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda terhis olmasıyla devam eder. Tanpınar'ın Zarife Hala'nın dirilişini siyasal içeriğinden sıyrılmış "ihtilâl veya inkılâp" sözcükleriyle ifade etmesi gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Milli Mücadele'nin vahşetini atlamasının da onun romanlarının özelliklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ne olursa olsun, Hayri'nin dertleri bitmez. Tam dibe vurmuşken yaşadığı tuhaf bir karşılaşma onu yeniden toplumla bütünleştirene kadar, Hayri'nin hayatı sürekli bir alçalma halinde devam eder. Kimi zaman absürd kimi zaman komik olan Hayri'nin yükseliş ve düşüşleri, onu Osmanlı'dan cumhuriyete Türk cemaatçiliğinin yaşadığı değişik modeller içinden geçirir.

Savaştan dönen Hayri kendini Abdüsselâm Bey'in konağında bulur, onun sayesinde Emine'yle evlenir ve telgraf okuluna başlar. Kısa bir süre sonra Abdüsselâm Bey'in konağında bir tek Hayri ile Emine kalır. İlk kızları ihtiyarın ölümünden kısa bir zaman önce doğar. Abdüsselâm Bey çocuğa isim koyma hakkını kendinde bulur, ama ona Hayri'nin annesi Zahide'nin ismini koyacak yerde yanlışlıkla kendi annesi olan Zehra'nın ismini koyar (s. 88). İhtiyar, ardında pek çok vasiyetname ve borç bırakarak ölür ve genç çift mirasçılarla ve alacaklılarla bir sürü anlaşmazlığın ortasına düşer. Mahkemeler çok geçmeden mahallede konuşulmaya başlar. Bir akşam Hayri'nin bir tanıdığı onu içmeye götürür ve onu Abdüsselâm Bey'in

borçlarıyla ilgili sorular sorarak bunaltır. Hayri içkili haldeyken Seyit Lütfullah'ın içinde Şerbetçibaşı elmasının da olduğu hayali hazinesini hatırlar. Sırf kendisini sorgulayan arkadaşının avanaklığını sınama düşüncesiyle bundan bahseder. Hayali elmas gerçekmiş gibi kabul edilir ve yeni bir dava açılır. Başlangıçta tanık olarak mahkemede bulunan Hayri'nin, çok geçmeden, 1920'lerde ve 1930'larda Türkiye'de ve diğer ülkelerde gerçekleşen yargılamaların yanı sıra dönem filmlerindeki duruşmalara da benzeyen gerçeküstü bir yargılama sürecinin ardından adli tıbba kapatılmasına karar verilir (s. 98).

Adlî Tıp'ta Hayri kendisini Viyana'dan yeni dönmüş olan Dr. Ramiz tarafından tedavi edilirken bulur. Doktorun da bir rahatsızlığı vardır. Psikanalizin "bütün dünyayı ıslah edecek tek vasıta" olduğunu düşünen Dr. Ramiz "kendisine bu mucizeli manivelâ ile bütün memlekete mihver değiştirtecek bir mevki ve imkân vermedikleri için herkese ve her şeye dargındır" (s. 100). Hayri'nin bahtsızlığı Dr. Ramiz'in ilk hastası olmasıdır. Hayri'nin ona ihtiyacı olmasından çok bu uyumsuz doktorun Hayri'ye ihtiyacı vardır. Doktor psikanaliz tedavisinin yıllarca süreceğini söyleyerek Hayri'yi korkutur (s. 106). Hayri'nin bir "baba kompleksi"ne sahip olduğuna ve durmadan kendine başka bir baba aradığı için hiç olgunlaşamadığına karar verir. "Büyük küçük hepimiz onunla uğraşmıyor muyuz? Şu Etilere, Frikyalılara bilmem ne kavimlerine muhabbetimiz nedir. Bir baba kompleksinden başka bir şey mi?" (s. 113). Dr. Ramiz rüya analizine başvurmak ister, ancak Hayri'nin rüyalarından memnun kalmadığı için kendi geliştirdiği yeni "dirije rüya" yöntemini kullanması gerektiğine karar verir (s. 116). Bu sırada Hayri Adli Tıp müdürünün ve onun arkadaşlarının saatlerini tamir eder ve müdür Şerbetçibaşı elmasına merak sarar (s. 107). Çok geçmeden doktor, Hayri'ye kısa psikanaliz dersleri vermeye başlar, kendisi de Hayri aracılığıyla rüya tabirlerini ve Osmanlı kültürünün diğer zenginliklerini yeniden keşfeder. "Bayağı iki iş arkadaşı" gibi olurlar ve Doktor Ramiz Hayri'ye artık iyileştiğini ve "dâva dışı" kalabileceğini söyler (s. 119-120). Hayri, bunu öğrendikten sonraki gece nihayet Dr. Ramiz'in kendisinden istediği türde bir rüya görmeyi başarır.

Hayri'nin rüyası Aristidi Efendi'nin laboratuarında başlar. Aynı zamanda bir ayna olan imbiğin etrafı birden tuhaf renkte ışıklarla ve buharla kaplanır, Hayri bunların arasından karısı Emine'nin yüzünü görür. Emine saçları yarı tutuşmuş halde "Kurtar beni!" diye bağırmaktadır. Dehşete düşen Hayri deneyi sona erdirmeleri için yalvarır, hareket etmeye çalışır ama Seyit Lütfullah çengel gibi elleriyle onu engeller. Sonunda imbiğin içinden ona bakan yüzden geriye korkuyla açılmış iki göz kalır. "Bütün bunlar senin yüzünden oldu" diyen Emine'nin gözleridir bunlar (s. 120-122).

Psikiyatrik hapisten kurtulan Hayri ailesine döner ve postanede bir iş bulur. Yeniden topluma katılarak üç farklı sosyal çevreye girer. Önce Dr. Ramiz onu Vefa semti yakınlarında bir kahvehaneye tanıtır. Kahvehanenin müdavimleri

daha önce Dr. Ramiz'den Hayri'nin sıra dışı özelliklere sahip bir adam olduğunu duymuşlardır. Kahvehanede toplumun her kesiminden müşteri vardır. Yirmi dört saat içinde birbirleriyle arkadaş olurlar ve birbirlerinden hiç sır saklamazlar. İstanbul erkek toplumunun bir küçük evrenini temsil eden kahvehane müdavimleri üç gruba ayrılmıştır: *Nizamıâlemciler*, *Esafil-i Şark* ve hiçbir inceliği olmayan kişilerden oluşan ve içinde *Yarım Şiş* denilen bir alt grup barındıracak kadar kalabalık olan *Şiş taifesi* (s. 128-29).[95] Hayri baştan *Nizamıâlemciler* arasına kabul edilir, ancak başına gelen talihsizliklerden sonra bu payeyi kaybederek *Esafil-i Şark* taifesine düşer. Ayrıca Hayri'nin kahvehanede yeni bir isim de alması gerekir. Yaşadığı varsayılan psikoz düşünüldüğünde, bu isim besbelli ki "Öksüz" olacaktır. Hayri'nin kahvehanedeki garip insanlar karşısında ağzı açık kalır. Bunlar arasında şansı iyi gitmediği için mimarlık yaparak geçimini sağlamaya çalışan ve kibrit kutularını üst üste koyarak bina tasarlayan İsviçreli bir "müsteşrik" de vardır (s. 136). Kahvehaneye dalıp kalan Hayri, karısı Emine'nin, akıl hastanesinde gördüğü rüyayı gerçek haline getirerek hasta düşüp ölmesiyle uykudan uyanır. Emine'nin ölümüyle "olabilecek şeylerin en kötüsü" olmuştur, Hayri yeniden "hürdür" (s. 140).

Çocukluğunda olduğu gibi, "hürriyet" sözcüğüne yüklediği kendine özgü anlam, Hayri'nin öznel durumuyla Türk toplumunun ütopik ideali arasındaki uyumsuzluğu vurgular. Hayri kendini iyice dağıtır, oğlu Ahmet'in hastalığı onu kendine gelmeye mecbur edene kadar çocuklarını ihmal eder. Aşağı yukarı bu sıralarda Dr. Ramiz bir Psikanaliz Derneği kurar ve Hayri'yi bu derneğin ilk müdürü yapar. Dernekteki konferanslarından birinde Dr. Ramiz Hayri'yi Türkiye'deki ilk psikanaliz hastası olarak tanıtır. İkinci karısı Pakize'nin dikkatini de bu sayede çeker (s. 143).

Kahvehaneden sonra Hayri Psikanaliz Cemiyeti ve İspiritizma Cemiyeti'ne katılır. Her ikisinde de kadınlarla erkekler üye olarak bir arada bulunur. Bununla beraber hiçbiri Hayri'yi kahvehane kadar büyülemez. Bunun yerine, ikinci karısı Pakize ve yeni patronu Cemal Bey Hayri'nin hayatında daha büyük rol oynamaya başlarlar. Cemaatçilikten bireyselleşmeye geçiş eğilimi, yeni cemiyetlerde kadınla erkeğin birarada bulunması ve hikâyedeki daha birçok ayrıntı Hayri'nin de gelenekselllikten modernliğe kendine özgü bir geçiş sürecine kapıldığını göstermektedir.

Evlendiklerinde Pakize'nin henüz tiroit rahatsızlığı yoktur, dolayısıyla huysuz ve sinirli değildir (s. 145). Pakize'nin tutkusu sinemadır. Kendini Jeanette MacDonald veya Rosalind Russell sanar. Hayri de Charles Boyer, Clark Gable veya William Powell'dır. Veya Pakize ihtiyat zabitliğinden kalma kıyafetlerini çıkarır ve böylece Napolyon ve Josephine olurlar (s. 147-48). Sadece anne ve babası ölüp de iki kız kardeşi (otuz beş ve yirmi sekiz yaşlarında iki "öksüz") Hayrilere taşınınca Pakize düşünecek yeni şeyler bulur, ama bunlar da genellikle Hayri'nin çocuklarının ve ekonomik durumunun aleyhine olur.

İspiritizma Cemiyeti'ne gelince, o, büyük ölçüde birçok kadın üyesi olduğu için, Psikanaliz Cemiyeti'nden daha keyiflidir. Hayri, Cemal Bey'le burada tanışır. Cemal Bey cemiyetin kadın üyelerinden Nevzat Hanım'a olan aşkı olmasa bu tür bir cemiyete girecek en son kişidir. Cemiyette Hayri'yi keşfeden Cemal Bey ona küçümseyici bir şekilde davranır. Hayri, onun karısı Selma'ya âşık olduğu için buna katlanır. Hayri çok geçmeden Cemal Bey'in yanında çalışmaya başlar. Cemiyetin diğer üyeleri arasında da romantik aşklar yaşanır ve bunlardan biri romanın sinematik modernizmle yüklü bölümlerinden birinde kötü bir şekilde sonuçlanır. İspiritizma Cemiyeti, kadınla erkeğin bir arada sosyalleşmesini evlilik dışı ilişkilere taşıması yönünden "modern" olabilir. Başka yönlerdense, Hayri'nin bu cemiyetin Seyit Lütfullah'ın hayal dünyasından hiç de farklı olmadığını görmesi uzun sürmez (s. 168).

Hayri'nin Cemal Bey'in Türlü Meslekler Bankası'ndaki işi (s. 19-20, 168) maaşının ve bir bakıma konumunun da yükselmesini sağlar. Bununla beraber, Cemal'in ona karşı davranışları daha da kötüleşir. Bir şey Cemal'in tatmin olmasını zorlaştırmaktadır. Hemen hemen aynı zamanlarda, İspiritizma Cemiyeti'nden kadınlar çeşitli bahanelerle Hayri'yi evinde ziyaret ederler ve Cemal'le ilgili imalı sorular sorarlar. Hayri'nin karısı ve iki kız kardeşi gelen kadınlardan o kadar etkilenirler ki onlar gibi giyinmeleri gerektiğini düşünürler; ziyaretçilerden birinin nazik bir yorumu Pakize'nin kız kardeşini mutlaka güzellik yarışmasına katılması gerektiğine ikna eder. Tanpınar, yine Kemalist modernlik anlayışını hicvederek, Hayri'nin evinde, cemiyetten ziyarete gelen her kadının şıklık standardını yükseltmesi yüzünden aile bütçesini iflasa götüren "kıyafet inkılâbı"nı resmeder (s. 171). Bu arada Cemal Bey'le arasındaki gerilim gitgide büyür ve sonunda Cemal Bey onu kovar. Eve geldiğinde, güzellik yarışmasından başka bir şey umurlarında olmayan karısı ve baldızlarına ne olup bittiğini bile anlatamaz.

HAYRİ İRDAL VE SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ

Hayri yeniden dibe vurmuştur; bu sırada Dr. Ramiz onu Halit Ayarcı adında eski bir sınıf arkadaşıyla tanıştırırır (s. 180). Besbelli ki soyadı (Ayarcı), kitabın ilerleyen bölümlerinde Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün müdürü olarak oynayacağı role işaret etmektedir. Halit Ayarcı'nın saati bozulmuştur. Hayri'nin saatçilik konusundaki yeteneğini abartılı şekilde öven Dr. Ramiz arkadaşına saatini Hayri'ye baktırtmasını tavsiye eder. Hayri, saatin güzel bir parça olduğunu, sadece mıknatıslanmadan kurtarılması gerektiğini söyler (s. 182-183). Hayri'nin kem talihi dönmek üzeredir.

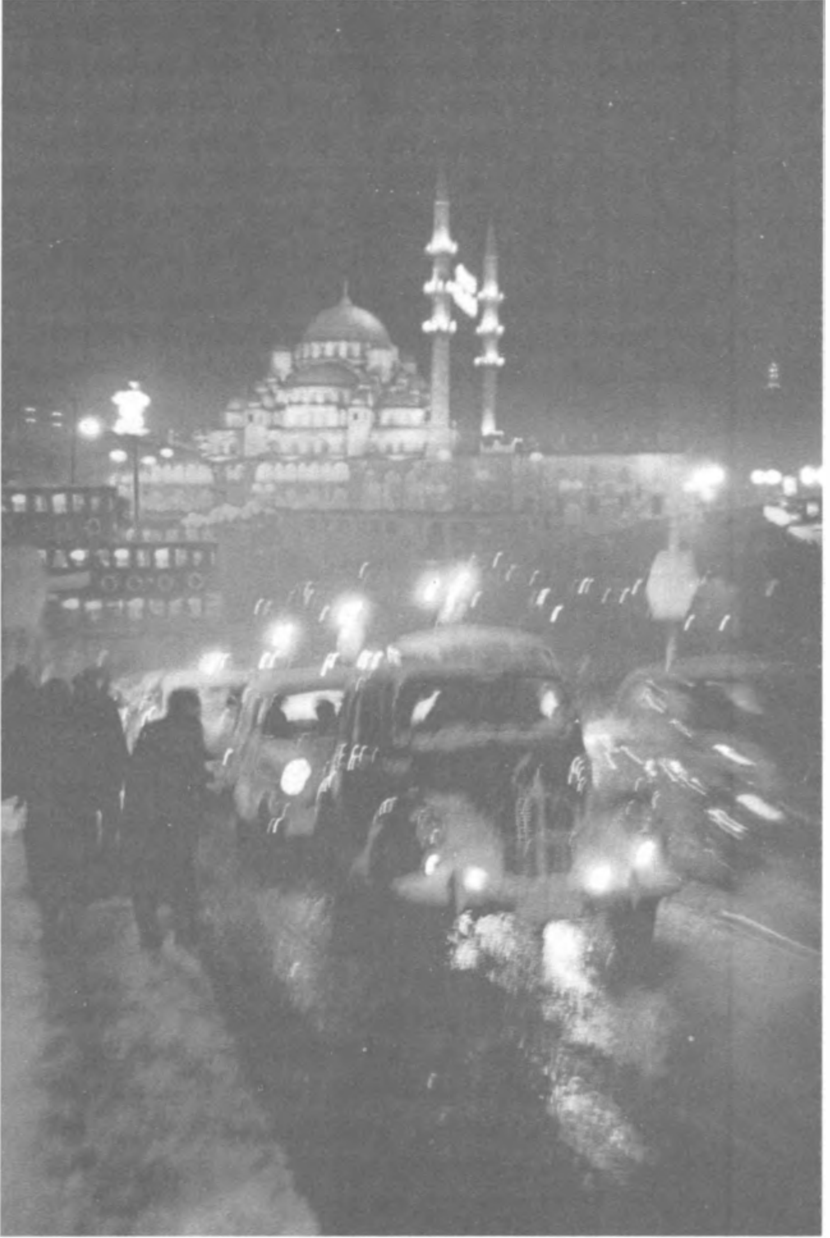
Halit Ayarcı hep birlikte yemeğe çıkılmasını teklif eder. Arabada giderlerken Hayri, gayriihtiyarî meydan saatlerinin hep birbirinden farklı zamanları gösterdiğine dikkat çeker. Üçü boğazda bir lokantada kafaları çekerlerken Hayri kaderin kendisini bir beyefendiye dönüştürdüğünü fark eder (s. 199). Ailesiyle ilgili endi-

şelerinden bahsetmeye başladığında Halit Ayarcı onun sözünü keser ve Hayri'nin insanlar ve hayat hakkında hiç tecrübesi olmadığını söyler. Önemli olan bir şeyin yeni olmasıdır (s. 213). Hayri'nin sorunu bir idealist, Halit Ayarcı'nın deyişiyle "eski adam" olması ve gerçeği görememesidir. Bundan böyle birlikte çalışacaklardır. Hayri, hayatı boyunca dürbünün ters tarafından bakmış olduğu sonucuna varır. Halit Ayarcı ona dürbünün ne tarafından bakması gerektiğini göstermiştir (s. 214-215).

Halit Ayarcı sayesinde Hayri, Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün ilk çalışanlarından biri olur. Enstitünün kuruluşu erken cumhuriyet döneminin aferizmini ve adam kayırmacılığını hicveder. Örneğin belediye başkanının enstitüyü ziyareti sırasında yeni bir bina ve yeni daireler kurulması ve enstitü kadrosuna "tam referansı olmayan" kimsenin alınmaması lüzumundan bahsedilir. Memurların yarısı kendi akraba ve yakınlarından, diğer yarısı da yüksek insanların tavsiyelerinden oluşacaktır (s. 230). Enstitü'de önemli bir göreve getirildiği sırada bile Hayri olup biteni anlamakta güçlük çeker. Halit Ayarcı ona çıkışır: "Hayri Bey, bize niçin inanmıyorsunuz? ... Saatleri Ayarlama Enstitüsü her şeyden evvel kendisine inanılmaya muhtaçtır" (s. 236-37).

Enstitü genişleyerek bir fütürist fantezi halini alır. Caddelerde saatleri ayarlama istasyonları kurulur, buralarda genç hanımlar beylerin, yakışıklı erkekler hanımların saatlerini ufak bir ücret ve makbuz karşılığında ayarlarlar (s. 240). Enstitünün personel politikası çok geçmeden onu, Hayri'nin farklı çevrelerden tanıdığı bütün insanların bir araya toplandığı bir yer haline getirir. Bu insanlar arasında Hayri'nin halası "Kefenyırtan Zarife" de vardır. Kodamanlardan birinin ziyareti sırasında, enstitünün daha fazla bütçeyle yapabileceği büyük işler gündeme gelir ve Hayri bir anda Halit Ayarcı'nın oldubittisiyle kendini "hayatının eserini" yazmaya söz vermiş bulur. On yedinci yüzyılda yaşamış büyük Osmanlı saatçisi Ahmet Zamanî Efendi'nin hayatını yazacaktır. Hayri Ahmet Zamanî Efendi hakkında hiçbir şey duymamıştır; ama Halit Ayarcı enstitüyü ziyaret eden devlet büyüğüne Hayri'nin eski ustası Muvakkit Nuri Efendi'nin Ahmet Zamanî Efendi "mektebinden" yetişmiş olduğunu söyleyerek ipucunu verir. Kitabı nasıl yazacağını düşünüp kaygılanan Hayri kendini suçüstü yakalanmış gibi hisseder (s. 253). Yine de enstitü sayesinde karısı, kızı ve baldızlarının hayatının nasıl değiştiğini düşününce, enstitünün hayatını kurtarmış olduğunu fark eder (s. 259).

Hayri, kitabı üzerinde dokuz doğururken, enstitü o kadar büyür ve ön plana çıkar ki basın onu eleştirmeye başlar. Hayri kendini karalamaların ve övgülerin ortasında bulur. Kimi ona "Tanınmamış Voltaire'imiz" der, kimi "Şark Faust'u". Hayri bu abartılı ifadelerden şikayet ettiğinde, Halit Ayarcı ona şöyle der: "Voltaire'e veya Faust'a benziyorsanız kabahat benim mi? ... Elli senede bir medeniyete bütün tarihiyle yetişmek kolay mı? İşin içine elbette biraz mübalağa girecek!.. Siz oturun, kitabınızı yazın, enstitümüzün tekâmül çarelerini arayın!"

Geceleyin İstanbul. Hayri İrdal ve arkadaşları, Hayri'yi bir beyefendi haline getiren o akşam, arabayla kafa çekmeye giderken, eski İstanbul'u terk edip Galata Köprüsü'nü geçtikleri sırada manzara bu fotoğraftaki gibi görünüyor olmalıdır. Arka planda, bir bayram sebebiyle minareleri arasına mahya asılmış Eminönü'ndeki Yeni Valide Camii görünüyor. (Fotoğraf, Ara Güler, 1956; Magnum.)

(s. 263). Hayri Ahmet Zamanî Efendi diye birinin hiç yaşamadığını söyleyerek itiraz edince, Halit Ayarcı, ona "tarih günün emrindedir" (s. 270) diye cevap verir. 1930'ların Türkiyesi'nde de böyledir.

Basında çıkan hiçbir yazı, Hayri'nin karısı Pakize'yle röportaj yapan gazetecininkini alt edemez. Pakize sanki yıllardır Hayri'ye kötü davranmamış gibi, onu filmlerden çıkmış bir kahramana dönüştürmüştür. Çocukluklarından beri birbirlerini sevmektedirler; ne yazık ki sırf talihsizlik yüzünden başkalarıyla evlenmek zorunda kalmışlardır. Özgür kaldıkları gibi de birbirleriyle evlenmişlerdir. Hayri'nin başarısı için büyük fedakârlıklar yapmışlardır. Pakize şikâyet etmemekte, çünkü büyük bir adamın karısı olmanın ne demek olduğunu bilmektedir. Hayri'de büyük adamların sahip olduğu bütün ayırt edici özellikler vardır. Tek zaafı sık sık âşık olmasıdır. Ama Pakize bunu da anlayışla karşılar. Onun seviyesinde olan bir adamı kadınlar zaten rahat bırakmayacaklardır. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün açılmasından önce, iki teklif almıştı, biri Hollywood'dan "bir şark filmi" için, biri de İsviçreli büyük bir saat fabrikasından. Hayri akrabasından çok zulüm görmüş, ama onları affetmiştir (s. 265-66). Pakize Hayri'nin çırılçıplak döşemenin üzerinde yattığını bile söyler. Hayri bunun nereden aklına geldiğini sorunca, "hamak" diyecekken dilinin sürçüp "hamak" yerine "çıplak" (s. 277) dediğini söyler. Hayri'ye zulmeden akrabalara gelince, bununla kastedilen tek kişi olabilir. Kefenyırtan Zarife burnundan soluyarak hışımla enstitüden içeri girer. Halit Ayarcı, o gelmeseydi onların kendisine gideceğini söyleyerek Zarife Hanım'ın gönlünü alır. Bir Saat Sevenler Cemiyeti kuracaklardır ve bunun başında mutlaka Zarife Hanım olmalıdır. Hayri'nin halası yeni bina ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü Kooperatifi için arazi bağışlar. Ayrıca Pakize'yle de sıkı dost olurlar.

Zarife Hala'nın yeniden ortaya çıkışı, Hayri'nin sosyal dünyasının çeşitli parçalarının yeniden birleştiğini göstermektedir. Enstitüdeki rolünü genişleten Zarife Hala, Saat Sevenler Cemiyeti'nin kokteyline ev sahipliği yapar. Hanımlar onun anlattıklarını dinlerken, ölümden dönen bu kez Hayri olur. Birinci Dünya Savaşı sırasında Hayri'nin ölüm haberi gelmiştir. Halası bu habere inanmasa da, Hayri için mevlitler okutmuştur; derken Hayri eve sağ salim dönmüştür (s. 282). Halası şimdi Hayri'yi ve babasını övmektedir. Geçmişteki istenmeyen olayları kurcalamak yerine geçmişi güzelleştirir (s. 283). Belli ki tarihsel mitler yaratmak, milletlerin olduğu kadar bireylerin ve ailelerin de işine yaramaktadır. Halit Ayarcı partiye gelir ve enstitünün bir Saatleme Bankası ve personel için bir kooperatif kuracağını açıklar. Hayri, her zaman olduğu gibi, bu planları kendisinin idare etmekte olduğunu bu şekilde öğrenir. Hayri hayatta bir şekilde muvaffak olmuştur, ama eline ne geçmiştir?

Şeyh Ahmet Zamanî'nin Hayatı ve Eserleri'nin gördüğü büyük ilgiyle birlikte, enstitünün başarısı yeni bir merhaleye ulaşır. Daha evvel, pek az insan bundan iki yüzyıl önce bir Türk'ün zamanın hesaplanmasıyla ilgili birinci sınıf keşifler

yaptığını bilmektedir. Hayri foyasının meydana çıkacağı korkusundan bahsettiğinde, Halit Ayarcı ona şu şekilde çıkışır: "Azizim Hayri İrdal ... Siz yalan diye bir şey mevcuttur sanıyorsunuz... Ahmet Zamanî bugün için yalan olamaz, bilakis hakikatin ta kendisi olur... Ahmet Zamanî Efendi bizim asrımızın bir ihtiyacıdır. Bu ihtiyacı, on yedinci asrın sonunda tatmin ediyor, işte bu kadar... Siz bizim hareketimizi maziye nakille hızlandırdınız. Ayrıca cedlerimizin daima inkılâpçı ve modern olduklarını gösterdiniz. Herhangi bir insan bile mazisiyle dargın yaşayamaz" (s. 285-87).

Böyle bir şahsın hiç yaşamadığını söylemeye cesaret eden bir avuç bilim adamı dışında, kitap iyi karşılanır. En yıkıcı eleştiri Cemal Bey'den gelir. Doğuştan yalancı olan ve Hayri'nin eski eşi Selma'yla ilişkisini kıskanan Cemal, Ahmet Zamanî'nin uydurma olduğunu ve Hayri'nin ona atfettiği keşiflerin (aslında en az onun kadar uydurma olan) Fennî Efendi tarafından yapıldığını iddia eden bir makale neşreder. Yalana karşı yalanla mücadele eden Cemal, Hayri'nin kitabı hakkında şüphe yaratmayı başarır ve böylece kitaba olan ilgi azalır. Halit Ayarcı'nın kamuyounun ilgisini başka yöne çekmek için şaşırtıcı bir şey bulmasını tavsiye ettiği Hayri ümitsizliğe düşer. Derken aniden kendisine ilham gelir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü geri kalan veya ileri giden saatlerin sahiplerine ceza kesecektir. Elbette ki geri kalan saatlerin cezası ileri gidenlerden daha fazla olacaktır. Tekrar eden suçlarda, cezayı artırmak yerine, indirim (tenzilat) uygulanacaktır. Sistemin ikramiyeleri, piyangosu ve ceza abone karneleri olacaktır. Halit Ayarcı Hayri'nin bulduğu sistemi başlatmak için Hollywood tarzı bir kampanyaya girişir. Artık baş harflerinden oluşan S.A.E. kısaltmasıyla tanınmakta olan ensititü, bu halkla ilişkiler kampanyasının ardından kadrosunu genişletir, içinde bir Ping-Pong odasının da bulunduğu yeni daireler açar ve sekreterlerin daktilo tuşlarına ahenkli bir şekilde basmasını yönetmek üzere işsiz bir orkestra şefini işe alır.

Artık enstitünün ünü yurtdışına kadar yayılmıştır. Zarife Hala'nın evinde yabancı konuklar için bir parti verilir. Neredeyse sabah olmak üzereyken Halit Ayarcı Hayri'nin yanına gelerek onu büyük âlim van Humbert'le tanıştırır. Hayri, van Humbert'i kendisinin davet etmiş olduğunu öğrenir (bu davet aslında haberi olmadan onun adına yapılmıştır). Van Humbert Ahmet Zamanî hakkında ciddi sorular sormaya başlayınca, Hayri şampanya ikram ederek ve hanımlarla dans etmeye yönlendirerek Humbert'i konudan uzaklaştırmaya çalışır.

Parti sonuna yaklaşırken Hayri ve Halit Ayarcı koyu bir sohbete girişirler. Hayri halinden şikâyet edince, Halit Ayarcı onu "şifa kabul etmez bir gayrımemnun" olarak tanımlar. Önemli olan bilgi değil eylemdir. Hayri artık bu yoldan dönemez. Kendisiyle ilgili şüphelerine karşın, güzel bir karısı, çıldırdığı bir metresi, sevgili oğlu ve kızı, üstelik şöhreti ve hoşlandığı hareketli bir dünyası vardır. Hayri itiraz etmeye çalışır. O, doğruyu aramaktadır. Halit Ayarcı bu itirazlara, "siz

bana hayatı sevdirdiniz" diye cevap verir. Kahvedeki ilk tanışmalarında Hayri'nin ümitsizliği Halit Ayarcı'nın hayatı daha çok sevmesine sebep olmuştur. "Siz benim en güzel aynamsınız" (s. 328-39). Hayri'yi tamamen değiştirmek niyetinde değildir, çünkü o zaman ikisinden birisi lüzumsuz olacaktır. Tam o sırada Hayri'nin ailesi van Humbert'le birlikte yanlarına gelince sohbetleri kesilir. Yine de Hayri durumu şöyle anlar: "Birbirimizin kalbini kırdığımız belliydi" (s. 329).

Enstitü'nün yaşayacağı en önemli anlar yaklaşırken Hayri İrdal ve Halit Ayarcı'nın ayna gibi birbirlerini yansıtan karakterleri, olaylara zıt şekillerde tepki gösterir. Romanın en önemli mesajı da buradan çıkar. Enstitü o sırada o kadar büyük bir başarı kazanmış durumdadır ki otuzdan fazla ülkede Saat Sevenler Cemiyetleri kurulmuştur. Enstitü, nakit ceza sisteminden gelen paralarla, hem kendisi için yeni bir bina hem de çalışanları için Saat Evleri inşa etmeye karar verir. Proje, enstitünün ismine içten ve dıştan uyacak bir modern bina tasarımı için bir yarışma açılmasıyla başlar. Enstitüye birçok proje sunulmasına karşın, iki yarışmada da tatmin edici bir sonuç elde edilemez. Halit Ayarcı çılgına döner. Türkiye çok yakında Milletlerarası Kongre'ye ev sahipliği yapacaktır ve Halit Ayarcı yeni binanın kongreye yetişmesini ister. Eğer mimarlar yapamıyorsa, Hayri yapmalıdır.

Binayı cep saatini temel alarak tasarlama yönündeki başarısız girişimlerinden sonra Hayri'nin aklına aile yadigârı duvar saati Mübarek'i temel almak gelir. Uzun, dikdörtgen bir plan, dairesel bir plandan daha kolay olacaktır. Hayri ve oğlu Ahmet fütürist bir bina yaratmak için mutlulukla çalışırlar. Hayri açısından projenin tek kazancı, yeniden oğluyla birlikte olmasına vesile olmasıdır. Hayri oğlunun amatör çizimlerini ve kendisinin boş kibrit kutularından yaptığı maketi sunduğunda Halit Ayarcı çok memnun olur ve bir basın açıklamasıyla bunu duyurur. Bazıları projeyi şiddetle alkışlarken; bazılarıysa Hayri'yi şarlatan ilan ederler. Hakiki mimarlar ise planı hiç beğenmezler. Buna karşın Hayri Milletlerarası Mimarlar Birliği'ne şeref üyesi seçilir.

Halit Ayarcı Hayri'yi bir sonraki proje olan Saat Evleri'ne mimar olarak seçer seçmez, enstitü binasının tasarımına alkış tutan aynı insanlar bu karara şiddetle itiraz ederler. Halit Ayarcı bunlardan birini kabul eden insanların diğerini kabul etmemesini anlayamaz. İlk kez bir şeyin nedenini Hayri ona açıklar; yine de evler konusundaki tartışma devam eder. İleride bu evlerde oturacak insanlarla yapılan toplantıda işler o noktaya gelir ki, Halit Ayarcı sesini bile duyuramaz. Büyüsünü kaybetmiştir. Milletlerarası Saat Kongresi yeni binada başladığında, o artık eski Halit Ayarcı değildir. Hatta Enstitü'nün lağvedildiği gün bile orada değildir.

Yabancı heyet geldiğinde enstitüde sadece Hayri vardır. Hayri onlari coşkulu karşılamasına karşın, etkilemeyi başaramaz. Ziyaretin sonunda heyetin başkanı telefonu kaldırır ve 0135'i arayarak saatin kaç olduğunu sorar. "Böyle bir kolaylık varken bu müesseseye ne lüzum var?" (s. 353) der. Hâlbuki Hayri daha ilk günden

beri Halit Ayarcı'ya aynı soruyu sormaktadır. Heyet başkanının sorusuna cevap vermeye çalışsa da, Halit Ayarcı gibi ikna edici değildir. Üç gün sonra enstitünün lağvedildiği açıklanır. Halit Ayarcı hiç üzülmez. Enstitünün işsiz kalan üç yüz çalışanı duruma onun gibi kayıtsız kalamasalar da oluşturulacak "daimi tasfiye komisyonu"nda istihdam edileceklerini öğrenince rahatlarlar. Hayri patronunu bir daha görmez. Sonra da Halit Ayarcı'nın ölümüne sebep olan otomobil kazası gerçekleşir.

Saat Evleri'yle ilgili tartışma sırasında Hayri İrdal'ın Halit Ayarcı için çıkarttığı ders şudur: "Yeniliği kendilerine ucu dokunmamak şartıyla seviyorlar... Fakat hayatlarında emniyetli ve sağlam olmayı tercih ediyorlar" (s. 350). Enstitü binası için denemeler yapmak başka şeydir, onların kendi evlerini istedikleri gibi yapmalarına izin vermemek başka şey. 1930'ların dünyasında bir saatleri ayarlama enstitüsü belki de gelişmekte olan bir ülkeyi modernleştirmek için mümkün olan en gelişmiş kuruluştu. Tanpınar böyle bir kuruluşun Türkiye'de nasıl işlemiş olabileceğini tasavvur ederken, Hayri İrdal'ın sıradan bir Türk olarak seçkin muadili Halit Ayarcı'yı alt etmesinin bir yolunu bile bulmuştur. Belki de bu dönemin hiçbir yazarı, Türklerin geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki "olmak ya da olmamak" meselesine Tanpınar kadar hassasiyetle eğilmemiştir.

BUGÜNDEN BAKILDIĞINDA ERKEN CUMHURİYET

Dönemin seçkinleri arasında vatandaşlarının öznel ihtiyaçlarına hassasiyet göstermeyi gerekli görmeyen ve Türkiye'nin saatini ayarlama planlarının doğruluğundan emin olan gerçek Halit Ayarcılar vardı. Kazanılan başarı, Milli Mücadele sırasındaki baskıcı liderliği meşru kıldı ve cumhuriyet liderliğinin elini seçim sandıklarından ve anayasalardan çok daha fazla güçlendirdi. Tarihsel bakış açısı derinleştikçe, geçmişi yeniden değerlendiren bilim adamları bu dönemin çelişkilerini teşhis ettiler. Sosyolog Şerif Mardin şunları hatırlatmaktaydı: "Toplumu incelemeye başladığımda belirlediğim ilk kavramsal çerçeve basitti ve Türk öğretmenlerim tarafından aşılanan resmi Kemalist ideolojinin, her yerde hazır ve nazır özgürlük söylemleriyle çelişen bir otoriter görüşün kılık değiştirmiş hali olduğu yönünde duyduğum şüpheden ibaretti." Feminist siyaset bilimci Yeşim Arat ise şu değerlendirmeyi yapıyordu: "Kemalist söylemin feminist eleştirileri, uzun zamandan beri, liberalizmi, demokrasiyi ve laikliği, tam da bu değerlerin kendisi adına bastıran bir devletten bu değerleri kurtarmaya çalışmaktadır."[96]

Bu tip çelişkiler tek parti döneminin sona ermesinden sonra da uzun dönem varlığını sürdürse de, zaman içinde bunların yeniden değerlendirmelerini sağlayacak yeni bakış açıları ortaya çıktı. En önemlisi, her ne kadar özellikle din ve cinsiyet meseleleri hakkındaki tartışmalar devam etse de, Kemalist reformlar Türkiye'yi kalıcı bir şekilde yeniden şekillendirdi. Dış politikada, Türk devlet adamlarının

Birinci Dünya Savaşı'ndan çıkardıkları derslerin ülkeye kalıcı bir fayda sağladığı anlaşıldı. 1930'ların devletçi politikası, 1929 bunalımına verilmiş küresel öneme sahip bir yanıt olarak öne çıktı. Sosyal politikanın seçkinci önyargılarına karşın cumhuriyet, kadın haklarını yasalaştırdı, Köy Enstitüleri köylüleri ulusal yaşama katma ve okuryazarlığı artırmada elle tutulur sonuçlar elde etti. Kemalist ideoloji, her ne kadar laiklik konusunda zaferini erken ilan etmiş olsa da, Türklerin bilincine o kadar derinden işledi ki kendini ülkenin ideolojik karışımının kalıcı bir parçası haline getirdi. Atatürk'ün şahsına gösterilen aşırı saygı bile (kişi kültü) gösterdiği kalıcılıkla bilim adamlarını hayrete düşüren bir konu oldu.[97]

Dönemin tarihinin diğer cephesinde, kıyafetlerinden ve inançlarından dolayı ayıplanan, milliyetçi seçkinlerin tek sesli milli seferberlik projesi tarafından susturulan bütün Hayri İrdallar vardı. Bu uzun liste ülkede kalan gayrimüslim azınlıkları, Kürtleri ve dindar (Sünni ve Alevi) Müslümanları içeriyordu. Dışlanan grupların bazısı marjinaldi, bazısı değildi. Son iki yüzyılın en etkili İslami uyanış hareketlerinden biri olan Said Nursi hareketi, devletin düşmanca tutumuna karşın, bu dönemde yayıldı. Sonraki yıllarda, resmi anlatıya hâkim olanlar, yani Atatürk'ün mirasının savunucuları, diğer gelişmekte olan ülkelerin liderleri gibi, bu dışlanan unsurların da tarihe katkıda bulundukları, milli birliği ve eşitliği sağlamak için vatandaşlar arasındaki farklılıkları da kabul etmek gerektiği tarzında belli uyarılarla karşı karşıya kalacaklardı.

Atatürk'e duyulan kalıcı ve geniş tabanlı saygının da gösterdiği gibi, uzun vadede Atatürk ve arkadaşlarının en büyük başarısı, belki de erken cumhuriyetin milli anlatısından dışlanan birçok kesimin, sonraları ana hatlarıyla onun bıraktığı mirasın değerini bilecek olmalarıydı. Ne var ki 1938 veya 1950 itibariyle, tarihin resmi aktörleriyle onlara karşı çıkanlar arasında bu tür bir uzlaşma hâlâ geleceğe ait bir projeydi.

6

TÜRKİYE'NİN GENİŞLEYEN SİYASAL YELPAZESİ

Hem Demokrat Parti iktidarı sırasında (1950-1960) hem de İkinci Cumhuriyet döneminde (1961-1980) Türkiye çok partili siyasete geçiş sürecini devam ettirdi. Siyasal hareketliliğin kapsamı genişlerken, aşırı hareketlerin doğuşu siyasal kutuplaşmaya ve 1960, 1971 ve 1980 askeri müdahalelerine yol açtı. İkinci Dünya Savaşı boyunca tarafsız kalan ve daha sonra Sovyetler tarafından tehdit edilen Türkiye, 1952'de NATO'ya katılarak, Kore'de savaşarak, 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) üyelik başvurusu yaparak ve 1963'te AET'ye ortak üye olarak Batıya yönelişini teyit etti. Türkiye, bütün gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, yirminci yüzyılın benzeri görülmemiş nüfus patlamasından payını alırken, hızlı nüfus artışı, daha da hızlı kentleşme, Avrupa'ya işçi göçü ve 1960'ların gençlik eylemleri toplumu dönüştürdü. Yeni bir planlı kalkınma atılımına karşın ithal ikameci devletçiliğin sınırlarına gelinmesi ve 1973 petrol bunalımı siyasal sıkıntılara ekonomik olanlarını da ekledi. Erken cumhuriyetin teksesli milliyetçi seferberliği sekteye uğrayıp toplumsal değişme hızlanırken, Kemalizme yönelik en büyük meydan okumaların sağdan mı yoksa soldan mı geleceği açık değildi. 1960'larda solcu hareketler hızla çoğaldı. Aşırı milliyetçiler 1970'lerde onlara üstünlük sağladı. Milli Selamet Partisi'nin doğuşu ve İslami yazılı basının gelişmesi İslamcıların da bu dönemde nüfuz mücadelesine giriştiklerini gösteriyordu. 1960'ların sonuna gelindiğinde siyasal hareketliliğin kapsamı ilk kez bütün halkı içine alacak şekilde genişlemişti. Bunlar olurken, siyasal ve toplumsal farklılaşma ilerledi ve hangisi olursa olsun tek bir eğilimin dönemin hikâyesini tek başına anlatma kabiliyeti azaldı. Bütün bu keşmekeş içinde alt sınıflar kendi sesini buldu. Belki de hiçbir edebi eser bunu, Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* adlı romanı kadar unutulmaz bir şekilde anlatamadı.

SİYASET

Türkiye Cumhuriyeti tek parti yönetimini arkasında bırakırken siyasal yelpaze genişledi ve yeni eğilimler ortaya çıktı. Bunlar arasında anayasal sınırlar içinde faaliyet göstermeyi kabul etmeyenler de vardı. 1950-1980 dönemi sırasıyla, Demokrat Parti iktidarı (1950-1960) ve İkinci Cumhuriyet döneminden (1961-1980) oluşuyordu; bununla beraber üç askeri müdahale (1960, 1971, 1980) bu süreci kesintilere uğrattı. Alternatif siyasal görüşlerin programları, 1960'larda sol, 1970'lerde sağ olmak üzere, hâlâ laik ideolojilerden yana görünüyordu; bununla birlikte muhafazakârlar da seslerini duyurmaya başlamışlardı. İç siyasal gelişmelerin seyri, Türkiye içindeki sosyo-demografik, ekonomik ve kültürel dönüşümler kadar uluslararası ilişkiler tarafından da belirlendi.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARI

Demokrat Parti, Adnan Menderes'in (1889-1961) başbakanlığında 1950'ler boyunca, on yılın ortalarına kadar başarıyla, sonrasında ise başarısı gitgide azalarak Türkiye'yi idare etti. İktidara geldiğinde, Cumhuriyet Halk Partisi'yle sıkı bir şekilde bütünleşmiş olan bir bürokrasi, efsanevi bir muhalefet lideri olarak İsmet İnönü ve sadakatinden emin olunamayan bir yüksek askeri komuta kademesi tarafından kuşatılmıştı.[1] DP birçok yüksek komutanı emekli ederek orduya üstünlük sağladı. Sonraki aylarda, yerel seçimlerde DP adaylarının kazandığı başarı yeni rejimi daha da sağlamlaştırdı. DP, iktidara gelmeden önce ısrarla anti-demokratik yasaların kaldırılmasını talep etmişti. İktidara geldiğinde, ilk önce bunları kaldıracağı izlenimini verdi. Ne var ki 1951'e gelindiğinde çoktan sözünden dönmüş ve bu yasaları muhalefetin canına okumak için kullanmaya başlamıştı. 1951'de CHP'nin tek parti döneminde elde ettiği gayrimenkulleri kamulaştırıp hazineye katmaya karar veren DP hükümeti, bu kanunu CHP'ye karşı bir tehdit olarak elinde tuttu ve 1953'e kadar yürürlüğe sokmadı. Meşru bir kararın meşru olmayan bir şekilde uygulanmasına bir örnekti bu. İnönü solunda hiçbir şey olmayan sağında da pek az bir şeye izin verilen ehlileşmiş bir çok partili demokrasi kurmayı amaçlamıştıysa da, Demokrat Parti bundan daha da ileri giderek bir "beyaz terör" başlattı ve geniş kapsamlı "komünist" tutuklamalarına girişti.

DP 1950'de ezanın yeniden Arapça okunmasına izin vererek ve 1945'te dili modernleştirilmiş olan anayasa metnini özgün haline getirerek muhafazakârlara belli tavizler verdi. Yine de DP cumhuriyetin laiklik ilkesini ihlal etmeyecekti. Soğuk Savaş gelişirken, DP Batı yanlısı tercihini en çarpıcı bir şekilde dış politikada hayata geçirdi. Yabancı yatırımları teşvik ederek diplomatik tercihleriyle liberal ekonomi politikasını uyumlu hale getirmeye çalışsa da, bu amaçla çıkardığı yasaların sınırlı bir etkisi oldu. Dış ticareti serbestleştirdi ve özel girişimcilere devlet

Başbakan Adnan Menderes (sağda) Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ile, İstanbul, 1954. (Popperfoto/Getty Images.)

desteği sağlamak için Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nı kurdu. Esas olarak yol yapımının ağırlıkta olduğu bayındırlık işleri de ticari orta sınıfların zenginleşmesine büyük katkı sağladı. Tarım kesimi kullanılmayan devlet topraklarının dağıtılmasından fayda gördü. Ziraat Bankası'nın sağladığı kredilerin miktarı adamakıllı arttı. Makineleşme, özellikle de "traktörleşme" hızla yaygınlaştı. Orhan Kemal'in hayal gücü, aşağıda ele alınan romanında bu sürecin sonuçlarından bazılarını okurlarının gözleri önüne sermektedir. 1954 genel seçimlerine gelindiğinde bazı aydınlar DP siyasetinin seyrinden rahatsız olmaya başlamışlardı. Ne var ki ekonominin gidişatı hâlâ DP'nin lehineydi ve genel kamuoyu halinden memnundu. Bu yüzden DP seçimlerde 1950'den bile daha yüksek oranda oy alarak mecliste 503 sandalye elde etti. CHP'nin sandalye sayısı ise sadece 31'di.[2]

1954 seçimlerinden sonra zafer sarhoşluğuna kapılan DP liderleri kendi mezarlarını kazdılar. Mecliste etkili bir muhalefete imkân bırakmayacak ölçüde hâkimiyet kuran DP, kendi saflarında bir muhalefetin doğmasına sebep oldu ve parti liderleri gitgide buna demokratik olmayan tarzda cevap vermeye başladı. Seçim kanunu muhalefetin siyaset yapmasına yeni engeller getirecek şekilde değiştirildi. Örneğin parti değiştirmiş olan siyasetçilerin (DP'den ayrılanların) altı ay boyunca radyoda siyasal propaganda yapmaları veya aday olmaları yasak-

landı. Çıkarılan başka yasalarla memurların, hâkimlerin ve üniversite öğretim üyelerinin iş güvenliği ortadan kaldırıldı. Muhalif gazeteciler yargılandı ve CHP mitingleri dağıtıldı veya yasaklandı. Ekonomik durum kötüleşti, enflasyon ve belli mallarda kıtlık baş gösterdi.

İngiltere'nin Türkiye ve Yunanistan'ı Kıbrıs'ın geleceği hakkında görüşmeye davet ettiği 1955'de, DP hükümeti arkasındaki halk desteğini sergilemek için bir gösteri düzenlemeye karar verdi. Ne var ki bir İstanbul gazetesinin Selanik'te Atatürk'ün doğduğu sanılan evin bombalandığı haberini yayınlaması üzerine olay, 6 Eylül 1955'te İstanbul ve İzmir'deki Rumlara karşı bir saldırıya dönüştü. Rumların mal ve mülkleri tesadüfî olmadığı anlaşılan ölçüde harap edildi.[3] Ülke içinde kamuoyunu birleştirmek için yabancı bir düşmandan faydalanmak şeklindeki eski taktik geri tepmişti. Hükümet her iki şehirde de sıkıyönetim ilan etti. Demokratların Kıbrıs üzerinde toplamak istedikleri kamuoyu ilgisi kendi üzerlerinde toplandı. Türkiye'de kalan Rumların çoğu, diğer azınlıklarla birlikte ülkeyi terk etti. Karşılıklı suçlamalar DP liderlerini birbirine düşürdü. Kasım'da hükümet düştü. Ancak Menderes milletvekillerini kendisine güvenoyu vermeleri konusunda ikna etti. Durumdan memnun olmayan DP'li milletvekilleri partiden ayrılarak Aralık ayında Hürriyet Partisi'ni kurdular. Partide kalan milletvekilleri gitgide bir diktatöre benzeyen paranoyak bir lidere boyun eğmek zorunda kaldılar.

Yeni bir hükümet kuran Menderes, kendisini eleştirenlerin taleplerine cevap vermek için yeniden liberal içerikli bir program açıkladı; yine de bir daha başbakan olarak buna uygun politikalar uygulamayacaktı. Yeniden canlanan CHP Menderes'e hücumlarını ısrarla sürdürdü. DP buna CHP'ye bütün kuvvetiyle saldırarak cevap verdi. CHP'yi komünistlikle ve halkı isyana teşvik etmekle suçlamak gibi düşüncesizce yöntemlere başvurdu. İnönü bütün bunlara kehanet gibi bir cevap verdi: "Demokratik rejimi geriye çevirmek herhangi babayiğidin harcı değildir. Kim buna teşebbüs ederse... daha o günün akşamı dünya başına zindan olacak, kendisini, arkadaşlarını ve teşkilatını bir kâbusa atacaktır." Menderes memurları ve hâkimleri görevden alarak, gazeteciler aleyhinde davalar açarak, "maksad-ı mahsusa müstenit" yayın ve toplantıları yasaklamak için tehditkâr bir şekilde muğlâk kanunlar çıkararak ve bu kanunları muhalefet liderlerine karşı kullanarak saldırılarını daha da ileri götürdü.[4] 1957'ye gelindiğinde Menderes muhalefeti kendisine karşı birleştirmiş durumdaydı. DP kurucusu Fuat Köprülü bile istifa edip muhalefete katılmıştı. 1958 seçimleri yaklaşırken DP kendisine karşı 1946'da kullanılan taktiklere başvurarak seçimleri bir yıl öne aldı ve muhalefeti engellemeyi amaçladığı bariz olan yeni bir seçim kanunu çıkardı. 1957 seçimlerinde DP oyları bir şekilde düşmüş olsa da, yürürlükteki kurallar sayesinde meclisteki sandalyelerin 424'ünü DP, 178'ini CHP ve 8'ini de iki küçük parti elde etti.

Menderes beşinci hükümetini kurdu ve anti-demokratik politikalarına devam etti. Ne var ki ekonomik durumun kötüleşmesi üzerine Menderes 1958'de sert kemer sıkma tedbirleri almak zorunda kaldı. Bu tedbirler Türkiye'nin uluslararası mali itibarını eski haline döndürse de destekçilerinin bile iktidardan soğumasına yol açtı. Memurlar ve subaylar enflasyon nedeniyle maaşlarının aşınması gerçeğiyle karşı karşıya kaldılar. Sanayiciler tutarsız ekonomi politikalarından şikâyet ediyorlardı. Tam bu sırada, Irak'ta yaşanan 1958 devrimi ve aynı yıl Lübnan'a gerçekleştirilen Amerikan müdahalesinde Türkiye'deki bir askeri üssün kullanılması DP hükümetinin dış politikasındaki dengeyi de bozdu ve partinin devrim korkusunu daha da tırmandırdı.

CHP muhalefetin örgütlenmesinde önderliği gitgide üzerine alırken, on yıl önceki roller tersine dönmekteydi. Bu kez CHP demokrasinin öncüsüydü, DP ise sonuçlarına aldırış etmeksizin tek particilik yapıyordu. Menderes, İngiltere gezisi sırasında, beraberindekilerin çoğunun hayatını kaybettiği bir uçak kazasından sağ çıkarak son kez halkın büyük sevgisini kazandı, ama bu da uzun ömürlü olmadı. İnönü muhalefetin "büyük taarruz"unu başlattı. Halkın karşısına çıktığında sık sık olaylar patlak verdi, en azından birinde hayati tehlike atlattı. Mayıs 1959'da, meclisteki DP'li ve CHP'li vekiller arasında dövüşmeler bile oldu. Nisan 1960'ta DP, CHP hakkında soruşturma yürütmek üzere meclis içinde diktatörce yetkilerle donatılmış bir tahkikat komisyonu kurmanın vaktinin geldiğine karar verdi. DP'li milletvekillerinin oylarıyla Genel Başkan İnönü başta olmak üzere CHP'li milletvekillerinin meclise girmesi engelledi. İstanbul ve Ankara'da sokak gösterileri başladı ve ordunun darbe yaptığı 27 Mayıs 1960'a kadar devam etti. DP'nin ülkeye verdiği en büyük zarar "orduyu neredeyse zorla siyasete sokarak Atatürk'ten beri titizlikle korunan sivil yönetim geleneğini kalıcı bir şekilde zedelemiş" olmasıydı.[5]

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA

Dış politikada Türkiye'nin Batı yanlısı yönelimi 1950'lerde de devam etti.[6] Menderes hükümeti Türkiye'nin Batı ittifakına bağlılığını göstermek için Kore'de savaşacak Birleşmiş Milletler Barış Gücü'ne asker gönderdi. 1949'da NATO'nun kurulmasını ertesi yıl Türkiye'nin üyelik başvurusu takip etti. NATO açısından Türkiye, Sovyetler Birliği'ne bitişik "batmayan bir uçak gemisi" olarak stratejik değere sahipti. 1952'de NATO üyeliğine kabul edilmesi, Türkiye'nin Batı yanlısı konumunu sağlamlaştırarak önemli sonuçlar doğurdu. Türkiye'ye çok sayıda Amerikan ve NATO üssü ve tesisi yerleştirildi. 1948 ile 1964 arasında Amerika'nın Türkiye'ye yaptığı askeri yardım, Batı'nın belki de 1,5 milyar doları bulan ekonomik yardımı hariç, toplam 2,5 milyar doları buluyordu. 1950'lerin Türkiyesi böyle bir yatırım olmaksızın hem ekonomik hem askeri alanda böylesi bir gelişme kaydedemezdi. Zamanla, yatırımların askeri alanda yoğunlaşması ve Türk

subaylarının NATO görevleri dolayısıyla edindiği yurtdışı deneyimi, seçkinlerin farklı kesimlerindeki modernlik anlayışları arasında farklılıklar meydana getirdi. 1960'lara gelindiğinde Türk subayları, Osmanlı devrine kadar giden seçkin geçmişleri ve yeni NATO deneyimleri sebebiyle, diğer birçok elite göre dış dünya hakkında daha çok bilgiye sahiplerdi. Büyük ihtimalle bu, siyasete yönelik askeri müdahalelerin bu kadar sık yaşanmasında etkisi olan bir farklılıktı.[7] Nasıl olursa olsun, 1950'lerin Türkiyesi NATO'ya karşı yükümlülüklerini harfiyen yerine getirdi, ayrıca bununla ilişkili olarak gerek Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya'dan oluşan Balkan Savunma Paktı'nın gerekse Türkiye, Irak, İran, Pakistan ve İngiltere'yi birleştiren bir Ortadoğu ittifakı niteliğindeki Bağdat Paktı'nın (1955) kuruluş çalışmalarına destek oldu. Balkan Paktı Mareşal Tito'nun Sovyetler Birliği'yle yeniden uzlaşması ve bağlantısızlar hareketinin öncülüğünü üstlenmesi üzerine dağıldı. Bağdat Paktı ise Arap dünyasında olumsuz tepkilere yol açtı ve 1958'deki Irak devrimi sonrasında bozuldu. 1959 yılında Bağdat Paktı'ndan geriye kalanlarla CENTO oluşturuldu.

Dış politikanın en hassas konusu olan Kıbrıs meselesi, 1954'de Yunanistan'ın İngiliz idaresine son verilip adanın Yunanistan'la birleşmesi yönünde baskı yapmaya başlamasıyla ortaya çıktı. Sorunun Türk kamuoyunu ne kadar hızlı bir şekilde harekete geçirdiği, 1955'te İstanbul'da yaşanan Rum karşıtı şiddet olaylarıyla açıklık kazandı. Kıbrıs'ın geleceğiyle ilgili müzakereler ve adanın Rum ve Türk sakinleri arasındaki şiddet olayları 1950'lerin sonuna kadar devam etti. 1960'ta Kıbrıs'ın bağımsızlığı ilan edildi, Kıbrıslı Rumlar ve Türkler arasında güç paylaşımına dayanan bir anayasa kabul edildi ve İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'yi adanın birlik ve bağımsızlığının garantörleri haline getiren bir anlaşma imzalandı. Bağımsızlık, Kıbrıs üzerindeki uluslararası anlaşmazlıkların son bulmasından ziyade başlangıcının alametiydi.

İKİNCİ CUMHURİYET (1960–1980)

1960 askeri darbesi, sivil siyasetçiler işleri fazlasıyla berbat ettiğinde askerin müdahale etmesi için bir örnek oluşturdu. Ayrıca, askeri yönetimin geçici olması ve durumu düzeltici tedbirler alındıktan sonra yönetimin sivillere devredilmesine de emsal teşkil etti. Askerlere göre, millet tehlikeye düştüğünde askerler onu kurtarmalı, ama siyasetin bataklığına da saplanıp kalmamalıydı.[8] Türk nüfusunun büyüklüğü ve siyasal hareketliliği artarken, ekonomik büyüme 1960'ların sonlarındaki küresel çalkalanmadan nasibini alan Türkiye'ye can yeleği oldu. 1971-73 askeri müdahalesinden sonra siyasal yelpazenin genişlemesi devam etti ve 1973 ve 1979'da petrol fiyatlarındaki muazzam artışın petrol ithal eden ülkelerde yol açtığı gitgide zorlaşan ekonomik koşullar altında daha da karmaşıklaştı. Siyasal ve ekonomik şartların kötüleşmesi, İkinci Cumhuriyet'i sona erdiren 1980-82

askeri müdahalesine sebep oldu. Bütün bu karışıklıklar arasında ekonomik kriz, 1930'ların başından beri ekonomi politikasında yaşanan en köklü dönüşüme de zemin hazırladı.

1960 darbesi sivil siyasetçiler ve halk için olduğu kadar askeri hiyerarşinin geri kalanı için de bir oldubittiyle iktidarı ele geçiren küçük bir subay grubunun işiydi. Darbeyi yapanlar Milli Birlik Komitesi adıyla örgütlendiler. İktidarı ele geçirip anayasada kendi konumlarını meşrulaştıran değişiklikleri yapar yapmaz, içeriden ve dışarıdan sivil yönetime dönüş için baskılar gelmeye başladı. Komite üyeleri bu geçişin ne kadar süre içinde gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda bölündüler. Yarım yüzyıl boyunca aşırı milliyetçi siyasetin önde gelen isimlerinden biri olan Alparslan Türkeş'in (1917-1997) başında olduğu ve komitede azınlığı oluşturan on dörtler, askeri yönetimin uzatılmasını ve tepeden inme otoriter reformlar yapılmasını savunuyordu. Çoğunluk ise sivil yönetime daha hızlı bir geçişten yanaydı ve askeri yönetimin bizzat orduya verebileceği zarar konusunda daha hassastı. Komitenin müdahalesi emir komuta zincirini bozmuştu. Milli Birlik Komitesi kendi cenahını sağlama almak için beş bin subayı emekli etti; ancak bu da emir komuta zinciriyle ilgili sorunları sona erdirmedi. Komite üyeleri arasında komitede olmayan üstlerini etkileyecek kararlar alan düşük rütbeli subaylar vardı. Sivil siyasetçiler de komitenin ne kadar süre içinde iktidarı sivillere bırakacağı konusunda bölünmüşlerdi. İnönü hızla sivil yönetime geçilmesinden yanaydı. Komitenin iç bölünmeleriyle başa çıkabilmesinin tek yolu bir hizbin diğerini tasfiye etmesiydi. Çoğunluğu oluşturan hizip Kasım'da on dörtleri tasfiye edip Türkiye dışındaki görevlere tayin ederek bunu gerçekleştirdi. Daha sonra mevcut siyasal partilerin (DP kapatılmıştı) yanı sıra emekli askerler, öğretmenler, tüccarlar, gençler gibi toplumun belli başlı kesimlerinin temsilcilerinden oluşan korporatist temelde bir kurucu meclis oluşturulmasına karar verildi. Kurucu meclis 1961'de toplandı ve üniversite hocaları tarafından hazırlanan anayasa taslağını ele aldı. Temmuz 1961'de anayasanın son hali referandumda onaylandı.

1961 anayasası yurttaş haklarının güvence altına alınması ve yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılması açısından 1924 anayasasına göre büyük bir ilerleme teşkil ediyordu.[9] Anayasanın neredeyse üçte biri hak ve güvencelerden oluşuyordu. Yönetimle ilgili hükümlere göre iki meclisli bir yasama organı oluşturulacak ve Büyük Millet Meclisi'ne bir de Senato eklenecekti. Yürütmeyi yasamadan daha açık bir şekilde ayırmak amacıyla cumhurbaşkanı yedi yıllık bir dönem için seçilecekti. Böylelikle cumhurbaşkanlarının yeniden seçilme kaygısı olmayacak ve yedi yıllık cumhurbaşkanlığı dönemi dört yıllık milletvekilliği dönemiyle çakışmayacaktı. Cumhurbaşkanı, başbakanı ve kuvvet komutanlarını içine alan Milli Güvenlik Kurulu'na başkanlık edecekti. Üniversitelere ve TRT'ye özerklik verildi. Yargı hakkındaki maddeler yasaların anayasaya uygun olup

olmadığına karar veren bir Anayasa Mahkemesi kurulmasını öngörüyor, yargı bağımsızlığını güvence altına alıyor ve yargıya idarenin bütün işlemlerini denetleme görevi veriyordu. Ekonomi politikasını düzene koymak için özerk bir devlet kuruluşu olarak Devlet Planlama Teşkilatı oluşturuldu ve beş yıllık planlar hazırlamakla görevlendirildi. 1961 anayasası 1924 anayasasına nazaran, Milli Güvenlik Kurulu'nda orduya verilen siyasal rol gibi önemli bir istisna dışında, liberal bir çerçeve oluşturdu. 1961'de insanlar ne anayasaya bağlı olmayan kesimleri de içine alan yeni siyasal güçlerin hızla çoğalacağını, ne de 1960'ların büyük nüfus artışının ve 1970'lerin ekonomik krizlerinin yaratacağı ciddi sıkıntıları öngörebildiler. Sonuçta bu sıkıntılar yeni anayasal düzeni aşırı zorladı ve iki askeri müdahale daha yapılmasına sebep oldu.

Anayasa hazırlanırken, siyasal partilerin faaliyetlerini yeniden başlatmasına izin verildi. Demokrat Parti yasaklanmış olmasına karşın, seçmenler arasında çoğunluğu elinde bulundurmaya devam ediyordu. Onun yerine iki yeni parti kuruldu. Bunlar arasında, Demokrat Parti'nin devamı olan Adalet Partisi (AP) büyük bir parti haline geldi. Darbeyi desteklemiş subayların misillemeye maruz kalıp kalmayacağı konusunda ordu içinde yaşanan gerilimler ve Menderes ile diğer Demokrat Parti liderlerinin yargılamaları sivil yönetime dönüşü zorlaştırdı. Yargılamalar on beş ölüm cezası ve çok sayıda hapishane mahkûmiyetiyle neticelendi. İtirazlara karşın Başbakan Menderes, dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve maliye bakanı Hasan Polatkan idam edildi. Bir ay sonra yapılan seçimler, kapatılan partinin destekçilerinin hâlâ en büyük seçmen kitlesini oluşturduğunu gösterdi. Demokratların devamı olan partilerin yeni mecliste daha çok sandalye kazanmalarına karşın, Silahlı Kuvvetler Birliği adlı yeni kurulan bir baskı grubu, yeniden darbe yapma tehdidinde bulundu. İnönü görüşme ve pazarlıklar yoluyla bu tehdidi bertaraf etti. Sonunda kendisi başbakan, eski Milli Birlik Komitesi başkanı Cemal Gürsel cumhurbaşkanı oldu ve bir AP-CHP koalisyonu kuruldu.

Bu, cumhuriyet devrinin ilk koalisyon hükümetiydi, ama sonuncusu olmayacaktı. AP-CHP koalisyonu zoraki bir ittifaktı. Koalisyonun arkasındaki güç, iki büyük partinin yer almadığı bir koalisyon istemeyen orduydu. Ne var ki, iki parti arasındaki husumetin uzun bir geçmişi vardı. Ayrıca iki partinin üyeleri, Demokrat Parti'nin varisi olan AP'li siyasetçilerin, çıkış noktasını hukuki bulmadıkları 1961 anayasasının meşruiyeti konusunda da hemfikir değillerdi.[10] Türk siyasetinin yelpazesi genişlemeye devam ederken merkezdeki iki büyük parti birlikte çalışabilmiş olsaydı birçok sorunun önüne geçilebilirdi. Bunun yapamadıkları için ikisi de daha küçük ve daha uçtaki partilerle koalisyon kurdular ve böylelikle siyaseti kutuplaştırdılar. 1961 ve 1965 genel seçimleri arasında Türkiye'de dört hükümet başa geçti, hepsi de koalisyondu. Orduyla pazarlık yapabilen tek siyasetçi olan İnönü, bunların üçünde başbakan oldu. Demokrat Parti devrinden kalan ekonomik sorunların üzerine gidilemedi, yeni anayasanın ekonomik planlama ve refah devleti vaatleri açısından durum daha da kötüydü. Kıbrıs'la ilgili gerilim

tırmanırken, uluslararası sorunlar da en az ekonomik sorunlar kadar önemli hale geldi. Yine de İnönü Şubat 1965'de son kez başbakanlıktan istifa ettiği sırada ve büyük ölçüde onun sayesinde, sivil siyasete dönüş istikrar kazanıyordu. Adalet Partisi Ekim 1965 seçimlerinden bir mutlak çoğunluk kazanarak çıktı. Mecliste AP 240, CHP 134 milletvekilliği elde etti.

1950'lerdeki on yıllık DP devrini bir AP devri takip etmek üzereydi. Sonraki otuz beş yıl boyunca AP genel başkanı Süleyman Demirel (d.1924) Türk siyasetinin en kalıcı isimlerinden biri haline gelerek yedi kez başbakanlık yaptı (İnönü on kez yapmıştı) ve siyasi hayatını cumhurbaşkanı (1993-2000) olarak sona erdirdi. AP'nin iktidar olduğu 1965-1971 döneminde, her ne kadar 1968'den 12 Mart 1971 askeri müdahalesine kadar şartlar bozulsa da, çok partili siyaset Türkiye'ye yerleşti. Bu yıllarda, anayasanın liberal hükümleri nüfus artışıyla ve Türkiye'de hem sağda hem solda yeni siyasal hareketlerin aniden çoğalmasına yol açan uzun vadeli bir siyasal hareketlilik eğilimiyle birleşti. Bu hareketlerin birçoğu, kısmen veya tamamen parlamenter sistemin dışında faaliyet gösteren ve kendilerini anayasayla bağlı görmeyen düzen karşıtı partiler veya hareketlerdi.

Bunlar sadece sol hareketlerden ibaret değildi. Bununla birlikte 1960'larda ilk ortaya çıkan ve en güçlü olanlar sol hareketlerdi. 1961 anayasasının yarattığı daha özgür ortam sayesinde Türkiye'de ilk kez yaygın bir etkiye sahip hale gelen Marksist düşüncenin solda yaşanan bu gelişme üzerinde önemli bir payı vardı. Nasıl ki meşrutiyetçilik ve bilimsel materyalizm geç Osmanlı bürokratik aydınları için ortak bir fikir akımı sağlamışsa, Marksizm de 1960'ların genişleyen öğrenci ve aydın grupları için aynı işlevi gördü. Yine çok benzer bir şekilde, nasıl ki korporatizm ve Durkheim dayanışmacılığı Ziya Gökalp'ın kuşağındaki Türklere klasik liberalizmden daha cazip gelmişse, aynı kültürel sebepler yüzünden kolektivizm ve "demokratik merkeziyetçilik" de Marksizm ve türevlerini 68 kuşağı açısından daha cazip hale getirdi.[11] 1960'ların başında Marksist olmayan sosyalist hareketlerin yanı sıra Marksist bir Türkiye İşçi Partisi (TİP) de kuruldu. 1965'den 1968'e kadar sola hakim olan TİP sistem içinde faaliyet gösterdi ve meclise girmeyi başardı. Marksist olmayan solda, Doğan Avcıoğlu'nun çıkardığı *Yön* ve daha sonra *Devrim* dergileri etrafında etkili bir akım meydana geldi. Bu hareket Marksizmle Kemalizmi harmanlayan bir tür "sol kemalizm" niteliğindeydi. Kendisine yeni bir rol arayan CHP de 1966'da, partiyi bölme pahasına, "ortanın solu" politikasını benimsedi. 1966'da partinin genel sekreteri olan Bülent Ecevit (1925–2006) CHP'yi bir sosyal demokrat partiye dönüştürme yönündeki bu eğilimi şahsında temsil etti. Öteki uçta aşırı milliyetçi sağ, örgütlenmeye başladı. 1965'te Alparslan Türkeş küçük bir partinin liderliğini devralarak 1969'da bunu Milliyetçi Hareket Partisi'ne (MHP) dönüştürdü. Partinin ismi belki de Türkeş'in İspanya'da Francisco Franco'nun liderliğindeki *Movimiento Nacional*'e duyduğu ilgiden kaynaklanıyordu.[12] Nasıl olursa olsun, mecliste çoğunluğu elinde bulunduran ve askerlerle dikkatli bir şekilde geliştirdiği ilişkiler kuran Demirel liderliğindeki AP'nin çoğunluk

hükümeti, 1965 ve 1968 yılları arasında Türkiye'ye oldukça düzgün işleyen bir çok partili demokrasi kazandırdı.

1960'ların sonunda, küresel kargaşa dalgası Türkiye'ye de uzandı ve heyecan verici olaylar yükselen radikal solun eylemlerinde yoğunlaştı. Türk solunun tarihini yazanlar, Türkiye'deki 1968 heyecanının Avro-Amerikan karşı kültüründeki cinsel devrim, Amerikan sivil haklar hareketi, hipiler, savaş karşıtları, çevreciler ve feministler gibi bir çeşitlilik sergilemeyip sol siyaset üzerinde odaklanması açısından, Türkiye'nin diğer ülkelerden farklı olduğunu ileri sürmüşlerdir.[13] Ne var ki karşılaştırmalı küresel bakış açısıyla ele alındığında, 1960'ların çatışmalarının çoğunlukla düzen yanlısı ve karşıtı güçler arasında cepheleşmeler biçiminde başladığını söylemek daha doğru olur. Düzen karşıtı dalga genel olarak aynı zamanlarda, kabaca 1968'de, doruğuna çıktı ve paramparça oldu. Bu sırada düzen karşıtları, hem düzen yanlısı güçlerin tepkisiyle hem de kendi aralarında yaşadıkları kimlik ve farklılık siyaseti temelindeki bir parçalanmayla karşılaştılar. Gelişmiş Batı ülkelerinde bile, 1968 sonrasından zorlukla çıkartılan derslerden biri, aynı zamanda hem eşit hem farklı olmanın mümkün olması gerektiği şeklindeydi. 1960'ların sonunda Türkiye'de yeni ortaya çıkmaya başlayan hipilerin hepsi yabancıydı. Ancak bu durum Türkiye'yi 1960'ların ve sonrasının küresel eğilimini kendi meşrebince yaşamaktan alıkoymadı. Kabul etmeliyiz ki düzen karşıtı güçler arasındaki farklılaşma, yeni feminizm ve çevrecilik gibi bazı örneklerde 1980'lere gelene kadar tamamen su yüzüne çıkmadı. Türkiye'de farklı cinsiyet, etnik kimlik, mezhep ve kişisel tercihlere sahip insanların yine de eşit vatandaşlar olabilecekleri dersini özümseme süreci bugün bile devam etmektedir.

Türkiye'de sol yükseliş istikrar bozucu bir sarmalın oluşmasına yol açarak 1971 askeri müdahalesiyle sona erdi. 1960'ların ekonomik ve demografik büyümesinin ardından nüfusun belli kesimleri, özellikle de işçiler ve öğrenciler son derece patlamaya hazır hale gelmişlerdi. Filistin kurtuluş mücadelesi, Amerika'nın Vietnam Savaşı'nı genişletmesi (1965), Çin Kültür Devrimi (1966) ve Ché Guevara'nın Bolivya'daki eylemleri (1967) gibi tahrik edici dünya olayları yangını daha da körükledi. 1968 yılında, Vietnam'daki Tet Hücumu (Şubat), Fransa'daki öğrenci ayaklanmaları (Mayıs) ve Sovyetler Birliği'nin Çekoslavakya'yı işgaliyle (Ağustos) birlikte küresel tempo hızlandı. Türk solu buna ateşli bir şekilde karşılık verdi. Sol hizipler arasındaki rekabet yoğunlaştı. Sonuçta TİP ve onun benimsediği yasal araçlarla mücadele etme stratejisi mağlup oldu. Parti Kürtlerin ve Alevi azınlığın davalarını savunarak tabanını genişletmeye çalışsa da, bu TİP'in işine yaramaktan çok kimlik siyasetinin önünü açtı.[14] Aşırı gruplar solda egemenlik kazanırken, Haziran ve Temmmuz'da militan eylemler başladı. Öğrenciler İstanbul Üniversitesi'ni, işçiler bir lastik fabrikasını işgal ettiler, genç sol eylemciler İstanbul'daki Amerikan Altıncı Filosu denizcilerine saldırdı. Düzen karşıtı sol

güç kazandı, ama birliğini kaybetti. Dev-Genç olarak bilinen Devrimci Gençlik Federasyonu, 1969-1970 yıllarında Maocu ve Guevaracı hizipler arasında bölündü. Silahlı eylemler için vaktin geldiğini düşünen birçok grup dağa çıktı.

1960'ların sonunda gitgide daha iyi örgütlenen ve militanlaşan sadece solcular değildi. Sağ görüşlü öğrenciler Milli Türk Talebe Birliği etrafında toplandılar, Ülkü Ocakları'nı ve 1968'de "komando" eğitim kamplarını kurmaya başladılar. Ülkü ve ülkücü sözcükleri bu gruplar tarafından kabul edildikten sonra aşırı milliyetçiliğin alâmet-i fârikası olarak kötü bir şöhret kazandı. Aşırı milliyetçiler kendi aralarındaki birliği aşırı sola göre çok daha iyi sağladılar; ancak aşırı sağdaki tek güç onlar değildi. Mayıs 1968'teki bir toplu namazla başlayan İslami siyasal eylemcilik, siyasal ifadesini *Bugün* gazetesinde, lideriniyse 1970'de Milli Nizam Partisi'ni kuran Necmettin Erbakan'da (1926-2011) buldu. Milli Nizam Partisi kapatılan ve her seferinde başarılı bir şekilde yeniden kurulan Milli Selamet (1972-1980), Refah (1983-1998), Fazilet (1998-2001) ve Saadet Partisi'den oluşan (2001–) İslamcı partiler zincirinin ilk halkasıydı. Arka planda, bütün bu partilerin devamlılığını sağlayan Milli Görüş denilen daha geniş bir çerçeve vardı. 2001 yılında dindar sağ, bugün Saadet Partisi'yle yoluna devam eden "gelenekçiler" ile yeni tip bir merkez sağ parti olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kuran "yenilikçiler" arasında ikiye bölündü.[15]

1960'ların sonunda siyasi hareketler ve akımlar çoğalırken, 1961 anayasasıyla tanımlanan demokratik düzen, kendisine bütünüyle sadık olmayan çıkar gruplarının baskısı altına girdi. Büyük partiler de, eleştirdikleri şey değişmekle birlikte, anayasayı çeşitli yönlerden eleştiriyorlardı. 1968'den itibaren Demirel hükümeti ülkedeki artan kargaşaya tepki olarak tutum değiştirdi. Sola karşı giriştiği mücadelede aşırı sağı başıboş bırakarak komando kamplarını görmezden geldi ve devletin güvenlik güçlerini serbest bıraktı. Toplum polisi öğrenci yurtlarını bastı ve 1961'den beri ilk kez bir siyasal kurbanın ölümüne yol açtı.

1969 genel seçimlerine gidilirken Türkiye gitgide yönetilmez hale geliyordu. AP oylarının yüzde 46,5'e düşmesine rağmen, Demirel başbakanlığa devam etti. Ancak ekonomi kötüleşiyor ve siyaset özellikle sol kaynaklı şiddet batağına saplanıyordu. Devrim stratejileri neredeyse açıktan açığa tartışılıyor, Deniz Gezmiş'in liderliğindeki Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu ve Mahir Çayan'ın liderliğindeki Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi gibi gerilla hareketleri oluşuyordu. 1971'in başında Türkiye'de ilk kez bir siyasal banka soygunu yaşandı, Amerikan askerleri kaçırıldı ve İstanbul Üniversitesi süresiz olarak kapatıldı. Radikal sol unsurlardan bazıları devrimin "radikal bir cunta" tarafından iktidarın ele geçirilmesiyle yapılabileceğine inanıyorlardı. Ne var ki ordu içindeki müttefiklerine besledikleri umut boşa çıktı.

Ordunun üst komuta kademesi 12 Mart 1971'de sahneye çıktı. Sol eğilimli astlarını bastırarak, anarşiye son verecek ve "Kemalist bir ruhla" reformları yürütecek güçlü bir hükümet kurulması talebiyle bir muhtıra verdi. Muhtırada istenenler yapılmazsa ordu "kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine" alacaktı.[16] Nihat Erim'in başbakanlığında yeni bir hükümet kuruldu. CHP'nin muhafazakâr kanadından gelen Erim, hükümet değişimi için İnönü'nün rızasını aldı. Bir ekonomik reform programı oluşturan bir teknokratlar hükümeti kurdu. Radikal siyasal şiddet devam ederken Milli Güvenlik Konseyi on bir ilde sıkıyönetim ilan etti ve sola karşı çok sert bir "kontrgerilla" saldırısına girişti. Militanlar Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul başkonsolosu Ephraim Elrom'u kaçırınca, eylemcilerin bulunmasını kolaylaştırmak için İstanbul'da on beş saat boyunca sokağa çıkma yasağı ilan edildi.[17] 1971 darbesinden sonra bu ve buna benzer tedbirler beş bin kadar tutuklama ve çok sayıda işkence iddiasına yol açtı.

Sıklıkla söylendiği gibi hapishane en iyi üniversitedir. 1971'de yakalanıp hapse atılan solcuların çoğu serbest kaldığında, aralarında Maoculuk rağbet kazanmış durumdaydı.[18] Bu esnada Erim hükümeti anayasada insan haklarını ve basın özgürlüğünü kısıtlayan değişiklikler yaptı; üniversite, radyo ve televizyonun özerkliğini kaldırdı; Milli Güvenlik Konseyi'nin yetkilerini genişletti; Anayasa Mahkemesi'nin yetkilerini azalttı ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ni getirdi (bu mahkemeler 1976'da kaldırıldı). Bu değişikliklere karşı çıkan tek parti, Bülent Ecevit'in bu tedbirlere muhalefeti sayesinde 1972'de İnönü'yü koltuğundan ederek başına geçeceği CHP'ydi.

1971-1973 askeri müdahalesi, ordunun iktidarı doğrudan devralmayıp sivil siyasetçilere ne yapmaları gerektiğini söylediği "muhtırayla yapılmış bir darbe" olması açısından 1960'tan farklıydı. Bu ihtiyatlı tutumun sebepleri arasında, 1967'den beri askerler tarafından kötü yönetilen Yunanistan örneği de vardı. Ne var ki olayları muhtırayla denetim altında tutmak işe yarar bir çözüm değildi ve bu durum sivil siyasetçilerin zamanla kendilerini yeniden kabul ettirmelerini sağladı. Ekim 1973'de yeniden serbest seçimler yapıldı. Ecevit'in CHP'si yüzde 33,5'lik oyuyla en büyük parti oldu, onu 29,5 ile AP takip etti.

1973'ten 1980'e kadar hiçbir parti mutlak bir çoğunluk kazanamadı. Bu yıllarda ülkeyi yöneten altı hükümetin hepsi, doğası gereği istikrarsız olan koalisyon hükümetleriydi.[19] 1974'teki Kıbrıs müdahalesi (aşağıda ele alınacak) Ecevit'i kahraman hale getirse de, Demirel onu yenilgiye uğratarak başbakan oldu ve 1975'te Erbakan'ın Milli Selamet Partisi ve Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi'yle birlikte bir Milliyetçi Cephe hükümeti kurdu. AP'nin iktidarda kalması küçük partilere bağlı olduğundan, bu durum onlara güçleriyle orantısız bir etki sağlı-

yordu. Örneğin 1975'te MHP'nin mecliste sadece üç milletvekili olmasına karşın, hükümette iki bakanı bulunuyordu. Ellerine fırsat geçmişken nüfuzlarını artırmak isteyen küçük partilerin bakanları, bakanlıkları bir arpalık gibi gördüler ve birçok memuru kovarak veya görevden alarak yerlerine kendi partilerinin adamlarını yerleştirdiler. 1977 seçimlerinde CHP o zamana kadar aldığı en yüksek oy oranına ulaşarak yüzde 41,4 oy aldı. Onu yüzde 36,9 ile AP takip etti. Yine önce Ecevit ve daha sonra Demirel hükümet kurmayı başaramadılar. Sonunda Ecevit bağımsız bakanlarla desteklenen bir CHP hükümeti (Ocak 1978–Ekim 1979) kurmayı başardı. Ordunun güvenmediği ve Demirel'in vahşice saldırdığı hükümet, mensuplarının önceki hükümetin bakanlarının arpalık haline getirdiği bakanlıklarda yaptığı temizlikler sebebiyle dağıldı. Demirel Kasım 1979'da bağımsızlar tarafından desteklenen bir azınlık hükümetiyle yeniden iktidar oldu.

1980'e gelindiğinde, siyaset o kadar felç olmuştu ki meclis 115 turun ardından yeni bir cumhurbaşkanı seçememişti. Merkezdeki en büyük iki parti olan AP ve CHP'nin, koalisyon kursalar mecliste büyük bir çoğunluk elde edeceklerken bunu neden yapmadıkları sorusu yıllarca siyasetin en muammalı sorusu olarak kaldı. Partilerin geçmişleri, liderler arasındaki rekabet ve her iki partinin de bir sonraki seçimde çoğunluğu elde edeceğini ümit etmesi bu durumu belki açıklayabilir.

Başbakan Bülent Ecevit Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel'i karşılıyor, Şubat 1974. (Anadolu Ajansı)

Ancak İkinci Cumhuriyet'in çökmesine yol açan sebepler aslında biçimsel seçim ve parti politikasının çok daha ötesine uzanmaktadır.

Türk siyasetinin sosyo-ekonomik bağlamı açısından 1960'larla 1970'ler arasındaki en büyük fark, 1960'larda ekonomik büyümenin azalttığı sosyal gerilimlerin 1970'lerde küresel ekonomik krizin etkileriyle birleşmesiydi. Buna karşılık aşırı sağ ve soldaki "sistem dışı" etkin siyasal güçler açısından 1960'larla 1970'ler arasındaki en büyük fark ise, 1960'larda egemen konumdaki solun 1970'lerde sağ tarafından, özellikle de Türkeş'in emri altındaki aşırı milliyetçi silahlı güçlerin yarattığı şiddet aracılığıyla fazlasıyla dengelenmiş olmasıydı.[20] 1970'lerin solu her biri kendi içinde de bölünmüş olan bağımsızlar, Maocular ve Sovyet taraftarları arasında bölünmüştü. Solun kendi gücünü ve zayıflığını en unutulmaz şekilde sergilediği eylem 1 Mayıs 1977'de Taksim Meydanı'ndaki dev gösteriydi. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) düzenlediği gösteriye birbirine rakip çeşitli akımları temsil eden yaklaşık yarım milyon kişi katıldı. Maocu gruplardan biri alana zorla girmeye çalışırken aralarından bazıları havaya ateş etti. Etraftaki binaların çatılarından başkalarının da ateş etmesi kalabalıkta büyük bir paniğe sebep oldu ve otuz dört kişi hayatını kaybetti. Sonraki üç yıl boyunca, bölünmüş sol, birliğini koruyan, kalabalık ve 1977'deki 1 Mayıs kutlamalarında çatılara yerleştirilen nişancıların da gösterdiği gibi yüksek makamlar tarafından desteklenen aşırı sağ ile şiddet dolu bir mücadeleye kilitlendi.

Türk aşırı milliyetçileri ilk zamanlar belli zorlukları yaşasalar da Milliyetçi Hareket Partisi'nin doğuşu onlar için yeni bir sayfa açtı. Lidere bağlılık ilkesi ve katı hiyerarşik disiplin, hareketin faşist eğilimleri arasında öne çıkan özelliklerdi. 1970'lerdeki seçimlerde pek fazla oy alamasa da, dönemin koalisyon siyaseti MHP'ye 1975 ve 1977 hükümetlerinde gücüyle orantısız bir temsil imkânı sağladı. Bu durum ticaret ve milli eğitim bakanlıkları ve Devlet İstatistik Enstitüsü gibi belli başlı devlet kurumlarının arpalık haline getirilerek partinin taraftarlarıyla doldurulmasıyla sonuçlanan bir "bürokratik feodalizm"in yolunu açtı.

MHP'nin etkisi, sola karşı bir vurucu güç olarak AP'ye sağladığı fayda, başka bir deyişle sokaklardaki gücü sayesinde arttı. Bu güç her şeyden önce "bozkurt" denen genç militanlardan ve üniversite ve okullardaki ülkücü örgütlenmelerden kaynaklanıyordu. 1971-1973 askeri rejimi, MHP'nin 1960'lardaki komando kamplarını kapamıştı. Ne var ki 1973'te bozkurtların silah eğitimi, ilk başlarda gizli olarak, yeniden başladı. Demirel, AP içindeki bazı unsurların artan endişelerine karşın, MHP kaynaklı şiddet eylemlerine göz yumdu ve bu dönemde partiye karşı hiçbir hukuki işlem yapılmadı.[21] Korporatizmi benimseyen ve sınıf tabanlı siyasete karşı çıkan MHP, işçiler, polisler, memurlar, öğretmenler, tüccar ve esnaflar, köy-

1 Mayıs 1977, Taksim Meydanı, İstanbul. Yukarıda, kadınların da içinde olduğu dev kalabalık Atatürk Kültür Merkezi'nin (arka planda) önünde toplanıyor. Binanın ön cephesine, kollarını açmış bir işçi ve 1 Mayıs yazısının yer aldığı büyük bir pankart asılmış. Etraftaki çatılardan ateş edildikten sonra ölenlerden biri kollarını tıpkı pankarttaki gibi açmış olarak yerde yatıyor. (Her iki fotoğrafta da Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nden alındı; üstteki resim *DİSK Foto Film Merkezi*'ne ait.)

lüler, bankacı ve ekonomistler ve gazeteciler gibi çeşitli gruplar arasında Türkeş'in sıkı kontrolü altında çalışan "ülkücü" örgütlenmeler oluşturdu. Yurtdışında yaşayan Türkler arasında da faal olan partinin 1978 itibariyle, çoğu Almanya'da olmak üzere, Avrupa'da 129 derneği vardı. Partinin para toplama faaliyetleri de milletlerarasıydı ve partinin mal ve mülklerinin büyük kısmı Türkeş'in ismine kayıtlıydı. MHP'ye bağlı vakıf ve şirketler, parti militanlarının topladığı haraçlar, hatta bazı iddialara göre "Türk mafyasıyla" kurulan ilişkiler, partinin mali kaynaklarını, tıpkı resmi günlük gazetesi *Hergün* ve diğer parti destekli yayınlar gibi artırıyordu.

1970'lerin sonunda, hükümetin güvenlik sağlama becerisi iyice azaldı.[22] Siyasal şiddet olaylarından ölenlerin sayısı 1977'de 231 iken 12 Eylül 1980 darbesinden on iki ay önce 2812'ye yükseldi. Yaralanan veya kaçırılan insanlar, mal kaybı veya hava karardıktan sonra insanları evlerine hapseden korku da cabasıydı. Şiddet sol ve sağ militanlar arasında olmakla kalmadı, işin içine etnik, dini ve diğer farklılıklardan kaynaklanan şiddet olayları da karıştı. Geçmişte Osmanlı Devleti'nin ve genel olarak Sünnilerin zulmüne uğrayan Alevi azınlığın siyasal olarak laikleri ve solu desteklemeye yatkın olması, onları 1978 Kahramanmaraş (en az 109 ölü ve 170 ağır yaralı) ve 1980 Çorum (30 ölü ve kitlesel bir Alevi göçü) katliamlarında olduğu gibi, özellikle sağdan kaynaklanan şiddete maruz bıraktı.

Yerel halk arasında ciddi bölünmelerin mevcut olduğu bölgelerde, birbirleriyle mücadele halindeki milisler mahalleleri ayırıp "kurtarılmış bölgeler"ine sahip çıktılar, hatta yerel yönetimleri ele geçirdiler. Buralarda yaşayanların onların himayesini kabul etmekten başka çareleri yoktu. Orta Anadolu'da Çorum, Yozgat, Niğde, Nevşehir ve Ordu'yu içine alan bir bölgede en önemli bölünme Sünnilerle Aleviler arasındaydı. Sivas, Maraş, Malatya, Elazığ, Erzincan, Tunceli ve Bingöl'den oluşan ve her an patlamaya hazır olan ikinci bölge, esas cepheleşmeyi dilden ziyade dinin belirlediği bir ortamda, hem dinsel (Sünni-Alevi) hem de etnik (Türk-Kürt) temelde bölünmüştü. Üçüncü bölge, ciddi siyasal bölünmelerin esas olarak dilsel (Kürt-Türk) temelde, ikinci olarak da dağlı aşiretlerle muhacir yerleşikler arasında yaşandığı Kars ve Erzurum'u içine alıyordu. Diyarbakır, Urfa ve Mardin'den oluşan dördüncü bölge etnik ve dinsel olarak hemen hemen homojendi. Bununla beraber Kırmançi lehçesi konuşan Sünni Kürtler hem aşiretler hem de partiler (Kürdistan İşçi Partisi-PKK ve Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları-KUK) temelinde bölünmüştü.[23] Ayrıca Abdullah Öcalan'ın önderlik ettiği ve Marksizm-Leninizmle milliyetçiliğin karışımından oluşan bir ideolojiyi benimsemiş olan PKK 1978-1980 arasında iki yüzden fazla adam öldürmekle suçlanıyordu. Bu sorunlu bölgelerdeki yerel çatışmalar, aynı yerden göç edenlerin bir arada yaşadığı İstanbul ve Ankara'daki gecekondulara ve Avrupa'daki diaspora topluluklarına sıçradı.

Daha sonra militan gruplardan toplanan muazzam miktardaki silahlar, Türkiye'nin istikrarsızlaştırılmasında Sovyetlerin rolüyle ilgili varsayımlara yol açsa da, Türkiye'nin iç gerilimleri aslında bu sürekli düşüşü açıklamak için yeterliydi. En büyük suç temel görevlerini beceremeyerek güvenliği sağlayamayan hükümetlerindi. Kahramanmaraş katliamından sonra sıkıyönetim ilan edilmesi (1979-1980'de yürürlükte kaldı) sivil hükümetin bu görevi yerine getiremediğini gösteriyordu. Sıkıyönetim altında bile şiddet 1980 darbesine kadar devam etti ve sonra birden sona erdi. Bunun sebebi büyük ihtimalle, bu şiddetten en çok zarar görenlerin, artık militanları değil orduyu koruyucuları olarak görmek istemeleriydi. Bu başarısızlıklarla dolu dönemde atılan önemli bir adım, Turgut Özal'ın 1979'da Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlığına getirilmesiyle kendini gösteren ekonomik politika değişikliğiydi. Bu değişiklik 1980'de ekonomide yeni bir dönem açtı.

Siyasal şiddetin yükselişi orduyu bir kez daha siyaset bataklığına çekti.[24] 12 Eylül 1980'de ordu 1960'dan beri üçüncü kez müdahale ettiğinde, kamuoyu bu haberle rahatladı. Belli başlı siyasal partilerin liderleri tutuklandı. Alenen siyaset yapmak yasaklandı. Çok geçmeden emekli amiral Bülend Ulusu başbakanlığında bir hükümet kuruldu. Turgut Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak başlattığı ekonomik reformları uygulamaya devam etti. 12 Eylül darbesi öncekilerden çok daha iyi hazırlanmıştı. Girişimin başında yüksek komuta kademesi olduğundan askeri hiyerarşiyle siyasal iktidar arkasında hiçbir uyumsuzluk olmadı. Sıkıyönetim siyasal şiddeti sona erdirdi. MHP lideri Türkeş iki yüz parti üyesiyle birlikte tutuklandı ve altı yüz kişinin ölümüne sebep olmakla ve iç savaş başlatmakla suçlandı. Kendisine terörizm suçlamaları yöneltilmemekle birlikte, MSP lideri Erbakan da tutuklandı ve anayasanın İslam devleti kurmaya yönelik faaliyetleri yasaklayan maddeleriyle laiklikle ilgili hükümlerine muhalefet etmekle suçlandı. Siyasetin yeniden yapılanmasına gelince, bu o kadar yavaş ilerledi ki, sivil yönetime dönüş ancak 1983'de gerçekleşti. Askeri rejim, birçok aşırılığı yüzünden o sıralar çok suçlandı. Ne olursa olsun 12 Eylül 1980'de İkinci Cumhuriyet sona ermişti ve Türkiye 1960'ların ve 1970'lerin siyasal kargaşasından çıkmaya başlıyordu.

DIŞ POLİTİKA (1960-1980)

Gerek 1960'ların gerekse 1970'lerin sonundaki iç karışıklıklar dış politikayı neredeyse tamamen geri plana itmiş olsa da, dönemin dış politika meselelerinin birkaçı önemli sonuçlar doğurdu. Ciddi bir sorun teşkil etmeye devam Kıbrıs, Türkiye'nin 1945'te dış politikadaki Batı tercihinin de birçok yönüyle sorgulanmasına yol açtı. Kıbrıs 1960'da Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin garantörlüğünde

iki toplumlu bir devlet olarak bağımsızlığını kazanmış olsa da, Kıbrıslı Rumlar Yunanistan'la birleşmek istiyorlardı. 1963'te Kıbrıs devlet başkanı Başpiskopos Makaryos önderliğindeki Kıbrıslı Rumlar iktidarın paylaşımına dayalı anayasayı ihlal ederek Kıbrıslı Türkleri hükümetten çıkardılar. Çok geçmeden Türklere karşı katliamlar başladı. Türkiye buna 1964'te Türkiye'de yaşayan Rum vatandaşlarının ikamet izinlerini iptal ederek cevap verdi. Dokuzbin Rum'un Türkiye'yi terk etmesiyle birlikte, ülkedeki tarihsel Rum nüfusu son büyük göçü yaşadı. Başbakan İnönü, hiçbir şey yapılmazsa, Türkiye'nin anlaşmalardan kaynaklanan haklarını kullanarak Kıbrıs'a müdahale edebileceği yönünde bir diplomatik uyarıda bulundu. Haziran 1964'de Kıbrıs'a müdahale etmeye hazırlanırken Amerikan Başkanı Lyndon Johnson'dan bir mektup aldı.[25] Johnson mektubunda, başka şeylerin yanı sıra, Amerika tarafından sağlanan silahların Amerika'nın onaylamadığı işlerde kullanılamayacağı ve Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs olaylarını fırsat bilip Türkiye'ye müdahale etmesi durumunda buna karşılık vermek için NATO'ya güvenilmemesi konusunda muhatabını uyarıyordu. Türkiye'de ihtiyar bir devlet adamına büyük bir saygısızlık olarak değerlendirilen mektup, 1945 sonrasındaki Batı yanlısı dış politika konusunda derin bir hayal kırıklığına yol açtı. Türkiye milletlerarası ilişkilerini çeşitlendirecek yollar aramaya başlayarak kendi silah endüstrisini geliştirmeye girişti ve NATO çerçevesinin dışında yeni bir Ege Ordusu kurdu. Türkler NATO'da kalmanın faydalı olup olmadığını bile tartıştılar, yine de bu ittifakın savunma açısından önemi ve Türkiye'ye yapılan Batı yardımı bu tartışmanın NATO'dan çıkmaya kadar varmasına engel oldu.

1974'te Kıbrıs yine manşetlerdeydi.[26] Yunanistan'ı 1967'den beri idare etmekte olan aşırı sağcı askeri cunta, Kıbrıs'ı Yunanistan'la birleştirecek ve Başpiskopos Makaryos'u devirecek bir darbe hazırlıyormuş gibi görünüyordu. Yeniden Kıbrıslı Türklere yönelik katliam haberleri gelmeye başlamıştı ve bu kez Türklerin bunu duyuracak televizyonları vardı. Kıbrıs'taki darbe Temmuz 1974'te gerçekleşti, ancak Makaryos adadan kaçarak darbeye ve cuntaya karşı mücadelesini dışarıdan sürdürdü. Türkiye'de, her an bozulabilecek bir koalisyonun başında bulunan Başbakan Ecevit, İngiltere'ye ve Amerika'ya, Kıbrıs'a ortak bir İngiliz-Türk askeri müdahalesi gerçekleştirilmesi düşüncesiyle diplomatik öneriler götürdü. Ne var ki İngilizler askeri müdahaleden ziyade diplomatik çözümlerden yanaydı, ABD ise o sırada Watergate skandalıyla ve Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ın Arap-İsrail barışını sağlamaya dönük girişimleriyle meşguldü. Kıbrıs'ın bağımsızlığını sağlayan anlaşmada belirtilen garantör devletler arasında yalnız Türkiye müdahale etmeye hazır durumdaydı ve etti de. Türk birlikleri 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ı işgal ettiler. Yunanistan'da cunta savaş ilan etmeye karar verse de hazırlıksızdı ve iktidardan düşerek yerini sivil bir hükümete bıraktı. Bu arada 22 Temmuz'da Kıbrıs'ta BM'in ilan ettiği ateşkes yürürlüğe girdi. Bu noktaya kadar Türkiye'nin

eylemleri uluslararası hukuka tamamen uygundu. Ancak sorun şuradaydı ki, Türk birliklerinin işgal ettiği kuzey bölgesinin dışında yaşayan Kıbrıslı Türkler hâlâ Kıbrıslı Rumların ulusal muhafızlarıyla çevrilmiş durumdaydılar. Ağustos'ta Türk birlikleri adayı fiilen ikiye bölen ikinci bir hücuma başladı ve böylelikle kitlesel olarak Kıbrıslı Türklerin kuzeye Rumların da güneye kaçmasına yol açtı. Türkiye Kıbrıs'ta askeri üstünlüğe sahipti, ancak anlaşmaya dayalı garantörlük rolünü aştığı için mevcut durumun diplomatik olarak tanınmasını sağlayamıyordu. Sonrasında Yunanistan ve Türkiye uzlaşmamakta ısrar edince, Kıbrıs sorunu uluslararasılaştı. O zamandan beri BM arabuluculuğu devam ediyor. Kıbrıs'ın kuzey kesimi 1983'te bağımsızlığını ilan etse de onu Türkiye'den başka kimse tanımadı, bununla birlikte güney uluslararası topluluk tarafından Kıbrıs Cumhuriyeti olarak tanındı. Kıbrıs meselesi Türkiye'nin ABD ve Avrupa'yla ilişkilerine zarar vermeye de devam etti.

Avrupa'yla ilişkiler Türkiye'nin kaydetmeye değer diğer dış politika meselesiydi.[27] Avrupa Ekonomik Topluluğu 1957'de kuruldu ve hem Türkiye hem de Yunanistan 1959'da üyelik başvurusu yaptı. Türkiye için bu, hiç değilse on sekizinci yüzyıl sonlarına kadar giden, Avrupa ittifak sistemine kabul edilme arzusunun doğal bir devamıydı. Türkiye 1963'te hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve tam üyelik döneminden oluşacak bir süreç öngören bir anlaşma çerçevesinde AET'ye ortak üye oldu. Geçiş dönemi için hazırlanan ek protokol 1970'te onay için beklerken, süreç hem Türkiye hem de Avrupa açısından tartışmalı hale gelmeye başlasa da protokol 1971'de onaylandı. 1970'lerin ilerleyen yıllarında, gerek İslamcıların gerekse devletçi ekonomi politikasından yana olanların bu sürece tepkisi daha çok duyulur hale geldi. Türk mamul mallarının Avrupa pazarlarına girişi, önceden beri Avrupa'da yaşamakta olan Türk işçilerin sayısı, bunların Türkiye'ye gönderdikleri döviz hacmi, Avrupa'ya gidecek ilave Türk işçilerine getirilen sınırlamalar hakkındaki anlaşmazlıklar gibi pratik siyasi meseleler de ekonomik bütünleşmeyi engelledi. 1980 askeri darbesiyle birlikte kesilen müzakereler ancak 1986'da yeniden başladı. 1979'da Sovyetler'in Afganistan'ı işgali ve İran Devrimi, Avrupalıları Türkiye'de demokrasiyi korumak gerektiği konusunda duyarlı hale getirmişti. Buna karşın 1980 darbesi bu amaçlarla harekete geçmeyi yıllarca geciktirdi.

İkinci Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan diğer birçok dış politika meselesi bunlar kadar önemli değildi, ancak bunlardan biri olan 1970'lerdeki Türk karşıtı terörist faaliyetlerin yükselişi kalıcı bir iz bıraktı.[28] 1973-1983 arasında Türk diplomatlarına, havayolu bürolarına ve başka hedeflere yönelik bir dizi terörist saldırı gerçekleşti. Bu hedefler arasında Amerikalı bir Osmanlı tarihi profesörü de vardı. 1975'de Beyrut'ta kurulan ASALA bu saldırılara 1986'ya kadar devam etti ve otuz bir diplomatı ve diplomat ailelere mensup insanı katletti. 1980'lerde ASALA mer-

kezini Kıbrıs'a taşıdı. Kıbrıs Rum Cumhuriyeti Türk karşıtı faaliyetlerin merkezi haline gelmişti.

SİYASAL GEÇMİŞE BAKIŞ (1950-1980)

1950-1980 arasındaki siyasal gelişmeleri özetlemek gerekirse, Türkiye eşi görülmemiş ölçekte bir siyasal hareketlilik yaşadı. 1950'lerdeki DP dönemi rekabete dayanan parti siyasetinin kapsamını genişletti ve şehirlerle, destekçilerinin büyük kısmının yer aldığı köyler arasındaki mesafeyi azalttı. 1960'larda şehir gençliğinin ilk kez işçilerin ve köylülerin sorunlarıyla ilgilenmeye başlamasıyla birlikte sınıf ayrımlarını aşan bir siyasal hareketlilik başladı, ancak sıradan insanların çoğu genç radikallerin devrim coşkusunu paylaşmadı. 1971 darbesiyle 1974 affı arasındaki kanlı baskılar ve hapishanedeki çetin koşullar 68 kuşağının radikallerine kendi öznellikleriyle modern devletin kendilerini itaatkâr vatandaşlar haline getirme çabaları arasındaki ayrılık üzerine uzun uzun düşünme fırsatı sağladı. 1970'lerde bunca şiddete bulaşan aşırı sağcılar da 1980'den sonra aynı okuldan geçtiler. Türkiye'de siyasal yelpazenin genişlemesi ve Kıbrıs sorunu ve Avrupa'yla bütünleşme gibi başlıklar gelecekte de uzun dönem Türk siyasetini şekillendirmeye devam edecekti. Bu arada bu siyasal dönüşümlerin ekonomik, sosyal ve kültürel kökleri ve etkileri dönemin tarihini boylu boyuna sarıp sarmaladı.

EKONOMİ

1945-1973 yılları arasında dünya ekonomisi eşi görülmemiş bir büyüme yaşadı. Daha sonra bilhassa petrol fiyatlarının 1973-74'de 4 katına, 1979'da da 2,5 katına çıkmasıyla birlikte bu eğilim tersine döndü ve dünya bir bunalıma sürüklendi. Yoğun nüfuslu ve ithal petrole bağımlı bir gelişmekte olan ülke olarak Türkiye bu değişimin sonuçlarını derinden hissetti. Türkiye 1979'da bu duruma, 1930'larda devletçiliği benimsemesinden bu yana gerçekleştirdiği ilk gerçekten köklü ekonomik politika değişimiyle karşılık verdi. Bu yüzden kronolojik perspektif derinleştikçe, iktisat tarihçileri 1933-1979 döneminin tamamını tek bir dönem olarak görebilirler. Yine de bu yıllar arasında, değişen koşullara verilen ekonomik tepkiler belli alt dönemlerin oluşmasına sebep oldu. Bu bölümde ele alınan yıllar şu alt dönemlerden oluşmaktaydı: Tarıma dayalı büyüme (1947-1962), devlet planlaması ve ithal ikamesi (1963-1977) ve ihracata dayalı büyüme stratejisinin benimsenmesine yol açan kriz dönemi (1977-79).[29]

TARIMA DAYALI BÜYÜME (1947–1962)

1950'ye kadar, sanayi ve ticareti canlandırmaya yönelik bütün çabalara karşın Türkiye ekonomisi esas olarak tarımsal olmaya devam etti. Tarım kesiminde çalı-

şanların oranı sürekli olarak yüzde 80'in üzerinde kaldı ve tarımın milli hâsıladaki payı yıldan yıla herhangi bir istikrarlı düşüş göstermeksizin yaklaşık yüzde 35 ile 55 arasında değişti.[30] 1950'den sonra bu koşullar değişmeye başlasa da, 1950'de tarımsal kökenli Demokratlar iktidara geldiklerinde, tarım öncülüğünde büyüme potansiyeli hâlâ vardı ve 1960'ların başına kadar da Türkiye ekonomisine hâkim oldu.

1947-1953 yılları arasında tarımsal üretim iki kattan fazla arttı. Devlet topraklarının ve otlakların dağıtılması, esas olarak küçük çiftlik sahiplerinin yararına olacak politikalar izlenmesi ve Marshall Planı'ndan faydalanarak büyük toprak sahiplerinin işine yarayacak şekilde tarımda makineleşmenin ve bilhassa traktörleşmenin desteklenmesi bu büyümeye yol açan etkenler arasındaydı. Türkiye'deki traktör sayısı 1946'da on binden azken 1960'da kırk iki bine çıktı ve dönemin edebi eserlerinde de görüldüğü üzere, bu gelişmenin etkisi sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamda hissedildi. Menderes iktidarı ayrıca yol ağlarını genişletmek için de Amerikan yardımından faydalandı. 1950-1980 arasında her tür yol uzunluk olarak iki buçuk kattan fazla artış gösterdi (89 binden 233 bin kilometreye). Yolların iyileşmesi modernliğin bazı meyvelerini köylere ulaştırdı. Dahası, köylüleri de şehre getirdi. 1960'larda köyden kente göç Türk şehirlerini dönüştürdü ve Avrupa'ya işçi göçüne kadar vardı. Bunun sonucunda Türk işçileri bir küresel diaspora haline geldi.[31]

Tarım kesimi 1953'e kadar hızla büyüdü ve Demokrat Parti hükümeti ekonomik liberalizm doğrultusunda politikalar takip etti. 1953'ten sonra şartlar kötüleşince, hükümet tarım kesimindeki tabanını korumak için enflasyonist politikalara başvurarak buğdaya fiyat desteği sağladı ve para arzını genişletti. Bu politikaların yol açtığı enflasyon ve mal kıtlığı, bilhassa şehirde yaşayanlar ve sabit geliri olanlar için ciddi sıkıntılar yarattı. Bunlar arasında memur ve subaylar da vardı ki onların gittikçe artan memnuniyetsizliği 1960 darbesinin gerçeklemesinde doğrudan etkili oldu. Gerilim tırmanırken Demokratlar siyasal liberalizmin yanı sıra ekonomik liberalizmi de terk ederek müdahaleci politikalar benimsediler ve nihayet 1958'de Uluslararası Para Fonu (İngilizce kısaltması, IMF) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) destekli bir devalüasyon ve istikrar programı kabul ettiler.

Türklerin daha sonra1950'leri değerlendiriş şekli sadece Demokrat Parti'nin ekonomideki kısa vadeli başarı veya başarısızlıklarına dayanmıyordu. Kırsal kökenli olanlar açısından Menderes hükümeti kendilerini anlayan ilk hükümetti. Demokrat Parti, modern Türkiye'de popülist ve geliri yeniden dağıtıcı bir ekonomik politika izleyen ilk iktidardı. Rekabete dayanan parti siyaseti Büyük Millet Meclisi üyelerinin daha çok kendi bölgelerinin temsilcisi olarak davranmalarını

Traktörler Anadolu'da yaygınlaştı. Yüzler gülüyor, hep birlikte traktöre binilmiş (1957). Traktör Koç Holding ve Minneapolis Moline ortak yapımı. (Yazarın koleksiyonu.)

gerektiriyordu. Demokrat Parti'nin yol inşa faaliyetlerini hızlandırması şehirle kırı birbirine yaklaştırmaya hizmet etti. Yeni yollar taşrayla Ankara veya İstanbul arasındaki mesafeyi sadece kilometre açısından kısaltmıyordu.

DEVLET PLANLAMASI VE İTHAL İKAMESİ (1963–1977)

Demokrat Parti hükümeti ekonomide uzun vadeli bir politikaya sahip olmamakla eleştirilmişti; bu yüzden 1960'ta Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması konusunda geniş bir görüş birliği söz konusu oldu. 1930'lardakinden daha sıkı yöntem ve modellerden faydalanan DPT yine merkezi planlamayı, koruma altına alınmış bir iç pazarda ithal ikameci sanayileşmeyi ve kamu iktisadi teşekkülleri vasıtasıyla devlet sektörünü genişletmeyi benimsedi. Özel sektör kredi, ithalat ayrıcalıkları, vergi muafiyetleri ve döviz açısından DPT'ye bağımlıydı. DPT tarımı büyük ölçüde kendi haline bıraktı. İthal ikamesinin yeniden canlandırılması devlet işletmelerinin rolünün bir kez daha genişlemesini sağladı. Bununla beraber, sanayileşme çabalarında KİT'lerin başı çektiği 1930'ların aksine, 1960'lara gelindiğinde imalat, dağıtım, bankacılık ve hizmetler alanında faaliyet gösteren ve büyük kısmı aile holdingi niteliğindeki özel şirketler birçok işkoluna önderlik edecek kadar büyümüş durumdaydılar. Aile holdinglerinin doğuşu, modern Türk

yönetici ve teknokrat sınıfının gelişmesinde önemli bir safhaya işaret ediyordu ve yirminci yüzyılda Türk toplumunda meydana gelen en önemli değişiklerden biriydi.

Gelişmekte olan ekonomilerde tipik olarak ithal ikameci sanayileşme önce bir "kolay" safhadan geçer. Bu safhada korunan iç pazar, birçoğu bırakın yabancı ihracat piyasalarını korunmayan bir iç piyasada dahi rekabet gücüne sahip olmayan yerli tüketim malı üreticileri için yeterli talebi sağlamaya devam etmektedir. Türkiye bu safhadayken, geleneksel tarım ürünleri ihracatı ve 1961-1975 arasında Avrupa'ya göç eden bir milyondan fazla Türk işçisinin gönderdiği paralar sayesinde hâlâ kendine yetecek kadar dövizi elde edebiliyordu. Bunun sonucunda kişi başına gayrisafi milli hâsıla, 1963'ten 1977'ye kadar yılda ortalama yüzde 4,3 artış gösterdi. Hatta 1978-1979'daki ekonomik bunalım şartlarında bile yıllık yüzde 3,5 seviyesinde kaldı. 1960-1979 yılları arasında tarımsal üretimin milli hâsıla içindeki payı yüzde 38'den yüzde 21'e düşerken sanayinin payı yüzde 16'dan yüzde 21'e, hizmet sektörünün payı ise yüzde 43'den 49'a yükseldi.[32]

İç pazara yönelik kalkınma politikasının, birçoğu olumlu olan önemli sonuçları vardı. Kentleşme ve rekabete dayalı çok partili siyaset sayesinde, kentlerdeki sanayici gruplar devlet seçkinleri aleyhine güç kazandı. Böylelikle "milli burjuvazi"den modern yönetici-teknokrat elite doğru evrilen uzun vadeli süreçte yeni bir sayfa açıldı. İthal ikameci sanayileşme iş adamlarıyla devlet arasında yakın ilişkiler kurulmasını gerektiriyor, bununla birlikte bu ilişkileri başarılı bir şekilde yönetenlere büyük fırsatlar sunuyordu. Koç ve Sabancı grupları gibi büyük şirketler daha 1950'lerde ciddi şekilde palazlanmışlardı. 1960'ların başında Vehbi Koç, Siemens'i kendine örnek alarak şirketlerinin bir holding altında birleştirilerek yeniden örgütlenmesine öncülük etti. Türk işadamlarının daha önce, her şeyi içine alan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ne üye olması gerekiyor olsa da, 1971'de Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurulması bunların ortak bir çıkar grubu olarak gelişmesinde etkili olan kilometretaşlarından biriydi. İş elitinin birleşmesini takviye eden mühendislik mesleği de bu dönemde büyük bir gelişme gösterdi.[33]

Bu dönemde nüfusun çok daha büyük kesimleri (işçiler, memurlar, kırsal kesimdeki bazı unsurlar) modern teknolojiden ve dayanıklı tüketim mallarını da içine alan daha geniş bir mallar yelpazesinden faydalanmaya başladılar. Yurt içinde işgücü talebi arttıkça ve Batı Avrupa'ya işçi göçü Türkiye'deki işlere olan talebi azalttıkça reel ücretler hemen hemen iki katına çıktı. 1961 anayasası işçi sendikalarını ve onların pazarlık imkânlarını güçlendirdi. İhracat piyasalarında rekabet etmek zorunda olmayan sanayiciler de bir dereceye kadar bu yüksek ücretlerin kendi mallarına olan talebi canlandırmasından faydalandılar.

Türkiye'nin ekonomik kalkınması bu yıllarda önemli kilometretaşlarını geride bıraktı. Daha önce bütün otomobillerini ithal etmekte olan Türkiye, nihayet 1966'da kitlesel otomobil üretimine başladı ve böylelikle kişisel otomobil sahipliğinin yaygınlaşmasıyla önemli bir dönemeci geride bırakarak trafik sorunu ve yüksek trafik kazası oranlarıyla tanıştı. 1970'de bin kişi başına dörtten az araba düşüyorken bu rakam 1977'de ona, 1988'de yirmiye, 1991'de otuza ve 2000'de altmışa yükseldi.[34] Bir başka deyişle, Türkiye'nin "araba nüfusu" insan nüfusundan bile daha hızlı artarak 1975'te 0,4 milyon iken 2000'de 4,4 milyona ulaştı. İlk Türk otomobili Anadol'u anmak için insanlar onu bir ceylana benzeten veya "yolların gülü" diye öven şiirler yazdılar. Yine 1973'te İstanbul'da ilk Boğaz Köprüsü'nün açılışı (bkz. renkli resim), tıpkı 1988'de ikincisinin açılışında olduğu gibi, teknolojik başarıya ve bu başarıdan faydalanmanın demokratileşmesine işaret ediyordu.[35]

Bütün bu başarılara karşın, ithal ikameci sanayileşmenin bu "kolay" safhası, yurtiçi talebin karşılanması oranında kaçınılmaz olarak yerini "zor" bir safhaya bırakır. Dolayısıyla 1973'ten sonra küresel ekonomik şartlar kötüleşmemiş olsaydı bile, Türk sanayicileri bu sorunla yine karşılaşacaklardı. Yerli sanayiciler ihracatı esas itibariyle ihmal etmişlerdi. Aslında 1970'lerin başında ihracat piyasalarında rekabete başlamaya yetecek deneyimleri vardı. Türkiye'nin Avrupa'yla bütünleş-

Kişisel otomobil sahipliği Türkiye'ye geliyor. Genç bir çift 1970'lerde Anadol'larıyla gururla poz veriyorlar. (Yazarın koleksiyonu.)

mekteki siyasal çıkarı da ekonomik politikayı Avrupa Ekonomik Topluluğu'yla uyumlu hale getirmeyi ve dolayısıyla serbest ticarete yönelmeyi gerektiriyordu.[36] Ne var ki Türkiye böyle bir değişimi destekleyecek siyasal güdülerden yoksundu. Korumacı ithal ikameci sanayileşme politikaları ve devlet işletmeleri etrafında birçok yerleşik çıkar grubu oluşmuştu. Osmanlı zamanına kadar giden, iktidara yanaşarak ve devlet maliyesine yatırım yaparak zenginleşme geleneği de işin cabasıydı. 1970'lerin zayıf koalisyon hükümetleri bu sorunun üstesinden etkin bir şekilde gelemediler. Türkiye 1973-1974'de petrol fiyatlarındaki ilk tırmanışın ardından ekonomik durumunu bir daha düzeltemedi ve 1970'ler siyasal açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da bir kriz dönemi oldu.

KRİZ VE GEÇİŞ DÖNEMİ (1977–1979)

Tırmanan krizle karşı karşıya kalan koalisyon hükümetleri genişleyici mali politikalara devam ettiler. Bunun sonucunda dış borç 1977'de GSMH'nın yüzde 9'u kadarken, 1980'de yüzde 24'üne ulaştı.[37] 1945'den bu yana tarihinin en kötü ödemeler dengesi krizini yaşayan hükümet para arzını genişletti. Bunun üzerine 1979'da enflasyon yüzde 90'a fırladı. Aynı yıl petrol fiyatlarındaki yüzde 250'lik artış, üretimin daha da zarar görmesine yol açan enerji kesintilerini beraberinde getirerek, durumu daha da kötüleştirdi. Türkiye'nin gerçekten de yerleşik politikaları değiştirecek bir güçlü hükümete ihtiyacı vardı.

Şaşırtıcı bir şekilde, ihtiyaç duyulan politika değişikliği, ki 1933'ten bu yana yaşanan en önemli değişimdi, Ocak 1980'de gerçekleşti. Devrin Demirel başbakanlığındaki azınlık hükümeti böylesine tayin edici bir politika değişimini kendi başına hayata geçiremezdi. Bununla beraber, yaşanan büyük bir döviz krizi ve yıllardır IMF ve diğer yabancı alacaklılarla Türkiye arasındaki gergin ilişkiler, bu beklenmedik ölçüde belirleyici kararın alınmasını sağlayan itici gücü oluşturdu. Daha önce Devlet Planlama Teşkilatı'nın başında olan Turgut Özal, sadece enflasyon ve döviz sorunlarına çözüm getirmekle sınırlı olmayıp devletçiliği ve korumacılığı sona erdirerek serbest piyasa ekonomisine ve ihracata dayalı kalkınma politikasına geçişi öngören reformları yönetmekle görevlendirildi. Demirel hükümeti bu politikaların başarıya ulaşmasını sağlayacak siyasal desteği sağlayamıyordu. 12 Eylül 1980'de iktidarı ele geçiren askeri yönetim ise bu politikaları zorla kabul ettirerek Özal'ı ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı yaptı. O zamana kadar bir maliye teknokratı olan Özal 1980'den sonra Türkiye'nin tarihsel öneme sahip bir siyasetçisi haline geldi.

EKONOMİK BÜYÜME VE İNSANİ GELİŞME

Bu otuz yıllık dönemin büyük bir kısmı dünya ekonomosindeki tarihî büyüme dönemine (1945-1973) denk düştüğünden bu küresel eğilimin etkileri Türkiye'de

de görüldü. 1950-1980 arasında nüfus iki katının biraz üzerine çıkarak 21 milyondan 45 milyona yükselirken, GSMH 39 milyar liradan 206 milyar liraya (1968 yılı sabit fiyatlarıyla) yani beş katına çıktı.[38] Kişi başına gelir daha yavaş artsa da yaklaşık yüzde 250 artış gösterdi. Türkiye, Batı Avrupa ve ABD'ye kıyasla, bu dönemde kişi başına gelirini fazla yükseltemese de, gelişmiş ülkeler ortalamasının yüzde 24-25 seviyesini tutturmayı başardı. Bununla birlikte, Türkiye'nin kişi başına geliri 1950'de gelişmekte olan ülke ortalamasının hemen hemen iki katıydı (yüzde 188) ve aradaki fark 1980'e gelindiğinde yüzde 219'a ulaştı.[39]

Daha geniş tabanlı bir yaşam kalitesi göstergesi olan insani gelişme endeksi kişi başına geliri, ortalama yaşam süresini ve eğitimi (yetişkin okuryazarlığı ve öğrenim süresi) biraraya getirerek 0 ile 1 arasında değişen bir rakam ortaya koyan bileşik bir istatistiktir. Türkiye'nin insanî gelişme endeksi 1950'de 0,382 iken 1975'te 0,592'ye yükselmiştir. Bu rakamlar Batı Avrupa için sırasıyla 0,707 ve 0,848'dir. Batı Avrupa çok daha yüksek bir seviyeden başlamasına rağmen, Türkiye ona kıyasla daha iyi bir gelişme göstermiştir. Bu tip göstergeler, ekonomik kalkınmanın 1960'lara kadar Türkiye'nin can simidi olduğunu ve küresel ekonomik şartların bozulduğu 1973'ten sonra bile bazı açılardan devam ettiğini göstermektedir. İnsani gelişme endeksinin demografik bileşenleri, aynı zamanda, ekonomik değişimin toplumsal bağlamına da dikkatleri çekmektedir.

TOPLUM

Yirminci yüzyılda Türkiye nüfus açısından bir aşırı uçtan diğerine geçiverdi. 1920'lerde harab olmuş durumdayken sonraları Üçüncü Dünya tipi bir nüfus patlaması yaşadı. Gelişmekte olan ülkelerde 1930'lardan 1980'lere kadar gerçekleşen nüfus artışının insanlık tarihinde bir benzeri yoktu ve Türkiye bu dalgaya eksiksiz bir şekilde katıldı. Böylesine bir nüfus artışının yaşam kalitesini derinden etkilememiş olması mümkün değildi. 1982'de sosyolog Mübeccel Kıray yaşanan şeyi "Anadolu'nun Neolitik çağdan beri yaşadığı en kapsamlı ve geri dönüşü olmayan dönüşüm" olarak tanımlıyordu.[40] Toplumsal ve siyasal değişimin kesişmesi 1960'ların hengâmesini doğurdu ve ondan doğan dava ve hareketlerin bollaşmasına ve farklılaşmasına yol açtı.

NÜFUS PATLAMASI VE AŞIRI KENTLEŞME

Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de nüfus patlaması 1930'larda başladı, ancak 1960'lara gelindiğinde önemli bir siyasal mesele haline geldi. Birinci Dünya Savaşı sırasında azalan Türkiye Cumhuriyeti'nin (veya 1923'ten önceki aynı coğrafyanın) nüfusu, 1923'te 13 milyon iken 1950'de 21 milyona yükseldi, daha sonra ise iki katının üzerine çıkarak 1980'de 45 milyon

oldu.[41] Yıllık ortalama nüfus artışı, 1930'ların sonunda yüzde 2'nin altında seyredip savaş yıllarında duraksama yaşadıktan sonra hızla yükselişe geçti. Nüfus artışı 1956-1961'de doruk noktası olan yüzde 2,8'e çıktıktan sonra, 1964-1975 arasında yüzde 2,4 civarında seyretti ve ancak bundan sonra düşmeye başladı. 1950-1980 arasında yirmi beş yaşından genç olan grupta nüfus artış oranı 1955-1970 arasında en yüksek noktasına ulaştı. Bu rakamlar tek başına 1960'ların sonundaki gelişmeleri açıklamaya yetmese de başka birkaç etken bunların önemini artırdı.

Bunlardan biri kentleşmeydi. Türkiye nüfusunun kentlerde yaşayan kısmının oranı 1950'de yüzde 25 iken, 1960'ta yüzde 32'ye, 1970'te yüzde 39'a ve 1980'de yüzde 44'e yükseldi.[42] Nüfusun kırsal kesiminin oranı, erken cumhuriyet döneminde yaklaşık yüzde 80 civarında seyrettikten sonra bu dönemde düşüşe geçerek 1980'lerin ortalarında yüzde 50'nin altına indi. İşgücünün tarımda çalışan kesimin oranı da 1950-1980 arasında yüzde 84'ten yüzde 51'e inerek benzer bir şekilde düşüş kaydetti. Bu demografik eğilimler, hızlı nüfus artışının ötesinde sadece tek bir anlama gelebilirdi: Türkiye'nin kentli nüfusu geri kalanına göre çok daha hızlı büyüyordu. Ankara ve İstanbul'u neredeyse tanınmayacak hale getiren *aşırı kentleşme*, Türkiye'nin diğer illerini de değiştirdi. 1950-1980 arasında Türkiye'nin nüfusu iki katının biraz daha üzerine çıkmışken, kentli nüfus dört katına çıktı.

Kırsal kesim şehirlere gelmişti ve Türk şehirleri artık eskisi gibi olmayacaktı. Bu dönemde İstanbul ikinci kez fethedildi. 1453'de Osmanlılar şehri fethetmişti. Beş yüzyıl sonra ise Türkler, yani Anadolu'nun kırsal bölgelerinden gelen Türkler fethettiler. 1950'de içinde kayda değer azınlıklar barındırmaya devam eden, sakinlerinin idare edebildiği 1,2 milyonluk bir şehir olan İstanbul hızla büyüyerek 1980'de yaklaşık yüzde 98'i Müslüman olan 4,7 milyonluk aşırı kalabalık bir süpermetropol haline geldi. 1950-1980 arasında Ankara'nın nüfusu 800 binden 2,9 milyona yükseldi. Köyden kente göç, ülkenin toplam nüfus artışından bile daha hızlı oldu ve birçok yönden bu artışın etkilerini büyüttü. Sadece otobüslerden ibaret olmayıp özel arabaların yaygınlaşmasından önce çok sık rastlanan dolmuşları da içine alan şehirlerdeki ulaşım sistemlerinin aşırı yüklenmesi buna örnekti.

1950'lerden başlayarak, şehirlerin köyden gelen insan akınını kendine katmayı başaramaması, büyük gecekondu mahallelerinin kurulmasına yol açtı. Üçüncü Dünya tipi nüfus patlaması gecekondu mahallerini küresel bir olgu haline getirdi. Her ülke bu yeni olguya renkli isimler verdi. Türkiye'de bu dönemde üretilen "gecekondu" ismi de bunlardan biriydi. Bu isim, gece karanlığında dikilen evlere yerleşenleri, mahkeme kararı olmadıkça, evlerinden zorla çıkarılmaktan koruyan bir hukuki boşluktan kaynaklanıyordu.[43] Eski muhacirlerin köydeki küçük çiftliklerini koruyan Osmanlı'dan kalma toprağın devlete ait olma geleneği, bu kez

gecekondu mahallelerinin yükseldiği boş arazilerin çoğunun devlete ait olması anlamında, yine muhacirleri koruyordu. Bu, siyasal süreçten faydalanmayı becerebilecek kadar açıkgöz olan gecekondu sakinlerinin güçlü siyasetçilerle himaye ilişkileri kurarak kendi çıkarlarını koruyabilecekleri anlamına gelmekteydi. Gecekondu mahallesine yerleşenler çoğu zaman işe bir cami ve okul yapmakla başlıyor, sonra bunların arasına kendi evlerini konduruyorlardı. Herhangi bir politikacı, bir camiyi veya okulu yıkmadan önce iki kez düşünmek zorundaydı.

Politikacılar açısından gecekondular bir kanun dışı işgal veya imar kanununa muhalefeti değil bir oy deposunu ifade ediyordu. Taşrada yaşayanların kentlerdeki gecekondularda yaşayan hemşerilerinin yanına göç etme eğilimi, hem aynı memleketten, mezhepten ve etnik kökenden gelen insanlardan oluşmuş büyük gecekondu sakinleri kütleleri yarattı, hem de siyasetçilerle müzakere edip onlara oy sağlayabilecek grup liderlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Taşra siyasetinde çok iyi bilinen bir örüntü yeniden ortaya çıktı. Gecekondu mahallelerine belediye hizmetlerini götürmek gibi iyilikler, parti ideolojisi açısından şaşırtıcı biçimlerde insanların oylarını kazanmanın emin bir yoluydu. İşadamları ve sanayiciler açısından gecekondu mahalleleri şehirdeki işgücü arzının artması ve ücretlerin azalması anlamına geliyordu. Bu sebeple, özel arazilerde inşa edilmiş olan gecekondulara bile genellikle göz yumdular. Gecekondu mahallelerinin büyümesi şehir ulaşımının gelişimini de etkiledi. Yeni yerleşimlerle birlikte dolmuş yolları da genişledi.[44] Dönemin sol militanları gecekondulara büyük umutlar bağladılar ve bazı gecekondu mahallelerinde "kurtarılmış bölgeler" yarattılar. Ne var ki, gecekondu mahallesi sakinlerinin, muhakkak ki ilk gelenlerin, kendi evlerini işgal etmiş olmaları ve en çok güvenilir tapulara sahip olmak istemeleri, bunları genellikle muhafazakâr insanlar haline getirdi ve sol veya sağdaki radikal akımlara karşı oldukça tepkisiz kalmalarına yol açtı. Zamanla, başlangıçta ilkel koşullara sahip olan yerleşim yerlerinde iyileşme kaydedildi. 1970'e gelindiğinde, arazi gecekondularda da alınıp satılır hale geliyor ve müstakil evlerin yerini apartmanlar almaya başlıyordu. Yine de tapuların kanunileşmesine yönelik belirleyici adımlar ancak 1980'lerin ortalarında atıldı.

İŞÇİ GÖÇÜ

1960'larda, köyden kente göçü teşvik eden aynı etkenler Türkleri sanayi işçisi olmak üzere Avrupa'ya göç etmeye itti.[45] Bunu gerçekleştirmek için Türklerin ve Avrupalıların ihtiyaçları bir noktada birleşmeliydi. Soğuk Savaş'ın bölünmüş Almanya'sında, 1961 yılında Berlin Duvarı'nın inşa edilmesi Doğu-Batı sınırını kapattı ve Batı Alman işgücü piyasasına Doğu Almanya'dan gelen işgücü arzını kesti. İşçiye ihtiyaç duyan Federal Alman Cumhuriyeti, Türkiye'nin (1961) de içinde olduğu sekiz Akdeniz ülkesiyle işgücü anlaşmaları imzaladı. 1961-1973 arasında, Almanya'da çalışan Türk işçilerinin sayısı 6700'den 600000'e yükseldi. Fransa ve İsveç gibi civar ülkeler de Türkiye'yle işçi anlaşmaları imzaladı. Türkler yüzyıl-

lardır ülke içinde iş aramak için göç edip duruyorlardı. Ülkenin belli yerleri bir işçi kaynağı veya iş arayanlar için bir varış yeri olarak biliniyordu ve işçiler mevsimlik olarak veya kısa dönemliğine çalışmak üzere çok kullanılmış yolları takip ederek buralara gidiyorlardı. Nüfus artışı ve ekonomik değişim, artık bu göç etme biçimini genişletmiş ve ona yeni, milletlerarası yollar katmıştı.

Türkler cesaret edip Almanya'ya kadar gitmeye başladığında, bu göçün geçici nitelikte olduğu beklentisi devam ediyordu. Bu beklentiyi paylaşan Almanya ve İsviçre Türk göçmenleri "misafir işçi" (*Gastarbeiter*) olarak tanımlıyorlardı. Avrupalı olmayan halklarla bir arada yaşama tecrübesi olan eski bir sömürgeci devlet olarak Fransa, Almanya'dan ayrılıyordu. Fransızlar Türk işçileri, Kuzey Afrikalıları gibi *immigrés* olarak sınıflandırıyorlardı. Nasıl tanımlanırlarsa tanımlansınlar, Türk göçmenlerin biraz para kazandıktan sonra ülkelerine dönmeleri bekleniyordu. Ayrıca bu ülkelerin ekonomisi durgunluğa da açıktı ve ilk kez 1966'da, ardından daha şiddetli bir şekilde 1973-74'de olmak üzere iki büyük ekonomik durgunluk dönemi yaşandı. 1970'lerde 400 bin kadar Türk işçisi Türkiye'ye döndü. Buna karşın, 1945-1973 ekonomik canlılık döneminin bitişi bile Avrupa'daki Türklerin sayısını azaltmaya yetmedi. 1970'lerde bazı işçiler geri dönmüş olsa bile, diğer işçilerin ailelerine mensup olanlar Alman hukukundaki aileyi birleştirme hakkına dayanarak ülkeye girdiler.

Sonuçta Almanya'daki Türk topluluğu genişledi ve yaş ve cinsiyet oranları açısından daha normal bir demografik görünüme kavuştu. Demografik normalleşme Avrupa'daki Türkleri, bilhassa ilk zamanlarda, Türkiye'de o dönem görülen bütün davalara ve hareketlere tepki vermekten alıkoymadı. Almanya ve diğer sanayi ülkeleri sınai üretimlerinin büyük bir kısmını dışarı yaptırmaya başlayıp Türkiye'den işçi göçünün geçmişte kalan bir olgu haline geldiği 1980'den sonra da Türkler Avrupa ülkelerinde büyük azınlıklar oluşturmaya devam ettiler ve eski memleketlerinin siyasi hareketlerine ve davalarına katıldıkları kadar yeni memleketlerinin koşullarına da az ya da çok uyum sağlamaya odaklanmaya başladılar. 1960'ların göçmenlerinin çocukları ve torunları açısından, Almanya'da bir "yabancı" Türkiye'ye döndüklerinde "Almancı" olmaktan kaynaklanan karmaşık kimlik sorunları ortaya çıktı. Bununla birlikte, yeni melezlik biçimleri de Türkler arasında 1960'lardan sonra farklılıkların artmasına yardım etti.

1968: MİLLİ BİRLİKTEN DÜZEN YANDAŞLIĞI VE KARŞITLIĞINA, ORADAN DA KİMLİK VE FARKLILIĞA

Bu dönemdeki toplumsal değişimle ilgili en devrimci şey, modern sınıf oluşumu ve bireysel özneleştirme süreçlerinin, kapsam olarak Türk toplumunun bütününü harekete geçirecek şekilde genişlemesiydi. Önceki yüzyıl boyunca bu süreçler Türk burjuvazisini ve bir sanayi proleteryasının nüvesini ortaya çıkararak tarihe yön vermişti. Milli Mücadele ve erken cumhuriyet dönemi boyunca genişleyen bu

süreçlerin etkisi, bu dönemde her şeyi kapsar hale geldi. Nüfusun sayısal olarak büyümesi de bu olguyu destekledi. Nüfus yoğunluğu ve insanlar arası etkileşim sayısal olarak arttıkça yaşam kalitesi de değişim geçirdi.

Bu değişimin patlama noktası olan 1968'de Türkiye, dünya çapında ve bilhassa gelişmekte olan ülkelerde büyük siyasal ve kültürel sonuçlar yaratan bir toplumsal altüst oluşun kendine özgü bir şeklini yaşamaktaydı. Bunun siyasal sonucu, erken cumhuriyetin talep ettiği milli birlikten "1968" tarafından simgelenen düzen yanlısı ve karşıtı cepheleşmelere, oradan da bu cepheleşmenin ardından ortaya çıkan kimlik ve farklılık siyaseti temelindeki çoklu bölünmelere geçişti. 1968'i bu şekilde ele almak, belki de tek bir yılda doruğuna ulaşmış olsa da çok daha uzun süre devam eden değişimlerden simgesel olarak bahsetmek anlamına gelmektedir. Birçok Türk, dönemin genç militanlarından "altmış sekizler" diye bahseden önde gelen bir Türk romancısının da gösterdiği gibi, bu noktayı gayet iyi anlayacaktır.[46]

1960'ların sonu itibariyle patlayıcı bir yoğunluğa ulaşan toplumsal hareketlilik süreçleri çeşitli boyutlarda etkisini gösterdi. Ekonomik büyüme sanayi işçilerinin sayısını artırdı, 1961 anayasası ise işçi örgütlenmelerine izin verdi. Bunun sonucunda sendikalı işçi sayısı 1960'larda 250000'den 2 milyona yükseldi. Bununla beraber, şehirlerdeki işsizlik ve kırsal kesimdeki eksik istihdam çok yüksek düzeylerde seyretmeye devam etti, hatta Almanya'ya işçi göçü bile bu sorunu çözmeye yetmedi. Resmi işsizlik rakamlarına göre işsiz sayısı 1967-1977 arasında 600 binden 1,5 milyona yükselmişti. İşgücü piyasası her yıl iş arayanların ancak yüzde kırkını içine çekebiliyordu; birçok lise ve üniversite mezunu iş bulamıyordu. Refah devleti fikrinin yaygınlık kazanmasıyla birlikte Türkiye 1945'te bir işçi sigortaları sistemi kurmuştu, ancak ilk zamanlarda işçilerin otuzda biri bile bu sosyal güvence kapsamında değildi.[47]

Eğitim alanında 1950-1980 arasında Türkiye, nihayet kitlesel okuryazarlığı gerçekleştirmiş olmasına karşın, bunun insanlık tarihinde görülmemiş düzeyde bir nüfus patlamasıyla çakışması olgusunun ironik sonuçlarıyla karşı karşıya kaldı. Lise diploması alanların sayısı 1950'de 6000 iken, 1968'de 30000'e, 1980'de ise 138000'e yükseldi. Üniversite sayısı 1946'da sadece üç iken 1967'de sekiz, 1978'de ise 19 oldu.[48] Yine de bu dönem boyunca üniversitelerin kontenjanı talebin sadece bir kısmını karşılayabiliyordu. 1977'de üniversitelere başvuran 360000 öğrencinin sadece 60000'i üniversiteye yerleştirilmişti. Buna karşın, yüksek öğrenim kurumlarından mezun olanların sayısı 1950'de 3000 kadarken, 1968'de 14000'e, 1980'de ise 71000'e yükseldi. Bu koşullar altında, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, eğitim olanaklarının genişlemesi niteliksel açıdan ziyade niceliksel açıdan başarı kaydetti. Eğitim sistemi üzerindeki baskılar ve kaynak eksikliği bütün seviyelerde eğitimin kalitesinde ciddi eksikliklere sebep oldu.

Bununla birlikte mezunların endişesi daha çok, önemli bir kısmının aldıkları diplomalarla iş bulamamalarıydı.

Kadınlarla erkeklerin okuryazarlık oranları arasındaki bariz uçurum eğitim sisteminin sorunlarını anlamak için bir diğer ipucu sunmaktadır. Türk erkeklerin çoğu 1950'lerin başında okuryazardı, buna karşın Türk kadınları hemen hemen 1980'e kadar bu seviyeye ulaşamadı. Nüfusun çoğunluğunun okuryazar olması, tam da öğrencilerin ve işçilerin en çok radikalleştikleri dönem olan 1960'ların sonunda gerçekleşti. 1961 anayasası işçi örgütlenmelerinin yanı sıra üniversitelere de özerklik tanımıştı. Gerek bu olgular gerekse yüksek işsizlik oranları, işçilerle öğrenciler arasındaki ekonomik mahrumiyet ve dünyanın dört bir yanından gelen haberler 1960'ların ve 1970'lerin şiddet içeren siyasal hareketliliğine zemin hazırladı. 1970'lerdeki teröristler genellikle on beş-yirmi beş yaş arası delikanlılardı.[49] İki büyük siyasal partinin siyasete hâkim olmayı başaramaması, başka sebeplerden olduğu kadar, insan akınının devamlı artmasından ve bunun beraberinde getirdiği sorunların ve farklılıkların çoğalmasından kaynaklanıyordu.

Kadınlar açısından, okuryazarlık oranları arasındaki uçurumun sonuçları Türkiye'nin gelişmesine engel olan bölgesel eşitsizliklerle bağlantılıydı. Her şey bir yana doğum oranının en yüksek, okuryazarlığın en düşük ve kadın-erkek arası okuryazarlık farkının en çok olduğu yer Türkiye'nin güneydoğusuydu. Burada, çoğu Kürt kökenli olan halkla Türk okullar arasındaki dil uyuşmazlığı, karma, laik okullara devam etmenin kızlarının "ismet ve iffetlerini" ve ailenin şerefini zedeleyeceği yönündeki dini temelli endişeyle birleşiyordu.[50] Okula gitmediği için okumayazma bilmeyen ve çok erken evlenen birçok Kürt kızı hem yüksek doğum oranlarının hem de Kürtler arasında Türkçe bilmemenin devam etmesine yol açtı. Birçok köyde okul yoktu. Okula giden öğrenciler açısındansa mevcut sorunlar eğitim dilinin (yalnız Türkçe) bilinmemesinden başlıyor, yeterli kaynak ve olanağa sahip olunmaması, öğretmen başına öğrenci sayısının çok yüksek olması ve müfredata eleştirel düşünceden çok ezberciliğin, uygulamadan çok kuramın egemen olmasıyla devam ediyordu.

Dolayısıyla, ortalama yaşam süresi gibi insani gelişme göstergelerinin bu kadar iyileştiği bir dönemde, Türkiye'nin eğitimdeki başarısı sadece gelişmiş ekonomilerin değil kendisiyle kıyaslanabilecek bazı gelişmekte olan ülkelerin bile gerisinde kaldı. Ayrıca eğitim sistemindeki niteliksel zaafların da kalıcı bir ekonomik bedeli oldu. Türkiye'nin ulaştığı ekonomik gelişmişlik düzeyi, artık sadece "ekonominin teknoloji ve bilgi unsurlarında ciddi bir gelişme" değil, aynı zamanda " daha iyi eğitilmiş bir işgücü", yani sadece elit eğitimi değil bir kitlesel eğitim de gerektiriyordu.[51]

Okuryazarlığın kitleselleşmesi eğilimine iletişim araçlarında yaşanan önemli gelişmeler eşlik etti.[52] Yazılı basında, 1961 anayasasının sağladığı özgürlükler Marksist düşüncenin geniş çapta ulaşılabilir hale gelmesinin yolunu açmakla kalmadı, aşağıda ele alınacak olan İslami yazılı basının gelişmesi açısından da bu dönem önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Yazılı basındaki bu gelişmelerin etkileri devrin siyasetine de yansıdı.

Elektronik iletişim araçları daha da ciddi bir gelişme gösterdi. Transistörlü radyolar 1960'larda kırsal kesimde yaygın hale geldi. Televizyona gelince, Türklerin bazıları Amerikan astronotlarının 1969'da aya inmesini televizyonda gördükleri ilk önemli olay olarak hatırlarlar.[53] Önceleri bir statü sembolü olan siyah-beyaz televizyonlar 1970'lerde köy kahvelerine girecek kadar yaygınlaşarak halkın hayal gücünü canlandırdı ve beklentilerini yükseltti. Yeni toplumsallık örüntüleri gelişti. Evlerine ilk televizyon alanlar birden uzun zamandır görüşmedikleri ne kadar çok akraba ve dostları olduğunu fark ettiler. Bu durum bilhassa, erkeklerin sürekli biraraya geldiği kahvelere devam etme şansı olmayan kadınlar için önem taşıyordu. 1950'lerde toplumsal hareketliliğin itici gücü kentleşmeyse, "1960'larda transistörlü radyo, 1970'lerde ise siyah-beyaz televizyon" toplumsal değişimi hızlandıran yeni etkenlerdi.[54] Yeni iletişim araçları köy ve kentlerde yaşam tarzları arasındaki yalıtılmışlığı azalttı, 1974'deki Kıbrıs müdahalesi gibi önemli olayların haberlerini Türklerin evlerine kadar soktu ve yeni tüketim alışkanlıkları getirdi.

Türkiye'nin canlı müzik kültürü de 1960'ların sonunda yeni yeni kentleşen gecekondu sakinlerinin umutlarını ve hayal kırıklıklarını yansıtan yeni bir popüler müzik türü yarattı. Başlangıçta alaycı bir şekilde *Arabesk* olarak adlandırılan bu melez müzik Türk, Batılı ve Arap unsurların karışımından oluşuyordu. Türkiye'de kültürün siyasallaşması göz önünde bulundurulduğunda, Arabesk'in kendiliğindenliği ve bağımsızlığı onu hem bir beğeni meselesi olarak hem de siyaseten tartışmalı hale getirdi. Devlet tarafından kabul edilmiş müzikal normlara uygun olmadığı gerekçesiyle devlet televizyonlarında ve radyolarında yasaklanan arabesk müzik, yine de 1970'lerin ortasında, kasetlerin ve kasetçalarların yaygınlaşmasıyla birlikte sesini her yerde duyurdu. Şehrin kültürlü kesimleri arabeski, gecekondu mahallelerinden gelip giden dolmuşlarda bangır bangır çalındığı için *dolmuşçu müziği* olarak adlandırdılar. Arabesk ancak 1980'den sonra bir nebze siyasal itibar kazandı, o zaman bile seçmenlerinin gönlünü almak için bir aksesuar olarak kullanıldı.

Tıpkı toplumsal değişimin bir yüzyıl önce Osmanlı ön burjuvazisi arasında yeni öznellik biçimlerinin doğmasına yol açtığı gibi, bu dönemdeki kitlesel sosyal hareketlilik de toplumun her düzeyinde öznelliğin yeni biçim ve ifadelerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Gerek sol gerekse sağ radikaller hakkında yazanların, bu hareketlerin katılımcıların öznel gelişiminde oynadığı rol üzerinde durmaları ilginçtir. 1971 darbesinden sonra hapse düşen sol radikaller açısından "siyasal

özeleştiri kişisel trajedilerle birleşmiş" durumdaydı. Taktik hatalarını ve ideolojik yüzeyselliklerini fark etmeye başladıklarında "bu gayet insani iç çatışmalar içinde kaçınılmaz bir mistik-ahlaki nitelik vardı, ki bunun kaçınılmaz oluşunun sebebi hapishane koşullarının onlara dayattığı öznellik ve sosyalist *kültür*lerinin yetersizliğiydi." Yine de, sol inançlarından vazgeçmeyenler "hapishaneden çıktıktan sonra tam bir fikir karmaşası içinde eyleme giriştiler."[55] Sağda, aşırı milliyetçi bozkurtlar ve ülkücüler ise "genellikle sosyo-ekonomik ve psikolojik olarak yoksul delikanlılardan oluşuyordu, ki bunların çoğu köyden kente göç etmiş ve kültür şokuyla ve uyum sorunuyla karşı karşıya kalmış kimselerdi. Bir lider ve grup dayanışması aracılığıyla ve günah keçisi haline getirdikleri 'iç düşmanlar' sayesinde arzularını gerçekleştirmeye ve kimlik sorunlarını çözmeye çalışıyorlardı."[56] 1980 darbesinden sonra birçok aşırı milliyetçi cezaevinde, solcuların 1971 darbesinden sonra yapmış oldukları gibi, bir iç muhasebe yapma fırsatı buldu. Basit ailelerden gelen Türklerin gitgide daha büyük bir kısmı bu dönemde gerçekleşen değişimleri, ekonomik kalkınmanın beşeri hammaddesi haline gelerek, iç veya dış işgücü göçü hareketlerine kapılarak, gecekondu yaşamının üstesinden gelmek zorunda kalarak ve gerek televizyon aracılığıyla gerekse zengin ailelerin yanında hizmetçi, şöför veya bahçıvan olarak çalışmaları sayesinde toplumun daha varlıklı ve Batılılaşmış kesimlerini keşfederek yaşadılar. Arabesk müziğin bu kadar sevilmesinin önemli sebeplerinden biri de, bu deneyimleri yaşayanların şarkısını söylemesiydi. 1960'ların Orhan Gencebay'ından 1980'lerin İbrahim Tatlıses'ine kadar en sevilen Arabesk şarkıcıları, hep Türkiye'nin İstanbul'a en çok göç veren bölgelerinden geliyordu.[57] Orhan Gencebay'ın meşhur albümlerinden birinin kapağı bu dönem için verilen renkli resimler arasında yer almaktadır.

Sosyal ve siyasal tarihi bir arada değerlendirmek, 1960'ların sonunda yaşanan çok yönlü dönüm noktasını anlamayı mümkün kılmaktadır. Milli Mücadele ve erken cumhuriyet döneminin mirası farklılıklara hiçbir şekilde tahammül etmeyen tek sesli bir milli seferberlikti. 1945'den sonra değişim ve çoğulculuk talepleri bastırılamayacak kadar güçlendi. Görünüşteki birlik gücünü kaybedince, düzen yanlısı ve karşıtı büyük cepheleşmeler ortaya çıktı. 1946-1950 yılları arasında Demokrat Parti Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı muhalefetteyken bir bakıma bu tip bir rol oynamıştı. Sonraları, siyasal yelpaze genişledikçe, 1960'larda ve 1970'lerde düzen yanlısı ve karşıtı güçler arasında çatışma daha da keskinleşti. Türkiye'de ve dünyada nüfus patlaması ve gençlik eylemleri 1960'ların sonunda çatışmanın düzeyini yükseltince, bu geniş cepheli düzen karşıtı koalisyon parçalandı ve yeni, daha çok farklılaşmış bir kimlik ve farklılık siyaseti oluşmaya başladı. Dünyada farklılık eksenleri ırk, etnisite, din, toplumsal cinsiyet, sınıf, mahrumiyet ve kişisel tercihleri içine alacak şekilde çoğaldı. Türkiye'de gerçekten ayrı ırkların bulunmamasıyla birlikte, diğer farklılıkların hepsi mevcuttu. Düzen karşıtı muhalefet güçleri arasında aşırı milliyetçi sağ, birliğini devam ettirmek açısından soldan

daha başarılı oldu. Ancak daha sonra Milli Selamet Partisi'nden itibaren dindar muhafazakârların gölgesinde kaldı. Sağla karşılaştırıldığında sol ideolojik hizipleşmeye çok daha yatkındı; Sovyetler Birliği'nin çöküşü daha sonra solun tabutuna bir çivi daha çakacaktı. Geniş cepheli ittifaklar içindeki bölünmeler Türklerle Kürtler, Sünnilerle Aleviler, dindarlarla laikler, erkeklerle kadınlar, işçilerle işverenler arasına çatışma tohumları ekti. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de bu, karmaşık şekillerde gerçekleşti. Türklerin çoğunun toplum içindeki konumları bu kategorilerin birden fazlasıyla tanımlanıyordu. Türkiye'de 1980'e kadar bu farklılıkların hepsi siyasal olarak belirgin hale gelmedi. Bu veya buna benzer açılardan Türkiye'nin deneyimi diğer ülkelerden ayrılıyor olsa da, bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye 1960'ların sonundan sonra yaşanan kimlik siyaseti çağına geçiş sürecinin gerisinde kalmadı.[58]

Kimlik ve farklılıkların çoğalması besbelli ki bu kitabın temel tezi hakkında bazı soru işaretleri yaratmaktadır. Kitabın geri kalanında, farklılıkların çoğalmasının, son iki yüzyılın iki büyük değişim akımının (radikal, laik ve muhafazakâr, İslamcı modernlik yaklaşımları) birbirleriyle diyalektik etkileşim halinde Türk tarihinin gidişatını şekillendirmesine son verip vermediğini ele alma fırsatımız olacaktır. Aslında bunun böyle olması mümkündü ve şayet olsaydı Türkiye için daha çok demokratik ve çoğulcu bir çağ açılabilirdi. Ne var ki Türkiye'nin 1980 sonrası siyasal tarihinin ana hatları, farklılıkların çoğalması sürecinin, daha derin, tektonik düzeyde laik ve dindar güçlerin şekillendirmeye devam ettiği bir zemin üzerinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Bu yorumu destekleyen kanıtlar tarihsel kayıtların yanı sıra son bölümde tartışılacak olan Orhan Pamuk'un romanı *Kar* gibi edebi eserlerden de gelmektedir.

İSLAMİ YAZILI BASIN

Yüzyılın ortasında iletişim araçlarıyla ilgili bütün gelişmeler arasında en önemlilerinden biri İslamî "matbaa kapitalizmi"nin gelişmesiydi. Uzun vadede, İslamcı düşünürlere ve iletişim araçlarına, solun veya aşırı milliyetçilerinkilerden daha büyük bir etkiye sahip olmak nasip oldu. Solu harekete geçiren (ve bölen) radikal fikirlerin Türklerin çoğu üzerinde çok az etkisi vardı. Sağcıların savunduğu Türk kimliği halk için çok şeyler ifade ediyordu, ama ille de onların benimsediği faşist, pan-türkist şekliyle değil. Türklerin çoğu açısından İslam, kimliklerini hemen tanımlamak açısından uzak Orta Asyalı köklerden çok daha elverişliydi. Ayrıca İslam hayat ve sonsuzluk hakkındaki büyük varoluşsal sorulara cevap veriyor ve Türk göçmenlerinin Türk şehirlerinde veya yurtdışında yollarını bulmalarına yardım edeceğini umdukları ahlaki temelleri tanımlıyordu.

Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi, kökleri daha uzaklara gidiyor olsa da, *İslamî* yazılı basın tam anlamıyla ancak 1908'den sonra farklılaştı ve gelişme gösterdi. Said Nursi ve Nur hareketi İslamcıların 1930'larla 1950'ler arasında el yazmasından matbaa kültürüne geçişinin tüm safhalarını yaşadı. Bununla beraber, bu kültürün öncüleri sadece onlar değildi.

Jön Türk devrinin ilk yıllarında yayın alanında yaşanan patlama sırasında, en meşhur İslamcı dergilerden biri olan *Sırat-i Müstakim* (Eylül 1908) yayın hayatına başladı. 1912'de *Sebilürreşad* ismini aldı ve 1925'te Takrir-i Sükûn kanunu uyarınca kapatılana kadar yayınlanmaya devam etti. Manidar bir şekilde, 1948'de yeniden yayınlanmaya başladı ve 1965'e kadar yayınına devam etti. Her iki dönemde de derginin yayıncısı olan Eşref Edib Fergan cumhuriyetin laiklik alanındaki belli uygulamalarına muhalifti. Yine de dergiyi "dini özgürlüğün bir simgesi" olarak "Türk milli kimliğine ilişkin etnik değil dini bir zihniyet getirmeyi" amaçlayan ve "cumhuriyet kurumlarına dayanan bir gelecek" inşa etmeye kendini adamış bir dergi olarak tanımlamaktaydı.[59] Bazıları tarafından gerici olduğu düşünülen dergi, daha ziyade millet ve demokrasi gibi modern kavramlara İslamî bir anlam vermeyi amaçlıyordu. Örneğin "hakiki laikli[k] dinin devlet siyasetiyle hiç bir ilgisi bulunmaması... şeklinde"anlaşılacak olursa, aynı mantıkla siyaset de dine müdahale etmemeliydi. Eşref Edib'e göre laiklik halkı Müslüman olan bir ülkede hükümet tarzıyla ilgili bir meseleydi.[60] Büyük ölçüde 1860'ların gazetelerinin ve daha sonrakilerin kendi dönemlerinin aydınlarına hitap etmesi gibi, *Sebilürreşad* da döneminin dindar zihniyete sahip okuyucularına hitap eden bir dergiye örnek teşkil etti.

Sebilürreşad İslamcı bir dergi için bir model oluşturuyorsa, Necip Fazıl Kısakürek de (1904-1983) meslekten din adamından ayrı olarak bir meslekten İslamcı yazar modeli teşkil ediyordu. 1975'te yayınlanan anılarında hayatının üç dönemden oluştuğunu yazıyordu: "Genç şair" (1934'e kadar), "Mistik Şair" (1934-1943) ve "Sâbık Şair" (1943'den sonra).[61] Bu üç dönem Said Nursi'nin hayatındaki dönemleri hatırlatsa da, bu dönemlerin isimleri bir din âlimiyle edebiyat adamı arasındaki temel farklılıkları yansıtır. Genç şair seçkin bir aileden geliyordu, en iyi okullarda öğrenim gördü, Sorbonne'da felsefe okumaya gitti (1924-1925), ancak bütün parasını kumarda yiyerek geri döndü. Veya daha sonra böyle yazacaktı. Hayatı ve eserleri değerlendirildiğinde, kendilerini sadece birer düşünür değil aynı zamanda kararlı eylemciler olan *entelektüeller* olarak tanımlayan Fransız yazarlarının tutumunu benimsemesine, belki de ifşa etmeyi istemediği kadar çok şey borçlu olduğu düşünülebilir. Korporatizm ve Durkheim'in dayanışmacılığı Ziya Gökalp gibi Türk sosyal düşünürlerini nasıl etkilemişse, Necip Fazıl'ın Türkiye üzerinde benzer bir milliyetçi-dindar etki yaratma çabasının ilham kaynağı da

sanki Fransa'nın sağcı Katolik edebiyatçıları gibidir. Bu durum bilhassa, sadece gazeteci ve yazar olarak değil sağ görüşlü Katolik Action Française'in lideri olarak da tanınan Charles Maurras (1868–1952) için geçerlidir.[62] *Aksiyon* sözcüğünün Türkçe'de, İngilizcesine kıyasla Fransızca *action* sözcüğüne çok daha benzeyen genişletilmiş bir anlamsal yelpaze içinde kullanılmaya başlaması, büyük ihtimalle, tesadüf değildir.

Nasıl ki Maurras ne Katolik ne de Monarşi yanlısı olarak alışılagelmiş bir düşünce adamı olmadıysa, Necip Fazıl da İslam ve Türk milliyetçiliğine ilişkin kendine özgü bir yaklaşım geliştirdi. Daha Fransa'ya gitmeden önce bir şair olarak ün kazanmış durumdaydı (1924).[63] İç gözleme dayanan lirik şiirleri korku ve yalnızlık duyguları üzerinde duruyor, kendisinin ve okurlarının belirsiz bir dünyada gelişen öznelliklerini ifade ediyordu. Türkiye'ye dönen "Genç Şair" bankalarda çalıştı ve öğretmenlik yaptı, bir yandan da yazmaya devam etti. Aynı zamanda içki içiyor ve kumar oynuyordu. O zaman bile mevcut kültürel ve siyasal eğilimleri, hem de ölçüsüz bir şekilde eleştiriyor ve fikirlerle eylemi birleştiren bir edebiyatı savunuyordu.

Necip Fazıl'ın, geniş bir nüfuzu olan mutasavvıf Abdülhakim Arvasi'yle tanışması Genç Şair'in Mistik Şair'e dönüşmesine yol açan (1934) bunalımı doğurdu. Bundan böyle Necip Fazıl şeyhinin etkisi altında yazacaktı. Necip Fazıl'ın sadece kalemiyle yaşamak için diğer işleri bıraktığı 1943'te Mistik Şair Sâbık Şair'e dönüştü. 1943'te, otuz dokuz yıl boyunca aralıklı olarak yayınlayacağı *Büyük Doğu* dergisini çıkarmaya başladı. 1949'da aynı isimle bir siyasal dernek kurdu. Ülkeyi dolaşarak büyük kalabalıklar önünde konuşmalar yapan Necip Fazıl, "Türklüğe hakaret" gibi inanılmaz suçlamalarla sık sık yargılandı, yazı ve eylemlerinden dolayı hapis cezalarına maruz kaldı. Sâbık Şair, *Büyük Doğu* dergisinin yanısıra çoğu *Büyük Doğuya Doğru* (1959), İdeolocya Örgüsü (1968) ve İman ve Aksiyon (1964) gibi başlıklar taşıyan düzyazı eserlerden oluşan muazzam bir külliyat yarattı. "Büyük Doğu" fikrini, Batı'nın maddi başarılarının Doğu'nun manevi köklerine aşılandığı bir ütopya olarak düşündü. Necip Fazıl'ın "ideolocya örgüsü", azınlıkların "temizlenmesi" hakkındaki talepleri Franco'dan ziyade Hitler'e benzemekle birlikte, Türkiye'yi az çok Franco İspanya'sını andıran bir cennete çevirmeyi amaçlayan otoriter ve İslamcı-milliyetçi bir potporiydi.[64] Ayrıca İslam'ın cemaatler arası ilişkilerle ilgili hükümlerine de uygun değildi.

Sevelim veya sevmeyelim, Necip Fazıl'la ilişkili her şey, onun yeni bir edebiyatçı türü ve Türk "matbaa kapitalizminin" yeni bir olgusu olduğuna işaret etmektedir. Tıpkı iki büyük yayınevinin bugün bile sadece Said Nursi'nin eserlerini yayınlamakla meşgul olması gibi, 1973'te Necip Fazıl'ın oğlu Mehmet tarafından kurulan Büyük Doğu Yayınevi de halen sadece onun eserlerini yayınlamaktadır.

İlginçtir ki, Necip Fazıl'ın anılarının başlığı olan *Bâbıâli* tarihteki Osmanlı sadrazamlık makamını ifade etmez. Simgesel ve geniş anlamıyla, o sıralarda merkezleri eski Bâbıâli civarında bulunan geleneksel yazılı basına işaret eder. Necip Fazıl bu basına, Batıcı siyasetçilerin 1839'dan beri yaptıkları bütün yanlışları desteklediği, Türk-İslam toplumunun temellerini zayıflattığı, sürekli sansasyon peşinde koştuğu ve niteliksiz olduğu gerekçesiyle saldırmıştır.[65] Bu görüşlerin değeri ne olursa olsun, Necip Fazıl kültürün toplum ve devlet üzerindeki dönüştürücü gücünü kesinlikle kavramış ve bilinçli olarak eski, laik basına karşı yeni İslamcı basının muhalefetini temsil etmiştir.

ELİTLERE SERT BİR CEVAP: ORHAN KEMAL

Türkiye daha önce hiç görülmemiş toplumsal dönüşümlerden geçerken, sıradan insanlar kendi seslerini buldular ve onlar adına konuşmaya alışmış olan seçkinlere sert bir cevap verdiler. Bu sırada edebiyatçılar, çalkantılı zamanlarda yaşamanın nasıl olduğunu bugüne iletmek konusunda bir kez daha bilim adamlarını geride bıraktılar. Hiçbir yazar köyden kente göç etmek zorunda kalan sıradan Türklerin durumunu Orhan Kemal'den (1914-1970) daha iyi anlatamadı. Bu deneyimlerin çoğunu kendisi bizzat yaşamıştı. Orhan Kemal'in yirmiden fazla romanı arasında en çok sevileni *Bereketli Topraklar Üzerinde* (1954)'dir. Bereketli topraklar, Adana civarında pamuk yetiştirilen Çukurova'dır, anlatılan ise Anadolu'dan ve hatta Suriye'den (Urum'dan, Şam'dan) mevsimlik işler için göç eden işçilerin hikayesidir: "Kul acımaz bunlara, Allah acımaz. Allah'ın unuttuğu insanlardır bunlar! Peygamberler kitaplar dolusu sabır, tevekkül, kanaat getirmişlerdir bunlara. Hiçbir işe yaramayan, hiçbir işe yaramayacak olan sabır, tevekkül, kanaat!"[66]

Orhan Kemal, bu dönemde diğer ülkelerde de yazılmakta olan "hayattan bir kesit" türünde romanları andıran bir şekilde okurlarını bir anda cahil köylülerin dünyasına sokar. Karakterler kendi hikâyelerini kendi dilleriyle anlatırlar. Orhan Kemal'in kendisi de Adanalıydı. Adana, köylüleri büyüklüğü ve keşmekeşiyle, mallarla dolu dükkânlarıyla ve "Holivut" mahallesiyle (s. 387) şaşkına çevirecek kadar büyüktü. Ne var ki yine de bir taşra şehriydi. Adana'da pek az kişi *kerusa* denilen çift atlı *fayton*lara (s. 337) veya *tomofil*e (otomobil, s. 388) biniyor, çoğu kişi yürüyerek bir *kerhane*de (normal Türkçede "işyeri") çalışmaya gidiyor veya şansını şehir dışındaki bir çiftlikte veya *patoz* denilen harman makinelerinde (normal Türkçede *batöz*, kökeni Fransızca *batteuse*, s. 31, 212, 370) deniyordu. Bölgedeki işgücü Türkiye'nin etnik çeşitliliğini yansıtır biçimde Arnavut, Laz ve Kürt işçileri de içine alıyordu. Bunların bir kısmı Suriye sınırının öte tarafında da çalışmıştı ve kullandıkları mahalli ağızlar konuşma dilinin çeşitliliğini arttırıyordu.

Romandaki karakterler, pazarlanabilir becerilerden yoksun olmalarından başlayarak, çeşitli şekillerde eğitimsizliklerini ele verirler. Ana karakterlerden biri çırçır makinesinde çalışmaya başlayana kadar bir soyadına sahip olması gerektiğini bile bilmemektedir (s. 69). Birçok karakter için kullanılan lakaplar bir yana, diğerleri ancak akrabaları yoluyla tanınmaktadır. Ana karakterlerden biri İflâhsızın Yusuf olarak tanıtılır. Demek ki bu Yusuf "dermansız bir hastalığa düşmüş" veya "uslanmaz" bir adamın oğlu veya torunudur. Bu şekilde isimlendirilen diğer karakterler arasında Aptal kızı (s. 179) ve Hidayet oğlu (s. 326) vardır. Aptal kızı gerçek ismini hiç ifşa etmeden baştan çıkarıcı kadın rolünü oynar. Aksine Hidayetoğlu romanın sonunda önem kazanır ve sonunda Mıstık olur (s. 326). Kitaptaki en merhametli karakterlerden biri olan Hidayetoğlu aynı zamanda bir katildir ve kitabın trajik sonuç bölümünde dindarca bir ifade kullanmak isteyince ağzından *rahmânirracim* çıkar (bağışlayıcı anlamına gelen *rahim* Allah'ın sıfatlarındandır, taşlanmış anlamına gelen racim ise şeytan için kullanılır, s. 391). Muhtemelen *rahmânirrahim* demek istemiştir. Bu kitaptaki herkes ne kadar dindarsa o da o kadar dindardır.

Bir yandan eğitimsizliklerini sergilerken bir yandan da sözlü halk kültürüne ve onun ahlaki âlemine ne kadar dalmış olduklarını gösterirler. Konuşmaları atasözleri ve deyimlerle doludur. Hatta konuşmaları atasözlerinden bile çok kafiyelerle, ses yinelemeleriyle ve tekrarlanan ritmik kalıplarla doludur ve bu özellik söyledikleri sözlerin öyle olmasa bile atasözü gibi görünmesini sağlar. Heyecanla bir araya gelip birer sigara yakan ve başka bir adamın karısı tarafından nasıl aldatıldığından bahseden ana karakterlerden biri diğerine "Yak hele yak da dinle bak," (s. 141) der. Hikâyeden çıkarttıkları ahlaki dersleri atasözü benzeri sözlerle ifade ederler. Üç ana karakter şanslarını denemek için *anca beraber kanca beraber* yola çıkmışlardır (s. 142). Kitapta en çok yinelenen ifade ahlaki bir aforizmadır: *Ya olmalı insan, vermeli canını insan için, yahut etmemeli kalabalık dünyamızda!*[67] Karakterler her zaman bu ilkelere uymasalar da, sonunda en başarılı olanlar bir ahlaki pusulaya sahip olanlardır.

Bütün karakterlerin kökleri halk kültüründedir ama onun ötesine geçmeye başlamışlardır. Kitabın hem başında hem de sonunda duyulan türkünün son dizesi, *doğurmaz olaydı analarımız* (s. 13, 398), şehirlere göç ettikten sonra bu türküyü söyleyenler kadar melez bir tür olan Arabesk müziğin doğuşunun habercisidir. Kitabın sonuna gelindiğinde üç ana karakterden biri okuma yazma öğrenmeye çalışmaktadır. Kitaptaki bazı vasıflı işçiler okuryazardır. Kitabın trajik doruk noktasından hemen önce, patozun bakımından sorumlu ustayı anlatan komik bir hikâye gerilimi hafifletir. Bir Beethoven hayranı olan usta, işlerin durgun olduğu zamanlarda bütün vaktini Beethoven hakkında bulabildiği her şeyi okuyarak ve

bir piyano sahibi olmayı hayal ederek geçirir. Yaz boyu makinenin başında sövüp sayar, kış olunca Beethoven'ın sağırlığına hüngür hüngür ağlar (s. 368).

Kitap, Sivas civarından üç köylünün Adana'da iş bulmak için trenle yola çıkmalarıyla başlar. Sivas yakınlarından bir adamın Adana'da bir fabrikası olduğunu duyan üç arkadaş "hemşerilerinin" kendilerine iş vereceğinden emindirler. Üçü de okuryazar değildir ve en azından "hemşerileri" ile ilgili beklentileri açısından, çocuk kadar saftırlar. Ancak bazı açılardan farklılık gösterirler, ki bunun son derece önemli sonuçları olur. Köse Hasan'ın önceden köyde bir karısı ve kızı vardır, ancak kendisini bekleyen zorluklara dayanacak fiziksel güce sahip değildir. Aralarında daha önce köyün dışına çıkmış tek kişi İflâhsızın Yusuf'tur. Sivas'a kadar gitmiş ve kısa bir süre demiryolu atölyesinde çalışmıştır. Diğer bilgi kaynağı, veciz sözlerini bıktırıcı bir şekilde tekrarladığı *emmi*sidir. Yusuf şehirlilerin hilelerine kanmamak, hele ki birer "esvaplı şeytan" olan kadınlara kulak asmamak gerektiğini bilmektedir (s. 142,145). Adana'da fabrika sahibinin arabasının önüne atlayarak onu hemşerilik iddialarını dinleyecek kadar uzun süre bekletmeyi başaran ve böylelikle kendisini ve iki arkadaşını dokuma fabrikasının önünde toplanmış diğer iş arayanlardan ayıran kişi Yusuf'tur (51-52). Kitabın unutulmaz kahramanı Pehlivan Ali'dir. Lakabı olan Pehlivan "güreşçi" olduğunu akla getirir ve bunu doğrulayacak bedensel güce sahiptir. Ayrıca dışa dönük bir insan olan Pehlivan Ali üçü arasında en sevimli olanıdır. Bazen diğer karakterler onun zekâsı hakkında şakalar yaparlar: "Atın aptalı rahvan, adamın aptalı pehlivan."[68] İnsanlar Ali'ye sürekli "ayı" derler. Köyünde ne güreşi yapmış olursa olsun, Ali Adana'da hiç güreşmez. Arada sırada onunla dalga geçmek ve eşek şakası yapmak bir yana, diğer insanlar Ali'nin bedensel gücüyle ancak işte faydalanmak için ilgilenirler. Elbette ki kadınlar Ali'yi fark ederler. Basit dürüstlüğü onu sevimli bir kişilik haline getirir.

Adana civarındaki göçmen işgücü çoğunlukla erkeklerden oluşsa da, kadınlar ve çocuklar da köyden kente göçmen akınına kapılmışlardır. Kadın-erkek eşitsizliği, toplumsal köksüzlük ve sömürücü çalışma koşulları iflâhlarını keser. Üç arkadaşın ilk iş bulduğu çırçır makinesi, Çukurova'nın bereketli topraklarından çıkan beyaz altını ham kozalardan ipliğe ve kumaşa dönüştüren dikey olarak entegre olmuş bir fabrikanın bir parçasıdır. Fabrikada erkeklerle kadınlar birarada çalışır. On bir-on iki yaşlarında çalışmaya başlarlar ve yaptıkları iş onları kadın-erkek ilişkilerine dair ideal ölçülere ancak *eli işte gözü oynaşta* sözü kadar uyacak tarzda bir araya getirir.[69]

> Bu kızlardan çoğu, daha memeleri kabarmadan gebe kalırlar. Doğurur, anne olur, gene gebe kalır, gene doğurur, gene gebe, gene doğum. Sonunda ya tanınmayacak kadar çirkinleşir, ya da yeni dostlar ardında

> koşan kocalarının tekmesiyle elden ele dolaşır, en sonunda da babaları yaşında birinin kahrını çekmek zorunda kalırlar.
>
> İçlerinde genelevlere düşenler de olur. Düşmeyenlerse, kim bilir hangi pamuk tarlasında çapa çapalarken, sıtma ya da güneş çarpmasından, bir deri bir kemik, genç yaşlarında ölür giderler.

Bu bölüm sonraki olayları önceden haber veren birçok bölümden biridir. Belli ki kötü hayat koşulları erkek ve kadın karakterleri birbiriyle ilgilenmekten alıkoymamaktadır.

Bunun belli sonuçları olur ki hiçbiri baş erkek ve kadın karakterler olan Pehlivan Ali ve Fatma'nın tutkulu hikâyesi kadar unutulmaz değildir. İlk karşılaştıklarında Ali pamuk fabrikasından inşaata yeni geçmiştir. Fatma inşaattaki kulübelerde yaşayan kadınlar arasında en çekicisidir. Ali'ye göre "avrat dediğin böyle olmalı"dır. Onu işçilerin kullandığı en yüksek iltifat sözcüğüyle tanımlar: "Zorlu avrat." Kitapta çok sık kullanılan bir ifadedir bu. Fatma, kendisini köyden kaçıran ve resmi nikâh yapmayan Ömer Zorlu adında bir adamla yaşamaktadır.[70] Birçok karakterin soyadından hiç bahsedilmeyen bir kitapta, Ömer'in soyadı önemli olabilir, çünkü o Fatma'dan başka türlü *zorlu*dur. Fatma'yı "*zorlu* avrat" haline getiren kuvvetli dişiliğidir, Ömer'i *zorlu* kılan ise kumar bağımlılığıdır. Bütün erkeklerin gözü Fatma'dayken, onun aklı fikri *arabının* (kişisel şans simgesi) gülüp gülmemesindedir. Ömer'in sürekli paraya ihtiyaç duyması onu borç almaya mecbur bırakır, borç aldığı kişiler ise karısıyla beraber olup ona boynuz takan adamların ta kendisidir.

İnşaatın pehlivanı olarak Fatma'nın dişiliğine denk düşen en uygun erkek olan Ali, görünüşte pansiyonda kalan biri gibi, Ömer ile Fatma'nın yanına taşınır (s. 144). Bedensel kuvvet olarak Ali'nin yanına bile yaklaşamayan inşaattaki denetçiler hem para hem güç olarak Ali'yi geride bırakırlar. Sadece erkek işçileri haraca bağlayıp maaşlarının bir kısmını cebe indirmekle ve üstüne bir de kumar ve esrar işlerinden parayı doğrultmakla kalmazlar, inşaattaki kadınlarla da canları istediği zaman yatarlar. Neticede, Fatma'ya ilk beraber olduğu gece, Ali onu aynı gece beraber olduğu üç adamdan ikincisidir. Birincisi, Ömer Zorlu'ya kumar oynaması için cömertçe borç veren ve kocası meşgulken Fatma'yı yanına gönderten Laz taşerondur. İkincisi Ali'dir. Üçüncüsüyse Laz taşeronun cömertliğinden etklenmiş olan ve nihayet *arabının* güldüğünden memnun olarak kumarda kazandıklarıyla eve dönen Ömer'dir. Fatma, her zaman olduğu gibi paranın bir kısmını ister.[71]

Ali ve Fatma çok geçmeden birlikte kaçarlar ve başka bir çiftlikte yeniden karşımıza çıkarlar. Burada Ali tarlada çalışır, Fatma ise güya mutfak işlerine yardım etmek için, gerçekteyse ırgatbaşının daha kolay ulaşabileceği bir yerde olsun diye

çiftlik evinde kalır. Ali ile Fatma'nın evli olmamalarını mesele haline getirirler, Ali'yi ayartıp Aptal kızıyla yatmasını böylece Fatma'nın onu kıskanmasını sağlarlar ve çok geçmeden onu Fatma'dan ayırırlar. Fatma başına geleni fark ettiğinde, erkekler arasında elden ele geçmekte, güneş altında tarlalarda çalışmaktadır ve sıtmaya yakalanmış durumdadır.

Sivas'tan birlikte yola çıkan üç arkadaşın yolları, bu olaylardan çok önce ayrılmıştır. Köse Hasan'ın hikâyesi içlerinde en kısa ve hüzünlü olanıdır. Üçü arasında en zayıfı olan Köse Hasan, çırçır fabrikasının, kirli kozaların çırçırdan geçmek üzere yıkandığı bölümünde işe başlatılır. Bu bölümdeki işçiler on iki saat boyunca ıslak kozaları taşımaktan başka bir şey yapmamaktadır. Sürekli üzerleri ıslak olduğundan kısa zaman içinde hastalanırlar ve zatürre olurlar. Birkaç hafta sonra Hasan hastalığı yüzünden işe gidememeye başlar; ırgatbaşı yerine başkasını alır. Hasan'ın durumu hızla kötüleşir. Yusuf ve Ali daha iyi koşullarda çalışmayı umdukları inşaatta iş bulunca, can yoldaşlarını kalmakta oldukları ahırın sahibine emanet edip giderler. Daha sonra ahırın sahibinin öldürüldüğünü ve Hasan'ın hastanede berbat bir şekilde hayatını kaybettiğini öğrenirler.

Yusuf'un hikâyesi işçi göçünün tamamen farklı bir imkânına işaret eder. İnşaatta Ali Fatma'yla düşüp kalkarken, bunu uygun görmeyen Yusuf Kılıç Usta adında bir duvar ustasıyla çalışmaya başlar. Ailesini geçindirmek için yıllardır göç etmek zorunda olanların yaşadığı bir bölgeden gelen beş çocuk babası Kılıç Usta her yıl aletleriyle beraber yola çıkar ve yılın büyük bir kısmını evinden uzak geçirir. Çok talepkardır, ama zanaatini başkalarına canıgönülden öğretir. Orhan Kemal bunu açıkça ifade etmese de, Kılıç Usta'nın zanaattaki ustalıkla ahlaki nitelikleri şahsında birleştirmesi, Osmanlı devrindeki esnaf loncaları ve tarikatlere, hatta onlardan da önce bu nitelikleri kendinde birleştiren *ahi* teşkilatına kadar uzanan yüzlerce yıllık bir geleneğin devamıdır. Kılıç Usta yeni hikmet sahibi haline gelince Yusuf'un köydeki emmisinin hayali ortadan kaybolur. Sonunda Kılıç Usta Yusuf'un da artık bir usta olduğunu söyler. Yusuf bunu haber vermek için aceleyle Ali'nin yanına koşar, ancak Ali yatağını toplayıp Fatma'yla Ömer Zorlu'nun yanına taşımaktadır. Yusuf bile Fatma'dan "zorlu avrat" (s. 150) diye bahseder. Ama Kılıç Usta'nın sağlam ahlaki öğütlerini de dinler. Kılıç sürekli olarak "ya vermeli canını insan için, yahut etmemeli kalabalık dünyamızda" sözünü tekrarlayanlardan biridir. Ali'yle Fatma'nın ilişkisini öğrenince cinsel hayatta doğru davranışın nasıl olması gerektiğini şöyle anlatır: "Dolaşırım yirmi beş yıldır gurbette.... Lakin çözmedim bir kere bile uçkur harama."[72] Yusuf ve Kılıç birer duvar ustası olarak başka işler alırlar ve Yusuf ancak kitabın sonunda yeniden ortaya çıkar.

Kitabın ikinci yarısında Ali'nin hikâyesi anlatılmaktadır. Ali ve Fatma birlikte kaçmış ve bir çiftlikte iş bulmuşlardır. Başka adamların onları nasıl birbirlerinden

ayırıp ikisini de istismar edeceklerinden habersizdirler. Buğdayın hasat zamanı gelmiştir. Her şeyin merkezinde patoz denilen büyük sarı bir harman makinesi vardır. Makine tarlanın ortasında durur ve önündeki bir traktöre bağlı bir kayışla çalıştırılır. Mekanizmanın bütünü "çok büyük bir ağustos böceğini" andırmaktadır (s. 219). Yirmi desteci, sırtlarında kendi bedenleri kadar desteler, birbirleri ardına makineye doğru koşarlar. Makinenin üzerinde bulunan iki koltukçu en zor işi yapar. Biri desteleri kaldırarak diğerine verir, o da demetleri patozun ağzından içeri sokarak makineyi besler. Patozun içinde, dakikada bin iki yüz devir yapan bıçaklar desteleri parçalayıp ufalar, bir yandan çuvalların içine buğday dolarken diğer yandan yere samanlar dökülür. İş gün doğmadan başlar ve hava karardıktan sonra biter. Sıcak dayanılmazdır. Toz haline gelmiş saman o kadar rahatsız edicidir ki koltukçular toz gözlükleri takmak ve yüzleriyle boyunlarını bezlerle sıkı sıkı sarmak zorundadırlar.

Ali kendini Hidayet oğluyla birlikte, durmaksızın patoza deste taşıyanların arasında bulur. Koltukçular Halo Şamdin ve Zeynel adında iki Kürttür. Türkçeyi zorlukla konuşan küfürbaz insanlar olan Şamdin ve Zeynel uzun yıllar tehlikeli işlerde birlikte çalışmışlardır. Ancak aynı zamanda kendilerine bozulmuş yiyecek verilmesinden, yirmi saatlik işgününden ve kırk beş kişi gerektiren patozda otuz beş kişi çalıştırılmasından şikâyet ederler (s. 277). İkisi birlikte işçiler arasında sınıf bilincini artırmaya çalışırlar, ki bu hiç de ümit verici bir çaba değildir. Geçmişte işverenlerle bir uyuşmazlık sonrasında ikisinden biri, birinin harmanını yakmıştır (s. 246). Bunu bilen ırgatbaşının iki Kürdün yerine Ali'yle arkadaşı Hidayet oğlunu geçirmeye karar vermesi uzun sürmez. Kürtler gördükleri kötü muameleye ırgatbaşının kızlarını Adana'daki geneleve sattığını yüzüne vurarak cevap verirler (s. 269). Zeynel ayrıca ırgatbaşının muhbirini bıçakla tehdit eder (s. 272-78).

Çiftlikteki işçiler açısından işgücü pazarı, iktisat teorisindeki bir soyutlama değildir. Aksine, Adana'da bulunan ve adı "ırgat pazarı" olan bir yerdir. Her hafta beş buçuk gün çalıştıktan sonra kötü ayakkabılarıyla, aç ve tükenmiş bir şekilde yürüyerek ırgat pazarına gitmek, kendilerine ücretlerinin ödenmesini beklemek ve bir sonraki hafta için iş bulmayı ümit etmek zorundadırlar. Onlar ırgat pazarına ulaşmadan gece olur ve işçiler geceyi bir mezarlıkta geçirmek zorunda kalırlar. Ali Fatma'yı düşünür ve şehirde onu bulmayı ümit eder. O ise Ali'nin birkaç adım ötesinde karanlıkta oturmakta ve başı sıtmadan zonklamaktadır. Ali'nin bundan hiç haberi yoktur. Adamın biri onu bulur, ama bu Ali değildir. Sıtma için atebrin hapı vererek onu tenhaya götürür ve ırzına geçer (s. 302-305). Ertesi gün ırgat pazarında, ağalar veya taşeronlar önce işçileri sonraki hafta için tutarlar, ancak ondan sonra kumar borçlarını ve sattıkları çayla esrarın parasını düşerek önceki haftanın ücretini öderler. Bunlar olup biterken ırgatbaşı "küçük ağa" dedikleri çiftlik sahi-

bi iki kardeşten küçük olanıyla biraraya gelir ve Şamdin ve Zeynel'le patozdan sorumlu ustayı işten çıkarmaya karar verirler. Yeni koltukçular Ali ile Hidayet oğlu olacaktır. Hidayet oğlu ancak bundan sonra kendi ismi veya lakabı olan Mıstık diye anılır (s. 326). Ali ve Mıstık geceyi şehirde geçirirler. Adana genelevlerindeki "zorlu fahişeleri" ziyaret ederek çiftlikteki ırgatbaşının kızlarını ararlar. Ali kırmızı elbiseli olanı alır ve ayrılırken birbirlerinden çok etkilenirler. Ertesi gün gelecek haftanın harman ekibi kamyona yüklenir ve çiftliğe dönülür.

İş sabah ikide başlar. Mıstık'ın artık şaka yollu "kaynatamız" dediği ırgatbaşı, önce Ali'yi ve Mıstık'ı uyandırır, toz gözlüklerini ve yüzlerine saracakları bezleri verir ve diğer işçiler uyandırılırken onları işle ilgili üstünkörü bilgilendirir. İş ilerledikçe, sıcaktan, aynı ritmi saatlerce devam ettirme zorunluluğundan ve patozun savurduğu saman tozlarının sebep olduğu dayanılmaz kaşıntıdan bunalırlar. Aradan birkaç gün geçer ve bir gün "küçük ağa" cilalı arabasıyla çıkagelir. İşin temposundan etkilenir ve hafta sonuna kadar bu işin biteceğini söyler. Heyecanlanan "küçük ağa" işçileri coşturmaya başlar, ırgatbaşı da ona katılır. Patozun başındaki Ali de ritme kendini kaptırır. Ne var ki tozdan ve terden gözlerini açamayacak noktaya gelir ve serseme döner. Paydosun üzerinden en azından yarım saat geçmesine karşın iş devam etmektedir. Birden müthiş bir çatırtı duyulur, patoz sarsılır ve her şey durur. Mıstık toz gözlüğünü alnına kaldırır ve dehşetle Ali'nin patozun ağzına girmiş bedenine bakar. İşçiler Ali'yi kaldırırlar ve bacağını kaybettiğini anlarlar. "Küçük ağa"dan Ali'yi arabasına koyup hastaneye götürmesini isterler. Ağa paniğe kapılır. Arabasının kanla pislenmesini istemez. Arabasına doğru koşar, tabancasını çeker ve işçiler yaklaşırsa ateş edeceğini söyler. Küçük ağa giderken işçiler dehşetle izlerler. Ali patozun yanında yere uzanmış halde kalmıştır. İşçilerin, Ali kan kaybından ölürken üzerini bir çuvalla örtüp jandarmaların ağayla birlikte gelmesini beklemekten başka yapabilecekleri bir şey yoktur.

O gece karanlıkta iki adam tarlanın alt başındaki hendeğin içinden gizlice çıkarlar. Biri patoza doğru yürür ve burnuna garip bir koku gelir. Çuvalın ucunu kaldırıp bir cesetle karşılaşınca durumu anlar. Uzaktan yaklaşan motor seslerini duyunca bir kaza olduğunu ve bunu araştırmak için jandarmaların geldiğini fark eder. Hızla harmana doğru gizlice yürür, harmanı ateşe verir. Gökyüzüne turuncuya çalan sarı alevler yükselir. Harmanı ateşe veren Zeynel'dir, hendekteki adam ise Şamdin. Ali ve Mıstık'ın patozda koltukçuluğa başlamaları ikisinin kovulması sayesinde olmuştur. Karanlığa doğru ilerleyen Zeynel ve Şamdin uzaktan olanları izlerken, o sırada uyumakta olan işçiler birden uyanırlar. Onlar telaş içinde Ali'nin cesedini ve patozu alevlerden kurtarmaya çalışırken "küçük" ağa jandarmalarla beraber gelir, işçileri kasten yangın çıkarmakla suçlar ve hepsinin tutuklanmasını veya jandarmaların mavzeriyle hemen öldürülmelerini ister.

Sezonun başında Sivas'tan trene binen üç arkadaştan geriye artık yalnız Yusuf kalmıştır. Kendisiyle ve karısına aldığı gaz ocağıyla gurur duyan Yusuf şehre yerleşmeyi bile düşünmeye başlar (s. 386). Adana garında Mıstık'la karşılaşıp Ali'nin başına gelenleri öğrendiğinde ruh hali değişir. Artık köye dönmeli ve acı haberi Hasan'ın karısıyla kızına ve Ali'nin annesine vermelidir. Köye dönüp haberi verdiği sırada yakınlarda bir yerden Ali'nin dilinden düşürmediği bir türkünün sesi yükselir: "Doğurmaz olaydı analarımız."

Bir insanî alçalma hikâyesi burada sona erer. Yine de daha unutulmaz olan şudur ki, bu aynı zamanda sefaletin, ekonomik azgelişmişliğin ve hızlanan toplumsal değişimin getirdiği kısıtlamalar içinde yeşeren insan onurunun hikâyesidir.

ÜÇ ÇALKANTILI ON YIL

1950-1980 arasında Türkler o kadar güçlü bir siyasal hareketlilik yaşadılar ki, bu durum cumhuriyet kurumlarının toplumu birleştirme imkânlarını tehdit etti. Erken cumhuriyetin tek sesli milli seferberliğinin yerine geçen düzen yanlısı ve karşıtı cepheleşme 1960'ların sonlarında doruk noktasına ulaştı, sonra parçalanmaya başladı ve 1970'lerin siyasal şiddet ortamından geçerek 1980 sonrasının kimlik siyaseti temelindeki daha ince ve ayrıntılı bölünmelerine dönüştü. Düzen karşıtı güçler çoğaldıkça askerler üç kez müdahale ederek siyasal hayatı kesintiye uğrattılar. Dış ilişkilerde, Kıbrıs gibi meselelerden kaynaklanan gerilimlere karşın, Türkiye'nin Batı yanlısı dış politikası bu dönemde devam etti ve güç kazandı. Soğuk Savaş ortamında Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımı ve subayların NATO hizmeti aracılığıyla milletlerarası bir ufuk kazanması sivil ve askeri seçkinler arasında bir ayrım yaratarak askerileşme eğilimini artırdı. Bütün bunlar olurken, hızlı sosyo-ekonomik değişim siyasetin istikrarını bozdu. Ekonomik olarak, bu otuz yıl dünya ekonomisindeki benzeri görülmemiş bir büyüme safhasıyla (1945-1973) ve 1970'lerde onu takip eden bir küresel çöküş dönemiyle aynı zamana rastladı. Yine de, enflasyon ayarlı kişi başına gelir bu dönemde arttı. 1950'lerdeki artışın sebebi büyük ölçüde tarımda makineleşmeydi. Sonraki dönemlerde sanayi ve ticaret kalkınmaya daha ciddi bir şekilde katkıda bulundu, ta ki ithal ikameci sanayileşmenin "kolay" safhası geride kalıp 1970'lerdeki krizler başlayana dek. Yine de yaşam kalitesi göstergeleri önemli kazanımlara işaret etmekteydi. Türkiye'nin 1920'lerdeki nüfus açığının yerini alan nüfus patlaması, aşırı kentleşme ve 1960'ların sonlarında kontrolden çıkan siyasal çalkantılar hesaba katıldığında, kişi başına reel gelirdeki artış daha da önemli hale geliyordu. Kitlesel okuryazarlığın gelişmesi, ulaşımın kolaylaşması ve yeni iletişim araçları nüfus patlamasının sonuçlarını daha da büyüttü. Seçkinci aydınların sıradan halk adına konuşabildiği günler geri-

de kaldı. Artık onlar edebiyatlarıyla ve şarkılarıyla kendi adlarına konuşmaya başlamışlardı. Orhan Kemal'in Pehlivan Ali ve arkadaşlarının hikâyesini yayınladığı sırada daha başlangıç aşamasında olan bu sosyal ve kültürel değişimler sonraki on yıllarda hem şehri hem de kırsal kesimi dönüştürecekti.

7

TÜRKİYE VE DÜNYA

Son yıllarda Türkiye ve diğer ülkeler gitgide küreselleştirici ve yerelleştirici güçler arasındaki gerilim tarafından düzeni bozulan bir dünyanın parçası haline gelmektedir. Yerelleştirici güçler kimlik siyasetiyle yakından ilişkilidir. Küreselleşme bazen yanlış bir şekilde Batı kaynaklı tek bir fikir ve uygulama setinin dünya çapında yayılmasına eşitlense de, onu tam olarak anlamak ancak dünyayı çevreleyen *bütün* ağları hesaba katmakla mümkündür. Küresel karşılıklı bağımlılığın ilk aşamaları tarihte ne kadar eskilere uzanırsa uzansın, teknolojik değişimin hızlanması yirminci yüzyılın sonunda kritik kütleye ulaştı. Özellikle anlık elektronik iletişimin yaygınlaşmasıyla birlikte zaman ve mekân farkları ortadan kalkmış gibi oldu. Küresel ve yerel her yerde aynı anda yaşanabilmeye başladı. Bu ikisi arasındaki etkileşimci-çatışmacı, itici-çekici sürtüşmeler, bugünü geçmişten ayıran durumu, yani küreselleşmenin ve kimlik siyasetinin birarada yaşayabilmesi halini yarattı. Bütün bu değişikliklerin ortasında, modernliğin yapıtaşları olan milli devletler, ittifak sistemleri, milletlerarası kuruluşlar ve benzerleri güçlü aktörler olarak kalmaya devam ettiler. Yine de küresel düzeni tanımlayan, artık bu unsurlar değildi. Aksine bunlar küreselleşmenin ve yerelciliğin yarattığı karşı akıntıya kapıldılar.

Bu değişiklikler Türkiye için bazı yönleriyle ciddi sıkıntılar yaratmakla birlikte, başka yönlerden yeni ufuklar açtı. Siyasal alanda, cumhuriyetçi laikliğin koruyucuları Türkiye içindeki farklılıkların çoğalmasına uyum sağlamakta güçlük çektiler. Dış ilişkilerde küresel karşılıklı bağımlılığın sıkılaşması (ufukta Avrupa Birliği'ne girme umudunun da gözükmesiyle birlikte), milletlerarası ilişkilerin sıkılaşmaktan ziyade gevşediği 1920'lerde ve 1930'larda oluşan milli egemenlikle ilgili varsayımları sarstı. Belli başlı dönüm noktalarında modern İslamcı "muhafazakar demokratlar" laik milliyetçilere göre seçmen üzerinde daha etkili oldular, ki bu başarı, en azından bir dereceye kadar, dinin evrensellik anlayışıyla küreselleşmenin birbirine daha iyi uymasından kaynaklanıyordu. Siyasette geçerli olan ekonomide de geçerliydi. Türkiye korumacı ithal ikameci politikaların otarşik

varsayımlarından vazgeçti ve dünya ekonomisi içindeki konumunu değiştiren ihracata dayalı bir büyüme stratejisini benimsedi. Aynı dönemde Türk toplumu nüfus patlamasının hafiflemesinin yararını gördü ancak farklılıkların çoğalmasıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Sadece sosyal bir meseleden ibaret olmayan kimlik meselesi başta siyaset olmak üzere hayatın her alanını etkiledi. Kimlik siyaseti Türk-Kürt ilişkilerinde ciddi derecede şiddete yol açtı. Yine de 1960'larda Türk toplumunun siyasal hareketliliğini tamamlanır tamamlanmaz bütün kimlik meseleleri siyasallaştı. Türkiye'nin dünyadaki konumu değişirken, bir yandan da son iki yüz yılın üçüncü büyük dinsel uyanışı yaşandı. Fethullah Gülen'in önderlik ettiği bu uyanış mahalli nitelikten milli niteliğe büründü ve nihayet küresel bir harekete dönüştü. Bunlar olup biterken modernlikle öznellik arasındaki yakın ilişki laiklerin olduğu kadar İslamcıların da öznelliği keşfetmelerine yol açtı. Bununla birlikte, modern öznellikle ilgili bu döneme ait en unutulmaz edebi keşiflerden biri laik yazar Adalet Ağaoğlu'nun *Dar Zamanlar* üçlemesinde bulunmaktaydı.

ÜÇÜNCÜ CUMHURİYET DÖNEMİNDE SİYASET

Üç yıl süren (1980–1983) askeri yönetimden sonra, kabul edilen yeni anayasa ve yapılan seçimlerle birlikte Türkiye'nin Üçüncü Cumhuriyet dönemi başladı. Türkiye 1980'lerde Turgut Özal'ın, 2002'den sonra da Recep Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığında kararlı bir siyasal liderlik yaşadı. 1990'larda etkisiz liderler Türkiye'nin siyasal yarılmalarını açığa çıkardılar. Kimlik siyaseti, özellikle Kürt isyanı örneğinde, milli birlikle ilgili eski kabullere meydan okudu. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve küresel karşılıklı bağımlılığın hızlanması dış ilişkilerde değişime sebep oldu. Yine de Sovyetler'in dağılmasından sonra ortaya çıkan beş Türk cumhuriyeti ve AB'ye üyelik beklentisi gelecekle ilgili heyecan yarattı.

ASKERİ YÖNETİM VE YENİ ANAYASA (1980-1983)

1960'larda Türkiye liberal bir anayasanın güzelliklerini yaşarken siyasal yelpazenin iki ucunda liberal olmayan siyasal hareketlerin doğuşundan zarar görmüştü. Ordu 1980'de bu durumu bütünüyle değiştirmek için harekete geçti.[1] Askerler 1961 anayasasını yürürlükten kaldırdılar, Büyük Millet Meclisi'ni askıya aldılar ve yerine Milli Güvenlik Konseyi'ni geçirdiler. General Kenan Evren konseyin ve devletin başına geçti. Yeni hükümet generallerden ve sivil teknokratlardan oluşturuldu. Ekonomiyi idare etmenin ve iş elitine güven vermenin güçlüklerini fark eden komutanlar ekonomiyi sivil bakanlara teslim ettiler. Askeri yönetimin ilk önceliği "terör örgütlerine" ve darbe öncesindeki siyasal şiddet olaylarına aman vermemekti. Sıkıyönetime, aşırı güç kullanımına, alelacele yargılamalara ve sert kararlara dayanan bu bastırma hareketi unutulmaz sonuçlar doğurdu. Bir yıl içinde kırk üç binden fazla insan tutuklandı, yedi yüz binden fazla silaha el kondu

ve bazıları 1961 anayasasında haklarını kullanmaktan başka hiçbir şey yapmamış olan "terörist" örgütlere karşı 167 toplu dava açıldı. Sıkıyönetim komutanları gazeteleri geçici olarak kapattılar. Yeni Yükseköğrenim Kanunu çerçevesinde üniversite özerkliğini sınırladılar ve birçok öğretim üyesini genellikle sebepsiz yere üniversiteden attılar. Öğretmenler arasında da temizlik yaptılar ve bütün okullarda müfredatı değiştirdiler. Muhafazakâr aydınlarla işbirliği yaparak, "tarih"in siyasal amaçlarla kullanılmasında yeni bir aşamayı temsil eden ve ülkenin geçmişinden ziyade yaratılmak istenen geleceğin göstergesi olan "Türk-İslam sentezi"ni benimsediler. Sivil yönetime dönüş için ihtiyatlı bir şekilde hazırlanan askerler yeni bir anayasa hazırlamakla görevli bir danışma meclisi oluşturdular. Yeni anayasa 1982'de halk oylamasında kabul edildi. Askeri yönetim sona erdi ve 1983 seçimleriyle birlikte sivil yönetime geçildi.

Sivil yönetime geçiş süreci son derece güdümlüydü. 1980 öncesindekilere benzeyen karışıklıkları önlemeyi amaçlayan tedbirler içeren anayasa ve seçim kanunu, hızlı değişimin baskısı altında siyasal istikrarı sağlamakta güçlük çeken diğer gelişmekte olan ülkelerin anayasalarını ve seçim kanunlarını andırıyordu. Yeni anayasaya göre başbakan hükümetin başı olarak kalmakla birlikte cumhurbaşkanının yetkileri genişletiliyordu. Meclis tarafından yedi yıllığına devlet başkanı olarak seçilen cumhurbaşkanı, başbakanı, bütün anayasa mahkemesi üyelerini

1980 darbesi. General Kenan Evren önderliğindeki darbenin ardından Ankara sokaklarında tanklar ve askerler. (Hulton Archive/Getty Images.)

ve diğer yüksek memurları atama; kanun tasarılarını meclise geri gönderme (ama veto etme değil); belli durumlarda erken seçim kararı alma; acil bir durumda ülkeyi kararnameyle yönetme (kararnamelerin hükümet tarafından onaylanması şartıyla); genelkurmay başkanını atama ve Milli Güvenlik Kurulu'na (MGK) başkanlık etme yetkilerine sahipti.[2] General Evren'in 1989'a kadar cumhurbaşkanı olacak olması, o sırada bu geniş yetkilerden duyulan kaygıları artıran bir olguydu. Yirmi yıl sonra ise, istemedikleri bir sivil cumhurbaşkanının yetkilerinden kaygı duyma sırası orduya gelecekti.

Anayasadaki tek değişiklik cumhurbaşkanının yetkilerinin arttırılması değildi. 1961 anayasasıyla getirilen senato gereksiz olduğu gerekçesiyle kaldırıldı ve Türkiye tek meclisli bir parlamentoya geri döndü. Milli Güvenlik Kurulu'yla ilgili 118. maddede kurulun önemli güvenlik konularındaki kararlarının "Bakanlar Kurulunca öncelikle dikkate alınması" gerektiği belirtiliyordu.[3] Bu madde MGK'ya, meclise veya seçmene karşı sorumlu olmaksızın, hükümete kendi siyasetini kabul ettirme yetkisi veriyordu. Birçok kişi bu düzenlemenin örtük bir askeri rejim anlamına geldiği yönünde eleştiriler dillendirdi. Zamanla bu eleştirilerin haklı olduğu ortaya çıktı. 1982 anayasasının bir diğer göze çarpan özelliği, haklarla ilgili güvencelere bu hakların kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla eklenmiş şartların eşlik etmesiydi. Örneğin anayasanın 28. maddesi basın özgürlüğünü güvence altına alıyor, buna karşın "kanunla yasaklanmış herhangi bir dilde" (Kürtçe), devletin güvenliğini tehdit eden, suça veya isyana teşvik eden ve muğlâk bir şekilde tanımlanmış buna benzer suçlar içeren yayınlar yapılmasını yasaklıyordu. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında ele alınacak olan bir romanda yer verilen kurgusal bir dava, bu maddenin neler doğurabileceğini göstermektedir. Aynı şekilde anayasada sendikalara da izin vardı, yalnız sendikaların siyasal partileri desteklemeleri veya onlar tarafından desteklenmeleri yasaktı (madde 52).

Askeri yönetim tarafından yürürlüğe konan diğer yasalar da benzer bir şekilde demokratikleşmeyi sınırladı. 1983'te çıkarılan seçim kanununa göre siyasal partilerin meclise girebilmeleri için ülke genelinde yüzde on barajını aşmaları gerekiyordu.[4] Bununla amaçlanan şey, küçük partilerin bundan böyle koalisyonlarda tayin edici roller üstlenmesini engellemekti. Ne var ki seçim barajı yüzünden birçok seçmenin oyu mecliste temsil edilemedi. Uç bir örnek 2002 seçimlerinde yaşandı. Seçmenin yüzde 45'i (ve yedi parti) baraj nedeniyle mecliste temsil edilemedi.[5] Ayrıca 1983'te kabul edilen sendikalara ilişkin iki kanun emekçilerin siyasal eylemi üzerindeki yasakları daha da sıkılaştırdı.

1983 seçimleri yeni koşullar altında gerçekleşti. Eski partiler kapatılmıştı, eski siyasetçilerin çoğu siyasi yasaklıydı. Ordu sadece üç yeni partinin seçimlere katılmasına izin verdi. Seçmenlerin çoğunluğu ordudan en bağımsız olan partide,

Turgut Özal'ın Anavatan Partisi'nde (ANAP) oylarını birleştirerek duygularını açığa vurdular.[6] 1983 seçimleri ciddi sayıda Türk tarafından televizyondan takip edilen ilk seçimdi. Seçmenlerin zihnini meşgul eden ekonomik meseleler hakkındaki uzmanlığını gösteren Özal, televizyonu etkin bir şekilde kullandı.

1980 askeri rejimi karmaşık bir miras bıraktı, 1982 anayasasıyla ilgili değerlendirmeler de kendi içinde çeşitlilik gösterdi. Kimilerinin 1961 anayasasının zaaflarını düzelten nispeten demokratik bir anayasa olarak gördüğü 1982 anayasası, diğerlerine göre geniş bir uzlaşmaya dayanan bir anayasa yapma fırsatının kaçırılışı, Türkiye'nin parlamanter sisteminin zayıflaması, cumhurbaşkanının ve MGK'nın yetkilerinin tehlikeli bir şekilde genişlemesi ve hakların ciddi bir şekilde sınırlanması anlamına geliyordu.[7] Sıradan vatandaşlar 1980 öncesindeki siyasal şiddet olayları sona erdiği ve ekonomi düzelmeye başladığı için rahatlamış olsalar da ordunun başının altından çıkan kitlesel tutuklamalar, yargılamalar ve hak ihlalleri sebebiyle ağır bir bedel ödediler. Eski partiler ve siyasetçiler hakkındaki yasaklar da uzun sürmedi. Türkiye'nin gerçekten ihtiyaç duyduğu şey geniş ufuk sahibi siyasal liderlerdi ki ordunun bunu sağlaması mümkün değildi. Son olarak ordunun yaratmaya çalıştığı "devlet gözetiminde dayanışmacı bir toplum" kimlik siyasetine hiçbir şekilde imkân vermiyordu.[8]

ÖZAL DÖNEMİNDE TÜRKİYE

1983–1989 yıllarında başbakan daha sonra da (1989–1993) cumhurbaşkanı olan Turgut Özal geniş ufuk sahibi bir siyasetçi olduğunu gösterdi. Ekonomik liberalizmle İslamî değerleri birleştiren ve böylelikle İslamcı partilerden daha çok seçmen desteği alan Turgut Özal, Türk siyasetine Atatürk'ten bu yana gelmiş geçmiş bütün siyasetçilerden daha ciddi bir şekilde yön verdi. Ekonomik alanda, 1930'larda başlatılan iç pazara yönelik, ithal ikameci politikaların yerine ihracata dayalı büyüme stratejisini getirerek Türkiye'yi özelleştirmeye meyleden küresel eğilimle uyumlu hale getirdi.

Özal'ın getirdiği daha az bilinen diğer yenilikler, bunlardan daha az önemli değildi. 1984'te aşırı kentleşmenin sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla İstanbul, Ankara ve İzmir'de Büyükşehir Belediyeleri kuruldu. Halka daha iyi hizmetler sağlayabilmek ve siyasal katılım için yeni alanlar açmak amacıyla Büyükşehir belediyesi ve ilçe belediyelerinden oluşan iki katmanlı bir sistem oluşturuldu. Sorunlara karşın önemli düzelmeler de yaşandı. Örneğin İstanbul'un Haliç kıyılarının temizlenmesini sağlayan büyük proje bunlardan biriydi. Halkın yerel siyasete ilgisi arttı. Özellikle 1994'te Türkiye'nin en büyük iki şehrinde İslamcı Refah Partisi iktidara gelince (Ankara'da Melih Gökçek, İstanbul'da Recep Tayyip Erdoğan) laikler arasında tehlike çanları çalmaya başladı. Dinin yanı sıra partinin tabandaki örgütlenmesinden ve yürüttüğü etkili belediye hizmetlerinden

Turgut Özal Türk siyasetine yeni bir ufuk ve yeni bir tarz getirdi.
(Başbakanlık'ın izniyle, Ankara.)

kaynaklanan Refah Partisi'nin yükselişi, 1999'da büyük seçmen kitlelerinin başka partilere oy vermesinin önüne geçemedi. Her ne şekilde olursa olsun, büyükşehir belediyelerinin sayısı on beşe yükselirken yerel yönetimler büyümeye ayak uydurdu ve büyükşehir belediyeleri ülke yönetimine yükselmek için birer sıçrama tahtası haline geldi.[9] Örneğin eski belediye başkanı Erdoğan 2002'de başbakan oldu.

Özal döneminde eğitim de kaydadeğer bir değişim geçirdi. Bilkent'ten başlayarak (1984) özel üniversiteler kurulmaya başladı. Müfredatı zenginleştirilmiş yeni Anadolu liselerinin sayısı arttı. Fen ve matematikle yabancı dil eğitimini birleştiren bu okullar, elit olmayan çok sayıda Türk için ilk kez yabancı dille eğitim görme fırsatı sağladı. İmam-hatip okullarının sayısı da arttı ve birçok kız öğrenci de bu okullara yazıldı. Kızlar imam olamıyordu. Ancak muhafazakâr ailelerin kızlarını daha çok dinî okullarda okutmak istemeleri çok daha fazla kız öğrencinin ortaöğ-

retime devam etmesini sağladı. Bu okullardan mezun olan kız ve erkek öğrenciler üniversiteye de devam etti. Yükseköğrenime devam eden imam-hatip mezunlarının çoğu laik bölümlerde okudular.[10]

Özal kültürel özgürlükleri de genişletti. Başbakanken Hacca gitti ve Nakşibendî olduğunu alenen kabul etti. Kürtlere daha geniş kültürel özgürlükler tanıdı. 1991'de cumhurbaşkanı olduğu sırada kamusal ve özel alanda Kürtçe'nin kullanılmasını yasaklayan 1983 tarihli kanun yürürlükten kaldırıldı. 1987'de Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (1992'den sonra Avrupa Birliği) üyelik başvurusu yaptı. Özal döneminde Avrupa İnsan Haklar Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolu açıldı, Avrupa Birliği'nin insan haklarıyla ve işkencenin önlenmesiyle ilgili sözleşmeleri resmen kabul edildi. Avrupa Birliği'ne katılım şartları, erken cumhuriyetin farklılıklara izin vermeyen laik vatandaşlık modeli altında kendini rahat hissetmeyen dindar muhafazakârlara ve azınlıklara alan açmanın bir yolu olarak rol oynamaya başladı ve halen de aynı rolü oynamaya devam ediyor.[11]

Özal ekonomiye yeni bir istikamet vermekle kalmadı, gerçekten geniş bir ufku olduğunu gösterdi.[12] Şayet bu geniş görüşlülük çok sayıda seçmene hitap etmeseydi, siyasal olarak işe yaramazdı. Özal'la birlikte toplumun dindar, ticaretle uğraşan, Anadolu kökenli olan ama gitgide kentlileşen kesimi nihayet iktidara geldi. Onlarca yıl devlet politikasının hedefi olanlar bundan böyle karar alıcılar haline geldiler. Türk demokrasisinin geleceği açısından önemli bir nokta da, toplumun bu kesimi adına 1983'te mecliste çoğunluğu elde eden Özal'ın partisinin (ANAP) alenen İslamcı bir parti olmamasıydı. Köken itibariyle ANAP, içinde darbe öncesi CHP'den, AP'den, MHP'den ve MSP'den unsurlar barındıran bir merkez-sağ koalisyondu. Özel pragmatist bir liderdi ve parti Türkiye'nin modern dünyadaki yeriyle ilgili eklektik bir yaklaşım benimsedi.

SİYASETTEKİ ZİKZAKLAR (1993-2002)

Özal'ın öldüğü 1993'te siyasal istikrarsızlık tırmanıyordu. Daha Özal 1989'da kendisini cumhurbaşkanı seçtirdiğinde, ANAP kendi içindeki birliği ve kitle desteğini yitirmeye başlamıştı. 1990'larda iktidarın niçin sık sık el değiştirdiğine ilişkin birçok sebep ileri sürülmüştür. Askeri yönetimin 1981'de parti siyasetini yasaklaması seçmenlerin eski partilere olan sadakatini sarsmıştı. Doğu Avrupa'da sosyalizmin çöküşüyle birlikte iç kavgalar ve yeni fikir üretememe sıkıntısı Türk siyasal yelpazesinin solunu neredeyse bitirdi. 1984'te başlayan Kürt isyanı yıllarca sürdü ve çok büyük bir bedele mal oldu. 1987'de bir çok eski siyasetçiye ve partiye veya ikame partilere siyaset yapma izni verilmesi yeni alternatiflerin ortaya çıkmasına yol açmadı. Ekonomik krizler siyasal istikrarsızlığı artırdı. Yine de 1990'larda, önceki ve sonraki on yıllara nazaran seçmenin partiler arasında sürekli gidip gelmesinin temel sebebi önde gelen siyasetçilerin, kısa vadeli pazarlıkların ötesinde bir ufka sahip olmamasıydı.[13]

1990'lar boyunca Türk seçmenlerinin tercihlerinin sürekli değişmesi Türkiye'yi, doğası gereği tek parti hükümetleri kadar kararlı bir yönetim sergileyemeyen koalisyon hükümetlerinin yönetmesine yol açtı. 1991 seçimlerinin ardından Doğru Yol Partisi (DYP) Genel Başkanı Süleyman Demirel'in başbakan, Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Genel Başkanı Erdal İnönü'nün başbakan yardımcısı olduğu bir koalisyon kuruldu. Meclis 1993'te Demirel'i cumhurbaşkanı seçince, Türkiye ilk kadın başbakan olan DYP lideri Tansu Çiller'le tanıştı. Birçok kişi Türkiye'nin kadın bir başbakanı olduğu için mutluydu, ama bu kişinin Tansu Çiller olmasından memnun değildi. Çiller ekonomik krizi kötü yönetmesi, "Türk demokrasisi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olması" ve başbakan olduğu yıllarda zenginleşmesi sebebiyle eleştirildi.[14]

Milli Selamet Partisi'nin devamı olan İslamcı Refah Partisi (RP), yeni bir seçmen kitlesi yaratmaktaki başarısına dayanarak 1994'teki yerel seçim zaferini sıçrama tahtası olarak kullandı ve 1995 genel seçimlerinde birinci parti oldu (oyların yüzde 21,4'ünü, meclisteki sandalyelerin de yüzde 28,7'sini elde etti). Refah Partisi'nin iktidara gelmesini engellemek için mecliste en çok milletvekiline sahip olan iki laik parti (ANAP ve DYP) aylarca uğraştı, ancak Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller arasındaki husumet bu çabaları boşa çıkarttı. Haziran 1996'da kurulan koalisyon, başbakanın iki yılda bir değişmesini öngören çok şaşırtıcı bir koalisyon protokolüyle RP ile DYP'yi biraraya getirdi. Türkiye'nin ilk İslamcı başbakanı olan Necmettin Erbakan ile daha önceden Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olan Çiller sırayla başbakan olacaklardı. Anlaşmayı sağlayan şey Erbakan'ın Çiller'in yolsuzluklarıyla ilgili meclis soruşturmalarına karşı çıkacağı sözünü vermesiydi.

Çiller bir daha başbakanlığı Erbakan'dan devralamadı. Erbakan'ın kışkırtıcı söylemi ve kendine özgü İslamî içerikli politika maceraları, ordunun üst komuta kademesinden kendisinin de bir zamanlar bağlı olduğu Nakşibendî cemaatinin liderine kadar çok farklı kesimlerle arasını açtı.[15] Kendi dışişleri bakanlığının itirazına karşın 1996'da Libya'yı ziyaret eden Erbakan, burada Libya lideri Kaddafi'nin Batı ve Kürtler konusundaki Türk politikasına yönelik aşağılayıcı eleştirileriyle karşılaştı. Türk seçmenleri buna çok öfkelendiler. 31 Ocak 1997'de Ankara'ya bağlı Refah Partili Sincan Belediyesi İran'ı ve Hamas'ı desteklemek amacıyla bir gösteri düzenledi. Ertesi gün tanklar Sincan'a yürüdü. 28 Şubat 1997'de dördüncü, "postmodern" darbe olarak değerlendirilen bir olay meydana geldi. MGK laikliğin uygulanmasıyla ilgili on sekiz maddelik "kararlarını" hükümete bildirdi. Anayasanın 118. maddesi MGK kararlarının hükümet tarafından "öncelikle dikkate alınması"nı gerektiriyordu. Mayıs'ta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, Erbakan'ın partisinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması talebiyle dava açtı. Haziran'da milletvekilleri Çiller'in partisinden ayrılmaya başlayınca Erbakan'ın istifa etmekten başka çaresi kalmadı ve yeni hükümet Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında kuruldu. O tarihten 2002 seçimlerine kadar hükümetler seç-

menden ziyade orduyu temsil ettiler. Bu arada Anayasa Mahkemesi Ocak 1998'de Refah Partisi'ni kapattı ve Erbakan'a beş yıl siyaset yasağı getirdi. Takipçileri Fazilet Partisi (1998-2001) adıyla yeniden örgütlendiler, ancak aralarındaki gelenekçi-yenilikçi mücadelesi partiyi böldü.

1999'da siyaset yeniden zikzak yaptı. En son 1978-1979'da başbakanlık yapmış olan ve artık DSP'nin başında bulunan Bülent Ecevit, Mesut Yılmaz'ın yerini alarak Ocak'ta kurulan azınlık hükümetinin başbakanı oldu. Şubat ayında Ecevit televizyona çıkarak Kürt ayaklanmasının lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanıp yargılanmak üzere Türkiye'ye getirildiğini duyurunca iç ve dış politika arasında sihirli bir etki yaratan bir kesişme yaşandı. Yirmi yıl iktidardan uzak kaldıktan sonra tesadüfi bir olayın etkisiyle Ecevit bir anda günün adamı haline geldi. Yükselen milli gurur Nisan genel seçimlerinde de sürüp gitti ve Ecevit'in partisi DSP yüzde 22,2 ile seçimden birinci parti olarak çıkarak meclisteki sandalyelerin yüzde 24,7'sini elde etti. Başbakan olarak bir kez daha ANAP'ı ve bu sefer bir de MHP'yi içine alan bir koalisyon oluşturdu. İşin ilginç tarafı Ecevit'in 1970'lerde başbakanlık yaparken başında bulunduğu Atatürk'ün partisi CHP'nin bu seçimlerde sadece yüzde 8,7 alarak meclisin dışında kalmasıydı.

Sonraki iki yıl durum iyice kötüleşti. Ağustos 1999'da İstanbul yakınlarındaki İzmit'te bir deprem meydana geldi. Bunun sonucunda on binden fazla insan öldü, yarım milyon kişi evsiz kaldı ve ekonomi çok büyük bir zarar gördü. Ne hükümet ne de ordu deprem sonrasındaki ihtiyaçlara yeterince karşılık verebildi. Erbakan'ın yakın zamandaki düşüşünün ardından İslamcılar da, laiklerin korktuğunun aksine, bu başarısızlıktan faydalanamayacak kadar güçsüzdüler. Artık mevcut hükümetteki partileri iktidara getiren milli gurur, bilhassa şovenist Milliyetçi Hareket Partisi'nin Sağlık Bakanı Osman Durmuş depremle baş etmek için Türkiye'nin yabancı yardıma ihtiyacı olmadığını söylediğinde, iyice saçma görünmeye başlamıştı. Yabancılardan ve içerdeki AKUT gibi hükümet dışı kuruluşlardan ciddi yardım geldi. AKUT aynı zamanda bir ay sonra Atina'da meydana gelen depreme de ilk müdahale eden Yunan olmayan gruplardan biriydi.[16] 2001'e gelindiğinde Türkiye'nin ekonomik krizleri üstesinden gelinemeyecek boyutlara ulaşmıştı. Ecevit durumu düzeltmek için ekonomiden sorumlu devlet bakanlığına Dünya Bankası'ndan Kemal Derviş'i getirdi. Derviş bir yıl içinde güveni yeniden sağladı. Bu arada Ecevit'in sağlık durumu kötüleşiyordu ve tam da bu sırada Ecevit'in koalisyon ortağı MHP kendine aşırı güvenerek ve daha güçlenerek yeniden iktidara geleceğini ümit ederek genel seçim çağrısı yaptı.

MHP'nin beklentilerinin aksine, 2002 seçimleri 1990'ların zikzaklarına son verdi ve 1999 koalisyonundaki bütün partilerin meclis dışında kalmasına yol açarak sadece iki partiden ve birkaç bağımsız milletvekilinden oluşan bir meclis yarattı. CHP yüzde 19,4 oy alarak meclisteki sandalyelerin yüzde 32,4'ünü elde etti ve böylelikle yeniden meclise girdi. Ne var ki seçimin esas galibi, daha sadece

on beş ay önce Erbakan'ın takipçilerinin ikiye bölündüğü sırada kurulan yeni bir partiydi. Fazilet Partisi'nin kapatılmasından sonra "Gelenekçiler" Saadet Partisi'ni oluştururken "Yenilikçiler" Adalet ve Kalkınma Parti'sini (AK Parti) kurmuşlardı. 2002 seçimlerinde AK Parti yüzde 34,3 oy alarak meclisteki sandalyelerin yüzde 66'sını elde etti. Nihayet Türkiye, ANAP'ın çoğunluğu kaybettiği 1991'den bu yana ilk kez bir tek parti hükümetiyle yönetilecekti.[17]

AK PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE

AK Parti hem 2002'de hem de 2007 seçimlerinde tayin edici çoğunluklar elde etti. Partinin ismindeki *ak* kısaltması, siyasetteki yaygın kirlenmeden bıkmış olan seçmen kitlelerinin beklentileriyle örtüşüyordu. Teşkilat olarak Erbakan'ın İslamcı partilerinin bir devamı olan AK Parti, geniş görüşlülük, liderlik niteliği ve sahip olduğu geniş kitle desteği açısından daha çok Özal'ın 1980'lerdeki ANAP'ını hatırlatır. Hatta bazı yönlerden AK Parti daha etkili bir sosyal demokrat partinin doldurması muhtemel olan boşluğu da doldurmaktadır.[18]

Partinin kuruluşundan sadece on beş ay sonra genel seçimlerde çoğunluğu elde etmesine yardım eden çeşitli etkenler vardı. Öncelikle AK Parti kendisini bir İslamcı parti olarak değil "muhafazakâr demokrat" bir parti olarak sundu. Yolsuzlukla mücadele konusunda esas rakibi olan CHP'ye göre daha büyük bir ciddiyet sergiledi. Ekonomik politikaya verdiği öncelik ve iş adamlarından yana tutumu Erbakan'dan çok Özal'ı akla getiriyordu. AK Parti din ve aile değerleri açısından muhafazakâr olmakla birlikte, görüşlerini paylaşmayanlara karşı uzlaşmacı bir tutum benimsedi. Muhafazakârlıkla sosyo-ekonomik adalet, demokrasi, bireysel haklar ve AB'yle bütünleşme üzerindeki vurguları birleştiren AK Parti, bu açılardan Avrupa'daki sosyal demokrat partilere benzemektedir. İnatçı laikler onu laikliğe yönelik bir tehdit olarak görmeye devam etseler de 2007 seçimleri itibariyle AK Parti "Türkiye'de siyasal İslam'ın ılımlı bir muhafazakâr demokrat partiye dönüşümünü" ve "laiklerle İslamcılar arasındaki uçurumu kapatarak Türkiye'de demokrasinin güçlenmesine katkı sunma yönünde bir adımı" temsil ediyordu.[19]

AK Parti'yi anlamanın bir yolu onun lideri Recep Tayyip Erdoğan üzerinde düşünmektir.[20] İstanbullu bir işçi sınıfı mensubu aileden gelen Erdoğan, İmam Hatip Lisesi'ni bitirdikten sonra üniversiteden mezun oldu. Üniversite mezunu oluşu onu bir elit mensubu haline getirse de o, seçmenlerle buluşmasını gösteren renkli resmin de gösterdiği gibi, kendi köklerini hiçbir zaman unutmadı. Türkiye'de mecazen "siyah Türkler" ve "beyaz Türkler" olduğunu söyleyen Erdoğan siyah Türklerden biriydi. Yetişkinliğinde karizmatik şeyh Mehmet Zahit Kotku'nun (ö.1980) başında bulunduğu İstanbul'daki Nakşibendî tarikatına bağlı İskenderpaşa Cemaati'ne katıldı. Nitekim Türk siyasetinde pek çok etkili kişi bu cemaatten gelmiştir. Erdoğan 1994'te Refah Partisi adına İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçildi ve bu görevdeki başarısı onun bütün Türkiye'de tanınma-

sına yardım etti.[21] Ne var ki bazı icraatları tartışmalara yol açtı ve bu tartışmalara verdiği tepkiler onun siyasal yaşamına yeni bir yön çizdi. Zamanında demokrasinin hedefe ulaşmak için sadece bir araç olduğu şeklindeki sözleri nedeniyle laiklerin kâbusu haline gelmişti. Türklerin şiir sevgisini paylaşan Erdoğan Siirt'te halka hitap ederken okuduğu bir şiir yüzünden 1998'de mahkeme önüne çıkarıldı. Erdoğan'ın okuduğu şiir, Selçuklu sultanıyla Bizans imparatoru arasındaki hayali bir mücadeleyi anlatan Ziya Gökalp'ın meşhur bir şiiriydi. Selçuklu sultanı şöyle diyordu: "Minareler süngü, kubbeler miğfer/Camiler kışlamız, mü'minler asker". Söz konusu şiir Türk milliyetçiliğinin bir kahramanı tarafından yazılmış ve ders kitaplarına bile girmiş olmasına karşın, Erdoğan'ın bu dizeleri bir siyasal konuşmada tekrar etmesi yargılanmasına yol açtı ve halkı din farkı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik etmek ve bir İslam devleti kurmayı amaçlamak suçlamasıyla cezaevine gönderildi. 1998'de on ay cezaevinde yattıktan sonra basının saldırılarına uğramaya ve çeşitli davalar sebebiyle mahkeme önüne çıkmaya devam etti. AK Parti'yi kuran "yenilikçi"lerin liderlerinden biri olan Erdoğan demokrasiye bağlı bir Müslüman tutumu benimsedi.Erbakan'la değişen ilişkileri Erdoğan'ın nasıl değiştiğinin iyi bir örneğidir. Daha 1978'de ikisi arasında parti sorunları hakkında çatışmalar yaşanmaktaydı. 1980'lerde ve 1990'larda Erdoğan kadınların parti içindeki rolünü artırmaya çalıştı, Erbakan'ın baskıcı liderlik tarzını eleştirdi, dindarlıktan çok liyakat üzerinde durdu ve partiyi güncel iletişim sistemleriyle tanıştırdı. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olarak muhaliflerinin bile takdir ettiği hizmetlere öncülük etti. Cezaevinden tahliye olduktan sonra yaptığı bir konuşmada "dinî sembollerle siyaset yapmayacağını", ancak "herkese inançlı insanların siyasette nasıl davranması gerektiğini göstereceğini" söyledi. 2001'de AK Parti kurulduğunda, hiçbiri başörtülü olmayan kadınlar İçişleri Bakanlığı'na bildirilen kurucular kurulunun neredeyse yarısını oluşturuyordu. Yeni partinin ismi, partinin dinî değerlere olduğu kadar adalet ve eşitliğe de bağlı olduğunu gösterecek şekilde seçilmişti. Parti laikliği devletin temel prensiplerinden biri olarak kabul etmekle birlikte, bireyin laik olmasını gerekli görmüyordu. Çünkü dinsel açıdan tarafsız bir hükümetin din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alabileceğini ve bundan AK Parti'nin destekçilerinin de faydalanacağını anlamıştı. Erdoğan'ın yakın tarihli mahkûmiyeti 2002 seçimlerine katılmasına hukuki engel oluşturduğu için yerine emanetçi Abdullah Gül başbakan oldu. 2003'te yasağı kaldırılınca, Erdoğan mahkûm edilmesine yol açan konuşmasını yapmış olduğu Siirt'ten aday oldu ve ara seçimleri kazanarak başbakanlığı devraldı. 2007'de parti yine bir seçim zaferi kazandı. Erdoğan başbakan olarak kalırken Gül cumhurbaşkanı seçildi.

Partinin Erbakan'ın politikasından ayrıldığı noktalar, seçmen tercihleriyle uyuşmaktaydı. Kamuoyu araştırmaları Türk seçmenlerinin 2002 yılında temel kaygılarının din değil işsizlik, ekonomi ve enflasyon olduğunu gösteriyordu.[22] Anketlerde görüşüne başvurulanların hemen hemen hepsi Allah'a inanmakla

birlikte, camiye Cuma namazı için gidenlerin oranı (yüzde 23) hiç gitmeyenlerden veya seyrek gidenlerden (yüzde 30) daha düşüktü. Kız öğrencilerin üniversiteye başörtüleriyle girebilmelerini savunanların oranıyla (yüzde 78) Türkiye'nin bir şeriat devleti olmasına karşı çıkanların oranı (yüzde 75) eşit derecede yüksekti. Bu bakımdan AK Parti üzerine çalışan siyaset bilimcilerinin, bazı laikler tarafından seslendirilen, AK Parti'nin Türkiye'yi bir "İslam cumhuriyeti" haline getireceği kaygısını paylaşmamaları şaşırtıcı değildir.

2002'de iktidara gelen AK Parti ekonomide istikrarı sağladı ve enflasyonu düşürdü. AB'yle bütünleşme sürecini hızlandırdı, gerekli reformları hayata geçirerek AB'ye üyelik görüşmelerinin Ekim 2005'te başlamasını sağladı. Reformlar Kürtlere daha geniş özgürlükler verilmesinden Milli Güvenlik Kurulu'nun yapısının değiştirilmesine kadar uzanıyordu. Türk siyasal sisteminin yetkileri seçilmemiş organlarda toplama derecesi göz önünde bulundurulduğunda, AK Parti'nin, AB'nin genişlemeden sorumlu komisyon başkanı Günter Verheugen'in deyişiyle "Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki ikinci devrimi" gerçekleştirebilmesi, tek başına partinin seçim başarısıyla açıklanamayacak bir şeydi. AK Parti'nin tesiri daha ziyade bir tarafta Erbakan tarzı İslamcılıkla diğer tarafta Kemalist devlet laikliğinin katı tutumlarının ötesine geçmesinden kaynaklanıyordu.[23]

Görünüşte Türk siyasetinin merkezinde yer alan, ama radikal İslamcı bağlantılardan da yoksun olmayan Erbakan'ın Refah Partisi, laikliği bütün sorunların kaynağı olarak görmekte, Tanzimat'tan bugüne gerçekleştirilen bütün Batılılaşmacı reformları reddetmekte ve AB'yle bütünleşmeye karşı çıkmaktaydı. Aksine AK Parti ise Osmanlı'nın ve Cumhuriyet'in başarılarından gurur duyan muhafazakârlara hitap ediyordu, kendi haklarını güvence altına alan laik bir devleti desteklemeye hazırdı ve AB'yle bütünleşmenin tehditten çok bir fırsat olduğunun bilincindeydi. AK Parti'nin bütünleşme sürecini dini menfaatler açısından olumlu olan demokratikleşme yönündeki reformlar için bir kaldıraç olarak kullanmaktaki başarısı, AB'nin Türkiye için katılım şartlarında ayrıcalıklar getirmesini talep eden muhalefet partilerinin savunmacı bir konumda görünmelerine sebep oldu. AK Parti'nin gelecekteki başarısı sadece kitle desteğini korumasına, iç sorunları çözmesine ve hassas konulardaki uzlaşmacı tutumunu sürdürmesine değil, aynı zamanda AB'yle bütünleşme sürecinin başarısına da bağlıdır.

AK Parti'nin 2002 ve 2007'deki seçim başarıları halkın gösterdiği esaslı siyasal hareketliliği ve kimlik siyasetiyle küreselleşme arasındaki etkileşimi yansıtmaktadır, ki küreselleşmenin en parlak gelecek manzarası Avrupa Birliği (AB) üyeliğidir. Aynı etkenler erken cumhuriyetin devlet egemenliğinde laik-milliyetçi kalkınma konusundaki kabullerine ve gücünü bu kabullerden alan kurumlara meydan okumuştur. Türk siyasetinin 1980'den 2007'ye kadarki kronolojik seyrini ele aldığımız bu bölümde daha fazla değerlendirmeyi hak eden çeşitli konular bulunmaktadır:

Siyasal yolsuzluk ve halkın siyasal kinizmi, Kürt meselesi, genel olarak dış politika ve özel olarak AB.

SİYASAL YOLSUZLUK VE SEÇMEN KİNİZMİ

1990'ların sonunda Türkiye "siyasal istikrarsızlık, adam kayırmacılık, yolsuzluk ve korkunç bir toplumsal güvensizlik" açmazına girmişti. Şayet ülke "hem ekonomik sorunlarının hem de kültürel dönüşüm sürecinin üstesinden gelecekse Türk siyasetinin köklü bir şekilde yeniden yapılandırılması" şarttı.[24] 1996'da Susurluk ilçesinde bir kamyonun çarptığı bir arabanın içinden, bir milletvekili, İstanbul eski emniyet müdür yardımcısı, 1970'lerde bozkurtlar arasındaki silahlı eylemleriyle tanınan bir mafya babası ve üzerinde sahte nüfus cüzdanı bulunan bir fahişe çıkması, yolsuzluğu çarpıcı bir şekilde kamuoyunun gündemine getirdi. Basın organları arabanın bagajının suikastlerde kullanılan silahlarla dolu olduğunu ve arabanın bir konvoyun parçası olup diğer araçların olay yerinden kaçtığını iddia ettiler. Arabadakilerden milletvekili olan kazadan sağ kurtuldu. Aylarca hastanede kaldı ve bu sırada olaylarla ilgili anlatımı birkaç kez değişti. Milletvekili Sedat Bucak hem Doğru Yol Partisi üyesiydi hem de güneydoğuda devlet yanlısı bir Kürt aşiretinin reisiydi. Nitekim yüzlerce aşiret mensubu hastanede onu ziyaret etti. Kazadan sonra açığa çıkanlar Türk kamuoyunun en kötü şüphelerini perçinledi. Hükümeti olayın soruşturulmasını ağırdan almakla suçlayan sivil toplum kuruluşları halktan her gece saat 9'da bu durumu protesto etmek için bir dakika ışıklarını söndürmelerini istediler. Bu kampanya Türkiye'de sivil toplumun gönüllü eylem biçimlerinin geliştiğini gösteriyordu. Yine de Susurluk kazasının sebep olduğu kinizm sadece hükümete karşı bir tepkiden ibaret olmayan, daha köklü, daha geniş kapsamlı bir sorundu.

Türkiye'de siyasal yolsuzlukla toplumsal kinizm arasında sistemli bir ilişki vardır. Halk "kayırılmayı, ayrıcalıklı muamele görmeyi ve çaba sarfetmeden hazıra konmayı" ister.[25] Bu davranış kalıbı Türk toplumunun Akdeniz'e özgü daha geniş bir örüntünün bir parçası olduğunu ima etmektedir. Nitekim Akdeniz'de yaygın olan bu örüntüde bireyler ailenin ötesindeki toplumsal birimlere karşı ahlaki yükümlülük hissetmezler. Ortak iyi anlayışının zayıflığı kamusal olanın kişisel kazanç uğruna istismar edilmesini akla uygun bir şey haline getirir.[26] Bu örüntünün hem kültürler arası koşutlukları hem de derin kökleri Osmanlı devrindeki ataerkil aile yapılarında ve patrimonyal devlet geleneğinde bulunmaktadır.

Halkın bu tip beklentilere sahip olması idarede kendine özgü sorunlar yaratır. Bu sorun tiplerinden biri, belli bir bölgedeki rakip aileler kendi çıkarlarıyla partilerin programlarının eşleşip eşleşmediğine bakmaksızın, farklı partileri desteklediklerinde ortaya çıkar. Bilim adamları devlet yanlısı ve PKK yanlısı olarak ayrılan Kürt aşiretlerinin yanı sıra Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon civarında da rakip büyük ailelerin parti tercihlerinde rekabet içinde olduklarını tespit etmişler-

dir. Nitekim bazı Kürt toprak ağalarının binlerce kişilik bir aşiretin oyunu tek bir partiye yöneltmeye muktedir oluşları, siyasetçilerin kendi parti programlarından çok ağaların isteklerine sadakat göstermelerinin teminatı olmaktadır.[27] Siyaset ne kadar adam kayırmacılık ve hazıra konmacılık haline gelirse, hükümetlerin yatırım, harcama ve borç arasındaki dengeyi sağlamaları da o kadar imkânsız hale gelmektedir. Son dönemde halkın genişleyen siyasal hareketliliği kamu harcaması taleplerinde büyük artışlara yol açtı. Ticaret ve sanayi geliştikçe, bunun faydalarını paylaşmak üzere yeni himaye ağları ve talip zümreleri ortaya çıktı. Küresel eğilim olan, devlet hizmetlerine olan talepteki artış, Türklerin Devlet Baba veya Devlet Ana anlayışıyla birleşti. Anavatan aynı anda hem cömert bir anne hem de güçlü bir koruyucu olmalıydı.

Bu tür beklentiler "her şeye kadir bir egemen güç olarak bütün toplumsal süreçleri denetlemesine ve her tür sosyal, ekonomik veya kültürel eylem özgürlüğünü boğmasına karşın, yine de elinde tuttuğu geniş kaynakları kayırdıklarına aktarmaya muktedir bir devlet imajı" yarattı. Türk yorumcular genellikle devletin sivil toplumun gelişmesini engellediği sonucuna varmaktadır; ne var ki araştırma sonuçları dinamik bir sivil toplumun ortaya çıkması için gereken tabandan gelen girişimlerin Türkiye'de, Avrupa veya Amerika'da olduğundan çok daha düşük seviyede gerçekleştiğini göstermektedir. 1990'lar itibariyle hayatı boyunca en az bir kez dilekçe imzalamış olan Türklerin oranı yüzde 15'ten azdı. Radikal eylem bir yana, hayatı boyunca herhangi bir yasal gösteriye katılmış olan Türklerin oranı ise sadece yüzde 5-6 kadardı.[28] Bu açıdan bakıldığında sivil toplumun zayıflığı, en az devlet baskısı kadar toplumun edilgenliğiyle de ilgilidir.

Çelişkiliymiş gibi görünen bir olgu bu noktayı aydınlatmaktadır. Türkler Devlet Ana veya Devlet Baba dedikleri devletin önünde saygıyla eğilirler; ne var ki devlet vatandaşlarına iyi davranmaz ve bazen onlara karşı yüksek düzeyde şiddet uygular. Aksine tarih boyunca vatandaşlarının "küçük hükümet" anlayışını yücelttiği Anglo-Amerikan devletleri, bu vatandaşlara çok daha iyi davranmak zorundadır. Türkiye'deki sivil toplum daha gayretli olursa, bu çelişkili gibi görünen durumun Türkiye cephesinde bir düzelme olabilir ve böylece devlet daha az yüceltilir ve devlet gücü daha az kötüye kullanılır. Türkiye'de sivil toplumun zayıf oluşu, bireylerin devlet olanaklarından kişisel veya ailesel menfaatleri için faydalanmalarını hiçbir şekilde engellemez. Mevcut örüntü akrabalık, dini cemaat, hemşerilik ve benzeri bağlara dayanan temel dayanışma biçimlerinin önemini artırmaktadır. Nitekim bu ilişki ağları yurtdışında yaşayan Türklere kadar uzanmaktadır.

Bu tip gruplarla ve onların bu tip talepleriyle karşılaşan siyasal partiler her seçimde yerine getirebileceklerinden daha fazlasını vaat etmek zorunda kalırlar. Hükümet kanunlar çıkarır, nitekim Türkler Almanların *Rechtsstaat*'ını hatırlatan "hukuk devleti"ni yüceltirler. Yine de çıkarılan kanunlar ülkeyi bir hukuk devleti haline getirmez. Bütçe disiplini bozulur, bunu ekonomik kriz ve siyasal istikrar-

sızlık takip eder. Hükümetler iktidarda kaldıkları süre boyunca vaat ettiklerini gerçekleştirmekte zorlanırlar. Etkin bir şekilde vergi toplamak imkânsız hale gelir. 2003 itibariyle 70 milyonluk Türk nüfusunda vergi mükellefi olan 41,5 milyon seçmenin sadece 6-7 milyonu gelir vergisi ödemiştir. Tüketiciler satın aldıkları malların fiyatına eklenmiş olan katma değer vergisini öderler. Yine de devletten hizmet bekleyenlerle vergi kanunlarına uymak isteyenler arasında büyük bir uçurum söz konusudur. Vergi kaçıranlara niye vergi vermedikleri sorulsa büyük ihtimalle, ödeyecekleri verginin politikacıların veya ahbaplarının cebine gireceğinden şikâyet edeceklerdir. 1990'larda yaşanan krizler bu tip bir kinizmi doğrulayacak kanıtlar sunmuştur.

2002'de iktidara gelen AK Parti kanunları güçlendirerek ve yolsuzluk yaptığından şüphelenilen işadamları ve siyasetçileri yargı önünde çıkartarak bu konuda benzeri görülmemiş adımlar atmıştır. AB'yle bütünleşme sürecinin ivme kazanması demokratikleşmeyi ve hukuk devletini gerçekleştirme çabalarını güçlendirmektedir. Bu çabaların başarılı olup olmayacağı ileride görülecektir.[29]

KİMLİK SİYASETİ: KÜRTLER

1980'den önce siyaseti kimlikten ziyade ideoloji belirliyor gibiydi; yine o zaman bile, sol-sağ çatışması çoğu zaman diğer çatışmaları maskeliyordu.[30] O zamandan beri siyaset Türkiye'nin bütün farklılık eksenleri (etnik köken, din, toplumsal cinsiyet, kişisel tercih veya mağduriyet) boyunca tanımlanmış kimlik meselelerine doğru apaçık bir çeşitleme sergiledi. Bütün bu farklılıkların siyasal sonuçları vardı, ancak bunların hepsi etnik farklılığın Kürt sorununda yaratmış olduğuna denk bir çatışma yaratmadı. Bu çatışma Türk-Kürt ilişkilerini dönemin en şiddetli kimlik sorunu haline getirdi.

Kürtlerin siyasallaşması 1960'lardan sonra yeni bir safhaya geçti. Onlar da diğerleri gibi köyden kente (bilhassa İzmir, Ankara ve İstanbul) göç dalgasına kapıldılar. Kürt kimliği belli bir bölgede yoğunlaşmış olma özelliğini kaybetmeye başladı. Yine de Kürtler arasında doğum oranı yüksek olmaya devam etti ve kentleşme doğudaki Kürt nüfusun büyüme eğilimini tersine çevirmedi. Türkiye nüfusu içinde Kürtlerin oranının artmasından duyulan kaygı, Türklerin Kürtlerle ilgili meselelere karşı gösterdiği tepkileri iyice karmaşıklaştırdı. 2007'de Türkiye'deki Kürt nüfusu 11,5 milyona, yani 73 milyonluk nüfusun yaklaşık yüzde 16'sına ulaşmıştı.[31]

Türkiye Kürtlerinin kimlik meseleleri karşısındaki tutumları, yüksek kültürel uyumdan bunun tam zıddına kadar geniş bir yelpazede farklılık göstermektedir. Türk ulus inşa süreci Türk olmayan Boşnaklardan Çeçenlere kadar birçok etnik grubu Türk ulusu içinde bütünleştirmiştir. Bütün cumhuriyet anayasaları (1924, 1961 ve 1983) vatandaşlığı etnik temelde değil, bir vatandaşlık bağı temelinde

tanımlamıştır.[32] Birçok elit Kürt sistem içinde çalışmayı tercih etmiştir ve kamusal yaşamda öne çıkmış birçok kişi Kürt kökenlidir ya da öyle olduğu iddia edilmektedir. Türklerle Kürtler arasında evlilik, bilhassa etnik kimlikten çok dine öncelik veren dindar Müslümanlar arasında yaygındır.

Bütün bunlara karşın Kürt eylemciler için, ağaların doğudaki hâkimiyeti hesaba katıldığında, kentleşmeyle siyasallaşma el ele giden bir süreçti. Şehirli Kürtler ağalardan kaçmalarına karşın ayrımcılıkla ve Kürtlerin ayrı bir etnik grup olmadığı yönündeki resmi iddialarla karşılaşıyorlardı. Kürt eylemcilerin deneyimi, daha geniş bir düzen karşıtı koalisyonun parçalanmasından kimlik siyasetinin doğuşuna mükemmel bir örnekti. 1960'ların sonunda Kürtlerin devlet otoritesine karşı ilk şehir tabanlı meydan okumasına tanık olundu. Türk solunun "devrim sonrasına" kadar Kürtleri görmezden gelme eğilimi, 1970'lerde yasadışı Kürt partilerinin kurulmasına yol açtı. Kürtler nüfus olarak bir sınır bölgesinde yoğunlaştıklarından, onların militanlaşması Türkleri diğer kimlik iddialarından daha fazla korkuttu. Kürt hareketi kırsal kesime kadar uzandı, ayrılıkçılık hakkındaki endişeler arttı ve devletin güvenlik güçleri operasyonlara başladı. Yine de 1983'de Kürt isyanının Türkiye'nin en büyük iç güvenlik sorunu olacağını pek az kişi öngörebildi.[33]

PKK 1984'te Kürt bölgelerindeki Türk kuvvetlerine saldırarak sessizliği bozdu. Partiya Karkerên Kürdistan, yani Kürdistan İşçi Partisi anlamına gelen PKK'nın başında "Apo" olarak bilinen Abdullah Öcalan vardı. Öcalan, birçok şehirli Kürt gibi Kürtçe değil Türkçe konuşuyordu. Türkiye'nin sol hareketleri içinde tecrübe kazanmış olan Öcalan 1975'te onlardan ayrılarak güneydoğuya döndü ve bir taraftar kitlesi yarattı. Bu topluluğu harekete geçiren etkenler arasında sınıf mücadelesiyle Kürt milliyetçiliğini birleştirme ve Kürtlerin kaybedilmesinden Türk devletini sorumlu tuttukları bir kimliği ve dili yeniden diriltme arzusu vardı. Devletin yanı sıra birçok Kürt de PKK'nın düşmanları arasındaydı. Birçok sıradan Kürt, belki cesareti sebebiyle PKK'ya hayranlık besliyor olsa bile, gerilla savaşı yürütmektense ailelerini geçindirmeye öncelik veriyorlardı. PKK'nın bilhassa Sünni Kürtler üzerindeki etkisi çok azdı. Tarih boyunca Kadiri ve Nakşibendî tarikatlarıyla ilişkili olan Sünni Kürtlerin Kürt soluna kıyasla Türk sağıyla çok daha fazla ortak noktaları vardı. PKK'nın en bariz düşmanları, aşiretler arası rekabetten faydalanarak saldırdıkları ağalardı. Öcalan'ın 1979'da Bucak aşiretinden bir ağa ve milletvekilini öldürme girişimi bir kan davası başlattı ve aşiretin Ankara'yla ittifakını sağlamlaştırdı. Başka bir Bucak aşireti mensubu 1996'daki Susurluk skandalının başrolünde olacaktı.

1980 darbesinden önce Öcalan ve arkadaşları çoktan Suriye'ye sığınmışlardı. Türk ordusu Türkiye'deki Kürtleri ve sol hareketleri ezince, buna karşı koymak için PKK 1984'te yeniden ortaya çıktı.[34] Suriye ve Lübnan'ın Suriye denetimindeki Bekaa Vadisi PKK'nın ana karargâhı olmaya devam etti. PKK'nın ayrıca Kuzey

Irak'ta da üsleri vardı. Türkiye'de eylemlere başlayan PKK, kırsal kesimdeki Kürtler üzerindeki egemenliğine ve siyasal güç tekeline gitgide daha çok karşı çıkan ağaları kendine hedef seçti. Devletle işbirliği yapan ağaların öldürülmesi ve güvenlik güçlerine pusular kurulması, devletin destekçilerini her zaman koruyamadığını gösterdi. Yine de PKK şiddeti ve radikalizmi birçok Kürdü kararsız bıraktı. Ankara çok geçmeden bu şüphelerden faydalanmanın bir yolunu buldu.

1985'te Ankara eski Hamidiye alaylarını andıran "köy korucuları" sistemini oluşturdu. PKK'ya karşı olan aşiretler korucuları destekledi ve yoksul Kürtler kendilerine bağlanan yaklaşık 230 dolarlık aylıktan memnun oldular. 1990'lara gelindiğinde devlet otuz binden fazla korucu toplamış durumdaydı. Güçlü ağalar kendi aşiretlerinin mensuplarını korucu kaydettirdiler, onların aylıklarını topladılar ve bu parayı adamlarına ihsanda bulunarak saltanatlarını sürdürmek için kullandılar. Koruculuk sistemi çok geçmeden suistimal edilmeye başladı, yine de devlet aşiretlere korucu olmaları için baskı yapmaya devam etti. PKK ile korucular arasında kalan Kürtler şehirlere daha çok göç etmeye başladılar.

PKK güneydoğudaki örgütlenmesini güçlendirdikçe devlet de çabalarını artırdı. Ancak bu çabalar ters tepecekti.[35] Devlet Kürtçe'nin kullanımını veya Kürt kültürünün ifade edilmesini yasakladı. 1987'de olağanüstü hal ilan edildi ve sekiz Kürt ilinin başına bir olağanüstü bölge valisi getirildi. 1990'ların başına gelindiğinde bölgeye iki yüz bin asker yerleştirilmişti. Olağanüstü hal bölge valisinin köyleri boşaltma ve halkı tehcir etme yetkisi vardı. 1994'e gelindiğinde göçe zorlanan 750000 kişi evsiz kalmıştı. Sınır güvenliğini sağlama çabalarına karşın, çatışmalar Türkiye'nin Suriye, Irak ve İran'la ilişkilerini de bozdu. Çatışma en şiddetli safhasına doğru ilerledikçe, başlangıçta köy korucularına ve ağalara saldıracak kadar ileri giden PKK zamanla stratejisini değiştirerek daha çok Türk güvenlik güçlerini hedef almaya başladı.

Durumu yatıştırmak için yapıcı çabalardan yana sesler yükseldi. Kürt siyasal partileri kuruldu ve bunların birkaç üyesi Büyük Millet Meclisi'ne seçildi. Ne var ki seçime dayalı siyasetin çatışmayı sona erdireceği beklentisi, Kürt vekillerin mecliste Kürtçe yemin ederek Türk kamuoyunu kışkırtmaları gibi olaylar nedeniyle boşa çıktı. 1993'te, kendisini Kürt bir anadan doğmuş Türk evlat olarak tanımlayan Cumhurbaşkanı Özal, Başbakan Demirel'e bir mektup yazarak "sosyal bir depremin Türkiye'nin bir parçasını geri kalanından koparabileceği" uyarısında bulundu.[36] Yine de Demirel askeri yaklaşımı savunmaya devam etti. PKK eylemleri ordunun bölgede istikrarı sağlayamadığını gösteriyordu. Yine de devlet güneydoğuda askeri üstünlüğe sahip olmasının yanı sıra Suriye ve Irak'a baskı yapma olanağı sayesinde uluslararası düzeyde de üstün konumdaydı.

Öte yandan devlet Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) olarak bilinen bir bölgesel kalkınma politikası kabul etti. Proje esas olarak Fırat nehrinin potan-

siyelinden faydalanarak (hem Fırat hem Dicle doğu Anadolu'dan akmaktadır) kurulan bir dizi hidroelektrik barajına dayanıyordu. Projenin önemi büyük ölçüde ekonomik olsa da, genel anlamda güneydoğunun sorunlarını çözmeye yönelik girişimlerle de ilgiliydi. Yine de projenin yarattığı heyecan, ailelerin yüzde sekizinin bütün toprakların yarısına sahip olduğu ve insanların çoğunlukla okuma yazma bilmeyip yeni ekonomik uğraşlara yönelemeyecek kadar vasıfsız olduğu bir bölgenin böyle bir projeden nasıl bir fayda elde edeceğiyle ilgili ciddi soruları yanıtsız bıraktı.[37]

1994'e gelindiğinde, PKK bütünleşmiş bir Kürt ulusal hareketi yaratmıştı; başarısının daha da ileri götürülmesi Türk devletiyle müzakere edebilmesine bağlıydı. PKK dönemsel olarak birkaç kez ateşkes ilan etse de Türk ordusu askeri bir çözümü savunmaya devam etti. 1999 itibariyle üç binden fazla köy, kimi zaman şiddet kullanılmak yoluyla, boşaltılmıştı.[38] Köylerin boşaltılması güneydoğu şehirlerinde nüfusun bir hayli artmasına sebep oldu. 1996'ya gelindiğinde Diyarbakır nüfusu beş yıl içinde neredeyse üç katına çıkarak 1,3 milyon olmuştu. Kürtlerin göçü İstanbul'a kadar vardı. Devlet, özel timi kullanarak düşman olduklarından şüphelendiği kişilere yönelik suikastler gerçekleştirdi. Devletin askeri üstünlüğünün arttığının göstergelerinden biri 1997-1998'de doğudaki on ilden dördünde olağanüstü halin kaldırılmasıydı. 1998'de Türkiye Suriye'yi, PKK'ya olan desteğini durdurmazsa kendisine savaş açmakla tehdit etti. Suriye'den zorla çıkarılan Öcalan kendisine sığınacak bir ülke aradı, en son vardığı Kenya'daki Nairobi'de Türk özel kuvvetleri tarafından yakalandı. Türkiye'ye getirilen Öcalan vatana ihanetle yargılandı ve ölüm cezasına mahkûm edildi. Buna karşın, yasal başvurular ve Türkiye'nin AB üyeliği umudu ölüm cezasının ömür boyu hapis cezasına çevrilmesini sağladı. Mahkemede özür dileyen Öcalan cezaevinden PKK militanlarına ateşkes çağrısı yaptı.

Bu olaylar PKK önderliğini krize soktu. Yine de Türk devletinin kazandığı zafer tehlikeyi yok edemedi. Kürt çatışması, Kemalizm'in bekçilerinin kimlik siyasetinin yükselişine karşı gösterdikleri katı tutumun en çarpıcı sonucundan başka bir şey değildi. Türkiye'nin AB'ye üyelik beklentileri Kürt sorunundan kaynaklanan insan hakları şikâyetleri nedeniyle son derece çetrefil hale geldi. Bazı Türk yorumcular AB'nin Türkiye'nin Kürt politikasıyla ilgili eleştirilerini ülkenin birliğine yöneltilmiş bir saldırı olarak yorumladılar. Buna karşılık önde gelen Türk sivil toplum kuruluşlarından Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB, 1995) ve Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD, 1997) sosyal ve kültürel açılımlar talep eden raporlar yayınladılar. TÜSİAD ayrıca MGK'nın mevcut haliyle kaldırılmasını da talep etti.[39]

Kürt sorununu askeri yaklaşımlarla çözmenin en istikrarsızlaştırıcı sonuçlarından biri, bölgesel bir sorunu çözmek için düşünülen politikaların bu meseleyi ulusal ve hatta uluslararası bir sorun haline getirmesiydi. Türk Milli Mücadelesi

Türklerin birlik anlayışını bu kadar dar bir şekilde toprak bütünlüğüne indirgemeseydi bütün bunlar olmayabilirdi. 1992 itibariyle "Kürtlerin yüzde 70'i bağımsız bir devlet istemediklerini ısrarla söylemelerine karşın, Türklerin yüzde 89'u onların bağımsızlık istediklerine inanıyorlardı."[40] Kürtlerin çoğu ayrılmaktansa hak ve özgürlüklerinin Türkiye içinde verilmesiyle ilgiliydiler, buna karşın birçok Türk onları sadece ayrılıkçı olarak görüyordu.

2007'de Irak'taki üç bin civarındaki PKK gerillasının Türkiye'deki hedeflere yönelik sürekli eylemleri, Erdoğan hükümetinin meclisten Kuzey Irak'a operasyon yetkisi almasına yol açtı.[41] 2003'teki Amerika'nın Irak'ı işgalinden sonra Irak'taki özerk Kürt yönetimi tanınmıştı ve bölge Amerika'nın başlangıçtaki hedeflerinin gerçeklemiş olduğu Irak'ın bir parçasıymış gibi görünmekteydi. Öcalan'ın yakanlanmasından sonra beş yıl süren bir ateşkesin ardından, PKK şiddet eylemlerine yeniden başlayarak bölgesel denklemde kendisinin de hesaba katılması gerektiğini ortaya koydu. 2007 yılında Irak Kürdistanı'ndaki PKK üslerine yönelik askeri operasyon tehdidi, askeri değil siyasal bir tedbir olması açısından, 1998'de Suriye'ye yapılan savaş tehdidini hatırlatıyordu. Irak'ta dost Irak Kürtlerinin arasında dağlık arazide bulunan PKK üslerinin askeri araçlarla yok edilmesi kolay bir şey değildi. Ayrıca, o sırada Kürt siyasal hareketi çizgisindeki yirmi Kürt milletvekili Büyük Millet Meclisi'nde bir grup oluşturmuş durumdaydı. Bir Iraklı Kürt liderin söylediği gibi: "Türkiye'de meclisin kapıları size açıksa, niye mağaralara gidiyorsunuz?" Kimlik siyasetinde asimilasyon ve etnik hareketlilik birbirini dışlayıcı süreçler değildir.[42] Türk-Kürt ilişkilerinin geleceği çatışmalı olabileceği gibi, iki halk arasındaki artan evlilik oranları ve Türkiye Kürtlerinin siyaset ve ticaretteki artan etkisi farklı kimlikleri eşit vatandaşlık temelinde uzlaştıracak yapıcı imkânlara da işaret etmektedir.

DIŞ POLİTİKA

Tarihsel bir dönüm noktası olan Soğuk Savaş'ın sona erişi (1989-1991) Türkiye'nin Orta Asya'daki yeni Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerinde heyecan verici ufuklar açtı. Bununla birlikte, bölgesel sorunlar ve bilhassa Kıbrıs sorunu devam etti. Türkiye'nin Avrupa Birliği'yle ilişkileri de bu dönemde gelişti ve taşıdığı önem açısından diğer sorunları gölgede bıraktı.

Dönem, 1979'da İran Devrimi'nin ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinin yarattığı yeni bölgesel gerilimlerle başladı. Türkiye işgale karşı çıktı ve Afganistan'dan Kırgız kökenli binlerce muhaciri kabul etti.[43] İslamî rejimin Kemalizm'e düşmanlığından ötürü İran'la ilişkiler çetrefilleşti. Yine de ekonomik çıkarlar üstün geldi ve İran Türkiye'nin en büyük ihracat pazarlarından biri olmaya devam etti. İran-Irak Savaşı sırasında hem İran hem de Irak ekonomik olarak Türkiye'ye dayanıyordu. Türkiye'nin bu ilişkiden elde ettiği kazanç, Irak'ın PKK'ya üs sağlamaya başlamasından sonra oluşan stratejik maliyete ağır bastı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde,

Türkiye GAP çerçevesinde Fırat nehri üzerine barajlar inşa etmeye başlayınca, su meseleleri yüzünden, her ikisi de nehrin aşağı akıntısına bağımlı olan Suriye ve Irak'la ilişkiler gitgide bozuldu. 1939'da Hatay'ı Türkiye'ye kaptırdığı için hâlâ öfkeli olan Suriye PKK'yı destekleyerek güç kazanmaya çalıştı. Türkiye'nin 1998'de Suriye'yi tehdit etmesiyle birlikte bu girişim ters tepti.

Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesinin ardından Amerika önderliğindeki BM koalisyonu 1991'de Irak'ı işgal edince, Cumhurbaşkanı Özal'ın liderliğindeki Türkiye bir NATO üyesi olarak, muhtemelen Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında stratejik önemini yeniden vurgulamak adına, üyelik şartlarını harfi harfine yerine getiren bir performans sergiledi. Irak'a yönelik ekonomik ablukayı desteklemek, Türkiye'nin ihracatının, Avrupa mallarının Türkiye aracılığıyla Irak'a ulaştırılmasının ve petrol boru hatlarıyla Kuzey Irak'tan Türkiye'nin Akdeniz kıyılarına akan petrolün durması anlamına geliyordu. Sayısız Türk işletmesi bundan büyük zararlar gördü.

Özal'ın Türkiye'deki askeri üslerin Irak'taki Amerikan harekâtında kullanılmasına izin verilmesini de içeren Amerikan yanlısı politikası halk tarafından beğenilmiyordu. Amerika'nın teşvikiyle Irak Kürtlerinin Saddam Hüseyin'e isyan etmesinin ardından bu politikanın maliyetleri daha da arttı. Saddam rejimi savaştan çıkıp sert tedbirler almaya başlayınca Kürtler İran'a ve Türkiye'ye kaçmaya çalıştılar. Türk birlikleri onların Türkiye'ye girişini engelledi. Özal Kuzey Irak'ta Irak hava kuvvetlerine kapalı, uçuşa yasak bir güvenlik bölgesi oluşturulmasını önerdi. BM yardım sağladı, çok uluslu bir kuvvet ise güvenliğin sağlanmasına yardımcı oldu. 2003'te Irak'taki Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden sonra hem Kuzey Irak'ta Kürtlerin özerk yönetimi hem de Türkiye'nin bir kısmı Kürt bölgesinde yaşayan Irak Türkmenleriyle ilgili endişeleri devam etti.

Türkiye'nin 1990'larda İsrail'le ilişkilerinin güçlenmesi bir yandan Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmasını engellerken bir yandan da Amerikan desteği taleplerinin pekişmesine yardımcı oldu. Bununla birlikte, Filistin yönetimiyle de düzgün ilişkilerini sürdürmeye devam eden Türkiye Arap devletlerinin kendi çıkarları aleyhine ortak eyleme girişmelerinden kaçınmış oldu. 2007 seçimlerinden sonra Başbakan Erdoğan İsrail'in Filistinlilere yönelik tutumunu daha açık bir şekilde eleştirmeye başladı.

Türkiye'nin Balkanlardaki komşularıyla ilişkilerinin odağında Ege ve Kıbrıs'la ilgili Türk-Yunan sorunları bulunuyordu. Ne var ki 1989'da Bulgaristan'ın sallantıdaki komünist rejimi Türk azınlığı ülkeden çıkarmaya karar verdi. Üç yüz binden fazla muhacir Türkiye'ye sığındı.[44] Kasım 1989'da Bulgar komünizminin çöküşüyle birlikte kriz sona erdi, Bulgar Türklerinin durumu iyileşti ve muhacirlerin bir kısmı Bulgaristan'a döndü.

Türk-Yunan ilişkilerindeki tıkanıklık 1999'a kadar devam etti. Temel sorunlar iki ülkedeki Türk ve Rum azınlıkların durumu ve Ege Denizi'yle Kıbrıs üzerindeki egemenlik tartışmalarıydı.[45] Yunanistan'daki Türk azınlığın nüfusu Türkiye'deki Rum azınlığınkinden daha çoktu; bununla birlikte Türkiye'deki Rumlar İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi'yle ilgili sorunları da ifade ediyorlardı. Türkiye'nin AB'ye girme umudu bu sorunları daha hassas hale getiriyordu. 1987'de Yunanistan Türkiye'nin egemenlik iddiasında bulunduğu sularda petrol arama çalışmalarına başlama kararı alıp Türkiye buna cevap olarak kendi petrol arama gemisini aynı sulara gönderince Ege'de gerilim tırmandı. Bu tip olaylar yaşanmaya devam etti ve Yunan adalarının çoğunun Türk anakarasına çok yakın olduğu Ege'de kıta sahanlığı ve kara sularıyla ilgili karmaşık hukuki sorunların ortaya çıkmasına sebep oldu.

1983'te Türkiye'nin sivil idareye dönmesinden hemen önce Kıbrıslı Türkler bağımsızlıklarını ilan ederek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) kurdular. Ne var ki Türkiye'den başka hiçbir ülke KKTC'yi tanımadı. Rum kesiminin 1990'da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET, 1992'den sonra AB) tam üyelik başvurusunda bulunması, üstüne üstlük 1995'te Yunanistan'ın Türkiye'nin gümrük birliğine katılmasına vereceği onayı ancak AB'nin adadaki bölünmenin çözüme kavuşup kavuşmamasından bağımsız olarak Kıbrıs'ı üyeliğe kabul etmesine bağlaması Türkiye'yi daha da kızdırdı. Türkiye'de ve Yunanistan'da yaşanan depremlerin iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı 1999 yılına kadar diplomatik çabalar yeniden ivme kazanmadı. İki ülke milliyetçi düşmanlıkların ötesine geçip kültürel ortaklıklarını yeniden keşfederken Kıbrıslılar bölünmüş olarak kalmaya devam etti. BM Genel Sekreteri Kofi Annan, 2004'te adanın AB'ye katılacağı beklentisiyle, ortak bir federal yönetim altında iki Kıbrıs devletinden oluşan bir konfederasyon kurulmasını önerdi. Nisan 2004'te yapılan bir referandumda Kıbrıslı Türklerin yüzde 65'i planı onaylarken Kıbrıslı Rumların yüzde 75'i hayır oyu verdi. Mayıs 2004'te birleşmiş bir Kıbrıs yerine, sadece adanın güney kesiminde egemen olan Kıbrıs Cumhuriyeti AB'ye alındı.

Kıbrıs'taki sıkıntılara son veremese de Soğuk Savaş'ın bitişinin Türkiye açısından fevkalade olumlu sonuçları oldu. Üç yüz yıldır Türkiye'nin en büyük düşmanı olan dev, tek bir darbeyle yere yıkıldı ve nüfusları büyük bir çoğunlukla Türklerden oluşan beş bağımsız cumhuriyet ortaya çıktı: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan.[46] Bu gelişmeden heyecan duyanlar yalnızca Türkiye'nin aşırı milliyetçileri değildi. Türkiye'yi ziyaret eden yabancılar bile resmi heyetlerin gidip gelmesine, ortak faaliyetlerin tartışılmasına, cadde ve sokakların yeniden isimlendirilmesine ve akşam haberlerinde Berlin'den Bişkek'e kadar hava durumunun verilmesine bakarak yaşanan heyecanı hissedebilirlerdi. Ankara'da ve diğer başkentlerde, bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerde İslami köktendinciliğin veya diğer Müslüman ülkelerin nüfuz kazanıp kazan-

mayacağı tartışılmaya başlandı. Türk yetkililer Orta Asya Türkleriyle kültürel yakınlıklarından faydalanmayı ümit ediyorlardı ve Türkiye'nin müttefikleri de bu ümitleri paylaşıyordu. Bu büyük ümitlerin bir kısmı hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Yetmiş yıl Sovyetler Birliği denen bir "ağabey"in idaresi altında yaşayan Orta Asya Türkleri yeni bir "ağabeyleri" olsun diye can atmıyorlardı. Türkiye'nin büyük projelere yatıracak kadar kaynağı yoktu. Türkiye'nin Orta Asya'da dil reformunu destekleme yönündeki girişimleri Sovyetlerin Orta Asya'daki Türk lehçelerini farklılaştırma politikasının ne kadar kökleşmiş olduğunu ihmal ediyordu. Gerçekte bu 1917 öncesindeki Orta Asyalı aydınların arzularına denk düşüyordu. Türkiye Türkleriyle Azeri Türkleri ve Türkmenler birbirlerinin dillerini anlasalar da diğer Türk dilleri açısından bu durum pek geçerli değildi.

Türkiye'de diğer Türk cumhuriyetleriyle kardeşçe ilişkiler kurmak için yeni olanakların ortaya çıkışından duyulan heyecan diğer tarafta her zaman aynı karşılığı bulmadı. Resmi tepkiler Azerbaycan ve Türkmenistan'ın dostça tutumundan, bölgesel hâkimiyete ilişkin kendine ait fikirleri olan Özbekistan'ın açık düşmanlığına kadar çeşitlilik gösteriyordu. Türkiye'nin en başarılı resmi girişimi kültürel alışveriş alanındaydı. 1992'de başlayan büyük program kapsamında, Türk üniversitelerinde öğrenim görmek üzere diğer Türk cumhuriyetlerinden on bin öğrenci getirtilmesi bilhassa önemli bir adımdı. Türkiye'den az sayıda öğrenci de Orta Asya'da öğrenim gördü. Türk devleti Orta Asya'da kurduğu birkaç okulun yanı sıra buradaki hükümetlerle işbirliği halinde Kazakistan'da Ahmed Yesevi Üniversitesi'ni, Kırgızistan'da ise Manas Üniversitesi'ni kurdu. Uzun vadede Türkiye ile Orta Asya cumhuriyetleri arasında en etkin köprü, şu an Türkiye'nin en etkili dinî lideri olan Fethullah Gülen'in takipçileri başta olmak üzere özel girişimler tarafından kuruldu.

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ

Zamanla Türkiye'nin AB'ye üyelik beklentisi diğer iç ve dış politika konularını gölgede bıraktı.[47] Her ne kadar uzmanlar bunu Atatürk tarafından çerçevesi çizilen ve Türkiye'nin 1952'de NATO'ya katılmasıyla daha da pekişen Batı'ya yönelişin bir devamı olarak yorumlama konusunda hemfikir olsalar da, daha derin bir tarihsel bakış açısı Türkiye'nin AB üyeliği umutlarının, Osmanlı devlet adamlarının daha 1700'lerin sonunda Avrupa devletler sistemine katılma arzularının son filizlenişi olduğunu göstermektedir. Son yıllarda ortaya çıkan yeni sorunlar Türkiye'nin umutlarını zora soktu. AB kurulduğu ilk zamanların ortak pazar anlayışından ekonomik, siyasal ve sosyal politikalar arasında geniş kapsamlı bir uyumlaştırma projesi haline geldi. Bir ülkenin üyeliğe uygun olup olmadığı, ekonomik koşulların yanı sıra 1993'te kabul edilen Kopenhag kriterlerini karşılayıp karşılamadığına göre belirlenmektedir.[48] Bunlar *siyasi kriterler* (demokrasi, hukuk devleti normları, insan hakları, azınlıkların korunması), *ekonomik kriterler* (AB içindeki ekonomik

güçlerle rekabet kapasitesine sahip bir piyasa ekonomisi) ve topluluk müktesebatına *uyum kriterleri* başlıkları altında tanımlanmaktadır. Aday ülke *acquis communautaire* olarak bilinen topluluk müktesebatına bütünüyle uymak zorundadır. AB üyelerinin sayısının artmasıyla birlikte Türkiye için bilhassa önem taşıyacak olan *AB'nin hazmetme kapasitesi* de yeni bir ölçüt haline geldi. Türkiye'nin aday üyelik sürecini bir başlatıp bir durduran sadece koşulların ve liderlerin değişmesi değildi. Topluluk müktesebatının durmadan genişleyerek 2000'lerin başında 97 bin sayfalık kanun ve anlaşma içerir hale gelmesi, AB üyeliğinin kale direklerini geçmişte olduğundan daha da ileri taşıdı. Şayet Atatürk inkılâplarının amaçlarından biri Türkiye ile Avrupa arasındaki farkları azaltmaksa, AB'ye katılım süreci bu sorunu giderek daha da ayrıntılı bir şekilde yeniden tarif etti.

Türkiye'nin AB'yle ilişkileri 1980'den 1987'ye kadar durgun bir seyir izledi. Bu tarihte Başbakan Özal yürüttüğü liberal ekonomik reformları AB amacına bağlayarak tam üyelik başvurusunda bulundu.[49] Başvuruya verilen cevapta Türkiye'nin Avrupa standartlarını karşılamadaki eksikliklerinden söz edildi ve bir gümrük birliği tavsiye edildi. Komünizmin çöküşü de Türkleri şaşırtan bir şekilde AB'nin genişlemesiyle ilgili düşünceleri değiştirdi.

Komünizmin çöküşü sadece birçok Türkü eskiden komünist rejim altında yaşayan Türk kökenli halklarla daha yakın ilişkiler kurmaya yöneltmekle kalmadı, AB liderlerini de, artık "Avrupa'ya dönme" arzularını özgürce ifade etmekte olan Doğu Avrupalılar hakkında yeni düşünceler geliştirmeye sevk etti. Avrupalıların anlayışına göre Polonya ve Romanya gibi ülkeler tartışmasız bir şekilde Avrupalı olup, Türkiye'den çok daha sonra adaylık başvurusu yapmış olmalarına rağmen AB'ye daha önce kabul edilmeleri doğal görünmektedir. Türklerin bunu anlamaktaki zorluğunu Avrupa tarihini iyi bilen Türklerin sayısının pek az olmasına bağlamak gerekir ki bu da galiba Türkiye'nin milliyetçi tarih müfredatından kaynaklanan bir sorundur. AB liderleri kendi açılarından, Doğu Avrupalıların kültürel yakınlığını gayet iyi anlamaktaydı; Brüksel açısından o kadar açık olmayan şey ise AB'nin Doğu Avrupa ülkelerini hazmetmesinin ve Avrupa standartlarına ulaşmaları için onlara yapılması gereken yardımların maliyetlerine katlanıp katlanamayacağıydı. Sonuç olarak, 1990'lardaki AB reformları sadece Euro gibi temel yenilikleri getirmek için değil, aynı zamanda Doğu Avrupa ülkelerinin ancak 2004-2007'de gerçekleşecek olan AB'ye katılım sürecini denetim altına almak için de tasarlandı. Aynı reformlar daha sonra Türkiye'nin üyelik beklentilerini de çetrefilleştirdi.

1990'larda Türkiye'nin iç siyaseti zikzaklar çizerken AB üyeliği beklentileri de bir yükselip bir alçaldı. 1996'da gümrük birliğine girmeyi başarana kadar Türkiye'nin şansı yükseliyor gibi görünüyordu. Sonra Doğu Avrupa ülkelerinin üyeliği yaklaştıkça beklentiler azaldı. AB kurumları Türkiye'nin insan hakları karnesini eleştirdiler. Kimlik siyasetinin Avrupa'da da yükselişiyle birlikte göç ve yabancıların mevcudiyeti ciddi sorunlar haline geldi ve Avrupalı muhafazakârlar

Türkiye'nin AB'ye hiçbir zaman kabul edilmemesi gereğini tartışmaya açtılar. Türkiye'nin nüfusu ve ekonomik gelişme düzeyi Türkiye'den Avrupa'ya serbest işçi göçü ve Türkiye'de AB politikalarını uygulamanın yol açacağı maliyetler konusunda çeşitli endişeler doğurdu. Erbakan'ın 1996-1997'deki kısa süreli başbakanlığı ve AB'den bir "Hıristiyan Kulübü" olarak bahsetmesi Avrupalıların şüphelerini yatıştırmadı. Doğu Avrupa ülkelerinin yanı sıra Kıbrıs'ın üyelik süreci de hızlandırıldı. Türkiye ise dışarıda tutuldu. AB'nin 1997'deki Lüksemburg zirvesinde kabul edilen "Türkiye için Avrupa stratejisi" bu eğilimi maskelemedi.

Türkiye'nin 1999 yılında yaşadığı deprem ve Avrupa'nın cömert yardımları manzarayı düzeltmiş ve Türkiye'nin ilelebet sürecin dışında bırakılamayacağı görüşünü güçlendirmiş gibiydi. O zamana kadar 1996'da girilen gümrük birliği Türk ekonomisine net bir kazanç sağlıyordu. Türkiye'nin üyelik beklentilerindeki artışın elle tutulur kanıtı 1999'daki Helsinki Zirvesi'nden geldi. Burada Türkiye, görüşmelerin başlamasından önce belli şartları sağlamasına bağlı olarak, resmen bir aday üye olarak kabul edildi. O zamana kadar pek çok Türk AB'yi bir evet-hayır meselesi olarak görüyordu ve üyeliğin neler gerektirdiği konusunda pek az bilgiye sahipti. AB Konseyi'nin Katılım Ortaklığı Belgesi'ni kabul etmesiyle birlikte (2001'de kabul edildi, 2003 ve 2006'da üzerinde değişiklik yapıldı) bu durum değişti.[50] Türkiye AB şartlarını yerine getirmek için kendi planını oluşturdu. AB Konseyi Türkiye'nin müzakere sürecinin başlatılması için gereken siyasal kriterleri karşıladığına karar verdi ve Aralık 2004'de konseyin Türkiye için bir Müzakere Çerçeve Belgesi (Ekim 2005) belirlemesiyle müzakereler açıldı. AB mevzuatı bölüm bölüm tetkik edilmeye başlandı. Kıbrıs meselesinin de içinde olduğu sekiz politika başlığında müzakerelerin askıya alındığı Aralık 2006'da üyelik beklentileri yeniden azalmış gibi oldu. Çerçeve Belgesi şartlarından müzakerelerin, başarılı olduğu takdirde, en az on yıl süreceği sonucu çıkarılabilir. Müzakerelerden tam üyelikten başka sonuçlar da ortaya çıkabilir, ancak "Türkiye'nin üyelik yükümlülüklerini tam olarak üstlenecek durumda olmaması halinde Avrupa yapılarına mümkün olan en güçlü bağlarla kenetlenmesi sağlanmalıdır."[51] Türkiye'nin müzakerelerde kaydedeceği ilerleme, Kopenhag kriterleri, komşularıyla ilişkiler, sınır sorunlarının çözümü ve Kıbrıs'ta kapsamlı bir çözüm temelinde değerlendirilecek.

Müzakerelerin sonucunu tahmin etmek mümkün olmasa da müzakerelerin bizzat kendisi Türkiye'nin Avrupa modernliğiyle bütünleşmesinin nihai sınamasını oluşturmaktadır. Topluluk müktesebatı çevre politikasında (iklim değişikliğiyle ilgili 1997 Kyoto Protokolü'ne katılım) ve ceza hukukunda (ölüm cezasının kaldırılması) ABD gibi çok gelişmiş bir ülkenin bile, 2008 itibariyle, ciddi bir reform gerçekleştirmeksizin karşılayamamayacağı standartlar getirmektedir. Bu karşılaştırma Türkiye'nin AB'ye katılma konusunda ne kadar hevesli olduğunun altını çizmektedir. Üstelik AK Parti önderliği AB kriterlerinin Türkiye'nin kriterleri olduğunu ifade etmiştir. Bu, AB üyesi olsun veya olmasın, Türkiye'nin bu kriterleri karşılaşmaya istekli olduğunu göstermektedir. Bu kriterlerin AK Parti'nin

Türkiye'deki çıkarları açısından faydalı olacak reformlar yapmasına hizmet ettiğ göz önünde bulundurulduğunda, bu istek ciddiye alınabilir.[52]

Türkiye'nin üyelik çabalarındaki başarısı Avrupa'da olup bitenlere bağlı olduğu kadar, Türk liderlerinin AB üyeliği değerleri üzerinde bir fikir birliği sağlama becerilerine de bağlıdır. AB meselesinde birçok değişken söz konusudur Avrupa açısından, 2004 ve 2007'de eski komünist ülkelerin AB'ye alınmasından sonra Türkiye geriye kalan en büyük aday ülkedir. Diğer etkin aday üyeler esk Yugoslavya'nın dağılmasından sonra kurulmuş devletlerden ikisi olan Makedonya Cumhuriyeti ve Hırvatistan'dan ibarettir. Bir de gelecekteki muhtemel aday ülkeler olarak düşünülen Arnavutluk ile Yugoslavya'nın diğer halef devletleri vardır Türkler açısındansa, gerek Osmanlıların Avrupa devletler sistemine dahil olma arzuları gerekse cumhuriyetin Batılılaşma özlemi, daha önceki nesillerin haya bile edemeyeceği ölçüde gerçekleşme şansına sahip hale gelmiş durumdadır.

İHRACATA DAYALI BÜYÜME VE KÜRESELLEŞME

Türkiye'nin 1980 sonrası ekonomik tarihi ithal ikameci modelden ihracata dayalı büyümeye geçişle başladı, 1990'ların krizleriyle devam etti ve 2001'den sonra yeniden istikrar kazanarak AB standartlarına uyuma yöneldi. Türkiye'nin ekonomi karnesi onu yeni sanayileşen ülkeler arasına sokmasa da, birçok açıdan dikkate şayandır. 1980-2005 arasında Türkiye'nin kişi başına GSMH'si, 4020 dolardan 7500 dolara, yani hemen hemen iki katına çıktı.[53] Aynı dönemde sanayi üretimi yılda ortalama yüzde 5,8 artış gösterdi. Tarımsal üretimdeki artış ise sadece ortalama yüzde 1,2 düzeyinde kaldı. Yine de yirminci yüzyıl boyunca tarımsal üretim nüfustan daha hızlı arttığı için Türkiye gıdada büyük ölçüde kendine yeterli bir ülke olmaya devam etmektedir. Bu göstergeler Türkiye'nin ekonomik performansını ve bunun insanî gelişme açısından yarattığı sonuçları ele almayı gerektirmektedir.

İHRACATA DAYALI BÜYÜMEYE GEÇİŞ

Özal'ın 1980'de uygulamaya koyduğu ekonomik politikalar ödemeler dengesini düzeltmeyi, enflasyonu düşürmeyi ve serbest piyasaya ve ihracata dayalı büyümeye geçişi amaçlıyordu. Türk lirasının değerinin düşürülmesi, ticaretin ve ödemelerin liberalleştirilmesi, çoğu devlet desteğinin kaldırılması, ihracata ve yabancı yatırımlara destek olunması ve ücretlerin baskı altına alınması da yeni politikalar içinde yer alıyordu. Özal 1983'te başbakan olduktan sonra, liberalleşmeyi daha ileri götürmesinin amacı ithal ikameci dönemde yaratılan işletmeleri rekabete açmaktı. Özel kesimin bu politikalara tepkisi karışıktı.[54] Özelleştirme listeleri keyfi olarak oluşturuldu ve sürekli olarak üzerinde değişiklik yapıldı. Hükümete yakın

olan gruplar kayrıldı, ithal ikameci sanayiler korumacılığa devam edilmesi yönünde kulis yaptılar. Özelleştirmenin yeterince başarılı olmaması politika değişikliğinden etkin bir sonuç alınmasını engelleyen bir olgu olmaya devam etti. Bununla birlikte, IMF, Dünya Bankası ve uluslararası bankalar borcun yeniden yapılandırılmasını, yatırımların ülkeye çekilmesini ve döviz sınırlamalarının azaltılmasını kolaylaştırdılar. Mal ihracatı on yıl içinde hemen hemen üç katına çıkarak 1990'da yüzde 8,6 düzeyine ulaştı, böylelikle Türkiye dünyada on yıl içinde ihracatı en hızlı artan ülke haline geldi. Artan ihracatın yüzde sekseni, başta tekstil olmak üzere, giyecek ve demir çelik gibi sanayi ürünlerinden oluşuyordu.

Özal'ın politikalarının da kendine göre eksikleri vardı. Bu politikalar uzun dönemli bir büyümenin gerektirdiği ölçüde yabancı veya yerli özel yatırımın gerçekleşmesini sağlayamadı. Dış borç artmaya devam ederek 1980'lerde beş katına çıktı ve 50 milyar dolara ulaştı. Ücretlerin baskı altına alınması gelir eşitsizliğini daha da kötüleştirdi. 1987 itibariyle tarım kesiminde reel ücretler yüzde 34 azaldı. Özal, hukuk devleti normlarına uygun hareket etmeyip devleti kişisel kararlarla yönetmekle suçlandı. Bu açıdan, 1990'larda artan yolsuzluklar onun mirasının bir parçasıydı. Muhalefetin Özal'a eleştirileri artınca hükümet ücretleri ve memur maaşlarını yükselterek halkın desteğini sağlamaya çalıştı. Bu sayede reel ücretler 1987-1990 arasında hemen hemen iki katına çıktı. Büyük kamu açıklarıyla karşı karşıya kalan Özal, 1989'da Türkiye'nin açığını kapatacak sermaye bulmak umuduyla uluslararası sermaye hareketleri önündeki engelleri kaldırdı.

Ekonominin bütününde istikrar olmayışı, mali düzenlemelerin yetersizliği ve ekonominin dış şoklara ve sıcak para hareketlerine açık oluşu 1990'ları 1945'ten bu yana ülkenin yaşadığı en istikrarsız ekonomik dönem haline getirdi. İşletmelere verilen ucuz krediler, emeklilik yaşının düşürülmesi ve emeklilik imkânlarının artırılması, tarım kesimine verilen yüksek fiyat destekleri ve PKK'ya karşı yürütülen savaşın (1984–1999) maliyetleri kamu açıklarını daha da kötüleştirdi. 1994'den 2001'e dış ve iç borç tırmandı, faizler yükseldi, parasal istikrarsızlık arttı ve yıllık enflasyon yüzde 50'nin üzerine çıktı. Kişi başına GSMH 1980'lerdekinden daha yavaş olmakla beraber artmaya devam etti, ancak gelir dağılımı daha da bozuldu. Bunların sonucunda 1991, 1994, 1998 ve 2000-2001'de ekonomik krizler yaşandı.

İSTİKRARLILAŞMA, KÜRESELLEŞME

Belki de on yılın en olumlu iktisadi gelişmesi olan Türkiye'nin gümrük birliğine girişi, ülkenin ekonomik istikrarının dünya ekonomisiyle bütünleşmesine bağlı olduğunu gösteriyordu. IMF'yle görüşmeler 1999'da bir istikrar planının kabul edilmesiyle sonuçlandı. Mali sorunları çözmek açısından yetersiz olan plan başarısız oldu ve 2001'de yaşanan kriz çok büyük miktarda sermaye kaçışına ve büyük bir devaluasyona yol açtı. Bunun üzerine hükümet Dünya Bankası'ndan Kemal Derviş'i davet ederek ekonomiden sorumlu devlet bakanlığını ona devretti.

Derviş IMF desteğiyle yapısal reformlara girişti. 2002'de iktidara gelen AK Parti mali disiplini sağladı. 2000'lerin başındaki düşük faiz oranları da buna yardımcı oldu.

Ekonomi hatırı sayılır derecede düzeldi. 2001'de yüzde 9,5 azalan reel GSMH sonraki dört yıl boyunca yüzde 35 arttı. Kırk yıldan bu yana ilk kez enflasyon yüzde 8'e kadar düştü. 2005'te yabancı yatırımlar Türkiye'ye dönmeye başladı. Devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde bile ilerleme kaydedildi. İşsizlik 2005'e kadar yüzde 13'ün üzerinde kalmakla birlikte, 2001'de GSMH'nin üzerine çıkan borç 2005'e gelindiğinde onun yüzde yetmişinin altına kadar düştü.

İŞ ELİTİ

Yirminci yüzyılda Türkiye'nin yaşadığı en büyük değişimlerden biri modern bir işadamı sınıfının oluşmasıydı. Osmanlı tüccarlarıyla Müslüman toprak sahiplerinin oluşturduğu ön burjuvazinin ve Jön Türkler tarafından desteklenen "milli burjuvazinin" habercisi olduğu bu sınıf, gitgide teknokratik ve yönetsel bir elite dönüştü. Bunun en önemli göstergelerinden biri, Türkiye genelindeki taşra şehirlerinde imalat yapan firmalardan oluşan "Anadolu kaplanlarının" yükselişiydi. Bu taşra müteşebbisleri, İstanbul veya Ankara sanayicilerinin aksine, sermayeyi ailesel veya dinsel ilişki ağlarıyla harekete geçirmeye daha çok yatkındı. Mahalli esnaf geleneklerinden ve sendikalaşmamış işgücünden faydalanan bu işletmeler devlet desteğine ya da yabancı yatırımlara dayanmıyorlardı. Çok geçmeden Türkiye'nin ihracatının önemli bir kısmını gerçekleştirmeye başlayan Anadolu kaplanlarının çıkarları büyük şehirlerdeki sanayicilerin çıkarlarından farklılaştı. Ayrıca Osmanlı devrindeki Müslüman tüccar ön burjuvazisini akla getiren kültürel farklılıklar da söz konusuydu. Eski iş elitinin büyük bir kısmı Batılılaşmış ve laikti. Anadolu kaplanlarıysa aksine, ilhamlarını daha çok dinî hareketlerden alıyorlar ve kendi değerleriyle barışık siyasal partileri destekliyorlardı.

Türk orta sınıfının mülk sahibi, girişimci kanadı büyüyüp kendi içinde farklılaştıkça, bu farklılık örgütlenme şekillerine de yansıdı ve TÜSİAD ve MÜSİAD olarak bilinen iki rakip meslek kuruluşu ortaya çıktı. Bu iki kuruluş, Osmanlı devrine kadar uzanan ticaret odaları ve benzer kuruluşların içinde olduğu bir temel üzerinde meydana geldi. 1971'de kurulan TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği) çoğu büyük şehirlerde bulunan Türkiye'nin en büyük ve tanınmış firmalarını içinde barındırıyordu. TÜSİAD'ın tarihi her devrin siyasal ve ekonomik gerçekleriyle şekillendi; kuruluş ayrıca eğitim gibi konularda yayınladığı raporlar aracılığıyla kimi zaman tartışma yaratan, önemli kamu hizmetlerinde de bulundu.[55] 1990'da kurulan MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) İslami uyanışın örgütsel ifadelerinden biriydi ve siyasal olarak Refah Partisi'ni destekliyordu. MÜSİAD ayrıca çeşitli yayınlar da çıkardı. Bunların birinde Müslüman işadamı TÜSİAD gibi *Homo economicus* olarak değil *Homo*

İslamicus olarak tarif ediliyordu.[56] İki grup arasındaki farkları tahmin etmek zor görünmese de AK Parti politikalarına karşı gösterdikleri tepkiler büyük ihtimalle birçok kişi açısından şaşırtıcı oldu. TÜSİAD, MÜSİAD'a göre hükümetin genel ekonomik performansından daha çok memnun oldu. İki grup da AB'yle bütünleşmeden ve bunun gerektirdiği demokratikleştirici reformlardan yanaydı. Ne var ki TÜSİAD üyesi birçok kuruluşun, Türkiye'nin üye olup olmamasından bağımsız olarak, zaten önceden beri AB'yle yüksek düzeyde bütünleşmiş olmalarına karşın, daha küçük olan MÜSİAD'a bağlı kuruluşların kredi ve parasal disiplin gibi meselelerde onlardan başka ihtiyaçları vardı.[57]

TARIM VE GAP

1960'lardan sonra Türkiye'nin halkını doyurabilmesi, tarımın daha yoğun ve daha verimli olmasına bağlıydı. Osmanlıların küçük toprak mülkiyetini tercih etmeleri sayesinde, güneydoğunun ve modern çağda tarıma kazanılmış arazilerin dışında, genel olarak küçük mülkiyet egemendi. 1950'lerden itibaren siyasetçiler tarımı destekleyerek ve kırsal nüfusun ulusal pazarla bütünleşmesini ilerleterek kırsal kesimdeki seçmenin gözüne girmeye çalıştılar.

Bütün bu politikalar arasında GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) bilhassa öne çıkmaktadır.[58] 1970'lerdeki petrol fiyatlarındaki artışın ekonomik etkisi, Türkiye'nin bir düzine farklı projeyi 1976'da GAP adı altında birleştirmesine sebep oldu. Projenin ana fikri, Türkiye'nin petrol ve gaz ithal etmek zorunda olan bir ülke olmasına karşın fazla su kaynağına sahip olması gerçeğinden faydalanmak üzerine kuruluydu. Ortadoğu'nun en önemli nehirlerinden ikisi olan Fırat ve Dicle Türkiye'den doğmaktaydı ve büyük bir sulama ve elektrik üretme potansiyeline sahiplerdi. Başlangıçta Fırat üzerine kurulacak barajlar sayesinde 1,6 milyon hektar toprağın sulanması hedefleniyordu. Daha sonra ilk plan genişletilerek, Türkiye'nin en geri kalmış bölgelerinden birini kalkındırmak amacını taşıyan dünyanın en iddialı bölgesel kalkınma projelerinden biri haline getirildi. Büyük bir mühendislik başarısı olan proje bir milli gurur kaynağı oldu. GAP'ın Kürt-Türk çatışması açısından stratejik önemi açıktı. Proje Türkiye'de büyük bir coşku yarattı ve kazı yapılamadan sular altında kalacak olan çok sayıdaki arkeolojik alanla ilgili eleştiriler dışında pek eleştirilmedi. Diğer ülkelerde görülen, büyük hidroelektrik santrallerin sosyo-ekonomik ve ekolojik etkileriyle ilgili tartışmalar Türkiye'de yaşanmadı. GAP başından itibaren büyük ölçüde tepeden inmeci bir yaklaşımla yürütüldü ve projeyi hazırlayanlarla ondan faydalanması beklenenler arasında bir anlayış eksikliğiyle maluldü. Ancak bölgede askeri çatışmaların azalmasıyla ve sadece devlet girişimlerinin değil özel girişimlerin de kapsamının genişlemesiyle birlikte GAP zaman içinde bir alt yapı projesinden bir toplumsal kalkınma projesine dönüşebildi. Bu noktada GAP ekonomik kalkınmayı insanî

gelişmenin daha büyük sorunlarıyla ve projenin Türkiye'de değerlendirilmesini zorlaştıran bölgesel farklılıklarla birleştirmektedir.

İNSANİ GELİŞME

Altıncı bölümde tanıtılan insani gelişme endeksi, kişi başına GSMH, ortalama yaşam süresi ve eğitim verilerini birleştirerek bir yaşam kalitesi göstergesi haline getiren ve 0 ile 1 arasında değişen bir istatistiktir. Türkiye'nin insanî gelişme endeksi 1980-2002 yılları arasında 0,612'den 0,751'e yükseldi.[59] Aynı dönemde Batı Avrupa ülkelerinin insanî gelişme endeksiyse 0,849'dan 0,935'e ulaştı ve daha yüksek düzeyde olmakla birlikte nispi olarak daha küçük bir ilerleme kaydetti. İnsanî gelişmenin farklı bileşenlerinde Türkiye'nin sergilediği performansı diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırdığımızda ortaya karmaşık bir tablo çıkmaktadır. Türkiye'nin beklenen yaşam süresi 1980'de altmış ikiyken 2004'de yetmişe (erkekler için altmış sekiz, kadınlar için yetmiş üç) yükseldi ve benzer gelir seviyesindeki diğer ülkeleri geride bıraktı. Yoksulluk oranı benzer koşullardaki diğer ülkelerden daha düşüktü. Okuryazarlık oranı 1980-2005 arasında yüzde 69'dan yüzde 89'a yükseldi; bununla beraber 2005 rakamları erkek ve kadınların okuryazarlık oranları arasındaki büyük farkı (sırasıyla yüzde 95 ve yüzde 82) gizliyordu. Okuryazarlığın yanı sıra öğrenim süresini ve okula kayıt olma oranlarını da dikkate alan eğitime ilişkin bir değerlendirme, Türkiye'nin benzer milli gelirlere sahip gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kaldığını göstermektedir.

Türkiye içinde, toplumsal cinsiyet, sınıf ve bölge farkları yaşam kalitesi açısından büyük farklılıklar meydana getirdi. Kadınla erkek arasındaki farklılıkların en çok olduğu yerler genellikle en düşük insanî gelişme endeksine sahip bölgelerdi. Türkiye'deki bölgesel eşitsizlikler belirgin bir doğu-batı kutuplaşması sergilemektedir.[60] Bu, gelir eşitsizliği açısından yirminci yüzyıl boyunca geçerli bir eğilimdi. Özel sektör yatırımları, en azından Anadolu kaplarının yükselişine kadar, hep Batıda yoğunlaştı. Ticarileşmiş tarım da, sahil bölgeleri dışında aynı örüntüyü sergiledi. Altyapı ve hizmetler, bilhassa eğitim ve sağlık doğuda hep daha kötü oldu. 2000 yılı civarında Türkiye'nin kuzeybatı ve batıdaki en gelişmiş on ilindeki ortalama insani gelişme endeksi 0,825'ti, ki bu rakam AB'ye aday ülke konumundaki eski bir komünist Doğu Avrupa ülkesi olan Slovakya'ya yakındı. Buna karşılık, çoğunlukla Kürt nüfusun yaşadığı güneydoğuda bulunan en fakir on ildeki ortalama insani gelişme endeksi 0,600 ile Fas veya Hindistan düzeyindeydi. İnsanî gelişme endeksi hesaplamalarında kullanılan ortalama yaşam süresi kadınlarda daha yüksekti. Ne var ki 2000 yılı itibariyle,güneydoğuda kadınların ilk ve ortaokula kaydolma ve okuryazarlık oranı aynı bölgedeki erkeklerin yüzde 40 ilâ 60'ı arasında değişiyordu. Kadınların kazanılmış gelirleri de doğu illerinde erkeklerinkinden belirgin şekilde daha düşüktü. Bunun aksine İzmir-İstanbul bölgesinde

insanî gelişme endeksinin bütün bileşenleri çok daha yüksekti. Okuryazarlık, eğitim durumu ve kazanç potansiyeli açısından kadınlar erkeklerin çok daha az gerisinde bulunuyordu. Nitekim 2000 itibariyle İstanbul'daki kadınların tahmini kazanılmış gelirleri erkeklerinkini geride bırakıyordu.

1980'den itibaren gerçekleşen birçok yenilik Türkiye'deki yaşam kalitesini insanî gelişme endeksinin ölçemeyeceği şekillerde iyileştirmekle birlikte, benzer eşitsizlikler genellikle devam etti. 1990'larda devlet radyo ve televizyonunun yanında özel televizyon kanalları ve radyolar çoğaldı. Alternatif yazılı ve elektronik iletişim araçlarının çoğalması insanların kendilerini ifade etme yollarını geniş ölçüde farklılaştırdı. 1980'lerin ortalarından itibaren faks iletişimi, kişisel bilgisayarlar, elektronik posta ve internet erişimi iletişim olanaklarında daha da büyük bir dönüşüme yol açtı. 1990'ların ortalarında cep telefonlarının kullanılmaya başlaması, Türkiye'nin korkunç derecede yetersiz sabit telefon sisteminin nihayet aşılabildiği anlamına geliyordu. Şehrin gitgide artan koşuşturması, sabit telefonu olanların bile ev telefonlarının yanında değil, sıkışan trafikte ellerinde cep telefonuyla daha çok vakit geçirmelerine yol açmaktaydı. 2000 yılına gelindiğinde cep telefonu kullanımı aşırı derecede yaygın hale geldi. Erkeklerle kadınlar ve şehirle köy arasında bilgisayar ve internet kullanımı açısından bir uçurum söz konusu olsa da 2008 itibariyle Türkiye'deki hanelerin yüzde 24'ünde internet erişimi vardı.[61] İnsani gelişme istatistikleri gibi bu farklılıklar da Türkiye'nin gelecekteki gelişmesinin toplumsal cinsiyet, sektör ve bölge temelli eşitsizliklerin azaltılmasına bağlı olduğu fikrini desteklemektedir.

TOPLUM

1980'den sonra Türk toplumu yüzyılın ortalarındaki nüfus patlamasının ötesine geçti. Bunu yaparken kimliklerin ve farklılıkların çoğalması ivme kazandı. Birçok örnek arasında, özellikle kadınların güç kazanma ve Alevilerin kendilerini kabul ettirme mücadelesi bu duruma işaret etmektedir.

DEMOGRAFİK DEĞİŞİM

Türkiye'nin nüfusu 1980-2004 arasında kırk beş milyondan yetmiş iki milyona yükseldi.[62] 1980'den sonra Türkiye nüfus patlamasını geride bıraksa da, onun bütün etkilerinden kurtulamadı. 1961'de yüzde 2,8'e kadar çıkan nüfus artış oranı, daha sonra 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başlarında dalgalanmalar yaşamakla birlikte düşüş seyri izledi. 2000 yılı itibariyle nüfus artış oranı yüzde 1,7 gibi düşük bir seviyede kaldı. Yine de bu nüfus artışındaki düşüş seyri, henüz ülke nüfusundaki artışı bırakın geri çevirmeyi yavaşlatacak kadar bile sürmemişti. Resmi istatistikler nüfus artış oranının ancak 2050'de sıfıra düşeceğini öngörmektedir. Bu tarihte de Türkiye'nin nüfusu doksan altı milyonda sabitlenmiş

olacaktır. Uzun dönemli nüfus tahminleri doğruluklarıyla ünlü değildir, ancak bu tahminlere temel oluşturan demografik olgular tam da bugünü değerlendirmek açısından önem taşımaktadır.

Türkiye'nin demografik dönüşümündeki mevcut safhanın olumlu sonuçlarından biri yaş piramidinin ekonomik olarak üretken kesimlerindeki artıştır. Ayrıca 1985'ten beri nüfusun çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır. Köy-şehir dengesi sağlanırken, 1980 öncesinde yüzde 80'in üzerinde olan yaş bağımlılık oranının 2000'de yüzde 55'e düşmesiyle demografik eğilimler ekonomik gelişmeyi hızlandırdı.[63] Üstelik doğum oranı düştüğü için bağımlılık oranındaki düşüşün büyük kısmı gençler arasında yaşandı ve bağımlı yaşlı nüfus bu zamana kadar toplam nüfustaki artışla orantılı bir büyüme kaydetmedi. On dört-altmış dört yaş grubunun hayatın doğurgan safhasını da içine alması, doğum oranındaki düşüşün neden hâlâ nüfus artışını yavaşlatmadığını büyük ölçüde açıklamaktadır. 2000 itibariyle ortalama yaşı 24,8 olan Türkler, aynı dönemde başka birçok toplumun sırtında bir yük olan yaşlılıkla ilgili sorunları yaşamaktan hâlâ uzak oldukları gibi, istikrarlı bir nüfus büyüklüğüne sahip olmaktan da uzaktılar.

1980'den itibaren yaşanan demografik değişim başka açılardan da verimli sonuçlar yarattı. Lise mezunlarının sayısı 1980-2005 arasında 137 binden 380 bine yükseldi; aynı dönemde lise mezunları içinde kızların oranı yüzde 36'dan yüzde 48'e çıktı. Üniversite mezunlarının sayısı daha hızlı artarak 1980-2005 arasında 71 binden 347 bine yükselirken, üniversite mezunları arasında kadınların oranı ortaöğretimdekinden daha hızlı yükselerek aynı dönemde yüzde 23'den yüzde 44'e çıktı. 1982'de 27 olan üniversite sayısı 2006'da 115'e (85 devlet, 30 özel) yükseldi.[64] Sanayi ve madencilikte çalışan işçilerin sayısı 1980'de 2 milyon iken 2000'de 3,3 milyon oldu. Hizmet sektörünün bazı kısımlar daha da hızlı bir artış gösterdi. Hekim başına düşen hasta sayısının 1980-2003 arasında 1631'den 725'e düşmesi sağlık alanındaki gelişmeler arasındaydı. Bir yaşın altındaki bebek ölümleri de 1980-2004 arasında 32 binden 11 bine düştü.

Türkiye'nin şehirlerinde de karışık sonuçlar üreten son derece büyük değişimler gerçekleşti. Aşırı kentleşmenin temposu neredeyse hiç düşmedi. İstanbul'un 1980'de 4,7 milyon olan nüfusu 1960'taki nüfusunun 2,5 katıydı; yirmi yıl sonra, yani 2000 yılında 11,3 milyon olan nüfusu ise 1980 nüfusunun 2,4 katıydı. 1999'da Marmara bölgesinde yaşanan deprem belki İstanbul'a göçü yavaşlatmış olabilir.[65] Ankara'nın nüfusu 1980-2000 arasında 2,9 milyondan 4 milyona yükseldi. Başkentin 1970'de yüzde 4'ün üzerinde olan nüfus artışı 1990'da hâlâ yüzde 2 civarındaydı. Taşra şehirleri de hızlı bir büyüme kaydetti. 2004-2006 dönemi için tahmin edilen nüfus rakamlarına göre İzmir 3 milyon, Bursa 1,9 milyon, Konya ve Adana 1,5 milyon, Antalya ve Mersin 1,1 milyon ve diğer bir düzineden fazla şehir 500 bin ilâ 1 milyon arasındaydı.[66]

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA KİMLİK VE FARKLILIK

1980'den sonra yaşanan teknolojik yenilikler değişimi hızlandırarak mesafeleri o kadar küçülttü ki zaman ve mekân farkları neredeyse tamamen ortadan kalktı. Böylelikle küresel ve yerel, her yerde aynı anda algılanabilir hale geldi. Türkler kendilerini itaatkâr vatandaşlar haline getirmeyi amaçlayan tepeden inme girişimlere karşı daha dirençli ve otoriteye tepki göstermenin bir yolu olarak vatandaşlığa tutunmada daha kararlı hale geldikçe, bireysel öznellik yeni çiçekler vermeye başladı. Birey ve azınlık hakları konusundaki artan hassasiyet, teksesli ve statükocu milliyetçilikten vazgeçme sürecini daha da ileri götürdü ve Türk kimliğinin anlamıyla ilgili tartışmaları canlandırdı. Kürt-Türk ilişkileri daha şiddetli çatışmalara yol açmış olmakla beraber, Alevi ve kadın hareketleri de kimlik sorunlarının önemine işaret etmektedir.

Aleviler. Osmanlı devrinde heterodoks Müslümanlar olarak dönem dönem zulme uğrayan ve yok sayılan Aleviler, cumhuriyet devrinde tecrid olmuş kırsal topluluklar halinde varlıklarını sürdürdüler.[67] Kadınların ve erkeklerin müzik, dans ve şarkı içeren dinsel ayinlere birlikte katılmaları Alevileri cinsel serbestlik ve sapkınlık suçlamaları için kolay bir hedef haline getirdi. Bir Alevi cemini gösteren renkli resim bu tip görüşler hakkında bir sınama yapmamızı sağlamaktadır. Tarihte Yeniçerilerin kendilerini özdeşleştirdikleri Bektaşilik, Alevilikle aynı inançlara sahip olmakla birlikte bir tarikat olarak örgütlenmişti. Yeniçerilerle birlikte 1826'da yok edilen Bektaşiler 1925'te bütün tarikatların kapatılmasından yüz sene önce yeraltına indi. Kırsal kesimde yaşayan Aleviler yüzyıllar boyunca görünmezliklerini korudular, ta ki şehirleşme ve işgücü göçü dalgasına onlar da kapılana kadar.

Kırsal kesimdeki Aleviler tarih boyunca *ocak* denilen karizmatik sülalelerden çıkan *dede*lerin önderlik ettiği topluluklar halinde örgütlendiler. Köyden kente göç ve diaspora toplulukları Alevilerin vaziyetini köklü bir şekilde değiştirdi. Eski topluluklarıı ve soylarını Hazreti Muhammed'e kadar dayandıran dedelerin karizmatik otoritesini sürdürmenin şehir ortamında neredeyse imkânsız olduğu anlaşıldı. Solun gölgede kalması ve Alevi kimliğine olan ilginin artmasıyla birlikte eninde sonunda dedeler yeniden itibar kazansa da, yeni topluluk örgütlenmesi biçimleri ortaya çıktı. Kimlik siyasetindeki genel yükseliş ortamında Aleviler nihayet kendileri hakkında alenen yazmaya ve konuşmaya başladılar.

Hayli tartışmalı olan Alevi cemaatinin tahmin edilen büyüklüğü Türkiye nüfusunun yüzde 15'i ilâ yüzde 30'u kadardır; Kürtler muhtemelen toplam alevi nüfusunun üçte birini oluşturmaktadır.[68] Alevi kimliği sadece Türklerle sınırlı olmamakla birlikte Aleviler Türk tahayyülünde önemli bir yer tutmaktadır. Alevilerin *cem*lerde söyledikleri *deyiş*, *deme*, *nefes* gibi adlarla anılan dini şiirler genel olarak Türkler tarafından benimsenmiş ve dinî nitelikte olmayan türkülerle birleştirile-

rek, Arapça ve Farsça kelimelerle dolu olan Osmanlı divan şiirinin neredeyse anlaşılmaz olduğu yüzyıllar boyunca Türklerin kendilerini ifade ettikleri özgün biçim olan "halk şiiri"nin bir parçası olarak kabul edilmiştir. Milliyetçiler de Aleviliği İslam öncesi "şaman" inançların bir yadigârı oldukları gerekçesiyle tam anlamıyla Türk olarak görmektedirler. Yine de Alevilerin adetleri onları Kahramanmaraş (1978), Çorum (1980), Sivas (1993) ve İstanbul Gaziosmanpaşa'daki Alevi mahallesinde (1995) bağnaz Sünnilerin kanlı saldırılarının hedefi haline getirmiştir.[69]

1980'lere gelindiğinde sayıları ve kamusal görünürlükleri, Alevileri siyasal açıdan önemli kılmaya başladı. Osmanlı devrinde gördükleri zulmün hatırası ilk yıllardan itibaren onları cumhuriyetçi laikliğin canlı destekçileri haline getirdi. Ne var ki rejime verdikleri desteğin her zaman kıymeti bilinmedi. İşin doğrusu, Türk laiklerinin uygulamadıkları halde denetim altına almak için bir devlet kuruluşu kurdukları din Sünni İslam'dır. Bunun sonucu olarak, cumhuriyetçi laiklik, devlet kuruluşlarını Alevilerinin cemevlerinin ortasından otoyol geçirmekten veya Alevi köylerine cami yapmaktan alıkoymamış, bu açıdan belki de Osmanlı devletini bile kıskandıracak uygulamalarda bulunmuştur. Okullarda okutulan resmi din dersleri de İslam'ı Sünnilikle eşitlemektedir. Yine de Aleviler laiklere oy verirler. Şu işe bakın ki, Türk laiklerinin siyasal olarak kendilerini devam ettirme olanakları bir bakıma bir dini azınlığın oylarına bağlıdır. CHP'nin 2007'de aldığı yüzde 21 oyun içinde pek çok Alevi oyu vardı. Bilhassa eğitimli Aleviler CHP'yi desteklediler.[70] Erbakan tarzı İslamcı partilerin aldıkları tutum Alevilerin bu partileri desteklemelerini imkânsız hale getirmiştir. Bu açıdan AK Parti'nin durumu çok daha iyi değildir. AK Parti'nin ancak 2007 seçimlerinden sonra Alevi milletvekilleri olmuştur, onların sayısı da sadece üçtür.

Kadınlar. Erken cumhuriyet devrinde Atatürk'ün kadınları özgürleştirdiği öğretildi. Bir kuşak sonra bu fikre itiraz edenler sol hareketlere katıldı. 1980 sonrasına kadar Türk kadınları bağımsız olarak kendi adlarına konuşmadılar.[71] Bu tarihten sonra yeni feministler, hâlâ devlet girişimlerine güvenmeye devam etmekte istekli olanları "Kemalist feministler" diye adlandırdılar.

Yeni Türk feminizminin birçok ayırt edici özelliği söz konusudur. Bunların belki de en önemlisi, kadın örgütlenmelerinin sayısı 1973-1982 döneminde sadece 10 iken 2004'te 350'nin üzerine çıkmasıdır. Bu, taşra şehirlerindeki örgütlenmeleri de içermektedir. Yine bunların içinde dayak yemiş kadınlar için barınma evleri ve kadına yönelik şiddete karşı faaliyet gösteren 70 kuruluş da vardır. Bu tip kuruluşlar namus cinayetlerinin yaygın olduğu güneydoğuda da ortaya çıkmıştır. Uluslararası baskı ve AB'nin eşit haklar üzerinde durması Türk feministlerini uluslararası kuruluşlara katılmaya sevketti. Örneğin Türk feministi Selma Acuner Avrupa Kadın Lobisi'nin yürütme kuruluna seçildi. Bu yeni örgütlenme ve faaliyetler sayesinde, kadın cinselliği ve cinsel şiddet gibi tabu haline gelmiş konular açıkça konuşulabilir oldu.

Türk feministlerinin tartıştığı başka bir konu da devletle ilişkilerdi. 1980'de devlet Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü'nü kurduğunda birçok feminist buna bir denetim mekanizması olduğu gerekçesiyle karşı çıktılar. Yine de Nakşibendîlerin Diyanet İşleri'ne yerleştirilmesine benzer bir şekilde, feministler de bu yeni kuruluşta önemli görevler aldılar ve birçok kadın politikaları değiştirebilmek için devlete karşı çıkmak kadar onunla işbirliği de yapmak gerektiğini fark ettiler. Yeni feministler 1986'da Türkiye'nin de imzalamış olduğu Kadına Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) uygulanması için bir imza kampanyası düzenleyerek bağımsız eylemlerin odağı olacak bir alan buldular. Cumhuriyet kanunlarının kadınlara eşit haklar sağladığını ileri süren milliyetçi öğretiye hücum eden feministler Medeni Kanunu ve Ceza Kanunu'nu eleştirdiler. 2001'de Medeni Kanun'da değişiklik yapılarak erkeğin aile reisi olarak kabul edilmesine son verildi ve kadınların boşanma durumunda mülkiyet haklarının daha iyi korunması sağlandı. Buna rağmen 2005'e kadar Ceza Kanunu cinsel suçları belli kurbanlara karşı değil genel ahlaka ve toplum düzenine karşı işlenmiş suçlar olarak sınıflamaya devam etti. Ayrıca Kanun namus cinayetlerinde de bazı hafifletici sebepler kabul etmekteydi. Kadınlar Medeni Kanun'dan sonra bu kez Ceza Kanunu'nu değiştirmek için harekete geçtiler. 2005'te Başbakan Erdoğan Ceza Kanunu'nda zinayı suç haline getirmek için bir son dakika girişiminde bulunsa da, iç ve dış baskılar sonucunda geri adım atmak zorunda kaldı. Değiştirilmiş Ceza Kanunu kadınların talep ettiği değişikliklerin çoğunu içeren bir şekilde meclisten geçti. Bu sırada kadınlar Türkiye'nin hukuk, tıp ve akademi alanlarındaki meslek sahiplerinin üçte birini oluşturmalarına karşın, Millet Meclisi'nde ilk seçilme hakkını kazandıkları 1930'lardan bile daha az sandalyeye sahiptiler. Kadınlar mecliste daha çok temsil edilmelerini talep etmeye başlasalar da bu konuda henüz önemli bir sonuç alınamadı.

Türkiye'de toplumsal cinsiyet meseleleri önemli ölçüde etnik ve dinî meselelerle kesişmiş durumdadır. Kürt feministleri sadece devlet politikasına ve Kürtler arasındaki ataerkil zihniyetine değil Türk feministlerine de karşı çıktılar. Örneğin 1989'da Türk ve Kürt feministleri Kürtçe'nin kullanımı sebebiyle bölündüler. Yine de ortak çıkarları Türk ve Kürt feministlerini kadınlara yönelik şiddete karşı işbirliği yapmaya sevk etti.

Aynı zamanda genç kadınların İslami giyim ve yaşam tarzını, hatta İslamî feminizm fikrini benimsemek istemeleri, laikliğin kadınların örgürleşmesinin temel koşullarından biri olduğu yönündeki kemikleşmiş inancı sarstı. Zamanla dindar kadınlar da, kişisel değerleriyle cumhuriyetin kendilerine sunduğu olanak ve hakları birleştirerek modern dünyada yollarını bulmak istediklerini söylemeye başladılar. Kitapta genç Türk kadınlarını örtülü ve örtüsüz olarak gösteren renkli resimler, her iki grubun da çağdaş modernliğe bir şekilde katıldıklarını örneklemektedir. Kaldı ki diğer birçok partinin kadın üyelerinin ihmal edilebilecek

düzeyde olduğu bir zamanda Refah Partisi'nin kadın üyeleri, kadınların seçime ve siyasal faaliyetlere katılımlarını geliştirmede yeni standartlar belirlemiştir. Laik ve dindar feministlerin devlete karşı kendi varlıklarını kabul ettirme uğruna verdikleri ortak mücadele ortak çıkarlar yaratmıştır.

İslamcı feministler laik kız kardeşleri gibi, Türkiye'nin Avrupa'yla ilişkilerini kendi çıkarlarına olacak şekilde kullanmaya çalıştılar. 1998'de Türkiye üniversitelerde başörtüsü yasağını uygulamaya başlayınca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurdular. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye'de laikliğin demokratik değerlerin ve vatandaşların kanun önündeki eşitliğinin güvencesi olduğu yönündeki kararını destekledi. Buradaki hukuki muhakeme ve bunun temelindeki eşitlik anlayışı, Fransa'daki devlet okullarında İslamî şekilde örtünmenin veya dinî farklılıkların diğer şekillerde açığa vurulmasının yasaklanmasının gerekçeleriyle aynıdır. On yıl sonra Türkiye'de şartlar o kadar değişti ki AK Parti hükümeti kadınların İslamî başörtüsüyle devlet üniversitelerine girmelerine izin veren bir kanun çıkardı. Laik güçler partiye karşı topyekün bir saldırıya geçtiler. Sonuçta Anayasa Mahkemesi başörtüsü yasağını yeniden yürürlüğe soktu, AK Parti hakkında açılan kapatma davasını oy çokluğuyla reddetse de bazı açılardan partiye belli sınırlamalar getirdi.

Aynı ipek parçasının nasıl bağlandığı Türkiye'de kadınları en keskin çatışmaların zıt kutuplarına yerleştirmektedir. Laik bir kadının Avrupa tarzında bir aksesuar olarak kullanabileceği bir fular, İslamî örtünme kurallarına göre başa bağlandığında bir kültür mücadelesinin savaş sancağı haline gelmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyet ve din, sosyal ve kültürel değişim ve önceki bölümlerde incelenen laik öznelliğe rakip yeni bir İslamî öznelliğin yükselişi hakkında ciltlerce kitaptan daha çok şey söylemektedir.

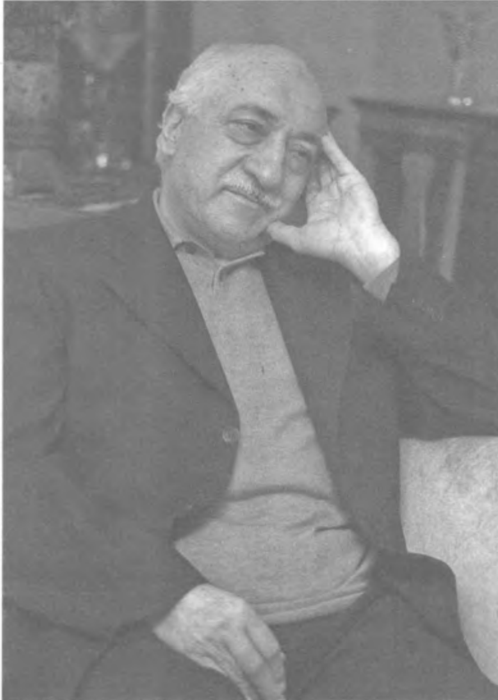
İSLAM VE KÜRESELLEŞME: FETHULLAH GÜLEN

1800'den itibaren en çok etkili olan üç Osmanlı ve Türk dini hareketinden sonuncusu 1983'ten sonra Fethullah Gülen önderliğinde herkesçe tanınır hale geldi.[72] Her ne kadar cemaatin dışındakiler kimi zaman onları Fethullahçı olarak adlandırsalar da hareketin mensupları kendilerini böyle tanımlamazlar. Said Nursi önderliğindeki Nur hareketinin çeşitli mirasçıları arasında en büyüğü olduğundan, bazı bilim adamları Fethullah Gülen hareketini bir yeni Nur hareketi olarak görmektedir. Kur'an ve diğer dini metinlerin yanında Risale-i Nur okumak Gülen hareketinin temel özelliklerinden biridir. Gülen'in kendisi de üretken bir yazar olmasına karşın bir vaiz olarak etkisi daha fazladır. Ayrıca yeni sorunlara ayak uydurmaları açısından da Nursi'nin ve Gülen'in hareketleri arasında bir devamlılık vardır. Nursi'nin hareketini erken cumhuriyet döneminin koşulları

(tarikatların kapatılması ve İslami yazılı basının doğuşu) şekillendirmişti. Gülen'in hareketiyse mahalli bir hareketten milli, milletlerarası ve nihayet küresel bir harekete doğru genişledikçe Türkiye ve dünyada meydana gelen değişimlere uyum sağlamıştır.

GÜLEN'İN HAYATI

Fethullah Gülen, Anadolu'nun kuzeydoğu sınırını koruyan büyük Osmanlı kalelerinden birinin bulunduğu Erzurum yakınlarında 1938'de doğdu.[73] Ailesinin Van Gölü kıyısındaki Ahlat civarında derin kökleri vardı. Ahlat'ın hemen yakınında Anadolu'yu doğudan gelen Türk akınlarına açan 1071 tarihli savaşın meydanı olan Malazgirt yer almaktadır, daha güneyindeyse Said Nursi'nin doğduğu Bitlis vardır. Erzurumlular dindarlıkları ve milliyetçilikleriyle tanınırlar. Fethullah Gülen'de bu iki özellik de bulunmaktadır: Osmanlı'ya özlemle dolu bir Türk milliyetçiliği ve küreselleşmeye verilmiş İslamî bir cevap. Gülen'in babası imamdı ve Kur'an okumayı ilk olarak annesinden öğrendi. İlk yetişmesi sırasında en çok "Alvarlı Efe" adıyla bilinen Şeyh Muhammed Lütfi'den etkilendi. Said Nursi'nin eserlerini, kendi köylüleri tarafından okunmaya başlandığı 1950'lerde keşfetti. O

Fethullah Gülen, döneminin en etkili Türk dini lideri.
(Tughra Books, Somerset, New Jersey izniyle.)

dönemde sahip olunabilecek tek dini meslek vaizlikti. O da vaiz olarak 1958'de Edirne'de göreve başladı. 1966'da İzmir'deki Kestanepazarı Camii'ne tayin edildi ve hareketini burada kurdu. Hiç evlenmeyen Gülen, etkileyici vaazlarıyla olduğu kadar çileci yaşam tarzıyla da tanındı.

Nursi'ye nazaran Gülen, etkisini yazdıklarından ziyade yaptıklarıyla yani vaazları, faaliyetleri ve yenilikçi liderliğiyle yarattı. Gülen'in fikirleri basılı eserlerinin yanı sıra elektronik olarak kaset ve video, CD ve internet aracılığıyla yayıldı.[74] Farklı bilim adamları onun öğretisinin temel kavramlarını özetlemeye çalışmışlardır. Örneğin Hakan Yavuz Gülen'in *hizmet*, *himmet* ve *ihlâs* kavramlarının üzerinde duran "dindar eylemciliği"nden bahsetmektedir; nitekim Necip Fazıl Kısakürek'ten bildiğimiz *aksiyon* sözcüğü Gülen hareketinde, hatta bu kez bir dergi ismi olarak, yeniden karşımıza çıkar. Bayram Balcı Gülen'in diğer Müslümanlara olduğu kadar gayrimüslimlere karşı da *sevgi*, *merhamet*, *hoşgörü* ve *diyalog*dan yana olduğunun üzerinde durmaktadır. Bu sözcüklerin çoğunun Gülen'in düşüncesinde daha geniş ve özel anlamları vardır. Gülen, takipçilerine Kur'an'ı ve Risale-i Nur'u açıklaması için gereken dini bilgiye sahiptir. Aynı zamanda modern düşünce konusunda da geniş bir bilgisi vardır ve bu sayede Nursi'nin yapmaya çalıştığı gibi İslami fikirleri modern kavramlarla açıklayabilmektedir. Nursi gibi Gülen de yeni bir liderlik modeli geliştirmiştir. Takipçileri ona ulema ve şeyhler için kullanılan unvanların aksine *hocaefendi* derler.

Gülen'in hayatındaki safhalar 1960'lardan itibaren Türkiye'nin gelişme aşamalarına denk düştüğü kadar, muhtemelen Erzurum yakınlarında doğmasından kaynaklanan devlete karşı olumlu bir tutumu da yansıtır. Tarih, bir Türk dini liderinin devletle sorun yaşamadan büyük bir takipçi kitlesine ulaşma şansının çok düşük olduğunu göstermektedir. Yine de Gülen devlet, hatta ordu hakkındaki olumlu ifadeleriyle tanınmaktadır. Milliyetçilik ve İslam, biri yerelci diğeri evrenselci olduğundan genel olarak iyi bir bileşim oluşturmasa da, Gülen'in düşüncesindeki milliyetçi hava Osmanlı ve Türk unsurlarını akla getirmektedir. Gülen hareketi eski Osmanlı Balkanlarına ve Türkî Orta Asya'ya doğru yayılmıştır. Bazı Türk İslamcılar onu, hareketini birçoğu Osmanlı geçmişini paylaşan Arap ülkelerine doğru genişletmediği için eleştirmişlerdir. Belki de bu açıdan Gülen bir kez daha Ziya Gökalp'ın nirengi noktaları olan Türklük, Müslümanlık ve modernliğin önemini ifade etmektedir.

Özal döneminin meydana getirdiği kültürel ve ekonomik değişiklikler hareketin mahalli düzeyden milli düzeye, sonra da milletlerarası düzeye doğru genişlemesini kolaylaştırdı. Özal nispeten elverişli bir ortam yarattı; yine de Gülen devletle küçük ölçekte sorunlar yaşamaya başladığı Edirne günlerinden başlayarak devletin kahrını çekmekten hiç kurtulmadı. Sonunda 1997'de Erbakan koalisyonunu deviren askeri müdahaleyi desteklemesi bile 1999'da bir "gerici" olarak suçlanmasını ve 2000'de laikliğe karşı eylemlerinden dolayı yargılanması

engellemedi. Kendisine karşı yöneltilen bu son saldırı sebebiyle Kuzey Amerika'ya sürgüne gitmek zorunda kaldı. Gülen hareketinin medyası onu savunmak için benzeri görülmemiş bir karşı saldırı yürüttü. Gülen dinî hareketlere daha fazla özgürlük sağlama amacıyla laikliği yeniden tarif etmeye çalışmış, kurduğu okullar laiklerin modernliğin tanımı üzerindeki tekellerine meydan okumuştu. Gülen'in sürgünü, paradoksal biçimde, hareketinin küreselleşmesini tamamladı. Bundan böyle destekçileri bedenen Türkiye'de ve başka birçok ülkedeydi, kendisiyse elektronik olarak heryerdeydi.

GÜLEN HAREKETİ

Gülen hareketi kademeli bir gelişme gösterdi. 1970'den 1983'e kadar Gülen, İzmir'deki vaazları, mahalli Kur'an kursu, Nur hareketinin *dershane* denen okuma grupları, erkek üniversite öğrencilerinin dinî eğitim ve açıkhava faaliyetleri için biraraya geldiği yaz kampları ve ışık evleri aracılığıyla mahalli düzeyde bir hareket inşa etmeye çalıştı. Işık evleri hareketin destekçilerinin, üniversite öğrencilerinin barınma ihtiyacını karşılaşmak ve aynı cinsiyetten öğrenciler için güdüleyici bir ortam yaratmak amacıyla sağladıkları dairelerdi.[75] 1979'da hareket Gülen'in Abdülfettah Şahin müstear ismiyle kaleme aldığı başyazılarla modern bilim hakkındaki makaleleri biraraya getiren *Sızıntı* isminde bir aylık dergi çıkarmaya başladı. Gülen hareketi ortak inançlar temelinde birleşmiş bir ilişkiler ağıdır. Harekete katılmak için bu inançlara hizmet etmek dışında hiçbir resmi usul yoktur. Gülen'e yakınlık ve hizmette bulunma süresi (uzun süre hizmette bulunanlar *abi* ve *abla* olarak anılırlar) dışında hiçbir resmi hiyerarşi de yoktur.

1983-1997 arasında hareket için yeni olanaklar ortaya çıktı. 1967'de vakıflar kanununda değişiklik yapılmıştı ve 1980'lerin ekonomik ortamı kanundan faydalanmayı kolaylaştırdı. Gülen'in destekçileri tarafından kurulan vakıflar hareketin yayılmasına ve merkezsizleşmesine yol açtı. Türkiye genelinde yayılan hareket toplumun her kesiminden kendine destekçi buldu. Destekçilerin faaliyetleri esas olarak üç alanda yoğunlaştı: Medya, ticaret ve eğitim.[76] Radyo-televizyon yayıncılığı üzerindeki devlet tekelinin kalkması hareket mensuplarını medya sektöründe girişimlerde bulunmaya sevketti. 1986'da *Zaman* gazetesini satın aldılar ve yüksek tirajlı bir gazete haline getirdiler. Aylık yayınlanan *Sızıntı* dergisinin yanı sıra *Aksiyon* (haftalık), *Yeni Ümit* (ilahiyat), *Ekoloji* (çevre) ve *The Fountain* (İngilizce, din) dergilerini çıkardılar. Gülen hareketi *Samanyolu TV* ve *Burç FM* ile birlikte elektronik medyaya da el attı. Medya girişimleri 1994'te Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın kurulmasına yol açtı. Vakıf hareket mensuplarıyla hareketin dışındakiler arasında ilişkiler geliştirmekte kullanıldı.

Medya girişimleri, birer ticari iş olarak destekçilerin sağlayacağı sermaye olmadan başlayamazdı. Bu dönemde gerek Gülen'in destekçileri gerekse Nakşibendîlerden Nurculara kadar diğer belli başlı dini hareketler, bankalara

güvenmeyip parasını altına yatıran muhafazakâr aileleri kaynaklarını ekonomik olarak üretken faaliyetlere yatırmaya ikna ederek ekonomik durumlarını hızla iyileştirdiler. Anadolu kaplanlarının yükselişi bu din temelli sermaye hareketine çok şey borçludur. Gülen'i destekleyen işletmeler örgütsel olarak bağımsızdı, hareketin değil destekçi şahısların mülkiyetindeydi. Gülen'in kendisine ait pek bir şey yoktu, destekçilerinin elindeyse bir sürü şirket, dernek ve vakıf vardı. Türkiye Öğretmenler Vakfı bunlar arasındaydı. Hareketin olanakları genişledikçe, üniversite öğrencilerine barınak sağlama girişimlerinin çapı büyüdü ve ışık evlerinin yerini öğrenci yurtları aldı. 1990'lara gelindiğinde Akyazılı Orta ve Yüksek Eğitim Vakfı'nın bünyesinde yüzlerce öğrenci yurdu vardı. Gülen'in destekçileri 1995'te Işık Sigorta'yı kurdular. Çikolata ve bisküvileriyle ünlü Ülker firması Gülen hareketinden önce kurulmuş olmakla birlikte onunla özdeşleşti. Gülen'in destekçileri Sovyetlerin çöküşünden sonra Orta Asya'daki yatırımları desteklemek amacıyla Asya Finans'ı kurdular. Hareket, kendi mensubu olan işadamları arasında İş Hayatı Dayanışma Derneği (İŞHAD) adıyla kendi derneğini de kurdu.

1983'ten sonra Gülen'in destekçileri yeni olanaklardan faydalanarak özel eğitim kurumları oluşturma fırsatını kullandılar. Öğrenci yurtlarına ek olarak dershaneler açtılar. Bu kez dershaneler Nurcu tarzında okuma gruplarını değil lise öğrencilerini üniversite sınavlarına hazırlayan düz anlamıyla "dershaneleri" ifade ediyordu. Gülen'in destekçileri özel liseler açtılar. 1995'te Fatih Üniversitesi'ni kurdular. Amaç, öğrencilerin *kişiliğini* ve *kimliğini* şekillendirerek, modernliğin tüketicisi değil üreticisi olabilecek Türklerin *altın neslini* yaratmaktı.

Gülen hareketi sosyalizmin çöküşünün ortaya çıkardığı fırsatlardan ustaca yararlandı.[77] *Zaman* gazetesi 1992'de Orta Asya başkentlerinde basılmaya başladı. Gülen'in destekçileri tarafından işletilen veya onların çalıştığı Türk işletmeleri faaliyetlerini Orta Asya cumhuriyetlerine doğru genişlettiler. Orta Asya'daki koşullara ayak uydurmaya çalışan Türk işadamları, çoğu Gülen'in destekçileriyle dolu olan dernekler kurdular ve farklı cumhuriyetler, ülkelerine yatırımcıları çekmek için bu derneklerle işbirliği yaptılar. Bu girişimler, hareketin Orta Asya'daki en büyük başarısı olan okulların açılmasına zemin oluşturdu. Hareket tarafından desteklenen özel liselerin sayısı çok geçmeden 400'e kadar ulaştı. 1996-1997 rakamlarına göre Türkiye dışında Gülen hareketine bağlı 148 okul vardı, bunların 84'ü Orta Asya cumhuriyetlerinde bulunuyor ve on yedi binin üzerine öğrenciye hizmet veriyordu. On yıl sonra Gülen'in destekçileri yüzden fazla ülkede binden fazla okulları olduğundan bahsediyorlardı. Bu rakamlar hareketin bu dönemde tamamen küreselleştiğini göstermektedir.

Gülen okullarının neredeyse hepsi tek cinsiyetten öğrencilere hizmet verir ve pek az bir kısmı kızlar içindir. Bununla birlikte Müslüman olmayanlar da bu okullara kabul edilmektedir. Gülen'in destekçileri Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin her birinin başkentinde bir yüksek öğretim kurumu açmış durumda-

dırlar. Bölgedeki özel işletmeler tarafından desteklenen bu okullar, aynı zamanda hem Türk hükümetiyle hem de çeşitli derecelerde Orta Asya cumhuriyetlerinin hükümetleriyle işbirliği yapmanın da faydasını görmektedir. Söz konusu devletlerin her birinin dini kontrol etmek açısından kendi emelleri olduğu için okullar, dini propaganda yapmaktan kaçınmak zorundadır. Yine de gerek öğretmenlerin fedakârlıkları gerekse bölgede Sovyet sonrası dönemin devlet okullarının durumu sebebiyle Gülen hareketinin okulları rağbet görmeye devam etmektedir.

Gülen okullarının büyük bir kısmı eski Osmanlı Balkanlarında ve Türk-İslam bölgelerinde kurulmuş olsa da başka yerlerde kurulan okulların sayısının artması hareketin küreselleştiğini göstermektedir. Örneğin Gülen'in takipçilerinin Pakistan'da kurduğu okullar, bilimsel nitelikten yoksun dinî grupların idare ettiği okullara alternatif olarak rağbet görmektedir. 2007 itibariyle hareketin dünya çapında altı milyon mensubunun olduğu söylenmektedir. Avustralya'da okullar kurmaya, Amerika Birleşik Devletleri'nde kongreler düzenlemeye ve okullar açmaya yetecek bir kitledir bu. 1999'dan beri sürgünde olan Gülen küreselleşme olgusuna hoşgörü ve diyalog üzerinde durarak karşılık verdi. Bu doğrultuda Müslüman olmayan dinî liderlerle de bir araya gelen Gülen'in takipçileri yeni dışa açılma biçimleri geliştirdiler. Bunların en önemlilerinden biri Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı'nın düzenlediği ve harekete mensup olan ve olmayan kişilerin katılımıyla, din ve devlet (1999) veya İslam, laiklik ve demokrasi (2004) gibi konuların tartışıldığı Abant Platformu adıyla bilinen bir toplantılar dizisiydi.[78]

Vatanseverliği Gülen'i devletin zulmüne uğramaktan kurtaramadığı gibi, Gülen hareketine yönelik eleştiriler de eksik olmadı. Diğer dinî hareketlerle rekabet halinde olan Gülen hareketinin Erbakan'ın liderliğindeki siyasal partilerle de derin ayrılıkları vardı. Hareket hakkında olumlu bir fikri olan uzmanlar bile Gülen okullarının eleştirel düşünceyi desteklemediğini ve Türk devletine verilen güçlü desteğin her zaman demokrasiyi geliştirmenin bir yolu olmadığını ifade ettiler. Toplumsal cinsiyet ilişkilerine gelince, her ne kadar Gülen, takipçileriyle ters düşme pahasına kadınların başlarını örtmesinin İslam'ın temel niteliklerinden biri olmadığını söylese de, Gülen hareketi cinsiyet ayrımını sürdürmekle, kadınları yüksek konumlara getirmemekle ve kız okulundan çok erkek okulu açmakla eleştirildi.[79]

Bu tip gözlemler Fethullah Gülen'in, Osmanlı ve Türk kültür dünyası Müslümanlarının son iki yüzyılda yaşadığı üçüncü büyük uyanış hareketinin kurucusu olarak taşıdığı önemi azaltamaz. Tıpkı Mevlana Halid'in ve Said Nursi'nin değişen koşullara karşılık vermiş olmaları gibi Gülen de Türkiye ve dünyada değişen yeni koşullara bir cevap oluşturdu. Genel olarak dünyada, küresel karşılıklı bağımlılığın sıkılaşmasına düşmanca bir tepki gösteren İslamcı hareketler daha çok dikkat çekti. İkisi arasındaki fark, şiddete dayalı radikal İslamcıların çağdaş iletişim araçlarının hepsini küresel modernliğe saldırmak

amacıyla kullanmalarına karşılık, Gülen hareketinin aynı küresel karşılıklı bağımlılık ağlarını İslam'la modernlik arasında yapıcı bir beraberlik oluşturmak amacıyla kullanmasıdır.

ADALET AĞAOĞLU: ZAMAN, ÖZNELLİK, BİLİNÇ

Gülen Türkiye'nin dinsel yaratıcılığının bir örneğiyse, 1929'da doğan Adalet Ağaoğlu da laik damar içindeki edebi gücün ifadesidir. Askeri darbe dönemlerinden geçen Türkler için onun romanları, bilhassa *Dar Zamanlar* üçlemesi çok şey ifade etmektedir.[80] Üçleme *Ölmeye Yatmak* (1968–1971) ile başlar, *Bir Düğün Gecesi* (1974–1978) ile devam eder ve *Hayır*... (1984–1987) ile sona erer. Karakterler iki kuşağa aittir. Kadın kahraman Aysel Dereli'yle onun kardeşleri ve okul arkadaşları erken cumhuriyetin çocuklarıdır. Daha genç olan kuşak ise *Hayır*...'da "altmış sekizler" olarak anılan kuşaktır. Türk okurlarını çeşitli açılardan yakalayan bu romanlar, 1971 ve 1980 darbelerinin acılarını anlatır. Dönemlerin ihtiraslarının ötesine geçerek zamana, öznelliğe ve bilince ilişkin büyük varoluşsal soruların peşine düşerler. Bu romanlar teknik açısından da deneyseldir ve bu deneysellik varoluşsal sorgulamayla bütünleşmektedir.

Üçlemenin ismi olan *Dar Zamanlar*, Ağaoğlu'nun odaklandığı temel konuya dikkat çekmektedir.[81] Karakterler zamanın yetersizliğine ve kendi zamanlarının zorluklarına karşı mücadele ederler ve romanların hiçbiri tek bir çizgisel kronolojiyi takip etmez. *Ölmeye Yatmak*'ta Aysel sabah saat 07:22'de ölmeye yatar ve saat 08:49'da bu görünüşteki intihar girişiminden vazgeçer; bu seksen yedi dakika boyunca gerek onun ve arkadaşlarının hayatlarından gerekse erken cumhuriyet tarihinden belli kesitler gözler önüne serilir. *Bir Düğün Gecesi*'nde kronolojik odak, 26 Kasım 1972'de üç-dört saat süren bir düğün gecesidir. Ama düğüne katılanlar bu süre boyunca geçmişlerini yeniden yaşarlar. Üç roman arasında en az çizgisel olan *Hayır*...'da bölüm başlıkları ("Sabah", "Akşama Doğru", "Gece", "Gündoğumu" ve "An") bir günü çok az aşan bir zaman aralığına işaret eder. Bu arada Aysel Dereli'nin katılamadığı, kendisi için düzenlenmiş bir ödül töreninin anlatıldığı bir olay örgüsü bulunmaktadır. Ancak kitaptaki her olay veya düşünce baştan sona sürekli tekrarlanmaktadır ve hiçbir şey bir kez ortaya çıkmaz. Anlatı zamanıyla ilgili bu tip konular zaman ve zaman algısıyla ilgili birçok meselenin ilkidir ve bunların hepsi yazarın temel kaygılarını oluşturan öznellik ve bilinç meselelerine dikkatleri çeker.

ÖLMEYE YATMAK

Aysel'in otel odasındaki seksen yedi dakikası üçlemeyi ve üçlemenin varoluşsal sorularını başlatır. Bütün gece Ankara'yı adımlayan Aysel bu otel odasına ölmek

için gitmiştir. Ama ölümle savaşmak gerektiğinin farkında değildir (s. 3). Bedeni ve zihni ne kadar canlı olduklarını ona gösterir. Bir tabuttaymış gibi hareketsiz durmaya çalışırken, birden kapıya "Lütfen Rahatsız Etmeyiniz" levhasını asmayı unuttuğunu fark eder ve bunu kafasına takar (s. 55). Ayak parmaklarını incelerken pedikürcüsü aklına gelir ve kendinin ne kadar önemli biri olduğunu hissettirmek için ona sürekli yazı makinesinden, kitaplardan ve mesleki uğraşlarından bahsettiğini düşünür (s. 157-58, 229). "Ölmeye yatmanın" genel anlamıyla intihar etmek mi yoksa yaşadığı devrin sıkıntıları yüzünden ölmüş kadar tükenmiş olmak mı anlamına geldiği hiçbir zaman tamamen açıklık kazanmaz (s. 274). Bir ara kusması, almış olduğu hapların onu öldürmek yerine hasta ettiği anlamına gelebilir. Ancak kitapta haplardan hiç bahsedilmediği gibi, Aysel kusmasından başka bir anlam çıkarır. Canı karpuz kabuğu turşusu çekince (s. 37) birden hâlâ aybaşı olmadığını fark eder. Yakınlarda kocası Ömer'le yatmamıştır (s. 57), ancak öğrencisi Engin'le bir gece birlikte olmuştur, dolayısıyla kusması ondan gebe kalmış olması anlamına gelebilir (s. 92-93). Sonra, saatin kaç olduğunu ve neden henüz ölmediğini merak ederek, santrale daha ilkokul yıllarından beri peşinde olan Aydın'ı aratır (s. 230). Sonunda ona ulaştığında Aydın onunla hep yatmak istediğini söyler. Aysel bunu biliyorum diye cevap verir ve buluşmak üzere sözleşirler (s. 311). Kitabın sonunda Aysel giyinir, "Lütfen Rahatsız Etmeyiniz" levhasını tersine çevirir, asansörle iner, otele faturayı öder ve Aydın'ı beklemeden otelden ayrılır (s. 316-317).

Aysel'i ölümden ayıran sadece kadın varoluşunun büyük ve küçük olguları değildir. Aysel otel odasında, sadece kendi anılarını ve mektuplarını anımsamakla kalmaz diğer karakterlerin günlüklerinden gazete haberlerine ve çeşitli büyük sahnelere kadar bütün kitaptaki olayları hayalinde canlandırır.

Aysel daha yeni ölmeye yatmıştır ki bizi, Atatürk'ün öldüğü sene mezun olan sekiz öğrencisinden biri olduğu kasaba okulunun müsameresine götürür. Cumhuriyet değerlerine gülünçlüğe varan bir samimiyetle inanan Dündar Öğretmen, öğrencilerinin velileri ve orada çalışan memurlar için kasabanın ilk müsameresini sahneye koymaktadır (s. 6-20). Sahnedeki kızlar ve erkekler kostümlerde, perdede ve repliklerde yapılan bütün hatalara karşın, vatansever numaralar sergileyecek ve kız-erkek birarada dans ederek modernliğe örnek oluşturacaklardır. Gönülsüz erkek ve kızların birbirlerine ilk kez dokunmaları gerekmektedir (s. 14-15). Çiçekler ve böceklerle ilgili bir sahnede Aysel kelebek kılığında karşımıza çıkar. Gül olan savcının kızı Sevil onun kanatlarından birini koparır, arı olan kaymakamın oğlu Aydın ise belinden tutup ve kulağından "cızz" diye sokarak onu utandırır. Dündar öğretmen açış konuşmasında gururla "ülkemizin aydınlar ordusuna ilk erlerimizi" (s. 14) kattık der.

Okulun cumhuriyetçi yurttaşlık ve eşitlik mesajı, bilhassa kadın-erkek eşitliği, Aysel üzerindeki etkisini sürdürmeye devam ederek bazı yönlerden onu ayakta tutar, başka yönlerden deneyimleriyle uyumsuzluk yaratır. Oyunu izleyen her-

kesin yapılanlara aklı yatmış değildir. Ön sırada oturan mahallî yetkililer öyle bir sigara dumanı çıkartmaktadırlar ki salonun geri kalanı sahneyi güçlükle görebilmektedir. Memurlar kadın-erkek birarada oturmaktadır ve modern kıyafetler giyenler sadece onlardır (s. 9-10). Onların arkasında, kasabanın kadın ve erkekleri kendilerini ilk kez kamusal bir mekânda birarada bulmuşlardır. *Medenî* olmak buysa, en azından bunun suçu onlarda değildir (s. 15). Aysel'in ne annesi ne de babası müsamereyi izlemeye gelmiştir. Müsamere işi, yakın zamana kadar Kurtuluş Savaşı'nda oynadığı rolle övünen bir küçük dükkân sahibi olan Aysel'in babası Salim Efendi'nin gerçekten de hiç hoşuna gitmemiştir (s. 15,18).

Aysel eğitimine devam eden az sayıdaki şanslı öğrenciden biri olacaktır. Okul müsameresi sırasında sahneye asılan büyük resim (*Ulu Ata*, Ölmez Ata) zaman zaman onu "babacığı" Salim Efendi ve abisi İlhan gibilerin ataerkil baskılarından koruyacaktır. Bu, özellikle cumhuriyetçi laiklik açısından geçerlidir. İkinci roman-da, İslamî usule göre başlarını örtmüş olarak düğüne gelen *memleketli* akrabalar, başörtülerini çıkarmaları, aksi takdirde uzak durmaları söylenince, homurdanarak düğünü terk ederler (*BDG, s.* 178, 286). İslam bütün üçlemeye ancak bu şekilde davetsiz bir misafir gibi girmektedir. Yine de kadın-erkek ilişkilerinde laik modernlik tam olarak sağlanabilmiş olmaktan uzaktır.[82] Aysel'in kişisel sorunu, "babacığı" gibi insanların güya "Ulu Atası" Atatürk tarafından onun için belirlenmiş olan, cinsiyetten arınmış parlak başarılarla şeref kazanan kadın imgesini anlayamamalarıdır. Bu fikri bilen kişiler arasında erkekler, onu hiç de cinsiyetinden arınmış olarak görmediklerini göstereceklerdir. Fransa'da okurken onun görüşlerini takdir ediyormuş gibi görünen genç bir Fransız erkeğiyle tanışır. Niye kendi ülkesinin genç erkekleri Alain gibi değildir? Evlendiği adam Ömer Uzel bir istisnadır, ancak ona da bu "İngiliz soğukkanlılığını" kazandıran şey, Oxford'daki altı yıllık eğitimidir (*ÖY*, 296).

Oteldeki son anlarına doğru, bir daha uyanacağını hiç ummadığı bir sırada, bir kâbustan uyanır (s. 271-75). Doçentlikten profesörlüğe geçme sınavındadır. Türkiye'nin nasıl kalkınacağına ilişkin en kesin formülü bulmuştur ve şimdi tezini sunma zamanıdır. Uzun bir salondadır. Tam karşısındaki masanın ardında bir dizi yaşlı adam durmaktadır. Gittikçe yükselen bir beklentiyle onlara yaklaşırken yaşlı adamların ortasında oturan Atatürk'ü görür. Her iki yanında yeşil yüzlü altışar yaşlı adam vardır, kendisinin yüzü sarıdır. Tam onlara yaklaştığı sırada birden on yaşındaki haline döner ve her şey kötü gitmeye başlar. Ayaklarında yılan derisi ökçeli iskarpinler vardır. İskarpinlerin teki kuyuya düşer. Boynundaki tilki kürkü ise canlanır ve çenesini ısırır. Telaş içinde koşturarak her yerde tezini arar; ama hep yanlış şeyler bulur. Hatta tezini bulduğunu sanmışken bir Edith Piaf plağıyla bile karşılaşır. Atatürk durmadan "Hani tezin? Göster bakalım tezini" sözünü tekrarlamaya başlar. Aysel Türkiye'yi kalkındıracak olan kesin formülü küçük bir kâğıt parçasına yazmış ve okul önlüğünün cebine sokmuş olmalıdır. Bir eliyle tilkinin

başını tutup diğer eliyle ceplerini karıştırır. Bu sırada yaşlı adamların elindeki kitaplar yemek tabaklarına dönüşür. Çatal bıçaklarıyla tempo tutarak "Getir tezini, getir tezini!" diye bağırırlar. Yaşlı adamların önüne istedikleri tez yerine bir tencere dolma koyduğunun farkına varamaz. Çok utanan Aysel Atatürk'e asıl tezinin bu olmadığını açıklamak ister. Ancak Atatürk sandığı kişi bir avcıya dönüşür ve tüfeğini Aysel'in boynundaki tilkiye çevirir. Aysel, "Canlı tilki değil o. Müsamere kürkü, müsamere kürkü..." demeye çalışsa da sesi çıkmaz. Acaba bitmek, sönmek üzeredir de içgüdüsel bir direnmeyle ölüme baş mı kaldırmıştır?

Kitabın sonundaki bir başka kâbus Aysel'in bir cumhuriyet kızı olarak şartlanmasıyla bir kadın olarak yaşadığı varoluşsal kaygılar arasında köprü kurar. Topkapı Sarayı'nın avlusu gibi geniş, kalabalık bir mekândadır (s. 313-315). Oradan geniş bir salona girer. Burası yeşil-gri renkli giysiler giymiş sıra sıra oturan gençlerle doludur. Bugüne varmak için ona yardım etmiş olan insanlar da Aysel'e eşlik etmektedir. Büyük bir görevin başında oldukları anlaşılmaktadır. Bir düğmeye basıp bir treni yola çıkartacaklar veya bir gemiyi denize indireceklerdir. Bütün gözler Aysel'in üzerindedir. Bu önemli görev ona düşmüştür. Birden eski bir okul arkadaşı, üzerinde etekleri çok uzun olan bir gelinlikle yolunu keser ve bu tip çılgınca şeyler yaşanmaya devam eder. Çeşitli aksaklıklardan sonra Aysel kendisinden beklenen görevi unuttuğunu fark eder. Bunun üzerine kendisini eşeğe binmiş olarak sağında solunda demir parmaklıklar bulunan bir cezaevi koridorundan geçerken bulur. Koridorun sonunda beş altı kadar iyi yüzlü adam onu beklemektedir. Generale benzeyen bir adam karşısında hazır ol'a durup, "Başlayabilirsiniz efendim," der. Aysel "Başlayalım", diye cevap verir. Bunun üzerine iyi yüzlü adamlar hızla soyunur. "Meğer görevim onlarla yatmakmış." Haykırarak uyanır, hayatında ilk kez uyku hapı alır ve bu rüyasından kocasına hiç söz etmemeye karar verir.

1960'ların öğrenci hareketlerini kariyerinin ortasındaki bir öğretim üyesi olarak yaşayan Aysel'in Engin adında bir öğrencisiyle ilişkisi olur. Bir gün kaldığı eve gider ve onunla yatar (s. 39, 195-99). Kitabın sonunda anlatılan kâbusu işte o gece görmüştür. Başka bir keresinde ikisi bütün bir geceyi Aysel'in evinde solcu şarkılar ve şiirler söyleyerek geçirirler. O geceyi anlatırken Aysel "Neredeyse, hemen o gece devrimin gerçekleşebileceğine ben bile inandım", (s. 158) der. Birlikte geçirdikleri on saat boyunca, yani o "hep dar gelen zaman" içinde başka neler yapabileceği düşüncesini, bir sayfadan fazla süren tek bir cümle içinde uzun bir liste halinde ifade eder (s. 159-160). Bu listedeki şeyler Engin'le geçirdiği o gecenin yanında nedir ki? Konuşmalarının bir yerinde Aysel Engin'e, "Toplumculuğun en ileri aşaması, insanı bir kişi yapmaktır", der (s. 161). Birden ayağa fırlayan Engin itiraz eder: "Bu bireyciliktir! Toplumcu bir felsefeyi, bireycilikle nasıl bağdaştırabilirsiniz?" Aradaki uçurumu kapamak için hissettiği coşkuya karşın Aysel öğrenci ideologlardan ne kadar uzak olduğunu göstermiştir. Romanda tekrar tekrar verilen örnekler göstermektedir ki, Aysel'in amacı kendini bir kişi olarak gerçekleştirmek

ve başkalarına kendini yalnız bir kadın, bir yurttaş veya bir sosyolog olarak değil bir insan olarak kabul ettirmektir.[83] Bu nakarat üçleme boyunca tekrarlanır.

BİR DÜĞÜN GECESİ

Aysel 26 Kasım 1972 gecesi yapılan düğüne katılmayı reddeder. Ama katılanların zihninde hep o vardır. İlginç bir şekilde geceyi karakolda bitiren de o olur. Hâlbuki bir sıkıyönetim döneminde askerler tarafından güvenliği sağlanan bu düğüne gitmiş olsa, muhtemelen başına bu gelmeyecektir. Düğüne katılmaması aileye siyasetin karışmasından kaynaklamaktadır. Roman gücünü, yazarın bireysel öznellik, aile ilişkileri ve ülke siyaseti arasındaki bu tip etkileşimleri başarıyla gözlemlemesinden alır.

1971-73 askeri müdahalesi sırasında gerçekleşen evlilik, parayla askeri gücün pespaye bir ittifakıdır. Gelin Ayşen, Aysel'in görüşmediği abisi İlhan ile karısı Müjgân'ın kızıdır. Gençliğinde aşırı milliyetçi siyasete bulaşan İlhan sonunda paranın egemen olduğu çevrelere girmeyi başarmıştır. Karısıyla birlikte, kızlarını Tümgeneral Hayrettin Özkan ile karısı Nuriye'nin (arkadaşları arasında Nuriş) oğulları Ercan'la evlendirerek en azından görünüşte başarılarını perçinlemektedirler. Düğüne gelen misafilerin çoğu 1960'ların çalkantısından sonra ayakta kalan ve diğerleri "içerideyken" kendilerinin "dışarıda" oluşlarını bir türlü akıllarından çıkaramayan kişilerdir. En azından kendi niyetleri açısından Ayşen de, düğünde olmayan Aysel Hala'sı ve düğüne katılan küçük halasıyla eniştesi gibi, bunlar arasındadır. Ayşen'in küçük halası, yani Aysel'in kızkardeşi, başından geçen "devrimci" deneyimlerin etkisinden kurtulamamış yetenekli bir sanatçı olan Tezel'dir. Enişte, yani Aysel'in kocası, sol görüşlü öğrencilerin hayranlık beslediği bir iktisatçı olan Ömer'dir. Kitabın numaralanmış on iki bölümünün başlıksız olan ilk alt bölümlerinde genellikle anlatıcı Ömer'dir. Ancak kitaba tek bir ses egemen olmaz. On iki numaralı bölümün içinde hangi karakterin konuştuğunu belirten başlıklı altbölümler de vardır ve bu sayede birçok kişinin sesi duyulur. Olup bitenleri yorumlamak açısından Ömer'den sonra en önemli anlatıcı Aysel'in kızkardeşi Tezel'dir.

Bu kitabı okuyan hiç kimse Tezel'in İstanbul'dan Ankara'ya düğüne gitmek için bindiği otobüsteki içkili gece yolculuğunu unutamaz (s. 20-31, 33-54). 1945'te doğan Tezel Aysel'den on beş yaş küçüktür. İlhan ikisinden de büyüktür. Ailenin en güzel, en yetenekli, en çağdaş çocuğu (s. 15) olan Tezel, hayal kırıklığını içkiyle bastırmaktadır. Gelinin babası İlhan ona düğün davetiyesiyle birlikte bir uçak bileti gönderir. Tezel abisinin gönderdiği uçak biletini satarak parasını harcar. İstanbul'daki Park Hotel'de kafayı çeker ve yolculuk sırasında içmek için yanına bir "cep kanyağı" alarak otobüse biner. Ardından, eski kocasının ebeveyninden orduya ve devrimcilik oynayanlara kadar içindeki bütün acıları, uzun monologlar halinde dışa vurur. Boğaz Köprüsü'nü geçerken eski kocası Oktay'ın evinin ışıklarını görür.

Oğulları Kerem'i doğurmasının en büyük hatalarından biri olduğunu düşünür.[84] Kayınvalidesi ondan evde kalıp bebeğini emzirmesini istemiştir, o günlerde arkadaşları ise Taksim Meydanı'na çıkıp "Amerika defol!" (s. 39) diye bağırmasını beklemektedirler. Ne var ki günün birinde genç bir çift Tezel'in sergisinde boy göstermiş, onu ezilen işçilerin resimlerini yapmadığı için eleştirmiş ve resimlerini yırtmakla tehdit etmişlerdir (s. 41). Kendi bebeğine bakmaya vakit bulamayan Tezel bu tehdide resimlerini bir anne gibi koruyarak cevap vermiştir. Daha önce hiç olmadığı kadar sinirlenerek genç çifte küfür eder. Biri onu tokatlamış, diğeri de yüzüne tükürmüştür. İçki bu anıyı belleğinden silememektedir (s. 65,88). Düğünde Tezel sürekli "*İntihar etmeyeceksek içelim bari!*" (s. 5, 6, 14, 267, 297) diye bağırır. Bir köşede durur, kendi başına buyruk davranır ve Ömer ona eşlik edip boşalan bardaklarını doldururken o etrafındakilerle ilgili alaycı yorumlarda bulunur. Tam nikâh başlamak üzereyken, Ömer eski bir devrimci öğrencisinden bahseder. Tezel "Devrim!" diye bağırarak kadehini karşı duvara fırlatır (s. 186). Damadın annesi, kırılan bardağın sesini silah sesi sanınca neredeyse bayılacak gibi olur. Korkusu sebepsiz de değildir.

Ömer'i diğer Türk erkeklerinden farklı kılan özellikleri bir tek karısı Aysel anlamamıştır. "Ömer abi" öğrencilerinin gözünde "gökyüzünde bir tanrı" (s. 242) gibidir. Ömer'in öğrencilerinden biri olan Ayşen, halasının ve eniştesinin özellikle düğüne gelmelerini ister. Aysel, abisi İlhan'la kanlı bıçaklı olduğu için gelmeyi reddedince (s. 128-29), Ayşen "Ömer abisine" gelmesi için yalvarır (s. 172, 261). Sarhoş baldızı Tezel'le birlikte düğüne giden Ömer babasının sefirlik günlerinde, kendisininse Oxford günlerinde edindiği bütün inceliklere (s. 7) bu gece çok ihtiyacı olacağını hemen anlar. Ayşen'in annesi Müjgân da Tezel'e göz kulak olması ve kız tarafında gözükmesi için Ömer'in orada olmasını istemektedir (s. 10, 12). Nikâh ve pasta kesme vakti geldiğinde, Ayşen'in babası İlhan bile aile masasına davet etmek için Ömer ile Tezel'i arar (s. 179, 274)

Bir bilim adamı olan Ömer'in de aklında bir şeyler vardır. Bir düğünde neredeyse herkes "eski nikâh defterlerini kurcalar" (s. 93). Ömer, Engin meselesinden, Engin hapishaneden Aysel'e mektup göndermeye başlayınca haberdar olmuştur (s. 91-94). Acaba Aysel'in bütünüyle yabancısı olduğu birisiyle baş başa vakit geçirdiğini düşündüğü an mı kendi kendisinin gözünde iyice düşmüştür? Aysel'in ona söyleyiş biçimi dürüstlüğünü kanıtlamaktadır. Zamanla Ömer de Engin'e saygı duymaya başlar. Öğrencileri arasında ona bir şeyler öğreten ender gençlerden biridir o. Engin'in cezaevinden gönderdiği mektuplar o karanlık günlerin tek ışığı, tek pırıltısıdır. Şimdiyse düğünde Ömer yirmi yaşında bir kızın kendisine âşık olmasından gizli bir haz duymaktadır. Belli etmemeye çalışarak Ayşen'e bakar (s. 57), onun da kendisini düşündüğünü sezer. Az sonra Ayşen'in "kâğıt üstünde kocası olacak olan delikanlı"yı (Ercan mıydı yoksa Ertan mı?) anlamaya çalışır (s. 81-82). Ayşen Ömer'e ona hayran olduğunu, aslında hayranlıktan da öte duy-

"Amerika defol!". İstanbul'da Mart 1970'teki bu Dev-Genç mitinginde açılan pankartta "Amerika defol!" yazıyor. (Fahri Aral'ın izniyle, Bilgi Üniversitesi, Istanbul, ayrıca Nur Bilge Criss ve Barın Kayaoğlu'na da teşekkür.)

gular beslediğini açıklamıştır (s. 167). Düğün başlamak üzereyken Ayşen Ömer'e yalvarırcasına bakar (s. 172). Ömer kırk beş yaşının üzerindedir, gülünçleşmemek onun elindedir (s. 173). Daha sonra, Tezel ne düşündüğünü sorunca Ömer kötü bir roman yazdığını söyler ve bir an ona Ayşen'i anlatmayı düşünür (s. 185). Nikâh defteri imzalanırken Ömer "Elbirliğiyle kurbanımızı verdik. Şimdi duası okunuyor," diye düşünür (s. 189).

Bireysel öznellik, aile ilişkileri ve ülke siyaseti arasındaki etkileşim her şeyden önce düğünün genç davetlilerinin kendi kişisel durumlarından çıkmaktadır. Kişisel hikâyeleriyle bunu örnekleyen birçok misafir olmakla birlikte, gece neredeyse bitmek üzereyken açığa çıkan gelin Ayşen'in iç karmaşası, diğer herkesi

gölgede bırakır. Birçok yaşıtı gibi o da kendisini, hayatının kırılgan bir çağında, ailesinin ve yaşıtlarının beklentileri arasında sıkışıp kalmış halde bulmuştur. Üniversitede tek istediği arkadaşları tarafından kabul görmektir. Solcu öğrencilerin Ömer, eniştesini taparcasına sevmeleri onun kabul görme mücadelesine yardımcı olur. Ona şimdiye kadar ne düşündüğünü soran tek kişi Ömer'dir (s. 245). Öğrenciler ise, özellikle annesinin okulun önüne gösterişli arabasıyla gelerek Ayşen'e acele etmesini yoksa defileye geç kalacaklarını söylemesinden sonra, ailesinin zengin olduğundan haberdâr olmuşlardır (s. 229). Ayşen üniversitede arkadaşları tarafından kabul görmek için her şeyi öylesine göze almış durumdadır ki, "o Amerikalının" arabasını yakmak için ilk öne atılan kendisi olur. Nihayet arkadaşı Gül ile birlikte gözaltına alınmayı başardığında, cezaevinde kendini evde olduğundan daha çok mutlu hisseder; ancak ailesi onu dışarı çıkartır, Gül ise içeride kalır (s. 236-237).

Bir gün solcu öğrenciler Ömer'in kürsüden inmesini isterler ve devrimci kızlar arasında en uzlaşmazı olan Zehra, halasının öğrencilerinden biriyle ilişkisinden bahsederek Ayşen'e sataşır (s. 248). Ayşen yakında iş babaanneme kadar gelecek diye düşünür. Artık öğrencilerle anne ve babası arasında bir fark göremez (s. 249). Zehra'nın militanlığının ardında gizlediği kişisel kederleri ortaya çıkınca Ayşen öcünü almış olur, ama sorunu çözülmüş olmaz. Diğer solcu öğrenciler Zehra'yı azarlarlar: Zehra'nın zengin babasının annesini bir şarkıcı için terk etmiş olması, bir kadınla bir erkek arasındaki her ilişkinin kirli olduğu anlamına gelmemektedir (s. 249). Zehra ağlar ve bu sırrı ifşa edeni bir daha hiç affetmez. Bu arada Ayşen hiç de ailesine boyun eğmiş gibi değildir. Öğrenci arkadaşlarının yanında her zaman titreyen sesi, ailesiyle kavga ederken hiç titremez. Arkadaşları tutuklandıktan sonra sıkıntı içinde evine döndüğünde, annesi birlikte konken oynadıkları kadınlar için martini hazırlamasını ister ve kızının zihnini meşgul eden derdi duymaz. Şiddetli tartışmalarda Ayşen babasına kendisinin en büyük düşmanı olduğunu, annesine ise ondan utandığını söyler (s. 189, 230).

Solcular sistemi nasıl yıkacaklarını tartışırken Ayşen sisteme karşı nefretlerini kitaplardan mı yoksa sevgisiz evlerden mi öğrendiklerini merak eder (s. 240). Babasından annesinden utanmak, arkadaşlarından korkmak ve duygularını bastırmak zorunda olmasa, belki de sistemin o zaman yıkılacağını düşünür (s. 244). Annesi sürekli onu, anlaşılmaz bir şekilde kendisine âşık olan Ercan'la buluşturmaya çalışır. Ayşen genellikle bunu reddeder. Ancak zamanla annesi, Ercan ve onun kardeşi Hakan öyle şeyler söyler ki, Ayşen eğer Ercan'la evlenirse şimdikinden daha özgür olacağını fark eder (s. 218, 251, 252). Hakan, muhtemelen o da Ayşen'e âşık olduğu için Ercan'ı kıskanmaktadır. Düğüne gelmemesine karşın, Ercan'ı düğün gecesi vurmakla tehdit etmiştir (s. 181). Her flaş patladığında annesinin sanki bir silah patlamış gibi bayılacak hale gelmesi bundan dolayıdır. Ayşen kocasıyla dansederken, düğününün bu kadar çirkin olacağını

veya Ömer'e karşı hislerinin küçülmeyip büyüyeceğini hiç aklına getirmemiş olduğunu düşünür (s. 215).

Ömer ve Tezel içerideki sivil polislerin ve dışarıdaki askerlerin yanından geçerek düğünden ayrılmadan önce Ömer telefonda Aysel'le görüşür ve evde bir misafirleri olduğunu öğrenir. Babasının savcı olduğu kasabadan Aysel'in eski bir okul arkadaşı olan ve şimdi kendini "kent gerillası" ilan eden Sevil'in paraya ve kalacak yere ihtiyacı vardır (s. 270-71). İki eski okul arkadaşı birlikte hoşça vakit geçirmektedirler, Ömer ve Tezel'in de onlara katılması gerekmektedir. Bir süre sonra evden bir telefon gelir ve Ömer ile Tezel evin bir anarşiste yataklık etme suçlamasıyla basıldığını ve Aysel'in sorguya götürüldüğünü öğrenirler (s. 293). Aysel'i aramak için karanlıkta kayboldukları sırada, Ömer ve Tezel bir silah sesi duyarlar.

HAYIR...

Hayır ...'da şimdiki zaman ve geçmiş, yakın ve uzak, gerçek ve hayal, önceki romanlardan bile daha fazla içiçe geçerek ne olup bittiğini bulanıklaştırmakta ve okuru bütün bu algıların temelindeki bilinç üzerine düşünmeye davet etmektedir. Romanda Aysel yeniden başroldedir. Bağlamdan anlaşıldığı kadarıyla roman 1980-83 askeri yönetimi sırasında geçmektedir ve içerdeki değinmeler esas olarak 1982 yılına işaret etmektedir.[85] Aradan geçen zamandan sonra geriye bakarak, "altmış sekizler" bir grup olarak şekillenmiştir (s. 36, 89, 102, 117, 142, 184). Zaman onlara iyi davranmamıştır. Aysel'in yaşadığı deneyimin coğrafî kapsamı Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. Aysel itibarlı bir toplum bilimci olmuş, ün ve saygınlık kazanmıştır. Ancak o da belli şeyler kaybetmiş ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Dylan Thomas'ın İngilizce ve Türkçe olarak tekrarlanan meşhur dizeleri romanın gizemli sonuna işaret eder:[86]

Do not go gentle into that good night.
Rage, rage against the dying of the light.

Girme yumuşak gevşek şu mübarek geceye
Başkaldır, başkaldır sönen ışığa.

Görünüşte roman tek bir günü (belirsiz bir yılın 22 Aralık'ını) anlatmaktadır. O akşam Aysel, adının gülünç bir şekilde zıt kavramları bir araya getirdiği Özerk Milli Kültür Kurumu'nun düzenlediği bir törende ödül alacaktır. Aysel o sabah "çok hoş duygularla" ve beyninde "aydınlık, apaçık" düşüncelerle (s. 5) uyanır ve zihninde ödül töreniyle ilgili bir sürü hayal kurar (s. 6-11). Sol ayağında hissettiği kasılma çok uzun süre ayakta durmak zorunda kaldığında sol ayak bileğinin şiştiğini hatırlatır ona. Yirmi yaşındaki gizemli Yenins onu kıyıdan izlemektedir: Belli bir gün, belli bir saat, belli bir an, deniz kıyısı, onu çağıran bir sandal. İnerken taksi

kapısına bastonu sıkışır ve kötü bir şekilde sendeler, kenarda bekleşenlerin yardımıyla ödül töreninin yapılacağı salona girer. Selamlaşmalardan ve deri çantasının plastikmiş gibi göründüğü bir fotoğraftan sonra, ödül teşekkür konuşması olarak onların beklediğinin tam zıddı bir konuşma yaptığını düşler. Bu yeni ödülden duyduğu öfkeyi ifade etmek için kelime bulamamaktadır. "İrfan ordumuzun tarihi, talime çıkarılmış erâtın yazılamamış tarihine benzetilmiştir." Bu ülke düşünce insanlarını yerden yere çalmıştır. (Tam bu sırada seçici kurul üyelerine döner) Kurulun kendisine ödül vermek için yabancı bir kuruluşun ödül vermesini beklemesi utanç vericidir. Sanki onu ödünç bir teraziyle tartmaktadırlar. Sonra kurul başkanının önceden hazırlanmış basmakalıp konuşması ve basın toplantısı gelir. Patlayan flaşlar arasında soruları cevaplayan Aysel, gazetecilere, intihar eden roman kahramanlarını da içeren *Aydın İntiharları ve Geleceğin Başkaldırısı* isimli bir araştırma yapmakta olduğunu söyler. Niye sonsuz özgürlüğünü seçtiklerini anlamak istemektedir. Ona öyle gelmektedir ki, bilinç düzeyi yükseldikçe varoluşu sorgulayanların, kişiliklerine yönelik saldırılara direnenlerin ve sonsuz özgürlüğü seçenlerin sayısı da artacaktır. Gazeteciler bu bakış açısını çok ürkütücü bulurlar. Sonunda Aysel diş protezinin vidası çıktığı ve artık konuşamayacağı için basın toplantısına birden son vermek zorunda kalır. Yazar dostu onunla bir yerlere gidip sohbet etmek ister, ama Aysel Yenins'i bekletmekten söz edince kafası karışır. Aysel, dişlerinin sağlam olduğunu ve ayak bileğinin de acımadığını farkederek, romana tematik bir giriş oluşturan bu sabah düşüncelerinden gerçek hayata döner. Ödül törenine hazırlanırken farklı kişilere zihninden mektuplar yazar. Aynı mektupların birbirine zıt çeşitlemeleridir bunlar.

Aysel'in vücudundaki ağrı ve acılar, ister o anki gerçek hastalıklardan isterse geleceğe yönelik endişelerden kaynaklansın, sonuçta Aysel'in ve diğerlerinin yaşadığı kayıplara işaret eder. Kayıpların çoğu "altmış sekizlerin" sonraki hayatlarının vakur olmamasından kaynaklanır. Önceki romanda beklenmedik ziyaretiyle Aysel'in hapse düşmesine sebep olan "kent gerillası" Sevil'in dükkân hırsızı olduğu ortaya çıkmıştır. Aysel'i aradığı gece, az kalsın Amerikan pazarından sürme çalarken yakalanacaktır. "Faşistleeer! Ben solcuyum, ben komünistim! Bana bu yüzden itiraf eden pis faşistler!" diye bağırarak Aysel'in evine kadar kaçmıştır. İşte kent gerillası Sevil budur (s. 168-69). Aysel'i ödüle layık bulan seçici kurul, onun geçmişten tanıdığı ibretlik insanlardan oluşmaktadır (s. 94-95). Kurul üyeleri arasında, Ayşen'in eski kocası ve bir Arap bankasının kültür danışmanı olan Ercan Özkan da vardır. Bir diğeri işletmecilik bölümünden Dr. Zehra Sezer'dir. Acaba bu Zehra öğrencisiyken Ömer'e "Haydi dağlara! Kır gerillasına!" diye bağıran kız mıdır? Daha beteri, kurul başkanı Prof. Dr. İhsan Türközü fakültede dekanlık yaparken Aysel'i "öğrencileriyle kurduğu özel münasebetler" nedeniyle istifa etmeye zorlayan kişidir (s. 104). Aysel bu suçlamanın daha darbeden önce kendi-

sine yöneltildiğini ama haklılığının ortaya çıktığını, kaldı ki bunun söylediği gibi öğrencilerle değil tek bir öğrenciyle (Engin) ilgili olduğunu ve özel hayatını derslerine yansıttığı iddiasının tamamen temelsiz olduğunu söyleyerek dekana cevap vermiştir (s. 104-5). Aysel'le Engin'in evlilik dışı ilişkisi, kendilerini ihbar eden Cemal isminde kıskanç bir üniversite öğrencisi yüzünden duyulmuştur. Cemal de kitabın ilerleyen sayfalarında karşımıza çıkar. Avrupa'da "siyasi mülteci" olmuştur, delirmiş durumdadır ve son durağı Engin'in bekçilik yaptığı bir akıl hastanesidir (s. 108–10, 129–35, 153–54, 173, 177, 179–80).

Aysel hayatındaki erkekleri kaybetmiştir. Uzun zaman önce boşanmış ve başından bir sürü gönül macerası geçmiş olan yeğeni Ayşen buluşup konuşmak için Aysel'i bir yere davet eder ve ona kocası Ömer'den bir bebeği olacağını açıklar (s. 53-71). Bu, Aysel ve Ömer arasında yakışıksız konuşmalara yol açar. Tartışmada Engin'den bahsedilir, bebeğin eninde sonunda nüfus cüzdanında bir baba adı olması gerektiği kabul edilir ve kitapta bahsedilmeyen Ömer-Aysel boşanmasının ardından Ömer'le Ayşen evlenir. Uluslararası Sosyal Antropoloji Enstitüsü'nden ödül almak üzere Danimarka'ya gitmek Aysel'e, hiç batmayan güneşi keşfetme, yeni bağlantılar kurma ve artık orada çalışmakta olan Engin'i bir kez daha görme fırsatı sunar. Engin "altmış sekizlerin günlerinden daha iyi bir gün" yaşıyor değildir (s. 184). Yine de Aysel'le buluşması ikisinde de eski külleri alevlendirmez (s. 117,128). Daha kötüsü, Engin'le düşüp kalkan Petra isminde bir kız karnında onun bebeğini taşımaktadır ve Engin Aysel'e onunla evlenmesi gerekip gerekmediğini sorar. Petra'nın bir siyasal sığınmacı olmanın ne demek olduğunu anlaması mümkün değildir ve Engin'le ikisi hiçbir zaman 1968'de Aysel'le olduğu gibi bedenlerini ve beyinlerini paylaşamazlar (s. 138, 142). Aysel'in, bir hayat arkadaşına duyduğu ihtiyacı, Danimarka'da tanıdığı gerçek bir insanın dönüşüm geçirip efsanevi bir kişiliğe bürünmüş hali (s. 41) gibi görünen hayalî Yenins karakteriyle ve bir yerde "Platoncu yazar dostum" (s. 61) diye tanıttığı "yazar dostu" ile doldurmaktan başka çaresi kalmaz. Aysel ve yazar dostu ben ve öteki ben gibi gözükmektedir. Yazarın üzerinde çalıştığı ve bir sanatçının intihar girişimini ele alan *Kırık Zaman Parçaları* (s. 190, 234) adlı romanı da benzer bir şekilde Aysel'in aydın intiharlarıyla ilgili çalışmasının kurgusal bir benzeri haline gelmiştir.

Aysel aynı zamanda devlete, hükümete hakaret ve halkı isyana teşvik suçlamasıyla da yargılanmıştır (s. 44-50). Bu romanın geçtiği zamandan iki yıl önce, bir haziran sabahı kendisini mahkemede savcı tarafından okunan suç belgesini dinlerken bulur.

> Bir varmış bir yokmuş, zamanın birinde bir ülke varmış…
>
> Evet, herhalde artık böyle, bir masal gibi başlamak gerekiyor. Hukukun içindeki mantığın dışına çıkıldığı bir yer ve dönem başka nasıl anlatılabilir...?

Bu ülkede yine bir asker darbesinin olduğu, sıkıyönetimce binlerce insanın tutukevlerine tıkıldığı, henüz dava bile açılmadan haklarında yasaların biçebileceğinden öte cezalar biçildiği, onların çeşitli işkencelere uğratıldıkları, bazılarının ortadan kaybolduğu, bazılarının sakat kaldığı, hatta üstlerine yüklenen görevlerin çokluğu ve ağırlığı altında ezilen birçok emir kulunun, yeterince robotlaşmamış bir yığın işkencecinin de ya delirdiği ya intihar ettiği bir gerçek.

Bütün bunlar, Anayasayı tağyir, tadil ve tebdil suçlamalarıyla oluyor. Ama bütün bunlar da, sizler Anayasayı tağyir, tadil ve tebdil eylediğiniz için olabiliyor. Dünkü anayasanın suç saymadığı şeyleri bugün sizler, kendi kesip biçtiğiniz yasalara göre suçlu kılıyorsunuz...

Bu ülkenin bütün insanları!

...sizleri, hep birlikte bu yalan yönetimin bütün buyruklarına 'hayır' demeye çağırıyorum.

Prof. Dr. Aysel Dereli

Duruşma, adaleti ve yazarlığı gülünç ama bir o kadar da klinik bir şekilde sorunsallaştırmaktadır. Aysel, bu satırları üç yıl önce, yani daha darbe yapılmadan yazdığının ve metnin elyazısıyla hazırlanmış bir taslaktan ibaret olduğunun zapta geçirilmesini talep eder. Başkalarını kışkırtmaya gelince, bu metni öfkeyle ve sadece kendisi için yazmıştır. O günlerde İnsanlarda ve Toplumlarda Boş Alanların Kullanımı adlı incelemesinden ötürü sahtekâr ilan edilmiş, uzaklaştırılmış olduğu Sosyoloji Bölümü'ne ait raporları sanki kendi yazmış gibi yayınlamakla suçlanmıştır. Adına gölge düşürenlere karşı açtığı davayı kazanmış, ancak gazeteler mahkemedeki aklanma kararından ziyade intihal suçlamasının üzerinde durmuştur. Anayasanın ortadan kaldırılmasıyla ilgili düşüncelerini sadece kâğıda yazmasının nedeni, söz konusu suçlamalardan dolayı kimsenin ona güven duymayacağına inanması ve kendi içinde başlayıp biten bir başkaldırıyla yetinmekten başka yol olmadığını düşünmesidir. Aysel insanların yaşamındaki boş alanları doldurmada militarizmin nasıl önemli bir rol oynadığını anlatmaya başladığı sırada yargıç sözünü keser ve dikkatli konuşması konusunda onu ihtar eder. Aysel dağıtımı bile yapılmamış el yazısı bir taslaktan dolayı suçlanmaktadır. Diğer birçok kişi gibi evi basılmış, kitapları ve kâğıtları karıştırılmış ve üç yıl sonra mahkemenin karşısına getirilmiştir. "Özel hayatlar bile ortadan kaldırılıyor." Duruşma sonraki bir tarihe ertelenir. Aklanma kararı aylarca sonra çıkar.

Aysel gün boyu hayalini kurduğu ödül törenine gelmeyince, kitabın son kısmı onun nereye gittiğinin ve ortadan kayboluşunun anlamının araştırılmasıyla devam eder. Önce yazar dostu onu aramak için evine gider (s. 187-200). Sürekli tökezleyerek ve her katta otomatı yeniden arayıp çoğunlukla karanlıkta kalarak kafasında Aysel'le ilgili sayısız senaryo kurar. Bunların birçoğunda ya Aysel'i eve

girdiğinde intihar etmiş halde bulur veya Aysel onu kapıda karşılar ve birlikte merdivenlerdeki hayallerine yakışan bir başlığı olan *Kırık Zaman Parçaları* adlı romanını tartışırlar. Aysel'in üniversiteden arkadaşı Doç. Üner de onu aramak için ödül töreninden ayrılır. İki adamın düşünceleri ve anıları, Aysel'i arayışlarını sosyal bilimsel araştırmalarla edebiyat (s. 209), "organik zamanla bilinç zamanı" (s. 213), "dış zaman" ile "iç zaman" (s. 219) arasındaki farklar hakkında bir felsefi sorgulamaya dönüştürür. İkisi de, tekrar tekrar, Aysel'in yazı makinesinde tamamen büyük harflerle yazılmış olan şu cümleleri fark ederler:[87]

> "HER DURUMDA ÖZGÜR KİMLİĞİMİZİ KORUYABİLMEK ANCAK EDİMLE SÖYLENEBİLECEK ŞU İKİ SÖZCÜĞE BAĞLI: YİNELEMEYE HAYIR... AYNILAŞMAYA HAYIR. AYNILIĞA HAYIR.
>
> Biraz ara verip daha altta da şöyle yazmış Aysel:
>
> HER DURUMDA ÖZGÜR KİMLİĞİMİZİ KORUYABİLMEK ANCAK EDİMLE SÖYLENEBİLECEK ŞU TEK VE SON SÖZE BAĞLI: HAYIR..."

O gece Doç. Üner Alev'le birlikte Aysel'in evine gelir ve yazarla birlikte kahve ve konyak içerek saat 23:00'e kadar Aysel hakkında konuşurlar. Yazarın önceden fark ettiği gibi (s. 229, 239) Doç. Üner de Aysel'in bir kâğıda durmadan "Yenins" yazdığını fark etmiştir. "Bu özgürlük ya da Yeni İnsan anlamına gelmesin?" diye sorar. Sonra bir anda pencereden atlayarak kendini roman boyunca sözü edilen "sonsuz özgürlüğe" bırakır.

Yenins'in Aysel'in Danimarka'da tanıştığı bir kişiden ideal öznenin, yani Yeni İnsan'ın kişileşmiş haline doğru geçirdiği dönüşüm, Ağaoğlu'nun kişinin kendini gerçekleştirme vurgusunu yeniden ön plana çıkartır. Artık vurgu üstü kapalı olarak, Aysel'e ne olduğundan Aysel gittiğinde ondan geriye ne kaldığına kaymıştır (s. 240-42). Şafak sökerken Aysel'in yazar dostu, denizde sisin içinde bir sandal görür. Sandalın içinde bir kadın vardır: Aysel. O yalnız kadını görür. Sandalda, Aysel çağrıyı duyar. Yenins onu çağırır. "Sınırı geçtiniz ama. Yinelemenin, aynı'nın dışına çıktınız." Aysel, "Yeni İnsan'ın yüzünü görmeye çalışmalıyım. Senin gerçek yüzünü," diye cevap verir. Yazar Aysel'i bundan böyle bu kıyılarda hiç göremeyeceğini anlar. Romanın son sayfaları (s. 243-45) Aysel'in ortadan kaybolmasının felsefi sonuçlarını ele alır ve bunu romanın varoluşsal sorularına bağlar. "Ancak, kırılmış kaygan zaman parçaları yan yana dizilebilir, üst üste yığılabilir, her biri ötekinden çeşitli uzaklıklara konulabilir." Böyle olduğundan, sürekli yer değiştirirler. "Yer zamanla, zaman yerle değişmektedir." Takvim zamanı şeyleri bir sıraya dizer, beynin takvimi bu sırayı bozar. Bu algıların temelinde aynılığa, baskıya ve ışığın kararmasına karşı "Hayır!" diyen bilinç vardır. Bu bilinç insanı bir kişi haline getirir.

Aysel gitmiştir, ondan geriye kalan kişi olma arayışıdır. Askeri darbelerin Türk toplumu ve kültürü üzerindeki etkileri devam etmektedir. Adalet Ağaoğlu Aysel'in hikâyesini sona erdirirken, ölüm hakkında Türk laik kültüründe neredeyse hiç

olmadığı kadar derin bir şekilde düşünmüştür. Ağaoğlu bir diğer romanında 1980 darbesinin sonuçlarını anlatmıştır, ki başka Türk sanatçıları da hâlâ bu sonuçlar üzerinde durmaya devam etmektedirler.[88] Daha sonra çıkan eserler her ne kadar çok şey eklemişse de, Adalet Ağaoğlu'nun "Dar Zamanlar" üçlemesi, hem yaratıcılığı hem de insanî ve adil bir toplumun vazgeçilmez öncelikleri olan insan onuru ve bireyin kendini gerçekleştirmesi arayışıyla hâlâ bir ilham kaynağı olmayı sürdürmektedir.

BUGÜNDEN BAKILDIĞINDA SON OTUZ YIL

Ağaoğlu'nun roman kahramanı Aysel hakkında 1982'de nasıl dava açıldıysa, aynı gerekçelerle 2000 yılında da Fethullah Gülen hakkında bir dava açıldı. Türk modernliği küreselleşme ve kimlik siyaseti çağına girerken, hem dindar hem de laik Türkler öznellik ve kimlik meselelerinde benzer kaygıları paylaştılar ve değişen küresel ortama uyum sağlamada zorluk çeken devlet otoriteleriyle benzer sıkıntılar yaşadılar. Bu dönemde öznellik ve bilinç hakkındaki düşüncelerin bağlamını, siyasal düzeni ve bütünleşmeyi sağlama mücadelesi, kimlik meselelerinin çoğalması, ekonomide 1930'lardan bu yana gerçekleşen en önemli politika değişikliği, yüzyılın ortasındaki nüfus patlamasının azalması ve Türk diasporasının küreselleşmesi gibi olgular belirledi. Türkiye 1960'ların ve 1970'lerin çalkantılı dönemini artık geride bırakmış gibi görünüyordu. Elbette yeni sorunlar da meydana çıktı, ancak beş yeni Türk cumhuriyetinin ortaya çıkması ve AB'ye üyelik beklentilerinin artması gibi Soğuk Savaş'ın sona ermesinin yarattığı verimli sonuçlar, (geniş anlamda bütün küresel karşılıklı bağımlılık şekillerini kuşatan) küreselleşmenin ivme kazanmasıyla birlikte Türkiye'nin önünde gelecek için cazip olanakların açıldığını kanıtlamaktadır.

SONUÇ: DÜN VE BUGÜN HAKKINDA DÜŞÜNMEK

Türkiye'de son iki yüzyıl boyunca yaşanan siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel tarih kuşbakışı olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı ve Türk modernliğiyle ilgili modern tarihsel çalışmaları başlatan 1960'lardaki eserlerde sunulan çizgisel, laikleştirici eğilimden oldukça farklı bir gelişmeci dinamik açığa çıkmaktadır. Sonraki on yılların geçmesiyle birlikte derinleşen manzara, iki büyük değişim akımı arasında diyalektik bir etkileşim tespit etmemizi mümkün kılmaktadır. Ayrıca 1960'lardan itibaren küreselleşme ve yerelleşme güçleri arasında beliren rekabet bu diyalektikle boy ölçüşmüştür, hatta belki de zamanla ona ağır basacak bir hale gelecektir. Kitabın sonuç bölümü, hem bu ihtimali değerlendirmek için hem de son iki yüzyılın hâkim örüntüsü ve bu örüntünün zaman içindeki gelişimini belirleyen etkenler hakkında düşünmek için bir imkân yaratmaktadır. Bu kez de bir romancının Türk toplumu hakkındaki düşünceleri bu değerlendirmeye derinlik ve nüans katacaktır.

ORHAN PAMUK'UN *KAR*'I: ÇAĞDAŞ TÜRKİYE'NİN BİR KÜÇÜK EVRENİ OLARAK KARS

Nobel Ödülü sahibi Orhan Pamuk'un 1999-2001 yılları arasında kaleme aldığı *Kar* adlı romanı, Kars'ta bireysel isteklerle toplumsal sınırlamalar, hayal ve gerçek arasındaki gerilim hakkında derin düşüncelerle okuyucularının karşısına çıkmaktadır. Yaşadığı yoksulluktan ve bir sınır şehri olmasından dolayı ülkenin geri kalanından tecrit olmuş olan romandaki Kars, üç gün süren bir kar fırtınası yüzünden dünyadan daha da kopmuş durumdadır. Tecrit olmuş şehir, Türkiye'nin bütün sosyo-politik güçleri ve baskı gruplarının "sahnedeki ihtilal"de bir araya geldikleri bir tiyatroya dönüşür.[1] Bunun nasıl gerçekleştiğini anlamak için romanın başkahramanı Ka ve şehrin ve sakinlerinin gerçek-hayal karışımı dünyalarıyla başlamak gerekir.

Ka, kahramanvari niteliklere sahip olmamakla birlikte saygın bir şairdir. Hiç hazzetmediği gerçek ismi Kerim Alakuşoğlu'nun (s. 11) baş harflerinden oluşan "Ka" onun takma adı haline gelmiştir. Ka'nın mutlu bir hayatı olmamıştır. On iki yılını artık inanmadığı siyasal fikirler uğruna Almanya'da sürgünde geçirmiştir (s. 296). Almanya'da ilham perisini kaybetmiş, artık şiir yazamamaya başlamıştır. Annesinin cenazesi için İstanbul'a döndüğünde *Cumhuriyet* gazetesinde çalışan eski bir arkadaşı Ka'ya, belediye seçimlerini takip etmek ve genç kızlar arasındaki gizemli intihar salgınını araştırmak için, gazetenin maaşlı muhabirlerinin hiçbirinin gitmek istediği Kars'a gitme fırsatı sunar. Üniversite yıllarından hatırladığı güzel İpek'in de Kars'ta olduğu, kocasından boşandığı ve kız kardeşiyle birlikte

Kars. Kar ve buzla dolu bir sokak manzarası, Şubat 2009.
(Hüseyin Demirci, Anadolu Ajansı)

babasının otelinde (*Karpalas*, s. 14) yaşadığı bilgisi, hiç evlenmemiş olan Ka'yı ikna etmeye yeter. Kar fırtınasından hemen önce otobüsle Kars'a varan Ka aynı otele yerleşir.

Ka'nın iç dünyası hızla alevlenir. İpek'e âşık olur ve ilham perisi geri gelir. Kars'ta geçirdiği üç gün boyunca Ka'ya adeta vahiy gibi on dokuz şiir gelir. Şiirler o kadar hızlı gelir ki sözcükleri veya dizeleri unutmadan kâğıda geçirmekte bile zorlanır. Buna karşılık zavallı romancı Orhan, yazmak için gece gündüz "bir katip gibi" çalışmak zorundadır (s. 415). Önceki bölümlerde ele alınan diğer romanları çağrıştırır bir şekilde, Ka besbelli ki yazarın öteki-benidir. Yazar aynı zamanda romanda bir karakter haline gelmiş durumdadır ve "gerçek" kitap önümüzde duran değil, hakkında birçok şeyin bu kitapta yazıldığı başka bir kitaptır, yani Ka'nın "Kar" başlığıyla yayınlamak istediği şiirleridir (s. 257). Ne var ki Ka, Kars'tan döndükten dört yıl sonra Frankfurt sokaklarında esrarengiz bir şekilde öldürülünce bu şiirler ortadan kaybolmuştur. Yazar, Ka'dan geriye kalan eşyaları almak için Frankfurt'a gittiğinde eline geçen tek şey Ka'nın şiirleri hakkında tuttuğu defterlerdir. İşin ilginç tarafı, ortadan kaybolmamış olma ihtimali olan tek şiir, Ka'nın hiçbir zaman defterine geçirememiş olduğu şiirdir. Yine de televizyondan yayınlanan "sahnedeki ihtilal" gecesinde Ka bu şiiri sahnede ezbere okumuştur. Dolayısıyla şiirin Kars televizyonunun arşiv görüntülerinde bulunması mümkündür. Ka, ölmeden önce, yazardan Kars'a gidip bu şiiri kâğıda geçirmesini ister.

Yazar, Kars'a gittiğinde İpek'e âşık olmakla kalmaz, arşiv görüntülerini inceledikten sonra, söz konusu şiirin Ka'nın Kars'taki bir rakibinin ölümünden sorumlu olduğuna ilişkin kanıtlar içerdiği sonucuna varır. Ka'nın daha sonra Frankfurt'ta öldürülmesi muhtemelen intikamla ilgilidir ve onun kayıp şiir defteri artık katillerinin elinde olmalıdır. Tekrar ele geçirilmiş ve tamamlanmış olsa içindeki her bir şiirin yıldıza benzer bir kar tanesi şeklindeki bir çizimin belli noktalarına yerleştirilmiş olacağı şiir defteri, Kars'ın tamamen yoksun olduğu ideal düzeni temsil edecektir. Altı köşeli yıldızın çapının karşısındaki köşelerde "mantık", "hafıza" ve "hayal" yazmaktadır. "Ben, Ka" isimli şiir çapların kesiştiği yıldızın merkezine yerleştirilmiştir (s. 261, 429). Dolayısıyla şiir yıldızı Ka'nın sanatsal öznelliğini mükemmel bir şekilde temsil eder. İpek'in soyadının Yıldız olması, Ka'nın kayıp aşkıyla kayıp başyapıtını simgesel olarak birleştirmektedir. İpek'in kız kardeşi Kadife, bu noktayı kuvvetlendirircesine, astrolojiye meraklıdır. Kadife'nin, İkizler burcundan olan Ka ile Başak burcundan olan İpek'in arasındaki astrolojik uyumdan söz ettiği konuşması "Yıldızların Arkadaşlığı" isimli şiirin esin kaynağı olur (s. 117-19, 219).

Pamuk'un Kars'ında hayalle gerçek birbirine karışmış durumdadır. Şehrin birden fazla tarihi vardır. 1878'den sonra kırk yıl boyunca Ruslar tarafından idare edilen şehir kısa bir dönem İngiliz ve Ermeni işgali altında kalmış, hatta bir ara kendi bağımsız cumhuriyetini dahi kurmuştur (s. 366). Şehrin binaları uzun zaman önce burayı terk etmiş olan Rus ve Ermenilerin sessiz tanığıdır. *Serhat Şehir* isimli yerel gazeteyi çıkaran Serdar Bey, şehirde yaşanan olayların daha gerçekleş-

meden haberini yapmayı alışkanlık haline getirmiştir ve bunların çok büyük bir kısmının doğru çıktığını iddia etmektedir (s. 16, 29, 309, 335–36). Attığı manşetler şehirdeki gerçekdışı havayı pekiştirir. Ne var ki abonelerinin istediği cinsten haberler yayınlamak zorundadır; abonelerinin çoğu devlet daireleri olduğu için Kars'ta yaşanacak olaylara karar verenler de onlardır (s. 301-302). Elbette, Ka'nın da kendi zararına yaşayarak öğreneceği gibi, önceden hazırlanan bu manşetler hep doğru çıkmaktadır.

Kars, içinde yaşayan herkesin her şeyi bilmesini mümkün kılacak kadar küçük bir şehirdir (s. 112). Ayrıca ordu, polis ve MİT (Millî İstihbarat Teşkilatı) telefonları dinlemekte ve bütün şehre dinleme cihazları ve muhbirler yerleştirmektedir. Böyle bir ortamda, komplo teorileri, özellikle de her şeyi devlete atfeden teoriler çoğalır (s. 79, 162, 226). Öte yandan, şehri bir arada tutan başka bir anlatı da *Marianna* isminde bir Meksika pembe dizisidir. Dizinin kadın kahramanının zulme karşı mücadelesi bütün Kars'ı, hatta bütün Türkiye'yi elektronik bir "hayali cemaat" içinde birleştirmektedir (s. 87, 238–39, 242). Kitabın bir yerinde, Ka sorguya götürüldüğü sırada bazı "özel tim" mensupları onu hırpalarken, diğerleri *Marianna*'yı izler. Ka otele dönüp dizinin sonunu İpek, kızkardeşi ve babasıyla beraber izleyip izleyemeyeceğini merak eder (s. 355-356).

Başörtülü kız ve kadınlar arasında günümüzde gerçekleşen bir intihar salgını fikri, aslında, Kars'ta veya Türkiye'nin herhangi bir yerinde hiçbir olgusal temeli olmayan bir hikâyedir.[2] Romandaysa bu tema Kars'ın anlatısal doğurganlığının başka bir kaynağını oluşturur. Ka'nın intihar eden kızlarla ilgili "gazetecilik" faaliyetleri çeşitli hikâyeler doğurur. Bu kızların bedenleri kadar eylemlerinin sebebiyle ilgili sunulan açıklamalar da (örneğin mutsuz okul, ev ve aşk hayatı) tartışma yaratmaktadır. İntiharlar, tuhaf bir şekilde, dramatik olmasa da (s. 19–22, 121–25) kızların kendi vücutlarına sahip olmalarının ve haksız olarak suçlanan ve tehdit edilen kızların saflık ve masumiyetlerini korumalarının bir yolu haline gelmiştir (s. 125).

Erkek İslamcılar ateşlilikte hiç de onlardan geri kalmazlar. Ka ve İpek'in buluşup çay içtikleri sahnede, yan masalardan birinde "türbancı kızlar"la ilgili erkek erkeğe bir konuşma olur. Bu sırada öfkelenen bir genç militan, başörtülü kızların okula girmesini engellemek zorunda kalmış olan bir enstitü müdürünü azarlar ve silahını çekerek vurur (s. 41-42, 43-51). İmam Hatip Lisesi öğrencileri arasında özellikle ikisi sanki bir efsaneden çıkmış gibidir. Birbirlerine o kadar yakındırlar ki bazen davranışları şüphe çekmektedir. Büyük bir bağlılıkla eserlerini okudukları Necip Fazıl'ın ismini paylaşarak Necip ve Fazıl isimleriyle anılmayı seçmişlerdir. Necip şair olmak ister. Ka onu genç bir öteki ben olarak düşünür. İkisi de uzaktan kafalarındaki ideal İslamcı kızlara âşıktırlar. Fazıl intihar eden başörtülü kızlardan biri olan Teslime'yi sevmektedir veya sevmiştir. Necip, İpek'in kardeşi Kadife'nin yüceltilmiş bir imgesi olan Hicran'ı sever (s. 83-89). Necip İslami bir bilimkurgu romanı üzerinde çalışmaktadır ve konunun özetini Ka'ya okur. Roman, aynı kızı,

Hicran'ı seven gelecekteki iki İslamcı öğrenci Necip ve Fazıl hakkındadır. Romanda iki arkadaş içlerinden birinin öleceğini, diğerinin Hicran'la evleneceğini, ama ölen arkadaşın ruhunun geri döneceğini anlarlar. Aslında Necip, Pamuk'un romanının öteki versiyonunu yazmaktadır (s. 104-111, 137).

Pamuk'un Türkiye'deki yaşamı irdeleme biçimlerinin en incelikli olanlarından biri, rakip anlatı ve ideolojiler üzerinde durarak bunların gündelik yaşama uygulanmasında ortaya çıkan zorlukları değerlendirmek şeklindedir. Enstitü müdürünü öldüren militanın tiradının (s. 43-51) ve Necip ile Fazıl'ın samimi sorgulamalarının gösterdiği gibi sadece anlatılar ve inançlar çatışmakla kalmaz, bunların ifade edildiği dil de birbirinden ayrı sesler oluşturmaya yetecek ölçüde çarpıcı bir şekilde farklılaşır.

Marksistlerden İslamcılara kadar bütün ideolojiler ve Türkiye'nin dört bir bucağında ortaya çıkmış bütün kimlikler ve hatta daha fazlası (Azeriler, Çerkezler ve diğerleri, sınırdan girip çıkan küçük muhacir grupları) Kars'ta birbiriyle itişip durmaktadır. Ka, genel olarak Türkiye'de olduğu gibi Kars'ta da herkesin bir cemaate ait olmak istediğini ve kendisi gibi birey olarak düşünenlerin yabancı ve şüpheli görüldüklerini gözlemler. Türkiye'de Allah'a inanmak, ona göre, bireyin yaratıcıyla karşılaşmasından ziyade, esas olarak bir gruba ait olmak anlamına gelmektedir (s. 64). Bazen grup bağlılıkları zamanla değişir. Önceki dönemlerin solcu militanlarından bazıları daha sonraki hayatlarında hayret verici bir değişim yaşamışlardır. Örneğin İpek'in boşandığı kocası Muhtar İslam'a dönmüş ve Refah Partisi'nin belediye başkan adayı olmuştur (s. 61-62, 162). Kitabın sonlarına gelindiğinde, İslamcılardan bazıları da şevklerini kaybeder. Gruplar arasındaki ilişkiler bilhassa çekişmelidir. Olaylar dizisinin düğüm noktalarından birinde, bütün siyasal güçlerin temsilcileri Ka aracılığıyla Avrupa gazetelerinde yayınlatmak üzere bir bildiri kaleme almak amacıyla gizli bir toplantı yaparlar, ne var ki aralarındaki çekişmeler ve ihbar edildikleri yönündeki korkular sebebiyle toplantı neredeyse sona erecektir. Hakikaten aydınlatma amacıyla kullanılan ağzında ampul tutan balığın gözünde bir "devlet mikrofonu" (s. 268) gizlidir ve sosyalistlerden biri muhbirdir (s. 269).

İslamcıların lideri, bir türlü ele geçirilemeyen karizmatik bir Kürt olan Lacivert'tir. İsminin Lacivert olmasının sebebi gözlerinin renginin bir Türk'te hiç görülmeyecek koyu bir laciverde yaklaşmasıdır (s. 75). Basın tarafından bir hayli işlenmiş bir efsanenin konusu olan (s. 72-74) Lacivert, iki ayaklı bir hikâye makinesi gibidir. Esrarengiz kişiliğinin kaynaklarından biri de bu gibi görünmektedir. Ka'yla buluşmalarında Lacivert, *Şehname*'den Rüstem ile Suhrab'ın hikâyesini anlatır. Bir kimlik karışıklığıyla ve babayla oğul arasında ölümüne bir savaşla ilgili bir hikâyedir bu (s. 79-82). Lacivert Almanya'ya döndüğünde Batı'ya iletmek üzere Ka'ya bir demeç yazdırır (s. 226-27). Tutuklandıktan sonra Ka'ya polisin kendisinden istediği hayat hikâyesini okurken birden başka bir hikâyeye geçer ve

Quiemada isimli 1969 yapımı Gillo Pontecorvo filminin hikâyesini anlatarak ona örtülü bir uyarıda bulunur (s. 321-23).

İpek'in kız kardeşi Kadife, Lacivert'in metresi ve başörtülü kızların lideridir. Onun hayatı da başka bir karmaşık hikâye oluşturur. Laik bir yaşam sürüp türbancı kızlarla alay ederken bir günlüğüne onlarla dayanışma amacıyla başını örter, ancak daha sonra meseleyi hafife aldığı sanılmasın diye başını açmaktan vazgeçer (s. 115-6). İmam Hatip Lisesi'ndeki öğrenciler onu Hicran ismiyle tanımakta ve ona saygı duymaktadırlar, ancak söylediğine göre hakkında anlattıkları hikâyelerin çoğu doğru değildir. İslamcı erkeklerin hoşuna gitse de gitmese de kadın kimliği Kadife'nin hikâyesine değişik bir ton katmaktadır. Ka ve Lacivert ile buluştukları bir anda "Darbe olmasaydı belki de başımı açar herkes gibi olurdum artık" demekten çekinmez (s. 234). Lacivert'in itirazlarına, kendisi gibi eğitimli kadınların çoğunun başını örtmediğini söyleyerek cevap verir. Almanya'da yayınlanması ümit edilen ortak bildirinin hazırlandığı gizli toplantıdaki tek kadın olarak Alman gazetesine kendisinin de diyecekleri olduğunu söyler: "İnançları yüzünden başörtüsünü bir bayrak gibi benimseyen Karslı genç kız (...) birden kapıldığı tiksinti yüzünden herkesin önünde başını açmıştır." (s. 281-82). Fazıl onun sözünü keser ve söylediğini yaparsa intihar edeceğini haykırır. Kadife'nin kişisel hikâyesi dramatik bir zirve anına doğru gitmektedir, bu kelimenin tam anlamıyla böyledir, çünkü "sahnedeki ihtilal" gecesinde bizzat sahnede gerçekleşecektir.

Önceki bölümlerde ele alınan edebî eserlere nazaran bu romanın en yeni özelliklerinden biri, sanatın toplumu şekillendirme gücünü ve sanatçının toplum sorunlarını çözme becerisini sorgulamasıdır. Bu sorgulama Ka'nın hiç de kahramanca olmayan hikâyesine ve "sahnedeki ihtilal"in Kars'taki iki gecelik temsiline damgasını vurur. Ka, Kars'ta otobüsten indiğinde 1970'lerin meşhur sol tiyatro oyuncusu Sunay Zaim ile oyuncu karısı Funda Eser'e rastlar (s. 13). Onları görünce Kars'ta ne aradıklarını merak eder. Nitekim Sunay'ın taşra şehirlerini dolaşırken ve ulusal ölçekte önemli roller üstlenmek için mücadele ederken çektiği eziyetler, kitabın anlatısal çeşitliliğine unutulmaz bir şekilde katkıda bulunur ve onu Kars'ta en büyük rolünü üstlenmeye teşvik eder (s. 188-97). Sunay, "Tarih ile tiyatronun aynı malzemeden yapıldığını ilk Hegel fark etmiştir" der (s. 198). Kars'ta eski bir okul arkadaşı olan Osman Nuri Çolak'la karşılaşmamış olsa muhtemelen tarih ona bu kadar büyük bir rol vermeyecektir. Artık albay olmuş olan Osman Nuri Çolak, ordudaki üstleri kar fırtınası şehri dünyadan kopardığında farklı sebeplerle şehir dışında olduklarından geçici olarak tugayın başına geçmiştir (s. 195-96).

Ordu, polis, istihbarat ve devletin ajanı haline gelmiş şeytani bir eski komünist olan Z. Demirkol'un "özel tim" elemanları, Kars televizyonundan canlı yayınlanan unutulmaz bir tiyatro gecesinin yardımcı oyuncuları olurlar. Sahnede Sunay Zaim ve topluluğu, sonunda 1930'lardan kalma bir piyesin güncellenmiş halinin bulunduğu "oyun içinde oyun" şeklinde bir varyete gösterisi sergilerler. Gösterinin

içinde Ka'nın yeni şiirini okuyacağı bir sahne bile bulunmaktadır. Ka sahnede şiir okuyacağını önceki günün gazetesinden öğrenir ve o sırada yıllardır tek bir şiir yazmamıştır. Tiyatroya giderken Necip'le karşılaşır. Necip ona Allah olmazsa ne olur diye düşündüğünde gözünün önüne korkunç bir manzara geldiğini anlatır. İki yanında yüksek duvarlar olan karanlık bir sokak görmektedir. Sokağın en sonunda yapraksız, tek başına bir ağaç vardır. Necip bakınca ağaç "kıpkızıl kesilip yanmaya" başlamakta, sonra yeniden karanlık haline dönmekte, ardından yeniden kızarmaktadır (s. 144). Bu manzaradan etkilenen Ka "Allah'ın Olmadığı Yer" isimli bir şiir düşünür ve televizyon kameraları önünde okur. Ancak akşam öyle sona erer ki düşündüğü şiiri kâğıda geçiremez.

Akşamın doruk noktasını *Vatan Yahut Türban* isimli piyes oluşturmaktadır. Piyesin ismi Namık Kemal'in 1873'te yazdığı *Vatan Yahut Silistre*'yi hatırlatsa da, aslında gerçek kaynağı 1930'larda sahnelenen *Vatan Yahut Çarşaf* isimli örtünme karşıtı öğretici bir piyestir. Nitekim başlığı dışında piyesin pek bir şeyi değiştirilmemiştir. Oyunda bir kadın sahneye kara çarşafıyla çıkar, özgürlüğünü ilan ederek çarşafını çıkarır ve askerler tarafından onu engellemek isteyen gericilerden kurtarılır (s. 147-52). Çarşaf değil de başörtüsünün İslamcı kadınların bayrağı olduğu bir dönemde yeniden sahnelenen oyun, karışık mesajlar vererek, farklı sebeplerle hem ön sıradaki devlet yetkililerini hem de salonun arkasındaki dinci öğrencileri rahatsız eder. Kadın kahraman artık gençliğini yitirmiş olan Funda Eser'dir. Meslek hayatı erkek izleyicileri heyecanlandırmak için kadınlığını kullanmakla geçmiştir ve sahnedeki hareketleri hiç de bir "aydınlanma kahramanının" hareketlerine benzememektedir (s. 153). Askerler onu kurtarmaya geldiklerinde izleyiciler son derece galeyana gelirler. Sahnedeki askerler silahlarını izleyicilere doğrulturken, arkadan sahneye giden koridorlardan geçerek daha fazla asker gelir. Askerler ateş etmeye başlarlar. İzleyiciler arasındaki bazı insanlar düşmeye başladığında, birçok izleyici bunun da oyunun bir parçası olduğunu zanneder. Üçüncü yaylım ateşine kadar izleyiciler kurşunların gerçek olduğunu anlayamaz. Sahnede elinde bir tüfekle durmakta olan Sunay Zaim, "Bu bir oyun değil, başlayan bir ihtilaldir" der ve askerler dinci öğrencileri toplamaya başlarlar (s. 160). Kalabalığın arasından elindeki tüfekle dışarı fırlayanlar arasında "özel tim" elemanlarının başındaki Z. Demirkol da vardır (s. 162).

Ka'nın artık şiirden ve İpek'i Frankfurt'a götürmekten başka hiçbir şey umurunda değildir, ancak olaylar hızla karışır ve onun da hayatı tehlikeye girer. Polis tarafından militanları teşhis etmesi için çağrılır. Tiyatroda vurulanlar arasında morgda gördüğü Necip dışında kimseyi tanıyamaz (s. 185-186). Artık bir oyuncudan çok bir komutan gibi davranan Sunay Zaim ve karısı, Ka'ya bir tuzak kurarak, kendisini Kadife'nin sevgilisi olduğunu bildikleri Lacivert'i yakalamalarına yardım etmeye zorlarlar (s. 205). Ka bunu reddeder. Çok geçmeden Kadife, Batı'da yayınlanmak üzere darbeyle ilgili bir demeç vermek isteyen Lacivert'le Ka'yı gizlice buluşturur (s. 220-236). Ka, aslı olmamasına karşın, onlar için darbe hakkında

haber yaptıracak bir Alman gazeteci tanıdığını söyleyerek Lacivert'i kandırır. İlerici bir gazeteye İslamcı bir militanın demecini nasıl yayınlatacaklarını tartışırken, Ka bütün siyasal eğilimlerin temsilcilerinin bir araya gelerek ortak bir bildiri hazırlamalarını önerir. Böylece Ka sadece Alman basınıyla ilişkileri konusunda Lacivert'i aldatmakla kalmaz, kendini o kargaşa dolu siyasal toplantıdan ve buna katılan belli başlı kişilerin başına gelen belalardan da sorumlu hale getirmiş olur. Lacivert, ajan olduğunun farkında olmasa bile, Ka'nın yine de ajan olabileceğini söyler ve sözlerini şöyle bitirir: "Bütün iyi insanlar gibi, kötülüğünü farkına varmadan yapıyorsun. Ama şimdi sana bunu söylediğime göre, bundan sonra masum sayılamazsın" (s. 236). Gizli toplantı planları şekillenmeye başlarken, Ka Kars'taki herkesin aslında çift anlamlı konuştuğu sonucuna varır Örneğin kendisi, Kadife ve babası Turgut'u toplantıya katılmaya ikna etmeye çalışırken, aslında İpek'i odasına götürüp dört yıldır yapmadığı bir şeyi yaparak onunla şiddetle sevişmek istediğini gizlemektedir (s. 241–49, 262–65).

Ka büyük bir girdabın içine daha da sürüklenmekte olduğunu, kendisini "Kars'ta Bir Allahsız" olarak tanıtan bir gazete manşetinden öğrenir (s. 293). İpek sonunda onunla Almanya'ya gelmeye ikna olmuştur (s. 306), ancak Ka çok geçmeden Sunay Zaim'in önüne getirilir. Sunay Zaim ona Lacivert'in yakalandığını söyler. Yıllardır Thomas Kyd'in oyun içinde oyun barındıran bir intikam hikâyesi anlatan İspanyol Trajedisi isimli oyununu sahnelemek istemektedir. "Halkımız" anlayabilsin diye oyunu değiştirmiş, basitleştirmiştir ve Kadife'nin bu oyunda rol almasını ister. Sunay'ın daha sonra oyun sırasında ima edeceği gibi (s. 403), onun için düşünülen rolün özelliği Kadife'nin gizli toplantıdaki konuşmalarının istihbarat tarafından dinlendiğini göstermektedir. Funda'nın onun ahlaksız rakibini canlandıracağı oyunda, Kadife başı örtülü olarak sahneye çıkacak, anlamsız gelenekleri reddettiğini söyleyecek ve herkesin önünde başını açacaktır. Şayet rolünü bu şekilde oynarsa Lacivert serbest bırakılacaktır.

Ka'nın sahne dışındaki rolü ise Kadife ve Lacivert'le konuşarak onları bu işe ikna etmektir. Bu işten kurtulmak istediğinde, Sunay gazetedeki haberi gösterir ve saldırılardan korunması karşılığında Ka'yı plana razı olmak zorunda bırakır. Verebileceğinden fazlasını vaat ederek ikisini ikna eden Ka, kendi kefil olduğu bir anlaşma hazırlar. Anlaşmaya göre Kadife, ancak Lacivert'in serbest bırakıldığı, güvenli bir saklanma yerine yerleştirildiği ve Kars'ı güven içinde terk edecek durumda olduğu haberi Lacivert'ten kendisine ulaştırıldıktan sonra sahneye çıkacaktır (s. 324-25). Yalan söylediğinin bilincinde olan ve Kadife'nin bundan zarar görebileceğini anlayan (s. 331) Ka, Sunay Zaim'e durumu bildirir. "Sahnedeki ihtilal"in ikinci temsilinin hazırlıkları devam ederken, işler daha da karışır. Sunay Zaim'in ciddi bir kalp rahatsızlığı vardır ve kar yağışı durup yollar açılır açılmaz Ankara'nın Kars'ta olup bitenlerin hesabını soracağının farkındadır. Ka'yı saklandığı yere çağıran Lacivert, ondan Kadife'ye bu akşam sahneye çıkmamasını

söylemesini ister (s. 349). Lacivert'in yanından dönerken Z. Demirkol'un "özel tim" elemanları Ka'yı alır ve biraz hırpalayarak sorguya götürür. Psikolojik savaş bedenine aldığı darbelerden daha kötüdür. Z. Demirkol, Ka'ya İpek'in bir zamanlar Lacivert'in metresi olduğunu söyler ve dinleme raporlarından ikisinin ilişkisi hakkında inandırıcı bölümler okur (s. 356-58).

Artık Ka'nın uzaklarda kişisel mutluluğa ulaşma hayallerine kıskançlık karışmıştır. Oteldeki acıklı bir buluşmada İpek, Ka'yı Lacivert'le arasında her şeyin bittiğine ve hâlâ onunla birlikte Frankfurt'a gitmek istediğine inandırmaya çalışır (s. 363). Gerilim durmadan artar. Televizyon, gece canlı yayında Kars'ı "modernlikten ve kadın-erkek eşitliğinden uzak tutan dinî önyargılardan Karslıların bu akşam dramatik bir hareketle kurtulacağını" duyurur (s. 366). Oyuna giriş bedava olacak, her tür güvenlik tedbiri alınacaktır. Ayrıca imam hatip liseli öğrenciler de uslu duracaklarına söz vermişlerdir. O ana kadar bütün aile Kadife'den sahneye çıkmamasını ister, ama onu kimse durduramaz. Oyun vakti yaklaşırken dramatik haberler gelir. Ka bir mektup yazarak askerler tarafından koruma altına alındığını ve istese de istemese de akşam treniyle Erzurum'a gönderileceğini bildirmektedir. Askerler İpek'i de alacak ve Erzurum trenine getireceklerdir (s. 388). İkinci haber Fazıl'dan gelir: Lacivert öldürülmüştür (s. 390). Bunun üzerine İpek, Ka'yla gitmekten vazgeçer; tiyatroya gidip Lacivert'in öldürüldüğünü Kadife'ye haber vermelidir.

Tiyatroda, Sunay Zaim oyunun ismini son anda *Kars'ta Trajedi*'ye çevirmiştir. Oyun, çeşitli eklemeler ve doğaçlamalarla birlikte, geri kalmış bir kasabada yaşanan sebepsiz bir kan davasını anlatmaktadır (s. 392-406). Oyun ilerledikçe odak noktası Sunay Zaim ve Kadife'ye doğru kayar. Romanın önceki bütün sanatkârane anlatımının aksine, ikisinin bu oyundaki doğaçlama diyalogları hayret verici ölçüde hantal ve biçimsizdir. Yine de bu diyaloglar intihar ve başını açmak gibi gergin konulara odaklanmaktadır. "Kadınlar kazanma umuduyla intihar eder," der Kadife, "erkekler ise kazanma umudu kalmadığını görünce" (s. 399). Bunun üzerine Sunay tabancasını çeker ve sorar: "Tamamen yenildiğimi anlayınca bununla beni vurur musunuz?" İpek, ikinci ve üçüncü sahne arasında verilen aradan faydanalarak, Kadife'ye Lacivert'in öldürüldüğünü, kendisinin Ka'yla birlikte Almanya'ya gitmekten vazgeçtiğini, çünkü Lacivert'i Ka'nın ele verdiğini düşündüğünü bildirir (s. 400). Kadife üçüncü sahne için sahneye geri döner ve aralarındaki beceriksiz doğaçlama yeniden başlar, ta ki her ikisi de oyunu bitirme vaktinin geldiği konusunda hemfikir olana kadar. Sunay yeniden tabancasını çeker ve izleyicileri silahın dolu olmadığına inandırmak için abartılı hareketler yapar. Kadife başını açacak ve onu vuracaktır. Kadife'nin uzun, güzel saçları ortaya çıkınca önce yüzünde bir acı belirir, izleyicilerse hayranlıkla onun güzel saçlarını seyrederler. Sunay silahı ona uzatır, Kadife ateş eder ve Sunay inandırıcı bir şekilde yere yıkılır. Seyirci Sunay'dan uzun bir ölüm monoloğu beklerken Kadife dört el daha ateş

eder ve sahnenin kanlar içinde kaldığını görünce "Onu öldürdüm galiba" (s. 405) der. Arka sıralardan bir imam hatip lisesi öğrencisi "İyi ettin!" diye bağırır. Sunay Zaim, birkaç saat sonra yollar açılıp askerî birlikler Kars'taki minik "askerî darbeyi" bastırmak üzere şehre girdiklerinde orada olmamayı garantilemiştir.

Yazar dört yıl sonra Kars'a geldiğinde Kadife cezaevinden çıkmış, Fazıl'la evlenmiş ve ondan bir çocuğu olmuştur. Artık merhum dostu Necip'in başladığı bilimkurgu romanını o yazmaya çalışmaktadır, ancak dinî heyecanı yatışmıştır. Yazar sahnedeki ihtilalin video görüntülerini seyredip şehri Fazıl'la birlikte dolaştıktan sonra, Ka'nın Laciverte ihanet ettiğinin kanıtını bulur. Ka'nın şiirine aldığı Necip'in Allah'ın olmadığı yerle ilgili kâbusu, Fazıl ve Necip'in öğrencilik yıllarında birlikte kaldıkları imam hatip lisesi yatakhanesinin penceresinden görünen bir manzaradır: Dar bir sokağın ucunda, gece boyunca diğer sokaktaki bir kırmızı ışığın yansımasıyla bir kızarıp bir kararan bir ağaç (s. 419). Sahnedeki ihtilalden sonra Z. Demirkol'un "özel tim" elemanları aynı yatakhaneyi karargâh olarak kullanmışlardır. Ka bu şiiri yıldızındaki "hafıza" dalının tam üstüne yerleştirmiştir. Kars'taki son gecesinde, tiyatrodan ayrıldığı zamanla trene bindiği an arasında buraya gitmemiş olsa bu yeri hatırlaması mümkün değildir. Eğer Demirkol'a gitmişse Lacivert'in ölümüne Ka'nın kıskançlık ihaneti sebep olmuş olmalıdır.

Pamuk'un incelikle yapılandırdığı romanı *Kar*, okuyucularını din ve laiklik, rakip kimlik siyaseti iddiaları, bireysel öznellik ve toplumsal sınırlamalar, yaşam ve sanat, anlatı ve deneyim arasındaki çatışmalarla dolu zengin bir hayal âlemine daldırır. Çoğalan kimlik ve farklılıklar, artık bariz bir şekilde, siyasal çatışma alanını düzenleme konusunda din ve laiklik arasındaki diyalektikle boy ölçüşmektedir, yine de bu diyalektik "sahnedeki ihtilal" sırasında oluşan karşıt safları belirlemeye devam etmektedir. Bu kitap siyasal şiddetin, özellikle de devlet kurumlarının uyguladığı şiddetin derinine inmek konusunda önceki bölümlerde ele alınan çalışmaların ötesine geçmektedir. Önceki dönemlerdekilerden farklı olarak bu roman, sanatçı ve aydınların da toplum sorunlarının tam ortasında bulunduklarını ve bütün bu sorunlarını tepeden çözebilen kâhinler olmadıklarını göstermektedir. Şehrin çatışmaları nereye gitmektedir ve nasıl sona erebilir? Önceki dönemlerin solcularının çizgilerini yumuşatmaları ve yazarın Ka'dan dört yıl sonra Kars'a geldiğinde İslamcı imam hatip lisesi mezunlarının daha ılımlı olduklarını keşfetmesi belki de çözümün ipuçlarıdır. Kitabın sonuna doğru yazar, Fazıl ve biri daha önce Ka'yı takip etmekle görevli olan iki polis kar altındaki sokaklarda birlikte yürürler (s. 425). Fazıl'ın söylediğine göre, dört yıl öncesine kıyasla Kars daha yoksullaşmış durumdadır, ancak herkesin penceresinin kenarına taktırdığı beyaz çanak antenlerden başka şehirde değişen pek bir şey yoktur (s. 426-427). Kimlik siyaseti pahasına küreselleşmeyi yerlileştiren insanlar, artık dört yıl önce kendilerini bölen sorunlarla eskisi kadar ilgilenmiyor gibidirler, daha ziyade evle-

rinde kalıp televizyonlarından dünyanın dört bir yanında çekilmiş filmleri bedava izlemekle meşguldürler.

BUGÜNDEN BAKILDIĞINDA SON İKİ YÜZYIL

Gelgelelim Türkiye'de ülke siyasetinin gerçek hayatta dramlar yaratma eğilimi düşünüldüğünde, bu tip bir görünüm yanıltıcı olabilir. Yedinci bölümde ele aldığımız Susurluk Skandalı, bunun 1996'da yaşanmış bir örneğidir. 2007 seçimlerinden sonra, aşırı milliyetçi bir emekli subayın evinde bulunan gizli bir zuladan çıkan silahlar ve şüpheli belgeler kamuoyunun ilgisini yeniden tek bir noktada topladı. Temmuz 2008'de aralarında iki emekli generalin de bulunduğu toplumun farklı kesimlerinden seksen altı kişi tutuklandı; daha sonra başka birçok kişiye daha dava açıldı. Hazırlanan uzun iddianamede şüpheliler Ergenekon adıyla bilinen gizli bir örgüt kurmakla ve iktidardaki Adalet ve Kalkınma Partisi'ne yönelik bir darbe tezgâhlamakla suçlandılar. Tam bu sırada AK Parti hakkında, Başbakan Erdoğan'ın İspanya'da başörtüsüyle ilgili yaptığı bir konuşma nedeniyle kapatma davası açıldı. Parti kıl payı farkla kapatılmaktan kurtulsa da mahkeme partiye belli sınırlamalar getirdi. Bu olaylardan sonra, partinin açıklamalarına ve hükümet politikalarına eskisi kadar yatıştırıcı olmayan bir hava egemen olmaya başladı; bu yüzden bazı gözlemciler iktidar partisini Ergenekon davasını laikliğe yönelik bir saldırıya dönüştürmekle suçladılar. Susurluk skandalı gibi Ergenekon davası da Türkiye'deki "derin devlet"in seçilmemiş iktidar merkezlerini ve onların demokratik siyaseti karışıklığa itme olanaklarını açığa çıkarmış gibi duruyordu. 2007'de gerek Ergenekon gerekse AK Parti'ye yönelik kapatma davaları hakkında daha iyimser değerlendirmelerin bir kısmı soldan geldi. Ankara'daki bir hukuk profesörünün söylediği gibi, hem darbe suçlaması hem de iktidar partisine karşı açılan kapatma davası "Türkiye'de hukuk devletini ve daha iyi bir demokrasiyi destekleyip desteklememekle" ilgiliydi.[3] Kimlik siyaseti bağlamındaki farklılıklar arasında en keskin kutuplaşmalar hâlâ din ve laiklikle ilgili konular temelinde gerçekleşmektedir. Şayet Ergenekon darbesiyle ilgili iddialar sağlam bir temele dayanıyorsa, Orhan Pamuk darbecilerin göründüğü kadarıyla Ankara sokaklarına taşımak istedikleri "sahnedeki ihtilal"i önceden sezmiş olduğu için övgüyü hak etmektedir. Dolayısıyla bir kez daha bir edebiyatçı Türk toplumu hakkında tarih ve sosyal bilimler alanındaki akademisyenlerden çok daha derin bir anlayış sergilemiştir.

Orhan Pamuk'un günümüzde Türkiye'de yaşanan gerçekleri, bir sınır şehrine yansıdıkları haliyle yaratıcı bir şekilde çağrıştırması, bu gerçeklere sebebiyet veren tarihsel gelişmeler hakkında önceki bölümlerde sunulan manzarayı zengin bir şekilde tamamlamaktadır. 1700'lerin sonundan itibaren yaşanan siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel tarihe ilişkin tarihsel bir bakış açısı, Osmanlı ve modern

Türk tarihinin, müteakip nesillerin kimlik meselelerine (hem etnik ve dilsel hem dinsel anlamda) ilişkin tercihleri ve modernliğin doğurduğu sorunlara karşı ürettikleri cevaplar tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır. 1918'deki dönüm noktasında Ziya Gökalp; Türklük, İslam ve modernliği Türklerin üç nirengi noktası olarak tespit edip üçünü birleştiren bir yol sunacak kadar derin bir anlayışa sahipti. Modernliğin doğurduğu sorunlar arasında, bir yandan, hem milliyetçilik hem de sömürgecilik tarafından tehdit edilen çok kavimli bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti'ne çift yönlü bir emperyal karakter veren tehditler, bir yandan da hem radikallerin hem de muhafazakârların kendilerine alternatif modern gelecek tasavvurları oluşturmalarına yol açan çekici yönler vardı. Bazı farklarla, bütün imparatorluk halkları hakkında benzer gözlemler yapmak mümkünse de, bu kitabın odağında kendilerini Osmanlı ve Türk olarak gören insanlar vardır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde coğrafya ve nüfusa ilişkin yaşanan bütün belirsizlikler bu insanların sadakatlerini devlete ve devletin geleceği için kurdukları hayallerine bağlamıştır. Bu bağlantı geç imparatorluk tarihiyle cumhuriyet tarihini birbirine bağlamakla kalmamakta, Türk siyasal kültürüne derinden damgasını vuran devlete ve devlet iktidarına duyulan korkuyla karışık huşu duygusunu da devam ettirmektedir.

Osmanlıların ve Türklerin etnik, dilsel ve dinsel nirengi noktaları arasında modernliğe giden yolu çizmekle ilişkili tercihleri iki büyük değişim akımının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri hızlı değişimden ve Batılılaşmadan yana olması açısından radikaldir, İslami temellere dayanan diğeriyse daha muhafazakârdır. Osmanlı tarihinin son dönemini, imparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecini ve cumhuriyet tarihini bu iki değişim akımı arasındaki diyalektik etkileşim şekillendirmiştir. Çalkantılı 1960'lardan itibaren daha ince bir şekilde ayrılmış olan kimlik siyaseti, çıkarlar ve tercihler arasında yeni bir çeşitlilik yaratmış durumdadır. Bu çıkar ve tercihler Türk tarihinin gelecekteki dinamiklerini dönüştürebilir. Yine de, Orhan Pamuk'un romanında olduğu gibi, iki tarihsel akım tarafından temsil edilen laik-dindar ayrımı Türk siyasetinin temelindeki fay hatlarını belirlemeye devam etmektedir.

İslam, milliyetçilik ve modernlik mecrasında akışına devam eden laik ve İslamcı değişim akımları on dokuzuncu yüzyılda gitgide farklılaştı, Osmanlı'nın son döneminin yapıcılık ve yıkıcılık çelişkileri temelinde keskinleşti, İslami imparatorluk laik cumhuriyete dönüşürken çatışma içine girdi ve 1960'lardan sonra sıkıntılı bir ortak yaşam biçimine doğru evrildi. İki değişim akımının bir araya gelmesinin ve farklılaşmasının aşamalı olarak gerçekleşmesi, her ikisinin de karmaşık sosyo-kültürel oluşumlar olmasından kaynaklanmaktadır. İkisi arasındaki mücadele genellikle kriz dönemlerinde ve toplumun belli tercihlere zorlandığı anlarda en açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu tarihsel dönüm noktaları iki değişim akımı arasındaki çelişkileri kaynaşmalardan daha belirgin hale getirmiştir. Gerek Jön Türkler'in bilimsel materyalizm hevesi gerekse erken cumhuriyet

liderlerinin ve günümüzde onların mirasını sürdüren askerlerle bazı sivil elit mensuplarının militan laikliği bu duruma örnek oluşturmaktadır. Buna karşılık, bazı dindar muhafazakârların Tanzimat'tan itibaren gerçekleşen bütün değişimleri toptan suçlamaları da bir o kadar uzlaşmaz niteliktedir. Türk kültürü son derece siyasallaşmış durumdadır. Aydınlar genellikle görüşlerini cepheleştirici tarzda ifade etmekte ve pek az aydın Orhan Pamuk'un yaptığı gibi elitlerin toplumun dertlerine derman bulmaya tamamen muktedir olup olmadığını sorgulamaktadır. Uzlaşma çoğu zaman bir anlaşmaya ulaşmak amacıyla farklılıkların giderilmesinden ziyade taraflardan birinin ilkelerine ihanet etmesi olarak anlaşılmaktadır. Yine de şayet iki değişim akımı sadece çatışıp hiç senteze ulaşmasaydı, Türk devleti muhtemelen kaynaşmış bir bütün olarak varlığını sürdüremezdi. Nitekim iki akım arasında pek çok yakınlaşma olmuştur. Namık Kemal ve Ahmed Hamdi Tanpınar örneğinde görüldüğü gibi, çok katı olanlar dışında birçok kişi belli bir taraf tutmaya zorlanmadıkça, her iki büyük değişim akımına da müşterek biçimde katılmıştır.

Benzer şekilde olayların seyri de yakınlaşmalara yol açmıştır. 1914'teki gibi önemli istisnalara karşın, Osmanlı ve Türk diplomatik tarihi dış dünyayla ilişkiler bakımından akıllıca tercihlerle doludur. Her ne kadar diplomasi teşkilatı tarihi boyunca Batıcıların kalesi olsa da, 1839'daki Gülhane Fermanı ve 1839-1841 Mısır Krizi'nden günümüzde AB'ye üyelik tartışmalarına kadar yaşanan örnekler, kültürel muhafazakârların da belirleyici anlarda yapılan akıllıca tercihlere katkı sunduklarını veya bunları onayladıklarını göstermektedir. İç politika tarihi de önemli çıkar yakınlaşmaları içerir. 1858 Arazi Kanunnamesi ön burjuvazinin hem memur kanadının hem de mülkiyet sahibi kesiminin çıkarlarına hizmet etmiştir. Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerinde yaşanan sosyo-kültürel değişmeler toplumsal cinsiyet ilişkilerinde değişim arzusuna yol açmıştır. Ahmet Mithat'ın ve Fatma Aliye'nin romanları bu arzunun muhafazakârlar tarafından da paylaşıldığını göstermektedir. Anadolu'da 1905-1907'de yaşanan vergi ayaklanmaları 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesine yardım etmiş ve Jön Türk liderlerini muhafazakâr mülk sahibi sınıfların da devrimci bir potansiyele sahip olduğu konusunda ikna etmiştir. 1908'den sonra Jön Türkler'in bir Türk burjuvazisi yaratmayı amaçlayan "millî iktisat" politikası, ortak etnik kimliğe ideolojik özdeşlik karşısında ayrıcalık tanımıştır. Diğer önemli yakınlaşma anlarından birinde, Millî Mücadele'nin (1919-1922) zaferle sonuçlanması ve Cumhuriyet'in kuruluşu, cumhuriyetçi liderlerin halkın çoğunluğunun hazır olmadığı reformları hayata geçirmesine imkân veren bir minnettarlık havası yaratmıştır. Bugünden bakıldığında, sonunda modern bir idari-teknik eliti de içine alan bir Osmanlı veya Türk Müslüman burjuvazisinin oluşması ve siyasette faal hale gelmesi, 1860'lardan 1960'lara kadar uzanan yüzyılın en önemli sosyal dönüşümü olmuştur. Aynı şekilde, 1960'tan sonraki en önemli sosyal gelişmeyse bütün halkın siyasete katılmaya başlamasıdır. Türk orta sınıfının hem laik hem dindar unsurlardan oluşması ve daha laik

büyük sermaye çevreleriyle daha dindar Anadolu kaplanları arasındaki TÜSİAD-MÜSİAD ayrımının devam etmesi, iki değişim akımının tarihlerinin ne kadar iç içe geçebildiğini göstermektedir. Atatürk'ün 1930'lar dünyasının bütün güçlü liderleri arasında halkının çoğunluğu tarafından saygı görmeye devam eden tek lider oluşu, iki değişim akımı arasında bir diğer yakınlaşmaya işaret etmekte ve farklı kültürel kökenlere sahip olan Türklerin Atatürk'ün gerçekleştirdiği değişimlerden müşterek biçimde gurur duyduklarını göstermektedir. Laik Türkler dindarların değişim sürecine katkısını kabul etmek konusunda daha büyük bir isteksizlik sergilemiş olsalar da, Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın dindar Türkleri "ana mecraya sokma" konusundaki başarıları bu katı tutumu bir ölçüde yumuşatmış gibidir.

İki büyük değişim akımı, çatışma ve yakınlaşmaları içinde etkileşimlerine devam ederken bile, kronolojileri açısından farklılaşmışlardır. Batılılaşmacı, laik akımın kökleri, III. Selim ve II. Mahmud'un kendi savunma amaçlı modernleşme programlarına hizmet edecek yeni askerî ve sivil elitler oluşturma çabalarına dayanmaktadır. 1840-1860 arasında Osmanlıca yazılı basının doğuşuyla birlikte bu akım devletin denetiminden çıkmaya başlamıştır. Elit yetiştirmeye yönelik mesleki yükseköğrenim kurumlarının ötesine geçen yeni bir devlet okulları sistemi oluşturmaya yönelik ilk çabalarla aynı döneme denk gelen bu yıllar Osmanlı matbaa kapitalizminin başlangıç noktasını oluşturmuş, bunu çok geçmeden yeni bir siyasal muhalefet şekli ve Yeni Osmanlılar hareketinin temsil ettiği bir ideolojik yaratıcılık dönemi takip etmiştir. Bu gelişmelerin 1870'lerdeki anayasa hareketine de ciddi bir katkısı olmuştur. Yeni Osmanlı düşüncesindeki İslami vurgular yeni matbaa kültürünün tamamen laik olmaktan uzak olduğunu göstermektedir; yine de yeni matbaa kültürü dış dünya hakkındaki bilgilerin yayıldığı ve yeni bir Osmanlı burjuva bilincinin ifade edildiği yer olmuştur. Abdülhamid açısından ironik olan şudur ki, tam da onun devrinde elit meslek okullarında bilimsel materyalizminin yayılması, buraları bir izleyici kitlesi kazanan en ileri ideoloji olarak militan laikliğin güç kazandığı yerler haline getirmiştir. 1908'deki Jön Türk Devrimi'nin iktidara getirdiği bu elit, üst yönetimde yaşanan değişikliklere karşın, 1950'ye kadar iktidarı elinde tutmuştur. Ordu, belli bakanlıklar ve yargı gibi seçimle oluşmayan kurumlarda aynı zihniyete sahip insanlar, bu zamana kadar önemli güç merkezlerine hâkim olmuşlardır. Yine 1950'ye kadar cumhuriyet okulları, kültürel programlar ve basın o kadar laiklik propagandası yapmıştır ki laiklik nüfusun önemli kesimleri açısından kalıcı bir inanç sistemi haline gelmiştir. Nitekim İzmir'de 2007 yılında düzenlenen laiklik taraftarı bir gösterinin kitapta verdiğimiz renkli resminin de kanıtladığı gibi bu hâlâ böyle olmaya devam etmektedir.

Buna karşılık muhafazakâr değişim akımının tarihsel kronolojisi, her seferinde birdenbire ortaya çıkan ve her biri ülkenin dinî hayatına kalıcı katkılar yapan üç büyük dinsel uyanış hareketiyle belirlenmiştir. Bu zincir Mevlana Halid

(1776-1827) ve Halidiye-Nakşibendiye ile başlamış ve Said Nursi (1873-1960) ile Fethullah Gülen'in (d. 1938) önderlik ettikleri hareketlerle devam etmiştir. Önceki hareketler faal olmaya devam etmiş ve günümüze dek değişen koşullara ayak uydurmayı başarmışlardır. Dinî gruplar, Gülhane Fermanı'nın ve 1876 Anayasası'nın yeniden incelenmesinin gösterdiği gibi, Osmanlı siyaseti üzerinde değişken ve kimi zaman ciddi bir nüfuza sahip olmuştur. Radikal aydınlar on dokuzuncu yüzyıl yazılı kültürüne militan laik fikirler aşılamaya başlayınca, kültürel muhafazakârlar da kendileri için benzer bir yazılı basın dünyası yaratma ihtiyacı hissetmişlerdir. İslamcı yazılı basın, özellikle 1908'den sonra *Sebilürreşad* (başlangıçta *Sırat-ı Müstakim*) gibi İslamcı dergilerin çıkmaya başlamasıyla, Necip Fazıl Kısakürek'in İslamcı yazarlar için donkişotvari bir örnek oluşturmasıyla ve Said Nursi'nin elle yazılarak çoğaltılan risalelerinin basılmaya başlamasıyla birlikte oluşmuştur. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın eserleri, kendilerini açıkça dindar bir söylemle ifade etmeyen kültürel muhafazakârların da olduğunu göstermektedir. Dinî gruplar, özellikle Said Nursi'nin çektiği eziyetlerin de gösterdiği üzere, erken cumhuriyet dönemi boyunca aşırı derecede düşmanca bir tutumla karşı karşıya kalmışlardır. Said Nursi hayattayken bazı Kürt Nakşibendîler isyan etmiş olsa da, diğer Nakşibendîler yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev alarak ve bu kurumu adeta ele geçirerek kendileri açısından en hayırlısını yapmışlardır. 1980'lere gelindiğinde muhafazakâr kültürel değişim akımı bir yandan siyasetin merkezine yeniden girmeye başlarken, diğer yandan da yeni ekonomik girişim biçimleri yaratmış, yazılı basının yanında elektronik basın organları ve yeni okullar kurmuştur. Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan'ın siyasi yaşamları dindar muhafazakârların artık sadece dar dinî hareketler biçiminde değil, hem iş çevrelerine hem de dinî değerlere öncelik veren seçmenlere hitap eden merkez sağ partilerle de en büyük siyasal başarıları elde ettiklerini göstermektedir.

Laiklerin radikal tutumu ve İslamcıların muhafazakârlığı, temsil ettikleri değişim akımlarının farklı hızlarda aktığını akla getirse de gerçek böyle değildir. Her iki akımın tarihi farklı hızlarda gerçekleşen değişim süreçleri içermektedir. 1928'deki Harf İnkılabı'nı ve dil reformunu Türkiye'nin kültür devrimi olarak tanımlamak yaygın olmakla birlikte, aslında bunlar modern yazılı basının doğuşuyla başlayan ve 1928'den çok sonra da devam eden daha uzun bir değişim eğrisinin en çok hızlandığı anlardan ibarettir. Çelişkili biçimde, kültürel muhafazakârlar aşamalı değişimi tercih edermiş gibi görünseler de, kimi zaman, 1925'te tekkelerin kapatılmasında olduğu gibi, ani değişim onlara dayatılmıştır. Yine kimi zaman bizzat kendileri ani değişimler yaratmışlardır. En etkili üç dinî hareketin üçü de nispeten kısa zaman aralıkları içinde gerçekleşmiştir. Mevlana Halid'in yaşamının en faal safhası 1811 ile 1827 yılları arasında yaşanmıştır. Said Nursi risalelerinin büyük kısmını 1925 ile 1944 arasında kaleme almıştır. Fethullah Gülen hareketi ancak 1983'ten sonra mahalli bir hareket olmanın ötesine geçebilmiştir.

İki değişim akımının kronolojilerindeki farklılıkları açıklamak için bunların diyalektik etkileşimine etki eden iç etkenler kadar dış etkenleri de hesaba katmak gerekir. Dünyanın millî devletler şeklinde yeniden düzenlenmesi süreci ilerledikçe, bir yandan çok kavimli İslami imparatorluğu modernleştirecek reformlara girişirken, bir yandan da kendilerine hareket edecek daha geniş bir alan sağlayan imparatorluğu muhafaza etmeyi tercih eden elitler, zamanla devrin şartlarına uyum sağlamak zorunda kaldılar. Laik-milliyetçi sentez, Osmanlı-İslam sentezi kadar kapsayıcı olmasa da, birleştirici bir kitlesel seferberlik Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması açısından hayati önem taşıyordu. İki kuşak sonra, bu tek sesli birliği sürdürmek artık o kadar öncelikli değildi. Daha o zaman bile nüfus patlaması ve yeni fikirler Kemalist birliği sürdürmeyi imkansız kılmaya başlamıştı. Farklılık ve çoğulculuk talepleri yükseldikçe, Türkiye de bütün millî devletleri küreselleştirici ve yerelleştirici güçlerin birbirine zıt çekim kuvvetlerine tâbi hale getiren ortak eğilime ayak uydurdu. Kimlik siyasetinin küresel yükselişiyle birlikte, Türk kimliğinin unsurları arasında İslam'ın son derece belirgin bir yere sahip olması, cumhuriyetin laiklik anlayışını gitgide daha sorunlu hale getirdi. İslami duyarlılığa sahip olan devlet adamları iktidarı yeniden ele geçirmekle kalmadılar, hem çoğulculuğun güvencesi olarak din karşısında tarafsız bir devletin değerini kabul etme konusunda hem de Türkiye'nin AB üyelik sürecini ileriye götürmek için gereken reformları benimsemede laik milliyetçileri geride bıraktılar. Bunu yaparken, Osmanlı diplomatlarının iki yüz küsur yıldan bu yana dile getirdikleri Avrupa sistemine dahil olma arzusuna dayandılar.

Son birkaç yılda Türkiye'de yaşayan insanlar; İslam, milliyetçilik ve modernliğin simgelediği konular millî deneyimlerini şekillendirmeye devam ederken, kimliklerinin ve çıkarlarının farklılığı konusunda gitgide haklarını daha çok savunur hale geldiler. Bu durum modernliğin en ayırt edici özelliklerinden birini yeni bir önem düzeyine yükseltti. Modernlik, en kapsayıcı olandan en bireysel olana kadar toplumu bütün düzeylerde etkilemektedir. Bunun sonucunda, modernliğin en belirgin özelliklerinden biri makro toplumsal ve bireysel etkileri arasındaki gerilim olmuştur. Bu gerilim Türkiye'de, devletin istekleriyle vatandaşların beklentileri arasındaki uyumsuzluk şeklinde beliren ortak bir deneyim olarak yaşanmıştır. Modern okullar, ordular, vergi tahsildarları, mahkemeler ve cezaevleri, modern ideologlar ve siyasetçiler hep kitlesel olarak milletin ve bireysel olarak vatandaşların nasıl olması gerektiğiyle ilgili belli fikirler dayatmıştır. Öte yandan yeni okullar, yeni iletişim araçları ve yeni fikirler, karşılanması için örnek bir yurttaş olmaktan çok daha fazlasını gerektiren bireysel beklenti ve arzular yaratmıştır. Yeni bir yüzyılın başında etnik, dilsel ve dinsel kimlik ve modernlikle ilgili büyük meseleler varoluş tartışmasının şartlarını belirlemeye devam ederken bile, daha yeni ve daha ince bir biçimde farklılaşmış bir kimlik siyasetinin doğuşu rasyonelleşmeyle öznelleşme arasındaki modern gerilimin hafifletilmesi, siyasal yaşamdaki keyfilik

ve şiddetin azaltılması ve farklılık ve eşitliğin bir arada varolabileceği çoğulcu ve insani bir toplum inşa edilmesi açısından yeni imkanlar sağlamaktadır.

Böyle bir dönüşümün muhtemel büyük kazanımlarından biri, tarihi, muhalif anlatıları bastıran ve onların yerine 1930'ların "Türk Tarih Tezi"ni, 1980'lerin başındaki Türk-İslam sentezini ve elbette ki bütün resmî tezleri üreten siyasallaşmadan kurtarmak olabilir. Bu tip resmî tezler öğrencileri ve vatandaşları, dünyayı, bu dünya içindeki yerlerini ve tarihlerindeki zaferler kadar trajedileri anlamalarını sağlayacak donanımdan yoksun bırakmaktadır. Önceki nesillerin milliyetçileri için, bugünün beşeri ve maddi kaynaklarıyla geçmişin kültürel kaynaklarını seferber etmek, bugünün varlığını sürdürmek ve geleceği yaratmak için elzemdi. Yirmi birinci yüzyılda belki de yeni neslin okuyucuları Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "en büyük meselemiz" dediği şeyi nasıl tanımladığını yeniden keşfedeceklerdir. Tanpınar'ın dediği gibi: "En büyük meselemiz budur; mazi ile nerede ve nasıl bağlanacağız, hepimiz bir şuur ve benlik buhranının çocuklarıyız, hepimiz Hamlet'ten daha keskin bir 'olmak ve olmamak' davası içinde yaşıyoruz."[4] Bastırılan anlatılar yeniden canlandırılırsa ve geçmiş hakkında daha kapsayıcı, daha açık fikirli ve olgulara dayanan bir anlayışa varılırsa, geleceğin Rabiaları, Ayşeleri, Hayri İrdalları, Pehlivan Alileri, Aysel Derelileri ve Kaları belki "geçmiş zamanın sesinin bir keşif, bir ders, hülâsa günümüze eklenen bir şey" olduğu "bu cins uyanış anlarını" yakalayabilirler.

Ne var ki bunu tek başına başaramazlar. Bir milletin veya imparatorluğun geçmişini sadece hatırlamak mümkün değildir. "Tarihi gerçekte olduğu gibi hatırlamak mümkün olmadığı gibi, tarih gerçekte olmadığı gibi hatırlanmaya daha yatkındır. Bu sorun karşısında hafıza çaresizdir. 'Sadece mesleği icabı olgulara, delillere ve kanıtlara ağırbaşlı bir tutkuyla bağlı olan tarihçi, etkin bir şekilde tarihi gözetebilir.'"[5] Edebiyatçılar kendi zamanlarını aydınlatmada bilim adamlarını geride bırakmışlardır. Dileriz ki onların yaratıcılıkları, geçmişten dersler çıkarmak için delil peşine düşen tarihçilerin sıkı disiplinlerine ilham kaynağı olsun. Zira geçmişten çıkarılacak bu dersler, Tanpınar'ın "şuur ve benlik buhranının çocuklarının" olduğu kadar dünyanın dört bir yanında Osmanlı ve Türk tarihini anlamaya çalışanların da yolunu aydınlatabilir.

NOTLAR VE BİBLİYOGRAFYA'DAKİ KISALTMALAR

EHMENA Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982)

EI1, EI2 *Encyclopedia of Islam*, 1st ed. (Leiden: Brill, 1913–1938), 2nd ed. (Leiden: Brill, 1954–), online at www.encislam.brill.nl

ESHOE Halil İnalcık and Donald Quataert, eds. *An Economic History of the Ottoman Empire, 1300–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)

HEO Robert Mantran, ed. *Histoire de l'Empire ottoman* (Paris: Fayard, 1989)

HOEMT Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977)

İA *İslâm Ansiklopedisi*, 13 cilt. (İstanbul: Milli Eğitim, 1940–1988)

IJMES *International Journal of Middle East Studies*

ITD Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995)

LOE Suraiya N. Faroqhi, ed. *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 3: *The Later Ottoman Empire, 1603–1839* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)

MENA J. C. Hurewitz, ed. *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, 2 vols. (New Haven: Yale University Press, 1975–1979)

MIMB Zafer Toprak, *Milli İktisat—Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908–1950)* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Vakfı, 1995)

MÜSİAD Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği

SAE Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961; tekrar baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004)

T. C. Türkiye Cumhuriyeti

TİM Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* [1918], ed. Kemal Bek (İstanbul: Bordo Siyah, 2004)

TMW Reşat Kasaba, ed. *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 4: *Turkey in the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)

TÜİK T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara

TÜSİAD Türk Sanayici ve İş adamları Derneği

NOTLAR

GİRİŞ

1 Karpat, *Politics*; Lewis, *Emergence*; Mardin, *Genesis*; Davison, *Reform*; Robinson, *Republic*; Berkes, *Development*.

2 Levy, "Military"; Shaw, *Old and New*; Quataert, *Social*; McCarthy, *Muslims and Minorities*; Findley, *Bureaucratic*.

3 Citino, "Modernization," s. 579–97.

4 Bozdoğan ve Kasaba, ed., *Rethinking*, s. 5–6.

5 *Postmodern Türkiye'nin Doğuşu* ifadesini, kitabı gözden geçirerek bu başlığı öneren isimsiz bir eleştirmene borçluyum.

6 Said, *Culture*, s. 329.

7 Ağaoğlu, *Hayır...*, s. 235.

8 Ahmed, *Women*, s. 64–65.

9 Masters, *Christians and Jews*.

10 Anderson, *Imagined*.

11 Anderson, *Imagined*, s. 34–35.

12 Schick, "Matbuat Kapitalizmi," s. 58–63; Reed, *Gutenberg*.

13 Chatterjee, *Nation*, s. 6.

14 Duara, *Rescuing*.

15 Jusdanis, *Necessary Nation*, s. 8, 18–19, 22, 34.

16 Jusdanis, *Necessary Nation*, s. 41.

17 Therborn, *Modernity*, XI, s. 4–5.

18 Örneğin bkz. Touraine, *Modernity*, 201–351 ("Birth of the Subject"); Taylor, *Self*; Giddens, *Self-Identity*; Sayer, *Capitalism*, 56–91 ("Power and the Subject"); Delanty, *Modernity*.

19 Touraine, *Modernity*, s. 39.

20 Vahdat, *God and Juggernaut*, s. 2.

21 Vahdat, *God and Juggernaut*, s. 73.

22 Vahdat, *God and Juggernaut*, s. 22.

23 Jusdanis, *Necessary Nation*, s. 34.

24 Özyürek, *Nostalgia*, s. 18–19.

25 Gökalp, *TİM*; Parla, *Thought*; Parla ve Davison, *Ideology*.

26 Abu-Manneh, *Studies on Islam*; Foley, "Khalid."

27 Karpat, *Politicization*, özellikle s. 89–116.

28 Mardin, *Religion*; Vahide, *Islam*.

29 Yavuz, *Islamic Identity*.

1. MERKEZİYETÇİLİĞE DÖNÜŞ

1 Aksan, *Wars*, s. 129–60.

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), A.DVN. DVE (1), dos. 9, belge 42 ve 44, Küçük Kaynarca Anlaşması'nın iki adet Osmanlıca arşiv nüshası; Archivio di Stato (Venezia), Dispacci di Costantinopoli, fi lza 216, 109a–118b, anlaşmanın İtalyanca metni Büyükelçi Polo Renier'in 3 Kasım 1774 tarihli mektubundan sonra; Aksan, *Statesman*, s. 163–69; Hurewitz, *MENA*, 1, s. 92–101; Druzhinina, *Mir*, s. 351–54; Ortaylı, *Uzun*, s. 139–40; Bostan, *Denizcilik*, s. 285–360.

3 Anlaşmanın Osmanlı ve Venedik arşivlerindeki nüshalarında ve Druzhinina'nın yukarıda alıntı yapılan Rusça metninde, halife unvanı için kullanılan ifadeler şöyledir: *imam*'ül-mü'minin ve halifet'ül-muvahhidin, *supremo califo maometano* ve *verkhovnogo kalifa magometanskogo zakona* ("Muhammedî kanunun yüce halifesi").

4 Anlaşmanın Osmanlı ve Venedik arşivlerindeki nüshalarında ve Druzhinina'nın yukarıda alıntı yapılan Rusça metninde, bu kilise için kullanılan ifadeler şöyledir: *kenisa-yı avam olub Rusograka kenisası tabiriyle tesmiye* ("Rus-Grek kilisesi olarak bilinen umuma açık kilise"), *chiesa . . . publica Russo-greca chiamata* ("Rus-Grek kilisesi ismindeki umuma açık kilise") ve *publichnuiu grekorossiiskogo ispovedaniia tserkov* ("Grek-Rus inancının umuma açık kilisesi"); Rusça referanslardaki yardımları için David Hoffmann ve Miroljub Ruzic'e teşekkür ederim.

5 Aksan, *Wars*, s. 160–70; Aksan, *Statesman*, s. 170–84; Faroqhi, *LOE*, s. 292–97 (Eldem, "Capitulations").

6 Şanizade, *Tarih*, 2, s. 99–100; Cevdet, *Tarih*, 10, s. 19, Cevdet, *Tarih*, 11, s.273.

7 Cole, *Napoleon*, s. 24, 53–56, 93–105; Hathaway, *Households*, s. 17–31; Hathaway, *Arab Lands*, bölüm 5, s. 10.

8 Aksan, *Wars*, s. 229–37; Shaw, *Old and New*, s. 257–62; Jelavich, *Balkans*, s. 118–19.

9 Cole, *Napoleon*, s. 30–34, 75, 79–81, 101–10, 134–42, 146–48, 159–60, 166–67, 173–80, 187–98, 200, 219, 227–29; al-Boustany, *Journals*, 9, s. 60, 87, 122, 125, 129, 141, 161, 178, 199–221.

10 Al-Jabarti, *Napoleon*, çev. Moreh, s. 3–15, 67–71, 83–84, 106–11.

11 Brown, *International*, bu kalıbın en önde gelen analizi.

12 Hodgson, *Venture*, II, s. 64–69, 91–93.

13 Faroqhi, *LOE*, s. 135–56 (Khoury, "Provincial Power-Holders"), s. 157–85 (Adanır, "Balkans and Anatolia"), s. 186–206 (Masters, "Arab Provinces"); Aksan, *Wars*, s. 215–24; Hathaway, *Arab Lands*, bölüm 5; Meeker, *Nation*.

14 Meeker, *Nation*, özellikle s. 24–26, 170–72.

15 Faroqhi, *LOE*, s. 143 (Khoury, "Provincial Power Holders"), s. 197–202 (Masters, "Arab Provinces").

16 Meeker, *Nation*, XX-XXI, s. 24–39, 147–52, 176–81, 185–50, 240–47.

17 Beydilli, *Mühendishâne*, s. 23–94; Sabev, *Müteferrika*; Mantran, ed. *HEO*, s. 422–24 (Mantran, "Débuts de la Question d'Orient"); Levy, "Military", s. 6–26.

18 Aksan, *Wars*, s. 193–95; Beydilli, *Mühendishâne*; Shaw, *Old and New*, s. 86–166; Levy, "Military", s. 27–44.

19 Aksan, *Wars*, s. 184–85, 195–97.

20 Güran, *Tarım*, s. 15–42.

21 Çadırcı, *Anadolu*, s. 18–19, 25–36, 81–82, 113–16.

22 Findley, *Bureaucratic*, s 120–25, 126–32.

23 Cevdet, *Tarih*, 6, s. 221; Karal, *Selim*, s. 43–44.

24 Galip, *Beauty*, XVIII–XIX; Holbrook, *Shores*, s. 108–12.

25 Aksan, *Wars*, s. 241–52; Shaw, *Old and New*, s. 378–83.

26 Cevdet, *Tarih*, 8, s. 357–59.

27 Mantran, *HEO*, s. 436–39 (Mantran, "Débuts"); Levy, "Military", s. 48–56; Cevdet, *Tarih*, 9, s. 278–83.

28 Cevdet, *Tarih*, 9, s. 278–283, metnin sonunda, imzalar için yirmi beş yer bulunmaktadır. Her imza yerinin üzerinde, imzacıyı *al-müteʿahhid bi-ma fihi* (anlaşma maddelerine uymakla yükümlü olan veya anlaşma içeriği koruyan kişi) olarak veya *müteʿahhid* gibi buna denk bir ifadeyle tarif eden bir Arapça söz vardır; Kili ve Şeref Gözübüyük, *Anayasa*, s. 3–7, imza satırları olmaksızın metin; Aksan, *Wars*, s. 261–65; Shaw ve Shaw, *HOEMT*, s. 2–3.

29 Mantran, *HEO*, s. 440–41 ("Débuts"); Aksan, *Wars*, s. 282–85; Palairet, *Balkan*, s. 85–88; Ortaylı, *Uzun*, s. 47–69.

30 Khoury, *Mosul*, s. 167, 170, 173–74; Aksan, *Wars*, s. 191 (Trabzon Canikli Ali Paşa); Litvak, *Scholars*, s. 135–49; Levy, "Military", s. 89–92.

31 Jelavich, *Balkans*, s. 204–29; Aksan, *Wars*, s. 285–88; Fleming, *Muslim Bonaparte*.

32 Findley, *Civil*, s. 70–80; Bouquet, *Les pachas*, s. 32–37; Aksan, *Wars*, s. 238, 306–7; Levy, "Military," s. 185, 226–41, 314, 382, 460–79, 543; Fahmy, *Men*, s. 56–57, 66, 79–81, 272–73, 285–305.

33 Levy, "Military," s. 89–121.

34 Fahmy, *Men*, s. 1–37, 52.

35 Fahmy, *Men*, s. 76–111.

36 Fahmy, *Men*, s. 89–111, 226–63; Tucker, *Women*, s. 132–46.

37 Aksan, *Wars*, s. 288–99.

38 Levy, "Military", s. 122–71; Cevdet, *Tarih*, 12, s.158; Aksan, *Wars*, s. 313–28.

39 Faroqhi, *Bektaschi*, s. 107–27; Alkan, "Hacı Bektaş."

40 Heinzelmann, *Militärpfl icht*, s. 47–114; Moreau, *Militaire*, s. 23–24, 52–58; Şimşek, "Recruitment", s. 30–40, 56–79; Erdem, "Recruitment", s. 189–206; Yaramış ve Güneş, ed., *Askerî*.

41 Aksan, *Wars*, s. 334–36, 380–83; Shaw ve Shaw, *HOEMT*, 2, s. 43; Levy, "Military", s. 242–358, 375–76, 545–89, 595–600, 617–41; Moreau, *Militaire*, s. 60–72.

42 Findley, *Civil*, s. 22–26; Findley, *Bureaucratic*, 146–47; Lutfi, *Tarih*, 5, s. 132–33, 180–81.

43 Mantran, *HEO*, s. 455–56 (Mantran, "Débuts").

44 Çadırcı, *Anadolu*, s. 15–23, 38–40.

45 Çadırcı, *Anadolu*, s. 38–39, 44–50, 63–72; Behar, *Neighborhood*, s. 79, 96–97, 120–29.

46 Çadırcı, *Anadolu*, s. 73–78.

47 Levy, "Military", s. 457–60.

48 Seyitdanlıoğlu, *Meclis-i Vâlâ*, s. 35–39.

49 Issawi, *EHMENA*, 19; İnalcık and Quataert, *ESHOE*, 764, 825–26 (Quataert, "Age of Reforms"); İnalcık, "Imtiyazat," EI2, www.encislam.brill.nl.

50 Abu-Manneh, *Studies*, s. 73–97 ("The Islamic Roots of the Gülhane Rescript").

51 Lutfi, *Tarih*, 6, s. 61–65. Bu sayfalardaki satırlar yukarıdan aşağıya numaralandığında, ferman *kavanin-i şer'iye*'ye s. 61, satır 5, 9, 14; s. 63, satır 9, 27 ve s. 64, satır 3'te değinmektedir . Fermanı tamamlamak için yürürlüğe konması gerekecek kanunlara yapılan göndermeler arasında "muktaziye" iki kez (s. 61, satır 24; s. 63, satır 22), "münife" (s. 61, satır 12), "cedide" (s. 61, satır 23), "icabiye" (s. 62, satır 25), "nizamiye" (s. 63, satır 6–7) ve "müessese" (s. 64, satır 15) birer kez geçmektedir.

52 Abu-Manneh, *Studies*, s. 93–96 ("Islamic Roots").

53 Lutfi, *Tarih*, 6, s. 62. İlginç bir şekilde, felsefi fikirler fermanın belli bir kısmında, çoğu Lutfi'nin 62. sayfasında yoğunlaşmaktadır. Fermanın "kanunlar"ı zikrettiği (*kavanin-i şer'iye* ve değişik biçimleri) on üç yerden sadece biri 62. sayfada karşımıza çıkar. Felsefi bölümlerde ısınmak, uğraşmak gibi basit Türkçe sözcüklerin kullanılması ve kanundan bahsedilmemesi, fermanın felsefi bölümünün başka biri tarafından yazılmış olabileceğini akla getirmektedir. Fermanın felsefi içeriği Mustafa Reşid'in arkadaşı olan Sadık Rıfat'ın fikirlerini andırmaktadır, ne var ki Sadık Rıfat'ın yayınlanmış eserlerindeki edebî üslubu daha süslüdür.

54 Faroqhi, *LOE*, s. 253–54 (Zilfi , "Muslim Women").

55 Findley, *Civil*, s. 25–26, 30, 32, 51, 63, 69–80.

56 Aksan, *Wars*, s. 299, 343–44; McCarthy, *Death*, s. 31–35; Swietochowski, *Azerbaijan*, s. 1–12.

57 Fahmy, *Men*, s. 273–75, 288–89; Levy, "Military", s. 642–49; Hurewitz, *MENA*, 1, s. 252–53.

58 Fahmy, *Men*, s. 288, n. 32.

59 Fahmy, *Men*, s. 288–305; Hurewitz, *MENA*, 1, s. 268, 271–78; Inalcık, "Husrev Paşa", *I.A*, 5, s. 614–16.

60 Fahmy, *Men*, s. 80, 269–75; Levy, "Military", s. 385–92, 608–17.

61 Aksan, *Wars*, s. 427–29 (Ömer Paşa, Hırvatistan'da Michael Lattas olarak doğmuştu); Nazır, *Mülteciler*, s. 81–87, 186–90 (1848 sonrası Macar ve Leh mültecilerden örnekler).

62 Pamuk, *Monetary*, s. 170–71.

63 Palairet, *Balkan*, s. 54–55; Faroqhi, *LOE*, s. 356–75 (Faroqhi, "Declines and Revivals").

64 Genç, *Ekonomi*, s. 43–96; Inalcık and Quataert, *EHSOE*, s. 44–54 (Inalcık, "Economic Mind"); Faroqhi, *LOE*, s. 307–8 (Eldem, "Capitulations").

65 Genç, *Ekonomi*, s. 49, 92.

66 Genç, *Ekonomi*, s. 196–202.

67 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 188–204 (Inalcık, "International Trade"); Faroqhi, *LOE*, s. 292–97 (Eldem, "Capitulations"); Inalcık, "Imtiyâzât" maddesi, *EI2*, www.encislam.brill.nl.

68 Genç, *Ekonomi*, s. 126, 229; Tabakoğlu, *Maliye*, s. 129–35.

69 Doumani, *Palestine*, s. 102.

70 Genç, *Ekonomi*, s. 211–25, 235.

71 Pamuk, *Monetary*, s. 188–204.

72 Times of London, *Atlas*, XXVIII–XXIX and pl. 5; Hütteroth and Höhfeld, *Türkei*, s. 230–31.

73 Fernand Braudel'den nakleden Doumani, *Palestine*, s. 33.

74 Tabak, *Waning*.

75 Palairet, *Balkan*, s. 59, 60–61, 64–65, 93–94, 98–103, 106–8, 143–44; Faroqhi, *LOE*, s. 376–90 (Faroqhi, "Rural Life"); İnan, Öykü, 2, s. 19–20, Anadolu'da Eskişehir yakınlarında ağaçsızlık; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 853 (Quataert, "Agriculture"), Anadolu'da ve Arap eyaletlerinde ağaç olmayışı.

76 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 864 (Quataert, "Agriculture").

77 Cuno, *Peasants*, s. 64–84, Faroqhi, *LOE*, s. 381–83 (Faroqhi, "Rural Life"); Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 854–56, 861–85 (Quataert, "Agriculture"); Hathaway, *Arab Lands*, bölüm 8.

78 Doumani, *Palestine*, s. 135–49.

79 Palairet, *Balkan*, s. 158 (Bulgaristan'daki on iki köylü isyanı, 1835–1876), 162; Çadırcı, *Anadolu*, s. 26–29, 30–32, 35–36, 82–85; Meeker, *Nation*, s. 245 (Trabzon'da 1834'ten sonra isyan yaşanmadı).

80 Genç, *Ekonomi*, s. 293–307; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 890–98 (Quataert, "Manufacturing"); Faroqhi, *LOE*, s. 336–55 (Faroqhi, "Guildsmen").

81 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 699–702, 704–7 (McGowan, "Merchants and Craftsmen"); Faroqhi, *LOE*, s. 346–47, 352–54 (Faroqhi, "Guildsmen").

82 Genç, *Ekonomi*, s. 229–32.

83 Genç, *Ekonomi*, s. 237–64; Levy, "Military", s. 518–36.

84 Genç, *Ekonomi*, s. 232–34.

85 Doumani, *Palestine*, s. 57–61.

86 Palairet, *Balkan*, s. 54–57, 66–81, 157–63.

87 Cuno, *Peasants*, s. 104, 136–37; Doumani, *Palestine*, s. 97–102; Fahmy, *Men*, s. 10–11, 129, 185–88, 291–95; Zahlan, *Science*, s. 18–20; Zahlan, "Impact", s. 31–58.

88 Cuno, *Peasants*, s. 136–37; Fahmy, *Men*, s. 293.

89 Mantran, *HEO*, s. 353 (Raymond, "Provinces arabes"); Findley, *Civil*, s. 22; Aksan, *Wars*, s. 345–46.

90 Palairet, *Balkan*, s. 6, 20; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 646–55 (McGowan, "Population"); Karpat, *Population*, s. 18–24, 109–16.

91 Karpat, *Population*, s. 45–77; McCarthy, *Death*, özellikle s. 135–36; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 647–50 (McGowan, "Population").

92 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 652–55 (McGowan, "Population"), 781 (Quataert, "Population"); Palairet, *Balkan*, s. 25–33; Raymond, *Villes*, s. 62–66; Issawi, *EHMENA*, s. 100–103.

93 Fahmy, *Men*, s. 260–62; Cuno, *Peasants*, s. 72–76, 124, 176; Levy, "Military", s. 595–600; Lutfi, *Tarih*, 5, s. 135–36; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 790 (Quataert, "Age of Reforms").

94 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 787–90 (Quataert, "Age of Reforms"); Aksan, *Wars*, s. 352–56.

95 Masters, *Christians and Jews*, s. 33, 126–29; Hathaway, *Arab Lands*, bölüm 7, s. 9.

96 Masters, *Christians and Jews*, s. 61–65, 98–111.

97 Ülgener, *Ahlâk*, s. 17, 202; Meeker, *Nation*, s. 24–25, 172 (Yeniçeri hizipleri); Çadırcı, *Anadolu*, s. 40, 97–98 (medrese talebeleri); Anastassiadou, *Salonique*, s. 74–75 (kentteki dinsel olarak karışık olan veya olmayan mahalleler).

98 Ülgener, *Ahlâk*, s. 45, 68, 96, 171, 177.

99 Findley, "Ratib", s. 41–80; Findley, "Writer", s. 23–57.

100 Tucker, *Law*, özellikle s. 179–86; Faroqhi, *LOE*, s. 238–55 (Zilfi, "Women"); Hathaway, *Arab Lands*, bölüm 9.

101 Ali Rıza Bey, İstanbul Hayatı, s. 1; hem bu çalışma (s. 1–11) hem de Abdülaziz, Âdet, 1, s. 2–32, çocuk doğurmayla ilgili bilgiler içermektedir. Hekimlerin harem kısımlarına girişi hakkında bkz. d'Ohsson, *Tableau*, 2, s. 200,3:286; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 144.

102 Abu-Manneh, *Studies*, s. 41, 61–63.

103 Foley, "Khalid", s. 86; karş. Abu-Manneh, "New Look", s. 282.

104 Abu-Manneh, "New Look", s. 279–314 (alıntı, 293).

105 Ulutaş, "Naqshbandiyya"; Abu-Manneh, "New Look", s. 288–93; Bruinessen, *Agha*, s. 24–25, 228–31.

106 Lifchez, ed., *Dervish*, s. 209–27 (Algar, "Devotional"); Abu-Manneh, *Studies*, s. 31–40.

107 Bruinessen, *Agha*, s. 224–28; Lifchez, *Dervish*, s. 222–24 (Algar, "Devotional").

108 Abu-Manneh, *Studies*, s. 43–51, 66–71; Abu-Manneh, "New Look", s. 303–4; Lifchez, *Dervish*, s. 211–12 (Algar, "Devotional"); Foley, "Khalid", 209ff.; Alkan, "Hacı Bektaş."

109 Berkes, *Development*, s. 23–85; Findley, *Bureaucratic*, s. 118–19, 130–32.

110 Findley, "Étal", s. 39–50; Findley, "Siyasal", s. 195–202.

111 Findley, "Ratib", s. 41–80; Findley, "Writer", s. 23–57.

112 Cole, *Napoleon*, s. 156–57; Aksan, *Statesman*, s. 70–71, 84, 199–205.

113 Mardin, *Genesis*, s. 201 ve bölüm 6; Findley, "Étal", s. 39–50; Findley, "Siyasal", s. 1195–202.

114 Findley, "Étal", s. 49; Findley, "Siyasal", s. 1201: Sadık Rifat'ın *hukuk-ı hükumet* dediği kamu hukuku bahsinde bir dil sürçmesi veya bir basım hatası vardır. "Hukuk-ı hükumet"in iki türünü adlandırırken, "hukuk" değil, "hükümet" kelimesini tekrarlamıştı. Anlaşılan, *hükümet-i mütakille-i hususiye* iç kamu hukukuna, *hükümet-i müştereke-i umumiye* dış kamu hukukuna işaret etmektedir. Yukarıda yazılanları buna göre düzelttim.

2. TAZMİNAT

1 Davison, *Reform*, s. 90.

2 Mantran, *HEO*, s. 500–522 (Dumont, "La période des *Tanzîmât*").

3 Greene, *Shared*, s. 201–9; Kostopoulou, "Crete."

4 Makdisi, *Sectarianism*, s. 28–37; Fawaz, *Beirut*, s. 41–42, 48–60.

5 Makdisi, *Sectarianism*, s. 11.

6 Makdisi, *Sectarianism*, s. 96–145 (alıntı yapılan ifade s. 105'te).

7 Makdisi, *Sectarianism*, s. 146–65; Hurewitz, *MENA*, 1, s. 344–49.

8 Khoury, *Notables*, s. 8–52.

9 Palairet, *Balkan*, s. 129–35, 157–65; Aksan, *Wars*, s. 425–31; Ortaylı, *Uzun*, s. 146, 192–93; Nazır, *Mülteciler*.

10 Mantran, *HEO*, s. 505–9 (Dumont, "Tanzîmât").

11 Aksan, *Wars*, s. 449–77.

12 Hurewitz, *MENA*, 1, s. 319–22, art. 7.

13 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 48–53.

14 Mantran, *HEO*, s. 515–22 (Dumont, "Tanzîmât"); Jelavich, *Balkans*, s. 352–61.

15 Pamuk, *Monetary*, s. 217; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 71–78; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip*, s. 45–48.

16 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 71–89; Grant, "Sword", s. 16.

17 Hurewitz, *MENA*, 1, s. 411–14; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 101–6.

18 Holt ve Steppat, "Misr" maddesi, 7c ve 7d bölümleri, *EI*2 içinde, www.encislam.brill.nl; Hurewitz, *MENA*, 1, s. 391–94; Cole, *Urabi;* Owen, *World Economy*, s. 122–35.

19 Cole, *'Urabi*, s. 110–32; Hanssen, *Beirut*, s. 5–8, 163–89, 213–35.

20 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 31–35.

21 Findley, *Bureaucratic*, s. 163–67.

22 Bouquet, *Les pachas*, özellikle s. 21–31; Shaw ve Shaw, *HOEMT*, 2, s. 61–71; Ortaylı, *Uzun*, s. 179–93. *Âli* ismi daha yaygın olarak kullanılan *Ali* ismiyle karıştırılmamalıdır. Aynı Arapça kökten türemiş bu iki sözcük, özel isim olarak da kullanılan ve "yüksek, uzun, yüce, ulu, muhteşem" anlamlarına gelen hemen hemen *eş anlamlı* iki sıfattır. Bununla birlikte *Ali*, Hazreti Muhammed'in damadı Hz. Ali'yi anmak için erkek çocuklarına koyulan bir isimdir. *Âli* ise tersine sonradan edinilen bir isimdir (*mahlas*), ya bir müstear isim olarak seçilir ya da yetenek ve başarının takdir edilmesi amacıyla öğretmen gibi üst konumdaki biri tarafından konulur. Burada sözü edilen sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'dır. Esas ismi Mehmed Emin'dir, Âli mahlasıdır.

23 Findley, *Civil*, s. 22–23, 131–210, 212–18; Bouquet, *Les pachas*, esp. xxvii.

24 Aksan, *Wars*, s. 378, 408–10; Ortaylı, *Uzun*, s. 97–102, 145–52; Mantran, *HEO*, s. 478–81 (Dumont, "Tanzîmât").

25 Ergin, *Maarif*, 2, s. 264–676; Akyüz, *Eğitim*, s. 137–93; Somel, *Education*; Findley, *Civil*, s. 131–73.

26 Göçek, *Bourgeoisie*, s. 45–46.

27 Kramers, "Tanzimat", maddesi, EI1, 8, s. 656 içinde; Young, *Corps*, 1, s. XII; Ortaylı, *Uzun*, s. 179–80.

28 Saraçoğlu, "Vidin", s. 83–84 (bölüm 2.2), 310 (bibliyografya): *Düstur* 1863'te, 1866'da ve 1872'den sonra da sıralı olarak yayınlandı.

29 Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 14–18 (alıntılanlar s. 15'ten, bugünkü Türkçeyle özetlendi).

30 Mantran, *HEO*, s. 497–500 (Dumont, "Tanzîmât").

31 Davison, *Reform*, s. 114–35; Jelavich, *Balkans*, s. 295–97; Findley, *Bureaucratic*, s. 224–27.

32 Devereux, *First*, s. 60–79; Davison, *Reform*, s. 358–408; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 68–71.

33 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 856–61 (Quataert, "Age of Reforms"); Ortaylı, *Uzun*, s. 137; Çadırcı, *Anadolu*, s. 283.

34 Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 29–30.

35 Ortaylı, *Uzun*, s. 76–80; Findley, *Bureaucratic*, s. 163–65.

36 Findley, *Bureaucratic*, s. 167–90; Çakır, *Maliye*, s. 35–76; Çadırcı, *Anadolu*, s. 185–90.

37 Toledano, *Abolition*, s. 10–11, 32–37, 81–111; Toledano, *Suppression;* Toledano, *Silent;* Çadırcı, *Anadolu*, s. 254–72, 360–71; Çakır, *Maliye*, s. 24–33; Aksan, *Wars*, s. 408–14, 477–80; Ortaylı, *Uzun*, s. 115–32; Mantran, *HEO*, s. 481–83 (Dumont, "Tanzîmât"); Shaw and Shaw, *HOEMT*, 2, s. 91–95; Kayalı, *Arabs*, s. 32 (Bağdat'a 1861'de gelen telgraf).

38 Aksan, *Wars*, s. 416–22, 427–31.

39 Çakır, *Maliye*, s. 41–47, 101–30, 285–300; Çadırcı, *Anadolu*, s. 208–18.

40 İnalcık, *Tanzimat;* Uzun, *Tanzimat*.

41 Kütükoğlu, "Temettü", s. 395–417; Kayoko and Aydın, eds., *Temettuat*.

42 Çakır, *Maliye*, s. 50–56, 130–40; Çadırcı, *Anadolu*, s. 212–18, 343–48.

43 Çadırcı, *Anadolu*, s. 22–23, 199–202, 208–48.

44 Litvak, *Scholars*, s. 157–60; Marufoğlu, *Irak*, s. 95.

45 Çadırcı, *Anadolu*, s. 249–78; Bingöl, *Yargı;* Findley, "Evolution", s. 3–29; Davison, *Reform*, s. 136–71; Anastassiadou, *Salonique*, s. 137–40.

46 Jusdanis, *Necessary Nation*, s. 19: "milliyetçi düşünce … daha önceden oluşturulmuş olan bireysel özgürlükleri listesine kolektif farklılık hakkını ekledi."

47 Davison, *Reform*, s. 118.

48 Davison, *Reform*, s. 120–35; Devereux, *First*, s. 259; Adanır and Bonwetsch, eds., *Osmanismus*, s. 153–64 (Safrastyan, "Die armenischen Liberalen").

49 Lutfi, *Tarih*, 6, s. 62; Doumani, *Palestine*, s. 176.

50 Mardin, *Genesis*, s. 189 (Sadık Rifat Paşa), 273–74 (İbrahim Şinasi), 327–29 (Namık Kemal); Özön, *İbret*, özellikle s. 104, 107.

51 Ortaylı, *Uzun*, s. 90, *Kaiserreich nationalismus*.

52 Banarlı, *Edebiyat*, 2, s. 748–49, III. Selim için 770–71; sonraki padişahların hiçbiri endekste yer almamaktadır; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 34, 142; Aracı, *Donizetti Paşa*.

53 İnal, *Şairler*. Başlığına bakılırsa son dönem Osmanlı "şairleri"ni ele alan bu biyografik ansiklopedi, aslında birçoğu nadiren şiir yazmış olan son dönem Osmanlı bürokratları hakkındaki en kapsamlı biyografik kaynaktır.

54 İnal, *Şairler*, s. 1018–20; Mardin, *Genesis*, s. 124–27, 257–59.

55 Mardin, *Genesis*, s. 10–56; Findley, *Bureaucratic*, s. 212–18.

56 Findley, "Advent", s. 153–55.

57 Mardin, *Genesis*, s. 360–84; Çelik, *Ali Suavi*.

58 Namık Kemal, *Makalat*, s. 165–75 ("ve *şâvirhum fil emr*"); Mardin, *Genesis*, s. 287–323; Findley, "Advent", s. 149–50; Çakır, *Maliye*, s. 177–215; Özön, *İbret*.

59 Mardin, *Genesis*, s. 284, 319–20, 326–32.

60 Ortaylı, *Uzun*, s. 178.

61 Palairet, *Balkan*, s. 47.

62 Güran, *Tarım*, s. 174, 207; Palairet, *Balkan*, s. 48; Khater, *Home*, s. 20–21; Hanssen, *Beirut*, s. 142.

63 Çakır, *Maliye*, s. 24–33, 55–76; Çadırcı, *Anadolu*, s. 254–72, 360–71; Aksan, *Wars*, s. 408–14, 477–80; Ortaylı, *Uzun*, s. 115–32; Mantran, *HEO*, s. 481–83 (Dumont, "Tanzîmât"); Shaw and Shaw, *HOEMT*, 2, s. 91–95.

64 Pamuk, *Monetary*, s. 188–230.

65 Pamuk, *Monetary*, s. 200–204, 211–24; Hulkiender, *Zarifi;* Eldem, *Bank;* Autheman, *Bank*.

66 Mantran, *HEO*, s. 518–19 (Dumont, "Tanzîmât").

67 Findley, "Maliye" maddesi, *EI*2 içinde, 6, s. 288.

68 Güran, *Tarım*, s. 58.

69 Güran, *Tarım*, s. 54–59, 63–73, 83–84, 112–27; İnalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 864–65 (Quataert, "Age of Reforms").

70 Palairet, *Balkan*, s. 43–44, 46; Güran, *Tarım*, s. 56, 96, 123.

71 Doumani, *Palestine*, s. 135–49; Güran, *Tarım*, s. 131–44; Palairet, *Balkan*, s. 43; Rogan, *Frontiers*, s. 109.

72 Güran, *Tarım*, s. 63–127.

73 Güran, *Tarım*, s. 148–59.

74 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 856–61 (Quataert, "Age of Reforms"); Rogan, *Frontiers*, s. 82–94; Bruinessen, *Agha*, s. 182–85; Reilly, *Hama*, s. 93–134; Litvak, *Scholars*, s. 159; Marufoğlu, *Irak*, s. 85–103.

75 Pamuk, *Monetary*, s. 220; Palairet, *Balkan*, s. 42–43; Mantran, *HEO*, s. 493–97 (Dumont, "Tanzîmât").

76 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 834–41 (Quataert, "Age of Reforms").

77 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 888–933 (Quataert, "Age of Reforms"); Quataert, *Manufacturing;* Palairet, *Balkan*, s. 50–57, 66–84, 139–42, 157–69.

78 Khater, *Inventing*, s. 26–31; Quataert, *Manufacturing*, s. 116–33.

79 Palairet, *Balkan*, s. 72–76 (alıntı 72. sayfadan), 80.

80 Doumani, *Palestine*, s. 159–64, 208.

81 Doumani, *Palestine*, s. 182–232; Rogan, *Frontiers*, s. 28–29, 37.

82 Doumani, *Palestine*, s. 179.

83 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 779 (Quataert, "Population").

84 Issawi, *EHMENA*, s. 94–95; Palairet, *Balkan*, s. 20, tablo 1.9.

85 Mantran, *HEO*, s. 487 (Dumont, "Tanzîmât"); Fawaz, *Beirut*, s. 2, 28–60; Issawi, *EHMENA*, s. 101.

86 McCarthy, *Death*, s. 23–58.

87 Çakır, *Kadın*, s. 22–25; Cole, *'Urabi*, s. 110–32; Hanssen, *Beirut*, s. 162–89, 213–35; Hanioğlu, *Brief History*, s. 94–103.

88 Mardin, *Genesis*, s. 252–75; Ebüzziya, *Şinasi*, s. 350–51; Şinasi, *Wedding;* Şinasi, *Şair;* Banarlı, *Edebiyat*, s. 858–68, 1003.

89 Makdisi, *Sectarianism*, Lübnan'da şeyhler ve *ahali*; Khoury, "Quarters", s. 507–40 (*qabaday* ve *zgriti*); Litvak, *Scholars*, s. 10, 119–26, 135–44 (eşraf ve "çeteler"— *Zükürt* ve *Şumurt* — Necef ve Kerbela). *Zgriti* ve *zükürt* sözcükleri göründüğü kadarıyla Türkçe *züğürt* (yoksul, sefil) sözcüğünden gelmektedir. *Kabadayı* (Arapça çoğulu *kabadayat*) Türkçe *kaba* ve *dayı* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır.

90 Göçek, *Bourgeoisie*, s. 3, 45, 138.

91 Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 837–41 (Quataert, "The Age of Reforms"); Masters, *Christians and Jews*, s. 141–45; Fawaz, *Beirut*, s. 85–120.

92 Khalid, *Politics;* Kırımlı, *Crimean Tatars;* Swietochowski, *Azerbaijan*, s. 25–67.

93 Keddie, *Iran*, s. 58–72, 123–31, 214–39; Abrahamian, *Iran*, s. 73–74, 81–85, 267–80, 501–29.

94 Karpat, *Politicization*, s. 390.

95 Akyüz, *Ziya;* Ortaylı, *Uzun*, s. 86; Çadırcı, *Anadolu*, s. 254–72, 324–30; Doumani, *Palestine*, s. 165–81, 216–32; Khoury, *Urban Notables*, s. 17, 23; Litvak, *Scholars*, s. 159, 161–64; Kayalı, *Arabs*, s. 35; Meeker, *Nation*, s. 11, 29–39, 210–13, devlet tarafından yaratılan veya şekillendirilen ayanlar.

96 Parla (*Thought*, s. 109–10) bu "devlet tarafından yaratılan burjuvazi miti"ni Ziya Gökalp'la değil, İttihat Terakki ve Kemalist milliyetçilikle özdeşleştirmektedir.

97 Kaside'nin bölümleri *nesib, girizgâh, medhiye, fahriye ve dua*'dan oluşmaktadır. Andrews, *Introduction*, s. 146–59; Göçgün, *Namık Kemâl*, s. 7–10 (yukarıda, parantez içindeki rakamlar kasidenin beyit numaralarını göstermektedir).

98 Tanpınar, *Tarih*, s. 595; Atay, *Çankaya*, s. 31.

99 Tanpınar, *Tarih*, s. 331; Namık Kemal, *İntibah* [1993], s. 9; Namık Kemal, *İntibah* [1875]. Gönderme yapılan sayfa numaraları, aksi belirtilmedikçe, 1993 baskısına aittir.

100 Parla (*Babalar*, s. 51–77, 87–99 ve *Culture*, s. 112) mirasyedi oğulların meddah hikayelerinin de geleneksel tiplerinden olduğunu ifade eder.

101 Abdülaziz, *Âdet*, s. 341–42 (*fahişeler*), 390–94 (*köçekler*).

102 Bu noktada, İslami epistemolojinin yeni fikirleri denetim altına almaya uygun oluşu veya bunda hegemonik bir rol oynayışı konusunda Parla (*Babalar*, özellikle s. 23–50) ile aynı fikirde değilim. Kızla erkeğin buluşması üzerine kurulu hikayelerin yaygınlığı konusunda, romancı ve gazeteci Ahmed Midhat'ın ilk kadın romancı Fatma Aliye'ye yazdığı bir mektup bu konuda önemli bir ipucu sunmaktadır: "Malumdur ki bir romanda bir 'hero' [*héro*] bulunmak esasdır. O heronun bir de heroini [*héroïne*] bulunur... Bab yahut kısm-ı evvelde 'hero ve heroinin kesb-i muarefeleri'". (Atatürk Kitaplığı, İstanbul, Fatma Aliye belgeleri, 14/217, Ahmed Midhat'tan, 11 Kanun-ı evvel 1309/23 Aralık 1893)

103 Banarlı, *Edebiyat*, 2, s. 1210 (Reşat Nuri Güntekin'in çocukluk anılarında annesinin kış akşamlarında arkadaşlarıyla toplanıp roman okuduklarından bahsedilmektedir, aynı şeyden Fatma Aliye'nin *Udi* adlı romanında da söz edilir); Halide Edib, *Ateşten Gömlek*, s. 152 (cephenin yakınında, görev başında olmayanlar Xavier de Montépin'in Türkçeye çevrilmiş romanlarını okumak için toplanırlar; Halide Edib kendisinin kolay anlaşılır üslubuna karşıt olarak bu çevirilerin tumturaklı dilinden örnekler vererek dalga geçer).

104 Namık Kemal, *İntibah* [1875?], s. 130.

105 Bu, Osmanlıların elitlere özgü kölelik biçimleri karşısındaki tutumlarına ışık tutan çok sayıda edebî örnekten biridir. Toledano, *Abolition,* s. 112–34; Parlatır, *Kölelik.*

106 Abdülaziz, *Âdet,* s. 336.

107 Alexandre Dumas Fils'in *La dame aux camélias*'sının (Borgerhoff, ed., *Plays,* s. 410) 4. Perde 7. sahnesiyle Giuseppe Verdi'nin *La Traviata*'sında Alfredo'nun Violetta'nın yüzüne para fırlattığı 2. perdesini karşılaştırın.

108 Abdülaziz, *Âdet,* s. 337'de içmekten perişan hale düşen adamların sonunda arzuhalciliğe kadar düştüğü anlatılmaktadır.

109 Okay, "İntibah", s. 133–36.

110 Mardin, "Super Westernization", s. 403–46; Findley, *Civil,* s. 174–79, 187–95; Parla, *Babalar,* s. 129–53.

111 Borgerhoff, *Plays,* s. 415, *La dame aux camélias*'daki kapanış sözlerinden.

112 [Namık] Kemal, *Müntahabat,* s. 90–98, "Terbiye-i Nisvan Hakkında bir Layihadir ki..." ilk yayınlandığı yer için bkz. *Tasvir-i Efkar,* no. 457, 4 Şevval 1283/February 1867; Özön, *İbret,* s. 95–99, "Maarif", ilk kez 4 Temmuz 1872'de yayınlandı; Ulutaş, "Namık Kemal."

113 Namık Kemal, *Vatan* [1889], s. 13, 109, 151 (*murad* sözcüğünün geçtiği yerler), aksi belirtilmedikçe sayfa numaraları bu baskıya aittir; Namık Kemal, *Vatan* [1993]; Mardin, *Genesis,* s. 67, 331; Tanpınar, *Tarih,* s. 339, 362–65; And, *Tanzimat,* s. 102–4, 113–52; Banarlı, *Edebiyat,* s. 1003–4; Davison, *Reform,* s. 298–301.

114 Namık Kemal, *Vatan* [1889], s. 36: "Mümkün olsa bütün vatan kardeşlerime şu zayıf vücudumu siper edeceğim"; Namık Kemal, *Vatan* [1993], s. 26: "Müslüman olan bütün vatan kardeşlerime."

115 Çınar, "Transformation," 474

3. ABDÜLHAMİD DEVRİ

1 Pamuk, *Capitalism,* s. 209; Georgeon, *Abdulhamid,* s. 119; Mantran, *HEO,* s. 523–25 (Georgeon, "Le dernier sursaut"); Jelavich, *Balkans,* s. 352–61.

2 Georgeon, *Abdulhamid,* s. 29–31, 165–69.

3 Georgeon, *Abdulhamid,* s. 232, 335–38, 413; Kostopoulou, "Crete."

4 Karpat, *Politicization,* s. 258–75.

5 Brown, *Tunisia;* Abun-Nasr, *Maghrib,* s. 272–97. Karş. Ahmed Midhat, *Müşahedat,* s. 292–94 (annesi Ermeni olan kadın kahraman Siranuş, babasının Tunuslu bir Türk deniz subayı olduğunu öğrenir); Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü,* s. 39–42 (Tunuslu bir İstanbul beyefendisi olan Abdüsselâm Bey'in geniş ailesi imparatorluğun küçük bir modeli gibidir, ta ki her ikisi de dağılana kadar.)

6 Karpat, *Politicization,* s. 217.

7 Hourani, *Arab Peoples,* s. 284; Anscombe, *Gulf;* Cleveland, *Middle East,* s. 102, 117–18; Georgeon, *Abdulhamid,* s. 229–31.

8 Wilhite, "Yemen"; Dresch, *Tribes,* s. 219–24.

9 Georgeon, *Abdulhamid,* s. 191, 395.

10 Georgeon, *Abdulhamid,* s. 234–39; Pamuk, *Capitalism,* s. 53–54; Eldem, *Bank,* s. 233–40, 290–91; Autheman, *Bank,* s. 45–47, 160–63, 180–86, 233–36.

11 Fortna, *Classroom,* s. 77–78; Somel, *Education;* Rodrigue, *Alliance.*

12 Rogan, *Frontiers,* s. 122–59, 182–83, 200–201, 218, 244; Hanssen, *Beirut,* s. 180–87; Georgeon, *Abdulhamid,* s. 235–36, 357–61; Bruinessen, *Agha,* s. 229–33; Fawaz, *Beirut,* s. 112–20.

13 Bruinessen, *Agha*, s. 175–89.

14 Karpat, *Politicization*, s. 211.

15 Suny, *Ararat*, s. 24, 77–78, 94–100.

16 Bruinessen, *Agha*, s. 185–89; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 268; Özbek, "Policing", s. 47–67.

17 Eldem, *Bank*, s. 233–39.

18 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 280–81, 366–73; Anastassiadou, *Salonique*, s. 58–62, 387–410; Mazower, *Salonica*, özellikle s. 252–54; Veinstein, ed., *Salonique*, özellikle s. 65.

19 Aydemir, *Adam*, s. 9–22.

20 Veinstein, ed., *Salonique*, s. 157.

21 Findley, *Bureaucratic*, s. 221.

22 Georgeon and Dumont, ed., *Sociabilités*, s. 123–44 (Yerolympos, "Conscience citadine"); Hanssen, *Beirut*.

23 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 33–34, 127–46, 481 (harita).

24 *Raimondo D'Aronco in Turchia*, s. 30–32.

25 Edhem Eldem'le kişisel iletişim, 25 Temmuz 2002.

26 Findley, *Bureaucratic*, s. 227–39, 265–66.

27 Findley, *Turks*, s. 31–32, 47–48, 123–26, 167, 230–32; Deringil, *Domains*.

28 Karpat, *Politicization*, s. 121, 176–82, 241–75; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 192–212.

29 Keddie, *Al-Afghani*, s. 373–423; Khoury, *Urban*, s. 37–39; Rogan, *Frontiers*, s. 150–59; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 272; Karpat, *Politicization*, s. 199–203.

30 Karpat, *Politicization*, s. 275; Litvak, *Scholars*, s. 165–69.

31 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 203–7, 225, 361–66; Karpat, *Politicization*, s. 241–57, 336; Ochsenwald, *Arabia*, s. 153–227; Ochsenwald, *Hijaz Railroad*.

32 Karpat, *Population*, s. 33–35, 122–69.

33 Findley, *Bureaucratic*, s. 198, 273, 285–87.

34 Rogan, *Frontiers*, s. 48.

35 Anastassiadou, *Salonique*, s. 136–200; Veinstein, ed., *Salonique*, s. 158–76 (Yerolympos ve Colonas, "Un urbanisme cosmopolite"); Georgeon, *Abdulhamid*, s. 170–91, 267–70.

36 Khoury, *Urban*, s. 26–52; Litvak, *Scholars*, s. 160–69, 177–78.

37 Khoury, "Quarters"; Litvak, *Scholars*, s. 135–44, 158, 161–63, 184, 221, n. 28; Meeker, *Nation*; Reilly, *Hama*. Çeteler ve liderleri hakkında kullanılan sözcükler için bkz. Bölüm 2, n. 89.

38 Veinstein, ed., *Salonique*, s. 34 (Moutsopoulos, "Une ville entre deux siècles"); Anastassiadou, *Salonique*, s. 136–57.

39 Ortaylı, *Uzun*, s. 120; Inalcık and Quataert, *ESHOE*, s. 804–15 (Quataert, "Transportation"); Shaw and Shaw, *HOEMT*, 2, s. 120–21, 226–27.

40 Fortna, *Classroom*, s. 47–48, 99–129.

41 Nakash, *Shi'is*, s. 25–48; Fortna, *Classroom*, s. 62–66.

42 Akyüz, *Eğitim*, s. 146, 201; Rafeq, *Al-Jami'a*, s. 9–38.

43 Anastassiadou, *Salonique*, s. 402 (bir Fransız konsolosluk raporundan alıntı); Findley, *Civil*, s. 132–43; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 250–53, 388.

44 Wilhite, "Yemen", s. 16–21; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 228–29, 246–50; Karpat, *Politicization*, s. 171–72, 192–93, 221–22, 264.

45 Karpat, *Politicization*, 264.

46 İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 806 (Quataert, "Transportation"); Georgeon, *Abdulhamid*, s. 227–29.

47 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 132, 342–49, 481.

48 Findley, *Civil*, s. 365–66; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 364–65; İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 808, 815 (Quataert, "Transportation"). Bu dönemin Alman büyükelçisi asker değildi; Marschall onun aile ismiydi: Baron Adolf Marschall von Bieberstein.

49 Touraine, *Modernity*, s. 39.

50 Osman Nuri, *Abdülhamid*, 2, s. 591–92.

51 Rogan, *Frontiers*, s. 84.

52 Bouquet, *Les pachas*, s. 47–105; Findley, *Bureaucratic*, s. 233–35, 267–68, 274–76; Findley, *Civil*, s. 281–92.

53 Findley, *Civil*, s. 250–51.

54 Findley, *Bureaucratic*, s. 232, 285, 411; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 257, 265.

55 Findley, *Civil*, s. 311–33, 343–69; Pamuk, "Prices", s. 451–68; Pamuk, *İstanbul*, s. 3–18.

56 Hanioğlu, *Brief History*, s. 145; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 296–97, 303–4.

57 Hanioğlu, *Opposition*, s. 71–74, 203–5; Latin Amerika pozitivizmi için bkz. Hale, *Transformation*; Woodward, ed., *Positivism*.

58 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 339–42; Hanioğlu, *Opposition*, s. 71–101.

59 Saraçoğlu, *Mizancı*.

60 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 380–84; Hanioğlu, *Opposition*, s. 142–216.

61 Özdalga, ed., *Late*, s. 28–116 (Hanioğlu, "Blueprints for a Future Society"); Hanioğlu, *Brief History*, s. 138–40; Poyraz, "Science."

62 Duben ve Behar, *Households*, s. 194–238.

63 Sohrabi, "Global", s. 45–79.

64 Karpat, *Politicization*, s. 352; Sohrabi, "Global", s. 62–64; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 393–402; Hanioğlu, *Brief History*, s. 147–49, 159.

65 Sohrabi, "Global", s. 50, 56–59.

66 Pamuk, *Monetary*, s. 205–22.

67 İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 804–15 (Quataert, "Transportation", demiryolu haritası, s. 805); Georgeon, *Abdulhamid*, s. 361–66; Ochsenwald, *Hijaz Railroad*.

68 Dumont and Georgeon, ed., *Villes*.

69 İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 824–41 (Quataert, "Commerce"); Owen, *World Economy*, s. 151, 176–77, 182, 241, 246–47, 250, 260, 275; Fawaz, *Beirut*, s. 85–120.

70 Fawaz, *Beirut*, s. 31, 48–50, 95–97, 118; Hanssen, *Beirut*.

71 Rogan, *Frontiers*, s. 95–12; Marufoğlu, *Irak*, s. 210–23.

72 Mantran, *HEO*, s. 547–50 (Georgeon, "Dernier sursaut"); İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 843–83 (Quataert, "Agriculture"); Güran, *Tarım*, s. 63–159; Owen, *World Economy*, s. 200–209; Shaw ve Shaw, *HOEMT*, 2, s. 230–34.

73 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 164–69; Özbek, *Sosyal Devlet*, s. 127–31; Ali Rıza, *İstanbul Hayatı*, s. 344.

74 İnalcık ve Quataert, ed., *ESHOE*, s. 888–933 (Quataert, "Manufacturing"); Quataert, *Manufacturing*; Quataert, *Miners*; Quataert, *Social*.

75 Veinstein, ed., *Salonique*, s. 177–94 (Quataert, "Premières fumées d'usine"); Quataert, *Manufacturing*, s. 107–33; Anastassiadou, *Salonique*, s. 195–200, 338–41.

76 Findley, *Turks*, s. 25–26, 57, 96–99, 135–36, 235–37; Quataert, *Manufacturing*, s. 134–60.

77 Karpat, *Population*, s. 28–35, 122–15 l; Georgeon, *Abdulhamid*, s. 313–27.

78 Elon, *Israelis*, s. 33, 195; Mandel, *Arabs and Zionism;* Georgeon, *Abdulhamid*, s. 318–20.

79 Karpat, *Population*, s. 65–77; Karpat, *Politicization*, s. 341–45; Georgeon, *Akçura;* Anastassiadou, *Salonique*, s. 388 (Makedonya Hıristiyanları da kimlik algılamalarında bocalama içindeydi.)

80 Khater, *Inventing*, s. 48–70; Hyland, "Mahjar", bölüm 1.

81 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 325, "une sournoise révolution sociale."

82 Anastassiadou, *Salonique*, s. 190, 192–95; Hanssen, *Beirut*, s. 252–55.

83 Çakır, *Kadın*, s. 22–26; Baron, *Awakening*, s. 43–50; Frierson, "Unimagined Communities."

84 Mardin, "Religion and Secularism", Hourani, Khoury ve Wilson, ed., *Modern Middle East*, s. 347–74 içinde; Fortna, *Classroom*, s. 155–63.

85 Georgeon, *Abdulhamid*, s. 320–24; Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 81–84; Fortna, *Classroom*, s. 67–68; Eldem, *Bank*, s. 275–304; Hanssen, *Beirut*.

86 Anastassiadou, *Salonique*, s. 361, 364.

87 Fortna, *Classroom*, s. 79–83 (Mehmed Kâmil Paşa'nın eğitimle ilgili bir layihasından: "İnsanlara, kendi ülkemizde daha iyi ürünler üreterek millî servetimizi eskisi gibi artırmanın faydalarını aşılamamız gerekmektedir."); Çakır, *Kadın*, s. 26 ("*şâh-râh-ı sa'y-ü-amel*" *Şükûfezar*'dan alıntı, no. 1, 1301/1883–1884); Findley, "Say-ü-Amel", s. 23–29 (Ahmed Midhat'ın hür teşebbüs hakkındaki kitabı.)

88 Eyice, "Gümüşhaneli" s. 500 (Fatma Sultan'daki Gümüşhaneli tekkesinin, Bab-ı Ali'nin ve Düyun-u Umumiye'nin "Çiftesaraylar" tarafının farklı cephelerden konumunu gösteren harita); Ulutaş, "Naqshbandiyya"; Karpat, *Politicization*, s. 89–116, 408–22; Bruinessen, *Agha*, s. 205–64.

89 Duben ve Behar, *Households*, s. 14–15, 50, 63, 70, 92, 126–31, 143–49. Yazarlar Hamid dönemindeki ilk nüfus sayımına göre (1881–1893) İstanbul verilerini 1885 yılına atfetmektedirler. Araştırmalarını sadece şehirdeki Müslümanlarla sınırlamalarının sebeplerini de 8. sayfada anlatmaktadırlar.

90 Duben ve Behar, *Households*, s. 159–93.

91 Dumont, "Said Bey", Hourani, Khoury ve Wilson, eds., *Modern Middle East* içinde, s. 271–87; Duben ve Behar, *Households*, s. 194–238.

92 Karakaya-Stump, "Debating", s. 155–81; Duben ve Behar, *Households*, s. 194–248; Çakır, *Kadın;* Frierson, "Unimagined Communities."

93 Anastassiadou, *Salonique*, s. 248–53; Todorova, *Demographic*, s. 55, 62–65, 80–81.

94 Midhat, *Müşahedat* [1890]; Fatma Aliye, *Muhazarat*. Bu iki romanın ele alındığı aşağıdaki satırlarda, parantez içindeki rakamlar o sırada incelenmekte olan romanın sayfa numaralarına işaret etmektedir. Ayrıca bkz. Moran, *Eleştirel*, s. 53–65; Finn, *Novel*, s. 13–14; Evin, *Novel*, s. 90, 95–96; Parlatır, *Kölelik*, s. 156–63; Demir, *Zaman;* Findley, "Occidentalist", s. 15–49.

95 Findley, "Fatma Aliye", s. 153-76.

96 Osmanlı kadınlarının, Osmanlı ve Avrupa tarzı kıyafetleri bir arada kullanma özgürlüklerine yapılan göndermeler kadınların özgür ve özerk (*hür ve muhtar*) olma imkânlarına dair yinelenen tartışmaları başlatır. Fatma Aliye, *Muhazarat*, s. 32-33, 92, 327, 353, 396-97, 422, 429, 440, 443-44.

4. İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ VE MİLLİ MÜCADELE

1 Kasaba, ed., *TMW*, s. 81–82, 109–10 (Hanioğlu, "Second Constitutional Period").

2 Örneğin bkz. Shaw ve Shaw, *HOEMT,* s. 340 ("war of independence"); Robinson, *Republic,* s. 65 ("The Ataturk Revolution"); Dodd, *Politics,* s. 20 ("Revolution and Republic"); Zürcher, *Turkey,* s. 133 ("The Struggle for Independence," 9. bölümün başlığı); cf. Sohrabi, "Global", s. 49.

3 Örneğin bkz. Adıvar, *Gömlek,* s. 84, 90–91, 98, 99, 101, 104, 109, 121–23 (*ihtilal*); Karaosmanoğlu, *Panorama, s.* 43, 44, 45, 53, 56, 62, 65, 108, 109, 111–14, 118, 121–22, 125, 148, 150, 175, 211, 215, 218, 222, 277, 301, 337, 350, 366, 484, 487, 494–96, 500, 551–53, 555–57, 572 (*inkılap*); Ağaoğlu, *İhtilal.* İnkılap sözcüğüyle ilgili anlamsal meseleler üzerinde duran bilim adamlarından biri de, aşağıda eseri ele alınan Parla'dır (*Thought,* 82–84). Bu anlamsal karışıklığın sol düşünce üzerindeki etkisi hakkında bkz. Schick ve Tonak, der., *Transition,* s. 151 (Samim, "The Left").

4 Zürcher, *Turkey,* s. 93–103; Göçek, "Meaning"; Mantran, ed., *HOE, s.* 584–88 (Dumont ve Georgeon, "La mort d'un empire"); Kayalı, *Arabs,* s. 52–80; Toprak, *MİMB,* s. 1–9; Sohrabi, "Global", s. 67–72; Çakır, *Kadın,* s. 22–78; Ahmad, *Young Turks.*

5 Kasaba, ed., *TMW,* s. 67 (Hanioğlu, "Second").

6 Steven Hyland'ın 2 Şubat 2008 tarihinde gerçekleşen kişisel iletişimde andığı kaynaklar için bkz. *La Nación* (Buenos Aires), 8 Eylül 1908, 7 ("La constitución otomana—manifestación patriótica") ve 9 Eylül 1908, 6 ("La constitución otomana—la demostración de anoche"). Latin Amerika'da, "los Turcos" genellikle dini ne olursa olsun Suriyeli-Lübnanlı idi; Kayalı, *Arabs,* 56; Brummett, *Image;* Göçek, "Meaning".

7 Poyraz, "Science," ch. 5; Bein, "Ahmed Hilmi", s. 607–25; Vahide, *Islam,* s. 50–173; Mardin, *Religion.*

8 Kasaba, *TMW,* s. 66 (Hanioğlu, "Second"); Göçek, "Meaning".

9 Brummett, *Image,* s. 60–61, 194–96, 255–57; Toprak, *Cihan Harbi,* kitabın kapağında Sedat Simavi'nin 1918 tarihli bir karikatüründen alınmış yırtık pırtık üniformalı fakirleşmiş bir bürokrat kullanılmıştır; Findley, *Bureaucratic,* s. 294–98; Kayalı, *Arabs,* s. 56–60.

10 Kayalı, *Arabs,* s. 72–74; Georgeon, *Abdulhamid,* s. 403–25.

11 Kili ve Gözübüyük, *Anayasa,* s. 74–78; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip,* s. 49–51; Özçelik, *Meşrutiyet.*

12 Findley, *Bureaucratic,* s. 294–300, 310–13.

13 Boratav, *İktisat,* s. 21.

14 Zürcher, *Turkey,* s. 106–10; Mantran, *HEO, s.* 606–11 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Hale, *Military,* s. 41–45; Göçek, "Meaning", s. 28.

15 Kasaba, *TMW,* s. 74–83 (Hanioğlu, "Second"); Zürcher, *Turkey,* s. 106–10.

16 Erickson, *Defeat,* s. 25; Erickson, *Effectiveness.*

17 Göçek, "Meaning", s. 24, 29–37; Stoddard, "Teşkilât-ı Mahsusa."

18 Kasaba, *TMW,* s. 91 (Hanioğlu, "Second"); Karpat, "Entry", s. 687–733; Erickson, *Ordered,* s. 11–12, 25–27; Toprak, *MİMB;* Aksakal, *War;* Mantran, *HEO,* s. 586–92 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire").

19 Ülker, "Turkification", s. 613–36.

20 Göçek ve Bloxham, "Armenian", s. 23.

21 Alıntının kaynağı, Akçam, *Empire to Republic,* s. 95.

22 Kayalı, *Arabs,* s. 51, 81–115, 174–205; Visser, *Basra,* s. 40–47; Anscombe, *Gulf.*

23 Thompson, *Colonial*, s. 19–23.

24 Kayalı, *Arabs*, s. 140–73, 181–84; Ochsenwald, *Hijaz Railroad;* Teitelbaum, *Arabia;* Dawisha, *Arab Nationalism*, s. 34–35.

25 Hanioğlu, *Brief History*, s. 187–88; Üstel, *Türk Ocakları*, s. 43, 92.

26 McDowall, *Kurds*, s. 102–9.

27 Akçam, *Empire to Republic*, s. 144–49; karş. Dragostinova, "Motherlands", s. 152 ve 188, n. 34.

28 Davison, *Essays*, s. 180–205; Bloxham ve Göçek, "Armenian"; bu, İttihat ve Terakki'nin savaşa girdikten sonra tek taraflı olarak iptal ettiği Osmanlı'ya yönelik egemenlik ihlallerinden biriydi.

29 Kasaba, *TMW*, s. 84–96 (Hanioğlu, "Second); Clayer, *Nationalisme albanais;* Gawrych, *Crescent;* Shaw ve Shaw, *HOEMT*, s. 287–98; Mantran, *HOE*, s. 580–81, 600–611; Çetinkaya, *Boykot;* Sönmez, *Arnavut;* Blumi, *Rethinking;* Wilhite, "Yemen", s. 421–50.

30 Erickson, *Defeat*, s. 72–74, 349–51; Mango, *Atatürk*, s. 101–11.

31 Erickson, *Defeat;* Veinstein, ed., *Salonique*, s. 247–53 (Lory, "1912, Les Hellènes entrent dans la ville"); Mantran, *HEO*, s. 604–11 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Zürcher, *Turkey*, s. 106–9.

32 Erickson, *Defeat*, xvii ("*Defeat in detail*, askeri doktrinden alınan teknik bir terim, herhangi bir düşmanının ordularının tam olarak değil, bölüm bölüm yenilmesi anlamına gelir."), s. 1–35, 48–67, 138–46; Hale, *Military*, s. 41–45.

33 Erickson, *Defeat*, 344; Erickson, *Ordered*, xvi, s. 213–16.

34 J. C. Hurewitz, ed., *MENA*, 2: s. 1–2, 15–16, 73–74; Sancar, *Denizcilik*, s. 286–92; Beşikçi, "Navy League", s. 100–115; Langensiepen ve Güleryüz, *Steam Navy*, s. 27–59, 83–85, 102–5, 132, 141–42, 151; Langensiepen, Nottelmann, ve Krüsmann, *Halbmond;* Fromkin, *Peace*, s. 54–61.

35 Mantran, *HEO*, s. 618–23 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Zürcher, *Turkey*, s. 110–21; Erickson, *Ordered*, s. 15–47; Langensiepen ve Güleryüz, *Steam Navy*, s. 44–45.

36 Erickson, *Ordered*, s. 51–65.

37 Aydemir (*Adam*, 71–76) doğu cephesindeki birliğine katılmak için Adana'ya yakın Ulukışla'dan yürümek zorunda kalmıştı.

38 Erickson, *Ordered*, s. 95–109, 120–37, 160–61, 179–93; Allen ve Muratoff, *Caucasian*, s. 293–310; Mango, *Atatürk*, s. 161–64.

39 Aydemir, *Adam*, s. 111–14, Rus askerlerinin sınırı geçerek ekmek ve tuz getirdikleri gün.

40 Akademik olarak, bu konu, silahlar sustuktan uzun süre sonra savaş alanına girmeye cesaret eden herkesin toprak altına saklanmış mayınlara basma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir savaşa eşdeğerdir. Osmanlı uzmanlarının görüşleri uzlaşmaz bir noktaya kadar farklılık göstermektedir. Burada göz önünde bulundurulan anlatımlar şunlardır:

Shaw ve Shaw, *HOEMT*, s. 214–17; McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 47–88, 121–30; McCarthy, *Death*, s. 179–253; Erickson, *Ordered*, s. 93–104; Zürcher, *Turkey*, s. 114–17; Quataert, *Ottoman Empire*, s. 186–88; Akşin, *Turkey*, s. 109–10; Akçam, *Empire to Republic;* Göçek, "Turkish Historiography". s. 337–67; Bloxham ve Göçek, "Armenian";

McCarthy, Arslan, Taşkıran, ve Turan, *Van*.

41 McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 101–6, 130. Türk resmi tarihyazımı ölen Ermenilerin sayısının daha az olduğunu (400 bin civarında) iddia eder; Ermeni tarihçilerinin iddiasıyla

Ermenilerin kaybının 800 bin ilâ 1.5 milyon arasında olduğu yönündedir. Bkz. Bloxham ve Göçek, "Armenian."

42 Erickson, *Ordered*, s. 99–100; Akçam, *Empire to Republic*, s. 158–66; Göçek, "Meaning," 33ff.

43 Göçek, "Meaning," s. 33–37; Akçam, *Empire to Republic*, s. 158–79.

44 Hirschon, *Heirs*, s. 30; Quataert, *Ottoman Empire*, s. 174.

45 Adıvar, *Gömlek*, s. 15.

46 Erickson, *Ordered*, s. 68–72; Kayalı, *Arabs*, s. 185–90.

47 Erickson, *Ordered*, s. 76–95; Erickson, *Effectiveness;* Langensiepen ve Güleryüz, *Steam Navy*, s. 29–32; Mantran, *HOE*, s. 622–23 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Mango, *Atatürk*, s. 140–56; Fewster, Başarın, ve Başarın, *Gallipoli*.

48 Erickson, *Ordered*, s. 110–15, 149–53, 164–72; İhsanoğlu ve Kaçar, *Çağını Yakalayan*, s. 524–54 (İhsanoğlu, "Osmanlı Havacılığına Genel Bir Bakış").

49 Türklerin soyadı almalarını zorunlu kılan kanun 1935'de yürürlüğe girdi. Kişilerin 1935'den önceki yaşamından bahsederken soyadını parantez içinde belirtmek yaygın bir uygulamadır.

50 Erickson, *Ordered*, s. 119–20, 137–49, 151 (alıntı, teslim olma tarihi, 29 Nisan 1916).

51 Kayalı, *Arabs*, s. 183–92; Teitelbaum, *Arabia*.

52 Teitelbaum, *Arabia*, s. 116–25.

53 Erickson, *Ordered*, s. 199.

54 Erickson, *Ordered*, s. 179–93, 203–4 (quoted passage, 204); Hurewitz, *MENA*, 2: s. 128–30; McDowall, *Kurds*, s. 109, 115–21.

55 Alexandris, *Greek Minority*, s. 52–76; Shaw, *Empire to Republic*, 1: s. 147–56; Erickson, *Ordered*, s. 204; Mantran, *HEO*, s. 637–39 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Atay, *Çankaya*, s. 132; Criss, *İstanbul*.

56 Sevr Anlaşması anlatılırken ele alınan diplomatik belgeler için bkz. Hurewitz, *MENA*, 2: s. 16–24, 46–56, 60–64, 94–96, 101–6, 128–30, 219–28. Ayrıca bkz. Mango, *Atatürk*, s. 197, 270, 281; Tibawi, *Anglo-Arab*, s. 64–100 ve kitap sonuna eklenen haritalar; Vasiliev, *Arabia*, 250; Smith, *Palestine*, s. 59–64; ve McDowall, *Kurds*, s. 115–47.

57 Smith, *Palestine*, s. 66, harita 3.1.

58 Belki de bu anlaşmanın tek kalıcı sonucu budur: Hurewitz, *MENA*, 2: s. 113–18, 250–53; Davison, *Essays*, s. 215–16; Kasaba, *TMW*, s. 119, 127, 131, 136 (Kayalı, "Struggle"); McDowall, *Kurds*, s. 107.

59 Kasaba, ed., *TMW*, s. 130–31 (Kayalı, "Struggle").

60 E. J. Hobsbawm gibi önemli bir Avrupa tarihçisi bile bu konuda hata yapmıştır. Hobsbawm, *Nationalism*, 134: "Avusturya ve Türk imparatorluklarının mirasçısı olan devletlerin sınırlarını yeniden çizmeye dönük çeşitli kısa ömürlü girişimlerine karşın, sınırlar, en azından Sovyet sınırlarının güney ve batısında, aşağı yukarı, Birinci Dünya Savaşı sonundaki haliyle kalmıştır." Karş. Hurewitz, *MENA*, 2: s. 326, Lozan'ı "Birinci Dünya Savaşı'nın tek müzakere edilmiş barışı" olarak tarif etmektedir.

61 Kasaba, *TMW*, s. 119–32 (Kayalı, "Struggle"); Zürcher, *Turkey*, s. 134–36, 153–54, 158; Zürcher, *Unionist*, s. 68–105; Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 26–67; Tanör, *Kongre;* Hale, *Military*, s. 59–65; Göçek, "Meaning of 1908."

62 Gingeras, "Caucasian," s. 89–108; Atay, *Çankaya*, s. 231–68.

63 Zürcher, *Turkey*, s. 138–39, 147–52; Mango, *Atatürk*, s. 220–52; Zürcher, *Unionist*, s. 106–17.

64 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı,* 1: s. 187–98 ("Bölgesel Kurtuluş Savaşı'ndan Ulusal Kurtuluş Savaşı'na").

65 Mango, *Atatürk,* s. 269; Shaw, *National Liberation,* 2: s. 803; Kasaba, ed., *TMW,* s. 129 (Kayalı, "Struggle").

66 Zürcher, *Turkey,* s. 152–56; Mantran, *HEO,* s. 643–47 (Dumont ve Georgeon, "Mort d'empire"); Mango, *Atatürk,* s. 310; Hurewitz, *MENA,* 2: s. 250–53.

67 Mango, *Atatürk,* s. 345–47.

68 Kasaba, *TMW,* s. 132–36 (Kayalı, "Struggle"); Schick ve Tonak, der., *Transition,* s. 149–51 (Samim, "The Left"); Tunçay, *Sol Akımlar,* 1: s. 98–103.

69 Zürcher, *Turkey,* s. 156–65; Zürcher, *Unionist, s.* 118–37; Kasaba, *TMW,* s. 134–39 (Kayalı, "Struggle"); Kili ve Gözübüyük, *Anayasa,* s. 91–93.

70 Demirel, *Muhalefet;* Frey, *Political Elite,* s. 306–23, 376–77.

71 Hale, *Foreign Policy,* s. 52–56; Hurewitz, *MENA,* 2: s. 325–37; Kasaba, *TMW,* s. 141–43 (Kayalı, "Struggle").

72 Davison, *Essays,* s. 224–32; Kasaba, *TMW, s.* 142–43 (Kayalı, "Struggle")

73 Shorter, "Independence," s. 425; diğer kaynaklar biraz daha farklı rakamlar vermektedir; Yıldırım, *Exchange;* Yıldırım, *Göç;* Hirschon, *Crossing.*

74 Balkanlarda bağımsızlığı ekonomik genişlemeden çok ekonomik daralmayla ilişkilendiren bir kaynak için bkz.Palairet, *Balkan,* s. 111–12, 141, 163, 168, 171; karş. Makdisi, *Sectarianism, s.* 63–69 (1840'larda Lübnan), s. 139 (1860'da Lübnan'daki çatışmaların ardından Marunilerin ve Dürzilerin birbirlerinden ayrılmalarını takip eden ekonononomik bunalım).

75 Toprak, *MİMB,* s. 2–5, 23–36 (alıntı Cavid Bey'den, s. 32); Boratav, *İktisat,* s. 11–27.

76 Burada tırnak içindeki "milli iktisat" kavramı bu ekonomik düşünce okuluna işaret etmektedir, tırnaklar kaldırıldığında şu veya bu milletin ekonomisi anlaşılmalıdır. Karaömerlioğlu, "Parvus," s. 145–65; Parla, *Thought,* s. 107–16; Toprak, *MİMB,* s. 65–66.

77 Elmacı, *Kapitülasyonlar;* Ahmad, "Capitulations," s. 1–20; Toprak, *MİMB, s.* 37–38, 44–63.

78 Toprak, *MİMB,* s. 64–78.

79 Toprak, *İTD,* s. 51–87; Eldem, *Bank, s.* 305–64.

80 Toprak, *MİMB,* s. 79–106; Boratav, *İktisat,* s. 23–24; Akyıldız, *Anka.*

81 Toprak, *MİMB,* s. 106–11 (alıntı, 107'den).

82 Toprak, *MİMB,* s. 111–24; Ökçün, *Sanayi.*

83 Toprak, *MİMB,* s. 125–44.

84 Toprak, *İTD,* s. 159.

85 Toprak, *İTD,* 3, s. 159–68; Shaw, *World War I,* cilt 1.

86 Pamuk, *Monetary, s.* 222–24; Toprak, *MİMB,* s. 46–50; Toprak, *İTD,* s. 6–50; Köroğlu, *Ottoman Propaganda* .

87 Toprak, *İTD,* s. 88–112, 121, 148–58; Toprak, *Cihan Harbi,* s. 151–78.

88 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin Harcı,* 2: s.1–44 ("Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri").

89 Boratav, *İktisat,* s. 24–27.

90 Toprak, *İTD*, s. 113–30; Toprak, *Cihan Harbi*, s. 160–78; Boratav, *İktisat*, s. 18–20.

91 Toprak, *İTD*, s. 131–58; Çakır, *Kadın;* Karakışla, *Women.*

92 Shaw, *National Liberation,* 1: s. 236–45; Thompson, *Colonial*, s. 15–38.

93 Majd, *Iraq*, s. 372–408.

94 İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, 777 (Quataert, "Age of Reforms"); Karpat, *Population;* McCarthy, *Muslims and Minorities,* s. 117–44; Thompson, *Colonial*, s. 19–30; Yanıkdağ, "Sons."

95 McCarthy, *Death*, s. 255–332.

96 Adıvar, *Gömlek*, s. 11.

97 Kasaba, *TMW*, s. 104 (Hanioğlu, "Second"); Zürcher, *Turkey*, s. 121–23; Shaw ve Shaw, *HOEMT*, s. 305–10; Berkes, *Development*, s.411–28.

98 Akyüz, *Eğitim*, s. 237, 245.

99 Çakır, *Kadın*, s. 43–78; Özdalga, *Late*, s. 135–61 (Frierson, "Women in Late Ottoman Intellectual History"); Adıvar, *Gömlek*, s. 23–24, 213–15, 216–19; Criss, *İstanbul*, s. 44–47; Shaw, *National Liberation*, 1: s. 289–92, 3: s. 1070–74.

100 McCarthy, *Death*, s. 337–38.

101 Parla, *Thought*, s. 7–8, s. 52–56. Aksi gösterilmedikçe bu bölümün kaynakları şunlardır: Parla, *Thought*, ve Davison, *Secularism and Revivalism*, s. 90–133.

102 Parla, *Thought*, s. 21–22; cf. Shissler, *Between*, s. 64–81.

103 Parla, *Thought*, s. 42–50. Fransızcada, tarihsel olarak, esnaf loncaları, *corporations de métier* adını taşıyordu.

104 Parla, *Thought*, s. 62–64.

105 Parla, *Thought*, s. 82–84, 110.

106 Gökalp, *TİM;* Davison, *Secularism and Revivalism*, s. 90–133; karş. Jusdanis, *Necessary Nation*, s. 44–70, kültür ve uygarlık, kültür ve milliyetçilik.

107 Gökalp, *TİM*, s. 54: Alıntı günümüz diline uyarlanmış bu baskıdan aktarıldı.

108 Halide Edib [Adıvar], *Clown;* Adıvar, *Sinekli Bakkal;* Adıvar, *Gömlek;* Enginün, *Halide Edib*, s. 18–68; Kasaba, *TMW*, s. 481–82 (Göknar, "The Novel in Turkish: Narrative Tradition to Nobel Prize").

109 Adıvar, *Clown;* Adıvar, *Sinekli Bakkal.*

110 "Ateşten gömlek"ten söz edildiği yerler için bkz. Adıvar, *Gömlek*, s. 18, 48, 52, 64, 66, 175, 176, 190, 209, 210

111 Adıvar, *Gömlek*, s. 111, 121, 131, 134; karş. Gingeras, "Caucasian," s.89–108.

112 Edirne tabyalarından her iki sınırı gördüğüm günlere ait aklımda kalanları teyit ettiği için Mine Enginün'e teşekkür ederim. Mine Enginün ile 2007-2008'de yazıştım. (1998'de Edirne'deydim.)

5. ERKEN CUMHURİYET

1 Hale, *Foreign Policy*, s. 71; Hurewitz, *MENA*, 2: s.250–53, 368–70.

2 Zürcher, *Unionist*, s. 137–41; Zürcher, *Turkey*, s. 166–75; Uyar, *Tek Parti*, s. 58–78; Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 109–33; Rumpf, *Rechtsstaatsprinzip*, s. 52–65.

3 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 99–109, 146–49; Uyar, *Tek Parti*, s. 99–165; Yeşil, *Terakkiperver.*

4 Hurewitz, *MENA*, 2: s. 330 (art. 39, paras. 4–5); Zürcher, *Turkey*, s. 169–72; Bruinessen, *Agha*, s. 270–99; Heper, *Kurds*, s. 147–55, 158–60; Natali, *Kurds*, s. 70–91; McDowall, *Kurds*, s. 137–47, 184–211; Lozan Anlaşmasının Türkçe metni için, krş. http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=273.

5 Kasaba, der., *TMW*, s. 338–42 (Bozarslan, "Kurds and the Turkish State"); Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 127–49; Aybars, *Mahkemeler;* Bruinessen, *Kurdish.*

6 Yalman, *Gördüklerim*, 2: s. 991–1009; Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 146–47; Uyar, *Tek Parti*, s. 117–18.

7 Zürcher, *Unionist*, s. 142–67.

8 Duara, *Rescuing*, s. 147–48, 235; Parla, *Nutuk;* [Atatürk], *Nutuk;* [Atatürk], *Speech.*

9 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 68–86, 127–83, 331; Zürcher, *Turkey*, s. 172–75; Zürcher, *Unionist*, s. 142–67; Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 223 (Toprak, "Religious Right"); Ulutaş, "Religion."

10 Kamp, *New Woman*, s. 189; Northrop, *Veiled.*

11 Lewis, *Emergence*, s. 264.

12 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 166–71.

13 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 149–83, 225–40, 295–99; Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 223 (Toprak, "Religious Right"); Miller, "Fikh"; Mango, *Atatürk*, s. 498–99; Atay, *Çankaya*, s. 567–68.

14 Khalid, "Backwardness", s. 241, 246.

15 Bozdoğan, *Modernism*, s. 93–95, 242–55; Üstel, *Türk Ocakları*, s. 180, 359–61; Karaömerlioğlu, "Cult", s. 65–111; Karaömerlioğlu, *Orada*, s. 51–85.

16 Güvenç, *Türk Kimliği*, s. 38; Meeker, *Nation*, s. 372–78; Alexander, *Personal*, s. 28–29.

17 Müge Göçek: "Nationalism" (alıntı sayfa 180'de); Behar, *İktidar;* Aytürk, "Linguists", s. 1–25; Aytürk, "Episode", s. 275–93; Laut, *Ursprache*, s. 95–135; Lewis, *Turkish*, s. 57–74; Copeaux, *Espaces.*

18 Zürcher, *Turkey*, s. 176–85; Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 175–79, 283–95, 304–22; Uyar, *Tek Parti*, s. 67–97, 231–68; Atay, *Çankaya*, s. 378.

19 Koçak, "Kaynaşma", s. 74–79; Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking*, s. 221, 226 (Özbek, "Arabesk"); Kocabaşoğlu, *Radyo;* Meeker, *Nation*, s. 3–39, 285–317.

20 Parla, *Söylev;* Parla, *İdeoloji;* Parla, *Thought*, s. 77, 82–85; Kili, *Kemalism;* Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 208–218, 312; Karaömerlioğlu, *Orada*, s. 21–49.

21 Tekeli ve İlkin, *İktisat*, 2: s. 154–86; Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 245–82, 319; Uyar, *Tek Parti*, s. 115–38; Koçak, *Serbest Cumhuriyet Fırkası;* Akın, "Petitioning", s. 435–57.

22 Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi*, s. 127–28, 293–95; Mango, *Atatürk*, s. 476–77; Bozarslan, "Mahdisme", s. 297–320.

23 Bozdoğan, *Modernism*, 5 (alıntı), s. 72, 72, 155, 163–66, 163–66, 255–71.

24 "Yavuz" sözcüğünün alışılagelmiş anlamı "çok sert, haşin"e yakındır; Akın, "Sports", s. 44, 66, 85, 146, 203; Akın, *Gürbüz.*

25 Zürcher, *Turkey*, s. 182–86; Heper, *İnönü;* Mango, *Atatürk*, s. 492–511; VanderLippe, *İnönü*, s. 23–33.

26 Uluslararası karşılaştırmaları James Bartholomew'e borçluyum; Atay, *Çankaya*, s. 521–22 (Roosevelt); Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 86; Hale, *Foreign Policy*, s. 64–65; Parla, *Nutuk*, s. 62–68, 70–71, 77–82, 90–97, 136–38; Volkan ve Itzkowitz, *Atatürk*.

27 Hale, *Foreign Policy*, s. 44–63; Barlas, *Diplomacy*.

28 Sabiha Gökçen'le kişisel iletişim, Ankara, 1994; Altınay, *Myth*, s. 33–58; Bozdoğan, *Modernism*, s. 126, 130.

29 Hale, *Foreign Policy*, s. 63–78; Hale, *Military*, s. 81–87; VanderLippe, *İnönü*, s. 37–75.

30 Hurewitz, *MENA*, 2: s. 548–52; Hale, *Foreign Policy*, s. 69–70.

31 Hale, *Foreign Policy*, s. 79–108; Deringil, *Neutrality*; Güçlü, *Menemencioğlu*. Söylendiğine göre, önde gelen dışişleri görevlilerinden biri olan Numan Menemencioğlu'na tarafsızlık konusundaki tutumunu belirtmek için birkaç sözcük yetiyordu: *harp varsa, biz yokuz* (yeğeniyle kişisel görüşme, Nermin Menemencioğlu Streater, Londra, 1960'lar–1970'ler).

32 Kuniholm, *Origins*, s. 413; Hale, *Foreign Policy*, s. 109–21; VanderLippe, *İnönü*, s. 151–65.

33 VanderLippe, *İnönü*, s. 37–39, 47–53, 81–86; Karaömerlioğlu, "Return", s. 89–107.

34 Yalman, *Gördüklerim*, 2: s.1251 (alıntı); Aktar, *Varlık*.

35 Uyar, *Tek Parti*, s. 207–23.

36 Zürcher, *Turkey*, s. 209–18; VanderLippe, *İnönü*, s. 97–136; Eroğul, *Demokrat*, s. 9–21.

37 VanderLippe, *İnönü*, s. 137–51; Eroğul, *Demokrat*, s. 22–39; Zürcher, *Turkey*, s. 219–28.

38 Eroğul, *Demokrat*, s. 45; Zürcher, *Turkey*, s. 221; VanderLippe, *Politics*, s. 189–209; Heper, *İnönü*, s. 193; Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 102–6 (Eroğul, "Establishment of Multiparty Rule").

39 Karaömerlioğlu, "Return", s. 90.

40 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 105, 109 (Eroğul, "Establishment").

41 VanderLippe, *İnönü*, s. 5.

42 Heper, *İnönü*, s. 128–63, 181–93, 212–13, 254–58 (alıntı yapılan kısım, 254).

43 Hansen, *Turkey*, s. 312, 319; Boratav, *İktisat*, s. 28, 45, 63, 73; Owen ve Pamuk, *Middle East*, s. 10–29.

44 Hansen, *Turkey*, s. 312–18; Boratav, *İktisat*, s. 28–44; Tekeli ve İlkin, *İktisat*, 2: s. 33–74.

45 Boratav, *İktisat*, s. 33–34; Tezel, *İktisadi Tarih*, s. 130–33.

46 Atay, *Çankaya*, s. 449–60; Tezel, *İktisadi Tarih*, s. 203–5.

47 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyet*, 3: s. 233–70 (İlkin, "Chester Demiryolu"); Can, *Chester*.

48 Reşat Kasaba, der., *TMW*, s. 276 (Pamuk, "Economic Change in Twentieth Century Turkey"); Hansen, *Turkey*, s. 315–16; Boratav, *İktisat*, s. 40–42; Tezel, *İktisadi Tarih*, s. 318–22; Karaömerlioğlu, "Return", s. 94.

49 Boratav, *İktisat*, s. 45–62; Hansen, *Turkey*, s. 319–37.

50 Alexander, *Personal*, s. 74.

51 Tekeli ve İlkin, *Kadro*; Tekeli ve İlkin, *Merkez Bankası*.

52 "Kliring" belli zaman ve fiyat sınırları olan hükümetler arası bir ticaret anlaşmasıdır. Fiyat sınırları genellikle belli başlı para birimlerinden biriyle ifade edilir, ama her ihracatçı ülkeye kendi para birimi üzerinden ödeme yapılır. Serbest ticaret savunucuları kliring anlaşmalarının serbest ticareti bozduğunu düşünürler.

53 Tekeli ve İlkin, *İktisat,* 3: s.175–340; Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyet,* 2: s. 201–38 (İlkin, "Sovyet Uzmanlarının Rolü"), s. 239–79 (Tekeli, "Ege Bölgesi"), s. 281–362 (Tekeli ve İlkin, "Modernleşme Çabaları"); Tezel, *İktisadi Tarih,* s. 247–60.

54 Kasaba, der., *TMW,* s. 277–86 (Pamuk, "Economic Change"); Hansen, *Turkey,* s. 324–35; Boratav, *İktisat,* s. 54–62; Tezel, *İktisadi Tarih,* s. 247–67.

55 VanderLippe, *İnönü,* s. 66–85; Boratav, *İktisat,* s. 63–72; Hansen, *Turkey,* s. 335–37; Metinsoy, *Yaşam.*

56 Tekeli ve İlkin, *İktisat,* vol. 3; Tekeli and İlkin, *Cumhuriyet,* 2: s. 363–408 (Tekeli, " 'Savaş Sonrası' Kalkınma"); VanderLippe, *İnönü,* s. 167–68, 172, 175–81, 186–87, 192, 203.

57 Türkiye'nin öncü bir rol oynama potansiyeli, ille benim vurguladığım anlamda olmasa da, *Kadro* yazarları tarafından sürekli tekrarlanmıştı: Tekeli ve İlkin, *Kadro,* s. 153, 164, 173–74, 206, 218, 246–47, 293, 309–10, 315, 350, 360, 361, 363, 384, 401, 502–3.

58 Güvenç, *Türk Kimliği,* s. 12.

59 Hale, *Development,* s. 23–24.

60 Shorter, "Independence", s. 417–41; Shorter, "Depression", s. 103–24; Tezel, *İktisadi Tarih,* s. 88–91; McCarthy, *Muslims and Minorities,* s. 115–21.

61 T[ürkiye] C[umhuriyeti] Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Göstergeler,* 1923–1992, s. 74.

62 Tezel, *İktisadi Tarih,* s. 101, 233–34, 300–305, 394–97.

63 Bruinessen, *Kurdish,* s. 59–60; McDowall, *Kurds,* s. 196–202; Hirschon, der., *Crossing;* Yıldırım, *Exchange;* Yıldırım, *Göç.*

64 Arat, "Turkish Women", s. 57–78; Durakbaşa, "Kemalism", s. 139–55; Kandiyoti, "End", s. 22–47; White, "State Feminism", s. 145–59; Arat, *Patriarchal,* s. 27–46; Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking,* s. 95–112 (Arat, "Modernity and Women"); Bozdoğan, *Modernism,* s. 79–88, 195–216.

65 Mango, *Atatürk,* s. 469; Üstel, *Vatandaşlık,* s. 215–22; Afetinan, *Emancipation.*

66 Arat, *Patriarchal,* s. 47–61.

67 Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking,* 198, Atatürk insanlara dans etmeyi emrettiği bir anda "İleri marş! Dans edin!" demiş (Nalbantoğlu, "Silent Interruptions"); Paul Wittek'le kişisel görüşme (1894–1978), 1968, Albert Gabriel'in anımsadıklarından (1883–1972).

68 Zihnioğlu, *Kadınsız;* Libal, "Staging", s. 31–52.

69 Ağaoğlu, *Ölmeye Yatmak,* s. 7–18, 26, 34, 50, 73, 86; Duben ve Behar, *Households,* 1; White, "State Feminism", s. 151.

70 Karaömerlioğlu, "Cult", s. 16–64; Karaömerlioğlu, *Orada,* s. 21–42; Toprak, "Narodnik", s. 69–81.

71 Enginün, *Halide Edib,* s. 62–65.

72 Karaosmanoğlu, *Yaban.* Gönderme yapılan sayfa numaralarının ait olduğu baskı kaynakçada belirtilmektedir.

73 Karaosmanoğlu, *Yaban,* s. 130.

74 Karaömerlioğlu, "Cult", s. 212–24; Karaömerlioğlu, *Orada,* s. 161–72.

75 Findley, "Educational", s. 257–76.

76 Widmann, *Exil und Bildungshilfe;* Widmann, *Atatürk ve Üniversite;* Neumark, *Zuflucht;* Schwartz, *Notgemeinschaft;* Nicolai, *Moderne;* Apter, *Zone,* s. 41–64; Erichsen, "Frauen", s. 335–53; Konuk, "Philologists", 31–47; Reisman, *Modernization;* Akyüz, *Eğitim,* s. 310–12.

77 T[ürkiye] C[umhuriyeti] Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Göstergeler,* 1923–1992, s. 6–7, 67–84.

78 Karaömerlioğlu, "Cult", s. 112–57; Karaömerlioğlu, *Orada,* s. 87–116; Akyüz, *Eğitim,* s. 338–45; Findley, "Rauf İnan", s. 77–82; Heper, *İnönü,* s. 140–41, 184–85; Öztürkmen, *Folklor,* s. 223–69.

79 Findley, "Rauf İnan", s. 77–82.

80 Bu bölümde esas alınan çalışmalar için bkz. Vahide, *Islam;* Mardin, *Religion;* Yavuz, *Islamic Identity,* s. 151–78; van Bruinessen, *Agha,* s. 257–59, 276; Abu-Rabi', *Islam;* ve Poyraz, "Reflections." Ayrıca Münevver Ayaşlı'ya da teşekkür borçluyum (kişisel görüşme, Aralık 1967). Kendisi Türkiye'de bana Nurcu olduğunu açıklayan ilk kişidir.

81 Vahide, *Islam,* s. 13, 29, 31, 33–63; Mardin, *Religion, s.* 77.

82 Vahide, *Islam,* s. 85–86, 105, 111–30, 349.

83 Mardin, *Religion,* s. 92–93; Vahide, *Islam,* s. 163–67.

84 Vahide, *Islam,* s. 180–82, 274, 305–48.

85 Touraine, *Modernity,* s. 39; Yavuz ve Esposito, der., *Turkish Islam,* s. 4; Khalid, *Politics,* s. 102; Mardin *Religion,* s. 155, 204.

86 Mardin, *Religion,* s. 202; Vahide, *Islam,* s. 330; Yavuz, *Islamic,* s. 168.

87 Vahide, *Islam,* s. 194, 202–5, 230, 246, 249, 259, 274–76, 408–10.

88 Mardin, *Religion,* s. 154–55.

89 Poyraz, "Reflections", s. 12; Algar, Voll ve diğerleri, der., *Bediüzzaman,* 11 (Algar, "Yüzyılın Müceddidi").

90 Poyraz, "Reflections", s. 19; Nursî, *Lem'alar,* s. 420–52.

91 Yavuz, *Islamic Identity,* s. 159; Mardin, *Religion,* 194; krş www.risaleara.com/oku.asp?id=1737, Şualar, Yedinci Şua, s. 99.

92 Tanpınar, *Beş Şehir,* s. 103–4.

93 *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* başlığını seçtiğinde, Tanpınar her halde Fransızca'da *Instituts de chronométrie* adıyla bilinen enstitüleri göz önünde tutuyordu. Bu açıdan romanın Fransızca çevirisinin başlığı, asıl Fransızca terimini düşünmeden Türkçeden çevrilmiş olması sebebiyle, Tanpınar'a herhalde tuhaf gelirdi: *L'Institut de remise à l'heure des montres et des pendules* (Paris: Actes-Sud, 2007), çev. Timour Muhidine.

94 Tanpınar, *SAE,* s. 27. Tanpınar'ın imlası ve şapka işaretlerini kullanımı genel olarak bu kitapta takip edilen imladan farklıdır ve metni ele alırken korunmuştur. Tereke defterleri, dindarlıkla zamanı ölçen aletlerin yaygınlığı arasındaki ilişkiyi desteklemektedir: Hanioğlu, *Brief History,* s. 29.

95 Kısakürek, *Bâbıâli* (s. 41–42) adlı eserinde 1920'lerin ortasında Meserret ve İkbal adında iki kahvehaneden bahsetmekte ve İkbal'in diğerleri kadar seçkin olmayan müşterilerine *esafil-i şark* dendiğini söyleyerek genç Tanpınar'ı da bunlar arasında saymaktadır.

96 Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking,* s. 67 (Mardin, "Project as Methodology"), s. 96 (Arat, "Modernity and Women").

97 Özyürek, *Nostalgia.*

6. TÜRKİYE'NİN GENİŞLEYEN SİYASAL YELPAZESİ

1 Eroğul, *Demokrat*, s. 55–96; Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 107–13 (Eroğul, "The Establishment of Multiparty Rule"); Ahmad, *Experiment;* Zürcher, *Turkey*, s. 221–30.

2 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 75, tablo 3.1, "National Election Results (1946–1957)."

3 Çoker, *6–7 Eylül;* Güven, *Azınlık;* Kuyucu, "Unmixing", s. 361–80.

4 Eroğul, *Demokrat*, s. 119 (İnönü'den alıntı, *Ulus*, 13 April 1956), s. 122 ("special motives"); Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 114 (Eroğul, "Establishment").

5 Schick ve Tonak'tan alıntı, *Transition*, s. 118 (Eroğul, "Establishment"); Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 83–86.

6 Hale, *Foreign Policy*, s. 111–45; Brockett, "Legend", s. 109–42; VanderLippe, "Korean War", s. 92–102.

7 Bu görüşün kökleri benim 1967'den bu yana Türkiye'deki kişisel gözlemlerime kadar uzanmaktadır; ayrıca bkz. Lerner ve Robinson, "Swords", s. 19–44.

8 Birand, *Shirts*, çev. Paker ve Christie, s. 83–96; Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 118–39 (Eroğul, "Establishment"), s. 147–78 (Ahmet Samim, "The Left").

9 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 93–95; Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 171–230.

10 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 95–99, 122–24.

11 Alpay, ("68 Kuşağı", s. 177, 179) Marksizmdeki kolektivist özgürlük anlayışının üzerinde durmakta ve bu yoldan Türk siyasal kültüründe bireyciliğin zayıflığıyla bağ kurmaktadır; Atılgan, *Yön*.

12 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 193, 212, n. 77 (Ağaoğulları, "The Ultranationalist Right").

13 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 155–73 (Samim, "The Left"); Alpay, "68 Kuşağı", s. 169–70; Akın, "Polemikler", s. 86–103; McDowall, *Kurds*, s. 408–17.

14 McDowall, *Kurds*, s. 408–10.

15 Sarfati, "Rise", bölüm 6.

16 Zürcher, *Turkey*, s. 258–63.

17 Hale, *Military*, s. 197.

18 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 160–61 (Samim, "The Left").

19 Hale, *Military*, s. 215–45; Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 97; Bozarslan, "Milicien", s. 185–90.

20 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 147–49, 163–73 (Samim, "The Left"), s. 191–208 (Ağaoğulları, "Ultranationalist"); Hale, *Military*, s. 215–45.

21 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 201 (Ağaoğulları, "Ultranationalist").

22 Hale, *Military*, s. 224–45; Bozarslan, "Milicien", s. 190–93, 207–8.

23 Bozarslan, "Milicien", s. 194–95, 234–43; McDowall, *Kurds*, s. 414, 420–23.

24 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 88–89 ile karşılaştırın.

25 U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1964–1968, vol. 16, *Cyprus, Greece, Turkey*, document 54, Johnson to İnönü, 5 June 1964, internet sitesi http://www.state.gov/r/pa/ho/frus/johnsonlb/xvi/4757.htm; Hale, *Foreign Policy*, 133–62; Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 99–101, 108–13.

26 Mallinson, *Cyprus*, s. 75–86; Salih, *Cyprus;* Göçek, "Politicized Past", s. 98–99.

27 Hale, *Foreign Policy*, s. 174–77; Arıkan, *EU*, s. 61–6.

28 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 112–13; Göçek, "Politicized Past", s. 100–102.

29 Kasaba, der., *TMW*, s. 266–300 (Aksi ifade edilmedikçe bu bölümde Pamuk'un çalışması, ("Economic Change,") takip edilmiştir; Boratav, *İktisat*, s. 73–118; Hansen, *Turkey*, s. 338–82; Kazgan, *Ekonomi*, s. 77–120; Kepenek ve Yentürk, *Ekonomi*, s. 80–175.

30 Kasaba, der., *TMW*, s. 267 (tablo 10.1), s, 269 (grafik 10.1; Pamuk, "Economic Change"); McDowall, *Kurds*, *s*. 401, güneydoğuda traktörleşme.

31 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 76–79; Karpat, "Mechanization", s. 83–103; Robinson, "Tractors", s. 451–62; Aktan, "Mechanization", s. 273–85.

32 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 295 (Keyder, "Economic Development and Crisis"), s. 333–63 (Schick ve Tonak, "The International Dimension: Trade, Aid, and Debt").

33 Buğra, *Business;* Heper, Öncü ve Kramer, der., *Turkey*, s. 176–98 (İlkin, "Businessmen"); s. 199–218 (Nilüfer Göle, "Engineers").

34 Öğüt, "Car Ownership", s. 233–48; Akar, "Travel Reduction", s. 36 (şekil 3.14 ve tablo 3.4).

35 Ali Rıza Özer'in Anadol hakkındaki şiiri Can Kıraç'ın kişisel web sitesinde bulunmaktadır: http://www.cankirac.com/m1.asp?id=75; ilk Boğaz Köprüsü'nün inşası hakkında ayrıca bkz. http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=12604; kaynaklar için Yiğit Akın'a teşekkür ederim.

36 Arıkan, *EU*, s. 64, 68–69.

37 Hansen, *Turkey*, s. 379, tablo 11.10.

38 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 295, 297 (Keyder, "Economic").

39 Kasaba, der., *TMW*, s. 267 (tablo 10.1), s. 270 (grafik 10.2; Pamuk, "Economic Change").

40 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 192, 211, n. 67 (Ağaoğulları, "Ultranationalist").

41 T[ürkiye] C[umhuriyeti] Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler*, 1923–2005, çeşitli tablolar (internette http://www.tuik.gov.tr).

42 Buğra, "Poverty", s. 43; Danielson ve Keleş, *Urbanization*.

43 Buğra, "Poverty", s. 44; Karpat, *Gecekondu;* Karpat, "Genesis" (http://www.ejts.org/document54.html); Erman, "Squatter", s. 983–1002; Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 119–22.

44 Tekeli ve Okyay, *Dolmuş*; Aslan, *1 Mayıs*.

45 Kasaba, der., *TMW*, s. 189–98 (Kirişci, "Migration"); s. 199–225 (Soysal, "Turks in Germany"); Horrocks ve Kolinsky, der., *Turkish German;* Yerasimos, der., *Turcs* (Kastoryano, "Les émigrés", s. 96–99); White, "Turks", s. 754–69; Argun, *Deutschkei;* Ewing, *Honor*.

46 Ağaoğlu, *Hayır* . . . , s. 36, 89, 102, 117, 142, 184.

47 Buğra, "Poverty", *s*. 41; McDowall, *Kurds*, s. 413.

48 Veriler için bkz. http://www.yok.gov.tr/egitim/raporlar/mart98/bolum2.html.

49 Bozarslan, "Milicien", s. 214–21; McDowall, *Kurds*, s. 413.

50 McDowall, *Kurds*, s. 403–4, 413.

51 Kasaba, der., *TMW*, s. 273 (Pamuk, "Economic Change").

52 Brockett, "Print Culture."

53 Bu bilgiyi Yiğit Akın'dan aldım, Eylül 2008, o da ailesinden aktardı.

54 Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking*, s. 211–32, bu paragraftaki alıntılar için bkz. s. 211, 215, 225 (Özbek, "Arabesk Culture"); Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 119; Özbek, *Gencebay*; Stokes, *Arabesk*.

55 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 160, 161 (Samim, "The Left," italikler özgün metinden).

56 Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 204 (Ağaoğulları, "Ultranationalist").

57 Bozdoğan ve Kasaba, der., *Rethinking*, s. 218–19 (Özbek, "Arabesk").

58 Karşılaştırınız Schick ve Tonak, der., *Transition*, s. 155–73 (Samim, "Left"); Şahin Alpay, "68 Kuşağı", s. 169–70.

59 Helicke, "*Sebilürreşad*."

60 Helicke, "*Sebilürreşad*", s. 25, n. 86, Eşref Edib'den alıntı, "Hükümetin Programı ve Ezan Meselesi," *Sebilürreşad*, s. 4, no. 80 (Haziran 1950): 70.

61 Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbıâli* (Istanbul: Büyük Doğu, 2001); "Kısakürek, Necip Fazıl," *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* içinde, 5: s. 329–33; www.necipfazil.com; Ahmet İzzet Bozbey, Necip Fazıl Kısakürek'in eserleri hakkında yayınlanmamış araştırma raporları.

62 Kritzman, der., *French Thought*, s. 7–9 (Rémond, "Action Française"), s. 363–74 (Kritzman, "The Intellectual"), s. 611–15 (Avni, "Charles Maurras"), s. 634–35 (Kéchichian, "Charles Péguy").

63 Menemencioğlu ve İz, der., *Verse*, s. 222–25; Akyüz, *Antoloji*, s. 934–79.

64 Kısakürek, *İdeolocya*, s. 314–15 (azınlıkların "temizlenmesi").

65 Kısakürek, *Bâbıâli*, özellikle s. 254, 292.

66 Kemal, *Bereketli*, s. 173; www.orhankemal.org.

67 Kemal, *Bereketli*, s. 143, 166–69 (üç defa), s. 393, değişik şekillerde tekrarlanır.

68 Kemal, *Bereketli*, s. 264, 334.

69 Kemal, *Bereketli*, s. 66.

70 Kemal, *Bereketli*, s. 118–22 (kaçırma), s. 135 (*zorlu avrat*).

71 Kemal, *Bereketli*, s. 154–66.

72 Kemal, *Bereketli*, s. 145.

7. TÜRKİYE VE DÜNYA

1 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 122, 125–37; Hale, *Military*, s. 231–75; Keyder, "Bell Jar", s. 65–84; Kaplan, *Pedagogical*, s. 73–95; Sarfati, "Rise", bölüm 6.

2 Dodd, *Crisis*, s. 71–79, 96–130; Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 253–332.

3 Kili ve Gözübüyük, *Anayasa*, s. 292; Dodd, *Crisis*, s. 114.

4 Özbudun, "Conservative Democracy", s. 550.

5 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 126 (tablo 5.1), 131; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, *Democracy*, s. 113–205.

6 Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 126 (tablo 5.1: ANAP 1983'te yüzde 45,1 oy aldı ve meclisteki sandalyelerin yüzde 53'ünü elde etti.)

7 Hale, *Military*, s. 246–58, ve Dodd, *Crisis*, s. 60–87, lehte yorumlar; Kalaycıoğlu, *Dynamics*, s. 125–31, daha az lehte; Heper, Kazancıgil ve Rockman, *Institutions*, s. 234–42 (Özbudun, "Constitution Making", s. 234, "kaçırılmış fırsat").

8 Hale, *Military*, s. 270 ("devlet gözetimindeki dayanışmacı bir toplum görüşü"); McDowall, *Kurds*, s. 445 ("Milli Güvenlik Kurulu Türkiye Cumhuriyeti'nin her tür organik evrimini dondurmaya çalıştı").

9 Heper, der., *Democracy;* Heper, der., *Local;* Sayarı ve Esmer, der., *Politics;* White, *Islamist.*

10 Yavuz, *Islamic Identity,* s. 122–28; Kaplan, *Pedagogical,* s. 45–50; Shankland, *Islam,* s. 26–28, 59–61.

11 Yavuz, *Islamic Identity,* s. 75–76.

12 Heper ve Sayarı, der., *Political Leaders,* s. 161–80 (Acar, "Özal"); Sarfati, "Rise", bölüm 6.

13 Heper ve Keyman, "Double-Faced State", s. 259–77; Hale, *Foreign Policy,* s. 195–99; Zürcher, *Turkey,* 291–306.

14 Heper ve Sayarı, der., *Political Leaders,* s. 199–216 (Cizre, "Tansu Çiller: Lusting for Power and Undermining Democracy").

15 Heper ve Sayarı, der., *Political Leaders,* s. 127–146 (Özdalga, "Erbakan"); Çınar, "Transformation", s. 472; Yavuz, der., *Emergence,* s. 212 (Öniş, "Political"); Yavuz, *Islamic Identity,* s. 207–38, 275–76; Shankland, *Islam,* s. 87–118, 204–8.

16 Findley ve Rothney, *World,* s. 417–19, dönemin gazete haberleri ve depremde aile mensuplarını kaybeden kişilerden gelen e-postalar.

17 Özbudun, "Conservative Democracy", s. 546.

18 Özbudun, "Conservative Democracy", s. 547–49; Keyman ve Öniş, "Social Democracy", s. 219–20; Mecham, "Ashes", s. 339–58; Yavuz, *Islamic Identity,* s. 239–64.

19 Özbudun, "Conservative Democracy", s. 555.

20 Heper ve Toktaş, "Erdoğan", s. 157–85.

21 Tuğal, "Appeal", s. 264–68 (Refah Partisi'nin melezliği); Buğra, "Poverty", s. 45–48.

22 Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, *Democracy,* 51 (tablo 3.1), 121 (tablo 6.2), 122 (tablo 6.3), 125 (tablo 6.4), s. 214–21; Eligür, "Elections."

23 Çınar, "Transformation", s. 469–86 (Verheugen'den alıntı, 470); Tuğal, "Appeal", s. 254 (Erbakan ve radikal İslamcılar); Tuğal, *Passive Revolution;* Kalaycıoğlu, *Dynamics,* s. 196.

24 Keyman ve Öniş, "Social Democracy", s. 212–13 (alıntılar); Navaro-Yashin, *Faces,* s. 171–78; Robins, "Drugs", s. 630–50.

25 Kalaycıoğlu, *Dynamics,* s. 174–82; bu bölümdeki alıntılar ve sayısal veriler bu sayfalardan alınmıştır.

26 Putnam, Leonardi, ve Nanetti, *Democracy.*

27 Meeker, *Nation,* s. 318–71; McDowall, *Kurds,* s. 399, 402–3, 412, 421 (Abdullah Öcalan'ın Siverek'teki Bucak aşiretiyle husumeti ve aşiretin daha sonra Adalet Partisi'ni desteklemesi, 1979 civarı; Sedat Bucak 1996'daki Susurluk olaylarının başrol oyuncularından biriydi).

28 Kalaycıoğlu, *Dynamics,* 175 (alıntı); Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, *Democracy,* s. 17–18, 19 (tablo 1.2). Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu meseleyi ele alırken "etkin bir protesto potansiyelinden" söz etmekte ve çeşitli tarihsel örnekler vermektedirler (18); ancak bu yorumlarda gönderme yapılan tablo 1.2 protesto gösterilerine katılımın düşük olduğunu göstermektedir.

29 Yavuz, der., *Emergence,* s. 216–17 (Öniş, "Political Economy").

30 McDowall, *Kurds,* s. 414.

31 Heper, *Kurds,* s. 36; Zürcher, *Turkey,* s. 316–21; Yeğen, *Kürt.*

32 Heper, *Kurds,* s. 6, 11–12, 83–143 (91: anayasaların vatandaşlık tanımlarıyla ilgili nokta).

33 Kasaba, der., *TMW,* s. 343–56 (Bozarslan, "Kurds"); McDowall, *Kurds,* s. 414–17; Bruinessen, *Kurdish,* s. 225–88; Natali, *Kurds,* s. 92–116; Heper, *Kurds,* s. 155–65.

34 Marcus, *PKK,* s. 49; Göçek, "Politicized Past", s. 91–98.

35 McDowall, *Kurds*, s. 420–54; Hale, *Foreign Policy*, s. 173–74, 199–205.

36 McDowall, *Kurds*, s. 431, 433, 437–38, 439 ("sosyal deprem"); Heper, *Kurds*, s. 8, 115, 128 (Özal'ın Kürt annesi).

37 McDowall, *Kurds*, s. 446–49.

38 Göçek, "Political Past", s. 94; Marcus, *PKK*, s. 272–85.

39 McDowall, *Kurds*, s. 445–46; see also Heper, *Kurds*, s. 160–61, 164–65, 177–86.

40 McDowall, *Kurds*, s. 449; Heper, *Kurds*, s. 113–14, 116.

41 Shishkin, "Risks."

42 Tavernise, "Kurdish Rebels", s. 6; Göçek, "Politicized Past", s. 95 ("etnik hareketlilik ve asimilasyon"); Marcus, *PKK*.

43 Hale, *Foreign Policy*, s. 166–74, 218–28, 296–322; McDowall, *Kurds*, s. 372–76; Zürcher, *Turkey*, s. 325–28.

44 Hale, *Foreign Policy*, s. 167–69, 252–60, 265–66; Arıkan, *EU*, s. 161–65.

45 Hale, *Foreign Policy*, s. 191, 252–60; Mallinson, *Cyprus;* Salih, *Cyprus;* Göçek, "Politicized Past", s. 98–99.

46 Balcı, *Missionnaires*, s. 44–49, 53–85; Hale, *Foreign Policy*, s. 287–96.

47 Avrupa Birliği, Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan (1957) Avrupa Topluluğu'na (1967) ve nihayet Avrupa Birliği'ne (1992) dönüştü. Karışıklığı önlemek için bu bölümde hep AB olarak bahsedilecektir.

48 Desmond Dinan der., *European Union*, s. 273–75 (Michalski, "The Enlarging European Union"); Dinan, *Europe Recast*, özellikle 280–83; http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/en/Europa/Erweiterung/KopenhagenerKriterien.html.

49 Judt, *Postwar*, s. 713–36, 765–68; Hale, *Foreign Policy*, s. 177–79, 233–45; Arıkan, *EU;* Gökalp ve Ünsar, "Myth", s. 93–116; Lake, der., *EU*.

50 http://ec.europa.eu/enlargement/turkey/eu_turkey_relations_en.html.

51 "Negotiating Framework," Luxembourg, 3 Ekim 2005; internet erişimi için bkz. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/st20002_05_TR_framedoc_en.pdf; Gökalp ve Ünsar, "Myth", s. 94. Ayrıca bkz. "Enlargement Strategy, 2009–2010," internet erişimi için bkz. http://ec.europa.eu/enlargement/press_corner/key-documents/reports_oct_2009_en.htm.

52 Çınar, "Transformation", s. 480–81.

53 1990 fiyatlarıyla Amerikan doları cinsinden satın alma gücü paritesine göre hesap edilmiş kişi başına GSMH rakamları şu kaynaktan alınmıştır: Kasaba, *TMW*, 267 (tablo 10.1; Pamuk, "Economic Change"); aksi belirtilmedikçe bu bölümde Pamuk'un çalışması takip edilmiştir.

54 Alexander, *Personal*.

55 Bianchi, *Interest Groups*, 259, 264, 268–272; Buğra, *Business;* Kaplan, *Pedagogical*, 37–38, 46–49, 50–56, 163, 173.

56 MÜSİAD kısaltmasının ilk harfi *müstakil*den ziyade *Müslüman*ı akla getirmektedir. Yavuz, *Islamic Identity*, 88, 92–96, 192; Demir, Acar ve Toprak, "Tigers," 166–88.

57 Yavuz, der., *Emergence*, s. 220–24 (Öniş, "Political Economy"); Buğra, "Associations," 521–39; ev eşyaları üretimiyle bilinen Profilo Holding'in kurucusu ve yönetim kurulu başkanı Jak Kamhi, denildiğine göre, kendisinin zaten AB'ye üye olduğunu söylemişti (Stanford Shaw'la 1992'deki kişisel görüşme). Türk Musevi cemaatinin önde gelen mensuplarından biri olan

Kamhi (d.1925) TÜSİAD'ın kıdemli üyelerinden biri olmasının yanı sıra, AB içindeki belli başlı çıkar gruplarından biri olan Avrupa Sanayiciler Yuvarlak Masası'nın da bir üyesidir.

58 Kolars ve Mitchell, *Euphrates*, özellikle s. 25–30; Özok-Gündoğan, "Social Development", s. 93–111.

59 BM İnsani Gelişme Programı, *Türkiye* 2004, internet erişimi için bkz. http://www.undp.org.tr/docAndPucDocuments/NHDR2004engfinal.pdf, 10 (tablo 1.1), 64–71 (tablolar A1–A4); ayrıca bkz. Buğra, "Poverty", s. 45–52.

60 Hütteroth ve Höhfeld, *Türkei*, *s.* 251–96; TÜSİAD, *Bölgesel;* Keyder, "Globalization", s. 124–34; Özaslan, Dinçer ve Özgür, "Regional Disparities," internet erişimi için bkz. http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/858.pdf .

61 Türkoğlu, "ICT Sector," internet erişimi için bkz. http://www.igeme.org.tr/Assets/sip/san/ICT.pdf; "Haber Bülteni, 2008 Yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanımı Araştırması Sonuçları," no. 138, 27 Ağustos 2008, www.tuik.gov.tr.

62 TÜİK, *Yıllık*, http://www.tuik.gov.tr/yillik/yillik.pdf; TÜİK, *Göstergeler*, 1923–2005, http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf.

63 Yaş bağımlılık oranı, bir toplumdaki gençlerin ve yaşlıların, ekonomik olarak üretken konumdaki ondört-altmış dört yaş grubuna olan oranının yüzde olarak ifadesidir.

64 1982 verileri için bkz. http://www.yok.gov.tr/egitim/raporlar/mart98/bolum2.html; 2006 verileri için bkz. http://www.yok.gov.tr/hakkinda/fak_yuk_ens_2006.xls.

65 Keyder, "Globalization", s. 125, 129; istatistikî veriler İstanbul Büyükşehir Belediyesi internet sitesinden alınmıştır: http://www.ibb.gov.tr/IBB/DocLib/pdf/bilgihizmetleri/yayinlar/istatistikler/demografi /t211.pdf.

66 TÜİK, *Yıllık*, s. 78–80 (tablo 4.15).

67 Aleviler hakkındaki tavsiyeleri için Ayfer Karakaya Stump'a teşekkür borçluyum. Yayınlanmış kaynaklar için bkz. Olsson, Özdalga ve Raudvere, der., *Alevi*, s. 79–84 (Çamuroğlu, "Alevi Revivalism"); Krämer ve Schmidtke, *Speaking*, s. 269–94 (Dressler, "Modern Dede"); White ve Jongerden, der., *Enigma*, s. 93–109 (Vorhoff, "Discourses"); Shankland, *Alevis;* Gezik, *Alevi Kürtler;* Şahin, "Alevi"; http://www.alevi.com, www.alevihaber.org, www.aleviyol.com/de/.

68 McDowall, *Kurds*, s. 446: "Alevi cemaatinin üçte biri Kürt olan nüfusu muhtemelen 15 milyon civarındadır," 1990'ların sonu.

69 McDowall, *Kurds*, s. 413, Maraş [Kahramanmaraş] ve Çorum hakkında.

70 Çarkoğlu, "Ideology", s. 317–44; Şahin Alpay, "22 Temmuz ve Aleviler", *Zamán*, 11 Eylül 2007, internet erişimi için bkz. http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=586908.

71 Kasaba, der., *TMW*, s. 388–418 (Arat, "Women's Struggles"); Göle, *Modern*.

72 Yavuz, *Islamic Identity*, *s.* 179–205; Yavuz ve Esposito, der., *Turkish Islam*, s. 19–47 (Yavuz, "The Gülen Movement"); Balcı, *Missionnaires;* Agai, *Bildungsnetzwerk;* Hermansen, "The Cultivation of Memory in the Gülen Community" (26 Ekim 2007), internet erişimi için bkz. http://en.fgulen.com/content/view/2444/53/.

73 Balcı, *Missionnaires*, s. 96–103; Yavuz ve Esposito, der., *Turkish Islam*, 20 (Yavuz, "Gülen Movement"); Agai, *Bildungsnetzwerk*, s. 123–26; Sevindi, *Islamic*.

74 Balcı, *Missionnaires*, s. 103–11, 128, Yavuz, *Islamic Identity*, s. 183–89; Fethullah Gülen'in Türkçe ve İngilizce internet siteleri yazılarının çoğunu içermektedir (http://tr.fgulen.com/, http://en.fgulen.com/).

75 Yavuz ve Esposito, der., *Turkish Islam*, s. 33 (Yavuz, "Gülen Movement"); Agai, *Bildungsnetzwerk*, s. 246–54.

76 Balcı, *Missionnaires*, s. 115–16, 120–21. Yerimiz müsait olsaydı, Nakşibendî-Halidî hareketinin çeşitli kollarının da benzer safhalardan geçerek, şirketler, vakıflar ve elektronik ve yazılı basın organları kurdukları gösterilebilirdi. Şirket sahipleri genellikle MÜSİAD'a katıldılar: Yavuz, *Islamic Identity;* Ulutaş, Naqshbandiyya."

77 Balcı, *Missionnaires*, s. 143–208; ek bilgi Helen Rose Ebaugh'dan, Aralık 2008.

78 Yavuz, *Islamic Identity*, s. 197; Tavernise, "Schools." Abant Platformu, adını, ilk toplantının düzenlendiği Türkiye'deki Abant Gölü civarındaki bir dinlenme yerinden almaktadır. 2004 yılında Abant Platformu Washington'da Johns Hopkins Üniversitesi'nde "İslam, Laiklik ve Demokrasi, Türk Deneyimi" başlığıyla toplandı. Bu toplantıda sunum yapmak üzere davet edilen Amerikalı bilim adamlarından biri de bendim.

79 http://tr.fgulen.com/content/view/2257/141/: "Kur'an'da örtünmeden bahsedilir, ama nasıl örtünüleceği, şekli açıklanmaz. İran'daki gibi çarşaf mı giyilecek, peçe mi takılacak, bunlar net değildir. Şekil üzerinde durmak, İslam'ın geniş ufkunu daraltmak olur, zevksizlik olur. Hatta İslam dinini bir kostüm dini haline getirmek olur ki, bunlar yanlıştır. Başörtüsü de aynı şekilde üzerinde durulacak usul, yani imanın ve İslam'ın esaslarından, şartlarından değildir. Bunlardan dolayı, insanın adeta dinin dışında tutulması dinin ruhuna aykırıdır. Bu konuda dayatmalar, ısrarlar ifrattır ve zorlamadır. Hatta nefret ettirmedir. Gönülde sevgi önemlidir, sevdirme önemlidir. İşin kaynağıyla irtibat önemlidir. Herkes hoşgörü ister, ben de kendi telakkilerim, kabullerim içinde hoşgörü isterim. Benim de buna ihtiyacım vardır. Ancak böyle olursa, toplumun değişik parçaları bir araya gelebilir. Aynı ölçüde ben de herkesi bağrıma basmalı ve kabullenmeliyim. O kadar çok müşterek yanımız var ki, teferruatta bölünüp parçalanmamalı. Caminin içinde birbirimize düşeceksek, şekilden önce ruh veya muhtevayı öne alıp avluda barışacaksak, orada barışı sağlamalıyız." (20–29 Temmuz 1997). Yavuz, *Islamic Identity*, s. 197, 201–2; Yavuz ve Esposito, der., *Turkish Islam*, s. 85–114 (Özdalga, "Three Women Teachers").

80 Ağaoğlu, *Dar Zamanlar*, I, *Ölmeye Yatmak;* II, *Bir Düğün Gecesi;* III, *Hayır...* Bu romanlarla ilgili bölümlerde metin içindeki parantez içinde yer alan sayfa sayıları ele alınan romana aittir; diğerlerinden bahsedildiğinde *ÖY*, *BDG* ve *H kısaltmaları kullanılmıştır. Ayrıca bkz.* Erol, "Sexual Discourse," 187–202; Esen ve Köroğlu, der., *Hayata Bakan;* Gümüş, *Adalet Ağaoğlu;* Akkıyal, " *Dar Zamanlar* ." Adalet Ağaoğlu'na bu bölümle ilgili yorumları için teşekkür ederim. (1 Kasım 2007 tarihli mektup)

81 Parla, "Tempomorphoses", s. 33–44.

82 Kaplan, *Pedagogical*, s. 89–115: 1990'larda bir kasabada kızlar hâlâ benzer sorunlar yaşamaya devam etmektedir.

83 Ağaoğlu, *ÖY*, s. 41 ("Kadın olmadan önce insan olduğunu kendine bile unutturarak", s. 161 (Aysel'in Engin'le konuşması), s. 187 (Aysel'in ailesinin sadece bir kız değil bir KİŞİ olduğunu anlamaları gerekmektedir. Bütün kitapta büyük harflerle yazılan tek sözcük budur.)

84 Ağaoğlu, *BDG*, s. 24. Köprüyü geçmek burada tarihsel olgulara uymayan edebi bir serbestlik örneğidir. Çünkü Tezel'in düğüne giderken köprüyü geçmiş olması mümkün değildir. İlk Boğaz Köprüsü düğünün gerçekleştiği sırada (26 Kasım 1972) inşa halindeydi ve ancak 30 Ekim 1973'te açıldı. Adalet Ağaoğlu'nun mühendis olan kocası da köprü inşaatında

çalıştı (kişisel görüşme, 1998); dolayısıyla Ağaoğlu'nun bunu bilmemesi imkânsızdır. Köprü hakkında bkz. see http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=12604.

85 Ağaoğlu, *H*: Ayşen'in düğününün üzerinden yedi yıldan fazla zaman geçtiğine göre tarih 1979'dan sonradır (s. 54); iki yıldan fazla zaman önce Aysel mahkemeye çıkmak zorunda kalmıştır, ki duruşma 1980 darbesinden sonra gerçekleşmiştir (s. 44); romanın geçtiği gün 22 Aralık'tır (s. 5, 207), ama yılı belli değildir.

86 Ağaoğlu, *H*, 82, s. 122, 244; dizelerin Dylan Thomas'ın *Under Milk Wood* (s. 122) adlı oyunundan alındığı doğru değildir; bunlar Thomas'ın babasının ölümü üzerine yazdığı şiirin birinci ve üçüncü dizeleridir. İlk dize şiirin başlığını oluşturmaktadır. Dylan Thomas'ın şiirleri *The Poems* adıyla J. M. Dent tarafından yayınlanmıştır.

87 Söz öbeği, Ağaoğlu, *H*, s. 42, 222, 227, 238. sayfalarda bazı değişikliklerle tekrar edilmektedir.

88 Ağaoğlu, *Üç Beş Kişi;* Ağaoğlu, *Curfew* (çev. Goulden); 1980 darbesi hakkında çekilen önemli filmler için Önder ve Gülmez, *Beynelmilel* (2006) ve Uğur, *Eve Dönüş* (2006).

SONUÇ

1 *Sahnedeki İhtilal* romanın 18. bölümünün başlığıdır: Pamuk, *Kar*, s. 153. Parantez içindeki sayfa numaraları özgün Türkçe metne aittir.

2 İntihar veya cinayet sonucu olduğu düşünülen kadın ölüm oranlarında 2000 yılından sonra Batman'da ani bir yükseliş görüldü. Bunun sebepleri hâlâ tartışılmaya devam ediyor. Bir röportajında Orhan Pamuk, bu roman hakkında konuşurken, Batman'daki kadın intiharlarını Kars'a taşıdığını ve romanında bu olguyu türban mücadelesiyle birleştirdiğini söylemektedir. Bkz. "Orhan Pamuk: Batman'ı anlayamadık", http://www.kurdistan-post.com/News-file-article-sid-7351.html. Batman hakkında daha fazla bilgi için bkz. İnci Hekimoğlu, "Batman'da kadınlar ölmüyor, öldürülüyor!" http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=2639 ve Tutkun Akbaş, "İntihar değil Cinayet", http://www.tempodergisi.com.tr/toplum_politika/03966/. Bu kaynaklar için Özgen Feleke teşekkür ederim.

3 Arsu, "Coup Plot", alıntı Professor Mithat Sancar'dan; Tavernise ve Arsu, "Court."

4 Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 103–4.

5 Judt, *Postwar*, s. 830 (iç alıntı Yosef Hayim Yerushalmi'den). Judt kitabının sonunda özellikle Avrupa bağlamında tarih ve hafıza konusunda derin düşünceler ileri sürmektedir. Ayrıca bkz. Göçek, "Nationalism", s. 168–80.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye.* ed. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay. 2 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions.* Princeton: Princeton University Press, 1982.

Abu-Manneh, Butrus. "A New Look at the Rise and Expansion of the Khalidi Sub-Order." *Sufism and Sufis in Ottoman Society, içinde,* ed. Ahmed Yaşar Ocak, 279–314. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.

———. "Salafiyya and the Rise of the Khalidiyya in Baghdad in the Early Nineteenth Century." *Die Welt des Islams* 43, no. 3 (2003): 349–72.

———. *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826–1876).* İstanbul: Isis, 2001.

———. "Transformation of the Naqshbandiyya, 17th–20th Century: Introduction." *Die Welt des Islams* 43, no. 3 (2003): 303–8.

Abun-Nasr, Jamil M. *A History of the Maghrib in the Islamic Period.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Abu-Rabi', Ibrahim M., ed. *Islam at the Crossroads: On the Life and Thought of Bediüzzaman Said Nursi.* Albany: State University of New York Press, 2003.

Adam, Volker. *Russlandmuslime in İstanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: Die Berichterstattung osmanischer Periodika über Russland und Zentralasien.* Frankfurt: Peter Lang, 2002.

Adanır, Fikret, and Bernd Bonwetsch, eds. *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus: Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert.* Wiesbaden: Reichert Verlag, 2005.

Adıvar, Halide Edib. *Ateşten Gömlek.* 1922. Yeniden baskı, İstanbul: Özgür, 1997.

———. *The Clown and His Daughter.* Londra: George Allen and Unwin, 1935.

Sinekli Bakkal. 1935. Yeniden baskı, İstanbul: Atlas Kitapevi, 1996. [Özgün İngilizce baskı için ayrıca bkz. *The Clown and His Daughter*]

Afetinan, A. *The Emancipation of Turkish Women*. Paris: UNESCO, 1962.

Agai, Bekim. *Zwischen Netzwerk und Diskurs; Das Bildungsnetzwerk um Fethullah Gülen (geb. 1938): Die flexible Umsetzung modernen islamischen Gedankenguts*. Schenefeld: EG-Verlag, 2004.

Ağaoğlu, Adalet. *Bir Düğün Gecesi, Dar Zamanlar 2*. 1979. Yeniden baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

——. *Curfew*. Çev. John Goulden. Austin: Center for Middle Eastern Studies, University of Texas at Austin, 1997.

——. *Hayır*. *Dar Zamanlar 3*. 1987. Yeniden baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

——. *Ölmeye Yatmak*. *Dar Zamanlar 1*. 1973. Yeniden baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1994.

——. *Üç Beş Kişi*. İstanbul: Remzi, 1984. [İngilizce tercümesi *Curfew*]

Ağaoğlu, Ahmet. *İhtilal mi, İnkılap mı?* Ankara: Alaeddin Kıral Basımevi, 1942.

Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. Londra: Routledge, 1993.

——. "Ottoman Perception of the Capitulations, 1800–1914." *Journal of Islamic Studies* 11, no. 1 (2000): 1–20.

——. *The Turkish Experiment in Democracy, 1950–1975*. Londra: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.

——. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Ahmed, Leila. *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate*. New Haven: Yale University Press, 1992.

Ahmed, Midhat. *Müşahedat*. İstanbul: N.p. [Tercüman-ı Hakikat Matbaası?] , 1308/1890–91.

——. *Müşahedat*. ed. Osman Gündüz. Ankara: Akçağ, 1997. [Latin harfleriyle]

Akar, Gülşah. "Automobile Travel Reduction in Urban Areas and City Centers, Case Study: Ankara." Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Middle East Technical University, 2004.

Akarlı, Engin. *The Long Peace, 1861–1920*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Akçam, Taner. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. Londra: Zed, 2004.

Akkıyal, Berna. "Adalet Ağaoğlu'nun *Dar Zamanlar* Üçlemesinde 'Kimlik' Sorunluğu". Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2005.

Akın, Yiğit. "All Quiet on the Home Front? Politics and Everyday Life in İstanbul During World War I." Doktora Tezi, Ohio State University, devam ediyor.

———. *"Gürbüz ve Yavuz Evlatlar": Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*. İstanbul: İletişim, 2004.

———. " 'Not Just a Game': Sports and Physical Education in Early Republican Turkey (1923–51)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2003.

———. "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning." *International Journal of Middle East Studies* 39, no. 3 (2007): 435–57.

———. "Uluslararası Etkileşim İçinde Solda Önemli Polemikler". *Modern Türkiye'de Siyasi* Düşünce. Cilt 8: *Sol Düşünce,* 86–103. İstanbul: İletişim, 2007.

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Aksan, Virginia. *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783.* Leiden: Brill, 1995.

———. *Ottoman Wars, 1700–1870: An Empire Besieged.* Harlow, UK: Pearson Longman, 2007.

———. "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War." *War in History* 5, no. 1 (1998): 23–36.

Akşin, Sina. *Turkey, from Empire to Revolutionary Republic: The Emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present*. Çev. Dexter H. Mursaloğlu. New York: New York University Press, 2007.

Aktan, Reşat. "Mechanization of Agriculture in Turkey." *Land Economics* 22, no. 4 (1957): 273–85.

Aktar, Ayhan. *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları.* İstanbul: İletişim, 2000.

Akyıldız, Ali. *Ankanın Sonbaharı: Osmanlıda İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye.* İstanbul: İletişim, 2005.

Akyüz, Kenan. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi.* Ankara: Doğuş Matbaacılık, 1970.

———. *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar.* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e).* İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1994.

Alexander, Catherine. *Personal States: Making Connections Between People and Bureaucracy in Turkey.* Oxford: Oxford University Press, 2002.

Alexandris, Alexis. *The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations, 1918–1974.* Athens: Center for Asia Minor Studies, 1983.

Algar, Hamid, John Voll, et al., ed. *Bediüzzaman ve Tecdit.* İstanbul: Gelenek, 2002.

Ali Rıza Bey, Balıkhane Nazırı. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı.* Ed. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi, 2001.

Alkan, Mehmet Ö., ed. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839–1924.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Alkan, Mustafa. "Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesine Nakşibendî Bir şeyhin Tayini: Merkezî Bir Dayatma ve Sosyal Tepki". 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'ne (ICANAS-38) sunulan tebliğ, Ankara, 2007.

Allen, W. E. D., and Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921.* 1953. Yeniden baskı, Nashville, TN: Battery Press, 1999.

Alpay, Şahin. "68 Kuşağı Üzerine Bir Deneme". *Toplum ve Bilim* 41 (Bahar 1988): 167–85.

Altınay, Ayşe Gül. *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Education inTurkey.* New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Anastassiadou, Meropi. *Salonique, 1830–1912: Une ville ottomane à l'âge des réformes.* Leiden: Brill, 1997.

And, Metin. *Culture, Performance and Communication in Turkey.* Tokyo: Daiwa, 1987.

——. *Geleneksel Türk Tiyatrosu, Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri.* İstanbul: İnkilâp, 1985.

——. *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu, 1908–1923.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.

——. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839–1908).* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* 1983. Gözden geçirilmiş baskı, Londra: Verso, 1991.

Andrews, Walter G., Jr. *An Introduction to Ottoman Poetry.* Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1976.

Anscombe, Frederick F. *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar.* New York: Columbia University Press, 1997.

Apter, Emily. *The Translation Zone.* Princeton: Princeton University Press, 2006. [İstanbul'da Auerbach ile ilgili iki bölüm içermektedir]

Aracı, Emre. *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Arat, Yeşim. *The Patriarchal Paradox.* Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 1989.

——. *Rethinking Islam and Liberal Democracy.* Albany: SUNY Press, 2005.

Arat, Zehra F. "Turkish Women and the Republican Reconstruction of Tradition." In *Reconstructing Gender in the Middle East: Tradition, Identity, and Power,* ed. Fatma Müge Göçek and Shiva Balaghi, 57–78. New York: Columbia University Press, 1994.

Argun, Betigül Ercan. *Turkey in Germany: The Transnational Sphere of Deutschkei.* Londra: Routledge, 2003.

Arikan, Harun. *Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership?* 2nd ed. Aldershot, UK: Ashgate, 2006.

Arsu, Şebnem. "Turkey Charges 86, Including Ex-Military Officers, in Coup Plot," *New York Times,* 15 July 2008, A9.

Aslan, Şükrü. *1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent*. İstanbul: İletişim, 2004.

[Atatürk] , Mustafa Kemal. *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927.* Leipzig: K. F. Koehler, 1929.

[Atatürk] , Mustafa Kemal, Gazi. *Nutuk*. Ankara: Türk Tayyare Cemiyeti, 1927.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*. İstanbul: Bateş, 1984.

Atılgan, Gökhan. *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön Devrim-Hareketi*. İstanbul: TÜSTAV, 2002.

Autheman, André. *The Imperial Ottoman Bank*. Çev. J. A. Underwood. İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Center, 2002.

Aybars, Ergun. *İstiklal Mahkemeleri, 1920–1927*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Enstitüsü, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi,1993.

Aytürk, İlker. "The First Episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council from 1926 to 1931." *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3rd ser., 18, no. 3 (2008): 275–93.

——. "Turkish Linguists Against the West: The Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey." *Middle Eastern Studies* 40, no. 6 (2004): 1–25.

Baer, Marc D. *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.

Balci, Bayram. *Missionnaires de l'Islam en Asie centrale: Les écoles turques de Fethullah Gülen*. Paris: Maisonneuve et Larose, 2003.

Banarlı, Nihâd Sâmî. *Resimli Türk Edebiyâtı Târihi*. İstanbul: Milli Eğitim, 1987.

Barlas, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929–1939*. Leiden: Brill, 1998.

Baron, Beth. *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society, and the Press*. New Haven: Yale University Press, 1994.

Behar, Büşra Ersanlı. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu, 1929–1937*. İstanbul: Afa, 1992.

Behar, Cem. *A Neighborhood in Ottoman İstanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*. Albany: SUNY Press, 2003.

Behar, Cem, ed. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500–1927*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.

Bein, Amit. "A 'Young Turk' Islamic Intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire." *IJMES* 39, no. 4 (2007): 607–25.

Benoist-Méchin, Ja[c]ques. *Turkey, 1908–1938, the End of the Ottoman Empire: A History in Documentary Photographs*. Vaduz: Jeunesse, 1989.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal: Mc Gill University Press, 1964.

Beşikçi, Mehmet. "The Organized Mobilization of Popular Sentiments: The Ottoman Navy League, 1909–1919." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1999.

Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishane Matbaası, ve Kütüphanesi (1776–1826).* İstanbul: Eren, 1995.

Bianchi, Robert. *Interest Groups and Political Development in Turkey.* Princeton: Princeton University Press, 1984.

Bingöl, Sedat. *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi, 1840–1876).* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

Birand, Mehmet Ali. *Shirts of Steel: An Anatomy of the Turkish Armed Forces.* Çev. Saliha Paker and Ruth Christie. Londra: I. B. Tauris, 1991.

Black, Jeremy. *Western Warfare, 1775–1882.* Bloomington: Indiana University Press, 2001.

Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians.* Oxford: Oxford University Press, 2005.

Bloxham, Donald, and Fatma Müge Göçek. "The Armenian Genocide." In *The Historiography of Genocide,* ed. Dan Stone, 344–72. Londra: Palgrave, 2008.

Blumi, Isa. *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878–1918.* İstanbul: Isis, 2003.

Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi, 1908–1985.* İstanbul [?]: Gerçek, 1988.

Borgerhoff, Joseph L., ed. *Nineteenth Century French Plays.* New York: Appleton-Century-Crofts, 1959.

Bostan, Idris. *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği.* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Bouquet, Olivier. *Les pachas du Sultan: Essai sur les agents supérieurs de l'état Ottoman (1839–1909).* Paris: Peeters, 2007.

al-Boustany, Salah al-Din, ed. *The Journals of Bonaparte in Egypt.* 10 Cilt Cairo: Al-Arab Bookshop, 1971.

Bozarslan, Hamit. "Le Mahdisme en Turquie: L''incident de Menemen' en 1930." *Revue du Monde Musulman et de la Mèditerranée* 91–94 (2000): 297–320.

———. "Le phénomène milicien: Une composante de la violence politique en Turquie des années 70." *Turcica* 31 (1999): 185–244.

Bozdoğan, Sibel. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic.* Seattle: University of Washington Press, 2001.

Bozdoğan, Sibel, and Reşat Kasaba, eds. *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey.* Seattle: University of Washington Press, 1997.

Brockett, Gavin. "Betwixt and Between: Turkish Print Culture and the Emergence of Turkish National Identity, 1945–1954." Doktora Tezi, University of Chicago, 2003.

———. "The Legend of 'the Turk' in Korea: Popular Perceptions of the Korean War and Their Importance to a Turkish National Identity." *War and Society* 22, no. 2 (2004): 109–42.

Brown, L. Carl. *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game.* Princeton: Princeton University Press, 1984.

———. *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837–1855.* Princeton: Princeton University Press, 1974.

Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan.* Londra: Zed Books, 1992.

———. *Kurdish Ethno-Nationalism Versus Nation-Building States.* İstanbul: Isis, 2000.

Brummett, Palmira. *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911.* Albany: SUNY Press, 2000.

Buğra, Ayşe. "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations." *IJMES* 30, no. 4 (1998): 521–39.

———. "Poverty and Citizenship: An Overview of the Social-Policy Environment in Republican Turkey." *IJMES* 39, no. 1 (2007): 33–52.

———. *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study.* Albany: SUNY Press, 1994.

Can, Bilmez Bülent. *Demiryolundan Petrole Chester Projesi, 1908–1923.* İstanbul: Tarih Vakfı, 2000.

Cevdet, Ahmed. *Tarih-i Cevdet.* 2nd ed. (*Tertib-i Cedid*). İstanbul: Matbaa-ı Osmaniye, 1309/1891–92.

Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

Citino, Nathan J. "The Ottoman Legacy in Cold War Modernization." *IJMES* 40, no. 4 (2008): 579–97.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit. "Labour and State in Turkey: 1960–80." *Middle Eastern Studies* 28, no. 4 (1992): 712–28.

Clayer, Nathalie. *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe.* Paris: Éditions Karthala, 2007.

Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East.* Boulder, CO: Westview, 1994.

Cole, Juan. *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

———. *Napoleon's Egypt: Invading the Middle East.* New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Copeaux, Étienne. *Espaces et temps de la nation turque: Analyse d'une historiographie nationaliste, 1931–1993.* Paris: CNRS Éditions, 1997.

Criss, Bilge. *İşgal Altında İstanbul.* İstanbul: İletişim, 1994.

Cuno, Kenneth. *The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740–1858.* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Çakır, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi.* İstanbul: Küre, 2001.

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi.* İstanbul: Metis, 1994.

Çarkoğlu, Ali. "Ideology or Economic Pragmatism? Profiling Turkish Voters in 2007." *Turkish Studies* 9, no. 2 (2008): 317–44.

Çarkoğlu, Ali, and Ersin Kalaycıoğlu. *Turkish Democracy Today: Elections, Protest and Stability in an Islamic Society.* Londra: I. B. Tauris, 2007.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900–1960.* İstanbul: İmge, 2002.

——. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839–1850.* İstanbul: İmge, 2004.

Çayır, Kenan. *Islamic Literature in Contemporary Turkey: From Epic to Novel.* Houndmills, UK: Palgrave Macmillan, 2007.

Çelik, Hüseyin. *Ali Suavî ve Dönemi.* İstanbul: İletişim, 1994. *See also* Ebüzziya

Çetinkaya, Y. Doğan. *1908 Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi.* İstanbul: İletişim, 2004.

Çizgen (Özendes), Engin. *Photographer Ali Sami, 1866–1936.* İstanbul: Haşet, 1989. *See also* Özendes

Çınar, Menderes. "Turkey's Transformation Under the *AKP* Rule." *Muslim World* 96 (July 2006): 469–86.

Çoker, Fahri. *6–7 Eylül Olayları: Fotoğraflar—Belgeler, Fahri Çoker Arşivi.* İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

Danielson, Michael N., and Ruşen Keleş. *The Politics of Rapid Urbanization: Government and Growth in Modern Turkey.* New York: Holmes and Meier, 1985.

Davison, Andrew. *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration.* New Haven: Yale University Press, 1998.

Davison, Roderic H. *Essays in Ottoman and Turkish History.* Austin: University of Texas Press, 1990.

——. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876.* Princeton: Princeton University Press, 1963.

Dawisha, Adeed. *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair.* Princeton: Princeton University Press, 2003.

Delanty, Gerard. *Modernity and Post-Modernity: Knowledge, Power and the Self.* Londra: Sage, 2000.

Demir, Ömer, Mustafa Acar, and Metin Toprak. "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges." *Middle Eastern Studies* 40, no. 6 (2004): 166–88.

Demir, Yavuz. *Zaman Zaman İçinde, Roman Roman İçinde: Müşâhedât (Bir Üstkurmaca Olarak Müşâhedât).* İstanbul: Dergâh, 2002.

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet*. İstanbul: İletişim, 1994.

Deringil, Selim. *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An "Active" Neutrality.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

———. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire.* Londra: I. B. Tauris, 1998.

Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963.

Dinan, Desmond. *Europe Recast: A History of European Union.* Boulder, CO: Lynne Rienner, 2004.

Dinan, Desmond, ed. *Origins and Evolution of the European Union.* Oxford: Oxford University Press, 2006.

Dodd, C. H. *The Crisis of Turkish Democracy.* Beverly, UK: Eothen, 1983.

———. *Politics and Government in Turkey.* Berkeley: University of California Press, 1969.

Doumani, Beshara. *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700–1900.* Berkeley: University of California Press, 1995.

Douwes, Dick. *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression.* Londra: I. B. Tauris, 2000.

Dragostinova, Theodora. "Between Two Motherlands: Struggles for Nationhood among the Greeks in Bulgaria, 1906–1949." Doktora Tezi, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2005.

Dresch, Paul. *Tribes, Government, and History in Yemen.* Oxford: Clarendon Press, 1993.

Druzhinina, E[lena] I[oasafovna]. *Kiuchuk-Kainardzhiiskii Mir 1774 Goda: Ego Podgotovka i Zakliuchenie.* Moscow: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1955.

Duara, Prasenjit. *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China.* Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Duben, Alan, and Cem Behar. *İstanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880–1940.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Dumont, Paul. "Said Bey: The Everyday Life of an İstanbul Townsman at the Beginning of the Twentieth Century." In *The Modern Middle East: A Reader*, ed. Albert Hourani, Philip S. Khoury, and Mary C. Wilson, 271–87. Berkeley: University of California Press, 1993.

Dumont, Paul, ed. *Turquie: Livres d'hier, livres d'aujourdhui.* Strasbourg: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain, 1992.

Dumont, Paul, and François Georgeon, eds. *Villes ottomanes à la fin de l'Empire.* Paris: L'Harmattan, 1992.

Durakbaşa, Ayşe. "Kemalism as Identity Politics in Turkey." In *Deconstructing Images of "The Turkish Woman,"* ed. Zehra F. Arat, 139–55. New York: St. Martin's, 1998.

Ebüzziya, Ziyad. *Şinasi.* Ed. Hüseyin Çelik. İstanbul: İletişim, 1997.

Ekinci, Mehmet Uğur. "The Origins of the 1897 Ottoman-Greek War: A Diplomatic History." Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2006.

Eksertzoglou, Haris. *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati: Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi, 1861–1912.* Çev. Foti Benlisoy and Stefo Benlisoy. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.

Eldem, Edhem. *A History of the Ottoman Bank.* İstanbul: Ottoman Bank Historical Research Center, 1999.

Eligür, Banu. "Turkey's March 2009 Local Elections." *Turkish Studies,* 10, no. 3 (2009): 469–96.

Ellison, Grace. *An Englishwoman in a Turkish Harem.* Londra: Methuen, 1915.

———. *An Englishwoman in Angora.* New York: Dutton, n.d. [1923?].

Elmacı, Mehmet Emin. *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar.* İstanbul: Homer, 2005.

Elon, Amos. *The Israelis, Founders and Sons.* New York: Bantam, 1971.

Enginün, İnci. *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

Erdem, Hakan. "Recruitment for the 'Victorious Soldiers of Muhammad' in the Arab Provinces, 1826–1828." In *Histories of the Modern Middle East: New Directions,* ed. Israel Gershoni, Hakan Erdem, and Ursula Woköck, 189–206. Boulder, CO: Lynne Rienner, 2002.

Ergin, Osman. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi.* 5 Cilt İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939–43.

Erichsen, Regine. "Das Türkische Exil als Geschichte von Frauen und Ihr Beitrag zum Wissenschaftstransfer in die Türkei von 1933 bis 1945." *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 28 (2005): 337–53.

Erickson, Edward J. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913.* Westport, CT: Praeger, 2003.

———. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War.* Westport, CT: Greenwood, 2001.

———. *Ottoman Army Effectiveness in World War I.* Londra: Routledge, 2007.

Erman, Tahire. "The Politics of Squatter (*Gecekondu*) Studies in Turkey: The Changing Representations of Rural Migrants in the Academic Discourse." *Urban Studies* 38, no. 7 (2001): 983–1002.

Eroğul, Cem. *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeoloji).* Ankara: İmge, 1990.

Erol, Sibel. "Sexual Discourse in Turkish Fiction: Return of the Repressed Female Identity." *Edebiyât* 6 (1995): 187–202.

Esen, Nüket ve Erol Köroğlu, ed. *Hayata Bakan Edebiyat: Adalet Ağaoğlu'nun Yapıtlarına Eleştirel Yaklaşımlar.* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.

Evin, Ahmet Ö. *Origins and Development of the Turkish Novel.* Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1984.

Ewing, Katherine Pratt. *Stolen Honor: Stigmatizing Muslim Men in Berlin.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2008.

Eyice, Semavi. "İstanbul'un Kaybolan Eski Eserlerinden: Fatma Sultan Camii ve Gümüşhaneli Dergâhı". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan)* 43, no. 1–4 (1984–85): 475–511.

Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Faroqhi, Suraiya. *Der Bektaschi-Orden in Anatolien.* Vienna: Institut für Orientalistik der Universität Wien, 1981.

Faroqhi, Suraiya N., ed. *The Later Ottoman Empire, 1603–1839.* Cilt 3 of *The Cambridge History of Turkey.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Fatma Aliye. *Muhazarat.* İstanbul: Matbaa-ı Ebüzziya, 1309/1891–92.

Fawaz, Leila Tarazi. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

Fewster, Kevin, Vecihi Başarın, and Hatice Hürmüz Başarın. *Gallipoli: The Turkish Story.* Crows Nest, Australia: Allen and Unwin, 2003.

Feyizoğlu, Turan. *Türkiye'de Gençlik Hareketleri Tarihi (1960–1968).* İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 1993.

Findley, Carter Vaughn. "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East (Part II). "*Studia Islamica* 56 (1982): 147–80.

——. "Ahmed Midhat'in *Sevda-yı Say-ü-Amel* 'i". Çev. Boğaç Ergene. *Tarih ve Toplum,* November 2000, 23–29.

——. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789–1922.* Princeton: Princeton University Press, 1980.

——."Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative: Discovering Austria or Propagandizing for Reform in İstanbul?" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 85 (1995): 41–80.

——. "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center." *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation* içinde, ed. David Kushner, 3–29. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986.

——."État et droit dans la pensée politique ottomane: Droits de l'homme ou *Rechtsstaat?* À propos de deux relations d'ambassade." *Études Turques et Ottomanes, Documents de Travail* 4 (December 1995): 39–50.

——."Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?". In *XII. Türk Tarihi Kongresi,* 1195–202. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

———. *Ottoman Civil Officialdom: A Social History.* Princeton: Princeton University Press, 1989.

———. "An Ottoman Occidentalist in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889." *American Historical Review* 103, no. 1 (1998): 15–49.

———. "Problems of Educational Democratization in an Era of Explosive Population Growth." *Journal of the Japan-Netherlands Institute* 6 (1996): 257–76.

———. "Rauf İnan'ı Anarken". *Kebikeç* 2, no. 3 (1996): 77–82.

———. "La soumise, la subversive: Fatma Aliye, romancière et féministe." *Turcica* 27 (1995): 153–76.

———. "Subjectivity and Society: Ahmed Midhat and Fatma Aliye." Unpublished paper, 2001.

———. *The Turks in World History.* New York: Oxford University Press, 2005.

———. "Writer and Subject, Self and Other: Mouradgea d'Ohsson and His *Tableau Général de l'Empire Othoman.* " In *The Torch of the Empire: Ignatius Mouradgea d'Ohsson's* Tableau Général de l'Empire othoman *in the Eighteenth Century,* 23–57. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Findley, Carter Vaughn, and John Alexander Murray Rothney. *Twentieth-Century World.* 5th ed. Boston: Houghton Miffl in, 2002.

Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300–1923.* New York: Basic Books, 2005.

Finn, Robert P. *The Early Turkish Novel, 1872–1900.* İstanbul: Isis, 1984.

Fleming, Katherine E. *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece.* Princeton: Princeton University Press, 1999.

Foley, Sean. "Shaykh Khalid and the Naqshbandiyya-Khalidiyya, 1776–2005." Doktora Tezi, Georgetown University, 2005.

Fortna, Benjamin. *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire.* Oxford: Oxford University Press, 2002.

Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite.* Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

Frierson, Elizabeth. "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era." Doktora Tezi, Princeton University, 1996.

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914–1922.* New York: Henry Holt, 1989.

Galip, Şeyh. *Beauty and Love.* çev. ve ed. Victoria Rowe Holbrook. New York: Modern Language Association, 2005.

Gawrych, George. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913.* Londra: I. B. Tauris, 2006.

Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi.* İstanbul: Ötüken, 2000.

Georgeon, François. *Abdulhamid II, le sultan calife.* Paris: Fayard, 2003.

———. *Aux origines du nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876–1935).* Paris: Éditions ADPF, 1980.

———. *Des Ottomans aux Turcs: Naissance d'une nation.* İstanbul: Isis, 1995.

Georgeon, François, and Paul Dumont, eds. *Vivre dans l'Empire ottoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe–XXe siècles).* Paris: L'Harmattan, 1997.

Gerber, Haim. *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890–1914.* Berlin: Klaus Schwarz, 1985.

Gezik, Erdal. *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler.* Ankara: Kalan, 2000.

Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age.* Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.

Gingeras, Ryan. "Notorious Subjects, Invisible Citizens: North Caucasian Resistance to the Turkish National Movement in Northwestern Anatolia, 1919–23." *IJMES* 40, no. 1 (2008): 89–108.

Goldschmidt Jr., Arthur. *Modern Egypt: The Formation of a Nation-State.* Boulder, CO: Westview, 1988.

Göçek, Fatma Müge. "Furor Against the West: Nationalism as the Dangerous Underbelly of Modern Turkey." In *Nationalism and European Integration,* ed. I. Pawel Karolewski and A. Marcin Suszycki, 168–80. New York: Continuum, 2007.

———. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* New York: Oxford University Press, 1996.

———. "Through a Glass Darkly: Consequences of a Politicized Past in Contemporary Turkey." *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 617, no. 1 (2008): 88–106.

———. "Turkish Historiography and the Unbearable Weight of 1915." *Cultural and Ethical Legacies of the Armenian Genocide* içinde, ed. Richard Hovannisian, 337–67. New Brunswick, NJ: Transaction, 2006.

———. "What Is the Meaning of the 1908 Young Turk Revolution? A Critical Historical Assessment in 2008." *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 38 (2008): 179–214.

Göçek, Fatma Müge, ed. *Social Constructions of Nationalism in the Middle East.* Albany: SUNY Press, 2002.

Göçgün, Önder. *Namık Kemâl'in Şairliği ve Bütün Şiirleri.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999.

Gökalp, Deniz, and Seda Ünsar. "From the Myth of European Union Accession to Disillusion: Implications for Religious and Ethnic Polarization in Turkey." *Middle East Journal* 62, no. 1 (2008): 93–116.

Gökalp, Ziya. *Turkish Nationalism and Western Civilization.* Ed. and çev. Niyazi Berkes. New York: Columbia University Press, 1959.

——. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*. 1918. Yeniden baskı, ed. Kemal Bek. İstanbul: Bordo Siyah, 2004.

Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis, 1991.

Grant, Jonathan. "The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, 1854–1914." *Journal of Military History* 66, no. 1 (2002): 9–36.

Greene, Molly. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press, 2000.

Güçlü, Yücel. *Eminence Grise of the Turkish Foreign Service: Numan Menemencioğlu*. Ankara: Grafiker, 2002.

Gümüş, Semih. *Adalet Ağaoğlu'nun Romancılığı*. İstanbul: Adam Yayınları, 2000.

Güran, Tevfik. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Eren, 1998.

——. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, 1897*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Güran, Tevfik, ed. *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Gürüz, Kemal, Erdoğan Şuhubi, A. M. Celal Şengör, Kazım Türker, and Ersin Yurtsever. *Türkiye'de ve Dünyada Yükseköğretim, Bilim ve Teknoloji*. İstanbul: Türk Sanayicileri ve İşamları Derneği, 1994.

Güven, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında: 6–7 Eylül Olayları*. İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

Güvenç, Bozkurt. *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.

Hale, Charles A. *The Transformation of Liberalism in Late Nineteenth-Century Mexico*. Princeton: Princeton University Press, 1989.

Hale, William. *The Political and Economic Development of Modern Turkey*. New York: St. Martin's, 1981.

——. *Turkish Foreign Policy, 1774–2000*. Londra: Frank Cass, 2000.

——. *Turkish Politics and the Military*. Londra: Routledge, 1994.

Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

——. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908*. New York: Oxford University Press, 2001.

——. *The Young Turks in Opposition*. New York: Oxford University Press, 1995.

Hansen, Bent. *Egypt and Turkey*. Oxford: Published for the World Bank by Oxford University Press, 1991.

Hanssen, Jens. *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*. Oxford: Clarendon Press, 2005.

Hathaway, Jane, with contributions by Karl Barbir. *The Arab Lands Under Ottoman Rule: 1516–1800*. Harlow: Longman, 2008.

———. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdağlıs.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Heinzelmann, Tobias. *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpfl icht im Osmanischen Reich, 1826–1856.* Frankfurt: Peter Lang, 2003.

Helicke, James C. "Islam, National Identity, and Modernity: The Revival of the 'Turkish-Muslim' Journal *Sebilürreşad* in Turkey's Multiparty Period." Seminar paper, Ohio State University, 2006.

Heper, Metin. *Historical Dictionary of Turkey.* Metuchen, NJ: Scarecrow, 1994.

———. *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman.* Leiden: Brill, 1998.

———. *The State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation.* Houndsmill, UK: Palgrave Macmillan, 2007.

Heper, Metin, ed. *Democracy and Local Government: İstanbul in the 1980s.* Beverly, UK: Eothen, 1987.

———. *Local Government in Turkey: Governing Greater İstanbul.* Londra: Routledge, 1989.

Heper, Metin, Ali Kazancıgil, and Bert A. Rockman, eds. *Institutions and Democratic Statecraft.* Boulder, CO: Westview, 1997.

Heper, Metin, Ayşe Öncü, and Heinz Kramer, eds. *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities.* Londra: I. B. Tauris, 1993.

Heper, Metin, and Sabri Sayarı, eds. *Political Leaders and Democracy in Turkey.* Lanham, MD: Lexington Books, 2002.

Heper, Metin, and Fuat Keyman. "Double-Faced State: Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey." In *Turkey Before and After Atatürk, Internal and External Affairs,* ed. Sylvia Kedourie, 259–77. Londra: Frank Cass, 1999.

Heper, Metin, and Şule Toktaş. "Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdogan." *Muslim World* 93, no. 2 (2003): 157–85.

Hermansen, Marcia. "The Cultivation of Memory in the Gülen Community," 2007. Available at http://en.fgulen.com/content/view/2444/53/.

Hirschon, Renée. *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus.* New York: Berghahn Books, 1998.

Hirschon, Renée, ed. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey.* New York: Berghahn Books, 2003.

Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality.* 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Hodgson, Marshall G. S. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization.* Cilt 2: *The Expansion of Islam in the Middle Periods.* Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Holbrook, Victoria Rowe. *The Unreadable Shores of Love: Turkish Modernity and Mystic Romance.* Austin: University of Texas Press, 1994. *See also* Galip

Horrocks, David, and Eva Kolinsky, eds. *Turkish Culture in German Society Today.* Providence, RI: Berghahn, 1996.

Hourani, Albert. *A History of the Arab Peoples.* Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1991.

Hourani, Albert, Philip S. Khoury, and Mary C. Wilson, eds. *The Modern Middle East: A Reader.* Berkeley: University of California Press, 1993.

Hulkiender, Murat. *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806–1884).* İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003.

Hurewitz, J. C., ed. *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record.* 2 Cilt New Haven: Yale University Press, 1975–1979.

Hütteroth, Wolf-Dieter, and Volker Höhfeld. *Türkei.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.

Hyland, Steven. "Margins of the *Mahjar:* Arabic-Speaking Immigrants in Argentina, 1880–1946." Doktora Tezi, Ohio State University, 2010.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, and Mustafa Kaçar, eds. *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri.* İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995.

İnal, Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri.* İstanbul: Milli Eğitim, 1969.

İnalcik, Halil, and Donald Quataert, eds. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi.* İstanbul: Eren, 1992.

İnan, M. Rauf. *Bir Ömrün Öyküsü.* Ankara: Öğretmen Yayınları, 1988.

İslamoğlu, Abdullah. *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet (1908–1913).* İstanbul: Gökkubbe, 2004.

Issawi, Charles. *An Economic History of the Middle East and North Africa.* New York: Columbia University Press, 1982.

al-Jabarti, 'Abd al-Rahman. *Napoleon in Egypt: Al-Jabartı-'s Chronicle of the French Occupation, 1798.* Çev. Shmuel Moreh. Princeton: Markus Wiener, 1993.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans.* Cilt 1: *Eighteenth and Nineteenth Centuries.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945.* Londra: Penguin, 2005.

Jusdanis, Gregory. *The Necessary Nation.* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Kabacalı, Alpay. *Ahmet İhsan Tokgöz'ün Matbuat Hatıraları.* İstanbul: İletişim, 1993.

———. *Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii.* İstanbul: Cem Ofset, 1998.

Kalaycıoğlu, Ersin. *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands.* New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Kamp, Marianne. *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling Under Communism.* Seattle: University of Washington Press, 2006.

Kandiyoti, Deniz. "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey." In *Women, Islam, and the State*, ed. Deniz Kandiyoti, 22–47. Philadelphia: Temple University Press, 1991.

Kandiyoti, Deniz, and Ayşe Saktanber, eds. *Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2002.

Kansu, Aykut. *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913*. Leiden: Brill, 2000.

———. *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden: Brill, 1997.

Kaplan, Sam. *The Pedagogical State: Education and the Politics of National Culture in Post-1980 Turkey*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2006.

Karakaya-Stump, Ayfer. "Debating Progress in a 'Serious Newspaper for Muslim Women': The Periodical *Kadın* of the Post-Revolutionary Salonica, 1908–1909." *British Journal of Middle East Studies* 30, no. 2 (2003): 155–81.

Karakışla, Yavuz Selim. *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916–1923)*. İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Center, 2005.

Karal, Enver Ziya. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789–1807*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Panorama*. Ed. Attila Özkırmlı. 1953–54. Yeniden baskı, İstanbul: İletişim, 1987.

———. *Yaban*. 1932. Yeniden baskı, ed. Atilla Özkırımlı. İstanbul: İletişim, 1993.

Karaömerlioğlu, M. Asım. "The Cult of the Peasant: Ideology and Practice, Turkey, 1930–1946." Doktora Tezi, Ohio State University, 1999.

———. "Helphand-Parvus and His Impact on Turkish Intellectual Life." *Middle Eastern Studies* 40, no. 6 (2004): 145–65.

———. *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim, 2006.

———. "Turkey's 'Return' to Multi-Party Politics: A Social Reinterpretation." *East European Quarterly* 40, no. 1 (2006): 89–107.

Karpat, Kemal H. "The Entry of the Ottoman Empire into World War I." *Belleten* 68, no. 253 (2004): 687–733.

———. *The "Gecekondu": Rural Migration and Urbanization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

———. "The Genesis of the Gecekondu: Rural Migration and Urbanization (1976)." *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue no. 1, Gecekondu (2004) . Available at http://ejts.org/document54.html.

———. *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

———. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York: Oxford University Press, 2001.

———. "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages." *Social Research* 27 (1960): 83–103.

———. *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System.* Princeton: Princeton University Press, 1959.

Kasaba, Reşat, ed. *Turkey in the Modern World.* Cilt 4 of *The Cambridge History of Turkey.* Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918.* Berkeley: University of California Press, 1997.

Kayoko, Hayashi, and Mahir Aydın, eds. *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers.* Londra: Kegan Paul, 2004.

Kazgan, Gülten. *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1999.

Keddie, Nikki. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution.* New Haven: Yale University Press, 2003.

———. *Sayyid Jamal al-Din "al-Afghani": A Political Biography.* Berkeley: University of California Press, 1972.

Kemal, Orhan. *Bereketli Topraklar Üzerinde.* 1954. Yeniden baskı, İstanbul: Tekin, 2003.

Kepenek, Yakup, and N. Yentürk. *Türkiye Ekonomisi.* 6th rev. ed., İstanbul: Remzi, 1994.

Keyder, Cağlar. "Globalization and Social Exclusion in İstanbul." *International Journal of Urban and Regional Research* 29, no. 1 (2005): 124–34.

———. "The Turkish Bell Jar." *New Left Review* 28 (July–August 2004): 65–84.

Keyman, E. Fuat, and Ziya Öniş. "Globalization and Social Democracy in the European Periphery: Paradoxes of the Turkish Experience." *Globalizations* 4, no. 2 (2007): 211–28.

Khalid, Adeeb. "Backwardness and the Quest for Civilization: Early Soviet Central Asia in Comparative Perspective." *Slavic Review* 65, no. 2 (Summer 2006): 231–51.

———. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia.* Berkeley: University of California Press, 1998.

Khater, Akram Fouad. *Inventing Home: Emigration, Gender, and the Middle Class in Lebanon, 1870–1920.* Berkeley: University of California Press, 2001.

Khoury, Dina Rizk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540–1834.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Khoury, Philip S. "Syrian Urban Politics in Transition: The Quarters of Damascus During the French Mandate." *IJMES* 16, no. 4 (1984): 507–40.

———. *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860–1920.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Kili, Suna. *Kemalism.* İstanbul: Robert College, 1969.

Kili, Suna, and A. Şeref Gözübüyük. *Türk Anayasa Metinleri, Senedi İttifaktan Günümüze.* Ankara: Türkiye İş Bankası, 1985.

Kırımlı, Hakan. *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars (1905–1916).* Leiden: Brill, 1996.

Kısakürek, Necip Fazıl. *Bâbıâli.* İstanbul: Büyük Doğu, 2001.

———. *İdeolocya Örgüsü.* İstanbul: Kayseri Yüksek İslam Enstitüsü Talebe Derneği, 1968.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1980.

Koçak, Cemil. *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası.* İstanbul: İletişim, 2006.

———. "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)". *Toplumsal Tarih* 118 (2003): 74–79.

Kolars, John F., and William A. Mitchell. *The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project.* Carbondale: Southern Illinois University Press, 1991.

Konuk, Kader. "Jewish-German Philologists in Turkish Exile: Leo Spitzer and Erich Auerbach." In *Exile and Otherness: New Approaches to the Experience of the Nazi Refugees,* ed. Alexander Stephan, 31–47. Bern: Peter Lang, 2005.

Köroğlu, Erol. *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During World War I* . Londra: I. B. Tauris, 2007.

Kostopoulou, Elektra. "The Muslim Millet of Autonomous Crete: An Exploration into its Origins and Implications." Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2009.

Kramer, Heinz. *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States.* Washington, DC: Brookings Institution, 2000.

Krämer, Gudrun, and Sabine Schmidtke, eds. *Speaking for Islam: Religious Authorities in Muslim Societies.* Leiden: Brill, 2006.

Kritzman, Lawrence D. *The Columbia History of Twentieth-Century French Thought.* New York: Columbia University Press, 2006.

Kuniholm, Bruce R. *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece.* Princeton: Princeton University Press, 1980.

Kushner, David, ed. *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation.* Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986.

Kuyucu, Ali Tuna. "Ethno-Religious 'Unmixing' of 'Turkey': 6–7 September Riots as a Case in Turkish Nationalism." *Nations and Nationalism* 11, no. 3 (2005): 361–80.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri." *Belleten* 39, no. 225 (1995): 395–417.

———. *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, II (1838–1850)* . İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976.

Lake, Michael, ed. *The EU and Turkey: A Glittering Prize or a Millstone?* Londra: Federal Trust for Education and Research, 2005.

Langensiepen, Bernd, and Ahmed Güleryüz. *The Ottoman Steam Navy.* Ed. and çev. James Cooper. Annapolis, MD: Naval Institute Press, 1995.

Langensiepen, Bernd, Dirk Nottelmann, and Jochen Krüsmann. *Halbmond und Kaiseradler: Goeben und Breslau am Bosporus, 1914–1918.* Hamburg: E. S. Mittler und Sohn, 1999.

Laut, Jens Peter. *Das Türkische als Ursprache? Sprachwissenschaftliche Theorien in der Zeit des erwachenden türkischen Nationalismus.* Wiesbaden: Harrassowitz, 2000.

Lerner, Daniel, and Richard D. Robinson. "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force." *World Politics* 13, no. 1 (1960): 19–44.

Levy, Avigdor. "The Military Policy of Sultan Mahmud II." Doktora Tezi, Harvard University, 1968.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* Londra: Oxford University Press, 1961.

Lewis, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success.* Oxford: Oxford University Press, 1999.

Libal, Kathryn. "Staging Turkish Women's Emancipation: İstanbul, 1935." *Journal of Middle East Women's Studies* 4, no. 1 (2008): 31–52.

Lifchez, Raymond, ed. *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey.* Berkeley: University of California Press, 1992.

Litvak, Meir. *Shi'i Scholars of Nineteenth-Century Iraq: The 'Ulama' of Najaf and Karbala'.* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Lutfi , Ahmed. *Tarih-i Lutfi.* 8 Cilt İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1290–1328/1873–1910.

McCarthy, Justin. *The Arab World, Turkey, and the Balkans (1878–1914): A Handbook of Historical Statistics.* Boston: G. K. Hall, 1982.

———. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922.* Princeton: Darwin, 1995.

———. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* New York: New York University Press, 1983.

McCarthy, Justin, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, and Ömer Turan. *The Armenian Rebellion at Van.* Salt Lake City: University of Utah Press, 2006.

McDowall, David. *A Modern History of the Kurds.* Londra: I. B. Tauris, 2005.

Mahmud Şevket Paşa. *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Akeriyesi: Osmanlı Ordusunun Bidâyet-i Teessüsünden Zamanımıza Kadar.* İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325/1909–10.

Majd, Mohammad Gholi. *Iraq in World War I.* Lanham. MD: University Press of America, 2006.

Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon.* Berkeley: University of California Press, 2000.

Mallinson, William. *Cyprus: A Modern History.* Londra: I. B. Tauris, 2005.

Mandel, Neville J. *The Arabs and Zionism Before World War I.* Berkeley: University of California Press, 1976.

Mango, Andrew. *Atatürk.* Londra: John Murray, 1999.

Mantran, Robert, ed. *Histoire de l'Empire ottoman.* Paris: Fayard, 1989.

Marcus, Aliza. *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence.* New York: New York University Press, 2007.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas.* Princeton: Princeton University Press, 1962.

———. "Religion and Secularism in Turkey." *The Modern Middle East: A Reader* içinde, ed. Albert Hourani, Philip S. Khoury, and Mary C. Wilson, 347–74. Berkeley: University of California Press, 1993.

———. *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi.* Albany: SUNY Press, 1989.

———. "Super Westernization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the Nineteenth Century." In *Turkey: Geographical and Social Perspectives,* ed. Peter Benedict, Erol Tümertekin, and Fatma Mansur, 403–46. Leiden: Brill, 1974.

Marufoğlu, Sinan. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831–1914).* İstanbul: Eren, 1998.

Masters, Bruce. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism.* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Matz, Jesse. *The Modern Novel: A Short Introduction.* Oxford: Blackwell, 2004.

Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430–1950.* New York: Knopf, 2005.

Mecham, R. Quinn. "From the Ashes of Virtue, a Promise of Light: The Transformation of Political Islam in Turkey." *Third World Quarterly* 25, no. 2 (2004): 339–58.

Meeker, Michael. *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity.* Berkeley: University of California Press, 2002.

Menemencioğlu, Nermin, in collaboration with Fahir İz, ed. *The Penguin Book of Turkish Verse.* Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1978.

Meriwether, Margaret L. *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770–1840.* Austin: University of Texas Press, 1999.

Metinsoy, Murat. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam.* İstanbul: Homer, 2007.

Miller, Ruth Austin. "From Fikh to Fascism: The Turkish Republican Adoption of Mussolini's Criminal Code in the Context of Late Ottoman Legal Reform." Doktora Tezi, Princeton University, 2003.

Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış: Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a.* İstanbul: İletişim, 1987.

Moreau, Odile. *L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du "Nouvel Ordre" militaire, 1826–1914.* Paris: Maisonneuve et Larose, 2007.

Nagata, Yuzo. *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi.* İzmir: Akademi Yayınevi, 1999.

Nakash, Yitzhak. *The Shi'is of Iraq.* Princeton: Princeton University Press, 2003.

Namık Kemal. *İntibah, Ali Bey'in Sergüzeşti.* İstanbul (?): n.p., 1875 (?).

———. *İntibah, Ali Beyin Sergüzeşti*. Ed. Seyit Kemal Karaalioğlu. İstanbul: İnkilâp, 1993.

———. *Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*. İstanbul: Selanik Matbaası, 1327/1911.

———. *Müntahabat-ı Tasvir-i Efkar*. İstanbul: Matbaa-ı Ebüzziya, 1304/1885–86.

———. *Vatan yahut Silistre*. İstanbul (?): N.p., 1307/1889–90.

———. *Vatan yahut Silistre*. Ed. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Remzi, 1993.

Natali, Denise. *The Kurds and the State*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005.

Navaro-Yashin, Yael. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press, 2002.

Nazır, Bayram. *Macar ve Polonyalı Mülteciler: Osmanlı'ya Sığınanlar*. İstanbul: Yeditepe, 2006.

Neumark, Fritz. *Zuflucht am Bosporus: Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration, 1933–1953*. Frankfurt: Knecht, 1980.

Nicolai, Bernd. *Moderne und Exil: Deutschsprachige Architekten in der Türkei, 1925–1955*. Berlin: Verlag für Bauwesen, 1998.

Northrop, Douglas. *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.

Nuri, Osman. *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi*. 3 Cilt Completed by A. R. İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askeri, 1327/1909.

Nursî, Said. *Risale-i Nur Külliyatından Lem'alar*. İstanbul: Yeniasya, 2007.

Ochsenwald, William. *The Hijaz Railroad*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1980.

———. *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840–1908*. Columbus: Ohio State University Press, 1984.

d'Ohsson, Ignatius Mouradgea. *Tableau général de l'Empire othoman*. 3 cilt. Paris: Imprimerie de Monsieur, 1787–1820.

Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim, 1991.

———. "İntibah Romanı Etrafında." *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, 127–47. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988.

Olsson, Tord, Elisabeth Özdalga, and Catharina Raudvere, eds. *Alevi Identity: Cultural, Religious, and Social Perspectives*. İstanbul: Swedish Research Institute in Istanbul, 1998.

Ortaylı, İlber. *Avrupa ve Biz*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2007.

———. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil, 1987.

Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. Londra: I. B. Tauris, 1993.

Owen, Roger, and Şevket Pamuk. *A History of the Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Öğüt, Kemal Selçuk. "Modeling Car Ownership in Turkey Using Fuzzy Regression." *Transportation Planning and Technology* 29, no. 3 (2006): 233–48.

Ökçün, A. Gündüz, ed. *Osmanlı Sanayii: 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistikleri.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Önder, Sırrı Süreyya, and Muharrem Gülmez, dir. *Beynelmilel.* Film featuring Özgü Namal, Cezmi Baskın, Nazmi Kırık, Umut Kurt, and Meral Okay. İstanbul [?]: BkM Film, 2006.

Özaslan, Metin, Bülent Dincer, and Hüseyin Özgür. "Regional Disparities and Territorial Indicators in Turkey: Socio-Economic Development Index (SEDI)." European Regional Science Association. Volos (Greece), 2006. Available at http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/858.pdf.

Özbek, Meral. *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski.* İstanbul: İletişim, 1991.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876–1914).* İstanbul: İletişim, 2003.

———. "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876–1908)." *IJMES* 40, no.1 (2008): 47–67.

Özbudun, Ergun. "From Political Islam to Conservative Democracy: The Case of the Justice and Development Party in Turkey." *South European Society and Politics* 11, nos. 3–4 (2006): 543–57.

Özçelik, Ayfer. *Kimliğini Arayan Meşrutiyet.* İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2006.

Özdalga, Elisabeth, ed. *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy.* Londra: Routledge Curzon, 2005.

Özendes, Engin. *Photography in the Ottoman Empire, 1839–1919.* İstanbul: İletişim, 1995. *See also* Çizgen (Özendes)

Özok-Gündoğan, Nilay. " 'Social Development' as a Governmental Strategy in the Southeastern Anatolia Project." *New Perspectives on Turkey* 32 (2005): 93–111.

Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1997.

Öztuncay, Bahattin. *James Robertson, Pioneer of Photography in the Ottoman Empire.* İstanbul: Eren, 1992.

———. *The Photographers of Constantinople: Pioneers, Studios and Artists from 19th Century İstanbul.* 2 Cilt İstanbul: Aygaz, 2003.

Öztürkmen, Arzu. *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik.* İstanbul: İletişim, 1998.

Özyürek, Esra. *Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey.* Durham, NC: Duke University Press, 2006.

Palairet, Michael. *The Balkan Economies, c. 1800–1914: Evolution without Development.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Pamuk, Orhan. *Kar.* İstanbul: İletişim, 2002.

———. *Snow.* Çev. Maureen Freely. New York: Alfred A. Knopf, 2004.

Pamuk, Şevket. *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995.

———. "The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600–1914." *Financial History Review* 11, no. 1 (2004): 7–32.

———. "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500–1800." *Journal of Interdisciplinary History* 35, no. 2 (2004): 225–47.

———. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469–1998* . Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

———. *A Monetary History of the Ottoman Empire.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

———. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment, and Production.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

———. "Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914." *International Journal of Middle East Studies* 36, no. 3 (2004): 451–68.

Parla, Jale. *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri.* İstanbul: İletişim, 1993.

———. "Tempomorphoses: Tick-Tocks of the Clock and Tactics of the Novel." *Journal of Turkish Literature* 1 (2004): 33–44.

Parla, Taha. *Atatürk'ün Nutuk'u.* Cilt 1, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları.* İstanbul: İletişim, 1991.

———. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.* Cilt 2, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları.* İstanbul: İletişim, 1991.

———. *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u.* Cilt 3, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları.* İstanbul: İletişim, 1992.

———. *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876–1924.* Leiden: Brill, 1985.

———. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm.* Ed. Füsun Üstel and Sabir Yücesoy. İstanbul: İletişim, 1989.

Parla, Taha, and Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2004.

Parlatır, İsmail. *Tanzimat Edebiyatında Kölelik.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.

Pınarcıoğlu, Melih, and Oğuz Işık. *Nöbetleşe Yoksulluk, Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği.* İstanbul: İletişim, 2001.

Poulton, Hugh. *Top Hat, Grey Wolf and Crescent: Turkish Nationalism and the Turkish Republic.* New York: New York University Press, 1997.

Poyraz, Serdar. "Preliminary Reflections on Bediüzzaman Said Nursi and the Nurcu Movement." Unpublished seminar paper, Ohio State University, 2003.

———. "Science Versus Religion: The Influence of European Materialism on Turkish Thought, 1860–1960." Doktora Tezi, Ohio State University, 2010.

Putnam, Robert, with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

Quataert, Donald. *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800–1914.* İstanbul: Isis, 1992.

———. *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822–1920.* New York: Berghahn Books, 2006.

———. *The Ottoman Empire, 1700–1922.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

———. *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution.* Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

———. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908: Reactions to European Economic Penetration.* New York: New York University Press, 1983.

Rafeq, Abdul-Karim. *Tarikh al-Jami'at al-Suriyya, al-Bidaya Wa'l-Numuww, 1901–1946, Awwal Jami'at Hukumiyya fi 'l-Watan al-'Arabi* [History of the University of Syria, beginning and growth, 1901–1946, the first government university in the Arab lands]. Damascus: Maktabat Nobel, 2004.

Raimondo d'Aronco in Turchia (1893–1909), Progetti della Galleria di arte moderna di Udine; Udine Çağdaş Sanat Galerisi Koleksiyoundan Raimondo d'Aronco'nun Türkiye Yılları (1893–1909). İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1995.

Raymond, André. *Grandes villes arabes à l'époque ottomane.* Paris: Sindbad, 1985.

Reed, Christopher A. *Gutenberg in Shaghai: Chinese Print Capitalism, 1876–1937.* Honolulu: University of Hawai'i Press, 2004.

Reilly, James A. *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.* Oxford: Peter Lang, 2002.

Reinkowski, Maurus. *Die Dinge der Ordnung: Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert.* Munich: R. Oldenbourg, 2005.

Reisman, Arnold. *Turkey's Modernization: Refugees from Nazism and Ataturk's Vision.* Washington, DC: New Academia, 2006.

Robins, Philip. "Back from the Brink: Turkey's Ambivalent Approaches to the Hard Drugs Issue." *Middle East Journal* 62, no. 4 (2008): 630–50.

Robinson, Richard D. *The First Turkish Republic: A Case Study in National Development.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

———. "Tractors in the Village." *Journal of Farm Economics* 34 (1952): 451–62.

Rodrigue, Aron. *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860–1925.* Bloomington: Indiana University Press, 1990.

Rogan, Eugene. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850–1921.* Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Rumpf, Christian. *Das Rechtsstaatsprinzip in der türkischen Rechtsordnung.* Bonn: Bouvier, 1992.

Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726–1746): Yeniden Değerlendirme.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.

Şahin, Şehriban. "The Alevi Movement: Transformation from Secret Oral to Public Written Culture in National and Transnational Social Spaces." Doktora Tezi, New School for Social Research, 2001.

Said, Edward. *Culture and Imperialism.* New York: Vintage Books, 1994.

Salih, Halil Ibrahim, *Cyprus: Ethnic Political Counterpoints.* Baltimore: University Press of America, 2004.

Sancar, Erdinç. *21. Yüzyıl Stratejilerinde Türk Denizcilik Tarihi.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Şanizade, Ataullah. *Tarih-i Şanizade.* 4 Cilt İstanbul: N.p., n.d.

Saraçoğlu, Ahmet Cemaleddin. *Unutulan Meşhurlarımızdan Mizancı Murad Bey.* Ed. İsmail Dervişoğlu. İstanbul: Şema, 2005.

Saraçoğlu, Safa. "Letters from Vidin: A Study of Ottoman Governmentality and Politics of Local Administration, 1864–1877." Doktora Tezi, Ohio State University, 2007.

Sarfati, Yusuf, "The Rise of Religious Parties in Israel and Turkey: A Comparative Study," Doktora Tezi, Ohio State University, 2009.

Sayarı, Sabri ve Yılmaz Esmer, ed. *Politics, Parties, and Elections in Turkey.* Boulder, CO: Lynne Rienner, 2002.

Sayer, Derek. *Capitalism and Modernity: An Excursus on Marx and Weber.* Londra: Routledge, 1991.

Schick, Irvin Cemil. "Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizmi". *Virgül* 126 (January–February 2009): 58–63.

Schick, İrvin Cemil, and Ertuğrul Ahmet Tonak, eds. *Turkey in Transition: New Perspectives.* New York: Oxford University Press, 1987.

Schwartz, Philipp. *Notgemeinschaft: Zur Emigration Deutscher Wissenschaftler nach 1933 in die Türkei.* Ed. Helge Peukert. Marburg: Metropolis, 1995.

Sevindi, Nevval. *Contemporary Islamic Conversations.* Ed. Ibrahim M. Abu-Rabi', çev. Abdullah T. Antepli. Albany: SUNY Press, 2008.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Shankland, David. *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition.* Londra: Routledge Curzon, 2003.

——. *Islam and Society in Turkey.* Huntingdon, UK: Eothen, 1999.

Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789–1807.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

——. *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918–1923: A Documentary Study.* 5 Cilt Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

——. *The Ottoman Empire in World War I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* Cilt 2: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975.* Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Shields, Sarah. *Mosul Before Iraq, Like Bees Making Five-Sided Cells.* Albany: SUNY Press, 2000.

Shishkin, Philip. "For Turks, Risks Abound: Incursion into Iraq May Undercut U.S., End Turkish Boom." *Wall Street Journal,* 17 October 2007.

Shissler, A. Holly. *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey.* Londra: I. B. Tauris, 2003.

Shorter, Frederic C. "The Crisis of Population Knowledge in Turkey." *New Perspectives on Turkey* 12 (Spring 1995): 1–31.

——. "The Population of Turkey After the War of Independence." *IJMES* 17, no. 4 (1985): 417–41.

——. "Turkish Population in the Great Depression." *New Perspectives on Turkey* 23 (Fall 2000): 103–24.

Shorter, Frederic C., and Miroslav Macura. *Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935–1975.* Washington, DC: Committee on Population and Demography, U.S. National Academy of Sciences, 1982.

Şimşek, Veysel. "Ottoman Military Recruitment and the Recruit: 1826–1853." Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2005.

Şinasi, İbrahim. *Şair Evlenmesi.* Ed. Şemsettin Kutlu. İstanbul: Remzi, 1982.

——. *The Wedding of a Poet: A One-Act Comedy (1859).* Çev. Edward Allworth. Whitestone, NY: Griffon House, 1981.

Smith, Charles D. *Palestine and the Arab-Israeli Conflict.* 5th ed. Boston: Bedford St.Martin's, 2004.

Sohrabi, Nader. "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered." *Comparative Studies in Society and History* 44, no. 1 (2002): 45–79.

——. "Historicizing Revolutions: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran, and Russia, 1905–1908." *American Journal of Sociology* 100 (1995): 1383–1447.

Somel, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839–1908: Islamization, Autocracy and Discipline.* Leiden: Brill, 2001.

Sönmez, Banu İşlet. *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Stoddard, Philip Hendrick. "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa." Doktora Tezi, Princeton University, 1963.

Stokes, Martin. *The Arabesk Debate: Music and Musicians in Modern Turkey.* Oxford: Clarendon Press, 1992.

Sunar, İlkay. *State, Society and Democracy in Turkey.* İstanbul: Bahçeşehir University, 2004.

Suny, Ronald Grigor, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History.* Bloomington: Indiana University Press, 1993.

Sürsal, Hilâl. *Gülten Akın: A Pioneering Turkish Woman Poet.* Bloomington: Ottoman and Modern Turkish Studies of Indiana University, 2006.

Swietochowski, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition.* New York: Columbia Universtiy Press, 1995.

Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.

Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi.* İstanbul: Dergâh, 1985.

Tanör, Bülent. *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918–1920.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir.* 1946. Yeniden baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.

———. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü.* 1961. Yeniden baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

———. *Sahnenin Dışındakiler.* 1950. Yeniden baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

———. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1967.

Tavernise, Sabrina. "In the Rugged North of Iraq, Kurdish Rebels Flout Turkey." *New York Times,* 29 October 2007, 1, 6.

———. "Turkish Schools Offer Pakistan a Gentler Islam," *New York Times,* 4 May 2008, 1, 10.

Tavernise, Sabrina, and Şebnem Arsu. "Court Declares Turkey's Ruling Party Constitutional but Limits Its Financing." *New York Times,* 31 July 2008, A6.

Taylor, Charles. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Teitelbaum, Joshua. *The Rise and Fall of the Hashemite Kingdom of Arabia.* New York: New York University Press, 2001.

Tekeli, İlhan, and Selim İlkin. *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadroyu Anlamak.* İstanbul: Tarih Vakfı, 2003.

———. *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu.* 3 Cilt İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2003–4.

———. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

———. *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.* Ankara: T. C. Merkez Bankası, 1981.

———. *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi.* 3 Cilt Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1981–83.

Tekeli, İlhan, and Tarık Okyay. *Dolmuşun Öyküsü.* Ankara: Çevre ve Mimarlık Bilimleri Derneği, 1981.

Tezel, Yahya S. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923–1950* . Ankara: Yurt, 1986.

Therborn, Göran. *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945–2000.* Londra: Sage, 1995.

Thompson, Elizabeth. *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon.* New York: Columbia University Press, 1999.

Tibawi, A[bdul] L[atif]. *Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine, 1914–1921.* Londra: Luzac, 1977.

Times of London. *The Times Atlas of the World.* Boston: Houghton Mifflin, 1967.

Timur, Taner. *Osmanlı Kimliği.* İstanbul: Hil, 1994.

Todorova, Maria N. *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria.* Washington, DC: American University Press, 1993.

Toledano, Ehud R. *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East.* New Haven: Yale University Press, 2007.

——. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840–1890.* Princeton: Princeton University Press, 1982.

——. *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East.* Seattle: University of Washington Press, 1998.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914–1918.* İstanbul: Homer, 2003.

——. *İttihat-Terakki ve Devletçilik, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908–1950).* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995.

——. *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908–1950).* İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995.

——. "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler". *Toplum ve Bilim* 24 (Winter 1984): 69–81.

Touraine, Alain. *Critique of Modernity.* Çev. David Macey. Oxford: Blackwell, 1995.

Tucker, Judith E. *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine.* Berkeley: University of California Press, 1998.

——. *Women in Nineteenth-Century Egypt.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Tuğal, Cihan Z. "The Appeal of Islamic Politics: Ritual and Dialogue in a Poor District of Turkey." *Sociological Quarterly* 47 (2006): 245–73.

——. *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.

Tunaya, Tarık Zafer. *Turkiye'de Siyasal Partiler.* 3 Cilt Ankara: Hürriyet Vakfı, 1984–89.

Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923–1931.* Ankara: Yurt Yayınları, 1981.

——. *Türkiye'de Sol Akımlar.* 2 Cilt in 3. İstanbul: BDS Yayınları, 1991–92.

Turam, Berna. *Between Islam and the State.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2007.

T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. *İstatistik Göstergeler, 1923–1992.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1994.

T. C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). *İstatistik Göstergeler, 1923–2005,* Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2007. [annual, available from www.tuik.gov.tr]

———. *Türkiye İstatistik Yıllığı, 2006*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2007. [annual, available from www.tuik.gov.tr]

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. 7 cilt. İstanbul: Dergâh, 1976–82.

Türkoğlu, Yusuf. "ICT Sector in Turkey." *IGEME—Export Promotion Center of Turkey* (2008). Available at http://www.igeme.org.tr/Assets/sip/san/ICT.pdf.

TÜSİAD. *Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları: Sektör-Bölge Yığınlaşmaları*. İstanbul: TÜSİAD, 2005. Available at http://www.tusiad.org/tusiad_cms.nsf/LHome/0EE596CE7B609309C225733E0043C83E/$FILE/No6.pdf.

Uğur, Ömer, director. *Eve Dönüş*. Film featuring Mehmet Ali Alabora, Sibel Kekilli, Altan Erkekli, Savaş Dinçel, and Cengiz Küçükayvaz. İstanbul [?]: Limon Yapım, 2006.

Ulutaş, Ufuk. "Homogenization of the Nation in the Turkish Republic: The *Aliyah* (Emigration) of the Turkish Jews to Israel." Doktora Tezi, Ohio State University, devam ediyor.

———. "Namık Kemal between Tradition and Modernity." Unpublished paper. Ohio State University, 2004.

———. "Naqshbandiyya: A History of Survival." Unpublished paper. Ohio State University, 2004.

———. "Religion and Secularism in Turkey: The Dilemma of the Directorate of Religious Affairs." Seminar paper. Ohio State University, 2006.

UN Human Development Program. *Human Development Report: Turkey 2004*, 2004. Available at http://www.undp.org.tr/docAndPucDocuments/NHDR2004engfi nal.pdf.

U.S. Department of State. *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*. Cilt 16: *Cyprus, Greece, Turkey*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2002. Available at http://www.state.gov/r/pa/ho/frus.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkilâp ve Aka, 1969.

Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut, 1998.

Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler: Niş Isyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme, 1841*. İstanbul: Eren, 2002.

Ülgener, Sabri F. *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*. İstanbul: Akgün Matbaası, 1951.

Ülker, Erol. "Contextualizing 'Turkification': Nation-Building in the Late Ottoman Empire, 1908–1918." *Nations and Nationalism* 11, no. 4 (2005): 613–36.

———. "Empires and Nation Building: Russifi cation and Turkifi cation Compared." Yüksek Lisans Tezi, Budapest: Central European University, 2004.

Ünsaldı, Levent. *Türkiye'de Asker ve Siyaset*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

Üstel, Füsun. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim, 2004.

———. *Türk Ocakları (1912–1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği.* İstanbul: İletişim, 1997.

Vahdat, Farzin. *God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity.* Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2002.

Vahide, Şükran. *Islam in Modern Turkey: An Intellectual Biography of Bediüzzaman Said Nursi.* Albany: SUNY Press, 2005.

VanderLippe, John M. "Forgotten Brigade of the Forgotten War: Turkey's Participation in the Korean War." *Middle East Studies* 36, no. 1 (2000): 92–102.

———. *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938–1950.* Albany: SUNY Press, 2005.

Vassiliev, Alexei. *The History of Saudi Arabia.* New York: New York University Press, 2000.

Veinstein, Gilles, ed. *Salonique, 1850–1918: La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans.* Paris: Editions Autrement, 1992.

Visser, Reidar. *Basra, the Failed Gulf State: Separatism and Nationalism in Southern Iraq.* Münster: LIT Verlag, 2005.

Volkan, Vamık D., and Norman Itzkowitz. *The Immortal Atatürk: A Psychobiography.* Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Wallach, Jehuda L. *Anatomie einer Militärhilfe: Die Preussisch-Deutschen Millitärmissionen in der Türkei, 1835–1919.* Düsseldorf: Droste Verlag, 1976.

Walsh, Robert. *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor.* 2 Cilt Londra, 1838.

Weiker, Walter F. *The Modernization of Turkey: From Ataturk to the Present Day.* New York: Holmes and Meier, 1981.

White, Jenny B. *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics.* Seattle: University of Washington Press, 2002.

———. "State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman." *NWSA Journal* 15, no. 3 (2003): 145–59.

———. "Turks in the New Germany." *American Anthropologist* 99, no. 4 (1997): 754–69.

White, Paul J., and Joost Jongerden, eds. *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview.* Brill: Leiden, 2003.

Widmann, Horst. *Atatürk ve Üniversite Reformu.* Çev. Aykut Kazancı and Serpil Bozkurt. İstanbul: Kabalcı, 2000.

———. *Exil und Bildungshilfe: Die Deutschsprachige Emigration in die Türkei Nach 1933.* Bern: Herbert Lang, 1973.

Wilhite, Vincent. "Guerrilla War, Counterinsurgency, and State Formation in Yemen." Doktora Tezi, Ohio State University, 2003.

Woodward, Ralph Lee, ed. *Positivism in Latin America, 1850–1900: Are Order and Progress Reconcilable?* Lexington, MA: D. C. Heath, 1971.

Yalman, Ahmed Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim.* 2 cilt. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1997.

Yanıkdağ, Yücel. "'Ill-Fated' Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914–1922." Doktora Tezi, Ohio State University, 2002.

Yaramış, Ahmet, and Mehmet Güneş, ed. *Askerî Kânûnnâmeler, 1826–1827.* Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2007.

Yavuz, M. Hakan, ed. *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti.* Salt Lake City: University of Utah Press, 2006.

———. *Islamic Political Identity in Turkey.* New York: Oxford University Press, 2003.

Yavuz, M. Hakan, and John L. Esposito, eds. *Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement.* Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2003.

Yeğen, Mesut. *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu.* İstanbul: İletişim, 1999.

Yerasimos, Stéphane, ed. *Les Turcs: Orient et Occident, Islam et laïcité.* Paris: Editions Autrement, 1994.

Yeşil, Ahmet. *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilâtlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.* Ankara: Cedit, 2002.

Yıldırım, Onur. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922–1934.* New York: Routledge, 2006.

———. *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Yılmaz, Hakan. "Islam, Sovereignty, and Democracy: A Turkish View." *Middle East Journal* 61, no. 3 (2007): 477–93.

Young, George. *Corps de droit ottoman.* 7 Cilt Oxford: Oxford University Press, 1905–6.

Zahlan, Antoine B. "The Impact of Technology Change in the Nineteenth-Century Arab World." In *Between the State and Islam,* Charles E. Butterworth and I. William Zartman, 31–58. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

———. *Science and Science Policy in the Arab World.* Londra: Croom Helm, 1980.

Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği.* İstanbul: Metis, 2003.

Zürcher, Erik J. *Turkey: A Modern History.* 3rd ed. Londra: I. B. Tauris, 2004.

———. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905–1926.* Leiden: Brill, 1984.

Zürcher, Erik J., ed. *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775–1925.* Londra: I. B. Tauris, 1999.

İNDEKS

Carter V. Findley, Türkiye'nin iki yüzyıllık modernleşme tarihini derinlikli analizler, çarpıcı tespitler ve zengin bir kaynakçayla anlattığı bu kitabıyla, tarih kitaplığımıza bir başucu eseri armağan ediyor. *Modern Türkiye Tarihi* Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini ve kuruluşundan bugüne Türkiye Cumhuriyeti'ni yakından tanımak isteyen herkes için ideal bir kaynak niteliğinde.

"Findley'in bu son derece sıcak, berrak, engin bilgiye dayanan, günceli yakalayan özgün kitabı Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye'nin modernleşmeye yönelik olarak iki yüzyıldan beri attığı adımlara ilişkin eski basmakalıp anlatımlara başarıyla meydan okuyor ve bu dönüşüm sürecinde doğru bir İslam ve milliyetçilik tablosu ortaya koyuyor. Bu kitabın, Türk modernleşme destanının bilinmeyen boyutlarını kavramak isteyen herkes için çok kısa bir süre içinde vazgeçilmez bir başvuru kaynağı olacağına eminim."
Kemal H. Karpat, Wisconsin Üniversitesi-Madison

"Findley'in kitabı son derece özgün ve derin bilgisiyle ikna edici bir çalışma. Aynı zamanda çok titiz bir şekilde ve cömertçe belgelendirilmiş: Üslubu gayet canlı ve anlaşılır."
Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk-Osmanlı Harpleri 1700–1870* adlı kitabın yazarı

"Findley Türkiye tarihinin son iki yüz küsur yıllık dönemini oldukça ayrıntılı bir şekilde ele almayı başarmış. Findley'in bu önemli kitabı konu hakkındaki mevcut literatüre önemli bir katkı niteliğinde."
Sabri Sayarı, Sabancı Üniversitesi

"Türkiye'nin yakın tarihiyle ilgilenenlere yönelik bu eser, standardı bir hayli yükseltiyor... Findley'in Cumhuriyet döneminin hassas siyasal atmosferini ele alışı son derece tarafsız. Modern Türkiye'yi ele alan kitaplar arasında son derece nadir rastlanan bir özellik bu... Findley'in kitabı Türk dini kimliğinin karmaşık yönleri hakkında çok ihtiyaç duyulan bilgiler veriyor. Vazgeçilmez bir metin."
R. W. Zens, *Choice*

ISBN 978-605-114-693-5

₺36,50